

A
0
0
0
2
1
2
3
7
3

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY

ia

Walter E. Clark

with Christmas
greetings

1914

THE
NÂMALINGÂNUS'ÂSANA

(AMARAKOSHA)

OF

AMARASIMHA

With the Commentary (Amarakoshodghâtana.)

OF

KSHÎRASVÂMIN.

---

*Edited with critical Notes, an Essay on the time of Amarasimha
and Kshîrasvâmin, a list of works and authors
quoted, glossary of words, &c. &c.*

BY

KRISHNAJI GOVIND OKA,

Late Sanskrit Teacher,

D. E. S., POONA.

POONA.

1913.

Price Rs. 3-8.

THE
NAMALINGAIUSASANA

(AMARAKOSHA)

OF

AMARAKOSHA

With the Commentary (Amarakosha)

BY

KSHIRABHAKTA

Printed and published at the "LAW PRINTING PRESS,"
449 Shanwar Peth, Poona City by
D. G. KHANDEKAR.

BY

KRISHNAJI GOVIND K.

THE SHANWAR PETH,
POONA.

1913.

1913

THE SHANWAR PETH

PREFACE.

—:0:—

My object in bringing out the edition of Amarakosha with Kshîrasvâmin's Commentary is to make this valuable commentary easily[accessible to Sanskrit scholars. I have succeeded in tracing many quotations met with in this commentary to their original sources. Still there are some quotations which I have not been able to verify and there remain some difficulties which I could not solve. These latter have been shown in the Notes and in Appendix I. My acknowledgments are due to Prof. K. B. Pathak and Sirdar K. C. Mehendale for the help which I have received from them in the course of this work. I must also tender my thanks to Dr. G. K. Garde for his kindness in supplying the interesting reference to Saka kings in the Ash/ângasangraha of Vâgbhata.

POONA
March, 1913. }

K. G. OKA.

This edition of Amarakosha with the commentary of Kshîrasvâmin has been prepared from the following Manuscripts from the Deccan College collections :—

A—No. 88 of 1871-72. The age of the Ms. is Samvat 1678 *i. e.* 1622 A. D. It is very old and tolerably correct. It contains the text and the commentary on the 2nd and 3rd Kândas and not on the 1st, as the first 52 leaves of the copy are wanting. It is reliable, though the copyist is somewhat careless.

B—No. 333 of 1875-76. The age of the Ms. is Samvat 1690 *i. e.* 1634 A. D. It is complete and comes from Jaipur. It is very reliable, as the copyist never interpolates extraneous information. It is, therefore, taken as basis in preparing the present Edition.

C—No. 332 of 1875-76. This Ms. is a new copy and contains the text and the commentary on the 1st *Kânda* and the first two *vargas* of the 2nd. It is said to be one of the Kâshmere collections. It is full of mistakes.

D—No. 273 of 1880-81. The age of the Ms. is Samvat 1812 *i. e.* 1756 A.D. It is complete and probably copied from the same original as A. It is, unreliable, as the copyist interpolates not only extraneous information, but his own information and that from later commentators as well. It is very incorrect and the copyist is very careless.

E—No. 505 of 1884-87. This Ms. is correct and reliable, but it contains the text and the commentary only on the 1st *Kânda*.

F—No. 506 of 1884-87. This Ms. does not contain the text and the commentary on the 1st *Kânda* and the first four *Vargas* of the 2nd. It is otherwise reliable and tolerably correct. It is very old and the copyist is somewhat careful.

N. B.—Besides omissions and additions of letters, हस for दीर्घ a *Mâtrâ* for *anusvâra* and a line for *Visarga* are very frequent in the Manuscripts. The letters य for प or प for य, व for च or च for व, श for स or स for श, द for ढ or ढ for द, न for र or र for न, &c. are met with on every page.

INTRODUCTION

Amarasimha's lexicon well-known to every Sanskrit student, is the oldest work of the kind now extant. It is of great interest to note that, though the production of a Buddhist, it has been universally accepted as an authority by the Brahmans and the Jainas alike. The fact that it has been commented upon by Buddhists like Subhûtichandra, by Jainas like *Asâdharapandita* and *Nâchirâja*, and by Brahmans like *Kshîrasvâmin*, *Mallinâtha** and *Appayyâdikshita* testifies to its usefulness to every class of Sanskrit students. It is a well-known fact that translations of the *Amarakosha* into Chinese and Thibetan have been recently discovered.

Many commentaries on the *Amarakosha* have been published, the most well-known of these being the one by *Maheśvara* and the other called *Vyâkhyâsudhâ* by *Bhânujî-Dîkshita*. But the oldest and most important commentary now extant is the one by *Kshîrasvâmin* which is here offered to Sanskrit scholars. Its interest mainly lies in the fact that *Kshîrasvâmin* quotes numerous authorities, sometimes without naming them, in support of his statements. The date of this commentator is now known. He quotes *Bhoja* and is quoted by *Vardhamâna* in the *Ganaratnamahodadhi*, and therefore belongs to the second half of the eleventh century. He was a man of profound learning, proofs of his erudition being found on every page. His works will be noticed in the Notes. He appears to have been a native of Central India from his use of the words प्राच्य, प्रतीच्य, उदीच्य, &c. His attachment to *Râjasekhara* and to *Srî Bhoja* makes this view highly probable. His mention of many words as *Desî*, which are really found in the Hindi and other Northern dialects, points to the same conclusion. *Kshîrasvâmin* was a devotee of *Siva*, as is obvious from the introductory verse and other indications in the commentary, and his name seems to have been suggested by the god

---

* *Mallinâtha*'s commentary is called *Amarapadapârijâtam*,

Kshîresvara Mahâdeva at Kâkupada near Kanoj. In his commentary, on page 47, he enumerates all the well-known towns situated in Central India. This circumstance may also be taken as confirmatory of the view that he was not a native of Southern India, but belonged to Central India.

A list of authorities quoted by him is given below :—

Lexicographical Authorities.

1 Kâtya	9 Abhidhânakâra
2 Muni	10 Abhidhânasesha
3 Bhâguri	11 Anekârtha
4 Mâlâ and the Mâlâkâra	12 S'riharsha
5 Nighantu (Vedic)	13 Durga
6 S'âsvata	14 Bhoja
7 Amaramâlâ	15 Rudra.
8 Nâmamâlâ	

Commentators.

1 Upâdhyâya	4 Achâryâh
2 Gauda	5 Nârâyanah
3 Bhoja	6 Tikâ.

Medical Authorities.

1 Susruta and Sausrutâh	6 Indu
2 Vaidyâh (chiefly Charaka)	7 Chandranandana
3 Dhanvantari and his Nighantu (medical)	8 Dhâtuvîdah
4 Vâhata or Vâgbhata	9 Nimih
5 Chandra	10 Haramekhalam.

Kesava in his Kalpadruma enumerates the Koshakâras thus:—

कात्यवाचस्पतिव्याडिभागुर्यमरमङ्ग(क)लाः । साहस्राङ्कमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमाः ॥

If the order, in which Kesava enumerates the names, may be taken as chronological, Kâtya necessarily stands as foremost in time. He is cited with great respect and so often by Kshîrasvâmin as to suggest his priority to Amarasimha. We are told that the year begins with Hemanta :—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः, and Kshîrasvâmin cites Kâtya as his authority thus :

आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावतुः स्युतः । (p. 23)

From this it would appear that Kâtya is older than Amarasimha. The same remark may be made as regards muni who may probably be identified with Vyâdi. The third in the list is Bhâguri, as to whose priority to Amarasimha, Kshîrasvâmin thus remarks on p. 70 :—

बृहती तु निदिग्धेकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ।

On page 148 we meet with the remark of Kshîrasvâmin that Mâlâkâra was led astray by mistaking सर for शर in Bhâguri's statement :—एतच्च द्रष्टुं शरम् and that this author, *i.e.* Amarasimha, was in his turn misled by the latter. It is thus clear that in the opinion of Kshîrasvâmin Bhâguri and the Mâlâkâra preceded Amarasimha. It may be pointed out here that the author of the Mâlâ is not only frequently quoted as an authority, but is sometimes adversely criticized by Kshîrasvâmin.

S'âsvata, as it contains Anekârtha Samuchchaya only, is an incomplete work though frequently quoted by Kshîrasvâmin. It is nevertheless much fuller than Amarasimha's Nânârthavarga, though in some places both agree word for word, *e.g.* अनु and अनुबन्ध. On these grounds the S'âsvata may be regarded as a later work than the Amarakosha. According to the last verse in Prof. Zachariae's edition :—

महाबलेन कविना वराहेण च धीमता । सह सम्यक् परामृश्य निर्मितोऽयं प्रयत्नतः ॥

it was composed in consultation with Varâha who may be identified with Varâhamihira. On page 118 Amarasimha says that आतिथ्य means अतिथ्यर्थ, while Kâtya and Mâlâ say that आतिथ्यः means अतिथिः. Kshîrasvâmin adds that :—शाश्वतोऽत एवोभयमाह 'for this very reason S'âsvata gives both the meanings'. This constitutes a further proof of S'âsvata's posteriority to Amarasimha.

The next authority quoted by Kshîrasvâmin is Durga who together with Bhoja are his latest authorities. The Vedic Nighantu is twice quoted. The Amaramâlâ is thrice quoted though we know nothing as to its age and authorship. The Nâmamâlâ is thrice or four times quoted. Some quotations appear on pp. 72, 75 and 169 which are ascribed to Rudra by Bhânujî Dîkshita.

Among the commentators on Amarakosha, who preceded Kshîrasvâmin, are Upâdhyâya, Gauda and Bhoja. According to

Râdhâkânta, Upâdhyâya is Achyutopâdhyâya whose commentary on Amarakosha is called Vyâkhyâ-pradîpa. Gauda was another commentator on Amarakosha before Kshîrasvâmin. Both these commentators are quoted and criticized. The third is Bhoja about whose commentary we know nothing. Nor do we know anything about the commentators Achâryâh, Nârâyanah, &c.

Medical Authorities.

Since Kshîrasvâmin refers by name to Susruta thus :— सुभृतस्त्वाह (p. 80), पवनेष्टोपीति सौश्रुताः (p. 64), it may be inferred that the frequent reference to वैद्याः may be intended generally for Charaka. The next medical authority after Charaka and Susruta is Dhanvantari who in the opinion of Kshîrasvâmin is older than Amarasimha :— बालपत्रो यवासः खदिरश्चेति द्वयेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रभ्रान्त्या ग्रन्थकृद्बाल-तनयमाह (p. 62). द्वये- उपचित्रा दन्ती पृस्तिपर्णी चेति । अत्र दन्त्यां द्रवन्तीभ्रान्त्या ग्रन्थकृदुप-चित्रामाह (p. 69). पुष्करमूले त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । पद्मवर्णेति लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान् । यदाह- मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा धीरं तत्पद्मवर्णकम् (धन्वन्तरिः) (p. 79). शीतलवातक इत्येका संज्ञा यद्धन्वन्तरिः शणपर्णी शीतलवातक इत्याह । Amarasimha considers शीतलवातक as a compound and treats वातक and शीतल as separate terms for शणपर्णी (p. 80).

From these and other similar remarks it is obvious that Dhanvantari, whose work is known as Nighantu, must have preceded Amarasimha by a long interval. Vâhata or Vâgbhata, who was a Buddhist, is thrice or four times referred to in this commentary. His reference to the Sâka kings being very fond of onions enables us to assign him to the second or third century A. D.

लघुनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् । साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥ (अष्टांगसंग्रह उत्तरस्थान Ch. 49).

Other medical writers Chandra, Indu and Chandranandana are very frequently quoted, especially in his comments on the वनौषधिवर्ग, by Kshîrasvâmin. But nothing is known about their works. A गणनिघण्टु by Chandranandana is mentioned in a list of writers of medical Nighantus. Two or three references to Nimi show him to have been a medical writer about whom nothing definite is known. Nor do we know anything about the हरमेखलतन्त्र, an ancient medical treatise mentioned on page 71. धातुविदः mentioned on page 156 may, for aught we know, be medical authors.

Grammarians.

प्राच्याः, प्रतीच्याः and उदीच्याः are referred to here and there in this commentary. Pânini, Kâtyâyana and Patanjali are of course frequently referred to. The grammarian Chandragomin is cited nearly nine or ten times. Not only does Kshîrasvâmin quote Kâsikâ but reproduces even its mistakes (see Comment. on सहायता and भग pp. 188 and 192). Lastly, the grammarian Bhoja is also quoted with great respect as श्रीभोज.

Philosophical Authors.

The Dharmasûtras of Gautama are quoted on pp. 28 and 114. Jaimini's Pûrva-Mimânsâ-Sûtra is quoted on p. 28. Sânkhya-sâstra is referred to on page 25, while Sânkhya-kârikâ is quoted on page 217. We find mention of the Vaiseshika doctrine on page 25. Yoga-sâstra and its Sûtras are cited on pp. 13, 119 and 191. The great Mimânsâ-writer Kumârila-bhatta is quoted on pp. 28, 166 and 207. The seven principles recognised by the Jainas are mentioned on page 187 ; while Buddhism and its principles are mentioned on pp. 25 and 203.

Other authors and works quoted by Kshîrasvâmin in his commentary are too numerous to mention here. For the convenience of Sanskrit scholars, they are given in a separate list. (Vide Appendix I).

The age of Amarasimha.

In the Kâlavarga, page 23, Amarasimha says :—

द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।

Upon this Kshîrasvâmin remarks thus :—माघाद्युपक्रमस्ततोयनारम्भात् । It is obvious from this statement that in the days when Amarasimha lived or shortly before his time, the sun's course to the North must have commenced in the month of Mâgha. Similarly the other remark of Kshîrasvâmin :—हेमन्तादि वत्सरस्यारम्भः may be taken as confirmatory of the same view. From this it may be inferred that Amarasimha must have flourished 15 or 16 hundred years ago. Another clue to his age is found in the fact that he, though a Buddhist, follows the Pâninian system of grammar. The line :—

शाल्यार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात् । (p. 236)

is a rendering of Pânini's well-known Sûtra सभाराजामनुष्यपूर्वा and not

of Chandra's simpler and more intelligible Sûtra ईश्वरादिपञ्चसभा. A justifiable inference from this and many other Sûtras is that Chandra's grammar was not before Amarasimha when he wrote his work. In this connection it is interesting to note the well-known line current amongst the orthodox Pandits :—अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरत् ।

Kshirasvâmin commenting on the word आप्य says :—

आप्यं तु लक्ष्यात् । अत एव—आप्यं वेति चान्द्रं सूत्रम् । (p. 40).

On page 161, while explaining मन्द, Kshîrasvâmin says :—

मन्दते स्वपितीव मन्दः । अत एव यदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः ।

On page 157 the commentary has :—शशस्योर्णां शशोर्णं, गृहस्थूणवत्कृत्वे । But here Kshîrasvâmin does not cite Chandra's Lingânusâsana which says :—शशोर्णं कारणं करम् । From these it may be inferred that Amarasimha preceded Chandragomin. Since Chandragomin, from whom the grammarian Vasurâta (A. D. 480) is said to have learnt grammar directly, belongs to the fifth century A. D., Amarasimha may be assigned to the fourth century A. D.

A correct explanation of the word जत्रु is found in Susruta, Charaka and even in Vâgbhata. But Amarasimha attaches to the word a wrong meaning. (See Dr. Hoernle's Osteology p. 166.) This fact may indicate that Amarasimha was posterior to Vâgbhata.

In passing it may be remarked that Amarasimha, though a Buddhist, had strong leanings towards Sâṅkhya philosophy as it evident from the use of the words :—

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् । (See p. 24 and Com. thereon).

This philosophy of Kapila was revised by Isvarakrishna or Vindhyavâsin, the rival of Buddhamitra and his pupil Vasubhandhu (A. D. 480). Amarasimha says :—

अन्तराभवसत्त्वेष्वे गन्धर्वे दिव्यगायने । (p. 207)

‘अन्तराभवसत्त्वः’ (i. e. अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरं) is one of the senses of the word गन्धर्वः. Kumârila-bhata in his S'lokavârttika says :—

अन्तराभवदेहस्तु नेष्यते विन्ध्यवासिना । तदस्तित्वे प्रमाणं हि न किञ्चिदवगम्यते ॥

The theory of the existence of अन्तराभवदेह is rejected by Vindhyavâsin. This shows that Amarasimha was not acquainted

with the revised notions of Sâṅkhya philosophy as propounded by *Isvarakrishna*. This circumstance again strengthens the probability that *Amarasimha* lived prior to *Isvarakrishna*, that is, in the 4th century A. D.

Amarakosha was translated into Chinese by *Gunarâta* of *Ujjayini* in the sixth century (see *Max Muller's India : What can it teach us ?* 1st Ed. p. 328). In the *Kâvyâdarsa* of *Dandin* who flourished in the latter half of the 7th century (See *Indian Antiquary* Oct. 1912, p. 232) we meet with words indicative of 'likeness' thus :—

इववद्वायथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः । तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ।

सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः । सरूक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ।

These words or many of them appear to have been suggested to *Dandin* from the following lines in the *Amarakosha*—

वद्वा यथा तथैवैवं साम्ये— (p. 228).

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।

साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । (p. 164).

Dr. Bhandarkar has found the words तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते (p. 215) of *Amarasimha* quoted in the *Kâsikâvivaranapanjikâ* of *Jine-drabuddhi* who has been shown by *Prof. Pathak* to have flourished in the beginning of the 8th century. A reference to *Amarakosha* is also found in the *Amoghavritti* written in *Saka 789*.

SOME ABBREVIATIONS &c.

सू०—*Pânini's* सूत्र or सूत्रांश

वा०—*Kâtyâyana's* वार्तिक or वार्तिकांश

ग०—गणसूत्र or गणसूत्रांश

उ०—उणादिसूत्र or उणादिसूत्रांश

का०—कारिका or कारिकांश

भाष्य०—भाष्यवचन

इ०—भाष्यकरेष्टि

ज्ञा०—ज्ञापकवचन

धा० सू०—धातुपाठान्तर्गतसूत्र

[ ] Variants are generally shown in rectangular brackets.

) Additions and emendations proposed are included in ordinary brackets.

ERRATA &c.

Page.	Line.		स्मृताः	read	सृताः
16	9	for	रवारणम्	”	रपवारणम्
”	11	”	दाक्षयणी	”	दाक्षायणी
18	17	”	कामुखा	”	कामुका
49	17	”	बन्धुको	”	बन्धूको
66	6	”	काकचिञ्ची	”	काकचिञ्ची
70	4	”	कासारः	”	कासरः
85	18	”	कटहारिणी	”	कुटहारिणी
94	15	”	पुष्पवत्यवी	”	पुष्पवत्यवी
”	30	”	अंसकक्षयोः	”	अंसवत्सयोः
104	23	”	चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं	”	चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं
115	13	”	दाहविलोदि	”	दाहविलोपादि
125	24	”	अश्वीय	”	अश्वीयं
129	28	”	सैन्याद्वहिः	”	सैन्य(स्य) बहिः
137	16	”	पथगाहुः	”	पृथगाहुः
145	18	”	भिवनं	”	भिनवं
148	11	”	(स्तभ) छाग	”	(स्तुभ)च्छाग
152	3	”	भृतभुक्	”	भूतिभुक्
160	7	”	परास्कन्द	”	पारिस्कन्द
”	13	”	वाधस्तिष्ठन्त्य	”	वाचस्तिष्ठन्त्य
165	21	”	चिरेण	”	चिरेण
168	30	”	(छीवनं)	”	(सीवनं)
183	30	”	श्र्योते	”	श्र्योते
184	8	”	गार्ग्यकं	”	गार्ग्यकं
188	24	”	रचाना	”	रचना
206	22	”	after श्रेष्ठयथा- and before वरं कूपशताद्वापी }	insert वरराचिः । ईषात्प्रिये यथा-	
213	28				
217	26	for	सिकतोपला ।	read	सितोपला ।
232	29	”	द्वाद्वगाली,	”	द्वाद मृगाली,

Note.—A few misprints are corrected and omissions supplied in the Notes.

अथ

श्रीमदमरसिंहविरचितं नामलिङ्गानुशासनम् ।

भट्टक्षीरस्वाम्युप्रेक्षितेनामरकोशोद्घाटनेन सहितम् ।

प्रथमं काण्डम् ।

श्रीगणेशाय नमः । दिग्धाच्छिवानि शिवयोस्तिलकायमान-

गोरोचनाहचिललाटविलोचनं वः ।

अन्योन्यगाढपरिरम्भनिपीडनैः

पिण्डीभवंन् बहिरिव स्फुटितोनुरागः ॥ १ ॥

अद्याप्यभिन्नमुद्रो योर्थाभिभिरमरकोश एष पुंघाः ।

उद्घाट्यते यथेच्छं गृह्णीध्वं नामरत्नानि ॥ २ ॥

प्रकृतिप्रलयवाच्यैर्ब्यस्तसमस्तैर्निरुक्तानिगदाभ्याम् ।

इति समाष्टैः पश्चिभिर्नाम्नां पारायणं कुर्मः ॥ ३ ॥

भग्ना अभिधानकृतो विवरीतारश्च यत् विभ्रान्ताः ।

नामानि तानि भङ्क्तुं गहनमहो अध्यवसिताः स्मः ॥ ४ ॥

सहजो यः समुल्लासः क्षीराब्धेः स्रोपि मंस्यते ।

आन्द्र इत्यत्र किं कुर्मो गतानुगतिकं जगत् ॥ ५ ॥

बस्त्वेव तन्न हि भवेत् क्रियतेन्यथा यत्

कञ्छादयेद्दिनमणिं करसंपुटेन ।

सारेतरान्तरविचारचणान् प्रतीर्ष्य-

स्तेनाहमेव बत दुर्जनचक्रवर्ती ॥ ६ ॥

(किंतु) यदतिकृपणवृत्त्या विभ्यतो वा परस्मा-

दरचनममहार्थं नीरसं दूरसं वा ।

वरिवसितुमुदारान्-ढौक्यामोतिभक्त्या

तदपि नृपकवृत्त्या दूष्यते किं विदध्मः ॥ ७ ॥

जाता विश्वसृजः क्रमेण मुनिभिः संस्कारमापादिताः

शब्दाः संवसनादसाधुभिरपभ्रष्टाः स्थ भो भ्रातरः ।

वाग्देव्याद्य कृता मदेकशरणा मात्रा यतोऽस्मान्मया

न्याय्ये वर्तन्नि वर्तनाय भवतां षड् वृत्तयः कल्पिताः ॥ ८ ॥

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
 सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥
 समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
 संपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥
 प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
 स्त्रीपुंनपुंसकं क्षेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥
 भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
 कृतोत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमाद्वते ॥ ४ ॥

यस्य भगवतो ज्ञानदयोर्बोधकरुणयोः सिन्धोः समुद्रस्येव गम्भीरस्यापारस्य । अगाधस्यान्यैर-
 प्राप्तज्ञानदयावधेः । अनघा निष्पापा गुणाः क्षान्त्यादयो बोधिपक्षाः [क्ष्याः] समाश्रित्य । सः- अक्षयः-
 अक्षोभ्यो जातो मारजित्वादनन्तज्ञानसन्तानो वा । भो धीरा योगिनः- ध्येयं प्रति धियमीरयती[न्ती]-
 ति कृत्वा श्रिये भोगार्थे [सौख्यार्थे] अविद्यमानं मृतं मरणं यत्रेत्यमृताय मोक्षार्थं च सेव्यतामाराध्य-
 ताम् । लेशस्पृष्टेऽपि समुद्रः- अस्य विष्णोः क्षयो निवासः । अगाधोतलस्पर्शः । रत्नादिमत्त्वाभिर्मल-
 गुणः । लक्ष्म्यर्थं पीयूषार्थं च सुरैः सेवितः ॥ १ ॥ ग्रन्थारम्भेभीषितसिद्धिहेतुं जिनमनुस्मृत्य श्रोतृ-
 प्राप्ताहनायै स्वप्रवृत्तिप्रयोजनं साभिधेयमादिवाक्येनाह । सम ह्यस्य संधात्य- अन्यतन्त्राण्यभिधान-
 शास्त्राणि लिङ्गानुशासनानि वा [च] संक्षिप्तैर्लघूकृतैः प्रतिसंस्कृतैः प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना
 कृतोत्कर्षैः संपूर्णं लक्ष्यलक्षणाभ्यां संचुल्य पूरितं, वादान्तशान्तपूर्णेति (सू०) प्यन्तस्य निपातनात् ।
 वर्गैः सजाति[तीय]समूहैः, सुल्लप्रहणार्थं वर्ज्यन्ते विजातीया अस्मिन्नित्यसारवर्जनाद्वा । नात्रामभि-
 धानानां लिङ्गानां च स्त्रीपुंनपुंसकानामनुशासनं व्युत्पादकं शास्त्रमुच्यते ॥ २ ॥ अथ श्लोकत्रयेण परि-
 भाषां शास्त्रव्यवस्थापनार्थमाह । प्रायशो बाहुल्येन क्वापि चेत्यर्थः । रूपस्या[स्य] वन्तादेर्विभक्त्य-
 ल्लागादेः- अम्- भावदिश्चाकारस्य भेदेन विशेषण स्त्रीपुंनपुंसकानीह ज्ञेयानि, यथा- लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा,
 पिनाकोजगवं धनुः । तथा कुत्रचित्साहचर्यात्, यथा- अश्वयुगश्विनी, ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः, वियद्विष्णुपदम् ।
 अत्राश्वयुगब्रह्मवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि । क्वचिल्लिङ्गविशेषविधानात्, यथा- द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्,
 दुन्दुभिः पुमान्, क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ३ ॥ अत्रामरकोशे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां भेदमाख्यातुं
 द्वन्द्वो न कृतः, परवल्लिङ्गं हि स्यान्नावयवालिङ्गम्, यथा- कुलिशं भिदुरं पविः, न तु कुलिशभिदुर-
 षवय इति । तथैकशेषो न कृतः, शिष्यमाणालिङ्गस्यैव हि प्रतीतिः स्यात्, यथा- नभः खं भ्रावणो
 नमाः, न तु खभ्रावणो नभसी इति । तथा संकरो न कृतः- संकरो व्यामिश्रता- साहचर्यात्तल्लिङ्गत्वं हि
 स्यात्, यथा- स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः, न तु स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिरिति । एतच्च क्रमाद्वते यत्र
 संप्रहृष्टोकादौ क्रममात्रं विवक्षितं तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वद्वयः कृता एव, यथा- वर्गाः पृथ्वी-
 पुरुक्षमाश्वद्वनौषधिमृगादिभिः । नृब्रह्मक्षत्रविद्वशदैः साङ्गोपाङ्गोरेहोदिता इत्यत्र द्वन्द्वसंकरौ, आत्मादा-
 बेकशेषश्च कृतः । उपाध्यायश्च क्रमाद्वत इत्यन्तर्गड् मन्वानः क्रमेणाद्वते परिपाठ्योपादेयेत ग्रन्थ
 इति व्यददत् । गौडोपीत्यमबुद्ध्वा यथात्रायं संकरः क्रमाद्वतेनुकर्मं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः-
 अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव, यथा- कपदोस्य जटाजुः पिनाकोजगवं धनुः, प्रमथाः स्युः
 पारिषदा इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन् प्रकरणैर्निरदिक्षत् । श्रीभोजस्त्वन्यथा व्याख्यत्-
 यर्थेते द्वन्द्वकशेषसंकराः क्रमाद्वते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युस्तदा न कृताः, पर्याय-
 निर्देशं विना तूक्तानां कृता एव, यथा- विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकनिराः, तथा, पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च,
 तथा नानार्थे- संज्ञा स्वाच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचनेति ॥ ४ ॥ यत्र लिङ्गत्रयसमाहारस्तत्र त्रिविधिति

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं त्वन्तायादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिविवत्रिदशालयाः ।

सुरलोको द्यौदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।

सुपर्वाणः सुमनसास्त्रिदश दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

पदं प्रयोज्यमिति परिभाष्यते, यथा-त्रिषु स्फुलिङ्गोद्गिरिः । तथा मिथुने स्त्रीपुंसलिङ्गे द्वयोरिति पदं ज्ञेयम्, यथा-वहेद्देवयोर्ज्वालकौ । तथा निषिद्धं लिङ्गं यत् तच्छेषार्थं निषिद्धालिङ्गादवशिष्टं लिङ्गं ज्ञेयं, विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानात्, यथा-व्योमयानं विमानोऽस्तीति, स्त्रीलिङ्गे निषिद्धे विमानस्य पुं-पुंसकविधिः । तथा तुशब्देन ते यस्य तत्त्वन्तमथशब्द आदिर्यस्य तदयादि च पूर्वं न भजते-आग्निमेण संबध्यत इत्यर्थः । न्यायासिद्धं चेतत्-तुना पूर्वस्माद्विशेषयोनानात्-अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात्, यथा-पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती, नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भर इति । भ्रान्तिस्थानविषयं चेतत् ॥ ५ ॥ स्वर्गे परे च लोके स्वरिति वक्ष्यमाणत्वेपीह प्रचुरप्रयोगार्थं स्वःशब्दोपादानं, वक्ष्यति च भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते । अव्ययमित्यलिङ्गत्वार्थम् । सुष्ठु-अर्ज्यते स्वर्गः, घञ् । नास्त्यकं दुःखमत्र नाकः, नाविद्यमानविरिहो वा, नभ्राणनपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । तृतीया द्यौर्लोकस्त्रिदिवः-वृत्तिविषये दिवौकसवादिशब्दोऽप्यस्ति, दीव्यस्यतेति घञर्थकविधानम् (वा०), पूरणार्थभिव्यं च वृत्तौ त्रिभागवत् । त्रयाणां ब्रह्मादीनां द्यौरित्येके । त्रिदशालयादयः सुरसदनयुपलक्षणम्, एवं योगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् । द्यौशब्दोऽप्योकारान्तोऽस्ति, भाष्ये गोतोषित् (सू०) इत्यत्र-ओतोषिति (वा०) न्यासान्तराग्नानात् । दीव्यन्त्यस्यां द्यौः, दिवेः क्तिप् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपं भूर्भुवःस्वरिति श्रुतेः । त्रिविष्टपमिति प्राच्याः, प्रायेण ह्येते पवौ शसौ च व्यत्यस्य पठन्ति । गौर्नानार्थे । ऊर्ध्वलोकाया अप्यूषाः ॥ ६ ॥ न भ्रियन्ते इत्यमराः । निष्कान्ता जराया निर्जराः । दीव्यन्तीति देवाः, देवसेवमेषा-दयः पचादिषु द्रष्टव्या इति-इगुपधेति (सू०) को नास्ति । त्रिदश परिमाणमेषां त्रिदशाः, संख्यया-व्ययेति (सू०) बहुव्रीहिः, बहुव्रीहौसंख्येयडजबहुगणात् (सू०) इति डच् समासान्तः, त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपा इति श्रुतेः । तिस्रो दशा वयोवस्था येषामिति गौडः । विबुध्यन्ते विबुधाः । सुरन्ति सुराः, सुर-ऐश्वर्ये-कः, सुरा-एषामस्तीति वा, अर्शआदिभ्योऽच् (सू०), यतोऽप्यिजाता सुरा तैः पीता, सुष्ठु राजन्ते वा । शोभनं पर्व चरितमेषां सुपर्वाणः । सुष्ठु मन्यन्ते सुमनसः, असुन् । दिवि-ओको निवास एषां दिवौकसः, सुसमानार्थो दिवशब्दोऽस्ति, पृषोदरादित्वात् (सू०) वा सिद्धिः ॥ ७ ॥ अदित्या अपत्यान्यादितेयाः, कृदिकारादक्तिनः (ग०) इति डचन्तम्-स्त्रीभ्याडक् (सू०) । इदन्तानु दित्यादित्यादित्येति (सू०) ष्ये-आदित्याः । एवं दैत्यदैतेयाः । दिवि सीदन्तीति दिविषदः, सत्सू-द्विषेति (सू०) क्तिप्, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०), हृदयुभ्यांच (वा०) इत्यलुक्, सुषामादित्वात् (सू०) षत्वम् । पक्षे सुसदः । लिख्यन्ते चित्रादौ ध्यानार्थं लेखाः । इध्रति ऋभवः । ऋशब्दोऽदि-तिवाची ततो भवन्तीति गौडः, दुप्रकरणे भित्तद्वादिभ्यउपसंहयानात् (वा०) । नास्ति स्वप्न-एषामस्वप्नाः । न भ्रियन्ते-अमर्त्याः, इसिमृश्रितितन् (उ०), स्वार्थे यत् । अमृतमन्धोऽनमेषाममृता-

बहिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

विद्याधराप्सरसोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिह्लोकजिजिनः ॥ १३ ॥

न्धसः ॥ ८ ॥ बहिर्भिर्मुखमेषां बहिर्मुखाः । गीरेव निग्रहानुग्रहसमर्थौ वाणोन्मेषां गीर्वाणाः । प्रशस्तं वृन्दमस्त्येषां वृन्दारकाः, शृङ्गवृन्दाभ्यामारकनूक्तव्यः (वा०) । देव एव देवता, देवात्तल्ल (सू०), स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेपि । देवतैव दैवतं, प्रज्ञादित्वात् (सू०) स्वार्थे-अण्, विशेषविधेः पुंस्त्वं रूपभेदात् क्लीबरत्वं तच्च प्रचुरप्रयोगम् ॥ ९ ॥ एते द्वादशत्वादिना संघेन युक्ता गणदेवताः, संघचारिणो बहुवचनान्ता वा । एकत्वं तु समुदायेष्वपि कृताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति । द्वादशादित्याः । तयोदश विश्वेदेवाः, आद्याग्रे विशन्तीति । अष्टौ वसवः, वसन्तीति । षट्त्रिंशत्तुषिताः, तुष्यन्तीति । चतुःषष्टिराभास्वराः, आभासन्त इति, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । एकोनपञ्चाशदनिताः । षट्त्रिंशद् द्वे शते महाराजिकाः, महाराजशब्दोस्त्येषामिति । सास्य देवता (सू०) इति माहाराजिका इत्येके, महाराजप्रोष्ठपदाद्भू (सू०) । द्वादश साध्याः, साध्यन्त आराध्यन्त इति । एकादश रुद्राः । तुषिताया बौद्धपातञ्जलपुराणादौ दृष्टाः ॥ १० ॥ देवा योनिरुत्पत्तिस्थानमेषां, देवांशा इत्यर्थः, देववदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यः सद्यो जायन्ते वा । नागा अप्येवम् । तथा च द्वितीय-मर्धे-सिद्धगुह्यकभूता हि पिशाचा देवयोनय इति भागुरिः पपाठ । विद्याधरा जीमूतवा-हनादयः, खड्गगुटिकाजनादिविद्याधारिणश्च । अण्डु सरन्यप्सरसो देवयोपितः-रम्भादयः । यक्षाः कुबेरादय ऋद्धीश्वराः । रक्षांसि मायाविनो लङ्काधिवासिनः । गन्धर्वास्तुष्टुरुप्रभृतयो देवगायनाः । किंनरा अश्वदिमुखाः शृङ्गारिणः । पिशाचाः पिशिताशास्तामसाः स्वयं निर्मासाः । गुह्यका निधिपाला मणिभद्रादयः, गृह्णन्तीति । सिद्धाः, सिध्यन्तीति, प्राप्ताष्टगुणैश्वर्या विश्रावसु-प्रभृतयः । भवन्तीति भूता बालप्रहादयो हिंसा रुद्रानुचरा वा, यतोसौ भूतपतिः ॥ ११ ॥ असुराः सुराया अपानान्, सुरविरुद्धा वानर्थवन्, अस्यन्ति देवानिति वा । दितिर्दनुश्चासुर-मातरौ, अनया ज्ञातत्वाद्दैतेया इति, अबित्या आदितेयवत्सिद्धम् । अनयादेवत्वाद् भ्रष्टा इति पूर्वदेवाः । सुरान्द्रिष्यन्तीति सुरद्विषः, सत्सुद्विषेति (सू०) क्तिप् ॥ १२ ॥ सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था इति सुगतः बोधनज्ञानः । तथागतः सत्यज्ञानः, तथेति सत्यार्थे वितथवत् । बुध्यते बुद्धः । धर्मः सत्त्वोद्धरणा-दिस्तेन राजते धर्मराजः, धर्मस्य राजा वा । संपूर्णान्तं निष्पन्नं भद्रमस्य समन्तभद्रः । ऐश्वर्यस्य सम-ग्रस्य धर्मस्य यशसः प्रियः । वैराग्यस्याय मोक्षस्य घण्टां भग इति स्मृतः ॥ तद्वान् । मारान् काम-क्रोधादीन्जयति मारजित् । बौद्धास्तु स्कन्धमारः क्लेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहुः । लोकाञ्जयति तपसा लोकजित् । जयति भवं जिनाति वा जिनः ॥ १३ ॥ दिव्यं चक्षुर्दिव्यं श्रोत्रं

षडभिज्ञो दशबलोद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।

गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्विधा विधाता विश्वसृष्ट विधिः ॥ १७ ॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

पूर्वनिवासानुस्मृतिः परचित्तज्ञानमास्रवक्ष्य ऋद्धिश्चेति षडभिज्ञा अस्य सन्तीति । दानक्षान्तिशीलवीर्य-
भ्यानशान्तिबलोपायप्रणिधानज्ञानानि दश बलान्यस्येति । अद्वयं विज्ञानद्वैतं वदत्यवश्यमद्वयवादी ।
विनयति शास्तीति विनायकः । मन्यते मुनिः, मनेरुच (उ०), तेषामिन्द्रः । मुनिस्तु भीमवत्, सन्ति
पदेषु पदैकदेशा इति । श्रिया योगविभूत्या घनो निविडः, श्रिया घन इव वर्षिता वा । शास्ति विनयति
विनेयाञ्चास्ता, तनुतृचौशंसिक्षदादिभ्यःसंज्ञायांचानिटी (उ०) । तापी च ॥ १४ ॥ यस्तु शकेषु
जातः शाक्यमुनिर्बुद्धावतारः— शकोभिजनोस्येति, शण्डिकादिभ्योऽज्यः (सू०) स शाक्यः सिंह इव
शाक्यसिंहः, उपमितं व्याघ्रादिभिः (सू०) इति समासः । शाक्योपि भीमवत् । सर्वार्थेषु सिद्धो
निष्पन्नः । अत एव सिद्धार्थः, यच्छाश्वतः— सिद्धार्थो बुद्धसर्वपौ । शुद्धोदनस्य राज्ञोपत्यं
शौद्धोदनिः, शकञ्च्वादित्वात् (वा०) पररूपम् । गौतमो गौतमगोत्रावतारात् । अर्कबन्धुः सूर्यवन्त्यत्वात् ।
मायादेवी शुद्धोदनस्य राज्ञो भार्या तस्याः सुतः स इति । इत्यागमोक्तावतारभेदादप्युक्तं नामानि ।
[सर्वज्ञो वीतरागोर्हन् केवली तीर्थकृज्जिनस्त्रिकालविदाद्या ऊह्याः] ॥ १५ ॥ बृंहति ब्रह्मा । आत्मना
भवत्यात्मभूः । अत एव स्वयंभूशब्दे लब्धे स्वभूनिवृत्त्यर्थं वचः । एवं सर्वत्रोत्रेयम् । परमे पदे तिष्ठतीति
परमेष्ठी, परमेस्थः किदिति (उ०) इति, तत्पुरुषेकृतीति (सू०) सप्तम्या अलुक्, स्थास्थिनृस्थूणां
वक्तव्यात् (वा०) प्रत्वम् । पितृणामपि पिता पितामहः, पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः (सू०)
इति साधुः । हिरण्यं गर्भस्य हिरण्यगर्भः, हिरण्यस्य गर्भो वा ब्रह्माण्डप्रभवत्वात् । भूरादीन् सप्त लोका-
नीष्ट इति लोकेशः ॥ १६ ॥ धाता विधाता कर्ता, वेरर्थो धातुर्नैवोक्तः— उपसर्गाणां द्योतकत्वात् । द्रुह्य-
त्यसुरेभ्यो द्रुहिणः । विरिञ्क्ते सूते विरिञ्चः, विभिर्हसे रिच्यते— उह्यते वा, विरिञ्चिरिति प्राच्याः ।
विदधाति सृजति विश्वमिति वेधाः, विधति सृजति वेधाः, विध विधानेऽसृज्, विधाबोधेधचेति वा (उ०) ।
विश्वं सृजति विश्वसृष्ट, ब्रह्मब्रह्मसृजेति (सू०) षः, झलजशोन्ते (सू०) । विधत्ते विधिः, उपसर्गोऽधोः
किः (सू०) । शतश्रुतिशतानन्दौ च । स्थविरो देश्याम् ॥ १७ ॥ वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं विष्णुः,
विषेः किञ्चेति (उ०) नुः । नरस्यापत्यं नारायणः, नडादिभ्यः फक् (सू०) । नाराः सलिलं नारममयं
नरसमुद्गो वायनमस्य, आपो नारा इति प्रोक्ता इति स्मृतेः । तथा नराज्जातानि भूतानि नाराणीति तेषा-
मयनं मार्गः । कृष्णो वर्णेन कर्षति वारीन् । विकृण्ठस्यापत्यं वैकुण्ठः, विकृण्ठितसैहादिवक्त्रो वा संहिता-
दिषु तथा दर्शनात् । विष्टर इव श्रवसी कर्णावस्य विष्टरश्रवाः, विष्टराकृतजैः श्रवोभ्यां निर्गतास्येति वा, अथवा
विष्टरेऽथत्यतरौ श्रूयते वा । दाम— उदरे यस्य स दामोदरः, बाल्ये हि चापलाहान्ना बद्धोभूत् । हृषीकाणामि-
न्द्रियाणामीशो वशित्वाद् हृषीकेशः । प्रशस्ताः केशा विद्यन्तेस्य— यदि वा केशिनमसुरं हतवान्—
केशवः, केशाद्वोन्यतरस्याम् (सू०) । माया लक्ष्म्या धवो भर्ता माधवः, मधोरपत्यं वा ।

वैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
 पीताम्बरोच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ १९ ॥
 उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
 पद्मनाभो मधुरिपूर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
 देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
 वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥
 विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
 वसुदेवोस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २२ ॥
 बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोच्युताग्रजः ।
 रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २३ ॥
 नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
 संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ॥ २४ ॥

स्वभूः स्वतो भवतीति ॥ १८ ॥ पुण्डरीके इवाक्षिणी अस्य पुण्डरीकाक्षः, बहुव्रीहौसक्यक्ष्णोः
 स्वाङ्गादिति (सू०) पच्, प्रसन्नलोचन इत्यर्थः । गां भुवं विन्दतीति गोविन्दः, वराह-
 रूपेण गोः पृथिव्या उद्धर्ता, तद्वत् गोवर्धनाचलोद्धाराद् गवां ताता, अनुपसर्गाद्विम्पविन्देति (सू०) शः ।
 गरुडो ध्वजश्रिङ्गं वाहनत्वेत्येव । पीते अम्बरे वासस्त्री अस्य । न च्यवतेच्युतः । शृङ्गस्य विकारो धनु-
 रस्त्यस्य शार्ङ्गी । विष्वक्सर्वव्यापिनी सेनास्येति विष्वक्सेनः । जनानर्दयति जनार्दनः, नन्द्यादित्वाङ्गुः
 (सू०) ॥ १९ ॥ इन्द्रमुपगतोनुजत्वादुपेन्द्रः । इन्द्रस्यावरं जातोनुज इन्द्रावरजः । पद्मं नाभावस्य पद्म-
 नाभः, अचप्रत्यन्ववेति (सू०) प्राङ्निर्देशाद् । मधुनाम्नोसुरस्य रिपुर्भुरिपुः । वसुदेवस्यापत्यं
 वासुदेवः, जगत्वां सर्वहृदये वसतीति वासुः— कल्पान्ते दीव्यतीति देवः, वासुश्चासौ देवश्च वासुदेवः ।
 त्रयो विक्रमा अस्य त्रिविक्रमः, त्रिषु लोकेषु वा विक्रमः पादन्त्यासोस्य ॥ २० ॥ शूरस्यापत्यं शौरिः ।
 पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीतत्पुरुषः, ननिर्धारणे (सू०) इति षष्ठीसमासनिषेधात्, कर्मधारये
 च सन्महत्परमोत्तमेति (सू०) उत्तमपुरुष इति स्यात् । पुष्पफलपल्लवान्विता वनमालास्यास्तीति वन-
 माली, व्रीह्यादित्वादिनिः (सू०) । बलिं ध्वंसते बलिध्वंसी, सुव्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये (सू०) ।
 अधः कृत्वाक्षाणीन्द्रियाणि जातोधोक्षजः, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां वा जायते प्रत्यक्षीभवति, अक्षर्ज
 ज्ञानमधोस्य वा ॥ २१ ॥ विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः, संज्ञार्याभृतृवृज्जीति (सू०) खच् । मधुकैटभाब-
 सुरो जितवान् । विधत्ते विधुः । श्रीवत्सालयो रोमावर्तो वक्षसि लाञ्छनमस्य श्रीवत्सलाञ्छनः । गदा-
 प्रजो दाशार्हो मुञ्जकेशोऽधिदामी पुराणपुरुषो बभ्रुरित्याद्युह्यम् । हरो जाते ह्यानका दुन्दुभयश्चास्य नेदुः,
 अनकदुन्दुभो वसुदेवस्य पितेत्येके ॥ २२ ॥ बलेन भद्रो बलभद्रः, बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन भीमवत् ।
 प्रलम्बं नाम्नासुरं हतवान् प्रलम्बघ्नः, अमनुष्यकर्तृकेच (सू०) इति टक् । [रेवतीं रमयतीति,
 नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः] । रामः सिताङ्गत्वात् । कामान् पालयति कामं स्मरं वाप्रजत्वात्कामपालः
 ॥ २३ ॥ रौहिण्या अपत्यं रौहिणेयः, शुभ्रादित्वात् (सू०) ङक् । तालवृक्षोऽङ्गो ध्वजोस्य तालाङ्गः ।
 संकर्षति संहारमूर्तितासंकर्षणः, नन्द्यादित्वाङ्गुः (सू०) । कालिन्या यमुनाया भेदनो हलेनाकर्षणात् ।
 सात्वतोपि । [एककुण्डलोन्नत इत्याद्युह्यम्] ॥ २४ ॥ मदयति मदनः, ल्युः । मननं मत-चेतना,

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
 कन्दर्पो कर्पकोनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २५ ॥
 शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
 पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २६ ॥
 ब्रह्मसूक्त्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।
 लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २७ ॥
 शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनः ।
 कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २८ ॥
 गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।
 नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पद्मगाशनः ॥ २९ ॥
 शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।
 ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्चन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥

अनुदात्तोपदेशवन्तीति (सू०) अनुनासिकलोपे तुक्, मतो मनसो मथः [मथ्नातीति] मन्मथः ।
 प्रियन्तेन मारः । प्रकृष्टं युत्रं बलमस्य प्रद्युम्नः । मीनः केतनं ध्वजोस्य मीनकेतनः, मीनो जलचरोप-
 लक्षणम् । कमव्ययं कुत्सायाम्, कं दर्पोस्य कंदर्पः कं दर्पयति वा । दर्पयतीति दर्पकः । न वियतेङ्ग-
 मस्थित्यनङ्गाः, ईश्वरदग्धदेहत्वात् । कामयतेनेन कामः, कामोस्त्यस्य वा, अर्शेआदित्वात् (सू०) ।
 [पञ्च शरा अस्थेति पञ्चशरः, उन्मादनं शोचनं च तथा संमोहनं विदुः । शोषणं मरणं चैव पञ्च बाणा
 मनोभुवः ॥ मदनोन्मादनश्चैव मोहनः शोषणस्तथा । संदीपनः समाख्याताः पञ्च बाणा इमे स्मृताः ॥]
 स्मरन्त्यनेनेति स्मरः, पुंसिसंज्ञायां प्रायेण (सू०) ॥ २५ ॥ शम्बरोसुरभेदस्तस्यारिः शम्बरारिः । मनसि
 जायते मनसिजः, डः, हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०) अलुक् । न मनसोन्यस्माज्जायतेनन्यजः । पुष्पाणि
 धनुरस्य पुष्पधन्वा, वासंज्ञायां (सू०) इत्यनङ् । आत्मना भवत्यात्मभूः, यद्भागुरिः— शम्बरारिः
 स्मरः स्वजः । हृच्छयश्चैत्रसम्बः शृङ्गारयोनिः पुष्पकेतुश्च ॥ २६ ॥ ब्रह्म ज्ञानं सूयते ब्रह्मसूः । ऋष्य-
 नामा मृगः केतुरस्य (ऋष्यकेतुः) । उषा बाणदुहिता (तस्याः पतिः) । बलादयो हरेर्भ्रातृपुत्रपौत्राः,
 यद्भागुरिः— ब्रह्मसूक्त्यकेतुश्च विष्वक्सेनात्मजात्मजः । संहितासु त्वेकं ब्रह्म वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्ना-
 निरुद्धाख्यया चतुर्व्यूहात्मकाहुः । विश्वकेतुरित्यपपाठः । लक्ष्यते लक्ष्मीः, लक्ष्मेर्मुट्च (उ०) इतीप्रत्ययान्तः,
 अत एव डयन्तत्वाभावाद्, हलङ्घाव्योदीर्घास्तुतीति (सू०) सुलोपाभावः । पद्मं वियतेस्याः पद्मा, अर्श-
 आदित्वाद् (सू०) । एवं कमला । श्रयतीति श्रीः, किञ्चिप्रच्छिन्ना (उ०) इत्यादिना किञ्चीर्षौ ।
 मा रमा अङ्घ्रिजा-इन्दिरत्याद्युहम् ॥ २७ ॥ पञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यः, बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति
 वक्तव्यात् (वा०) व्यः । लक्ष्मीपतेरिति शेषः । सुखेन दृश्यते (सुदर्शनः), भाषायांसासियुधीति (वा०)
 युच् । सुदर्शनः पुंसि लोकाश्रयत्वाङ्ङिङ्गस्य, यथा- बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः (शिशु०) । विष्णुः
 कुमोदकः शौरिरिति दुर्गपाठात्, कुमोदकस्यैव कौमोदकी लक्ष्मीपतेर्गदा । संहितासु मेण्ठादौ कौपो-
 दकीति पाठः, कूपोदकाज्जातेत्याम्नायात् । नन्दयतीति नन्दकः । कुं भुवं स्तुभ्नाति व्याप्रीति कुस्तुभोव्धि-
 स्तस्यायं कौस्तुभः ॥ २८ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान्, शयः (सू०) इति बत्वं यवादिपाठान्नास्ति ।
 गरुडिर्ब्रह्मते गरुडः, पृषोदरादिरित्वाह्लुक् (सू०), गिरिति नागान्वा । नृक्षस्यापत्यं तक्षर्यः, गणादित्वाद्यञ्
 (सू०) । विनताया अपत्यं वैनतेयः, स्त्रीभ्योऽङ्क् (सू०) । सुपर्णो हेमपक्षत्वात् ॥ २९ ॥ शं भवत्यस्मा-
 च्छम्भुः, मितद्रवादित्वाद् (वा०) डुः । ईष्टे-ईशः । पशूनां सुरनरतिरथां पतिः । शिवः श्रेयस्करत्वात् ।
 ईष्टे-ईश्वरः, ताच्छित्ये स्थेशभासेति (सू०) वरच् । महेश्वरो महोदधिवद्भुवः । शृणाति हिनस्ति शर्वः ।

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।
 मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३१ ॥
 उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।
 वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥
 कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।
 हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥
 गङ्गाधरोन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।
 व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ॥ ३४ ॥
 कपर्दीस्य जटाजूटः पिनाकोजगवं धनुः ।
 प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्रह्माण्याद्यास्तु मातरः ॥ ३५ ॥

ईशानः, ताच्छील्येवानश् (सू०) शंकरः, कुण्डोद्वेति (सू०) टः ॥ ३० ॥ गिरिं इति - उपभोगेन तनूकरोति गिरिशः, गिरिर्वास्यास्तीति, लोमादित्वाच्छः (सू०), गिरौ शेते वा गिरिशः, गिरौष्ठन्दसि (वा०), लोके त्वाशुशुक्षणिवत् । मृडति सुखयति मृडः । मृत्युं जयति मृत्युंजयः, संज्ञायांभृतृजोति (सू०) खच् । कृत्तिश्चर्म वासोस्य कृत्तिवासाः ॥ ३१ ॥ उच्यति कुधा समवैति-उग्रो रोदृत्वात् । श्रीः शोभा कण्ठस्य श्रीकण्ठः । नीलगलत्वाच्छित्तिर्नीलः कण्ठोस्य शितिकण्ठः । वामः श्रेष्ठो देवः, संसारे वामत्वाद्वा । विरूपाणि त्रित्वादक्षीण्यस्य विरूपाक्षः, बहुव्रीहौसक्यध्वःस्वाङ्गात् (सू०) षच् ॥ ३२ ॥ कृशानौ रेतोस्य कृशानुरेताः, देव्या सोढुमशक्यत्वादग्नौ हि क्षिप्तं रेतः, अत एव पावकिः कुमारः । धूर्गङ्गा जटास्वस्य धूर्जटिरिति निरुक्तम् । नीलः कण्ठे लोहितश्च केशतो नीललोहित इति पुराणम् । हरस्यधं हरः, हरतेः-अच् । स्मरं हरति स्मरहरः, हरतेरनुयमने (सू०) अच् । विभर्ति भर्गः, भृज्यन्तेनेन काम-कालादयो वा । त्र्यम्बकान्यस्य त्र्यम्बकः, त्रयाणां लोकानामम्बकः पितेत्यागमः, द्यौर्भूमिरापस्ति-स्रोम्बा अस्थेति वा । (त्रिपुरान्तकः) त्रिपुरीति भाष्यदर्शनेपि लोकाश्रयत्वात्त्रिपुरं पात्रादौ (पात्रा-यन्तस्यन) ॥ ३३ ॥ गङ्गनाया धरश्चकधरादिवत्, अन्यथा कर्मण्यण् (सू०), संज्ञायांभृतृजोति (सू०) खच्-वा स्यात् । अन्धको नामासुरस्तस्य रिपुः । क्रतुं दक्षयज्ञं ध्वंसतेवश्यं क्रतुध्वसी । व्योम द्यौः के मूर्ध्नि शेतेस्य व्योमकेशः, शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेति श्रुतेः, गङ्गां धारयितुं व्योमव्यापिनोस्य केशा वा व्योमकेशः । भवत्यर्गमाद्विश्वं भवः । विभ्यत्यस्माद् भीमः, भीमादयोपादाने (सू०) । तिष्ठतीति स्थाणुः । रोदनाद्रुद्रः, सोरोदायदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति श्रुतेः, रोदयत्यरिस्त्रीर्वा, रोदणिलुक्च (उ०) । अहिर्बुध्नोष्टमूर्तिश्च [महानादो] गजामुरारिश्च । महानटो देस्याम् । शिपिविश्रेष्ठो वृषाकपिर्भैरवो नानार्थे ॥ ३४ ॥ ईश्वरस्य जटाजूटः कपर्दनामा, कं शिरः पिपतिं कपर्दः, औणादिको दः । अस्य धनुः, पिनष्टते पिनाकः, शलाथोप्यनेकार्थेषु वक्ष्यते । अजगवे विप्रतिपत्तिर्गम्यते, गाण्ड्यजकात्संज्ञायां (सू०) इति मत्वर्थे वे-अजकवमिति साध्यम् । अथाजगवोस्थविकारस्तदाणि वृद्धिः स्यात्, यत्कात्यः-धनुर्वेद-न्याजगवं पिनाकिरणगोचरम् । प्राच्यास्तु, गाण्ड्यजगादिति पेडुः । अजगवं धनुः प्रोक्तमिति तु पा-श्चात्या अपि । प्रमथन्ति प्रमथाः, अच् । परिषदि साधवः पारिषदाः, भक्ताणः (सू०) इति प्रकृते परिषदोप्यइति (सू०) योगविभागाद् णः । संघाते प्रमथे गण इति गणा अपि । अस्याष्टौ परिवारत्वेन मान्ति वर्तन्ते मातुनाम्यः । ब्राह्मी माहेश्वरी चैन्द्री वाराही वैष्णवी तथा । कौमारी चर्ममुण्डा च काल-संकर्षणीति च । ब्रह्माण्येत्यानुगागमाभावाच्चैव प्रसिद्धं नाम । कथंचिज्जातित्वात्, ब्राह्मोऽजाताविति (सू०) ब्राह्मीत्याद्या इत्येके पेडुः, यद्भागुरिः-ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः । रेवत्यो देस्याम् ॥ ३५ ॥ भवन्

विभूतिभूतिरैश्वर्यमणिमादिकमप्रधा ।

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ॥ ३६ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३७ ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३८ ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ॥ ३९ ॥

बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ।

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४० ॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धभवाः सु-शु-नासीरः पुरुद्वतः पुरंदरः ॥ ४१ ॥

भूतिः । अणिमा महिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राक्काम्यमीशिता वंशिता- ईशस्य यत्रकामावसायितेष्टधै-
श्वर्यम् । भूतिविभूती समानार्थे लोचनविलोचनवत् । उ मेति माता तपसो निषिद्धा (कुमा०) इत्यु-
मा । कात्यायनाद् गर्गादिभ्योयञ् (सू०) इति यञन्ताद् (सर्वत्र) लोहितादिकतन्तेभ्यइतिष्फः (सू०), पित्वाद्
डीष् कात्यायनी । हिमवतोपत्यं हैमवती । ईष्टे लच्छाला- ईश्वरा, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । अशनेतिराशु-
कर्मणिवरट्च (उ०) उषधाया ईत्वमितीश्वरी ॥ ३६ ॥ शिवा स्वतः श्रेयस्करीत्वाच्छिववत्, यच्छाश्वतः-
शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया । पुंयोगे च शिवस्य स्त्री शिवी । भवस्य स्त्री भवानी,
इन्द्रवरुणभवेति (सू०) डीषानुकौ । एवं शर्वाण्यादि । अपर्णा तपसि पर्णानामप्यनशनाद् । पर्वतस्या-
पत्यं पार्वती । दुःखेन गन्तुं शक्यतेस्यां दुर्गा, सुदुरोरधिकरणे (वा०) इति डः । चण्डी कोपना,
बह्मविज्ञाद् (सू०) डीष्, इककेऽणः (सू०) इति ह्रस्वः । अम्बैवाम्बिका । जगन्माता- आर्या
भैरवी सती दाक्षायणौ च । गणनायिका देश्याम् ॥ ३७ ॥ विगतो नायको नियन्तास्य विनायकः,
अन्येषां विनेता वा । अत एव विघ्नानां राजा विनियन्ता । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः [गाङ्गेयोपि बतः],
मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः (सू०) इत्यण्, अन्यस्योत्वं च । गुहोत्पादितदन्तत्वादिकदन्तः । प्रत्युषे
हेरम्यते शब्दायते हेरम्ब इति नैरुक्ताः, देशीपदप्रायं तु मन्महे । आखुरथोपि ॥ ३८ ॥ कृत्तिकानां
बहुलाख्यानामपत्यम् । महती सेनास्य महासेनः । शरवणे जन्मास्य शरजन्मा । षडाननः कृत्तिकाना-
मभिपत्नीनां षण्णां स्तनधामात् । स्कन्नं शुष्कं रेतोस्य स्कन्दत्यरीन्वा स्कन्दः । गूहते सेनां गुहः, कः
॥ ३९ ॥ विशालासु जातो विशाखः, नक्षत्राङ्गुबहुलम् (सू०) । शिखी मथूरो वाहमस्य शिखि-
वाहनः । षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । शक्तिधरः शक्तिधरः, अन्यथा शक्तिधरः शक्तिधरो वा
स्यात् । कुमारो ब्रह्मचारिवात्, कुत्सितो भारोस्येति वा । क्रौञ्चो गिरिस्तेन ह्यस्य कैलासमन्त्रशिक्षार्थं
गच्छतो मार्गो रुद्धभूत्, अतस्तं दारयति क्रौञ्चदारणः, ल्युः । स्वामी च । गाङ्गेयोपि ॥ ४० ॥
भृङ्गी भृङ्गरितिस्तुण्डिनन्दिनौ नन्दिदेश्वरे । कर्णमोटी तु सामुण्डा चर्ममुण्डातिचण्डि[च खर्वि-]-
केति वक्तव्यम् ॥ इन्द्रः परमैश्वर्ययोगात् । मरुतो देवाः सन्त्यस्य मरुत्वान्, तसौमस्वर्थे (सू०)
इति मरुद्धार्या पदकार्ये ज्ञत्वं नास्ति । मघः सौह्यमस्यास्तीति मघवा, श्वशुक्षन् (उ०)
इत्यत्र तु निपातितस्य मघवन्नित्यस्य । पक्षे सौ त्रादेशादीर्घाभावान्मघवन्, मघवा-
बहुलम् (सू०) । वेवेष्टि विड् व्यापकमोजोस्य विडौजाः, विट्सु वा- ओजोस्य, पृषोदरादिवात् (सू०)
वृद्धिः । विड भेदने वा, विडं भेदकमोजोस्य । पाकानां दितिगर्भाणां शासनः । वृद्धे भवसी अस्याति वृद्ध-

जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४२ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४३ ॥

संकन्दनो दुग्ध्यवनस्तुराषाणमेघवाहनः ।

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ॥ ४४ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।

हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४५ ॥

स्यात्प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ।

ऐरावतोभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४६ ॥

श्रवाः, वृद्धेभ्यः शृणोति वा । शोभना नासीरा अग्रेसरा अस्व सुनासीरः, शुः पूजायां श्वशुरवत्, शुना-
सीरयोरपत्यमित्येके । पुरु प्रभूतं हूतं यज्ञेष्वाह्वानमस्येति पुरुहूतः । पुराण्यरीणां दारयति विपुरं वा पुरं-
दरः, वाचंयमपुरंदरौच (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ जयनशीलो जिष्णुः, ग्लानिस्थश्चग्लुः (सू०) ।
लेखर्षभो देवश्रेष्ठः । शक्नोति शक्रः । शतं मन्यवः ऋतवोस्य शतक्रतुः । दिवः स्वर्गस्य पतिः, षष्ठ्याः-
पतिपुत्रेति (सू०) अलुकि, कस्कादित्वात् (सू०) सत्वे च दिवस्पतिः । सुष्ठु त्रायते सुत्रामा, म-
निन्, शोभनं त्राम बलं वास्य । गोत्रान् गिरीन्यक्षच्छेदाद् भिन्नवान् गोत्रभिद्वज्री । वस्वमत्यं वासवः । वृत्र-
बलजम्भनमुचयोसुराः । वर्षतीति वृषा, कनिन् ॥ ४२ ॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्याधिष्ठाता वास्तोष्पतिः,
षष्ठ्या अलुकि पत्वं, वास्तोष्पतिगृहमेधाच्छच (सू०) इति लिङ्गात् । हरयः मिङ्गा हय्य अस्य
हरिहयः । स्वः स्वर्गे राजते स्वाराद्, द्रुलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः (सू०), व्रधभ्ररुजति (सू०) षः ॥ ४३ ॥
संकन्दयति रिपुन्नीः संकन्दनः, ल्युः । दुष्टं च्यवते परदारोषे रेतस्सुतेदुश्च्यवनः, चलनशब्दार्थादिति (सू०)
युच्, दुःखेन च्यवते रणाद्वा । तुरं त्वरितं साहयत्यभिभवत्यरीस्तुराषाद्, तुरं वेगं सहते वा, छन्दासि-
सहः (सू०) इति ण्विः, नहिर्गृतिवृषीति (सू०) पूर्वपदस्य दीर्घः, संहैः साङः सः (सू०) इति
पत्वम् । मेघा वाहनमस्य, इन्द्रो हि मेघानाविश्य वर्षति, मेघ ऐरावतो वाभ्राधिष्ठातृत्वात् । आखण्डयति
मिनत्यरीनाखण्डलः । ऋभून्देवान् क्षियत्यधिवसति ऋभुक्षाः, यद्वा- अर्तेभुक्षिनक् (उ०), पथिमथृ-
भुक्षामात् (सू०) । प्राचीनबर्हिर्हरिहा पृतनाषाद् पुलोमजित् । उग्रधन्वा च पुराणे ॥ ४४ ॥ पुलोम्नो
मुनेर्जाता, अत एव पुलोमी । शक्ते शची, शच श्वच गतौ । इन्द्रस्य स्त्रीन्द्राणी, इन्द्रवरुणेति (सू०)
क्षीपानुकौ । तस्येति प्रत्येकं संबध्यते । अमरा विद्यन्तेस्याममरावतो, मतौबह्वचोनजिरादीनां (सू०)
इति दीर्घः । उच्चैः श्रवसी अस्योच्चैःश्रवाः । तस्य सूतः सारथिर्मतलस्यापत्यं मातलिः । तस्योपवनं,
नन्दयति नन्दनं, ल्युः ॥ ४५ ॥ विजयते विजयन्तो जिष्णुः, सच्, तस्यायं (सू०) इत्यण्, वैजयन्तो
अस्यास्तीत्येके । तस्य पुत्रो जयन्तः, पाकशासनस्यापत्यं (पाकशासनिः) । ऐरावत्यधौ जात ऐरावतः ॥
अत्रस्यत्वादभ्रमातङ्गाः, अश्वरूप इत्येके, यत्कात्यः— ऐरावतं विजानीवाभ्राममम्बुदगोचरम् । इरा-
वणोद्भव ऐरावणः, विभाषीषधीति (सू०) वा णत्वम् । अभ्रे खे माति न भ्राम्यति वा मन्थरगामि-
नीत्वादभ्रमुस्तद्भार्या, यल्लक्ष्यम्— अभ्रम्या जघनान्तदोलितकरः (बा० रा०) ॥ सुरगजो गजमल्लभ्य
॥ ४६ ॥ हादः स्फूर्जथुरस्यास्ताति ह्लादिनी । वजति यात्येव न प्रतिहन्यते वज्रम् । कुलिनः पर्वता-
ञ्जयति पक्षच्छेदेन तन्करोति कुलिशं, कुत्सितं लिशति तक्ष्णोत्यरीन्वा । भिनति तच्छीलं भिदुरम्,
विदिमिदिच्छिदेःकुश्च (सू०) । पुनाति पविः, हीरकस्य पविस्त्रया प्रसिद्धत्वात् । शतं बह्वयः कोट-
योस्य शतकोटिः । स्वरति स्वरः, वृद्धिजति (उ०) उः, शोभनान्यरुषि धारा अस्येति स्रन्तो वा ॥

द्वाविनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ।
 शतकोटिः स्वरुः शंबो-बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४७ ॥
 व्योमयानं विमानोस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।
 स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४८ ॥
 मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।
 मेरुः सुमेरुर्हेमाद्रीरत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९ ॥
 पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।
 संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५० ॥
 सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ।
 नासत्यावश्विनौ दक्षावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५१ ॥
 स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेद्या उर्वशीमुखाः ।
 हाहा ह्रह्रश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिविवौकसाम् ॥ ५२ ॥

शं वियतेस्य शंबः, कंशंभ्यांवभेति (सू०) वः । दम्भोति खेदयति दम्भोलिः । अश्नाति शैलानशनिः,
 न शनैर्याति वा । व्याधामोपि ॥ ४७ ॥ व्योम्नि यान्त्रनेन व्योमयानम् । विमान्ति वर्तन्तेस्मिन्देवा
 विमानम् । नारं नरसमूहं यति भिनत्ति कलहैर्नारदः । आद्यशब्दादेवलादयः । सुराश्च ते ब्रह्मादिपुत्र-
 त्वादृष्यश्च, षष्ठीसमासो वा । सुष्ठु धर्मोऽस्यां सुधर्मा, यल्लक्ष्यं- सुधर्मान्वमां पुरीं (सभां) (रघु०),
 धर्मादनिच्चेवलात् (सू०) । सह भान्त्यस्यां सभा स्थानग्रहम् । पीयते पीयूषं, पीयेरूपन् (उ०) ।
 नास्ति मृतमत्तामृतम् । सुष्ठु धीयते सुधा, धेत् पाने । समुद्रनवनीतं देश्याम् ॥ ४८ ॥ मन्दमकलयवश्यं
 मन्दाकिनी, अक अग कुटिलायां गतौ । सिद्धसेन्धुश्च । गङ्गामात्रस्य नामानि च वक्ष्यामः । मिनोति
 क्षिपत्युच्चत्वाज्ज्योतीषि मेरुः । सुमेरुरभिन्नार्थः, इन्द्रमहेन्द्रवत् । हेम्नोर्दिर्हेमाद्रीः । रत्नानि सानावस्य
 रत्नसानुः ॥ ४९ ॥ मन्दा आराधारा अस्य सरलत्वान्मन्दारः । पारिणः पारवतोब्धेर्जातः पारिजातकः ।
 संतन्यन्तेस्मिन्गुष्पाणि संतानः । कल्पवृक्षः संकल्पपूर्णात् । हरेरिन्द्रस्य चन्दनं, कपे पीतं वा ॥ ५० ॥
 सनन्ति कुसारः । सनात्कुमारोपि । विधातुरपत्तं वैधात्रः । वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वाद्द्रोक्तः । न- असत्या-
 वसाधू नासत्यौ, नश्रान्नपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । अश्विनौ सदश्वाधिरूढौ । दस्यतो
 हरतो रोगान्दस्रो । अश्विन्या अपत्यं- ढकि- आश्विनेयौ । उभाविति द्वित्वादिकवचनाभावः ।
 भागुरिस्त्वाह- नासत्यदस्रौ यमजावर्कजावश्विनौ यमौ, नासत्यसहितौ दक्षाविति व्याख्येयं,
 न त्वेको नासत्योन्यो दस्रः ॥ ५१ ॥ घृताची मेनका रम्भा- उर्वशी च तिलोत्तमा । सुकेशी मञ्जुघोषा-
 याः कथ्यन्तेप्सरसो बुधैः । अद्भ्यः सता अप्सरस इत्येकापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्, अप्सरा इत्यपि
 दर्शनात् प्रायिकं बहुत्वम् । ऊरु अश्रुते नारायणस्योरुद्भवत्वादुर्वशी, पृषोदरादित्वात् (सू०) हस्वः,
 यल्लक्ष्यं- ऊरुद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्रीति (विक०) । मुखशब्दाद्रम्भादयः । हाहा एको ह्रह्र-
 न्यः, एकं नामेत्येके, गन्धर्वौ च हाहा ह्रह्ररिति तु लक्ष्यम् । आलापनिकानुकारात्पुंस्येतौ, अव्ययाविति
 श्रीभोजः । आद्यशब्दात्पुंशुमुमुखा गन्धर्वा देवगयनाः ॥ ५२ ॥ अङ्गात्पूर्वं यावन्निः । विश्वानरस्यापत्यं
 वैश्वानरः । बिदादित्वाद् (सू०) । वहति हव्यं वह्निः । वीतयोश्चा द्रोत्रं हव्यमस्येत्यागमः, वीतिरशनामेति
 प्राच्याः । धनं जयति धनंजयः, संज्ञायांभृतृवृजीति (सू०) खच् । उदकनामान्युत्तराण्येकशतमेति (नि-
 रुक्तं), कृपीटस्याम्भसो योनिर्धूमजत्वान्मेधानां, अमौ प्रास्नाहुतिः सम्यगिति च (मनु०), कृपीटं योनिरस्येत्येकं,
 यदाहुः- अद्भ्योभिर्ब्रह्मातः क्षत्रममनो लोहमुत्थितम् (मनु०) । ज्वलति ज्वलनः, जुचङ्क्रम्येति (सू०) यु-
 च । जाता वेदा अस्माज्जातवेदाः, जाते जाते वियते वा । तनूं न पातयतीति तनूनपात्, देहधर्तृत्वाद्, नश्रान-

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५३ ॥

बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपबुधः ।

आशयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोनलः ॥ ५४ ॥

रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभृग्दहनो हव्यवाहनः ॥ ५५ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ॥ ५६ ॥

वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकिलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

त्रिषु स्फुलिङ्गोष्मिकणः संतापः संज्वरः समौ ॥ ५७ ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः ॥ ५८ ॥

०नपादिति (सू०) नन् प्रकृत्या ॥ ५३ ॥ बर्हिःशुष्मेति व्यस्तं समस्तं वा नाम, बर्हिर्दर्मः शुष्म बलमस्येति, बर्हति वर्धते बर्हिः, यथा बर्हिर्मुखा देवाः । शुष्यन्त्यनेन शुष्मा, यलक्ष्यम्— शुष्मणि प्रणयनाभिर्संस्थि- (स्फु)ते (शिबु०) । बर्हिर्इत्ययमरमाला, यथा— दृशां बर्हिणो बर्हिर्इत्यः (बा० रा०) । कृष्णो धूमो वर्त्मास्य (कृष्णवर्त्मा) । शोचोषि ज्वालाः केशा अस्य शोचिष्केशः । उपसि रात्रौ बुध्यते प्रकाशते— उपबुधः, अहरादीनांपत्यादिषु (बा०) इति रेफः । आशेतेत्रेत्याशयमाधारमश्नती- त्याशयाशः, आश्रयाश इत्येके । बृहतो भानवो रश्मयोस्य बृहद्भानुः । कृश्यति कृशानुः, कृशोऽप्यनिति वर्ध[वर्त]ति वा । पुनाति पावकः । अनिल्यनेन लोक् इत्यनलः ॥ ५४ ॥ रोहिताख्यो मृगोश्चो वाहनमस्येति रोहिताश्वः, यदि वा रोहिता कोहिता अश्वा अस्वेति । वायुः सखानुचरो[वा]स्य वायुसखः । आशोऽनु- मिच्छत्याशुशुक्षणिः, आडिशुषेः सनच्छन्दासि (उ०) इत्यनिः । हिरण्यं रेतोस्य हिरण्यरेताः, येत्समू- [च्छु]तिः— अमेरपत्यं प्रथमं सुवर्णमेति । हव्यं वाहयति देवान्नयति हव्यवाहनः, हव्य (कव्य) - पुरीषपुरीष्येषुयुट् (सू०) ॥ ५५ ॥ दाम्यति शाम्यति विनश्यन्नं दमुनाः, औणादिक उनस्, दमुना इत्येके, दमेरुनसिः (उ०) । शुक्रं तेजोस्त्यस्य शुक्रः, अर्शआदिवादन (सू०) । विभैव वसु धनमस्य विभावसुः । शुचिः शोधकत्वात् । अपां पितं सारं धुमयोनिवादिपित्तम् । उदर्विश्च । क्षारस्तु भसितं भस्मेति वाच्यम् । उर्वस्यापत्यमौर्वः, वरुणभयान्मात्रा— ऊर्वोर्गोपितत्वादित्येके । वाडवोश्चमुखत्वात् ॥ ५६ ॥ ज्वालति ज्वालाः (ज्वाला वा) , ज्वलितकस्तेभ्योणः (सू०) । (कीलः) कौल चन्धे । प्रायेणार्चिः स्त्री, ज्वाला भासो न पुंस्यर्चिरिति हि वक्ष्यते, अर्च्यतेर्चिः । दिनोति हेतिः । शिनोति शेते वा शिखा । स्फुलति चलति स्फुलिङ्गः, जातावपि न डीप् कन्दरावत् । संतापयति संतापः । संज्वरयति संज्वरः ॥ ५७ ॥ धर्मस्य राजा धर्मराजः । समवर्ती रिपौ मित्रे च समवर्तनात् । परेतराट् प्रेता- धिपः । कृतान्तो विनाशनेन कृतान्तः । शमयतीति शमनः । यमेन राजते यमराट् । यमयतीति यमः, यमलजातत्वाद्वा ॥ ५८ ॥ कलयत्यायुः कालः । श्राद्धदेवः पितृपतित्वात्, श्राद्धे देक्त्वाद्वा । यद्वा विवस्वदपत्यसामान्यान्मनुवतु, यद्गृहः— श्राद्धे देवोर्कञो मनुः । अन्तं करोतीति, अन्तयत्यन्तकः, ष्वुल् । रक्ष एव राक्षसः, स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतितवर्तन्तेपीति पुंस्त्वम् । कुणपमासि कौणपः, क्षेपे (सू०) इत्यण् । कव्यमामांसमिति (कव्याद्), कव्येचेति (सू०) किप् (विट्) अण् च । अखं रक्तं पिबत्यखपः, आतोनपसर्गेकः (सू०), न भपयति कव्यात्वादथप इत्येके । आशृणाति दिनस्त्याशरः

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोन्तकः ।
 राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ॥ ५९ ॥
 रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकपात्मजः ।
 यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६० ॥
 प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ।
 श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातश्चिवा सदागतिः ॥ ६१ ॥
 पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
 समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६२ ॥
 नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।
 प्राणोपानः समानश्चोदानो व्यानश्च वायवः ॥ ६३ ॥
 शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।
 जयोथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ६४ ॥
 सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।
 सततेनारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५ ॥

॥ ५९ ॥ रात्रौ चरतीति रात्रिचरः, चरेष्टः (सू०), रात्रेःकृतविभाषा (सू०) इति पक्षे नुम् ।
 कर्बुरो वर्णेन, कर्बु द्विसायां वा । निकषा रक्षसां मातेति [नाम] माला, अतो नैर्ऋषेयभ्रान्त्याऋकसेयमाहुः ।
 यातूनि यातना धीयन्तेस्मिन् यातुधानः । पुण्यजनो विपरीतरक्षगया । निर्ऋतौर्दिवपालस्यापत्वं नैर्ऋतः ।
 यातयति व्यथयतीति यातुर्द्वौ भीमवत् । रक्षन्त्यस्माद्रक्षः । विधुरोपि । कानाशो नानार्थे ॥ ६० ॥
 प्रचेतयते प्रचेताः, असुन् । इणेति वरुणः । यादसां जलचराणां पतिः, यादःपतिरिति वाच्ये पक्षे वाक्या-
 भ्यनुज्ञानम् । अपां पतिरप्पतिः । श्वसन्यनेन श्वसनः । स्पृशति स्पर्शनः । वाति वायुः, कृवापाजीत्युण्
 (उ०) । मातरि खे श्रयति मातरिश्वा ॥ ६१ ॥ पृषन्मृगविशेषोश्चोस्य पृषदश्वः, पृषन्त्यम्बुक्णाः सन्त्यश्वा
 अस्येत्येके । गन्धस्य वहः । अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो (भवति) विप्रतिषेधेन (वा०) इत्यस्य प्राथि-
 कत्वात्पक्षे कर्मण्यणि (सू०) गन्धवाहः । अनन्यनेनानिलः, न निलति वा, णिल गह्वने । समीरयतीत्यचि-
 चलनशब्दार्थेति (सू०) युचि च समीरसमीरणौ, समेति समि (मी) र इत्यप्येकदेशविकृतस्यानन्य-
 त्वात् । म्रियन्तेनेन मरुत् । मरुदेव माहृतः, स्वार्थे- अण् ॥ ६२ ॥ नभोऽस्यास्तीति नभस्वान्,
 तसौमत्त्वर्थे (सू०) इति भसज्ञा । पवते पवनः, युच । तथा पवमानः, पृङ्ग्यजोःशानन् (सू०) ।
 प्रभनक्ति प्रभञ्जनः । प्रकम्पनो महाबलश्च । वृष्ट्याकुलश्चण्डस्तु झञ्झामरुत् । प्रसरणेन-अपसरणेन-आस-
 मन्तात्-ऊर्ध्व-व्यासथा च-अनिल्यनेनेति, घञ् । आनयतेर्हान्तस्येतानि रूपाणीति योगशास्त्रम् । एते
 शरीरे व्यापका अपि नियतस्थानस्थाः, यदाहुः-हृदि प्राणो गुदेपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः
 कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६३ ॥ वायोर्धर्मानाह । रंहत्यनेन रंहः । तरन्यनेन तरः, असुन् ।
 रिणाति रयते वानेन रयः, अच् । स्यन्दतेनेन स्यदः, स्यदोजवइति (सू०) साधुः । जवनं जवः, जुङ्
 गतौ, ऋदोरप् (सू०) । वाजोपि । वेगो नानार्थे । शिङ्घति व्याप्नोति शीघ्रम् । त्वरते स्म त्वरितं तूर्णं
 च, विभाषाभावादिकर्मणोः (सू०) इतीट्, ज्वरत्वरेति (सू०) उपधाया ऊट् । लङ्घ्यते लघु । क्षिपति
 क्षिप्रम् । अरमव्ययं, अतैरचि वा नामेत्यन्ये, यच्छाभ्रवत्- अरमङ्गेरधाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि ।
 द्रवति स्म द्रुतम् ॥ ६४ ॥ सह त्वरया वर्तते सत्वरम् । न विलम्बते स्मविलम्बितम् । अदनुत आशु, कृवा-
 पाजीत्युण् (उ०) । सवेगगतिवचनो जवः धर्मवचनास्तु शीघ्रादय इति-अर्थभेदः । सदागतिप्रस्तावादाह ।
 संतन्यते स्म सततं, समोवाहिततयोरिति (का०) पक्षे मल्लुक् । आरतविरतावरतशब्दा. विरामार्थास्ततो
 नञ्समासः । न श्राम्यति स्माश्रान्तम् । अव्ययमाना निशात्रानिशम्, सा हि विरतिस्थानम् ॥ ६५ ॥

नित्यानवरताजस्रमप्यथातिशयो भरः ।
 अतिबलभृशान्वयार्थानिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६६ ॥
 तान्नैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।
 क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वेस्यात्त्रिप्येषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६७ ॥
 कुवे-वे-रख्यम्बकसखो यक्षराड्गुत्यकेश्वरः
 मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ६८ ॥
 किनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
 यक्षैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९ ॥
 अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूवरः ।
 कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥ ७० ॥
 स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवदनो मयुः ।
 निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः ॥ ७१ ॥

इति स्ववर्गः । १ ।

नियतं भवं नित्यम् । न जस्यति तच्छीलमजस्रं, नमिकम्पीति (सू०) रः । [संसक्तमासक्तं च ।]
 अतिशेते जयत्यनेनातिशयः । भरः पूर्णता, भृ भरणे, ऋदोरप् (सू०) । अतिक्रान्तं वेलांमर्थं मात्रां च ।
 बिभर्ति भृशम् । उद्गाढते स्मोद्गाढम् । निःशेषेण भरोत्र निर्भरम् ॥ ६६ ॥ तीव्रं तीव्रं,
 तावत्स्थौल्ये, रक् । एको निश्चितोन्तोत्रैकान्तम् नितान्तम् इति स्म नितान्तम् । बाहते बाढम्, क्षुब्धस्वान्तध्वान्तेति
 (सू०) बाढं भृशे साधु । दृढः स्थूलबलयोरिति (सू०) दृढं बलवति साधु । अतिमर्यादं
 दूरं च । सततमविच्छेदः प्रकर्षस्त्रतिशय इत्यर्थभेदः । असत्त्वे गुणक्रियाविशेषणत्वादद्रव्यवृत्तित्वे
 सति शीघ्राद्या नपुंसके, यथा — भृशं मूर्खः, भृशं याति । एतन्मध्याद्यसत्त्वगामि द्रव्यवृत्ति तन्निर्लिङ्गं,
 यथा — शीघ्रा स्त्री, शीघ्रोश्वः, शीघ्रं कुलम् । सत्त्वगामीति किं — भरोयं, गुणातिशयोक्तम् ॥ ६७ ॥
 कुत्सितं वे-वेरं देहोस्येति कुवे-वे-रः, कुष्ठित्वात् । त्र्यम्बकस्य सखा त्र्यम्बकसखः, राजाहः सखिभ्यष्टच् (सू०) ।
 मनुष्यस्येव धर्मः श्मश्रुलवादिरेव मनुष्यधर्मा, धर्मादनिच्छेदत्वात् (सू०) । धनं दयते रक्षति धनदः,
 एवं श्रीदः । राज्ञां यक्षाणां राजा राजराजः ॥ ६८ ॥ विश्रवसोपत्यं वैश्रवणः, विश्रवसा विप्रहो
 विश्रवणेन वृत्तिरविरविकन्यायेन, सिवादिभ्योऽण् (सू०) । पुलस्तेरपत्यं गोत्रं पौलस्त्यः । नरो वाहनमस्य
 नरवाहनः, वाहनमाहितात् (सू०) इत्यनेन नरस्यानाहितवाचित्वाद्-णत्व नास्ति, पूर्वपदसंज्ञायां (सू०)
 इत्यपि नास्ति क्षुब्धादित्वात् (सू०) । किनरादिस्वाम्येपि जात्या यक्षः, यजेयैक्षेर्वा रूपम् । एकपिङ्गः
 पिङ्गलैकनेत्रत्वात्, अतो भागुरिणा हयैक्ष उक्तः । इडविडा मातास्येति, ऐलविलोपि डलयोरेकत्वस्मर-
 णात् ॥ ६९ ॥ अत्येति प्रत्येकं संबध्यते । उद्यान्यस्मिन्नुद्यानम् । चित्ररथेन गन्धर्वराजेन निर्वृत्तं चैत्र-
 रथम् । नडः कूवरं रथावयवोस्य नडकूवरः । केलयोर्जलभूम्योरास्ते, के (जले) लसनमस्य वा कैलासः
 स्फटिकस्तस्यायं स्फटिकोद्भिः (कैलासः) । अलत्यलका, अल भूषणे, क्षिपकादित्वात् (वा०) इत्वा-
 भावः । पुष्पमिव पुष्पकम्, इवेप्रतिकृतौ (सू०) कन् ॥ ७० ॥ किंचिन्नरोश्वमुखत्वात्किनरः, कुत्सितो
 नरो वा, किंक्षेपे (सू०) इति समासः । मयते मयुः । नियतं धीयते निधिः, किः । शेव्यते शेवं स्था-
 प्यधनं धीयतेस्मिन्शेवधिः । ना पुंलिङ्ग इति काकाक्षिवत् । उक्तं च — महापद्म पद्मशंखो मक-
 रच्छर्पा । मुकुन्दकुन्दनीलश्च सर्वथ निधयो नव ॥ ७१ ॥ इति स्ववर्गः । १ ।

द्योदिवी द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
 नभोन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥
 वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
 विशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ २ ॥
 प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥
 उत्तरा दिगुक्तीची स्याद्विशं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ३ ॥
 इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैऋतो वरुणो मरुत् ।
 कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ४ ॥
 ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोज्जनः ।
 पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ५ ॥
 क्लीवाद्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
 अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ६ ॥
 अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयितुर्वलाहकः ।
 धाराधरो जलधरस्तडित्वान वारिदोम्बुभृत् ॥ ७ ॥

न भ्राजतेऽभ्रम्, डः । व्यवति व्योम, ज्वरत्वरसिव्यवीति (सू०) ऊत्वम् । पुष्कं वारि राति (च्यवति) पुष्करम् । अम्बते शब्दायतेम्बरम् । न बभस्ति भाति नभः । अन्तर्ऋक्ष्यप्रान्तरिक्षम्, पृषोदरादित्वात् (सू०) इत्वम्, द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते वा, छान्दसमित्वम् । गच्छन्त्यनेन गगनं [वर्त्मविकारो गमेर्गन्धेति (उ०) गः] । नास्त्यन्तोऽस्यानन्तम् । खन्वते खम् ॥ १ ॥ वियच्छति विरमति वियत् । विष्णोः पदं क्रमोत्र विष्णुपदम् । आकाशान्ते सूर्यादयोत्राकाशम्, न काशते वा, छान्दसो दीर्घः । विजहाति सर्वं विहायः । तारापथो मेघाध्वा च । महाबिलं देश्याम् । दिशत्यवकाशं दिक्, कृत्विग्दधृक्लृग्दिगुष्णिगिति (सू०) साधुः । कं स्कुभाति विस्तारयति ककुब् । काशते काष्ठा । अस्तुते आशा । हरन्त्यनया हरित् ॥ २ ॥ यथासंख्येन प्राची पूर्वा, अवाची दक्षिणा, प्रतीची पश्चिमा, सर्वान्मोवृत्तिमात्रेपूर्वपदस्यपुर्वद्भावः (वा०) । प्राग्मध्ये पश्चाच्चाकोऽस्त्यस्याम्, अवो मध्यार्थे । अपाचीति कात्यः, जपादित्वात्पक्षे बत्वं च । भवार्थे प्राचीनाद्याः । उत्तरत्यतिशयेनोच्चैर्वा- उत्तरा । उत्तरमन्त्रत्यकोऽस्यामुदीची । (दिश्यं) दिगादिभ्योयत् (सू०) ॥ ३ ॥ विदिगपि प्रसिद्धया दिक् । [एते क्रमात्पूर्वादीनां दिशां विदिशां च पतयः] । रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः । बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामाशास्तथा ग्रहाः ॥ ४ ॥ दिशां धारका गजा दिग्गजाः क्रमात्, ऐरावतः पुण्डरीकः कुमुदोज्जनवामना इति भागुरिः क्रमं व्यत्यस्तवान् । मालापि- ऐरावतः सुप्रतीक इति । पुण्डरीकादिवर्णाकृतिभ्यां संज्ञा एताः । शोभनानि प्रतीकान्यङ्गान्यस्य सुप्रतीकः । करिण्योभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । तात्रकर्णां शुभ्रदन्ती चाङ्गना [वामना] चाङ्गनावती ॥ ५ ॥ दिशोरिदमपदिशम्, विभक्त्यर्थेव्ययीभावः, अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः (सू०) समासान्तः, अव्ययीभावश्च (सू०) इति नपुंसकाव्ययत्वे । विशिष्टा दिग्विदिक्, उभयव्यपदेशात्, यदाहुः-यान्यासामन्तरालानि विदिशः प्रादिशश्च ताः (अमरमाला) । अन्तरमवकाशमालाल्यन्तरालम् । चक्रकारेण वलते चक्रवालं, वाडते वा, वाट्ट आश्राव्ये । मण्ड[ण्य]ति मण्डलम् । सुत्रद्वये दिशामित्यनुवर्तयन्ति प्रघङ्गात्सामान्येनेति सभ्यः ॥ ६ ॥ अभ्रत्यपो राति वाभ्रम्, अभ्र गत्यर्थः, न भ्रश्यन्त्यापोऽस्मादित्येके, यदुक्तं- न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः (पुराण) । मेहति सिञ्चति मेघः, न्यङ्क्वादित्वाद् (सू०) घः । (स्तनयितुः) स्तनय्यौरादिकात् स्तनिहृषिपुषिगदिमादिभ्योणेरित्यु (उ०) । बलाकामिर्ह्रायते बलाहकः, वारिवाहको वा ॥ ७ ॥ इत्यते वायुना घनः, मूर्ताधनः (सू०)

धनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ।
 कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेन्नियम् ॥ ८ ॥
 स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषं रसितादि च ।
 शंपाशतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९ ॥
 तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपलापि च ।
 स्फूर्जथुर्वज्रनिष्पेषे मेघज्यातिरिरमद ॥ १० ॥
 इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ।
 वृष्टिर्वर्षं तद्विधातेवग्राहावग्रहौ समौ ॥ ११ ॥
 धारासंपात आसारः शीकरोम्बुकणाः स्मृताः ।
 वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नोद्भिर्दुर्दिनम् ॥ १२ ॥
 अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरवारणम् ।
 अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥ १३ ॥
 हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ।
 विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥ १४ ॥

इति साधुः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतः । मोदन्तेनेन मुदिरः । धूमो योनिरस्य धूमयोनिः ।
 कमाददते कादम्बा मेघास्ते सन्त्यस्यां कादम्बिनी, कदम्बे विक्राशो वास्यस्याम् । मेघिका देश्याम् ।
 (अभ्रियं) समुद्राभ्रादृषः (सू०), छन्दसत्वमतन्त्रम् ॥ ८ ॥ आदिशब्दाद् ध्वनितगर्जादि । शं पि-
 वति शम्पा, शम्बेति प्राच्याः— शम्ब (य)ति नायनं तेज इति व्याख्यन् । शतहृदोर्विर्विद्यतेस्याः
 शतहृदा, वाडवज्योतिष्ठात् । ऐरावतोभ्रगो नागस्तस्य स्त्री— ऐरावती । क्षणप्रभा— अचिरद्युतिः ॥ ९ ॥
 ताडयति तडित्, ताडोर्णिलक्च (उ०) । सुदाम्राद्रिणैकदिकसौदामनी, तैनेकदिक (सू०) इत्यण् । विद्यो-
 तते विद्युत् । चटुला [वज्रज्वाला च] देश्याम् । स्फूर्जनं स्फूर्जथुः, द्वितोयुच् (सू०) । निष्पेषः संधट्स्थ
 शब्दः, अशन्याघात इत्येके । एतेन वज्राशन्योस्तडिद्भेद्भ्रव्त्वं मन्यते । इरयाम्भसा मायति— इरमदः,
 उप्रपश्येरमदेति (सू०) साधुः । धूमज्योतिःसलिलमहतां संध एव मेघस्तत्तत्त्यं ज्योतिराविर्भवन्मेघज्यो-
 तिरित्युच्यते । विद्युदाख्यं वडवानलज्योतिरेव न मेघज्योतिस्तेन शम्पा शतहृदेत्यादिशब्दा अभिलषिता
 इति] ॥ १० ॥ मेघप्रतिफलिता हि सूर्यरश्मयो धनुराकारेण दृश्यन्ते तदेवेन्द्रधनुस्त्पाते ऋज्वक्त्रं रोहि-
 तम्, रोहः संजातोस्येति, लोहितत्वाद्वा, ऋज्वक्त्रः (सू०) इति प्रकृतिभावः । वर्षम्, अज्विघ्नो भयादी-
 नामुपसंख्यानं पुंसकेकादिनिवृत्त्यर्थम् (वा०) । तद्विधाते तस्य वर्षस्य विधाते निरोधे (अवग्राहः, अव-
 ग्रहः), अवग्रहोवर्षप्रतिबन्धइति (सू०) घञ् (विभाषा) ॥ ११ ॥ बद्धधाराणां संपातं पतनं धारा-
 संपातः । आसरणमासारः, सस्थिरे (सू०) इति घञ् भावे । शीकरो सिञ्चति शीकरः । सृता वातेरिताः,
 यत्कात्यः— आसारो वेगवर्षं वातास्ते वारि शीकरः । कृणाति हिनस्ति कीर्षते वा करका, क्षिपकादिः
 (वा०), कमण्डलौ च करक इति पुंस्यपि वक्ष्यति । अहरत्वाहर्निशोपलक्षणम् । अह्नि मेघेन चक्षन्मा-
 च्छादनमिति व्यधिकरणे सप्तम्यौ वा, यद्भागुरिः— दुर्दिनं ह्यन्धकारवैदेः । वार्दलं देश्याम् ॥ १२ ॥ अन्त-
 र्धानमन्तर्धा, अन्तःशब्दस्याङ्किविधिवत्वेभूपसर्गत्वात् (वा०), आतथोपसर्गे (सू०) इत्यङ् । (अन्तर्धिः) उपस्-
 र्गेषोः किं (सू०) । वृष्टिभागुरिरलोपमिति (का०) पक्षे पिधानम् । तिरोन्तर्धाविति (सू०) गतित्वात्समासः ॥ १३ ॥
 आह्लादनाच्चन्द्रासौ मिमीते कालं मस्यति परिणमते वा माश्व चन्द्रमाः । मा अयुच्यते सत्यभाग्भागेमेतिवत् ।
 उनत्तोन्दुः, उन्देरिच्चादेः (उ०) । विधयन्येन सुरा विधुः, धेदु पाने । शुभ्रांशुः सितकरः । ओषधीरीष्ट आप्या-
 यकत्वादाषधीशः ॥ १४ ॥ अद्भ्यो जातोब्जः । जीवयति जैवातृकः, जावेरातृकनुद्विधश्च (उ०) । सूतमृतं

अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।
 द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ १५ ॥
 कला तु षोडशो भागो बिम्बोस्त्री मण्डलं त्रिषु ।
 भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोर्धं समंशके ॥ १६ ॥
 चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
 कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १७ ॥
 सुषमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १८ ॥
 अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।
 प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १९ ॥
 शीतं गुणे तद्वदर्थः सुशी(षी)मः शिशिरो जडः ।
 तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ २० ॥
 ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ।
 मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २१ ॥

सोमः, सूयते वा, नवो नवो भवति जायमान इति श्रुतेः । ग्लायति क्षीयते ग्लौः, ग्लानुदिभ्याङौः (उ०) ।
 (द्विजराजः) यतः सोमो राजा द्विजातीनाम् । क्षपां करोत्युद्योतयति क्षपाकरः । सुषामूर्तिः [सुषाभ्यतिः]
 आलेयो रोहिणीश [सख]श्च । अमृतनिर्गमः, समुद्रनवनीतं देश्याम् ॥ १५ ॥ चन्द्रस्येति शेषः । षड्भिरधिका
 दश षोडश, षषउवंदतृदशधासूत्तरपदादेश्च (वा०), षोडशानां पूरणः, तस्यपूरणेष्ट् (सू०) । कलयति
 संख्याति कला । बिम्बति भाति बिम्बमाभोगः, सौत्रोयम् । भिद्यते स्म भीतं शकले साधुः (भित्तंशकलं) ।
 शक्यते भेतुं शकलं शकलो वा । खण्डयते खण्डं खण्डो वा । खण्डलं भागच्छेदौ च । कृष्णोति-अर्धो
 भागो निर्देशात्पुंसि, वाच्यलिङ्ग इत्येक, बट्टीका-खण्डमात्रवृत्तितायामभिधेयलिङ्ग इति । समप्रविभागे
 त्वर्धं नपुंसकम् । [सामि] दलं नेमोपि ॥ १६ ॥ चन्द्रोत्पत्त्यां चन्द्रिका । कुमुदानामियं विकासहेतु-
 त्वात्कौमुदी । ज्योतिरस्यस्यां ज्योत्स्ना, ज्योत्स्नातमिवेति (सू०) साधुः । प्रसादो नैर्मत्यम् । कल्यते लक्ष्यतेनेन
 कलङ्कः । अकि लक्षणे (अङ्कयतेनेनाङ्कः) । (लाञ्छनं) लाछि लक्षणे । चहयति चिह्नं, चह
 परिकल्कने । लाञ्छनसाहचर्याच्चिह्नादि कृष्वे । अभिज्ञानं च ॥ १७ ॥ प्रकृष्टा कान्तिः सुषमा, सुष्ठु समेति,
 सुषामादित्वात् (सू०) पत्वम् । काम्यते कान्तिः । छयति छिनत्त्यसारं छविः ॥ १८ ॥ अवश्यायते-
 वश्यायः, श्याद्वयधेतिणः (सू०) । निहियते नीहारः । तुष्यन्त्यनेन तुषारः । तोह्यदयति तुहिनं,
 तुहिरर्देने । हिनोति वर्धते जलमनेनेति हिमम् । प्रलयादागतं प्रालेयं, क्रेकयमित्रगुप्रलयानांयादेरियः
 (सू०) । मेहति मिहिका नीहारः, [महिकापि] । नीहाराख्या त्वन्या धूममहिषी । धूमिका च देश्याम् ।
 (हिमानी) हिमारण्ययोर्महत्वे (वा०) ङीषानुक् च ॥ १९ ॥ गुणे जाड्ये शीतं कृष्वे, स्येडो भावेक्तः
 (सू०), द्रवमूर्तिस्पर्शयोःश्यइति (सू०) संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति (सू०) दीधेः । तद्वदर्थः शीत-
 वत्पर्याया अभिधेयलिङ्गाः । सुष्ठु श्यायते सुशीमः । शिनोत्यर्थं श्यायते वा शिशिरः । जलति जडः, जल
 जाड्ये । शीतं लाति शीतलः । (हिमः) हिमादेः- अशंआदित्वादच् (सू०) ॥ २० ॥ चन्द्रप्रसङ्गा-
 दागतमुक्त्वा प्रस्तुतमाह । ध्रुवति ध्रुवः, कः । उत्तानपादस्वापत्यं, कृषित्वाद् कृष्यन्धकेति (सू०) अपि
 प्राप्ते, बाह्वादिवादिञ् (सू०) । अगं स्त्यायति स्तम्भितवानगस्त्यः । मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरुणः,
 ऋषिसमुदायस्यानुषित्वादिञ्, देवताद्वन्द्वचानङ् (सू०) । पतिशुभ्रूपालोपेध्वमुद्रा, न मुदं राति, लोपा-
 मुद्रा । समानो धर्मोस्त्यस्याः सधर्मिणी पत्नी ॥ २१ ॥ न क्षरति नक्षत्रं, क्षर गतिर्हिसनयोः, नभ्रा-

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।
 दाक्षायण्योश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २२ ॥
 राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ।
 समा धनिष्ठाः स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियाम् ॥ २३ ॥
 मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।
 इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २४ ॥
 बृहस्पतिः सुराचार्यो गीर्ष-गीष्प-तिर्धिषणो गुरुः ।
 जीव आङ्गीरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डजः ॥ २५ ॥
 शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ।
 अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः ॥ २६ ॥
 रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।
 तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुतुदः ॥ २७ ॥

णपादिति (सू०) नञ् प्रकृत्या । ऋषति गच्छति, ऋक्षोति तमे वा- ऋक्षम् । भा विद्यतेस्य भम् ।
 तरन्यनया तारा । (तारका) स्वार्थे कन्, तारकाज्योतिषीति (वा०) इत्वाभावः, क्लीबेपि यच्छा-
 श्वतः- नक्षत्रे चाक्षमध्ये च तारकं तारकापि च, लक्ष्यं च- द्वित्रैर्व्योम्नि पुराणमौक्तिकघन (मणि)-
 च्छायेः स्थितं तारकैः (विद्वशाल०) । अवतेरुडुः, उडु गतो वा । दाक्षायण्योश्विनीत्यादिताराः सप्तविंशतिर्भानि ।
 दक्षस्यापत्यं दाक्षयणी, अतइज् (सू०) अनन्तरापत्येपि द्वैपायनवत्, यन्निजोश्चेति (सू०) फक्,
 यद्वा- इतोमनुष्यजातेः (सू०) इत्यत्र- इज उपसंख्यानाद् डीप्, कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च (सू०) इति
 चकारादासुरायणवत् षफः- तद्धितः । अश्वान् युङ्क्तेश्वयुक्, अश्वकर्मण्यान्नात् ॥ २२ ॥ राधोति
 कार्यं राधा । विशाखति व्याप्नोति विशाखा, शाखं व्याप्तौ । पुष्यसिध्यौनक्षत्रे (सू०) साधू, पुष्ण्यात्यर्थान्पुष्यः,
 सिध्यन्त्यनेनार्थाः सिध्यः । त्वेषति तिष्यः, त्विष दीप्तौ, अन्नदादिः (उ०) । ध्रूयते शुभकर्मणि श्रविष्ठा ।
 दधान्ति धनं करोति धनिष्ठा, श्रविधनिभ्यामिष्टन् (सू०) । प्रोष्ठौ सारौ पदावस्थाः प्रोष्ठपदा, अर्थग्रहणाद्
 भद्रपदा, सुभातःशुश्रूषेति (सू०) साधुः, फल्युनीप्रोष्ठपदानांचनक्षत्रे (सू०) इति वा बहुत्वम् ॥ २३ ॥
 मृगस्थेव शीर्षं शिरोस्य, खं ताराणां तथावस्थानात्, शीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । अग्रे हायनोस्या आप्रहायणी,
 मार्गशीर्षादारभ्य संवत्सरप्रवृत्तेः, आप्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् (सू०) इति निर्देशादण् । इन्वका इति पञ्च
 ताराः, इन्वन्ति प्रीणन्तीन्वकाः, मरुतो देवता इन्वका नक्षत्रमिति श्रुतेः । इत्त्वलास्तारका इत्त्वलोसुर
 इति- उणादौ श्रीभोजदेवो व्याकरोत् ॥ २४ ॥ [बृहतां पतिर्बृहस्पतिः] तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेव-
 तयोरिति (वा०) सुट्तलोपौ । गीर्षतिः- गीष्पतिः, अहरादीनांपत्यादिषु (वा०) इति वा रेफः, पक्षे
 कस्कादिदर्शनात् (सू०) षत्वम् । धिषणास्यास्तोति धिषणः । गृणात्युपादिशति गुरुः, कृग्रोरुच (उ०) ।
 जीव्यतेनेन मृतसंजीवनीज्ञत्वाज्जीवः । अङ्गिरसोपत्यत्वादाङ्गीरसः । चित्रशिखण्डजः सप्तर्षिजः, समुदा-
 येषु हि वृत्ताः शब्दा (अवयवेषु वर्तन्ते) इति । वाचस्पतिः, अलुकि षष्ठ्याःपतिपुत्रेति (सू०)
 सत्वम् ॥ २५ ॥ शुक्रो रुद्रस्य शुक्रद्वारेण निर्गतत्वात् । कवेरपत्यं काव्यः, कुर्वीदभ्योष्यः (सू०),
 कविस्त्रभेदाद्यथा- जमदग्निर्वै पञ्चममवदानमवायत्, चातुर्वर्ण्यतृष्यन् (चतुर्वर्णादीनांस्वार्थ उपसंख्यानम्)
 इत्येके । वष्टीत्युशना, ऋदुशनइति (सू०) सावनइ । भृगोरपत्यं भार्गवः । अङ्गानियतिं पीनत्वादङ्गा-
 रकः, आरस्तु भीमवत् । कौ जायते कुजः । भृमेरपत्यं भौमः, शिवादित्वादण् (सू०) । वकोपि ॥ २६ ॥
 रौहिण्या अपत्यम् । सोमः पितापि देवतास्येति, सोमाट्ठक् (सू०) । श्वान्द्रमसायनिश्च । सूरस्यार्क-
 स्मापत्यं सौरिः, सौरस्तु तस्येदम् (सू०) इत्यणि । शनिमन्दौपङ्गुकालौ छायापुत्रोसितश्च सः ।

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।
 राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेघवृषादयः ॥ २८ ॥
 सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
 भास्कराहस्करव्रध्नप्रभाकरविभाकराः ॥ २९ ॥
 भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ।
 विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ ३० ॥
 शुमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।
 विभावसुर्ग्रहपातिस्त्वेषांपतिरहर्षतिः ॥ ३१ ॥
 भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।
 माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ॥ ३२ ॥
 सूरसूतोरुणोनूरुः काश्यपिर्गुडायजः ।
 परिवेषस्तु पारिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३३ ॥

तमस्करित्वात्तमः, सान्तत्वात्कृ.वे. रहयति भुक्त्वा चन्द्राकौ राहुः । स्वर्भाति स्वर्भानुः, पूर्वपदात्संज्ञायां(सू०) न णत्वम् । सिंहाकाया अपत्यं सैहिकेयः । विधुं तुदति विधुंतुदः, विध्वरुषोस्तुदः (सू०) इति खश् । अभ्रपिशाचो ग्रहकलोलथ देश्याम् । केतुः शिखीति वाच्यम् ॥ २७ ॥ सप्त च ते ऋषयश्च, दिक्संख्ये-संज्ञायामिति (सू०) द्विगुः । मुखशब्दात्कत्वङ्गिरोवसिष्ठपुलस्त्यपुलहाः । चित्रः शिखण्डश्चण्डास्त्येषाम् । सप्तर्षिरित्येकत्वं रूढेः । (ते राशयः) मेघो वृषोथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥ २८ ॥ सुवति सूरः । सूर्यते सूर्यः, राजसूर्यसूर्येति (स०) साधुः । इयर्ति-अर्थमा । अदिरेरपत्यमादित्यः । द्वादशात्मानो रूपाण्यस्य (द्वादशात्मा) । दिवा दिनं करोति दिवाकरः, दिवाविभाप्रभेति(सू०) टः । भास्कराहस्करौ हस्कादिवात्(सू०) व्रधते व्रध्नः । भापः सन्त्यस्य भास्थान् ॥ २९ ॥ विवस्तेजोऽस्यास्तीति विवस्वान्, तसौमत्वर्थेइति (सू०) भसंज्ञायां पदकार्यं रूत्वं नास्ति । हरितो नीला अश्वा अस्य (हरिदश्वः) । विकृन्तत्यात्मानं विकर्तनः, भ्रमेण तेजःशातनात् । अर्कयति तपत्यर्कः, अर्चयते वा । मृतण्डस्यापत्यं मार्तण्डः, मृताण्डमजाययेति मार्ताण्डो वा । मेहति मिहिरः, आदित्याज्जा-यते वृष्टिरिति स्मृतिः (मनु०) । अरुणोस्त्यस्यारुणः, वर्णेन वा । पूषति पर्व(वर्ष)ते पूषा, इन्-हन्पूषार्यम्णांशौ (सू०), सौच (सू०) इति नियमादीर्घाभावः ॥ ३० ॥ दिवि मणिरिव शुमणिः, अत एवाम्बरमणिर्गगनमणिश्चयादयोपि । तरन्त्यनेन तमस्तरणिः । मेयति मित्रः । विरोचते विरोचनः, अनुदात्तेतश्च (सू०) इति युच् । विभा दीप्तिर्वसु धनमस्य विभावसुः । अह्नः पतिरहर्षतिः, अहरादी-नांपत्यादिषु (सू०) इति वा रेफः ॥ ३१ ॥ भाति भानुः । हन्ति तमो हंसः । सूर्यते सविता । रूयते स्तूर्यते रविः । कर्मसाक्षी जगच्चक्षुरंशुमाली [लोकबन्धुः] त्रयीतनुः । [इनो भगो] धामनिधिः [अ-भिजनीपतिरिति ज्ञेयम्] । प्रयोतनो दिनमणिः खयोतो लोकबान्धवः । शूरींशुसत्तमः प्रोक्तः पाद्मिनीकान्त इष्यते । मठरस्वापत्यं माठरः । दण्डोऽस्यास्तीति दण्डः । इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामान्तेरणार्कपरिचारकाः, यत्सौर(तन्त्र)म्- तत्र शक्रो वामपार्श्वे दण्डाहयो दण्डनायकः । वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो वामन[नामत]श्च सः । यमोपि दक्षिणे पार्श्वे भवेन्माठरसंज्ञया । एवमन्येयावाद्याः (पातायाः) [गुह-हरराहुखरादयः] । तेषु प्राधान्यात्तत्र एवोक्ताः । परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः, परिमुखं च (सू०) इति चकाराट्ठक् ॥ ३२ ॥ सूतः सारथिः । (कश्यपस्यापत्यं काश्यपिः) ऋध्यन्धकेत्यण् (सू०), का-श्यप इति सभ्यः पाठः, बाह्वादित्वाद्वा (सू०) । परितो (विध्यते) व्याप्यतेनेन परिवेषः । परितो यते परिधिः । समीपे सूर्यस्य प्रतिकृतिरुपसूर्यकम्, सूर्यमण्डलं च ॥ ३३ ॥ कीर्यते किरणः । वस-

किरणोस्त्रमयूखांशुगभस्तिघृणिपृश्न(रश्म)यः ।
 भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३४ ॥
 स्युः प्रभा रुधुचिस्त्विड् भा भाश्चुविद्युतिदीप्तयः ।
 रोचिः शोचिरुभे क्लीवे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३५ ॥
 कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।
 तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्वर्गः । २ ।

कालो दिष्टोप्यनेहापि समयोप्यथ पक्षतिः ।
 प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥
 घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।
 प्रत्यूषोहर्मुखं काल्यमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥
 प्रभातं च दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ।
 प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्वरी ॥ ३ ॥

न्यास्मिन् रसा उल्लः । मिनीति क्षिपति तमो मयूखः । अश्रुते- अंशुः । गां वभास्ति दीपयति गभास्तिः,
 पृषोदरादिः (सू०) । जिघर्ति घृणिः । पिपति स्पृशति वा क्षमां घृदिनः, भुवं वृष्टयै प [व] र्षति सि-
 शति पृ [वृ] णिरित्येके । कीर्षते करः । ध्रियतेस्मिस्तमो मरीचिः । दीधीते दीप्यते दीधितिः ॥ ३४ ॥
 प्रभादीनामादित्यरादिमत्वाभावात्पृथक्पाठः, युतिच्छव्योरिन्दुप्रस्तावोक्तेः पुनरिहोपादानं सामान्यार्थम् ।
 दीपयतिपादयो ह्यसाधारणा अपि कविभिः साधारणीकृताः, यथा मुखदीप्तिः, चन्द्रातपः । रोचनं रुक् ।
 भाभासौ धातुभेदात् । शोचिनैर्मल्याथोत्र ॥ ३५ ॥ कवचोष्णे (सू०) इति का-कव-कसमुदायात्
 त्रैलोक्यम् । एषां धर्ममात्रे क्लीबत्वं, धर्मिभूतित्वेभिधेयलिङ्गत्वम् । तेजनात्तिग्मतीक्ष्णौ । खं राति खरति
 वा खरम् । तद्वदिति ध क्लीबत्वं धर्मिणि त्रिष्विति दिश्यते । अत्युष्णार्थं चैतत्, यदाहुः- तिग्मं तीक्ष्णं
 कदुष्णं स्यात् । अन्यत्र तून्चारात्- तीक्ष्णोऽसिः । मृगाणां तृष्णास्याम् (मृगतृष्णा) । मरीचिप्रति-
 कृतिर्मरीचिका । ग्रीष्मे सिकतास्वरुकराः प्रातिफलता जलत्वेनाभान्ति, अत एव मरुमरीचिकोच्यते ॥ ३६ ॥
 इति व्योमदिग्वर्गः । २ ।

कलयति कालयति वा सर्वं कालः । दिश्यते स्म दिष्टः । न- इहतेत्रानेहा, अश्रुत्, ऋदुशनसु रुदंशोने
 हसांच (सू०) इति सावनहः । समेति समयः । पक्षस्य मूलं प्रारम्भदिनं पक्षतिः । प्रतिपद्यते उपक्रम्यते-
 नय प्रतिपत् । सा प्रतिपदाया यासां ताः, तन्वते तिथिः स्त्रीपुंलिङ्गः ॥ १ ॥ घसति तमो घस्यते-
 (अघते) स्मिन् वा घसः । यति तमो दिनम् । न जहाति कालमहः, नाभिजहातेः (उ०) इति
 कनेन् । दीव्यति दिवसम् । वसन्यस्मिन् वासाम् । प्रत्युषति निशां प्रतिरुजति, प्रतिगता- उषा
 र्वा तदा प्रत्युषः । काले साधु काल्यं, शाश्वतः कल्यमप्याह- कल्यं प्रभातं सज्जं च कल्यो निरोग-
 दक्षयोः । उष (ओष) त्यक्करैरुषः, कसुन् । एवं प्रत्युषः ॥ २ ॥ भातुं प्रवृत्तं प्रभातं, आदिकर्म-
 गिक्तः (सू०) । विभातं व्युत्तं च । गोसर्गौ देश्याम् । प्रातः प्रगेव्ययम् । सायमव्ययम् । सायाह्नादिदर्शनात्,
 श्याद्वयधेति (सू०) गन्तापि, स्यति दिनं सायः, सायमोह्ने मलोपश्चेति भाष्यं त्वनिष्ठनिवृत्त्यर्थम् । संध्याय
 न्यस्यां संधीयेते अहोरात्रौ वास्यां संध्या । पितृन् प्रनूते पितृप्रसूः, ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसवित्री तनुः ।
 पारम्भाऽपरं मध्यं वाह्नः, राजाहः सखिम्यष्ट्व (सू०), अहोह्णएतेभ्यः (सू०) । तिस्रः संध्याः समा-
 ह्तास्त्रिसंध्यम् । आवन्तोवा (वा०) इति पक्षे स्त्रीत्वं नेष्टे, यन्माला- त्रिसंध्यं तु नपुंसकम् ।
 शृणाति चेष्टाः शर्वरी ॥ ३ ॥ निश्यति तनूकरोति चेष्टा निशा, आतश्चोपसर्गे । (सू०) इति कः ।

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
 विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ ४ ॥
 तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता ।
 आगामिवर्तमानाहर्द्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ ५ ॥
 गणरात्रं निशा बह्वयः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
 अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ ६ ॥
 स पर्व संधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
 पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥
 कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
 अमावास्या त्वमावस्यां दर्शः सुर्येन्दुसंगमः ॥ ८ ॥
 सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।
 उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥
 सोपप्लवोपरक्तौ द्वावगन्युत्पात उपाहितः ।
 एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १० ॥

निशीथोऽस्यस्यां निशीथिनी, महानिशाख्या । राति सुखं रात्रिः । आद्यन्तयोरर्धयामयोर्दिनव्यवहारोऽत्रि-
 मा । क्षणमवसरं ददाति क्षणदा विश्रान्तिप्रदत्यर्थः । क्षप्यते क्षपा, भिदायङ् (सू०) । विभाति विभावरी,
 कानिप्, वनोरच (सू०) इति डीप्- रश्च । रज्जयति तमसा रजनी । यामाः सन्त्यस्यां यामिनी । ताम्य-
 न्यस्यां तमी । (के भूपयन्ति स्तनमण्डलानि कीदृश्याम चन्द्रमसः कुतः श्री । किमाह सीता दशवक्त्रनीता)
 हारा महादेवरता तमातः (विदग्ध०) इति तमापि । वासतेयी मालायाम् ॥ ४ ॥ रात्रिः काकाक्षिवत् ।
 तमोऽस्यस्यां तमिस्रा, ज्योत्स्नातमिस्रेति (सू०) साधुः । ज्योत्स्नी तामसीत्यण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यउपसङ्ख्याने
 (वा०), शाश्वतस्तु-ज्योत्स्ना ज्योतिष्मती रात्रिर्ज्योत्स्ना चन्द्रमसः प्रमेति । पूर्वापराहयोः पक्षयोरिव
 मध्ये वर्तमानत्वात्, वर्तमानाहो यदीया निशा- निशामध्येपि दिवसः- पक्षिणीत्याहुः ॥ ५ ॥ गणानां रात्री-
 णां समाहारः, अहःसर्वैकदेशेति (सू०) संख्यात्वादच् समासान्तः, रात्राह्वाहाः पुंसितीति (सू०) अस-
 माहारे हि पुंस्त्वम् यमाला-गणरात्रं नपुंसकम् । प्रारब्धा दोषा यस्मिन् (प्रदोषः) । समावित्येव ।
 अर्धं रात्रेरर्धरात्रः, अर्धनपुंसकमिति (सू०) तत्पुरुषः । नियतं शेरतेस्मिन् भूतानि निशीथः, अत एव
 कात्यो निशीथं सुप्तजनमाह । याति यामः । प्राहियतेस्मिन् प्रहरः, पुंसिसंज्ञायांघः (सू०) ॥ ६ ॥ स
 सन्धिः पर्वेति संबन्धः, दुर्गोपि-प्रतिपत्पञ्चदश्योस्तु संधिः पर्वे प्रादिक् ककुप् । प्राच्यास्तु पर्वसन्ध्या-
 ख्यमाख्यन्, रूपभेदात्कीचे । पक्षान्त इति योगकालसंज्ञा । पूर्णो माश्वन्द्रः पूर्णमास्तत्र भवा पौर्णमासी ।
 पूर्णो मासो वर्तते वास्यां, पूर्णमासादण् । पूरणं पूर्णिः, ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् (वा०) इति नत्वं,
 पूर्णि मिमीते पूर्णिमा, कः ॥ ७ ॥ सा पूर्णिमा कलाहीने निशाकरे, अनुमन्यतेनुमतिः । पूर्णे, राति सुखं
 राका । (अमावास्या) अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्राकौ । (अमावस्या) अमावस्यदन्यतरस्यां (सू०)
 इति ण्यति पक्षे वृच्यभावा निपात्यते । दृश्यते याज्ञिकैर्दर्शः, न दृश्यते चन्द्रोऽस्मिन् विपरीतलक्षणया ।
 ८ ॥ सिनी सिता बाला कलास्याम् । कुहूर्विस्मापिकेत्यर्थः, कुं हन्ति तमसा वा । उपरज्यते छाद्यतेने-
 नोपरागः । ग्रहणं ग्रहः, ग्रहवृद्ध (सू०) इत्यप् ॥ ९ ॥ इन्दू राहुग्रस्तः सोपप्लव उपरक्तश्च । एवं पूषापि ।
 अग्निकृत उपसर्गः, उप- आसन्नमहितमस्थोपाहितः, धूमकेत्वाख्य उत्पात इत्येके । एकयोक्त्या- अपृथ-
 ग्वचनेन रोदसीवत्, न तु पुष्पवानिन्दुः सूर्यो वोच्यते, पुष्पं विकाशः प्रकाश इत्यर्थः ॥ १० ॥ निमेषो-
 क्षिस्पन्दकालः । काशते काष्ठा । ताः काष्ठास्त्रिंशत्कलयति कालं कला । ताः कलास्त्रिंशत्क्षणनाक्षः,

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ।
 तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ ११ ॥
 ते तु त्रिंशद्दहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ।
 पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १२ ॥
 द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।
 अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३ ॥
 समरात्रिदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
 मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥ १४ ॥
 पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेय फाल्गुने ।
 स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १५ ॥
 वैशाखे माघवो राधो ज्यैष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ।
 आपादे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १६ ॥
 स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
 स्यादाश्विन इषोप्याश्वयुजोपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १७ ॥
 बाहुलोजौ कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोस्त्रियाम् ।
 वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १८ ॥

क्षणं हिंसायाम् । ते क्षणा द्वादश, मुहुरियानि मुहूर्तौ द्विघटिकम् ॥ ११ ॥ ते मुहूर्ता त्रिंशद्दहा सहिता रात्रिरहो-
 रात्रः, अहःसर्वैकदेशे ल्यञ् (सू०), द्वन्द्वे त्वहोरात्राविभौ पुण्यौ । तेहोरात्राः पञ्चदश, पञ्चति भूतानीति पक्षः, पक्ष
 परिग्रहे वा । शुक्लो मासस्य पूर्वपक्षः कृष्णस्त्वपरः, यतश्चैत्रसिताद्या मासाः । तौ पक्षौ माश्वन्दस्तस्यायं
 मास इति निर्वचनेन चान्द्रेण मानेनायम् । सौरसावननाक्षत्रमानैस्त्वन्यथा, मस्यति मिमांते वा (मास)
 ॥ १२ ॥ इयति ऋतुः । माघाद्युपक्रमस्ततोयनारम्भात् । यदाह तैर्ऋतुभिस्त्रिभिः, अयतेर्कोनेनायनम् । उत्तरा
 दक्षिणा च यार्कस्य गतिः, ते द्वे अयने मिलिते वत्सरो वर्षम् ॥ १३ ॥ समौ रात्रिद्वौ यत्र, अचतुर- (सू०)
 इत्यादिना साधुः । विषु साम्येव्ययम्, तद्विद्यतेस्य विषुवत्, विषुवं च, वो मत्वर्थे लिङ्गात् (अन्येभ्यो-
 पिदृश्यते) । विष्वगित्युत्तरपदलोपवाकृतसन्धेः (वा०) इति हि विषुव(ण)शब्दो युक्तः । मृगशीर्षेण
 युक्ता मार्गशीर्षा पौर्णमास्यास्मिन्, सास्मिन्पौर्णमासी (सू०) इत्यण् । सहोस्त्यस्मिन् सहाः, मत्वर्थे-
 मासतन्वोरिति (सू०) यत्, तस्य लुगकारकारेफाश्चेति (वा०) पक्ष लुक्, पुंस्त्वं लोकात्, सहश्च
 सहस्यश्च हेमन्तिकावृत्त इति छान्दसम् । एवं तपाः- नभाः । भीमवन्मृगशीर्षस्य मृगत्वान्मार्गः । आग्रहा-
 यणी पौर्णमास्यास्मिन्नाग्रहायणिकः, आग्रहायण्यश्चत्थादृठक् (सू०) ॥ १४ ॥ (पौषः- तैषः) प्राग्व-
 दण्- द्वयम् । तथा च- पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषो मासे तु यत्र सा । नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमे-
 कादशापरे - इति क्वचित्पाठोस्ति । सहोस्यास्तीति सहस्यः, मत्वर्थेमासतन्वोरिति (सू०) यत् । एवं
 तपस्यनभस्यौ । तपोस्यास्तीति तपाः । (फाल्गुनिकः) विभाषाफाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यष्टक् (सू०)
 मधुर्वसन्तोस्यास्तीति मधुः, मधोर्वच (सू०) इति नस्य वा लुक् ॥ १५ ॥ राधया युक्ता पौर्णमासी-
 अस्मिन् राधः । शुग्विद्यतेस्य शुक्रः, लुगकारकारेफाश्च (वा०) इति रेफः । शुग्विद्यतेस्य शुचिः,
 इकारः । न भासनं मेघच्छन्नत्वादस्यस्य नभाः ॥ १६ ॥ भीमवद्भद्र (या) युक्ता भाद्री पौर्ण-
 मास्यस्मिन् भाद्रः । इण्यते- इडञ् विद्यतेस्य- इषः, अकारः ॥ १७ ॥ बहुलभिर्युक्ता बाहुली पौर्णमा-
 स्यस्मिन् बाहुलः । ऊर्क्-अन्नं बलं वास्यास्तीति-ऊर्जः । हिमान्तोस्य हेमन्तः, पृषादरादिः (सू०) ।
 (शिशिरः) शिनोत्यर्थे शीतेन, शिञ् निशाने । वसन्त्यस्मिन् सुखं, वस्ते भुवं वा वसन्तः, झञ् । सुदु

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ।

स्त्रियां प्रावृद्ध स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।

संवत्सरो वत्सरोद्धो हायनः स्त्री शरत्समाः ॥ २० ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ।

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ २२ ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ।

कलुषं वृजिनैनोघमहो दुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

रभते सुरभति वा सुरभिः । फल्युद्देश्याम् । गिरन्त्यम्बु ग्रीष्मः । ऊष्मप्रतिकृतिरूष्मकः ॥ १८ ॥ निदह्यते-
स्मिन् निदाघः, घञ्, न्यङ्वादिवाक्कुत्वम् (सू०) । उष (ओष) ति- उष्णः । तपति तपः, अच्,
यल्लक्ष्यम्- तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः (शिशु०) । प्रवर्षति प्रावृद्ध, नद्विषतिवृषाति (सू०) दीर्घः ।
भूम्नि बहुत्वे, वर्षमस्त्यासां वर्षन्ति वा वर्षाः । शीर्यन्तेस्यां पाकेनौषधयः शरत् ॥ १९ ॥ यत्कात्यः—
आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृतः । हेमन्ताद्धि वत्सरस्यारम्भः । ऋतुः पुंलिङ्गः । संवसन्ति
ऋतवोस्मिन् संवत्सरः, ऋतुपरिवर्तात्मा ह्यसौ, यद्भागुरिः— सर्वतुपरिवर्तस्तु स्मृतः संवत्सरो बुधैः ।
परिवत्सरोपि । इदावत्सर इद्वत्सरोनुवत्सरश्च ज्योतिषे । आप्यतेवदः । जहाति-ऋतून् हायनः, हृध्व्रीहि-
कालयोः (सू०) इति ण्युद् । समन्ति समाः, सह मान्ति वर्तन्ते ऋतवो यासां वा, स्त्रीबहुत्वेयं यथा-
जीव्यात्सहस्रं समाः । समांसमांविजायते (सू०) इत्येकवेपि दृश्यते ॥ २० ॥ मासेन पौरुषेणेति शेषः ।
पितृणामयं पैत्रः, देवतायें पित्र्यः स्यात् । तत्र कृष्णः पक्षोऽहः शुक्लो रात्रिः । वर्षेण पौरुषेणेति शेषः । [देवताना-
मयं देवतोहोरात्रः] तत्रोत्तरायणमहः— दक्षिणायनं रात्रिः । [ब्रह्मणोयं ब्राह्मः] अहोरात्र इत्येव । दैवेहिं
सषाष्टैः (षष्ट्यधिकैः) त्रिभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षं, तैर्द्वादशभिः सहस्रैर्लौकिकं चतुर्युगं, तच्च देवानामेकं युगं,
तत्सहस्रं ब्रह्मणो दिनं भूतानां स्थितिकालः, तावत्येव रात्रिर्भूतानां प्रलयकालः । [यन्मनुः]- चत्वार्याहुः
सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छतीं संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्या-
शेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् । एतद् द्वा-
दशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ [दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । ब्राह्ममेकमहर्ह्यं तावती रात्रि-
रुच्यते ॥] ये द्वे दैवे युगसहस्रे तौ नृणां कल्पौ, सर्वनाम्नां विधीयमानानूयमानलिङ्गग्रहणे कामचारः । एकः
स्थितिं कल्पयति, द्वितीयः क्षयं कल्पयति (अतः कल्प इत्युच्यते) ॥ २१ ॥ मनुनां स्वायंभुव[स्वारोचिषौतामि-
तामसिरैवत] चाक्षुषवैवस्वतादीनां प्रजापतीनामन्तरमवकाशोवधिर्वा । तैर्हि चतुर्दशभिर्मन्वन्तरैर्ब्रह्मणो दिन-
म् । संवर्तते प्रलीयते कल्पते क्षीयतेस्मिन् वा जगत् । कल्पस्यान्तोवधिः कल्पान्तः । एतः कल्पोक्त क्षयार्थोऽन्यो
ब्रह्मदिनार्थः, यच्छाश्वतः— कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने । संहारो युगात्ययः परिवर्त-
श्च ॥ २२ ॥ क्षयहेतुं पापमाह । पञ्चयते पङ्कः । पात्यस्मात्पाप्मा पापं च । केलयति किल्बिषम्
कलयति कल्मषं कलुषं च । वर्ज्यते वृजिनम् । एत्येनः । न जहात्यधम् । अंहसंहः । दुरोति दुरितम् ।
दुष्कियते स्म दुष्कृतम् । एनोहश्च सान्तौ । मालायां क्रियम् । मलोनेकार्थेषु ॥ २३ ॥ धारणादमः,

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।
 सुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४ ॥
 स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।
 श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ २५ ॥
 भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
 शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ २६ ॥
 मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुदघतल्लजौ ।
 प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ॥ २७ ॥
 दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः
 हेतुर्ना कारणं वी-वीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
 विशेषः कालिकोवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥
 जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
 प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ ३० ॥

यागाङ्गे नपुंसकं- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् (श्रुतिः), फले तु पुमान्- एष धर्मः सनातनः
 (मनु०) इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मा नाख्यधर्मेति पारिभाषिको धर्मोऽशब्दोऽप्यस्ति । पुनाति पुण्यं
 पुण्यकर्मणि शुभे च । अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । ईयमुनि प्रशस्यस्यश्रः (सू०) । सुक्रियते स्म सुकृतम् ।
 वर्षति वृषः, कः । प्रमदसंमदौहर्षे (सू०) साधु ॥ २४ ॥ आनन्दनमानन्दधुः, द्वितोऽधुच् (सू०) ।
 शृणाति क्लेशं शर्म । श्यति दुःखं शातं, शो तनूकरणे, तन् । शोभनानि खानीन्द्रियाण्यस्मिन् सुखयति
 वा सुखम् । श्व आगामि श्रेयोत्र श्वःश्रेयसं, श्वोवसीयं च, श्वसोवसीयःश्रेयसः (सू०) इत्यच् । भन्दते
 भद्रं, भदि कल्याणे । कल्यं नीरुजत्वमणति कल्याणम् । मङ्गयते मङ्गलम् । शोभते शुभम् ॥ २५ ॥
 भवनशीलं भावुकं, (लघुपतपद) स्थाभूवृषेति (सू०) उक्त्वा । प्रशस्तो भवोऽस्यास्ति भविकम् ।
 भवनाहं भव्य, भव्यगोयेति (सू०) साधुः । कुशान्- लाति कुरिसतं श्यति वा कुशलम् । क्षिणोति
 क्लेशान् क्षेमः । शस्यते स्म शस्तम् । प्रशस्तं च । निःश्रेयसं मालायाम् । सृतं कात्यः । द्रव्य इति
 विशेष्यलिङ्गतायामभिधेयलिङ्गम् । आदिशब्दात्कलुषश्रेयःशिवभद्रादयः ॥ २६ ॥ निरस्तावय-
 वा एवैते प्रशंसार्थाः, अत एव प्रशंसावचनैश्च (सू०) इति नित्यसमासः । प्रशस्तो गौर्गौमतल्लिका,
 ब्राह्मणमचर्चिका, गोप्रकाण्डम्, कठोदधः, कुमारतिलजः, तल्लजक इति तु लक्ष्यम् । संघोद्घोगणप्रशं-
 सयोरिति (सू०) उद्घोऽसमासेपि । एत्ययः ॥ २७ ॥ देवस्यात्मन इदं दैवं पूर्वकर्म । दिश्यते स्म
 दिष्टम् । भगस्येश्वर्यादेरिदं भागं, भागमेव भागधेयम्, भागरूपनामभ्योधेयः (वा०) । भागाद्यच् (सू०)
 भागयम् । नियम्यतेनया नियतिः । विधीयतेनेन विधिः । भविष्यद् भवितव्यता च । हिनोति हेतुः ।
 कार्यतेनेन कारणम् । वीज्यतेनेन वेति वा बीजम् । निर्दायते जन्यतेनेन निदानम् । आदावारम्भे कारण-
 मुपादानकारणम्, सहकारिकारणमन्यत् ॥ २८ ॥ (क्षेत्रं) देहमात्रं चेतयते क्षेत्रज्ञः । अतति संचर-
 त्यात्मा । पुरि शयनात्पुरणाद्वा पुरुषः । प्रवृत्तेनतः सर्वं प्रधानम् । प्रारम्भात्क्रियतेनया प्रकृतिः, सत्त्वरज-
 स्तमसां साम्यावस्था- अव्यक्ताख्या । कालकृतो देहादेर्भेदोवस्था- अन्यथास्थितियौवनानादिः । गुणाः
 प्रकृतेर्धर्माः । सत्त्वं साधुत्वप्रकाशकं ज्ञानसुखहेतुः । रजो रागात्मकं दुःखहेतुः । ताम्यस्यनेन तम
 आवरकं मोहहेतुः ॥ २९ ॥ जननं जनुः, जनेरुसिः (उ०) । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनिः स्त्री, इक् (ण्) ।
 जन्मो, त्रीणादित्वात् (सू०) । जायते जन्युः ॥ ३० ॥ (व्यक्तिः) विशेषाख्या । नेतति चित्तं, क्तः,

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ ३१ ॥

इति कालवर्गः । ३ ।

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रब्रा शैमुषी मतिः ।
प्रेक्षापलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञमिचेतनाः ॥ १ ॥
धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।
चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥
अध्याहारस्तर्क ऊहां विचिकित्सा तु संशयः ।
संदेहद्वापरो चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥
मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ ४ ॥
संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

अमुनि चेतः । हियते विषयैर्हृदयम् । स्वनति स्वान्तं, शुब्धस्वान्तेति (सू०) साधुः । हियते हृद् दास्तं प्रकृत्यन्तरमस्ति, तदाधारोपि हृत्पुण्डरीकम् । मन्यते मनः मन । एव मानसम्, स्वार्थेऽण् ॥ ३१ ॥ इति कालवर्गः । ३ ।

मद्भुते मनीषा, मनस एव- ईषा वा । दे (दि) धेष्टि धिषणा, धिष शब्दे । ध्यायति धीयते चास्यां धीः । शेते शेः- मोहस्तं मुष्णाति शैमुषी, शमेः कसवेत्वाभ्यासलोपे डीच्वा । उपलब्धिर्चा- हुलकात्किन्, पित्वादडि तूपलम्भा स्यात् । प्रतिपत्तिः प्रतिपत्, सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः । ज्ञप्तिः, कथ- चित्तापणार्थे, मिताहस्वः (सू०) । सांख्ये बुद्धिधर्मस्त्वैते पर्यायाः, वैशेषिकादौ चतुर्दशापि बुद्ध्यर्थाः ॥ १ ॥ मेधते संगच्छतेस्यां मेधा । मनसो व्यापारः संकल्पः । विकल्पोपि । पूर्वोक्तस्य चित्तस्य संतानद्वारेण स्थै धे] र्यमाभोग इति बौद्धाः । पुनःपुनर्मनसि करणं मनस्कारः, अतः- कृकमांति (सू०) सत्वम् । समाधानमवधानं प्रणिधानं च । चर्चनं संख्यानं विचारश्च । विमर्शो वासना भावना, संस्कारानुभूताद्यविस्मृतिरिति वक्तव्यम् ॥ २ ॥ अध्याहरणमपूर्वप्रेक्षणम् । तरत्यनेन संशयविपर्ययो तर्कः, तर्केण वा, तर्क भाषार्थः । उभयकोटिस्पृग्ज्ञानं विचिकित्सा- एकत्रानारूढः, किंतः संशये सन् । शीङ्दिहेर्नानार्थयोः संशब्देनैवार्थो योज्यते, उपसर्गस्य वा सोर्यो धातूपाधिवशात्पकाशते । एवं सर्वत्र । द्वौ पक्षौ परौ यत्र द्वारपरः, पृषोदरादिवात् (सू०) आत्वम् ॥ ३ ॥ मिथ्यादृष्टिः परलोकाभावबुद्धिः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य, अस्तिनास्तिदिष्टमतिः (सू०) इति ठक् । व्यापादनं व्यापादः, प्यन्तादच् । राद्धः सिद्धोन्ते निश्चयोस्य राद्धान्तः । मिथ्यामतिरतस्मिन्स्तदिति ज्ञानम् ॥ ४ ॥ पक्षोक्तिः प्रथिताङ्गीकारश्चेत्युभयौह प्रतिज्ञा । संविज्ज्ञानं, यथा- सत्संवित्करणातीता, नियमोपि, यथा- संविदं लङ्घयेच्च सः । धातूनामनेकार्थत्वादुपसर्गवशाद्वा तत्तदर्थत्वम् । आगमनमागूः, भ्रमेश्च ह्रः (उ०) इति चकाराड् ह्रः ॥ ५ ॥ मोक्षविषया मोक्षफला वा धीः (ज्ञानम्) । मोक्ष [प्रतिपादक] शास्त्रादन्यत्र शिल्पे वित्रादौ शास्त्रे च धीर्विज्ञानम् । मोचनं मुक्ति- मोक्षः पाशोभ्य आत्मनः पृथग्भावः । अत एव केवल्याख्या । निर्वात्यस्मिन्निति निर्वाणं, निर्वाणोऽवात इति (सू०) साधुः, पैओवै शोषणे । अतिशयेन प्रशस्त्यं श्रेयः । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्, अचतुरेति

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः ।
 मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥
 मोक्षोपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।
 रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥
 गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
 कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥
 तुवरस्तु कषायोस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।
 तिक्तोऽम्बलश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ ९ ॥
 विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।
 आमोदः सोतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १० ॥
 समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्ग्राणतर्पणः ।
 इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ ११ ॥
 पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं स्यादामगन्धि यत् ।
 शुक्लशुभ्रशुचिश्चेतविशदस्येतपाण्डराः ॥ १२ ॥

(सू०) साधुः । अवियमानं मृतमवामृतम् ॥ ६ ॥ भवेभ्योपवर्जनमपवर्गः । महानन्दोपुनर्भवश्च ।
 विरुद्धं वेदनमविद्या, अधर्मानर्थवद् विपर्यये नञ्, यदाह- अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
 ह्यातिरविद्या । अहमित्यस्य मननमहंमतिः, अनात्मन्यात्माभिमानात्, अहमिति विभक्तिप्रतिरूपको
 निपातः । रूपाद्याः पञ्च, विसिन्वान्ति बध्नान्ति विषयाः, पञ्चाद्यच् (सू०), परिनिविभ्यः सेवसितसयेति (सू०)
 षत्वम् ॥ ७ ॥ गाव इन्द्रियाणि चरनेषु गोचराः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । इन्द्रियैरर्थ्यन्त इन्द्र-
 यार्थाः । अर्थाश्च । हृष्यत्यनेन हृषीकम् । विषयोऽस्यास्तीति विषयि । इन्द्रस्यात्मनो लिङ्गमिन्द्रियं,
 इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गं (सू०) इति साधु । वाक्पाणिपादपायुपस्थः ख्यं वचनादानगत्सुत्सर्गानन्दरूपकर्म-
 साधनमिन्द्रियम् । मनःषष्ठानि नेत्रजिह्वाघ्राणत्वक्श्रोत्राणि धीद्वेतवो बुद्धीन्द्रियाणीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तु
 इति सौत्वादावरणार्थादौणादिको वरच् । कषति कण्ठे कषायः । मधु माधुर्यमस्यास्तीति मधुरः, ऊष-
 सुपीति (सू०) रः । लुनाति जाड्यं लवणः, नन्द्यादित्वात् (सू०) ल्युः, गत्वं च । कटुत्वावृणोति
 कटुः । तेजति स्म तिक्तः । अम्बल्यम्बलः, अमेर्ल इत्येके- अम्बलमाहुः । तुवराद्याः षट्, रस्यन्त इति
 रसाः । गुणमात्रे रसः पुंसि, गुणवद्वृत्तित्वे तेभिधेयलिङ्गाः ॥ ९ ॥ सुरभिर्मात्यगन्धादिपरिमर्दनोत्पन्नो
 हृद्यो गन्धः परिमलः । स गन्धोऽतिदूरव्यापी मबोहारी वा, समन्तान्मोदन्तेनेनामोदः । वाच्यलिङ्गत्व
 मागुणात्- अधिकारोयम्, (अधिकारार्थः) गुणाः शुक्लादय इत्येतस्मात्प्रागभिधेयलिङ्गाः ॥ १० ॥
 अत्र यो यं प्रति प्रसिद्धस्तदनुवादे नान्यविधिः । निर्हरत्यवश्यं निर्हारी । सुष्ठु रभते सुरभिः । शो-
 भनो गन्धोऽस्य सुगन्धिः, गन्धस्येदुत्पत्तीति (सू०) इत् । मुखं वासयत्यनुलिम्पति मुखवासनः, मुख-
 वासयोग्य इत्येके, मुखवासस्यागुरुवासन इति भागुरिः, यतः- आमोदो नित्योऽस्यास्ति अन्ये द्वौ द्वौ भि-
 न्नावाहुः ॥ ११ ॥ पूयि विस (श) रणे दुर्गन्धे च, पूतिर्विस्त्रः पूतिरिव वा गन्धोऽस्य । विस्यति विस्त्रं,
 विस उत्सर्गं । आमोपको मलस्तस्यैव गन्धोऽस्यामगन्धि, उपमानाच्च (सू०) इतीत् । शोकति मनोस्मि-
 ञ्शुक्रः, शुक्र गतो । शोभते शुभ्रः । शुच्यति शुचिः । जिश्निता वर्णे, श्वेतते श्वेतः । विशीयते विशदः,
 विशाति चित्ते वा । श्वायते श्वेतः । पण्डते याति मनोस्मिन्पाण्डरः- उणादौ (अरः) ॥ १२ ॥ अव-
 दायते शोष्यतेऽवदातः । सिनोति मनः सितः, विष् कन्धने । गो (गु) रते मनोस्मिन्पाण्डरः, गुरी उद्यमे,

अवदातः सितो गौरोवलक्षो धवलोर्जुनः ।
 हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥
 कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।
 पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥
 लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।
 अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥
 श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
 कडारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कटुपिङ्गलौ ॥ १६ ॥
 चित्रं किर्मीरकल्माषशव-बलैताश्च कर्बु-बु-रे ।
 गुणे शुक्रादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥
 इति धीवर्गः । ४ ।

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती ।
 व्याहार उक्तिर्लपितं भाषित वचनं वचः ॥ १ ॥

गार एव गौरः । अवलक्ष्यतेवलक्षः । धूयते मलोस्य धवलः, धावेर्ह्रस्वश्चेति श्रीभोजः । अर्ज्यतेर्जुनः ।
 हरति हरिणः । पाण्डुः पाण्डुत्वमस्यास्तीति पाण्डुरः, नगपांसुपाण्डुभ्योरः (वा०) । ईषदव्यक्तः पाण्डुः,
 धूनीति चेतो धूसरः ॥ १३ ॥ वर्णान् कर्षति कृष्णः । नील वर्णं, कः । सितविरुद्धोसितः । श्यायते
 श्यामः । श्यामं श्यामत्वं लाति श्यामलः । कालयति मनः कालः । मेचयति (मचति) मिश्रीभवति
 मेचकः, मेचकः शिखिकृष्ठाभ इति दुर्गः । पीयते वर्णात् पीतः । पलाशस्य वर्णस्यायं पालाशः पीतरक्त-
 कृष्णः, शाश्वतः पलाश इत्याह- राक्षसे किंशुके पर्णे पलाशाख्यं हरित्यपि । हरति हरितः ॥ १४ ॥
 रोहति रोहितः, रलयोरैकत्वम् । शोणति शोणः, शोणं वर्णं । कोकनदच्छविः पद्माभः । पीतरक्तस्तु
 पिञ्जरः । रागात् लौहित्यम् । इत्यर्लक्षणः । पाटलवर्णः (पाटलः), पाटलज्वा ॥ १५ ॥ श्यायते
 श्यावो धूसराख्यः । कपेर्मर्कटस्येव वर्णस्तस्य कपिशः, लोमादित्वात् (सू०) शः । धूनीति धूमं राति
 वा धूम्रः । धूमवर्णं लाति धूमलः । कडति कडारः । कपिवर्णं लाति कपिलः । पिञ्जति पिङ्गलः ।
 पिशति पिशङ्गः । कन्दते कटुः । पिङ्गं लाति पिङ्गलः । दधुरनेकाथे । पिशङ्गो रोचनापाण्डुरिति
 कात्यः ॥ १६ ॥ चीयते चित्तम् । कीर्यते किर्मीरः । कलयति वर्णान् कल्माषः । शवति याति वर्णा-
 व्शवलः । एति वर्णानेतः । क्रियते वयैः कर्बुरः, कर्वति वा । गुणमात्रे वर्तमाना गुणाः पुंसि, पटस्य
 शुक्रः । गुणवद्वृत्तितयां त्वभिधेयलिङ्गाः, शुक्रः पटः, शुक्रा शाटी, शुक्रं वस्त्रम् । वर्णादनुदात्तात्तोपधा-
 त्तोनः (सू०) इति श्येनी श्येता, लोहिनी लोहिता ॥ १७ ॥ इति धीवर्गः । ४ ।

रूपभेदानुक्त्वा शब्दभेदानाह ब्राह्मीत्विति । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी, ब्राह्मोजाताविति (सू०) साधुः ।
 अत एव शब्दब्रह्मणोधिष्ठाय्याः पर्याया एते । व्याहारादयस्त्वधिष्ठेयाः । विभर्ति भारती । भाष्यते भाषा ।
 गृणाति गीः । उच्यते वाक्, किञ्चिच्चिच्छीति (वा०) किप्, दीर्घोसंप्रसारणं च । वाष्यते शब्दते
 वाणी । सरः प्रसरणमस्यस्याः सरस्वती । उच्यते वचः, असुन् ॥ १ ॥ संस्कृतादपभ्रंशत इत्यपभ्रंशः ।
 अपभ्रष्टः शब्दोपशब्दः, गावी गोणी गोपोतलिकादिः । शास्त्रे व्याकरणतर्कशास्त्रादौ यो वाचकः स शब्दः,
 लोके समुद्रघोषादिरपि । वक्तव्यं वाक्यं, चजोःकुधिष्यतोः (सू०), वचोऽशब्दसंज्ञायां (सू०) इत्य-
 न्यत्र वाच्यम् । तिङ्न्तसमूहो यथा- पचति भवति- पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तचयो यथा- प्रकृति-सि-

अपभ्रंशोपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।
 तिङ्मुखान्तचर्या वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥
 श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
 स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥
 शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवौ समौ ।
 इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥
 आन्वीक्षिकी दण्डनोतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।
 आख्यायिकीपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥
 प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ।
 स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

द्विभिदं हि महात्मनाम् (भर्तुः), भवत्युत्थाहारस्त्वत्तु हि वाचकमात्रम् । कारकैरन्विता संवद्वाची वा क्रिया वाक्यम्— देवदत्त गामभ्याज शुक्रां दण्डेन । सर्वत्राकाङ्क्षायोग्यतावशादन्वितत्वं लक्षणं, यज्जै-
 मिनिः— अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् । भट्टोपि— साकाङ्क्षावयवं भेदे पराना-
 काङ्क्षशब्दकम् । कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ एकं शब्दात्मनोन्यदर्थत्मकस्य वाक्यस्य लक्ष्मेत्येके ॥ २ ॥ श्रूयते श्रुतिः । विदम्यत्वेन धर्मं वेदः । आम्नायते पारंपर्येणाम्नायः । त्रयोवयवास्त्रयी, अथर्वणस्त्रयद्वारः । त्रयमुवादाच्छ्रुत्यादिविविधिरिति लिङ्गसंकरदोषो नोद्भवनीयः । निगमोनेकार्थं ।
 वैदिको विधिः— चोदनालक्षणार्थो धर्मः, यद् गौतमः— श्रुतिस्मृतिविविहितो धर्मः । स्मृत्युक्तोपि वैदिक एव, वेदमूलत्वात्स्मृतेः । तद्विधिरिष्टास्त्रयधर्मोन्यः पूर्ताह्य इत्येके । ऋच्यते स्तूयतेनया ऋक् । स्याति पापं सप्तमः । इज्यतेनेन यजुः ॥ ३ ॥ अङ्गयते ज्ञायतेनेनाङ्गमुत्कारकम्, शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः । छन्दोविविधिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते । (ओङ्कारः) स्वार्थे कारः, वर्णात्कारः (वा०) इत्यत्र निर्णीतत्वात् । प्रणूयते प्रणवः । इति ह आसीद्यत्रेतीतिहासः, इतिरेकमर्थं, इः क्लिप्तार्थं । पुरावृत्तं पूर्वचरितम् । उदात्तानुदात्तस्वरिताः, ऊर्ध्वमादीयत इत्युदात्तः । एकश्रुतिस्तु स्वराविभागः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षागमाभ्यामाक्षितस्य पञ्चादीक्षणमन्वीक्षा, सा प्रयोजनं यस्याः सान्वीक्षिकी तर्कविद्या । दम्यत्वेनेन दमनं वा दण्डः, स नीयते दम्यं प्रति प्राप्यते यथा सा दण्डनीतिरर्थशास्त्रम् । वार्ता वैश्यवर्गे वक्ष्यते । आचष्टे—आख्यायिका वृत्तार्थकथनादर्थचरितादिः । पुगपि नवं (भवं) पुराणं यतः— सर्गश्च प्रति-
 सर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् (विष्णुपु०) ॥ ५ ॥ प्रबन्धस्य कल्पना कथा कादम्बर्यादिरुपायत्वात् । प्रवह्लते प्राधान्यं भजते प्रवह्लिका । प्रहेल्यत्यभिप्रायं सूचयति प्रहेलिका, हिल हावकरणे । शान्दी प्रहेलिका यथा— पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदि दास्यसि नेच्छानि नो चेद् दास्यसि देहि मे ॥ आर्थी यथा— जइ सामुआइ भणिआ पइवासहरम्मि दीवअं देसु । ता की समुद्धअ [अ]मुही हिअअम्मि गिवेसए [अ]दि (दि)दिम् ॥ (यदि श्रुत्वा भणिता पतिवासगृहे दीपकं देहि । तत् किं समुद्धा [द]तमुखो हृदये निवेशयति दष्टिम् ॥) उत्सन्नविप्रकीर्णशाखानां मन्वादिभिः स्मरणं स्मृतिः । धर्मः संधीयतेस्यां धर्मसंहिता । समाहरणं संक्षेपः ॥ ६ ॥ अपूर्णःचाद्विक्षितं [द्विवक्षितं] समस्यते संक्षिप्यतेनया समस्या, संज्ञायांसमजोति (सू०) बाहुलकात्क्यत्, ऋहलोर्ध्वेति (सू०) वा, संज्ञापूर्वकत्वाद् बुध्यभावः, समात्यचि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः (वा०) सुच् इत्येके, ततः अपत्ययात् (सू०), यथा— दामोदरकराघात विह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमलेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥ किं वदन्तीति किंवदन्ती लोकप्रवादः । वृत्तिलोकवृत्तं विद्यतेस्यां वार्ता, प्रज्ञाद्वाचावृत्तिभ्योः (सू०) । वृत्तस्य चरितस्यान्तो वृत्तान्तः । उच्यते— उदन्तः, वदेन्नेच् (सू०) ।

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
 वार्त्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥
 आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
 हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥
 विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
 उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥
 प्रश्नोनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।
 मिथ्याभियोगोभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १० ॥
 अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
 यशः कीर्तिः समा(म)ज्ञा च स्तयः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ ११ ॥
 आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्धुष्टं तु घोषणा ।
 काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥
 अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् ।
 उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥
 पारुष्यमतिवादः स्याद् भर्त्सनं त्वपकारगीः ।
 यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १४ ॥
 तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
 स्यादाभाषणमालापः प्रलापोनर्थकं वचः ॥ १५ ॥

आह्वयतेनेनाह्वयः, बाहुलकाद् घः ॥ ७ ॥ नमत्यनेन नाम । (नामधेयं) भागरूपनामभ्योधेयः (वा०)
 स्वार्थे । आकारणमाकारणा, युच्, ल्युङन्तेन समाहारो वा । बहुभिः कृता या हूतिः सा संहूतिः, सह-
 शाह्वय इति भागुरिः ॥ ८ ॥ विविधो वादः (विवादः) । ऋणादानादिव्यवहारः, यत्स्मृतिः (याज्ञव०)
 —वि नानार्थैव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद् व्यवहारः प्रकीर्तितः ॥ वाचो मुञ्जमारम्भः ।
 उप समीप उद्धृत्य हन्यत उपोद्घातः, यदाहुः—चिन्तां प्रकृतसिद्धयर्थमुपोद्घातं प्रचक्षते । उद्धृत्याहि-
 यत उदाहारः । वाचा शरीरस्पर्शनं (शपनं) । शापोपीत्यमरमाला ॥ ९ ॥ प्रच्छन्नं प्रश्नः, यजया-
 चेति (सू०) नङ्, छ्योःशङिति (सू०) शः । अनुयोगः पर्यनुयोगः । पृच्छा मिदादो (पिद्भिदादीति)
 । उत्तरन्त्यनेनोत्तरं, उदो वा तरप् । मिथ्याभियोगोसत्याक्षेपः । मिथ्यादूषणमभिशाप इत्येके ॥ १० ॥
 शब्दन्तं शब्दः प्रसिद्धः (प्रणादः), यत्कात्यः—शब्दो गुणानुरागोत्थः प्रणादः । यात्यस्तुते वा दिशो
 यशः । कृतिश्रुतीति (सू०) कीर्तिः साधुः । समाज्ञायतेनया समाज्ञा । श्लोकाभिख्ये अनेकार्थे ॥ ११ ॥
 (आम्रेडितं) द्विभूते पूर्वाचार्यसंज्ञेषा, अतश्च भ्रेड उन्माद इति पेटुः । द्वौ वारौ त्रीन् वारान्वेति, द्वित्रि-
 चतुर्भ्यःसुच् (सू०) । विशब्दनाविवक्षतो घुषिरविशब्दने (सू०) इति नेट् । (घोषणा) प्यासश्च-
 न्धोयुच् (सू०) । कायति काकुः । आदिशब्दात्कामादिः ॥ १२ ॥ अवर्णो विपरितवर्ण-
 नम् । निष्क्रान्तो वादान्निर्वादः । उपक्रोशवदवर्णादयः पुंसिाति वाच्ये प्रौढिम्नान्यथोक्तिः ॥ १३ ॥
 (पारुष्यं) मैवं कृथाः (इति) वाच्यतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मैथुनमुद्दिश्य गाली इत्यर्थः, दूषणमित्येके । क्षा-
 रणापि, क्षारणाक्षारणाक्रोशाः साभिशापाभिभैथुना इति दुर्गः ॥ १५ ॥ (अनुलापः) पौनःपुन्येनोक्तिः ।
 (विलापः) अनुशोचनमित्यर्थः । (विप्रलापः) विरुद्धं प्रलपनम् । मिथोन्योन्यमुक्तिप्रयुक्तो संलापः ।

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
 विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥
 सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्वः ।
 संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषुत्तरे ॥ १७ ॥
 रुष(श)ती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
 अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥
 निधुरं परुषे ग्राम्यमश्लीले सूत्रतं प्रिये ।
 सत्येथ संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥
 लुप्तवर्णपदं ग्रस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
 अम्बूकृतं सनिष्ठेवमवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥
 अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृपार्थकम् ।
 अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥
 सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ॥ २२ ॥
 शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।
 स्वाननिर्घोपनिर्ह्रादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ २३ ॥
 आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ।
 स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ॥ २४ ॥

श्रुत्यापि ॥ १६ ॥ चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा । अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या
 विकथनं- इति वक्तव्यम् । दुरेषणा दुरभिधानम् । (चाटु, चटु) प्रेम्णा श्लाघनं, चटतीति चटेः
 गुणः, उन् च । के, चाटुकम् । असत्या तु श्लाघा विरुद्धं कथनं (विकथनम्) । लेखादिनाधिगतेषु
 मुखस्वरूपं वाचिकं, वाचोव्याहृतार्थायां (सू०) इति ठक् । उत्तरे वक्ष्यमाणा, यथा- रुषती वाक्,
 रुषशब्दः, रुषद्वचः ॥ १७ ॥ (रुषती) हिंसेत्यर्थः, न तां वदेदुषर्ता (गी) पापलोक्याम् । अत उपतीत्य-
 सभ्यः पाठः । कलासु साधुः कल्या, काल्येति कात्यायाः । सान्त्वयतेनेनेति सान्त्वं, सामयतेर्वा-औणादि-
 कस्त्वत् । (हृदयंगमं) गमेःसुपिवक्तव्यात् (वा०) खच् ॥ १८ ॥ निशितं तिष्ठति निष्ठुरम् ।
 विकुष्टं च । प्रामे भवं ग्राम्यं, ग्रामायखवौ (सू०) । असभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलं- अश्रीप्रदं भाण्डादि ।
 प्रियं सत्यं वचनं सूत्रतं, सुब्रूयते सूत्र, सूत्रं तद्वत् च सूत्रम् । अन्योन्यविरुद्धं संकुलं क्लिष्टं च, यन्त्र-
 अन्धो मणिमुपाविध्यतमनङ्गुलिरावयत् । तमग्रीवः प्रत्यमुच्यतमजिह्वोभ्यपूजयत् ॥ १९ ॥ (प्रस्तं)
 असंपूर्णोच्चारितम् । अनम्बुनोम्बुनः करणमम्बूकृतं, चवौच (सू०) इति दीर्घः । निष्ठेवस्थूत्कारः, श्रि-
 ष्टिवोर्वादीर्घः (चान्द्रसू०), पक्षे सनिष्ठीवम् । असंबद्धं दशदाडिमादि वाक्यं समुदायार्थशून्यम् ॥ २० ॥
 (अनक्षरं) विरोधे नञ् । (आहतं) यथा-एष वन्ध्यामुतो याति खगुणकृतशेखरः । मृगतृणाम्भासि
 स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः ॥ सोलुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् । श्रव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं
 प्रकटोदितमिति कचित्पाठः । म्लच्छेर्म्लिष्टं, धुब्धस्वान्तध्वानेति (सू०) साधुः । विगतं तथा सत्यं यत्र
 वितथम् ॥ २१ ॥ सति साधु सत्यम् । तथा साधु तथ्यम् । समञ्चति सम्यक्, तदेव समीचीनं, समीची-
 समीचीना वाक्, समःसमि (सू०) इत्यन्वतावप्रत्यये समिः, नामैतत्, सम्यक्त्वव्ययम् । वाग्भेदाङ्गि-
 पूकाः, (यथा) सत्याशीः, सत्यः शब्दः, सत्यं वचः । यदा तु सत्यवाक्त्वादिना तद्वति वर्तन्ते तदपि
 त्रिषु, यथा सत्यं कुलं, सत्या स्त्री, सत्यः पुमान् । एवं ग्राम्यनिष्ठुरादयः ॥ २२ ॥ (निनाद इ०) नौग-
 दनदति (सू०) वा, स्वनह्रस्वोर्वा (सू०), विभाषाङ्किलुवोः (सू०), उपसर्गैरुवः (सू०) इति च
 यथास्वं घञपी ॥ २३ ॥ मर्मरेति शब्दानुकरणम् । स्वनित इत्येव (भूषणानाम्), शिञ्जापि ॥ २४ ॥

निकाणो निकषः क्काणः क्कणः क्कणनमित्यपि ।
 वीणायाः क्कणिते प्रादेः प्रक्काणप्रक्कणादयः ॥ २५ ॥
 कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वासि-शि-तं रुतम् ।
 स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ २६ ॥

इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

निषाद्वर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
 पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्टात्थिताः स्वराः ॥ १ ॥
 काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।
 कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥
 समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणा तु बहुकी ।
 विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥
 ततं वीणादिकं वाद्यमानन्दं मुरजादिकम् ।
 वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

एते कणितमात्रे वीणायामवीणायां च, कणोवीणायांच (सू०) इति चकारेण नावित्यनुपसर्ग इति (च) सामान्येनानुकर्षणात् । उपसर्गात्कणो वीणायामेव घञो विकल्पात्सोपसर्गार्थे हि तत्र वीणाग्रहणम् । एवं सुक्काणसुक्कणादिः ॥ २५ ॥ कोलान् सूकरानाहलते त्रासयति कोलाहलः । कलोत्ताव्यक्तः, आभीक्ष्ये द्विर्भावः । रुतमनूय वासि-शि-तविधिः, तिर्यञ्चो मृगपक्ष्यादयः, तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवतीति । प्रतीपं श्रूयते प्रतिश्रुत् । पदस्वरतालावधानात्मकं गान्धर्वरागगात्यादिकं गीतं, प्रावेशिक्यादि ध्रुवारूपं गानमिति भरताद्युक्तो विशेषो नाश्रितः ॥ २६ ॥ इति शब्दादिवर्गः । ५ ।

निषीदत्यस्मिन् रागो निषादः, निषदोपि । ऋषभो गोरुतसंवादित्वाद्, यदाहुः-- षड्जं मयूरा मुवते गावस्तृषभभाषिणः । अजाविकं तु गान्धारं कौञ्चः कणति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले पिकः कूजति पञ्चमम् । धैवतं हेष्टते वाजी निषादं वृंहते गजः ॥ गां धयति [गां वाचं धारयति] इति गान्धारः । षड्भ्यो जातः षड्जः, यदाहुः-- नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संपृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः । धीवतामयं धैवतः । दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वराधारौ, वंशमुरजादयोनुकरणमात्रेणेति नोक्ताः ॥ १ ॥ ध्वनावित्येव, मधुरेल्ले शब्दे काकली, ईषत्कलोस्याम् । कलति कलयतीति वा कलः । मन्दते मन्द्रः, मन्द्रोपि । ध्वनावित्येव, तारयति स्वनं स्थानेभ्यस्तारः, यद्दन्तिलः-- णामुरासि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ज्वनिः । स एव कण्ठे मध्यः स्यात्तारः शिरसि गीयते ॥ कलमन्द्रतारा गुणिलङ्गाः ॥ २ ॥ समन्वितोनुगतो लयो द्रुतादिर्यत्र, एकः समस्तालो मानमस्यैकतालः, अभिन्नकालमान इत्यर्थः । एकं तननमस्यैकतानो वा, एकतानमनाकुलमिति दुर्गः । वेति जायते स्वरोस्यां वीणा । चलते (वल्लते) स्वरोस्यां वल्लकी, चलतिः (वल्लिः) सौत्रो वा ह्यार्थः । विपञ्च्यते स्वरोस्यां विपञ्ची । घोषवती च । (परिवादिनी) परिवदत्यवश्यं सप्तस्वरत्वात् ॥ ३ ॥ तन्त्रीतननात्ततम् । आदिशब्दात्सैरन्ध्रीरावणहस्तकिन्नर्यादि । आनह्यते स्म चर्मणानन्दम् । अवनन्दं च । आदिशब्दाद् दर्दुरकरटादि । सुषिच्छिद्रं विद्यतेस्य सुपिरम्, सुषिरमिति प्राच्याः, ऊपसुषीलि (सू०) रः । कांस्यमयस्तालो वादिलम् । आदिशब्दाच्छब्दम्यादि । हन्यते घनं, मूर्तधनः (सू०) ॥ ४ ॥ वाद्यते (वाद्यं, वादित्रं), आनुद्यते च, यद्भूरुतः-- ततं वैवावनन्दं च घनं सुषिरमेव च । चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्ष्णान्वितम् । मृद्यन्ते मृदङ्गाः, मृद्-अङ्गं वैषाम् । मुरात्संवेष्टनाज्जाता मुरजाः । भेदा एषां विशेषाः । अङ्कोस्यास्त्यङ्की [क्यः]

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्यु-ग्यो-ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।

आनकः पटहोस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्कुम्भस्तु प्रसेवकः ।

कोलम्बकस्तु कायोस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा ढमरुमङ्गुडिण्डिमझर्रराः ।

मर्दलः पणवोन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो धनं क्रमात् ।

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं-त्तं च नर्तने ।

तौर्यत्रिकं नृत्य-त्त-गीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

उत्सङ्गस्थत्वात् । आलिङ्गोस्यास्यालिङ्गो[ग्यः] आलिङ्ग्य वादनात् । ऊर्ध्वकृत्यैकेन मुखेन वाद-
नादूर्ध्वं कायति-ऊर्ध्वक आभौगिकाख्यः, आहुश्च- हरीतक्याकृतिस्त्वङ्क्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः । आ-
लिङ्ग्यश्चैव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः ॥ नाट्ये चैतत् ॥ ५ ॥ आत्रादौ यशोर्य पटहो हन्यते स
यशःपटहः । इगित्यव्यक्तं कायति ढक्का । बिभ्यत्यस्या रणे भेरी । भम्भापि । दुन्दुशब्देन भाति भाष-
यति वा दुन्दुभिः । आ-अनिलानकः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थावाहुः । कुणल्यनेन कोणो वादनकाष्ठं ढक्काद्यु-
पयोगी, कुण शब्दे । शततन्त्रीरथ्यनेन वाद्यते, अत एव कोणो वादित्रवादनमित्याहुः ॥ ६ ॥ कुञ्जवी-
णादण्डः प्रवालः, ज्वलादित्वाणः (ज्वलितिकसन्तेभ्योणः), यच्छुभाश्वतः- प्रवाले वल्लीदण्डे
विद्रुमे नवपल्लवे । कङ्कते ककुभः, कण्ठाधः शब्दगाम्भीर्यार्थं दारुमयं भाण्डं यद् भस्त्रयाच्छाद्यते । केव-
लम्बन्ते तन्त्र्योत्रेत्यपभ्रंशे कोलम्बकः, कुल संस्थान इत्यस्माद्वा-अम्बच् । येन चर्मणा (!) उपन-
ह्यते (उपनाहः), यत्र तन्त्र्यो निबन्ध्यन्ते च (निबन्धनम्) ॥ ७ ॥ डमित्यव्यक्तं शब्दमियति ढमरुः ।
मङ्गु कायति मङ्गुचाराणात्, मङ्गुङ्कं जलवाद्यमाहुः । ङिण्डिमझर्ररौ शब्दानुकारात् । झर्ररः करटे-
त्येके । मर्यते मर्दलः, मर्दं लाति मर्दल इति तु कवयः । पणायत्यन्तस्तन्त्रीकः पणवः । अन्ये हुडु-
कागोमुखादयः । नृत्यति नर्तकी, शिल्पिनिष्पुन (सू०), नृतिस्त्रिनिरजिभ्यःपरिगणनं (वा०) ।
लसति संनमति लासिका ॥ ८ ॥ विलम्बितादीनां लयानां तत्त्वाद्याः पर्याया इत्यभिधानकारः,
नाट्ये तु विलम्बितानुसारेण क्रमात्तत्त्वाद्या वाद्यप्रकाराः । कालस्य क्रियाया- आवापनिष्क्रमादिकया मानं
परिच्छेदकं प्रतिष्ठाहेतुस्तालः- बद्धद्रुतादि (?), मे[गे]याया मा[गा]नाक्रियायाः कालनियमहे-
तुरित्येके, यद् दन्तिलः- तत्र ज्ञेयाः कलापाताः पादभाग[पादमान]स्तथैव च । मात्रा च परिव-
र्तय वस्तु चैव विशेषतः । मा[गा]नमे[गे]ययोरन्यूनाधिक्ये श्लिष्टता लयो द्रुतादिः, वाद्यादी-
नामन्योन्यं समत्वमिति यवत् । तालविशेषस्तु लयोन्यः ॥ ९ ॥ [नाट्यशास्त्रे प्रत्येकं भेदोस्ति । तत्रो-
द्धतकरणाङ्गहारनिवर्त्यमारभटीवृत्तिप्रधानं गीतकानुसारित्वादौ तण्डु(मुनि)ना प्रणीतं ताण्डवम् ।
ललिताङ्गहाराभिनयं कैशिकीवृत्तिप्रधानं वासकसज्जादिनायिकाचरितं ढोचिलि[लि]कादिनिबद्धं
श्लिष्टवालास्यम् । नृत्यं[तं] त्वङ्गविक्षेपमात्रं विवाहाभ्युदयादौ ।] नाट्यं तु सर्वरसं पञ्चसंघि चतु-
र्वृत्ति दशरूपकाश्रयं नटकम्, तदाह- नृत्या[ता]दि त्रयं समुदितं- तुर्यस्येदं त्रिप्रमाणं तौर्यत्रिकं
नाट्यं च । आभ्यामन्यलुठनमात्रम् ॥ १० ॥ भ्रुवः कुंसवं भासनमस्य, इकोहस्वोङ्गयोगालवस्य (सू०)

भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः ।
 स्त्रीविषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाञ्जुका ॥ ११ ॥
 भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ।
 जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥
 राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।
 देवी कृताभिषेकायामितरांसु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥
 अब्रह्मण्यमब्रह्मोक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।
 अम्बा माताथ बाला स्याद्वासूरायस्तु मारिषः ॥ १४ ॥
 अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ।
 हण्डे हज्रे हलाह्वानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥
 अङ्गहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।
 निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकासत्त्विके ॥ १६ ॥
 शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
 वीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

इति हस्वः, अभ्रुकुंसादीनां (वा०) इति च पक्षे— अत्वम् । एवं भ्रुकुट्यादि । गणयती-
 श्वरान्— ईश्वरो गणः पेटकौस्त्यस्या वा गणिका वारमुख्या । अञ्जुका— असत्प्रकृतिप्रत्ययवि-
 भागा देशीयपदप्राया । नाट्योक्तौ नाट्यविद्यायां नान्यत्रेत्यधिकारः ॥ ११ ॥ भावयति भाव-
 इत्यवगमान्नाट्यादन्यत्राप्येषां प्रयोगे न दोषः, यद्भरतः— मान्ये भावोऽपि वक्तव्यः किञ्चिद्नेषु मारिषः
 ॥ १२ ॥ (देवी) श्रीमहादेव्या वासवदत्तादौ । अकृताभिषेकरांश्रीमध्यादेकैका भट्टिनी पद्मावत्यादिः ॥ १३ ॥
 वर्धानर्हस्य ब्राह्मणस्य पूजकणे, न ब्रह्मणि साधु (अब्रह्मण्यं), साध्वर्थेयत् (तत्रसाधुः) । नाट्यादन्यत्र
 राष्ट्राधिकृतो राष्ट्रियः, राष्ट्रावारपारेतिषः (सू०) । अम्ब्यते शब्दयते बालैः, लोकप्यम्बा हस्वविधेः
 (अम्बार्थनयोर्हस्वः) । वास्यते प्रीत्या वासुः । आरात्पापकेभ्यः कर्मभ्यो जात आर्योर्णीयोभिगम्यो वा
 । मर्षणात्सहानामारिषः । मार्षोऽपि यथा परिषत्पर्वत् ॥ १४ ॥ अत्ता मतेत्वात्तिका । नियतं स्थानं निष्ठा ।
 निःशेषेण वहनं समाप्तिर्निर्वहणम् । मुखप्रतिमुखगर्भावमर्षनिर्वहणाख्या हि पञ्च संधयः । नाट्योक्तौ नीचां
 प्रति हण्डे आह्वानं, चेटीं प्रति हज्रे, सखीं प्रति हला ॥ १५ ॥ अङ्गस्य स्थानात्स्थानान्तरानयनमङ्ग-
 हारः स्थिरहस्तादिद्वौत्रिंशद्वा । व्यनक्ति व्यञ्जकः । आभिमुख्यं नीयतेथोनेनाभिनयः, वाचिकाङ्गिकाहार्य-
 सात्त्विकाख्यो भावसूचकः । अङ्गेन अनिर्वृत्तं तत् (आङ्गिकं), तत्र भवत्येवेति— अथात्मादित्वात्
 (वा०) ठञ्, निर्वृत्तेक्षयूतादिभ्यः (सू०) इति योगविभागादङ्गवा । सत्त्वं मनो गुणो वा तेन निर्वृत्तः
 सात्त्विकः, यदाह— सत्त्वोक्तं मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति, समाहितमनस्कत्वाद्गानुकर्तु-
 र्जायन्ते ॥ १६ ॥ रत्यादयो भावा अनुक्रियमाणाः सामाजिकैः— रस्यन्त इति रसाः, यदाहुः—
 विभावैरनुभावैश्च युक्तोऽथ व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यत्वात्प्रधानत्वात्स्थाय्येव तु रसीभवेत् ॥ वत्सलः
 पुत्रादिस्नेहात्मा रतिभेद एव । शान्तस्वलौकिकत्वान्नोक्तः, चशब्दात्संगृहीतो वा । शृङ्गमुत्तमत्व-
 मियति शृङ्गारः । उत्तमयुवप्रकृतित्वेन जुगुप्सादिरहितत्वाच्छुचिः (शुद्धः) । उज्ज्वलो वेषेणोचित्येन च ।
 लक्षणमेतन्न त्वेतौ शृङ्गारपर्यायो ॥ १७ ॥ उत्साहो हि वीररसस्य स्थायी भावः, एवं
 स्थायी भावः स्त्रीततयैवास्वाद्यत इति सर्वरसलक्षणं कटाक्षितम् । शोकस्था-
 यिप्रभवः करुणो रसो धर्मद्वारेणोक्तः । [घृण्यतेनया] घृणा । दयन्तेनया दया, दय रक्षणे, भिदाद्यङ्

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।
 कृपा दयानुकम्पा स्यादनुकोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥
 हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।
 विस्मयोद्भूतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥
 वारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।
 भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूष्णममी त्रिषु ॥ २० ॥
 चतुर्दश दरुहासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।
 विकारो मानसो भावोनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥
 गर्वोभिमानोहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।
 अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२ ॥
 रीढावमाननावज्ञावहेलनमसूक्षणम् ।
 मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा ब्रीडा लज्जा सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

(विद्भिदादिभ्योङ्) । कृपेः कृपा, भिदादित्वाद् (सू०) । अनुकोशन्ति समदुःखा भवन्त्यनेनानुकोशः ॥ १८ ॥
 स्थ.प्येव तु रसीभवेदिति भावरसयोः पर्यायत्वेन ध्वनति । (हसः, हासः) स्वनहसोर्वैल्यप् (सू०) ।
 हसनीयं हासे साधु वा हास्यम् । बधेर्निन्दायां सन्, बीभत्सास्य बीभत्सः, अप्रत्ययात् (सू०), अर्शे
 आदिभ्योच् (सू०) । जुगुप्साप्रभवत्वाद्विकृतः, यदाह- विष्टाकृमिज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरसिद्धिभिः ।
 बीभत्सो द्विविध इति, रसे तु पुमान्- तद्वति त्रिलिङ्गः । (बीभत्सं, विकृतं) द्वयमित्यनयोः पर्या-
 यतामाह । प्राग्वद्भावरसयोः पर्यायत्वम्, अद्भुतस्य विस्मयस्थायिभावात्मकत्वात्, विपूर्वः स्मिङ् अद्भुतार्थः ।
 अत्- आश्चर्यार्थेव्यथम्, तस्य भयनमद्भुतम्, अदिभवोद्भुतत्वं (उ०) । आचरणीयं, आश्चर्यमनिल्ये
 (सू०) इति साधुः । चित्रं कदाचिद्दर्शने, अच् ॥ १९ ॥ भीसेरयं त्रासनकृद् भैरवः । दारयति
 चित्तं दारुणः । भीषयते भीषणः । विभ्यत्यस्माद् भीष्मः । (भीमः) भीमादयोपादाने (सू०) ।
 (घोरः) घुर भीमार्थे । विभ्यत्यस्माद्भयानकः, आनकःशीड्भियः (उ०) । भयं करोति भयंकरः,
 मेघर्तिभयेषुकुञ्जः (सू०) तच् । प्रतिगतं भयेन प्रतिभयम्, कुगतिप्रादयः (सू०) इति समासः ।
 रुद्रस्थायं रौद्रः क्रोधात्मा । अमी अद्भुताद्या उग्रान्ता रसेषु पुलिङ्गास्तद्वति त्रिलिङ्गाः । रौद्रादिकं
 तु रसे ननुसकमिति नारायणः ॥ २० ॥ रसानुकवोच्चावचभावानाह दरेति । दीर्यन्ते-
 स्मादरः, लिङ्गभेदेर्धमेदाद् द्विलिङ्गः, दरी गुहा । साधूनस्यति साध्वसम् । भयं भीः,
 संपदादिभ्यःक्विप् (वा०) । भीतिर्भयं, अजिबधौ- भयादीनामुपसंख्यानंनपुंसकेक्तादिनिवृत्त्यर्थम्
 (वा०) । चेतसा भावयते सुखादिः स्वकारणाद्भवति वा चित्तवृत्तिविशेषो भावः, भावयति करोति
 रसान्वा, यद्भरतः- नानाभिनयसंबद्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्य-
 योक्तृभिः ॥ ते च- रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधात्साहौ भयं तथा । जुगुप्सादिस्मयशमाः स्थायि-
 भावा रसोद्भवाः ॥ भावं योनुभावयति मुखरागादिः, यदुक्तं- अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनम्
 ॥ २१ ॥ व्यभिचार्यादीनाह । मत्समो नास्तीति मननं मानः । ममताहंता दर्पोवलेपोपि । (परिभव
 इत्यादि) परीभुवोवज्ञाने (सू०) इति वा घञ् । (तिरस्क्रिया) तिरोन्तर्धौ (सू०) गतिः, परिभवेन्तर्धु-
 पचारात्, अतः- तिरसोगताविति (चान्द्रसू०) सत्वम् ॥ २२ ॥ रिह कथनादौ, रेहणं रीडा, क्तः, होढः (सू०),
 ब्रूलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः (सू०) । अवहेलनमवहेलं, हेड् अनादरे, डलयोरैक्यम् । अवहेलापि । न सुप्तु- उक्ष-
 णमसूक्षणमिति लक्षणयावज्ञा गम्यते, यत्कौटिल्यः- अयमुच्चैः सिञ्चतीति दीर्घश्चारायणः प्राप्ताजीत् ।
 असूक्षणमित्येके, सूक्ष्मतेः- यस्यहलः (सू०) इति यलोपात् । निकारोभिभवः पराभवो न्यक्कारश्च ।

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
 अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥
 वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।
 पश्चात्तापोनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥
 कोपकोधामर्षरोषप्रतिघा रुदकुधौ स्त्रियाम् ।
 शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥
 प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।
 इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तुड् वाञ्छालिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥
 कामोभिलाषस्तर्षश्च सोत्यर्थं लालसा द्वयोः ।
 उपाधिर्ना धर्मचिन्तापुंस्याधिर्मानसी व्यथा ॥ २८ ॥
 स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
 उत्साहोध्यवसायः स्यात्स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥
 कपटोस्त्री व्याजदंभोपधयश्छद्मकैतवे ।
 कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ ३० ॥

मन्दमक्षि यत्र तन्मन्दाक्षम् । व्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुरिति स्वोत्थलज्जावशाद्विवधुरवनमति मुखमिति मन्दास्व-
 मित्येके । (व्रीडा) व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्येति पुंस्यपि । सा लज्जा परस्माज्जावहे जा (य)तेपत्रपा
 ॥ २३ ॥ (क्षान्तिः) बाहुलकात्तिज्ञान् । (तितिक्षा) गुप्तिज्जिद्वन्म्यः— (सू०), निन्दाक्षमाव्याधि-
 प्रतीकारेष्विति (वा०) सन् । क्षमा मर्षः सहनं च । अभिचारेण ध्यानमभिध्या, परस्वविषयस्पृहेत्येके,
 दोषचिन्तापूर्वं परस्वे लिप्सेत्यर्थः, यत्कात्यः— विप्रयप्रार्थनाभिध्या । भार्यादेः परदर्शनासहने रुडाऽक्षा-
 न्तिरीर्ष्या, अयं तु परोत्कर्षासहनं मात्सर्यमर्ष्या मन्यते य ईर्ष्युः परवित्तोऽवतिवत् । (असूया) असू-
 कण्ठादिः ॥ २४ ॥ वीरस्य कर्म वैरं, द्वन्द्वाद्वुन्नैरमैथुनिकयोः (सू०) इति लिङ्गादण् । इत्यभिध्या-
 सूयाद्वेषाणां भेदाद्— द्वेषो ना स्यादसूयेष्येति मालाकारो भ्रान्तः । मन्यते मन्युर्दैन्यमिह, यच्छा-
 श्वतः— निगदन्ति कुवं मन्युं मन्युरध्वदैत्ययोः । शोचनं शुक् । (विप्रतीसारः) उपसर्गस्यध्वज्यम-
 नुष्येबहुलं (सू०) इति दीर्घः, पक्षे विप्रतीसारः । अनुशयो वक्ष्यते ॥ २५ ॥ प्रतिहन्त्यतेनेन प्रतिघः,
 करणेहनः (सू०), परोषः (सू०) इति बाहुलकाद् घटवं च । शुचौ शुद्धे, तृतीयादिषुभाषितपुंस्कात्
 (सू०) बाल पुम् । (शीलं) शील समाधाने । चर्यतेनेन चरितम् । चरित्रं च । (उन्मादः) चित्ता-
 नवस्थितिर्भूताद्याविशान् ॥ २६ ॥ प्रियस्य भावः प्रेमा, प्रियस्थिरिति (सू०) प्रादेशः । हृदयस्य कर्म
 हार्दम्, युवादित्वादण् (हायनान्तयुवादित्योण्), हृदयस्यहृत्त्रेख्यदण्णालसेषु (सू०) । प्रीतिः प्रेम,
 प्रीतो मनोऽन्येभ्योऽपिदृश्यन्ते । दोहमाकर्षणं ददाति दोहदम् । मन एव रथो दूरगामि यत्र मनो-
 रथः । मनोमयी च ॥ २७ ॥ सातिशयेनेच्छाः भृशं लसनं लालसा, लल इप्सायां वा । उप समीपे—
 आधिरस्य, उपपन्न अधिर्वा— उपाधिः । आधीयते चिन्तनेनेत्याधिः ॥ २८ ॥ (आध्यानं) ध्यै चिन्ता-
 याम् । चिन्ति (ति)श्च । स्त्रीत्वेनापि साम्यं (उत्कण्ठोत्कलिकयोः), आध्यानमिह संबन्धन्ति, यत्का-
 शिका— आध्यानमुत्कण्ठापूर्वक स्मरणम् । उद्यमोद्योगौ च (अध्यवसायाथौ) । उत्साहः सातिशयो
 वीर्यं, वीरस्य कर्म, वीरवीर्यौ च (सू०) इति गण— (सूत्र—) पाठात्साधुः ॥ २९ ॥ के मूर्ध्नि पट इवाच्छा-
 दकः कपटः । उपधीयते स्फटिकस्येव सिन्दूरमुपधिः । छाद्यतेनेन रूपं छद्म, इस्मन्त्रन्त्रकिषुचेति (सू०)
 इस्वः । कितवस्य कर्म कैतवम् । कुत्सिता सृतिर्हिंसार्थं कुसृतिः, पूर्वैव तु वञ्चना फलम् । निकृष्टा
 कृतिर्निकृतिः । शठस्य कर्म शाठ्यम् । अनवहितत्वं कार्येवलेपः ॥ ३० ॥ कुर्ममिस्तुयतेनेन कुत्सितं

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ॥ ३१ ॥

स्त्रीणां विलासविव्योक्विभ्रमा ललितं तथा ।

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ॥ ३२ ॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा ली(खे)ला च नर्म च ।

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडाखेला च कूर्दनम् ॥ ३३ ॥

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ।

अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ॥ ३४ ॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ।

मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ॥ ३५ ॥

तन्यते वा (कुतुकं), प्रज्ञादित्वात् (सू०) स्वार्थे वाण्, तुलौकिको वा ॥ ३१ ॥ शृङ्गारभावैभ्यो रत्यादिभ्यो मनोविकारेभ्यो जाताः क्रियाश्चेष्टा अलंकाराख्या लीलादयः (हावाः), ह्यन्यन्येनेति हावः, यदाह— स्याद् भावसूचको हावो हेलास्यैवानुभावनम् । हिल हावकरणे, हेल् अनादरे वा । इतिशब्दात्मकारार्थ-
क्लिकिञ्चितादयोपि । अत्र भरतः— अलंकाराश्च नाट्यज्ञैर्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेभ्यधि-
काः स्त्रीणां विकारा वक्त्रगात्रजाः । देहात्मकं भवेत्सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः । भावात्मसमुत्थितो हावो हावादेला समुत्थिता ॥ तथा— हावः शृङ्गारभावात्सौ रम्योक्तिस्मितविक्षितम् । शृङ्गारप्रौढिमा हेला हेवाको यौवने हि यः ॥ किं च— लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः क्लिकिञ्चितम् । मोहयितं कुट्टिमितं विव्योको ललितं तथा । विहृतं चेति मन्तव्या दश स्त्रीणां स्वभावजाः ॥ प्रियस्यानुकृतिर्लीला श्लिष्टा वाग्बेषचेष्टितैः, लीङ् श्लेषणे । विलासोऽङ्गे विशेषो यः प्रियाप्तावासनादिषु, लस श्लेषणे । मण्डनानादर-
न्यासो विच्छिन्नी रूपदर्पतः, विच्छिष्टा छित्तिर्भङ्गिरित्यर्थः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गाराद्विभ्रमो मतः । हर्षाद्भुजितगीतादिव्यामिश्रं किल [कि] किञ्चितं, अलीकं किञ्चित्मित्यर्थः, किलीति कण्ठकृजितं वा, यथा किलिकिलारावः । मोहयितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविजृम्भणम्, मुष्ट प्रमर्दने । दुःखोपचारः सौख्येपि हर्षात्कुट्टिमितं मतम्, कुट्ट च्छेदनादौ, तेन मितं, इत्वं लक्ष्यात् । विव्योकोभिमतप्राप्तावपि गर्वादनादरः, विवु क्षेपे, विपूर्वस्य वुक्तेर्वापभ्रंशो विव्योक्तः । अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् । वक्त्रव्याभाषणं व्याजाद्विहृतं दर्शितेक्षितम्, अवसरागतं वचनं व्याजादिना हृतं विहृतम् ॥ ३२ ॥ द्रवति हृदयमनेन द्रवः । किलन्यनेन कलिः, किल क्रीडायां, केलु चलने वा । नृणाति नर्म । वर्करोपि । व्यज्यत इति व्याजोत्र स्वरूपाच्छादनं, यथा— ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि काम् (नागा०) । अपदि-
श्यतेपदेशः, अतद्रूपस्य ताद्रूप्यं क्रीडार्थं वञ्चनेयम् । स इव लक्ष्यते लक्ष्यम् । निभच्छलच्छलदयो-
प्युपचारात् । एते केलिपरिष्किते रूढाः, क्रीडया खेलनं, लुका (वालुका !) मणिकादीयेके । (कूर्दनं) कूर्दनमित्येके, कूर्द क्रीडायां, उपधायां च (सू०) इति दीर्घाभावश्चिन्त्यः ॥ ३३ ॥ जिघर्ष-
नेनाङ्गं घर्मः । निदघतेनेन निदाघः, न्यङ्कादिः (सू०) । प्रलीयते क्रियात् प्रलयः सार्विको भावः, मूर्च्छेत्यर्थः, यदाहुः— स्तम्भे विचेतनत्वं प्रलये गतचेतनत्वमत एव । सहसैव निपतनं भुवि भवति महाभूतशैथिल्यात् ॥ (अवहित्था) अङ्गवैकृतस्य रोमाश्चादेभ्यश्चादनादबहिःस्थितत्वम्, अवहित्थमित्येके । (संवेगः) भयादिना कर्मस्वावेगः ॥ ३४ ॥ उत्प्रास्यते सामर्थेन्यः क्रियतेनेन, सोपहास इत्यर्थः, आच्छुरणं परच्छेदनम्, अवच्छुरितमिति कात्यः । स हास ईषत्स्मिताख्यः । रोम्णामबन्तं रोमाश्च । रोमाणि ह्यन्यन्येन रोमहर्षणम् । पुलको रोमविक्रियापि ॥ ३५ ॥ (क्रन्दितं) भावे क्तः (नपुंसके भावेक्) । (नृम्भः) मुखादिविकासः, घञि पुमान्, अप्रलये (सू०) स्त्री, स्त्रीषत्त्वं त्वजिवधौ भयादिष्व-

क्रन्दितं रुदितं कुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ।
 विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्खणं स्खलनं समे ॥ ३६ ॥
 स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।
 तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ॥ ३७ ॥
 अट्टष्टिः स्यादसौम्येक्षिण संक्षिप्तिप्रकृती त्विमे ।
 स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ॥ ३८ ॥
 कम्पोथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३९ ॥

इति नाट्यवर्गः । ६ ।

अधोभुवनपातालबलिसद्वरसातलम् ।
 नागलोकोथ कुहरं सु(शु)षिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥
 छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सु(शु)षिः ।
 गताविटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सु(शु)षिरं त्रिषु ॥ २ ॥
 अन्धकारोस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्रं तिमिरं तमः ।
 ध्वान्ते गाढेन्धतमसं क्षीणेवतमसं तमः ॥ ३ ॥

दर्शनाग्नेष्टम् । अङ्गीकृतासंपादनं (विसंवादः) । स्वधर्मादेः स्खलनं (रिङ्खणं), रिखिलाकिकः, रिङ्गणमित्येके ॥ ३६ ॥ नियतं द्रात्येतस्यां निद्रा । संविशन्तीन्द्रियाण्यत्र संवेशः । स्वपनं स्वप्नः, स्वपोनन् (सू०) । इन्द्रियाणां तननं द्रात्यस्यां तन्द्री, निद्रा तन्द्रेत्याबन्तोपि । प्रमीलन्तीन्द्रियाण्यस्यां प्रमीला । भ्रुकौटिल्ये भ्रुकुसवत्त्रैरूप्यम् । अन्ये त्वदृष्टिरित्येतेन संवध्नन्ति, यदाहुः— भ्रुकुटिर्दृगसोम्या स्यात् ॥ ३७ ॥ सोमदेवताकत्वेन लक्षणयाधिकृतं सौम्यं, सोमादृगण (सू०), शाखादित्वात् (सू०) सोम्य इत्याहुः । असौम्ये विरुद्धे दर्शन इत्यर्थः । इमे द्वे स्त्रियौ स्वरूपादेः पर्यायौ ॥ ३८ ॥ (वेपथुः) द्वितोयुच् (सू०) । क्षणते दुःखं क्षणः । महः— अकारान्तः, सान्तस्तु तैजोर्थः क्लीबे । उद्धुनाति दुःखमुद्धवः । उत्सूते सुखमुत्सवः । उद्धर्षणमुल्लसनं नैश्चिन्त्यं निर्वृतिः । प्रयोगार्थं संगीतकं गुणनिका । प्राङ् नाट्यात्पूर्वरङ्गः स्यात् । नाट्यार्थोपक्षेपः पूर्वं प्रस्तावना मुखं च स्यात् ॥ ३९ ॥ इति नाट्यवर्गः । ६ ।

पतन्त्यस्मिन् पातालम् । रसायास्तलमधः, रसा भूस्तलं पृष्ठं वास्य । कुत्सितं कृत्वा हरति विस्मापकं वा कुहरम् । सुषिर्धर्ममात्रेपि मधुवत्, ऊषसुषीतिरः (सू०) । शाश्वतस्तु निरस्तावयवौ सुषिर-सुषी मग्न्यते, यदाहुः— गते गतीन्विते वाद्यविशेषे सुषिरं त्रिषु । वित्रियते विवरम् । विलति विलं, विल भेदेने ॥ १ ॥ छिद्य (व्य) ते छिद्रम् । निर्व्यथतेनेन निर्व्यथनम् । रोचते प्रकाशतेनेन रौति वा रोकम् । रगति रन्ध्रम् । श्वभिर्भाति [भ्रान्तं] श्वभ्रम् । उप्यतेस्यां वपा, भिदादित्वाद् (सू०) । सुष्ठु स्यति सुषिः । गिरति गतैः, गतापि । अवन्त्यस्मादवटः । सिद्धस्यानुवादाच्छुभ्रं भूरन्ध्रमेव, यत्कात्यः— श्वभ्र-गताविटागाधा भुवो विवरत्वाचकाः ॥ २ ॥ अन्धं करोत्यन्धकारः । क्षुब्धस्वान्तेति (सू०) ध्वान्तं साधुः । तमोस्यास्तीति तमिस्रं, ज्योत्स्नातभिद्येति (सू०) साधुः, स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तिम्यतीव तिमिरम् । ताम्यन्त्यनेन तमः, असुन् । भूमिच्छायं च । अन्धयत्यन्धं च तत्तमश्चान्धतमसम्, अवसमन्धे-भ्यस्तमसः (सू०) इत्यच् । क्षीणे ध्वान्तेवहीनं च तत्तमश्चावतमसम् ॥ ३ ॥ (संतमसम्) समन्तात्तमः । न—अगा नागाः, नभ्राडिति (सू०) नन् प्रकृत्या । कद्रुः अपत्यानि काद्रवेयाः, शुभ्रादित्वात् (सू०) ढक्, न तु— स्त्रीभ्योढक् (सू०) कद्रुकमण्डलोभ्यन्दस्यूड्विधेः (सू०), सर्पेभ्योन्ये देवयोनयोमी ।

विष्वक्संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।
 शेषोनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ ४ ॥
 तिलित्सः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
 अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥
 मालुधानो मातुलाहिर्निर्भुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
 सर्पः पृष्ठाकुर्भुजयो भुजंगोहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥
 आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
 कुण्डली गूढपाञ्चश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ७ ॥
 दर्वाको दीर्घपृष्ठो दन्दशूको विलेशयः ।
 उरगः पन्नगो भोगी जिह्वगः पवनाशनः ॥ ८ ॥
 त्रिधाहयं विषास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ।
 समौ कञ्चुकनिर्मोकौ श्वेडस्तु गरलं विषम् ॥ ९ ॥

(शेषः) शेते हरिरस्मिन् शिष्यते वा । वसुकस्यापत्यं वासुकिः । गोरिव नासिकास्य, अन्नासिकायाः संज्ञायानसंच.स्थूलात् (सू०), गोनासाय नियोजितागदरजाः (विद्धशाल०) इति गोनासोपि ॥ ४ ॥
 (तिलित्सः) तिल गतौ । चरीन्द्रोपि । अजां गिरलजगरः, अजो नित्यो गरोस्य वा । शेतेत्यर्थं शयुः ।
 वाहं गतिं स्रति वाहसः— अचलः । चक्रमण्डली च । न लग्नद्वयति निर्विषत्वात्, अलीव गर्दस्यालिगर्दे इत्येके । राजि देहे लाति राजिलः । डण्डति डण्डभः, डडि डुडि निमज्जने, डण्डु[ड] भाषते डण्डु[ड] भ इत्येके, निर्विषो द्विमुखोहिः, लक्ष्यं च— किं महोरगविसर्पविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते (रघु०) ॥ ५ ॥ मालुर्मातुलाख्यौपधिस्तत्र धानमस्य मालुधानः । सर्पभेदा एते । (मुक्तकञ्चुकः) सर्प इति शेषः । सर्पति सर्पः । प्रियते व्यायच्छति पृष्ठाकुः । भुजेन कौटिल्येन गच्छति, गमेः सुपि (वा०), खच्चिद्वि (वा०), गमश्च (सू०) इति डः खच्च, एवं त्रैल्यम् । अंहत्यहिः ॥ ६ ॥
 आश्यां विषमस्य, आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति, पृषोदरादित्वात् (सू०) रेफलोपे आशीशब्दोयमिति सभ्याः । चक्रं मण्डलाकारतास्यास्ति चक्री । व्याडनं हन्तुमुद्यमस्यास्ति व्यालः, अड उद्यमे । कुटिलं सर्पति सरीसृपः, नित्यं कौटिल्येगतौ (सू०) इति यङ्, (यडोच्चिचेति) लुक्, पचाद्यच् (नन्दिग्रहिपचादीति), रीड्कृतः (सू०) । गूढाः पादा अस्य गूढपात् । चक्षुषी श्रवसो अस्य चक्षुःश्रवाः, अत एव गोकर्णः । काकस्येवोदरमस्य काकोदरः, काकोलं विषमुदरस्य वा ॥ ७ ॥
 दर्वा रूपः फण एव करोस्य प्रहारादौ दर्वाकरः । गार्हितं दशति दन्दशूकः, लुगसदचरति (सू०) यङ्, यजजपदशायङः (सू०) इत्यूकः, जपजभदहेति (सू०) अनुस्वारः । विले शेते विलेशयः, शयवास-वासिष्वकालात् (सू०) इति सप्तम्या अलुक् । उरसा गच्छत्युरगः, उरसोलोपश्च (वा०) इति डः । पदभ्यां न गच्छति (पन्नगः), नभ्राणनपाद्— (सू०) इत्यस्योपलक्षणत्वाच्च प्रकृत्या । भोगः सर्पदेहः कुटिला गतिर्वास्यास्ति भोगी । जिह्वं वक्रं गच्छति जिह्वगः । कुम्भीनसः कञ्चुकी लेलिहानश्च । राज-सर्पां भुजंगभुक् ॥ ८ ॥ आहौ भवमाहेयं, दूतिकुञ्जरीति (सू०) ङच् । स्फटन्ति विशीर्यन्तेनया स्फटा, द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः, फट्येके । फण गतौ (फणा) । दर्विः कफेलुश्च । कञ्चुकमिव कञ्चयते बध्यतेनेन (कञ्चुकः) । निर्मुच्यते निर्मोकोहित्वक् । निर्बल्यनी च । श्वेडते मोहयति श्वेडः । गिरति जीर्णं गरः, गरं लाति गरलं श्यामश्यामलवत् ॥ ९ ॥ नवामी विषप्रकाराः । काकमेचकः काकोलः, ईषकोलति संस्त्यायति वा । कालस्य वर्णस्य कूटोत्र कालकूटः, मृत्युसंबन्धी व्याजो वा । हलाति विलि-च्छति अदरं न विलिच्छति च हलाहलः, हालेव हलतीति लक्ष्ये हालाहलो हालहलश्च, यथा— स्निग्धं भव-

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ १० ॥

दारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ।

विषवैद्यो जाङ्गुलिको व्यालमाह्वहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

तन्नेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

विष्टिराजुः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥ ४ ॥

इति नरकवर्गः । ८ ।

त्यम्बतुल्यमहो कलत्रं हालाहलं विषमिषाप्रगुणं तदेव, यथा— काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृत-
हालहलैषः, यथा वा— मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हालहलं महाविषम् (भर्तृ०शृङ्गा०) । सुराष्ट्र-
शुक्लिकदरस्तु देशेषु भवाः सौराष्ट्रिकादयः । ब्रह्मणः पुत्रः [यद् याज्ञवल्क्यः— त्वं विष ब्रह्मणः पुत्रः
सत्ये धर्मे व्यवस्थितः] ॥ १० ॥ वत्सस्येव नाभिरस्य वत्सनाभः । (जाङ्गुलिकः) वसन्ता-
दिवात् (सू०) ठक्, जाङ्गुलिको विषमिषागिति भागुरिः । आहितुण्डेन दीव्यति (आहितुण्डिकः)
॥ ११ ॥ इति पातालभोगिवर्गः । ७ ।

नराः कायन्त्यस्मिन् नरकः । (नारकः) अन्येषामपि (अन्येभ्योपि हृदयते) इति बाहुलकाद्वा
दीर्घः । निष्क्रान्तः— अयात्रियः, अयोनिकूलं दैवम् । तपति संतापयति तपनः, तपन्यनेन वा । अवन्त्य-
स्मादवीचिः, विरुद्धा वीचयोत्र वा, स्त्रियामपि । रुर्हिलः कन्दश्च तत्र भवो रौरवः ॥ १ ॥
संहियन्तेत्र संहारः, संघात इत्येके । कालान्ययोनयानि सूत्राण्यत्र कालसूत्रम् । आद्यशब्दात्ता-
मिस्त्रान्वतामिस्त्रादयः । सत्त्वाः प्राणिनः, सीदन्तीति । प्रकर्षणेताः प्रेताः । परेता अतिवाहिका (ता)-
श्च । नारकी नदी, विगततरणो व्यर्के पाताले भवा वैतरणी, विगततरणिर्विनौका वा । निष्क्रान्ता ऋतैः स-
न्मार्गान्निर्ऋतिः ॥ २ ॥ विशति क्लेशं विधिर्नरके हठात्क्षेपः । आजयते—आजुः, किञ्चन्विप्रच्छाति (वा०) कि-
ब्दीर्घौ, आ— अज्यते वा, आजूवेतनयोर्विधिः कर्मकृत्कर्मणोरपीति शाश्वतः । (कारणा) कृष् हिंसायां,
णिच् । यत् निकासदौ, णिच्, यातयाति यातना नारकरूः । दुष्टानि खान्यस्मिन् दुःखम् । प्रसूतेर्जातं
दुःखं, (आमनस्यं) अमनसो भावः, वैमनस्यमित्यर्थः । षडपि मनःपीडार्था इति सभ्याः, यन्माला—
दुःखं प्रसूतिजे क्लीबे पीडा बाधा च वेदना, दुःखमाधिः प्रसूतिजमिति कात्यः ॥ ३ ॥ कषिष्यति कष्टाः
कष्टंभविष्यतीत्याहुः (का०), कृच्छ्रगहनयोः कषः (सू०) इति नेट् । कर्षति कृन्तति वा कृच्छ्रम्,
आसमन्ताद्भिर्यं लातीति—आभोलम् । एतानि शरीरपीडार्थानि, लक्ष्ये तु नवाप्येकार्थाः । एषां दुःखादीनां
मध्याद्विशेषानिष्टा दुःखकष्टकृच्छ्राखिलिङ्गाः, यथा— सेयं दुःखा च दुरुपपादा च, दुःखः सुतो निर्गुणः,
सर्वं दुःखं विवेकिनः ॥ ४ ॥ इति नरकवर्गः । ८ ।

समुद्रोद्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
 उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोर्णवः ॥ १ ॥
 रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपां पतिः ।
 तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥
 आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
 पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं धनम् ॥ ३ ॥
 कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
 अम्भोणस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशं (सं) वरम् ॥ ४ ॥
 मेघपुष्पं धनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्भयम् ।
 भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ ५ ॥
 महःसृल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोम्भसां भ्रमः ।
 पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विपुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चक्राणि पुटभेदाश्च भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।
 कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

समुनति समुद्रः । अप- उदकं धीयतेस्मिन्नद्धिरुदधिश्च, कर्मण्यधिकरणेच (सू०) इति किं,
 पेषवासवाहनधिषुच (सू०) इत्युदकस्योदः । न कुं पृणाति मर्यादापालनादकूपारः । पारमावृणोति
 पारावारः, पारमिवावारमस्य वा दुःसंरत्वात् । उदकमस्यस्योदन्वान्, उदन्वानुदधौच (सू०) इति
 साधुः । स्यन्दते सिन्धुः । सरांसि सन्त्यस्य सरस्वान् । सगरैः खातः सागरः । अर्णोऽस्यास्यर्णवः, अर्ण-
 सोलोपश्च (वा०) इति वः सलोपश्च ॥ १ ॥ यादांसि पाति यादःपतिः, पाथःपतिरित्येके । सुगममेव
 हि मध्यमपांतेः— इति दर्शनात्समासे षष्ठ्या अलुक् । वीचिमाली सर[शर]श्चजोऽवारपारश्च ।
 (क्षीरोदः) उदकस्योदःसंज्ञायाम् (सू०) । अपरं दध्युदघृतोदसुरोदेक्षुदस्वादूदाः ॥ २ ॥ आप्नुवन्त्यापः
 स्त्रियां बहुत्वे । वृणाति वार्वारि च । सरति सलिलं, रलयोरैक्यम् । काम्यते कमलम् । जडति जलम् ।
 पयते पीयते वा पयः, पय गतौ, पीड् पाने । कीला ज्वाला अलति वारयति कीलालम् । भवत्यंस्मात्सर्वं
 भुवनम् ॥ ३ ॥ कं बध्नाति कबन्धं, यच्छाश्वतः—कबन्धं सलिले रुण्डे । कमन्धमिति द्वे नाम्नी
 इत्येके । उनत्त्युदकम् । पीयते पाति वा पाथः । पुष्णाति पुष्करम् । सर्वतोमुखं सर्वदिग्गतेः । अमल्यम्भः ।
 ऋणोत्थः । नुदति तौति वा तोर्य, तुः सौत्र आवरणार्थो वा । नयति नीरम् । [घस्यते क्षियति वा
 क्षीरम्] । अम्बति (ते) अम्बु । शं वृणाति शंवरम् ॥ ४ ॥ मैघानां पुष्पं प्रसवः । दकं जीवनीयं च,
 यथा दकलावणिकाः । (अपां विकारोऽम्भयम्) एकाचोनित्यं (वा०) इति मयट् । आप्यं तु लक्ष्यात्,
 अत एव आप्यंवेति चान्द्रं सूत्रम् । (भङ्ग इ०) भज्यते तरत्युर्वेति चेति वाक्यानि, ऊर्मिर्वा
 स्त्रियामिति काकाक्षिवत् । वीची तु नित्यं स्त्री ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं लोलः [लोलयति] उल्लोलः । कलन्तेनेन
 नद्य इति कल्लोलः, कुत्सितो लोल इत्येके । लहरी- ओधश्च । आवर्तते मण्डलेन भ्रमत्यावर्तः । पर्वति
 सिधति पृषत्, रूपभेदात्कीवे । बिन्दति बिन्दुः, विदि अवयवे । विगतः प्रोषो दाहोऽस्या विपुट् ॥ ६ ॥
 चक्राकारेण यान्यथः (चक्राणि) । पुटं भित्त्वा निर्यान्तीत्युपपत्त्यायोपेक्षा । वक्राणीति माला । नदी-
 वङ्काख्या इति च गौडो भ्रान्तः । तेनातोऽन्ये भ्रमाः प्रणाल्याया जलपथाः । कूलति कूलं, कूल आवरणे ।
 रुण्यम्भो रोधः । तरन्त्यंस्मात्तीरम् । तीरप्रतीरे दीपप्रदीपवत् । तत्त्यत आहन्त्यतेम्भसा तटम् ॥ ७ ॥
 (नद्याः) परे पार्श्वे कूलं पारं, पार्यते समाप्यतेस्मिन्निति वा । अर्वाक् पार्श्वे कूलमवारम्, यदाह—अर्वाक्

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
 द्वीपांस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८ ॥
 तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
 निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोस्त्री शादकदर्भौ ॥ ९ ॥
 जलोच्छ्रुताः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
 नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरीः-रिः ॥ १० ॥
 उडुपस्तु(पं तु) प्लवः कोलः स्त्रोतोम्बुसरणं स्वतः ।
 आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठाश्चुवाहिनी ॥ ११ ॥
 सांयात्रिकः पोतवणिक्कणधारस्तु नाविकः ।
 नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥
 नौकादण्डः क्षे(क्षि)पणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
 अग्निः स्त्री काष्ठकुडालः सैकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

कूलमवारं स्यात् । परावाची इत्येके, अर्वाक्षब्दस्याव्ययत्वात् । न वार्विद्यतेस्यावारं न त्रिभ्यते वा । तयोः
 कूलयोर्मध्यं, पीयते पात्रं प्रवाहः । द्विधा गता आपोत्र द्वीपम् । अन्तरपामन्तरीपं, द्वयन्तरपसर्गोभ्यापेक्षत्
 (सू०), ऋक्पूरचूरिति (सू०) अः समासान्तः ॥ ८ ॥ तत्तटं तोयात्कमेणोत्थितं पुलिनं, पुलो महत्त्वमस्या-
 स्तीति, तद् द्वीपमिति माला-वा ना द्वीपं च पुलिनम् । तदेव प्रकृतं पुलिनं, सिकतास्यास्ति सैकतं, देशे लुबि-
 लचौच (सू०) इत्यण् । [निषीदन्त्यस्मिन् निषीदन्तं वृणोति वा निषद्वरः । जमति प्रसते जम्बालः ।
 पञ्च्यते पङ्कः । शीयन्तेस्मिञ्शादः । कृणोति कर्दमः] । चिखलश्च ॥ ९ ॥ जलं प्रवृद्धमुच्छ्रुसिति
 परिवहति यैर्नैर्गममार्गैस्ते परीवाहाः, यल्लङ्घ्यं-उपार्जितानामर्थानां त्याग एव हि रक्षणम् । तटाको(तडागो)
 द(संस्थानां) परीवाह इवाम्भसाम् (पंचतन्त्र) (चाणक्यशा०) ॥ परिव्राहोपि । कूपप्रतिकृतिः कूपकः,
 शुष्कनद्यादौ जलार्थं गर्ताः क्रियन्ते, यत्कात्यः-विवरान् कूपकानाहुः । विदारयति क्ष्मां विदारकः,
 मालाच-चुण्डी (ण्डा) विवरोत्साश्च कूपकाः । (नाव्यं) नौवयोधमेति (सू०) यत् । नुद्यते नौः,
 गलानुदिभ्यांङोः (उ०) । तरन्त्यनया तरणिस्तरीश्च ॥ १० ॥ उडुप्यते-उडुपस्तृणप्लवः । कवन्तेनेन
 कोलः, कोलति संस्तयायति वा कोलः, यच्छ्राभ्वतः-पोतप्लवकयोः कोलः कोलं तु बदरीफलम् ।
 स्वतोऽकृतिमम् । आतरन्त्यनेनातरः, आवाप इत्येके । पणन्तेनेन पणः, पणे साधु पण्यं मूल्यं, साधी
 (तत्रसाधु) यत् । काष्ठमुपलक्षणं, काष्ठाश्मादिमयी जलधारिणी द्रोणी, द्रवत्यम्भोस्याम्, द्रोणिका त्व-
 म्बुवाहिनीत्येके पेटुः ॥ ११ ॥ समुदितानां यानं संयात्रा, सा प्रयोजनमस्य (प्रयोजनम्) सांयात्रिकः ।
 पवते वातेन पोतो वाहनम् । कर्णोरित्रं, कर्णः श्रोत्रमरित्रं चेति दुर्गः । नावा तरति नाविकः, नौद्वय-
 चष्ठन् (सू०) । निश्चन्तुं क्षप्ता नियामकाः । निया(यी)माश्च । गुणवृक्षो यत्र नौरज्ज्वा बध्यते, पोते
 ध्वजपाद्याधार इत्येके । कूपे-आधारगते कायति कूपकः, गौडस्तु जलान्तस्तत्कूपकानाह ॥ १२ ॥
 येन नौर्वाह्यतेसौ नौकादण्डः । क्षिप्यतेनया क्षेपणी, क्षोपण्यप्रभंशः, क्षिपेत्सुपाध्यायः । के जले नावो
 येन निपातयन्ति स केनिपातः, हलदन्तादिति (सू०) अलुक् । इत्यनेनारित्रम्, स्फुरादि कोटिपात्रं
 वा । न बिभर्त्याग्निः । काष्ठे कुडालः काष्ठमयो वा, येन निक्षन्त्यते भ्रमं पोतादिकं कुथेन पूर्यते । (सेचनं)
 येन नावो जलमुध्दिश्यते ॥ १३ ॥ कश्चित्-यानपात्रं तु पोतोऽधिभवे त्रिषु समुद्रियम् । सामुद्रिको मनु-
 ष्योऽन्धिजातादौ नौः समुद्रिका [जाता सामुद्रिका च नौः] ॥ अर्थे नावोर्धेनावं, नावोद्विगोः (सू०),
 अर्धान्व (सू०) इति ठच् । नावमतिक्रान्तमतितु जलम्, अतिनौः सुमान् स्त्री वा । सिष्वागाष्वात्-

क्लीबेर्धनावं नावोर्धेतीतनौकेतिनु त्रिषु ।
 त्रिष्वगाधात्प्रसन्नोच्छः कलुषो नच्छ आविलः ॥ १४ ॥
 निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।
 अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ॥ १५ ॥
 आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।
 मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्वडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥
 पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोण्डजः ।
 विसारः शकली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ १७ ॥
 सहस्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ।
 नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ॥ १८ ॥
 क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ।
 रोहितो मदुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ १९ ॥
 तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।
 तज्जेदाः शिशुमारोद्रशङ्कवो मकरादयः ॥ २० ॥

अधिकारोयम्, अभिविधावाङ् । अच्छयते न च्छायते वाच्छः । कं लुपति हिनास्ति कलुषः । आ-
 अव- एलयत्याविलः, आविल्यते- अभियते वा, विल भेदने ॥ १४ ॥ नमति निमनति वा निम्नं,
 म्ना अभ्यासे । गमे भियं राति गभीरं गम्भीरं वा । ऊर्ध्वं तन्यते- उत्तानं गभीरादन्यत् । नास्ति गाधः
 प्रतिष्ठास्यागाधम् । नास्ति तलेधःस्पर्शोऽस्यातलस्पर्शम् । के(जले) वर्तते केवर्तौ मत्स्यादिस्तस्यार्थ
 (घातकः) । यति दशति दास्येति वा मत्स्यान्दाशः । धीयते- आग्रियते धीवरः ॥ १५ ॥ कुत्सितं वेणन्ते-
 स्यां मत्स्याः कुवेणी, वेणुं गतौ, मत्स्यबन्धनीत्यर्थः । मत्स्यकरण्डिका च । बलिनः (मत्स्यान्) इयति
 बलिशम् । विध्यतेनेन वेधनं, विध विधान इत्यस्मात्, व्यध्व्येधनमिति स्यात् ॥ १६ ॥ रोम पक्षोत्र ।
 झषति झषः । मायति मत्स्यः, मच्छोपि । मांनति मीनः । म्रष्टादौ (नन्दिप्रहोति) विसारी,
 ततो वैसारिणः, विसारिणोमत्स्ये (सू०) इति स्वार्थेऽण् । सुस्थिरे (सू०), व्याधिमत्स्य-
 बलेषु (वा०) इति कर्तरि विसारः । शकलानि पृष्ठे सन्त्यस्य शकली, सशल्क इत्यर्थः ।
 शल्की च । गडति पुच्छाच्छोटनात्सिञ्चति गडकः । शकुलोत्र मत्स्यमाते ॥ १७ ॥ विशेषा-
 नाह । सहस्रदंष्ट्रो वादालो नाम मत्स्यः । पाठीनश्चित्रवक्त्रिः, बहुदंष्ट्रत्वात्पाटयतीति, भक्ष्यत्वेन पठ्यते
 वा । एतौ सादृश्यात्पर्यायौ । शिशुमारप्रतिकृतिः (शिशुकः) । उलूपीन्नन्तः, उल्मुपतीति । सुषिर-
 तृणान्तस्थारी नलमीनः नडाभो वा । चीयते मीयते च चिलिचिमः, चिलिचिमस्त्रिदोषकृदिति वैद्याः ।
 प्रोषति पित्तकारित्वात्प्रोष्टी । शफान् राति शीघ्रगत्वाच्छफरी ॥ १८ ॥ सूक्ष्माश्चाण्डान्निःसृताश्च मत्स्याः
 क्षुद्राण्डमत्स्याः । पोता आधीयन्तेत्र पोताधानम् । झषा मत्स्यविशेषा अमी । रोहितो रक्तत्वात् । मज्जति
 मदुरः । शलति शालते वा शालः । राज्यः सन्त्यस्य राजीवो वज्राभः । शक्नोति गन्तुं शकुलः ।
 तिम्यति तिमिः ॥ १९ ॥ तिमिं गिलति तिमिगिलः, गिलेऽगिलस्य (वा०) इति मुम् । आदिशब्दात्तिमिगिल-
 गिलनन्द्या[न्दी]वर्तादयः । याति यादः । जलजन्तुर्जलचरः । उन्नयुद्रः । शङ्कतेस्माच्छङ्कुः । मा कुर्या-
 किंचिदिति त्रस्यन्त्यसमान्मकरः । आदिशब्दाज्जलहस्तिप्राहाद्याः ॥ २० ॥ कौ लीयते कुलीरः, कुलिन-
 मीरयति वा, जनकभक्षकत्वात्, यत्कौटिल्यः- कर्कटसधर्माणो हि राजपुत्रा जनकभक्षाः । कृणोति
 कर्कटकः । कुरति कुर्वतीति वा कूर्मः । काम्यते यज्ञार्थं के मठति वा कमठः । कच्छेन पिबति कच्छपः ।

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
 ग्राहोवहारो नक्रस्तु कुम्भीरोथ महीलता ॥ २१ ॥
 गण्डूपदः किंचुलुको निहाका गोधिका समे ।
 रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २२ ॥
 मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शंखः स्यात्कम्बुरास्त्रियाम् ।
 क्षुद्रशंखाः शंखनखाः(काः) शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥
 भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदुर्दुराः ।
 शिली गण्डुपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी दुलिः ॥ २४ ॥
 महुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
 जलाशया जलाधारास्तत्रागाधजलो हृदः ॥ २५ ॥
 आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
 पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २६ ॥
 नेमिस्त्रिकास्य वीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ।
 पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २७ ॥

गृह्णाति ग्राहस्तन्नुनागाख्यः, विभाषाप्रहः (सू०) इति णः । अवहियतेनेनेति, गोचरादिसूत्रेऽवहारोपी-
 त्युपसंख्यानात् (वा०) घञ्, पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण (सू०), अवहरति वा, श्याद्व्यधेति (सू०)
 णः । न क्रामति नक्रः । कुम्भिनमीरयाति कुम्भीरः । (महीलता) भूमिसूर्नाम कृमिः ॥ २१ ॥
 गण्डुवो ग्रन्थयः पदान्यस्य गण्डूपदः । किंचिच्चुलुम्याति किंचुलुकः, लकान्तो वा । निजहाति गुध्यति च
 (निहाका, इ०), बिलेशयादन्योयं जलचरः प्राणी । टकः (गापोष्टक्) पिबतेःसुराशीध्वोरिति (वा०)
 नियमाद्रक्तपा, टक्, क इत्येके । आ- उच्यते, ओकउचःके (सू०), उणादौ सान्तोन्यः । शालूकादि-
 वज्जल्लकेति श्रीभोजः ॥ २२ ॥ मुक्ता स्फुटन्त्यस्मान्मुक्तास्फोटः । शोकति शुक्तिः, शुक्र गतौ, क्तिच् ।
 शं खनति शाम्यति वा शङ्खः । काम्यते कम्बुः । सूक्ष्मनद्यादिजाः कृमयः, शंकनका इत्यसत् । क्षुद्रकाश्च ।
 शं वान्ति शंबूका जलमात्रजाः ॥ २३ ॥ भिमेति भेकः । मण्डति मण्डते वा सरो मण्डकः । वर्षासु
 भवति वर्षाभूः । शलति शालते वा शालूरः, सालूर इत्येके । प्लवते प्लवः । दृणाति शब्दैः कर्णौ दुर्दुरः ।
 शिनोति शिलति वा शिली । गण्डूपदज्जातौ पुंयोगे वा ङीप् । (वर्षाभ्वी) भुवश्चेति (उ०) छान्दसो
 ङीप् । दोलयति दुलिः । कूर्मी च ॥ २४ ॥ महुराख्यो मत्स्यः । शृणाति शृङ्गी, साहय्यायोग्यतया प्रिया ।
 जल्लकाकारेयं दीर्घकोशत्वात्, दुष्टो नामो नमनमस्या दुर्नामा, दुःसंज्ञेत्येके । जलमाशयो हृदयमस्य जल-
 शयः, जलमाशेतेत्र वा । सामान्येनोपक्रमोयम् तत्र जलाशयेष्वभी विशेषाः संगमान्ताः । (हृदः) द्वादो
 ह्रस्वः ॥ २५ ॥ नियतं पिबन्त्यत्र निपानम् । अह्वयन्तेस्मिन्नाव आहावः, निपानमाहावः (सू०) इति
 साधुः, कूपसमीपे शिलादिनिबद्धं पशुगानार्थं कूपाधृताम्बुस्थानम् । अनन्यनेनान्धयति वान्धुः । प्रज-
 हात्यम्बु प्रहिः । कुस्सिताः कर्वा- आपोत्र कूपः । उदकं पीयतेस्मिन्नुदपानम् ॥ २६ ॥ अस्य कूपस्यान्ते
 रज्ज्वादिधारणार्थं दाहयन्त्रं त्र्यंशं त्रिका । कूपस्योर्ध्वे- इष्टिकाभिर्विनह्यते वीनाहो नान्दीपट्टाख्यः । पुष्क-
 रादिभ्योदेशे (सू०) इतीनिः । नागादिकुण्डमकृत्रिममाखातामित्येके ॥ २७ ॥ (तडागः) तड आघाते,
 तडाक इत्येके, तटान्यकति तटाकमित्यन्ये । पद्माकरो योग्यत्वात् । कमासरत्यत्र कासारः, कासमृच्छति
 वा नह्वलाम्बुत्वात् । महत्सरः सरसी, गौरादित्वाद्ङीप् (पिद्गौरादिभ्यश्च) । विशन्ति मज्जन्यस्मिन्ने-
 शन्तः, झव् । पत्यते पल्लवः, पल गतौ । उप्यतेस्यां वापी । दीर्घैव दीर्घिका, संज्ञायांकन् (सू०)

पद्माकरस्तडागोस्त्री कासारः सरसी सरः ।
 वेशन्तः पल्लवं चाल्पसरो घापी तु दीर्घिका ॥ २८ ॥
 खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
 स्याद्वालवालमावालमावापोथ नदी सरित् ॥ २९ ॥
 तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रीविनी धुनी ।
 स्रोतस्वती ह्रीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ॥ ३० ॥
 गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ।
 भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ॥ ३१ ॥
 कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ।
 रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥ ३२ ॥
 करतोया सवानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ।
 शुतुद्रिस्तु शतद्रुः स्याद्विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥
 शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याल्पा कृत्रिमा सारित् ।
 शरावती वेन्नवती चन्द्रभागा (गी) सरस्वती ॥ ३४ ॥
 कावेरी सरितो न्याश्च संभेदः सिन्धुसंगमः ।
 द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां प्रिषु तूत्तरौ ॥ ३५ ॥

॥ २८ ॥ (खेयं) ईचखनः (सू०) इति यत्, दुर्गवेष्टनखातिका । परिखन्यते परिखा, डः । (आ-
 धारः) क्षेत्रादिसेकार्थं यत् संचीयतेम्भः । वृक्षसेकार्थं तले द्रवतोम्भसः स्थानं, यदाहुः— आलवालं विदु-
 र्धारा धारणं द्रवतोम्भसः, मुनिश्च— अपा धारणमाधारस्तदल्पं चालवालकम्, आल्लयते स्रन्यते— आल-
 वालम् । आवलते वह्निर्निर्गमादम्भोत्रावालम् । आ— उपत्यतेम्भोत्रावापः ॥ २९ ॥ नदत् पचादिः, डीप् ।
 सराप् सरित् । हादोस्त्यस्याः, हृदिनीत्येके । धुनोति धुनी । आ— अपगच्छति, अप्संविधना येशे (गे)-
 नापेन च गच्छति वापगा । कूलकषा निर्धरिणी रोधोवका सरस्वती च ॥ ३० ॥ गां गाते गच्छति
 गङ्गा, अगं गच्छति वा । विष्णुपदार्धोत्था विष्णुपदी, कुम्भपदीषुच (सू०) इति साधुः । जह्नुना पीता
 श्रोत्रेण त्ववतेति जाह्नवी । भगीरथावतारिता भागीरथी ॥ ३१ ॥ (कालिन्दी) कलिन्ददेशजा । यमेन
 यमजा यमुना, यमी च । (रेवा) रेवृ प्लवगतौ । नर्मार्थं सोमवन्दनेन पुरुरवसावतारिता (नर्मदा) ।
 मेकलोद्भिः प्रभवोऽस्याः ॥ ३२ ॥ गौरीविवाहे हस्तात्प्रदानतोयाज्जाता (करतोया) । सितैव सैती (वा-
 हिनी), यन्माला— मन्तव्या बाहुदार्जुनी । बाहुभिर्वायते तौर्यते बाहुदा, बहुदेन कार्तवीर्यार्जुनेनाव-
 सारितेत्यागमः । शु पूजितमाशु वा तुदति शुतुद्रिः, एतदबुध्यमानाः शितद्रुः सितद्रुर्वेत्याहुः, इमं मे
 गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रिती हि श्रुतिः । वलिष्ठशापमयाच्छतधा द्रुता शतद्रुः । वसिष्ठं विपाशितवती
 विपाद् ॥ ३३ ॥ (शोणः) नदोयम्, शोणं वर्णगत्योः । हिरण्यं वहति (हिरण्यवाहः) । कृत्रिमाल्पा
 च क्षेत्रसेकार्था कुल्या, कुले कुटुम्बे साध्वी, यदाहुः— कुल्याधीनं कुलं विद्यादित्या— (?) व्यवस्थिताः ।
 दांपत्यं कुलमित्यन्ये कुलं वा हलमुच्यते ॥ सारणी च । शरादीनां च (सू०) इति दीर्घे शरावती ।
 (चान्द्रभागा) चन्द्रभागाभ्यां गिरिभ्यां प्रवहति, चन्द्रभागाग्रयामिति (ग०) साधुः, चन्द्रेण भागतो-
 म्यस्ता चन्द्रभागेत्येके । सरांसि सन्त्यस्यां सरस्वती ॥ ३४ ॥ कवेरस्य जलदेहस्येयं कावेरी । सरिद्विशेषा
 एते, अन्याः सरयूदेविकागोदावरीवेण्याद्याः । संगमो भिन्नयोः संभेदो नदीमेलः । प्रणडल्यम्भोनया
 प्रणाली जलनिर्गमनमार्गो मकरमुखादिः, (अन्ये) स्त्रीनपुंसकयोराहुः ॥ ३५ ॥ तत्रभवः (सू०) इत्यण्,
 देविकांशिशपेति (सू०) आत्वम्, दाष्टिनायनेति (सू०) सारवः साधुः । सुगन्धि (न्व) प्रयोजनं

देविकायां सरस्वां च भवे दाविकसारवौ ।
 सौगन्धिकं तु कङ्कारं हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥ ३६ ॥
 स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ।
 इन्दीवरं च नीलेस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ॥ ३७ ॥
 शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ।
 जलनीली तु शवालं शैल्लोथ कुमुद्वती ॥ ३८ ॥
 कुमुदिन्यां नलिन्यां तु वि-वि-सिनी पद्मिनीमुखाः ।
 वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ॥ ३९ ॥
 सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ।
 पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४० ॥
 वि-वि-सप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।
 पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ॥ ४१ ॥
 रक्तोत्पलं कोकनदं नाला नालमथास्त्रियाम् ।
 मृणालं वि-वि-समञ्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥
 करहाटः शिफा कन्दः किञ्जल्कः केसरोस्त्रियाम् ।
 संवर्तिका नवदलं बीजकोशो (षो) वराटकः ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्गः । ९ ।

सौगन्धिकाख्यम् । के ह्लादते कङ्कारं, शारदं शुक्लं चैतत् । हल्लति घूर्णते हल्लकम् । रक्तान् संधीनकति
 रक्तसंध्यकं, रक्तं संध्ये वा, रक्तोत्पलं चैतत् ॥ ३६ ॥ उत्पात्यते उत्पलति वा उत्पलम् । कौ बलते
 प्राणिति कुवलयम्, कुत्सितो बाह्विलयः पत्रपत्रेणमस्येति श्रीभोजः । विशेषानस्याह । इन्दतीन्दीवरं
 कुवलयदलनीलेति सामान्यस्य विशेषवृत्तेः । अस्मिन् सिते, कौ मोदते कुमुदं, कः । के रौति
 कैरवो हंसस्तस्येदं त्रियं कैरवम् ॥ ३७ ॥ शालते शालूकं, कन्दो मूलमेषामुत्पलादीनाम् । (वारिपर्णी)
 वारि पिपति, फड्गा नाम शाकं, शृङ्गत्येके । कुम्भोऽस्यस्याः कुम्भिका, कुम्भीको वारिपर्णः स्यादित्येके ।
 नीलिकाख्या जलशूकोपि, शेते जले शेवलं शेवालं च, शीडो- वलञ्चलनवालनः (उ०), शेवलं शै-
 वालमिति तु द्रविडाः । कुमुदिन्यां (लतायां) कुमुद्वती, कुमुदनङ्गेतसेभ्योऽमृतुप् (सू०) ॥ ३८ ॥ नडाः
 सन्त्यस्यां नलिनी, पुष्करादिभ्योदेशे (सू०) इतीति । मुखशब्दात्पुटकिञ्चिजिन्यम्भोजिन्याद्याः ।
 पथते लक्ष्मीरत्र पद्मम् । नलाः सन्त्यस्य नलिनम् । अरान् राजर्षिन्दत्यरविन्दम्, अनुपसर्गाद्भुम्पवि-
 न्देति (सू०) शः ॥ ३९ ॥ शतसहस्रे बहूपलक्षणम् । कमम्भोलति भूषयति कमलम्, केन मल्यते वा
 कमलम् । कुशे जले शेते कुशेशयम् । तामः प्रकर्षो रसोऽस्य तामरसम्, तामः प्रकर्षार्थस्तारतम्यवत्,
 ताम्यद्भी रस्यते वा ॥ ४० ॥ राज्यः सन्त्यस्य राजीवम् । पुष्णाति पुष्करम् । नालीकं च । पुणति मङ्-
 गल्यत्वात्पुण्डरीकम् ॥ ४१ ॥ कोकाश्रकाह्वा नदन्त्यस्मिन्, आहुश्र- रक्ताब्जे रक्तकुमुदे बुधेः कोक-
 नदं स्मृतम् । पद्मादिष्वन्तस्य द्विलिङ्गार्थपाठः, (नाला) णल बन्धे । मृद्यतेद्यते मृणालम् । विस्वते-
 उत्कृष्यते विसम् । सनोतेर्दे षण्डः, सत्वाभावोच्चाहुलकात् ॥ ४२ ॥ कं रहयतीति, करहान् कूलोत्थान्
 पद्मादीनयति करहाटः । शिनोति दारयति श्मो शिफा । कन्ध्यति कन्दं पद्मादिमूलं, कन्ध्यतेन्विष्यते वा,
 कन्दोस्त्री । किञ्चिज्जलति जडीभवति किञ्जल्कः । के सरति केसरम् । संवर्तयति वेष्टयति संवर्तिका, पद्मा-
 दीनां नवोद्भिर्दं दलं शरच्चन्द्रिकाख्यम् । बीजानां पद्माक्षणां कोशो बीजकोशः । वरमयति वराटकः,
 कर्णिकेत्यर्थः, यच्छाश्वतः- बीजकोशे सरोजस्य कर्पदं च वराटकः ॥ ४३ ॥ इति वारिवर्गः । ९ ।

उक्तं स्वव्योमदिकालधीशब्दादि सनाढ्यकम् ।
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ १ ॥

द्वितीयं काण्डम् ।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृदवनौषधिभृगादिभिः ।
वृत्रह्यक्षत्रविदशूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥
भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।
धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥
सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।
गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिर्मेदिनी मही ॥ ३ ॥
मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्स्ना च मृत्तिका ।
उर्वरा सर्वसस्याढ्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥
ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ।
समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

अथोक्तान्वर्गान् संग्रहेणोपसंहरति । एषां स्वर्गादीनां संगतं प्रसक्तानुपसक्तिक्रयानुगतं देवासुरमेधादिकं चोक्तम् । शब्दादीति रसगन्वादिग्रहणम् ॥ १ ॥ [इत्यमरचिह्नकृतौ नामलिङ्गानुशासने । स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥] इति श्रीभट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेमरकोशोद्घाटने स्वर्गादि काण्डं प्रथमं संपूर्णम् ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ द्वितीयकाण्डे वर्गान् संगृह्णाति । अङ्गैर्मृदादिभिरुपाङ्गैश्च खिलादिभिः सह वर्तमानैः पृथ्यादिभिः संपादिता वर्गा इह वक्ष्यमाणे काण्डे वदितुमारब्धा उदिताः, आदिकर्मणि क्तः (सू०), आशंसायांभूतवच (सू०) इति क्तः ॥ १ ॥ भवत्यस्मात्सर्व भूः, रेफान्तं त्वव्ययं, यथा भूर्भुवःस्वः । रसाः सन्त्यस्यां रस्यते वा रसा । विश्वं बिभर्ति विश्वंभरा, संज्ञायांभृवृजृति (सू०) खच् । क्षौंतिभू (रू)पं क्षोणी । जिनाति जायते वा ज्या, इज्येति मूर्खव्याख्या, यच्छाश्वतः— ज्या मौर्वी ज्या वसुंधरा, ज्येति निघण्टुः । कश्यपस्येयं काश्यपी, भार्गवेण जित्वा ह्यस्मै दत्ता । क्षियन्त्येतां क्षितिः, क्षि निवासे ॥ २ ॥ वसु धनं धत्ते वसुधा । उर्वी विस्तीर्णत्वात् । वसु धारयति वसुंधरा । गोत्राः शैलाः सन्त्यस्यां गोत्रा, गाल्त्रायते वा । कायति कूयते वा कुः । प्रयते पृथुनावतारिता वा पृथिवी, प्रयेःपिवनसंप्रसारणं च (उ०) । पृथ्वीति, वोतोऽगुणवचनाद् (सू०) डीप् । क्षमते भारं क्षमा । अवति प्रजा अव्यते वा त्रैरवनिः । दैत्यमेदोयोगान्मेदिनी । महति मही । भूतधात्री रत्नगर्भा विपुला सागराम्बरा च, रत्नवतीति भागुरिः । क्षमा, इला च नानार्थे ॥ ३ ॥ मृद्यते मृत् । (मृत्तिका) मृद-स्तिकन् (सू०) स्वार्थे । (मृत्सा, इ०) स्वार्थे सस्तीप्रशंसायाम् (सू०) । कृष्णभूपः कृष्णमृत्तिकोदग्भूम उदङ्मृदि । पाण्डुभूमः पाण्डुमृच्च, कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वायामूमेरच् (वा०) । उर्वति धुधमुर्व-मिर्यति वा (उर्वरा) । (ऊषः) ऊष रुजायाम् ॥ ४ ॥ (ऊपरः) ऊषमुषीतिरः (सू०) । स्थलति (स्थलम्) । स्थल्यकृत्रिमा चेत्, जानपदकुण्डगोणस्थलेति (सू०) डीप्, कृत्रिमा तु स्थला । प्रियन्ते तृपार्तो अस्मिन्मरुः । दधन्ति धन्वति वा धन्वा । खिलं शून्यं लाति खिलम् । न प्रहन्त्यते हलादिभि-रङ्गइतमकृष्टं क्षेत्रादि ॥ ५ ॥ जङ्गम्यते जगत्, वर्तमानेपृषद्वृहदिति (उ०) साधुः, शन्नन्तत्वाद् डीप् । विशन्त्यस्मिन् विष्टपाति वा विष्टपम्, टपस्तप प्रतिपाते । अयं जम्बुद्वीपनवमांशो भरतस्य क्षत्रियस्येदं

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।
 लोकोयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योवधेः ॥ ६ ॥
 देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
 प्रत्यन्तो म्लच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥
 आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ।
 नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥
 त्रिष्वगोष्ठाक्षद्विप्रयाये नङ्गाक्षद्वल इत्यपि ।
 कुमुद्रान्कुमुदप्राये वेतस्वान्बहुवेतसे ॥ ९ ॥
 शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्किलः ।
 जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥
 स्त्री शर्करा शर्करिलः शर्करः शर्करावति ।
 देश एवादिमावेवमुच्येयाः सिकतावति ॥ ११ ॥
 देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नग्रीहिपालितः ।
 स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

भारतं नाम (वर्ष) भूम्येकदेशः, वृष्यते सिच्यते वर्षम्, तथा च— हिमवान्हेमकूटश्च निषधो मेरुन्तरे । नीलः श्वेतश्च शङ्खगीवान् गन्धमादनमष्टममिति सीमाविच्छिन्नान्यन्यानीलावृत्तादीन्यष्टौ वर्षाणि । शरावत्या नद्या मर्यादायाः प्राक्सहचरितो दक्षिणो देशः प्राच्यः ॥ ६ ॥ शरावत्या अवधेः पश्चिमेन सहचरित उत्तरो देशः (उदीच्यः), यदाह—प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदके यथा । विदुषां शब्दसिद्ध्यर्थं सा नः पातु शरावती (काशिका) ॥ प्रतिगतोन्तमुक्तावधेः सुतादिदेशः (?) प्रत्यन्तः । (मध्यमः) यन्मनुः— हिमवद्विन्ध्ययोरन्तर्यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ ७ ॥ आर्या आवर्तन्तेस्मिन्नार्यावर्तः, यन्मनुः— आसमुद्रात् वै पूर्वादासमुद्रात् पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥ नियतं वर्ततेस्मिन् नीवृत्, नहिवृत्तिवृषीति (सू०) दीर्घः । जनानां पदं जनपदः, पुंस्त्वं लोकात्, जनैर्वास्यमानो राष्ट्राख्योयम् । दिश्यते देशः स्थानमात्रम् । विसिनोति विषयः । उपवर्ततेस्मिन्नुपवर्तनं, उपावर्तनमिति कात्यः । पञ्चैकार्थानाहुः ॥ ८ ॥ गोष्ठसंशब्दनात्प्राग्व्याच्यलिङ्गाः । तदस्मिन्नस्तीतिदेशेतन्नाम्नि (सू०), कुमुदनब्धेवतसेभ्योऽङ्मनुप् (सू०), नङ्शादाङ्ङलच् (सू०) ॥ ९ ॥ शादेन शापेण नीलः, यच्छाश्वतः— शापकर्दमयोः शादः । शीयते स्मिन् शादः, शादोस्त्यस्मिन्ञ्शाद्वलो देशः, इवलच्, यथा— न हि कोटरसंस्थेनौ तरुर्भवति शाद्वलः, शाद्वला द्वौति च नीलत्वोपचारात् । पङ्कोस्यास्ति पङ्किलः, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिग्रामादीति) । अनुगता आपोत्रानूपम्, ऊदनोर्देशे (सू०) आकारस्य—ऊकारः, ततो दीर्घः, अप्रत्ययश्च । कषण्यापो यं स कच्छः, तथाविधोऽनूपप्रायः, कच्छमिति माला ॥ १० ॥ देशोल्लिख्योच (सू०), सिकताशर्कराभ्यां च (सू०) इत्यणमतुपौ तु सार्वत्रिकौ । तदाह— मध्यान्मः (सू०) इत्यत्रादेरित्युपसंहयानात् (आदेशेतिवक्तव्यम्) आदिमौ शर्कराशर्करिलौ देशे नियमात् । शर्कराश्मप्राया मृतः । सिकतासिकतिलौ देशे, सर्वत्र तु सैकतः सिकतावांश्च ॥ ११ ॥ नद्यम्बुजातस्यस्यसंबर्धितो नदीमातृकः । वर्षजग्रीहिवर्धितश्च देशो देवमातृकः, देवोऽन्नं मातास्येति ॥ १२ ॥ नपुजनात् (सू०) इति सुराङ्गीति समासान्ताभावः, राजन्वान्सौराज्ये (सू०) इति साधुः । देशो विषयोऽपलक्षणम्, यथा— राजन्वाल्लोक उच्यते । राजमात्रयुक्ते देशे (राजवान्) । गावस्तिष्ठन्त्यत्र गोष्ठं, घञर्थकविधानम् (वा०), अम्बाम्बयो-

सुराक्षि देशे राजन्वान्स्यात्ततोऽन्यत्र राजवान् ।
 गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गोष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥
 पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।
 घामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥
 अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
 सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥
 अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चाचिंतेध्वनि ।
 व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥
 अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।
 प्रान्तरं दूरशून्योध्वा कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥ १७ ॥
 गव्यूतिः स्त्री कोशयुगं नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।
 घण्टापथः संसरणं तत्पुरस्योपनिष्कारम् ॥ १८ ॥
 इति भूमिवर्गः । १ ।

पूः स्त्री पुरीनगर्यौ वा पत्तनं पुटभेदनम् ।
 स्थानीयं निगमोन्यत्तु यन्मूलनगरात्पुरम् ॥ १ ॥

भूमीत्यादिना (सू०) षत्वम् । यत्र गमवः प्रागासन् (गोष्ठीनं), गोष्ठात्सञ्भूतपूर्व (सू०) इति सञ् ॥ १३ ॥
 परितः सरन्त्यस्मिन्नरिसरो ग्रामादेः परिच्छेदभूः । सिन्वन्ति बध्नन्ति तं सेतुः पुलिङ्गः । आलय (त्य) -
 तेभ्योऽत्रालिः स्त्रीलिङ्गः, सस्यार्थे जलाधारणायम् । संक्रमस्तु तरणार्थो यन्माला-संक्रमो दुर्गसंचरः ।
 घामं ल्यप्ते वामैर्वा वामलूरः । न-अकति नाकुः । वलन्ते प्राणिनोत्र वल्मीकम् ॥ १४ ॥ [अयन्ते]
 वर्तन्ते मार्गन्ति-अतन्ति पथन्ते सरन्ति वानेनेति वाक्यानि । पद्भ्यां हन्यते पद्धतिः, हिमकाषिहतिषुच
 (सू०) इति पत् । पदमस्मिन्दृश्यं (सू०) इति यति पद्या, पद्यत्यतदर्थे (सू०) । एके पादा
 अस्यामेकपदी, कुम्भपद्यादौ (कुम्भपदीषुच) साधुः ॥ १५ ॥ (अतिपन्था, इ०) नपूजनात् (सू०)
 इत्यत्र स्वतिप्रहणाद्, ऋक्भूरव्यूरीति (सू०) सामासान्तो न भवति । संश्रयो पन्थाश्च सत्पथः, समासान्तोऽच् ।
 विरुद्धोध्वा व्यध्वः, उपसर्गादध्वनः (सू०) इत्यच् । विरुद्धः पन्था विपथः । कुस्तितोध्वा पन्थाश्च (कदध्वा,
 इ०), कोःकत्तत्पुरुषेचि (सू०), कापथ्यक्षयोः (सू०) । विपथं कापथं च क्लीबमाहुः, यद्वातमनः-
 (पथःसंख्याव्ययादेः) संख्याव्ययपूर्वकस्य पथः (क्लीबता) इति ॥ १६ ॥ (अपन्थाः) पथोविभाषा
 (सू०) इत्यच्, अपथंनपुंसकम् (सू०) । शृङ्गैरटन्ति-अस्मिन्शृङ्गाटकम् । संस्थानकं (संस्थानं)
 चत्वरं च । प्रगता अन्तरेस्मात्प्रान्तरं दूरशून्यो मार्गः । कस्याम्भेसोन्तमृच्छति कान्तारम् । कान्तार-
 प्रान्तरे एकार्थे आहुः ॥ १७ ॥ (गव्यूतिः) गोर्यूतौछन्दस्सुपसंख्यानं (वा०), अध्वपरिमाणेच (वा०)
 इत्यत्रादशः । (नल्वः) णल गन्धे (बन्धे), किष्कुहस्तस्तेषां चतुःशती नल्वमिति माला, कात्यस्तु
 नल्वे [विंश]हस्तशतमाह । घण्टोरलक्षितानां हस्तिनां पन्था घण्टापथः, चाणक्योक्तोऽष्टदण्डः ।
 सम्यक्सरन्त्येनेन संसरणं, यद्दुर्गः-बुधैः संसरणं वर्त्म मज्जादीनामसंकुलम् । पुरोपनिष्करं चोक्तम्-
 तत्संसरणं पुरं राजधानीं तस्या उपनिष्कराख्यमुपनिष्कीर्यतेव सैन्यमिति ॥ १८ ॥ यावापृथिव्यौ
 रोदस्यौ यावाभूमी च रोदसी । दिवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु [दिवः पृथिव्याः संज्ञेयं] रुमा स्याल्लवणाकरः ॥
 इति भूमिवर्गः । १ ।

पक्षे तु पुरं नगरं च वाशब्दात्पत्तनसाहचर्यात्क्लीबे । पूर्यते पूः । नगाः सन्त्यस्य नगरं, नगरांसु-
 प्राण्डुभ्योरः (वा०) । पतन्त्यस्मिन्तत्तनम् । पुटं भाण्डवासनानि भियन्तेरिम्न् पुटभेदनम् । तिष्ठन्त्य-

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।
 आपणस्तु निषाद्यायां विपणिः पण्यवीथिका ॥ २ ॥
 रथ्या प्रतोली विशिखा स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् ।
 प्राकारो वरणः सालः प्राचीनं प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥
 भित्तिः स्त्री कुड्यमेङ्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।
 गृहं गेहोदवसितं वेष्टम् सङ्गं निकेतनम् ॥ ४ ॥
 निशान्तप(व)स्त्यसदनं भवनागारमन्दिरम् ।
 गृहाः पुंसि च भूम्येव निकाप्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥
 वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विदम् ।
 चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोस्त्रियाम् ॥ ६ ॥
 चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।
 आवेशनं शिल्पशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

स्मिन्नित्यष्टशतग्रामीमध्ये स्थानीयम् । नियतं गच्छन्त्यस्मिन्निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः ।
 नानार्थेष्विष्टानं, दुर्गकोटौ राजधानी च । मूलनगरं राजधानी ततोऽन्यत्समुदायस्थानं (शाखानगरं),
 शास्त्रेत्युपाङ्गोपलक्षणम् ॥ १ ॥ [स्यात्साकेतमयोध्यायां विदेहं मिथिला पुरी । महोदया कन्यकुब्जा
 कान्यकुब्जं महोदयम् ॥ काशी वाराणस्यवन्ती विदिशा चोज्जयिन्यपि । प्राग्ज्योतिषं कामरूपं द्वारका
 द्वारवत्यपि ॥] विशन्त्यस्मिन्नामुखा वेशः । आपणन्तेस्मिन्नापणः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः ।
 निषीदन्त्यस्यां निषया, संज्ञायांसमजनिषदेति (सू०) क्यप् । विपण्यन्तेस्यां विपणिंणिग्वीथी ।
 आद्यौ वणिक्स्थानेन्यौ दृढवर्तन्यामाहुः, यच्छाखान्तः— आपणः पण्यवीथी च द्वयं विपणिंसङ्गकम् ॥ २ ॥
 रथं वहति रथ्या, तद्वहतिरथयुगेति (सू०) यत् । प्रतोत्यते प्रतोली । विगतशिखा मुण्डितेव समन्ता-
 द्विशीर्यते जनसंसर्गं वा विशिखा । विपण्यादीन्पञ्चैकार्थानाहुः, यत्कौटिल्यः— विशिखायां सौवर्णिक-
 प्रचारः । चीर्यते चयः प्राकाराधारः । उप्यतेस्मिन्प्रः । प्रक्रियते प्राकारः, सादकारयोःकृत्रिमइति
 (वा०) दीर्घः । वृणोति वरणः । स्यति पर्यन्तं करोति सालः । प्रागेव प्राचीनं विभाषाश्चेरदिकृत्रियाम्
 (सू०) इति खः, प्रचारमित्येके । त्रियतेनया वृत्तिः । वाटौ वाटी— आवेष्टकोपि ॥ ३ ॥ भिद्यते भित्तिः ।
 कुट्यां साधु कुड्यं, पृषोदगदित्वात् (सू०) इत्वम् । तत्कुड्यमन्तर्न्यस्तास्थि, एङ्यत् एङ्कम् ।
 गृह्णाति गृहं, गेहेकः (सू०) । उदवसिनोति स्मोर्ध्वमवसीयते वोदवसितम् । विशन्त्यस्मिन् वेष्टम् ।
 सीदन्त्यस्मिन्सङ्गं सदनम् । निकेत्यतेस्मिन्निकेतनम् ॥ ४ ॥ निशाम्यन्त्यस्मिन् निशान्तं, निशाया
 अन्तेऽत्रेत्येके । अस्त्यायति संघातीभवति पर्ययम् । भवन्त्यस्मिन् भवनम् । अग्यतेस्मिन्नागारं, अगान्त्वक्ष-
 नियतिं वा । मन्थ्यते सुभ्यतेत्र मन्दिरम् । (गृहाः) भूभि बहुत्वे, गृहाणीत्यप्याहुः । निचीयते निकाप्यः,
 पाप्यसान्नाप्यनिकाप्येति (सू०) साधुः । निलीयन्तेस्मिन्निलयः । आलीयन्तेस्मिन्नालयः, पुंसिर्ल्लयायांघः
 (सू०) ॥ ५ ॥ उप्यतेस्मिन्वासः । कुड्यतेस्यां कुटी । शा(श)लन्त्यस्यां शाला, शालते वा । सह
 मान्यस्यां सभा । वसतिर्वासतैयो निवेशनमावसथः संस्थायापि । सजन्ति संजवन्ते वास्मिंसंजवनम् ।
 चतस्रः शालाः समाहूताश्चतुःशालम् । इदं गृहं मुनिसंबन्धिं पर्णशालाख्यम् । उटेर्देश्यां तृणपर्णैर्जायत
 उटजम् ॥ ६ ॥ चित्वाया इदं चैवं देवकुले[ल]महावृक्षो[ल]वृक्षाद्युपा [श्रयः । आयतन्तेस्मिन्नायतनम् ।
 मन्दन्तेत्र मन्दुरा । आविशन्त्यावेशनं गृहादन्यत्कारुणां कर्मस्थानं, तेन शिल्पशालेति सभ्यः पाठः ।
 प्रविषन्त्यस्यां प्रपा, घञर्थेकविधानम् (वा०) ॥ ७ ॥ मन्थ्यतेस्मिन्मठः, मठ निवासे । छत्रशाला

मठञ्छात्रादिनिलयो बज्जा तु मदिरागृहम् ।
 गर्भागारं वासगृहमरिष्टं सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥
 वातायनं गवाक्षोथ मण्डपोस्त्री जनाश्रयः ।
 हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥
 सौधोस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।
 स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोपि च ॥ १० ॥
 विच्छूर्दकप्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्गनाम् ।
 स्त्र्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥
 शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्यादङ्गः क्षोममस्त्रियाम् ।
 प्रधानप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥
 गृहावग्रहणी देहल्यङ्गनं चत्वरजिरे ।
 अधस्ताद्वारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥
 प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात्पक्षद्वारं तु पक्षकः ।
 वलीकनीधे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

विद्यार्थिनश्छात्राः, छत्रेण गुरुसेवा लक्ष्यते, छत्रादिभ्योणः (सू०) । सत्रशाला प्रतिश्रयश्च । बौद्धानां तु विहारोस्त्री । गजान्ति रटन्यस्यां क्षीवा गजा । वासाय वासमध्ये वा गृहम्, अपवरकं कोष्ठम् । [कुट्टिमोस्त्री निबद्धा भूधन्द्रशाला शिरोगृहम्] । न रिष्यते हिंसैः कृतरक्षत्वादरिष्टम् ॥ ८ ॥ गवामिव-
 क्षीणि यत्नेति गवाक्षः, इन्द्राक्षयोः समासेचेत्यवङ् (!) । इन्द्रकोशो मतङ्गकः, [मत्तालम्बोपाश्रयः स्यात्प-
 प्रीवो मत्तवारणः] । मण्ड्यते नानालोकैर्मण्डपः । हरति मनो हर्म्यम् । आदिशब्दाद्वासगृहादि । वास
 इत्येव, प्रसीदन्त्यस्मिन्प्रासादः, सादकारयोः कृत्रिम इति (वा०) दीर्घः ॥ ९ ॥ सुधाशुभ्रं सौधम् ।
 उपक्रियत उपकरोति वा पटमण्डपादि राजसदनम् । स्वस्ति कायति स्वस्तिकः । नन्दी- आवर्तोत्र
 नन्द्यावर्तः । आदिशब्दादुचकवर्धमानाद्याः ॥ १० ॥ विच्छूर्दकप्रभेदा रचनाविशेषाः, उच्छृदिर्दीप्तौ, विशिष्टेच्छा-
 निर्मितो विच्छन्दक इत्येके । स्त्रीणामगारं, अवरुध्यन्तेस्मिन्नवरोधनम् ॥ ११ ॥ शुद्धाः सुरक्षा अन्ता अत्र
 शुद्धान्तः । एते महिष्यामपि तात्स्थ्याद्वर्तन्ते । अट्टन्यद्वार्य [दृश्यते] त्र वाद्येष्टालकः, अट्ट अतिक्रमहिंस-
 योः, प्राकाराग्रे णगृहमिति कौटिल्यः । (क्षोमः) क्षुवन्ति शब्दायन्ते योधाः (अत्र), अनः क्षोमः
 प्राकारधारणार्थोभ्यन्तरः क्षोमाख्य इत्येके । प्रहृण्यते प्रघणः प्रघाणः, अगारैकदेशेप्रघणःप्रघाणश्च (सू०) ।
 अत्यते भूष्यतेलिन्दः । द्वारप्रकोष्ठाद्विद्वारप्रवर्तिचतुष्किकान्ते- उपालिन्दकाख्या ॥ १२ ॥ द्वाराग्रं
 गृह्यते यया, वीथ्याख्येत्येके, बुच्चोदुम्बरमिति सम्भोर्थः । अवगृह्यते द्वारशस्त्रानयावग्रहणी । दिह्यते
 देहली । अङ्गल्यत्वाङ्गनम् । चत्यते चत्वरम् । अजन्त्यत्राजिरम् । स्तम्भादीनामाधारदारु शिलाख्यं,
 स्तम्भोर्ध्वं दार्वन्तरस्थापनार्थं यदासज्यते सा शिलेति गौडः । स्तम्भादेरित्यर्थः, द्वारशाखाधूर्ध्व-
 दारुणी शिलानासे इति माला, यदाह- नासा दारूपरि द्वारस्थाधो दारु शिला स्त्रियाम् । ऊर्वो-
 दुम्बरमुत्तरासङ्गोपदुम्बरं देहलीत्याचार्याः ॥ १३ ॥ (प्रच्छन्नं) खड्गिकाख्यम् । पार्श्वद्वारमेकमन्त-
 दिति कात्यः, यदाह- प्रच्छन्नमन्तद्वारं यत्पक्षद्वारं तदुच्यते । छादनान्तो वलीकाख्यः, वलति संवृणो-
 तीति, कुब्जाद्विर्वीधी येन च्छाद्यते । नियतमिन्द नीयते वामभोमेन नीधम् । पटं लाति पटलम् ।
 छाद्यतेनेनेति छदिः, इसन्तः क्लीबे, इस्मन्त्रन्किषुच (सू०) इति द्वस्वः ॥ १४ ॥ गोपायति गोपा-
 नसी । पटलाधारो वंशपञ्जरो वलभी वलभ्याश्रूडा वा, वल संवरणे । विशिष्टं टङ्ग्यते विटङ्कः, पक्षिवि-

गोपानसी तु वलभीछादने वक्रदारुणि ।
 कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंसकम् ॥ १५ ॥
 स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका ।
 तोरणोस्त्री बहिर्द्वारं पुरद्वारं तु गोपुरम् ॥ १६ ॥
 कूटं पूर्द्धारि यद्वस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।
 कवाटमररं तुल्ये तद्विष्कम्भोर्गलं न ना ॥ १७ ॥
 आरोहणं स्यात्सोपानं निश्रेणिस्त्वधिरोहणी ।
 संमार्जनी शोधनी स्यात्संकरोवकरस्तथा ॥ १८ ॥
 क्षिते मुखं निःसरणं संनिवेशो निकर्षणः ।
 समौ संवसथग्रामौ वेष्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥
 ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियामुभे ।
 घोष आभीरपल्ली स्यात्पक्कणः शवरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः । २ ।

महीध्रे शिखरिक्षमाभृद्वहार्धधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

श्रामार्थं बहिर्निर्गमितं दारु, वक्रदार्वाचारः, पक्षिपङ्क्तिर्हि तत्रोत्कीर्यते ॥ १५ ॥ प्रतिद्वियन्ते प्रतिरुध्यन्तेनेन प्रतीहारः । नानार्थे वलजम् । दारुपरिष्कृता चतुरस्रा विश्रान्तिभूः, विगतं तर्दनं यत्रेति वितर्दिः । विद-
 न्यस्यां वेदी । मङ्गलार्थं तुरन्त्यत्र तोरणं द्वाराम्पे स्तम्भोपरि रचितं सिंहद्वाराख्यम् । मङ्गलसक्तो-
 रणोर्ध्वं भवेद्वन्दनमालिका । गोप्यते गोपुरं प्रतोली ॥ १६ ॥ दुर्गद्वारावतरणार्थः क्रमनिम्नो हस्तिन-
 सामो मृत्कूटः— अपसोपानाख्यः (कूटम्), बहिरतटमन्तःसोपानयुक्तं युद्धार्थमित्येके । कं शिरः
 पाटयति प्रविशतां कवाटो द्वारपटः, जपादिवाह्वत्त्वम् (ग०) । इत्यररं, अररि च । विष्कम्भो बन्धनि-
 मितं, विष्कम्भनात्यवष्टम्भनात्यवष्टयम् । विष्कम्भीत्येके पेटुः । अरेणाकर्षणेन गलत्यर्गलं दारुमयो लोहो
 वा दण्डः । न ना पुमान्न भवति । परिषथ ॥ १७ ॥ आरुह्यतेवद्व्यते वानेनारोहणम् । सहोपानमस्त्य-
 स्मिन् सोपानम् । निश्रयति भित्तिं नियता श्रेणिः सोपानपङ्क्तिर्वात्र निश्रेणिः । अधिरोहन्त्यवरोहन्ति
 च यया दारुमय्या साधिरोहणी । बहुलाख्या रजोवारणी, मार्जन्या पूतं हि बहुलीकृतं धान्याद्याहुः ।
 समूहनी पत्रनीति स्मार्ताः । बहुकरी वर्धनी च । (क्षिते) धृत्यादाविति शेषः । अवकीर्यतेवकरः
 ॥ १८ ॥ गृहादेर्निःक्षिप्यते प्रविश्यते च येन तन्मुखं, यत्कौटिल्यः— मुखसमः संक्रमो मुखानुवादेन
 निःसरणविधिर्वा । समन्तान्निविशन्तेत्र सनिवेशः पुरादेर्बहिर्विहणभूः । निवृत्तं कर्षणमत्र निकर्षणः ।
 संवसन्त्यल संवसथः । ग्रस्यते भोगिभिर्ग्रामः । द्रगं ग्रामधानं खेटकं च । वसन्त्यस्मिन्वास्तुः, वसेस्तुत्र-
 गारेणिच (उ०) ॥ १९ ॥ अन्ते चिह्नार्थं शल्यप्रक्षेपादुपशल्यं, उपशालने समीपत्रपणे साधु वा ।
 सीयते बध्यते सीमा, [मनः] (सू०) डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (सू०) । सीम्याघातकटौ (?) मालकोष्ठी
 ग्रामान्तरादक्षी । घोषन्ति गावोत्र घोषः । आबिभ्यस्यभित ईरयन्ति वा गा आभीरा गोपाः । पल्लयते
 पल्लिः— गृहालिः, कुटीग्रामकयोः पल्लिरिति तु शाश्वतः । पच्यतेस्मिन् पक्कणः । शवान्तं भ्रमन्ति
 शवरा आरण्यचाण्डालाः ॥ २० ॥ इति पुरवर्गः । २ ।

महीं धरयति महीध्रः, मूलविभुजादिदेवताकः (कप्रकरणेमूलविभुजादिभ्युपसंख्यानम्) । हर्तुमशक्यो-
 हार्थः । ग्रियते धरः । पर्वोणि स्मृत्यस्य पर्वतः, तप्पमहद्भ्याम् (दा०) । अद्यतेद्रिः । गां त्रयते
 गोत्रः । गीर्यते गिरिः । शिलानामयं शैलः, मत्वर्धेवाण् (अणूच) ॥ १ ॥ अन्तर्लोक्यते बहिश्च न लो-

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत्समौ ।

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

हिमवान् निषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रि(त्र)कः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

पाषाणप्रस्तरप्रावोपलास्मानः शिला वृषत् ।

कूटोत्थी शिखरं शृङ्गं प्रपातस्तत्ततो भृगुः ॥ ४ ॥

कटकोत्थी नितम्बोद्रेः स्नुः प्रस्थः सानुरास्त्रियौ ।

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहे निर्झरो क्षरः ॥ ५ ॥

दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा ।

गह्वरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका ॥ ७ ॥

क्यतेनकेत्वालोकालोकः । चक्राकारेण बलते वाडते वा चक्रवाडः, वाट्ट आल्लव्ये, आवंष्टय द्वीपान् स्थितो ह्यसौ । त्रिकुत्सपर्वते (सू०) इति साधुः । अस्यत्यर्कादीनस्यते वास्तः । चरन्त्यत्र चरमः पश्चिमो मन्दराख्यः । उदयन्तेस्माद् ग्रहा उदयः ॥ २ ॥ नियतं सीदन्त्यस्मिन् निषधः । वि-इध्यते विन्ध्यः, अघ्न्यादिः (उ०) । मास्याकारतास्यास्ति माल्यवान् । परियात्रायां भवः पारियात्रिकः स्त्रोरोहत्वात् । गन्धेन मादयति गन्धमादनम्, [प्रयोगे च पुलिङ्गता दृश्यते, सुगन्धिर्गन्धमादन इति कालिदासः] । आदिशब्दान्मल्यमन्दराद्याः । हिमाचलोद्विराजः स्यान्मलयश्चन्दनाचलः ॥ ३ ॥ पिनष्टि, प्रस्तृणाति, गिरति, उपलाति, अश्नाति, शिनोति, दृणातीति वाक्यानि । कूट(य)ति कूटं, कूट्यते वार्कदावाभ्याम्, कूट दाहे । शिखास्यास्ति शिखरं, शिखायाहस्वयेतिरः (वा०) । शृणाति शृङ्गम् । प्रपातस्यस्मात्प्रपातः । तटशू-म्येतटः । प्रपातस्तु ततो भृगुरिति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः । बिभर्ति भृज्ज्यते वा भृगुः ॥ ४ ॥ कटत्यादृणाति कटको मध्यभागो मेखलाख्यः । स्नौत्यम्भः स्नुः । प्रतिष्ठतेस्मिन्समभूभागत्वात्प्रस्थः, ध्वर्थेकविधानम् (वा०) । सनोति ददाति सुखं सानुः । द्वित्वात्प्रस्थोप्यस्त्री । उनत्यम्भसा-उत्सः । प्रस्रवत्य-स्मात्प्रस्रवणम् । निर्झर्यते निर्झरः । प्रपाताम्बु [-नि] क्षीर्यते निर्झरस्त्रावित्येको॥५॥ दीर्यते दरी, पचादित्वाद्च (नान्दिप्रहोति) । कुत्सितं दीर्यते कं दृणाति वा कन्दरा, पक्षे रूपात्पुमान् कन्दरोपि । समे इत्यर्थः, देवखातमकृतकं, (बिल) बिल भेदेन । गूहति गुहा । अगे ह्वरति गाढ्यते वा गह्वरम् । अकृतक-बिलविषये गुहा गह्वरं चेत्येके पूर्वैर्ग सह संबन्धन्ति, यत्कात्यः-देवखाते बिले गुहा, शाश्वतोप्याह-गह्वरं बिलदम्भयोः । गण्डाः शैला इव स्थूलत्वाद् गण्डशैलाः, (च्युताः) भूकम्पादिना गलिताः ॥ ६ ॥ [दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशाभिर्गता गिरेः] । खन्यन्ते लोहादयोस्याः खनिः खानिश्च । आकीर्यन्ते धातवोस्मिन्नाकरः । गज्जापि, यच्छाश्वतः-भाण्डागारं विदुर्गजं खनौ गज्जासुरागृहे । मुख्यपर्वतान्ते धुद-पर्वताः पादा इवाधःस्थत्वाच्चरणाच्च । अद्रेर्भूमिरित्येव, उपाधिभ्यांत्यक्त्रासन्नः रूढयोः (सू०), नयसयोः (सू०) इत्यत्र त्यक्त्रः- (त्यक्त्रन्धनिषेधा) उपसंख्यानादित्वाभावः ॥ ७ ॥ धत्ते धातुः । आदिशब्दा-दिङ्गुलादिः, यदाहुः-सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालं मनःशिला ॥ गैरिकाजनकासीसलोहसीसाः सहिङ्गुलाः ॥ गन्धकोभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः ॥ विशेषेण धातुर्धातुशब्देनैव प्रसिद्धः, गैरिकं हेम-

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गैरिकं तु विशेषतः ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः । ३ ।

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम् ।

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

वीथ्यालिखावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।

वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पावपस्तकः ।

अनोकहः कुटः सालः पलाशी द्रुमागमाः ॥ ५ ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तरपुष्पाद्वनस्पतिः ।

ओषधिः फलपाकान्ता स्यादवन्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

स्थेके, गिरौ भवामिति गिरिणाविग्रहो गिरिकादण् । स्थान इति शेषः । कुञ्जिरावरणार्थो लोकात् । व्यधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ८ ॥ इति शैलवर्गः । ३ ।

अटन्त्यस्यामटवी । इध्रति भ्राम्यन्त्यत्रारण्यम् । वेपन्ते भयेनात विपिनं, वेपितुहोर्हस्वश्च (उ०) इतीनन् । गह्वरे गहनम् । कन्यते गम्यतेस्मिन्काननम् । वन्यते सेव्यते वनं वृक्षबहुलं स्थानम् । पूर्वैः सहानयोरैक्यमाहुः । सत्त्रं नानार्थं । हिमारण्ययोर्महत्वेऽपीषातौ (वा०) । कुटाद् गृहान्निष्कान्ता निष्कुटाः ॥ १ ॥ आरमन्त्यस्मिन्नारामः । करणेन निवृत्तः कृत्रिमो वृक्षसमूहः । समीपं वनस्थोपवनम्, तुल्यत्वेन नैकव्यात् । अमात्यगणिकयोरुपलक्षणार्थत्वात्सार्थावाहादीनामपि ॥ २ ॥ आक्रीडन्त्यस्मिन्नाक्रीडः । उद्यान्त्यस्मिन्नुद्यानम् । साधारणं राज्ञीभिः सह । प्रमदार्थं वनं प्रमदानां वा प्रमदवनम्, इथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं (सू०) इति ह्रस्वः । अन्तःपुरं तत्स्था देव्यः ॥ ३ ॥ वियन्त्यनया वीथिः । आला-त्यालिः । आवलत्यावलिः । पञ्च्यते पङ्क्तिः । श्रीयते श्रेणिः । सान्तरा पङ्क्तिर्निरन्तरा लेखा, यदाह मूले-लेखास्तु राजय इति । लिङ्ग्यन्ते लेखाः । राजन्ते राजयः, पङ्क्त्यपङ्क्तिसाधारणाः । (वन्या) पाद्यादिभ्योः (सू०) । अङ्क्यतेङ्कुरः, अकि लक्षणे । उद्भिद्यत उद्भिद् । प्ररोहोपि ॥ ४ ॥ वृक्षयते छियते वृक्षः, वृक्षति वृणोति वा । शाखी, व्रीह्यादौ (व्रीह्यादिभ्यश्च) । पादेर्मूलैः पिबति पादपः, एवमङ्घ्रिपः [चरणपथ प्रसिद्धः] । [तरन्त्यनेनातपं तरुः । अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति-अनो-कहो निर्वचनात्] । द्रुवृक्षैकदेशोस्यास्ति द्रुमः, द्युद्रुभ्यामः (सू०) । द्रुशब्दोपि, अवयवेषु हि वृत्ताः शब्दाः समुदायेष्वपि वर्तन्त इति । न गच्छत्यगमः । अगनगौ नानार्थे । कुजोऽगच्छोपि ॥ ५ ॥ वन-स्यपतिर्वनस्पतिः, पारस्करादिवात् (सू०) सृद्, भवेथे दित्यदित्येति (सू०) ण्यः । पुष्पेभ्यो जातैः फलेर्हेतुभिः (वानस्पत्यः) । पुष्पं विना तैः फलैः (वनस्पतिः) । ओषं रुजं धयत्योषधिः, फलपाक एवन्ता यस्याः । फलानि गृह्णातीति, फलेग्रहिरात्मभरिश्च (सू०) इति साधुः ॥ ६ ॥ बध्नाति फलं बन्ध्यः । अवके शून्ये- ईधेवकेशी । फलं बह्वस्यातीति, फलबह्वीभ्यामिनच् (वा०) । प्रकलति स्म प्रफु-ल्लतः, झिरुला विशरणे, के- उत्पत्त्यातः (सू०) इत्युत्वम् (तिचेत्युत्वम्) । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवेति

बन्ध्योफलोवकेशी च फलवान्फलिनः फली ।
 प्रकुलतोत्कुलसंकुलव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
 फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।
 स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥
 अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ वल्ली तु व्रततिर्लता ।
 लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥
 नगाधारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च सः ।
 अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाकावधिस्तरोः ॥ १० ॥
 समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।
 शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥
 शिरोग्रं शिखरं वा ना मूलं बुध्नोऽघ्निनामकः ।
 सारो मञ्जा नरि त्वक्खी वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

(सू०) फुल्लः साधुः । उत्कुलसंकुलयोरुपसंख्यानम् (वा०), प्रकुलेति पाठे फुल्लं विकसने, अच् । विगत आकोशः संकोचोऽस्य व्याकोशः । विशेषेण कचति विकचः । स्फुटति स्फुटः ॥ ७ ॥ (त्रिषु) वाच्यलिङ्गत्वात् । (स्थाणुः, इ०) तिष्ठति ध्रुवति शङ्कतेऽस्मात् । ह्रस्वाः शाखाः शिफामूलानि चास्य, क्षुप्यते क्षुपः सूक्ष्मलतादिप्रतानः ॥ ८ ॥ प्रकाण्डो गण्डस्तद्वहिते, उद्भिद्विशेषः स्तम्भस्तृणसंघातो वा, तिष्ठतीति स्थः, स्थःस्तोऽम्भजवकौ (उ०) । गुडति गुल्मः । नानार्थे विटपः । वलते वेष्टते वल्ली गुडच्यादिर्माध्व्यादिश्च । वृक्षशाखापि (लता), यच्छ्राश्वतः— लता व्रततिराख्याता लता शाखा च शाखिनाम् । प्रकृष्टा ततिरस्याः प्रततिव्रतती च, जपादिवाद्भूत्वं (ग०) । लाति (लतति) लता । लतानां प्रतानोऽस्यस्याः प्रतानिनी वा लता विरुत्, यत्कात्यः— वीरुत्स्वपणजटिला प्रतानशतगामिनी । विरोहति [चते] वीरुत्, वीरुदिति निपातनादुपसर्गस्य दीर्घः, नहिवृतीति (सू०) दीर्घः, न्यङ्क्वादित्वाद्वत्तम् (सू०) । विरुणद्धि वा, (वीरुत्), अन्येषामपि दृश्यते (सू०) इति दीर्घः । उलस्यते उलपः, उलः सौत्रो दीप्त्यर्थः आवरणार्थो वा, उलप्यते वा (उलपः) ॥ ९ ॥ आरुह्यते आरोह औन्नत्यम् । उच्छ्रयणमुच्छ्रायः, उदिभ्रयतिबौतीति (सू०) अनित्यो घञ्, यल्लभ्यं— पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । उत्सेध उन्नतिः, यच्छ्राश्वतः— उत्सेधो वपुर्नतिः । प्रकाण्डो वृक्षजङ्घा । स्कन्ध आरुह्यते स्कन्धः ॥ १० ॥ (शाखा) शाखु व्याप्तौ, दृश्यतेनां वा । शिखापि । समे इत्येव । शालमति शाला शायते वा, यच्छ्राश्वतः— शाला तदस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते । शिनोति शेते वा शिफा । जटति जटनं वा जटा वृक्षादिमूलं, जट संघाते, भिदाद्यङ् (षिद्भिदादिभ्योङ्) । एवं शिफालतयोः पर्यायानुक्त्वा स्वरूपमाह । अधो रोहन्ति शाखाः (याः) शिफाः, शिफारूपा शाखावरोहश्चादेरित्युपाध्यायः । बुध्नादूर्ध्वं गता लता (पि), यदाह मूले— मूलाच्चाग्रं गता लतेति ॥ ११ ॥ वृक्षादेर्मूर्ध्नाग्रालयः । शिखरं तु वा ना पक्षे पुमान्, रूपात्पक्षे क्लीबं । (मूलं) मूल रोहणे । बुध्यतेनेन बुध्नो वृक्षादेः पादपर्यायः । सरति सारः, सुस्थिरे (सू०) इति घञ् । मञ्जति मञ्जा, [नरि पुंसि] । त्वच संवरणे । वल्यते छाद्यतेनेन वल्कं, वल संवरणे । वल्कं लाति वल्कलं, श्यामलवत् ॥ १२ ॥ काश्यते काष्ठ । दीर्यते दारु । विशेषमाह— इन्धनं त्विति । इन्द्रेनेनाग्निरिन्धनमिध्मं च, इधियुधीन्धीति (उ०) मक् । आद्यमेध एधेरसुनि दाह्यदार्ध्वं, अपर एधः— अवोदैधौघेति (सू०) इन्धेधेजि साधुः । होमार्थे समिध्वतेनया समित् । निष्कुध्यते निष्कुहयते वा निष्कुहः, निष्कुट इत्येके । कुटति कोटरो

काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्त्रियाम् ।
 निष्कुहः कोटरं वा ना वह्निरिमञ्जरी स्त्रियौ ॥ १३ ॥
 पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान् ।
 पल्लवोस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोस्त्रियाम् ॥ १४ ॥
 वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।
 आमे फले शलादुः स्याच्छुष्के वानमुमे त्रिषु ॥ १५ ॥
 क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।
 स्यादुच्छ (त्स) कस्तु स्तवकः कुड्मलो मुकुलोस्त्रियाम् ॥ १६ ॥
 स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं स (सु) मम् ।
 मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥
 द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।
 आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयमोधिङ्गुदं फले ॥ १८ ॥

वृक्षगर्तः, ना पुमान्, रूपात्पक्षे क्लीबे । वह्नते वह्नरिः । मन्यते मञ्जरी चूनादेर्नवोद्भित् ॥ १३ ॥
 पतति पत्रम् । अपलदयते शाल्यते पलाशम् । छाद्यतेनेन छदनं छदश्च छादेर्धेद्वयुपसर्गस्य (सू०) इति
 ह्रस्वः । दलति दलम् । पिपति पर्णम् । माढिः पत्रशिरा । पलति पल्लवः । किंक्त्सरति किसलयम्,
 विकसति लीयमानं वा । नवपत्रं प्रवालाख्यम् । शाखादेर्विस्तृतिर्विस्तारः, प्रथनेवावशब्दे (सू०)
 इति घञ् । विटान्याति विटपः, यत्कात्यः—स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा कटप्रो विटपो मतः, विटन्याक्रो-
 शान्यस्माद्वा ॥ १४ ॥ वृक्षादीनामिति पूर्वेणापि संबन्धन्ति । वृणोति वृन्तम् । प्रसवः पुष्पादिः,
 यत्कात्यः—बन्धनं पुष्पफलयोर्वृन्तमाहुः । शलति शलादुः । फल इत्येव, (वानं) पैओवे शोषणे,
 ओदितश्च (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । शलादुवाने अभिषेयलिङ्गे ॥ १५ ॥ क्षरति प्रसूयते क्षारकः ।
 जालमिव जालकं नवकलिकावृन्दम् । सूक्ष्मा कलिः कलिका, कल्पने शब्दते कलिका । कुर्यते (शब्दते)
 कोरकः । पुष्पसंघातो रम्यत्वाद् गूयते गुच्छः, गुड् शब्दे । स्तूयते स्तवकः । गुलुच्छेऽपि । ईषद्विकसिता
 कलिका, कुटति कुड्मलं । [मुञ्चति कलिकात्वं मुकुलः] । दुर्गाद्यास्त्ववान्तरभेदं न मन्यन्ते—
 मुकुलाख्या तु कलिका कुड्मलं जालकं तथा ॥ १६ ॥ मुष्टु मन्यते सुमनसः, रूपाद्बहुत्वम् । पुष्यति
 पुष्पम् । प्रसूयते प्रसूनम् । कुस्यति कुसुमम् । मध्वाख्यः, मङ्कयते मण्ड्यतेनेन पुष्पं मकरन्दः ।
 परागच्छति परागः पुष्पधूलिः ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणं वदर्यश्चत्थादि वृक्षलतौषधिजातीयं स्त्रीपुंसदिलिङ्गमपि
 प्रसूयमाने पुष्पे फले मूले च वर्तमानं द्वाभ्यां हीनं नपुंसकलिङ्गं ज्ञेयमित्यर्थः । अवयवेचप्राण्योषधि-
 वृक्षेभ्यः (सू०) इति विकारावयवोरुपपन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्रकरणे पुष्पमूलेषुबहुलं (वा०) इति लुप् ।
 कर्त्तव्यं अनुदात्तादेश (सू०) इत्यणो लुप् । कदम्बस्य विकारः कदम्बं पुष्पमशोकं करवीरं, वदर्याः फलं
 वदरं कोलं नालिकेरमात्रं फलमामलकमिति वृक्षलक्षणस्य मयटः फलेलुक् (सू०) । सूरगस्यावयवः
 सूरणः कन्दः लुपियुक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति स्त्रीपुंसौ प्राप्तौ । हरीतक्याः फलं हरीतकी, अवयवेच
 प्राण्योषधीति (सू०) अणः—अनुदात्तादेश (सू०) इत्यत्र हरीतक्यादिभ्यश्च (सू०) इति लुप्, लुपि
 युक्तिवद्व्यक्तिवचने (सू०) इत्यत्र च हरीतक्यादिषु व्यक्तिरिति युक्तिवद्भावात्स्वीत्वम् । आदिशब्दा-
 त्कोशातकीद्राक्षावदर्यादिः । अश्वत्थादेः प्लाक्षादिभ्योऽञ् (सू०) इति पुनर्विधः फले लुप्तास्ति । वेणोः
 वित्वादिभ्योऽण् (सू०) । नैयमोधमिति, न्यमोधस्यचकेवलस्य (सू०) इत्यैजागम ॥ १८ ॥ बृहत्याः
 फलं बार्हतम् । फलति फलं, फल निष्पत्तौ । जम्बवा (सू०) इत्यणि जाम्बवम्, पक्षे ओरञ् (सू०)
 तस्य लुकि फलं जम्बु (फलेलुक्), लुप्च (सू०) इति जम्बुः—लुपि युक्तिवद्व्यक्तिवचनत्वात् (सू०)

घातितं च फले जम्ब्या जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।
पुष्पे जातिप्रभृतयः स्वलिङ्गा ब्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेपि पुष्पे क्लीबेपि पाटला ।
बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुजराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थोऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।
तस्मिन्दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
कोविदारं चमरिकः कुडालो युगपत्त्रकः ॥ २२ ॥

स्त्रीत्वम् । पुष्पविकाशे जातेर्लतायाः पुष्पं जातिर्मातृलता शोकालिका यूथिका, चम्पकं बकुलं शिरीषं, अनुदात्तदेश (सू०) इत्यजोणश्च पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०) इत्येभ्यः पुष्प एव लुप् । ब्रीहीणां फल एव, तदाह— ब्रीहयः फले स्वलिङ्गा इत्येव, ब्रीणाति ब्रीहिः, ब्री श्री भरणे । यज्ञानां फलं यवाः, माषा मुद्रास्तिलाः, ब्रीहिमुद्राभ्यां बिल्वादिभ्योऽण् (सू०), अन्यत्र अवयवेचप्राण्योषधीलण् (सू०), तस्य फलपाकशुभां (वा०) इति लुप्, युक्तिवद्भावः, स्वलिङ्गा इत्येव ॥ १९ ॥ (विदार्याद्यास्तु मूले) स्वलिङ्गा इत्येव । विदार्यं भुज्यते (विदारी), विदार्या मूलं विदारी, मूल प्रतिघायाम् । (पाटला) अनुदात्तदेश (सू०) इत्यण्, पुष्पमूलेषु बहुलं (वा०) इति लुप्, लुपि युक्तिवत्त्वम् । आद्यशब्दाद्रमभारीबृहत्पशुमत्याद्याः । पाटलायाः पुष्पं पाटलं, अत्र बाहुलकत्वाद्गुणभावः, यच्छाश्वतः— पाटलं कुसुमे वर्णेप्याशुब्रीहिश्च पाटलः । अपिशब्दात्पाटला, बिल्वाद्यणा पाटलीत्यपि । पुष्प इति किं पाटलो नाम ब्रीहिः । बोधिद्रुमो बोधिसत्त्वाख्यः सर्वोपकारित्वात् । तनुवृन्तत्वाद् गुह्यवर्णत्वात्स्वल्पेपि वाते चलदलः । पिप्पलानि देश्यां पत्राणि, तानि सन्त्यस्य, अर्शआदित्वाद् (सू०), अपल्लव इति नैरुक्ताः । एवमाद्याः प्राकृता अपीति धन्वन्तरिः, यदाह— प्रायो जनाः सन्ति वनेचराद्या गोपादयः प्राकृतनामतज्ज्ञाः । प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्तत् प्राकृत इत्य-
दोषः ॥ किं च— रसवीर्यविपाकेभ्यो मूलात्पुष्पात्फलाद्भ्यात् । आकारादेशकालादेर्वनौषध्यर्थमुच्येत ॥ २० ॥
अश्वेषु तिष्ठत्यश्वतोऽश्वश्रयः, पृषोदरादित्वात् (सू०) सस्यं तत्वम् । आह धन्वन्तरिः— पिप्पली के-
शवावासश्चरुपतः पवित्रकः । मङ्गल्यः श्यामलोऽश्वतो बोधिसत्त्वो गजाशनः ॥ केशवावासमङ्गल्यदयो-
न्नाल्पप्रयोगत्वात्शोकाः । एवमुत्तरत्र । कपिषु तिष्ठति कपित्थः कपिप्रियवत्त्वत् । दन्नि तिष्ठति दधित्थो
दधिफलत्वात् । ग्राही विष्टम्भकारित्वात् । मन्मथो मदनाख्यः पर्यायेणोक्तः । दन्तेषु शठोऽम्लत्वात् ।
आह च— कपित्थो दधित्थस्तु ग्राही फलपुगन्धकः । अक्षस्यदो दधिफलश्चिरपाकी कपिप्रियः ॥ द्वयर्थे
पुष्पफलः कूष्माण्डः कपित्थश्च, तथा दन्तशठो जम्बीरः कपित्थश्च । त्रयर्थे मदनः पिण्डीतकः कपित्थो
धत्तूरकश्च ॥ २१ ॥ उल्लङ्घिताम्बर उदुम्बरः, उत्वं लक्ष्यात् । मशकगर्भाणि फलान्यस्य जन्तुफलः, कृमि-
फलः पर्यायेणोक्तः । आह च— क्षीरवृक्षे हेमदुग्ध उदुम्बरसदफलो । अपुष्पफलसम्बद्धो यज्ञाङ्गी श्वेत-
वल्कलः ॥ आहोन्दुः— उदुम्बरस्तु यज्ञाङ्गः सुचक्षुः श्वेतवल्कलः । हेमदुग्धः कृमिकलः क्षीरवृक्षः स
काञ्चनः ॥ कोभूमेर्विदारणात्कोविदारः, अत एव कुडालः । चमरोऽस्यास्ति चमरिकः । आह च— कोवि-
दारेय कुडालः कुदारः कुण्डली कुली । ताम्रपुष्पश्चमरिको महायमलपत्रकः । युगपत्त्रक इति यमल-
पत्रपर्यायेणोक्तः ॥ २२ ॥ शरदि पुष्प्यति शारदः, शारदीत्येकः । आह च— सप्तपर्णः शक्तिपर्णश्चित्रपर्णस्तु
सुपर्णकः । सप्तच्छदो गुल्फपुष्पस्तथा शालमलिपर्णकः । आहुश्च— सप्तपर्णो बृहत्चक्रः सप्ताहो गुच्छपुष्पकः ।
सप्तच्छदः सप्तपत्रो युग्मपत्रो बहुच्छदः ॥ आसमन्ताद्रुजां वधोच्चारग्वधः, आरमन्त जयन्त्यारजो
मलास्तेषां वधोलेति वा । राजा चासौ वृक्षश्च, रोगराजं वृक्षते वा राजवृक्षः । शम्भं शिम्बमकति श-

सप्तपर्णे विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।
 आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥
 आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।
 स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥
 वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।
 पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥
 पारिभद्रं निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।
 तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥
 वज्जुलश्चित्रकृच्चाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।
 आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुमौ ॥ २७ ॥
 वानप्रस्थमधुघ्नीलौ जलजेत्र मधूलकः ।
 पीलौ गुडफलः खंसी तस्मिंस्तु गिरिसंभवे ॥ २८ ॥

म्याकः । चतुरङ्गुलपर्व ॥ २३ ॥ रेवती रोगदेवता, अरेवत्यां भव आरेवतः, आरेवते ज्वरोनेन वा, रेव
 ल्लगतौ । कृता मालास्य कृतमालः, उत्तम्भित इव सकर्णिकत्वात् । आह च- कर्णिकारो राजवृक्षः
 प्रप्रहः कृतमालकः । आरोग्यशिम्वी शम्याको व्याधिघातोपघातकः ॥ आरग्वधो दीर्घफलो व्याघातश्च-
 तुरङ्गुलः । आरेवतस्तथा कर्णी कर्णवान् स च रेवतः ॥ जम्भर्मे [मं] हनार्थस्यैतानि रूपाणि । दन्तशठो-
 म्लत्वात् । आह च- जम्भीरो जम्भलो जम्भः प्रोक्तो दन्तशठस्तथा । गम्भीरो वक्तृशोधी (पी)
 च रोचनो दन्तहर्षणः ॥ २४ ॥ वृणोति वरुणो वरणश्च पर्णिकवृक्षत्वात् । अत एव पर्यन्ते रक्षाहेतु-
 त्वात्सेतुः । तिकतरसः शाकश्च, शाकमध्ये पाठात् । कुमारको नित्यतरुणः । आह च- वरुणः श्वेतपुष्पश्च
 तिकतशाकः कुमारकः । सेतुद्रुमः साधुवृक्षस्तमालो मारुतापहः ॥ पूजितः पुमान् पुन्नागः स इव प्राधा-
 न्यात् । प्रशस्ताः केसरो अस्य केसरः । आहेंदुः- तुङ्गः पुष्कसंज्ञः स्यात्पुनामा रक्तकेसरः । पुनागः
 पुरुषाद्व्युत्थं केषांचित्पद्मकेसरः ॥ २५ ॥ पारि पारं प्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रः । नियमनाश्रिम्बः । आह च-
 निम्बो नियमनो नेता पिचुमन्दः सुतिक्तकः । लिम्बोश्च सर्वतोभद्रः प्रभद्रः पारिभद्रकः ॥ त्र्यर्थे पारि-
 भद्रः कोलिः पारिजातो देवदारुश्च । अतिक्रान्तो निशास्तिनिशः, चिरकालित्वात् । स्यन्दनः स्यन्दने पट्टः,
 रथोपयोगित्वात् । रथचक्रान्ते नयनि नेमिः । अतिमुक्तो विस्तीर्णत्वात् ॥ २६ ॥ वन्यते प्रथते वज्जुलः ।
 चित्रकृलघुत्वेपि दाढ्यर्धैर्ध्याभ्यामाश्चर्यकारा । आहुश्च- तिनिशश्चित्रकृन्नेमिः स्यन्दनो रथसाधकः । तथा-
 रण्यो रथद्रुश्चाप्यतिमुक्त इत्यपि ॥ त्र्यर्थे वज्जुलो वेतसः स्यन्दनोशोकश्च । पीतीक्रियतेनेन पीतनः ।
 कर्णीभूतनोति कपीतनः कपिप्रियत्वात् । आम्रमतल्याम्रातकः कपिचूतत्वात् । आह च- आम्रातकः पीत-
 नकः कपिचूतोम्लत्वातकः । शृङ्गी कपिरदाव्यश्च (?) नडः कीरः कपिप्रियः ॥ त्र्यर्थे कपीतन आम्रातकः
 लक्षः शिरीषश्च । कपीतनशब्दस्य पीतनोपपन्नं इत्येके । गुडवन्मधुराणि पुष्पाण्यस्य गुडपुष्पः । मधुप-
 धानो हुमो मधुद्रुमः ॥ २७ ॥ वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थः स्थलजत्वात् । मधु घ्रावति मधुघ्नालः, मधु मा-
 धुर्यमघ्नीले गर्भेस्य मध्वघ्नीलो वा । यदाह- मधूको मधुवृक्षश्च मध्वघ्नीलो मधुलवः । गुडपुष्पा रोध्रपुष्पो
 वानप्रस्थोश्च माधवः ॥ अत्र मधूके, यदाह- मधूकोन्यो मधूस्तु जलजो दीर्घपत्रकः । ह्रस्वपुष्पः फल-
 स्वादुरैरिकाह्यो मधूलकः । पीयते मधुर्यात्पीलुः पीड्यते वा । खंसते खंसयति वा खंसा । आह च-
 पीलुः शीतफलः खंसी धारी गुडफलोपि च ॥ २८ ॥ अक्षोत्व्यक्षोटः । कन्दरास्यास्तीति । कन्दरावेष्टना-
 त्कन्दरालः, कर्पराल इत्येके । आह च- अक्षोटः पर्वतीयश्च फलरुनेहो गुहाशयः । कीरेष्टः कन्दरालश्च
 खादुमज्जो मृदुच्छदः । अङ्क्यते कीलकैर्लक्ष्यतेङ्कोटः, अङ्कोलोपि, प्राकृतेऽङ्कोलः । निकृच्यतेस्मा-

अक्षोटकन्दरालौ द्वावङ्कोटे तु निकोचकः ।

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

सौ(शो)भाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

रक्तोसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि ।

प्लक्षो जटी पर्कटी स्यान्न्यग्रोधो बहुपाद्वटः ॥ ३२ ॥

त्कण्टकित्वान्निकोचकः । आह च- अङ्कोटाङ्कोलकौ रेची निर्दिष्टौ दीर्घकीलकः । पीतसारस्ताम्रफलो गन्धपुष्पो निकोचकः ॥ प्रशस्तानि पलाशानि सन्त्यस्य पलाशः, पलमश्नुते रक्तपुष्पत्वाद्वा । किञ्चिच्छुको नीलः किंशुकः । वातं पोथयति वातपोथः । चन्द्रोत्र- पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः । क्षारश्रेष्ठो वातपोथो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः ॥ २९ ॥ वेत्यम्भोनुवर्तते वितस्यत वा वेतसः । रमन्तेस्मिन्नर्थः । अभ्राणीव पुष्पाग्न्यस्याभ्रपुष्पः । विदोल्यते वेगेन विदुलः । शीतो वीर्येण लेपाद्वाहशमनात् । वनति भजत्यम्बु वानीरो वञ्जुलश्च । परिविध्यतेम्भसा परिव्याधः । नद्यां भवा नादेयी, नित्यं स्त्री, वेतसी तु द्वयोः । त्रिष्वर्थेष्विन्दुर्नादेयी तर्कारी जलवेतसी भूमिजम्बुश्च । चन्द्राया विभागेनाहुः- वेतसो विदुलो नम्रो वञ्जुलो दाघपत्रकः । नादेयी गन्धपत्रश्च जलैकाः सभृतस्तथा ॥ नदीकूलप्रियस्त्वन्यः सुशीतो घनपुष्पकः । जलजातस्तोयकामो विदुलो जलवेतसः । निचुलो वेतसादन्यो वक्ष्यते (स्थलवेतसः) ॥ ३० ॥ सुष्ठु भनक्ति मुखं सौभाजनः । शिनोति तैक्ष्ण्याच्छिष्टः । न क्षीवन्यनेन वृष्य [क्ष] त्वादक्षीवः । सुञ्जति गन्धं मोचकः । आहुश्च- शिशुः स्याच्छ्रुतमरिचं मुखभञ्जेतितीक्ष्णकः । सौभाजनस्तीक्ष्णगन्धः सुतीक्ष्णो घनपल्लवः ॥ शिशुर्हरितशाकोन्यो मतो मूलकपल्लवः । घनच्छदस्तीक्ष्णगन्धो मु[म] [रङ्गी दंशनक्षमः ॥ तृतीयो मधुशिशुः स्यात्- । त्र्यर्थे मोचकः कदली शाल्मलिः सौभाजनश्च । चतुर्थ्यर्थेऽपि-न्दुरक्षीवः समुद्रलवणं नीली महानिम्बः सौभाजनश्च । मधुप्रधानः शिशुः (मधुशिशुः) । न रिष्यन्त्यनेनारिष्टो रक्षाहेतुः । फेनाः सन्त्यस्य फेनिलः । चन्द्रोत्र- अरिष्टस्तु सुमङ्गल्यः कृष्णबीजार्थसाधनः । रक्षाबीजः शीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥ ३१ ॥ बिलति भिनत्ति बिल्वः । शाण्डिलपौत्रः शिल्लज इत्यागमाद्ययणौ, शाण्डिल्य इव ब्राह्मणमन्यत्वात्, शैलूष इव नानारूपपरिवर्तनाद्वा । मलते मलान्मालूरः, मां लक्ष्मो लाति वा । श्रीप्रदानि फलान्यस्य श्रीफलः । आह च- बिल्वः शलाटुः शाण्डिल्यो हृद्यगन्धः सदाफलः । शैलूषः श्रीफलश्चयाहुः कङ्कटः पूतिमारुतः ॥ प्लक्षत्वधो गच्छति मूलैः प्लक्षः, पुष्यते (प्लक्ष्यते) वा । जटाः सन्त्यस्य जटी । अत एव पृच्छ्यते पर्कटी, इमन्तोयं, ईदन्तो-प्यास्ति, यच्छाश्वतः- विज्ञेया पर्कटी प्लक्षः प्लक्षः पिप्पलपादपः । न्यक् तिर्यग्गुणद्वि मार्गे मूलैर्न्यग्रो-हति वा न्यग्रोधः, न्यङ्कादिवात् (सू०) धत्वम् । बहवः पादा मूलान्यस्य बहुपात्, संख्यासुपूर्वस्येति (सू०) अन्तलोपः । वट[य]ति वेष्टयति मूलैर्वटः । आह च- वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः कुन्दजो ध्रुवः । क्षीरी वैश्रवणावासो बहुपादो वनरपतिः ॥ ३२ ॥ आद्यौ श्वेतलोभे त्रिरीटाया रक्तलोभे । गालयति स्रावयत्यक्षि गालवः । शाबरः शबरवृक्षः । रुणद्धि व्रणं रोध्रः, रलयैरिक्त्वाहोभ्रोपि । तिरयति रोगांस्तिरीटः । तिलति स्निह्यत्यङ्गमनेन तिल्वः । मार्शयुद्धैर्यत्यङ्गं मार्जनः, अत एवो न्मा(त्सा)-दनः । आह च- लोभ्रो रोध्रः शाबरकश्चिह्नकस्तिल्वकस्तूरः । तिरिटः कालहीनश्च चिह्नी शबरपादपः ॥ द्वितीयः पट्टिकारोभ्रो गालवः स्थूलवल्कलः । जीर्णबुधो बृहत्त्वकः पटी लाक्षाप्रसादनः ॥ इन्दुश्च- रोध्रः

गालवः शाबरो लोभस्तिरीटस्तित्वमार्जनौ ।
 आम्रश्रुतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः ॥ ३३ ॥
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्लभः ।
 कुम्भोलूखलकं क्लीबे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ॥ ३४ ॥
 शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ।
 राजादनं पियालः स्यात्सन्नकद्रुधनुःपटः ॥ ३५ ॥
 गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ।
 श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यथ द्वयोः ॥ ३६ ॥
 कर्कन्धु(न्धू) वदरी कोलिर्घोण्टा कुवलफेनिले ।
 सौवीरं वदरं कोलमथ स्यात्स्वादुकण्टकः ॥ ३७ ॥

कषायकृद्ब्रश्चिलको मधुपुष्पकः । व्रणोषधं कालहीनो हिमपुष्पोक्षिभेषजम् ॥ उत्सादनो घनत्वकस्तरः
 शबरपादपः । रोध्रः शाबरकः श्वेतत्वगतीसारभेषजम् ॥ द्वितीयः पट्टिकारोघ्रो बृहत्पत्रस्तिरीटकः । उत्ताल-
 कस्तित्वकश्च पट्टी लाक्षाप्रसदनः ॥ अम्यतेभिलष्यत आम्रः, अमितम्योर्दीर्घश्च (उ०) इति रक् ।
 च्योतति रसं चृतः, चूयत इति श्रीभोजो निरवोचत् । रसमलति रसालः । सहकारयति मेलयति
 स्त्राप्तसौ सहकारः, सुरासखत्वाद्वा । यदाह—आम्रश्रुतो रसालश्च सचेष्टो मदिराससः । कामाङ्गः सह-
 कारश्च परपुष्टमहोत्सवः ॥ ३३ ॥ कुम्भोलूखलाकाराद् वृक्षकोशान्निर्याति कुम्भोलूखलकम् । कोशे भवः
 कौशिकः, उल्लूकाल्यैव नक्तंचरत्वात् । गुडति रक्षति वातरोगाद् गुग्गुलुः । पिपति पुरः, इगुपधेति
 (सू०) कः, उदोष्ठपूर्वस्य (सू०) इत्युत् । आह च—गुग्गुलुः कालनिर्यासो जटायुः कौशिकः पुरः ।
 नक्तंचरः शिवो दुर्गो महिषाक्षः फ (प) लंकषः ॥ ३४ ॥ शिलति शिनोति रोगान्वा शेलुः शेलुकश्च ।
 श्लेष्माणमतति शीतवीर्यत्वाच्छ्लेष्मातकः, अत एव शीतः । उद्दालयत्यङ्गमुद्दालकः स्पर्शेन स्फोटकारि-
 त्वात् । बहु वृणोति स्रोतांसि बहुवारः । आहेन्दुः—शेलुः श्लेष्मातकः शीतो वसन्तकुसुमस्तथा ।
 उद्दालकः कर्तुरटः शेलुको भूतवृक्षकः ॥ पिच्छिलः शपितः शेलुस्तथासद्वीजकुत्सितः ॥ लेखवाटो
 बहुवार इति । राज्ञामदनं मिष्टवात् । पियति सरलत्वात्पियालः, रि पि गतौ, आपियात्येके । सन्नकः
 खरोद्रुः स्कन्धोऽस्य सन्नकद्रुः । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य धनुःपटः, धनुरुकारान्तो व्यस्त इति गौडो
 भ्रान्तः, यदाह—पियालोऽथ खरस्कन्धश्चरो बहुलवल्कलः । सन्नकद्रुश्चापपटो लस्त [ल] नस्तापसप्रियः ॥
 द्वये राजादनः पियालः क्षीरिका च ॥ ३५ ॥ गमे सरसत्वाद् भारोऽस्या गम्भारी । कृदयति तनूकरोति
 काश्मरी काश्मर्यश्च । मधूनि मिष्टानि पर्णान्यस्या मधुपर्णी, पाककर्णपर्णेति (सू०) डीष् । आह च—
 काश्मर्यः काश्मरी हीरा कश्मरी मधुगर्भ्यपि । श्रीपर्णी सर्वतोभद्रा गम्भारी कृष्णवृन्तिका ॥ ३६ ॥
 कर्को लोहितोऽन्धुः कर्कन्धुः, शकन्ध्यादित्वात्पररूपम् (वा०) । बदति वदरी, वद स्थैर्ये । कोलिः, कुल
 संस्त्याने, कुल (ड) बाल्येस्माद्वा । घुणति वृक्षां त [त्वाद्] भ्रमति घोण्टा । को भूमौ वलति कुवलम् ।
 फेनिलं कफवर्धनात् । सुवीरदो भवं सौवीरम् । अत्र यत्तु वृक्षार्थाः, अन्ये फलार्थाः, घोण्टा तूभय-
 स्पृक्, यथेन्दुः—वदरी स्निग्धपत्रा च राष्ट्रवृद्धिकरी तथा । फलं तस्याः स्मृतं कोलं कोकिले फेनिलं
 कुहम् ॥ कोलं सूक्ष्मफलं तत्तु ज्ञेयं कर्कन्धु कन्दुकम् । स्वादुः कटुः सिद्धतिका तच्च कोलं फलं मतम् ॥
 धन्वन्तरिः सामान्येनाह—वदरं कोविल कोलं सौवीर फेनिलं कुलम् । कर्कन्धुः कन्दुकं स्वादुः कटु
 सिद्धतिका गुडा ॥ द्वये कुवलं नीलाब्जं वदरं च । कोलिकलत्वात्कोलिकमिति च सम्भ्यः पाठः, कोकिल-
 मिति तु वैद्याः । चन्द्रोपि—वदरी गोपघोण्टा च घोण्टा घुण्ठा च कोकिला । सिग्धच्छदा कोलफला
 राष्ट्रवृद्धिकरी तथा ॥ ३७ ॥ विकङ्कते प्रसरति विकङ्कतः, कर्किर्गत्यर्थः । सुवा सुक्, सा हि वैकङ्कती

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादापि ।
 ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ३८ ॥
 तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ।
 काकेन्दुः कुलकः काकतिन्दुकः काकपीलुके ॥ ३९ ॥
 गोलिहो झाटलो घण्टा पाटलिमोक्षमुष्ककौ ।
 तिलकः धुरकः श्रीमान्समौ पिचुलझावुकौ ॥ ४० ॥
 श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैड(ट)र्यकट्फलौ ।
 क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात्पट्टी लाक्षाप्रसादनः ॥ ४१ ॥
 तू (नू) दस्तु यूपः क्रमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ।
 तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ॥ ४२ ॥

आम्नाता । आह च- विकङ्कतः पृथुफलो ग्रन्थिलः स्वादुकण्टकः । गोपकण्टः काकपादो व्याघ्रपादोश्च
 किङ्करी ॥ इरावत्या विद्युत इवायं रक्तत्वादैरावतः । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोस्य नागरङ्गः, नागच्छति
 सहसा रङ्गोस्य वा । आह च- नागरङ्गस्त्वक्मुगन्धो नागरङ्गो मुखप्रियः । स चैरावतकः प्रोक्तः
 सुधातकाधिवासनः ॥ नादेयी नदीजाता । भूमौ जम्ब्यतेत्यते भूमिजम्बूः । चत्वारो नागरङ्गार्था इति
 गौडः । आह च- जम्बूः सुरभिपत्रा च राजजम्बूर्महाफला । काकजम्बूर्मेघवर्णी नादेयी चेदिशो-
 ल्यकः (?) ॥ ३८ ॥ तिम्ब्यति तिन्दुकः । शितिः कालः सारो मज्जास्य शितिसारः । आह च-
 तिन्दुको नीलसारश्च कालस्कन्धोसिमत्सरः । स्फूर्जकः स्फूर्जशब्दोपीति । काकवर्णस्तिन्दुः काकेन्दुः ।
 कुत्सितैर्लव्यते कुलकः, लक आस्वादाने । धर्त्ये कुलकः काकतिन्दुकः पटोलोपि । आह च-
 तिन्दुकोन्यो द्वितीयस्तु स्फूर्जकः काकतिन्दुकः । काकेन्दुकश्च विख्यातः कुपीलुः काकपीलुकः ॥ मर्कट-
 तिन्द्राख्यः ॥ ३९ ॥ गोभिलिह्यते गोलिहः, गोलिहोपि । झाटं संघातं लाति झाटलः । हन्यते घण्टा । पाटं
 विस्तारं लाति पाटलिः । मोक्षति सहते मोक्षः । मुष्णाति रोगान् क्षारकत्वान्मुष्ककः । आह च- मुष्कको
 मोक्षको घण्टा मूषको रज्जकस्तथा । क्षारश्रेष्ठो गोलिहश्च द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥ तिलाभनुष्पस्तिलकः । धुरति
 परुषत्वाधुरकः । आह च- तिलकः पुरुषः श्रीमान् धुरकश्छत्रपुष्पकः । पिचुं तूलं लाति पिचुलः ।
 ध्यायतेर्शवुकोपभ्रष्टः ॥ ४० ॥ श्रीपर्णी सुपर्णत्वात्, पाककण्ठपर्णेति (सू०) डीष् । [कुमुदप्रातःकृतिः कुमुदिका,
 कौ मोदते वा] । कुम्भी रसाधारत्वात् । कं रसमीदृ केड्यः, अविभावितप्रकृतिप्रत्ययार्थो वा । कट्यावृणो-
 ति कषायत्वात्फलमस्य कट्फलः । आह च- कट्फलः सोमवल्कश्च श्रीपर्णी कुमुदा तथा । महाकुम्भी च कुम्भी च
 भद्रा भद्रवतीति च ॥ द्वयर्थे केड्यं कट्फलो मदनफलं च । कामति क्रमुकः । पट्टेस्यास्ति पट्टी पट्टिका, रोप्रायम् ।
 लाक्षां प्रसादयति, रोध्रप्रस्तावे व्याख्यातमेतत् ॥ ४१ ॥ तुयते तूदः । यूपप्रातिकृतिवायूपः । ब्रह्मणि वैदि-
 के ॥ धूर्ब्रह्मण्यः, अत एव ब्रह्मदारु । तूल्यते तूलं, तूलीति गौडः, तूल निष्कर्षं । आह च- तूलं तूदं च यूपं
 च क्रमुकं ब्रह्मकाष्ठम् । ब्रह्मदारु ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मण्यं ब्रह्मचारि च ॥ नयति सुखं नीपः । प्रीणाति प्रियकः । के दाम्ब-
 यति कदम्बः । हलिनः प्रियः सुराधिवासात् । धाराकदम्बो राजकदम्बश्चासौ, धूलीकदम्बोन्यः । आह च-
 परः कदम्बः प्रावृषेण्यः कादम्बयो हलिप्रियः । नीपो धूलिकदम्बोन्यः सुवासावृत्त[त] पुष्पकः ॥ ४२ ॥
 विशेषेणेरयति वीराणां वा वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । अरुण्णि स्फोटैर्व्रणान् करोति- अरुष्करः, दिवाविमेति (सू०)
 टः । अग्निवन्मुखमस्या दाहकत्वादग्निमुखी । भल्ल इवातति दृणाति (भल्लातकः) । आह च- भल्लातकः
 स्मृतो दुःखो दहनस्तपनोमिकः । अरुष्करो वीरतर्भल्ला चाग्निमुखी धनुः ॥ गर्दभ इवाण्डमस्य गर्दभाण्डः, गर्द

वीरवृक्षोरुष्करोभिमुखी भल्लातकी त्रिषु ।
 गर्दभाण्डे कन्दरालकपीतनसुपार्श्वकाः ॥ ४३ ॥
 प्लक्षश्च तित्तिडी चित्राम्लिकाथो पीतसालके ।
 सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ॥ ४४ ॥
 साले तु सर्जकार्या(र्या)श्वकर्णकाः सस्यसंवरः ।
 नदीसर्जो वीरतरुनिन्द्रुः ककुभोर्जुनः ॥ ४५ ॥
 राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ।
 इङ्गुदी तापसतरुभूर्जे चर्मिमुदुत्वचौ ॥ ४६ ॥
 पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोः ।
 पिच्छा तु शाल्मलीवेष्ठे रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ ४७ ॥

सशब्दं भाण्डमस्येति युक्तं कन्दरालत्वात् । कं पीतयति कपीतनः, कपीते[ने]ति वा । आह च—
 प्लक्षः कपीतनः शु(श्रु)ङ्गी सुगार्श्वश्चादर्शनः । प्ल०को गर्दभाण्डश्च कमण्डलु पटः प्लवः ॥ ४३ ॥ तिम्यति
 तित्तिडी । चिञ्चिमायतेम्लत्वन्मुखं ययासौ चिञ्चा, फलतश्चुक्रिका । आह च(चन्द्रः)— अम्लिका चु-
 क्रिका चुका साम्बला शुक्ताश्च शुक्रिका । अम्लिका चाश्वि[म्बि]का चिञ्चा तित्तिडीकं च तित्तिडी ॥ पीतवर्णः
 सालः (पीतसालः) । सृजति निर्यासं सर्जः । अस्यत्यसनः । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाण्यस्य बन्धूकपुष्पः ।
 काम्यत्वात्प्रियत्वात्प्रियकः । जीवयति जीवकः । बीजक इति तु निघण्टुः, संज्ञया बीजको ज्ञेयो बीजपूरस्तथा-
 सनः । आहुश्च— बीजकस्त्वसनः काम्यः सौरिः कृष्णोलव[क]प्रियः । तिष्यपुष्पः पीतसालः प्रियकः
 प्रियसालकः ॥ सुगन्धिनीलनिर्यासस्तथा बन्धूकपुष्पकः । स स्यात्प्रियकसालश्च महासर्जश्च नामतः ॥ ४४ ॥
 स्यति सालः । कृश्यति काश्यः । अश्वकर्णोभपत्रः (अश्वकर्णकः) । सस्यं फलं संवृणाति सस्यसंवरः ।
 आह च— सर्जकश्चाश्वकर्णश्च कषायी दीर्घपत्रकः । सस्यसंवरणः शरः सर्जकः साल उच्यते ॥ वीरतरु-
 र्जुननामसाम्यात् । ककुभः सन्यस्य दिग्व्यापकत्वात्ककुभः, कंस्तुभ्नातीत्यहया व्याख्या । अर्जुनः शौ-
 कत्यात्, इन्द्रप्रियत्वादित्येके । आहेन्दुः— ककुभस्त्वर्जुनः पार्थो नदीसर्जो धनंजयः । अश्रीफलश्चित्रयोगी
 वीरो वीरान्तकस्तथा ॥ ३५थे— इन्द्रः कुटुजोर्जुनो देवदारु च ॥ ४५ ॥ क्षीरिका क्षीरस्वादत्वात्, आये
 तु मिष्टान्नत्वान्नामनी । आह च— क्षीरिकोक्ता च राजन्यः क्षीरी मृत्सूय[प]को वृषः । राजादनो
 दृढस्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शनः । इङ्गुदीङ्गुदः । तापसा हरण्यस्याः स्नेहमुपभु(यु)जत । भृणाति
 भूर्जः, भूर्जातो वा । आहुश्च— भूर्जो भृजो बहुपटो बहुत्वको मृदुच्छदः ॥ ४६ ॥ पिच्छास्त्यस्याः पि-
 च्छिला । पूरयति पूरणी । मुखति रसं मोचा । स्थिरायुः कालसहत्वात् । शालते दैर्घ्याच्छलति वा
 शाल्मली शाल्मलिश्च । आह च— शाल्मली रक्तपुष्पा च कुकुटी स्थिरजीविता । पिच्छिला तूलिनी मोचा
 कण्टकारी च पूरणी ॥ मोचनीति च । पिच्छेव पिच्छा, आचामवदङ्गुलिसंगित्वत् । शाल्मल्या वेष्ठे
 निर्यासः । आह च— शाल्मलीवेष्ठकः पिच्छा निर्यासः स च शाल्मलः । मोचसारो मोचरसो मोचनिर्या-
 सकस्तथा ॥ रोचते रोचनः शाल्मलिविशेषः । कूटेन कुत्सितत्वं द्योत्यते, दुर्गादेर्हि परसन्यदलनार्थं सा
 क्षिप्यते । आह च— कुशाल्मलिः शाल्मलिको रोचनः कूटशाल्मलिः ॥ ४७ ॥ चिरिणं बिलति भिनत्ति
 चिरिबिल्वः । नक्तं रात्रावात्मसमान्कमालो भूताश्रयत्वात्, रक्तमाल इत्येके । कं रजयति करजः (कर-
 जश्च) । प्रकीर्यते प्रकीर्यः । पुतिको दुर्गन्धः । कलेर्मारकः कलहहृत्, यदिन्दुः— कर्जो रक्तमालश्च
 पूतिकश्चिरिबिल्वकः । घृतपूर्णकरजोन्यः प्रकीर्यो गौर एव च ॥ पूतीकरजः सुमनास्तथा कलहनाशनः ॥

चिरि(र)विल्वो नक्तमालः करजश्च करञ्जके ।
 प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिमारकः ॥ ४८ ॥
 करञ्जभेदाः षड्ग्रन्थो मर्कट्यङ्गारवल्लरी ।
 रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥
 गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ।
 अरिमेदो विद्वस्खदिरे कदरः खदिरे सिते ॥ ५० ॥
 सोमवल्कोप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ।
 एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ॥ ५१ ॥
 चञ्चः पञ्चाङ्गुलामण्डवर्धमानव्यडम्बराः ।
 अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ॥ ५२ ॥
 पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ।
 शल्यश्च मदनः शक्रपादपः पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥

द्वयर्थे करजः करञ्जो नखश्च ॥ ४८ ॥ षड् ग्रन्थयोस्य हस्तिवारणाख्यः । मर्कट्यङ्गपाटनान्मर्कटी वल्ली-
 करञ्जः । अङ्गारा इव वल्लर्योस्या अङ्गारवल्लरी । आह च- उदकीर्यस्तृतीयोन्यः षड्ग्रन्थो हस्तिवारणी ।
 अङ्गारवल्लरी शादस्था काकष्णी करमालिका ॥ द्वयर्थे मर्कटी- आत्मगुप्तापामार्गो वल्लीकरञ्जश्च । रोहयति
 रोहितः, रोहनीत्येके छिन्नरूढत्वात् । चन्द्रश्च- रोहितको रोचनकः ग्रीहघ्नो रक्तपुष्पकः । रक्तघ्नो
 रोहितो रक्तो रोही दाडिमपुष्पकः ॥ ४९ ॥ गायतो विप्रास्त्रायतेवश्यं गायत्री । बालपत्रो यवासः खदि-
 रश्चेति द्वयर्थेषु धन्वन्तरिपाठमदृष्ट्वा बालपुत्रघ्नान्या ग्रन्थकृद्बालतनयमाह । सूक्ष्मपर्णोप्यसौ । खदति
 खदिरे, खद स्थेये । आह च- खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी बालपत्रश्च जिह्वा-
 शल्यः क्षितिक्षमः ॥ अरिर्दुःसहो भेदः सारो[सावो] स्यारिभेदः । विङ्गन्धिः खदिरेः पूतिखदिराख्यः ।
 आह च- परिमेदोरिभेदश्च गोधास्कन्धोरिभेदकः । अहिभेदोहिमारश्च रिभः पूत्यरिभेदकः ॥ कं दृणाति
 कफघ्नत्वात्कदरः ॥ ५० ॥ सोमवल्कोऽकण्टकित्वात्- शुक्रत्वाद्वा । आह च- कदरः श्वेतसारोन्यः सोम-
 वल्कः पथिद्रमः । त्रयर्थे सोमवल्कः खदिरेः कट्फला करञ्जश्च । व्याघ्रस्येव पुच्छमस्य व्याघ्रपुच्छः ।
 गन्धर्वस्य भूतविशेषस्येव मृगविशेषस्येव वा हस्तोस्य गन्धर्वहस्तः पञ्चाङ्गुलिपर्णत्वात् । एरयति वायु-
 मेरण्डः । उरु वात्युरुवूकः । रोचते रुचकः ॥ ५१ ॥ चञ्चति चञ्चः, चञ्चुरित्येके । पञ्चाङ्गुलयोस्य
 पञ्चाङ्गुलः । आमण्डयतीत्यामण्डः, आदण्ड इत्येके दीर्घदण्डत्वात् । व्यडतिव्यडम्बरः, अड उद्यमे,
 व्यडम्बक[न] इत्येके । आह च- एरण्डस्तरुणः शुक्रधित्रो गन्धर्वहस्तकः । पञ्चाङ्गुलो वर्धमान आ-
 मण्डो दीर्घदण्डकः ॥ रक्तीपरो हस्तिकर्णो व्याघ्रो व्याघ्रतलो रुवुः[वुः] । उरुवूको हस्तिपर्णश्चञ्चुरस्ता-
 नपत्रकः ॥ अल्पेये, कुटीशमीशुण्डाभ्योरः (सू०) । शमयति दोषाञ्शमी शिवात्वात् । सक्तव इव
 फलान्यस्याः । आह च- शमी सक्तुफला तुङ्गा क्लेशहन्त्रिफला शिवा ॥ ५२ ॥ पिण्डीमितः पिण्डीतकः ।
 भ्रियन्तेनेन विषपुष्पत्वान्मरुवकः, मरौ वाति वा । श्वसन्यनेन श्वसनः । करं हन्ति दुःस्पशैवात्कं रह-
 यति वा करहाटकः । शल्यमस्यास्ति शल्यः । मदयति मदनः । आह च- मदनः शल्यको राकः
 [वाथ] पिण्डी पिण्डीतकस्तथा । तस्करः करहाटश्च श्वसो विषपुष्पकः ॥ द्वयर्थे मरुवको जम्भीरो
 मदनश्च, यच्छाश्वतः- पिण्डीतके पञ्च कन्दे करहाटपदं विदुः । पारि निष्ठाप्राप्तं भद्रमस्य पारिभद्रकः ॥ ५३ ॥
 द्रौ स्कन्वे किलिमं निर्यासांस्य द्रुक्किलिमम् । पूतिरुग्रगन्धं काष्ठमस्य पूतिकाष्ठम् । सप्तग्रहणं द्रुक्किलिमस्ये-
 कार्यं, यदाह- देवदारु स्मृतं दारु सुराहं किलिमं च तत् । स्नेहविदं महादारु भद्रदाविन्ददारु च ॥

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ।
 पूतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुण्यथ द्वयोः ॥ ५४ ॥
 पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ।
 कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी श्यामा तु महिलाह्वया ॥ ५५ ॥
 लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ।
 विष्वक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सा ॥ ५६ ॥
 मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्रवङ्गदुन्दु(दुण्डु)काः ।
 स्योनाकः शुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ॥ ५७ ॥
 शोनकश्चारलौ तिष्यफला त्वामलकी त्रिपु ।
 अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ॥ ५८ ॥

देवकाष्ठं भद्रकाष्ठं पूतिकाष्ठं च दारु च । सुरदार्विन्द्रवृक्षश्च तथैवामरदारु च ॥ अथै पारिभद्रः कोलिः पारिजातो देवदारु च, तथा पीतदारुर्दारुहरिद्रा देवदारु पूतिकाष्ठं च । किलिमं च तदिति पदैकदेशत्वाद्भीमवत् ॥ ५४ ॥ पाटला ताम्रपुष्पवात् । अमोघा बहुफलवात् । काला कालवृन्तत्वात् । स्थाली रसाधारः कुम्भीत्वात् । काचस्थालीत्येके । फले रोहति (फलेरुहा) साङ्कुरफलत्वात् । कुवेराक्षी यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात् । आह च— पाटलेका तु कुम्भीका ताम्रपुष्पाम्बुवासिनी । स्थाली वसन्तद्वती स्यादमोघा कालवृन्तिका ॥ द्वितीया पाटला श्वेता निर्दिष्टा काष्ठपाटला । सा चैव श्वेतकुम्भी स्यात्कुवेराक्षी फलेरुहा ॥ पाटली कृष्णवृन्तेति ने[नि] मिः । पाटला पाटलिर्वा नेति माला । श्यामा श्यामगौरवर्णात् । महिलाह्वया वनितापर्याया श्याम(मा) त्वात् ॥ ५५ ॥ गवि भूमौ वन्यते गोवन्दनी । गुद्यते कीडयते गुन्द्रा । प्रीणाति प्रियङ्गुः । फलति विक्षर्यते फली । विष्वक् सिनोति सर्वतो बध्नाति विष्वक्सेना । ईषद्रम्भाकारा कारम्भा । आह च— प्रियङ्गुः प्रियवल्ली च फलिनी कुञ्जिनी (?) प्रिया । वृक्षा गोवन्दनी श्यामा कारम्भा वर्णभेदिनी ॥ इन्द्रगौर्विन्दनीति भिनत्ति, यदाह— वन्दनी पुष्पशोभना । गन्धप्रियङ्गुः कारम्भा लता गौर्विणभेदिनीति ॥ अथै गुन्द्रा— एरका प्रियङ्गुः श[स]रा च, तथा प्रियकोसनः प्रियङ्गुः कदम्बध्वेति । द्वयै गन्धफलिनी प्रियङ्गुभ्यम्भककलिका च ॥ ५६ ॥ मण्डूक इव पर्णान्यस्य(मण्डूकपर्णः) । पत्रेषूपूर्णश्च पत्रोर्णः । नटति वातेन नटः । कट्टन्यङ्गान्यस्य रौक्ष्यात्कट्टङ्गः । दुन्द्रति शिम्बिभिः कायति दुन्दुक् । स्योनमुखमकति स्योनाकः । शुकनासेव पुष्पाण्यस्य (शुकनासः) । ऋक्ष्णोति दिनस्ति ऋक्षः, अत एव भालूकः । कुटन्वकीभवन् नटति स्पन्दते कुटन्नटः ॥ ५७ ॥ शवति शोनकः, गौडाः शोणकमाहुः, शोणं वर्णे । इत्येवैरलुः । आह च— स्योनाकः शुकनासश्च कट्टङ्गोश्च कटम्भरः । मयूरजङ्घोरलुक् प्रियजीवः कुटन्नटः ॥ सप्रोक्तः पृथुशिम्बिश्च दुन्दुको दीर्घवृन्तकः । भालूकः शल्लकोफल्युवृन्तको जम्बुको नटः । तिष्य मङ्गल्यं फलमस्यास्तिष्ठ्यफला, नित्यमामलके लक्ष्मीरिति । आमलते गुमानामलकी, अमला च । अमृता वयस्था च रसायनत्वात् । धात्री नानार्थे । आह च— वयस्थामलकं तिष्यं जातीफलरसं शिवम् । धात्रीफलं श्रीफलं च तच्चामृतफलं स्मृतम् ॥ विभेत्यस्माद् विभीतकः ॥ ५८ ॥ अक्ष्णोति व्याप्नोत्यक्षः, ना पुमान्— फले पुंलिङ्गः । पु(तु) श्यति तुषः, इति निघण्टुषु न संवादस्तेषु तु मूलवर्गपाठात् । कर्षफलोक्षसामान्यात्, कर्षो विभीतके पलचतुर्भागे च वर्तते । भूतानामावासः । कलेराश्रयो द्रुमः । आह च— विभीतक कर्षफलो वसन्तोक्षः कलिद्रुमः । संवर्तको भूतवासः कर्षोऽह्यो विभीतकः ॥ इन्द्रध्व— आ(अ) ह्यर्थे बहुवीर्यं च तुमुलं च विभेदकम् । नास्ति भयमस्या अभया । न व्यथयत्यव्यथा । पथि साधुः पथ्या, हितत्यर्थः । काये तिष्ठति निष्फला न भवति कायस्था, वयस्थेत्येके । पूतं करोति पूतना विरेचनीत्वात्, घृतनत्येके

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ।
 अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ॥ ५९ ॥
 हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ।
 पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठं चाथ द्रुमोत्पलः ॥ ६० ॥
 कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिङ्कुचो डहुः ।
 पनसः कण्टकिफलो निचुलो हिज्जलोम्बुजः ॥ ६१ ॥
 काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला ।
 अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ॥ ६२ ॥
 पिचुमर्दश्च निम्बेथ पिच्छिलागुरुशिशपा ।
 कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ॥ ६३ ॥
 भण्डिलोप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ।
 एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ हरति रोगान् हरीतकी । चेतनेनया स्रोतःशुद्धेचेतकी । आह च- हरीतक्यभया पथ्या प्रपथ्या
 पूतनामृता । जयाव्यथा हैमवती कायस्था चेतकीति च ॥ त्रयर्थे श्रेयसी रासना हरीतकी हस्तिपिप्पली च ।
 शिवाव्यथा पूतनेति चन्द्रः । सरलः, ऋजुत्वात्, आह च- सरलः पूतिकाष्ठं च चित्रा पीतद्रुश्छितः ।
 द्रुमोत्पलानीव पुष्पाण्यस्य द्रुमोत्पलः, सुरभिश्चयम्, अन्यो निर्गन्धः ॥ ६० ॥ कर्णिकामियर्ति कर्णिकारः ।
 द्वयर्थे परिव्याधो जलवेतसः कर्णिकारश्च । लक्यत आस्वाद्यते लकुचः । दह्यते डहुः । पन्यते स्तूयते
 पनसः, पणस इति दुर्गः । लोकोक्त्या कण्टकयुक्तफलः । महासर्गोपि । निचोल्यतेम्बुना निचोलः
 (निचुलः) । हितजलस्यापभ्रंशो हिज्जलोम्बुवेतसविशेषत्वात् ॥ ६१ ॥ काकप्रियोदुम्बरी । फलति
 फल्गुः । मलं श्वित्रं पावयति मलयूः श्वित्रभेषजम्, (मलयूः) यु जुगुप्सयाम् । जघने बुध्ने फला
 न्यस्या जघनेफला, आह च- काकोदुम्बरिका फल्गुरराजी फल्गुवाटिका । फल्गुनः फलभारी च मलयूः
 श्वित्रभेषजम् ॥ हिङ्गुगान्धिनिर्यासोऽस्य । माल्यते वेष्टयते काकैर्मालकः, शुक्रमालकैकदेशाश्चयम् ॥ ६२ ॥
 पिचुं मर्दयति पिचुमर्दः, अरोगत्वात्, पिचुमन्द इत्येके । पवनेष्टोपीति सौश्रुताः । शाश्वतस्तु- हिङ्-
 गुनिर्यासशब्दोऽयं निम्बे हिङ्गुरसेपि च । चन्द्रनन्दनस्तु शुक्रमालकमाह । अगुरुतुल्यसारा शिशपा
 अगुरुशिशपा, यदाह- शिशपा तु महाश्यामा कृष्णसारः स्मृतोऽगुरुः । अगुरुर्धूपद्रव्यं शिशपासारं चाहुः ।
 द्वयर्थे पिच्छिला शात्मलिः शिशपा च, यदाह- कुशिशपान्या कपिला भस्मगर्भा च सादिनी । शिरसीष्यते
 शिरीषः, शीर्यते वा सौकुमार्यत् ॥ ६३ ॥ भण्डयते भण्डिलः, भण्डिरोपि, आह च- शिरीषो मृदुपुष्पश्च
 भण्डिरः शोखिनीफलः । कपीतनः शुकतरुः श्यामवल्कः शुक्रप्रियः ॥ भण्डित्येके । चम्पादेशो भवश्चाम्पेयः ।
 चम्पयतेतिभिश्चम्पकः, चाम्पकोपि । आह च- चम्पकः सुकुमारश्च सुरभिः शीतलश्च सः । चाम्पेयो
 हेमपुष्पश्च काञ्चनः षट्पदातिथिः ॥ गन्धः फलमस्या गन्धफली । प्रियङ्गुश्चम्पककलिकाचेति द्वयर्थे ग-
 न्धफली । के सरति केसराः सन्त्यस्य वा केसरः ॥ ६४ ॥ उच्यते वकुलः । आह च- वकुलः सीधुगन्धश्च
 मधुगन्धोऽयं शारदः । मधुगन्धो गूढपुष्पः शिम्बी केसरकस्तथा ॥ अस्तुतेऽशोकः, शोकनाशकत्वाद्वा ।
 यदाह- अशोकः शोकनाशश्च विचित्रः कर्णपूरकः । त्रयर्थे वज्जुलो वेतसः स्पन्दनोशोकश्च । किरति
 कणान्करकः । दाल्यते दाडिमः । आह च- दाडिमो दालिमः सारः कुटिमः फलषा(शा)डवः । स्वाद्मल्लौ
 रक्षवीजस्तु करकः शुकवल्गुभः ॥ नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः । आह च- नागपुष्पो

व-व-कुली वडजुलोशांके समौ करकदाडिमौ ।

चाम्पेयः कंसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ॥ ६५ ॥

जया जयन्ती तकारी नादेयी वैजयन्तिका ।

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका ॥ ६६ ॥

जयोथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ।

एतस्यैव कलिङ्गेन्द्रयवभद्रयवं फले ॥ ६७ ॥

कृष्णपाकफलाविम्लसुषेणाः करमर्दके ।

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोप्यथ सिन्दुकः ॥ ६८ ॥

सिन्दुवारोन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यापि ।

वेणी ग(ख) रागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ॥ ६९ ॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशूल्यं (न्यं) तु मल्लिका ।

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोता वनोज्जवा ॥ ७० ॥

मतो नागः कंसरोः नागकेसरः । चाम्पेयो नागकिञ्जल्कः कनकं हेम काञ्चनम् ॥ ६५ ॥ जयतीति जया । तर्कमियति तकारी केतुत्वात् । अग्निं मथ्नाति दीपनत्वादग्निमन्थः, अत एवारणिः । कणाः सन्त्यस्याः कणिका । गणिकासमूहमियति गणिकारी, स्वार्थेकन्, गणिं तर्कं करोति वा । व्यर्थे नादेयी जलजम्बूजलवेतसस्तकारी च । लिङ्गसांकर्याज्येयार्थेन जयन्तं (न्तीं) श्रीपर्णमिति चार्धेन जयपर्यायमाहुः, तत्र, वनोपधिवर्गे तस्या-नादृतत्वात्, यदिन्दुः—अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तर्कार्यरणिर्को जयः । अरणिः कणिका सैव तपनो वैजयन्तिकः ॥ चन्द्रनन्दनश्चाह—अग्निमन्थोऽग्निमथनस्तकारी वैजयन्तिका । वह्निमन्थोरणिः केतुर्जयः पाव-कमन्थनः ॥ तर्कार्यो वैजयन्ती च वह्निनिर्मथनी जया । अरणिका जयन्ती च विजया च जयावहा ॥ ६६ ॥ कुटिस्तो (कुटे) जायते कुटजः । शक्र इन्द्रवृक्षः । वस्ते त्वचं वत्सकः । आह च—कुटजः कौटजः कोटी वत्सको गिरिमल्लिका । कलिङ्गो मल्लिकापुष्प इन्द्रवृक्षोऽथ वृक्षकः ॥ कलिं गायति कलिगं, कलिङ्गदेशजं वा, अत एव कालिङ्गं कालिङ्गी च । इन्द्रयवं कुटजफलं, भद्रयवं तु कुटजबीजं, यदाह—फलानि तस्येन्द्रयवा बीजं भद्रयवास्तथा ॥ ६७ ॥ कृष्णं पाके फलमस्य । आविजते स्माविम्लः । सुषेणकपिमुखाभः । करेण मृयते करमर्दः, कराम्लोऽपि । आह च—करमर्दकमाविमं सुषेणं पाणिमर्दकम् । कराम्लं करमर्दं च—[कालः स्कन्धः प्रकाण्डोऽस्य] । उपर्ये कालस्कन्धस्तिन्दुकः श्यामखादिरस्तमालश्च । ताम्भयति तमालः । तापिनश्चादयति तापिच्छः ॥ ६८ ॥ स्यन्दते सिन्दुकः । स्थन्दं वृणोति सिन्दुवारः । इन्द्रस्य सुरसो यस्मिन्, दिव्य इत्यर्थः । अत एवेन्द्राणी । निष्कन्ता गुडाद्वेष्टानाग्निगुण्डी निर्गुण्डी च । आह च—सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सिन्दुकः सिन्दुवारकः । तिलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नील-सिन्दुकः । वेणीव वेणी । गरमागिरिति रागरी मूषिकाविषघ्नत्वात् । कर्णं ताडयति ताडः, मुख्यत्वाद्देवताडो राजताडवत् । जीमूतो ह्लादकत्वात् । आह च—जीमूतको देवताडो वृत्तकोशो रागरी । प्रोक्ता-खुविषहा वेणी देवताली च ताडकः ॥ ६९ ॥ भुवि रोहति भूरुण्डी । हस्तिकर्णपत्रा शक्रविशेषः । इतो धत्तूरान्तानि पुष्पाणि । तृणशूले गुल्मे साधु तृणशूल्यम् । मल्लयते मूर्ध्नि मल्लिका । भुवि पदमस्या भूपदी । शीतभीरुर्ग्रैहमकरत्वात् । आह च—मल्लिका शीतभीरुश्च मदन्यन्ती प्रमोदनी । मदनीया गवाक्षी च भूपयष्टपदी तथा । द्विपुटासौ विचकिलम्—। आस्फुटस्यास्फोता गिरिमल्लिका ॥ ७० ॥ शेरते शेफा अल-

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ।
 सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेश्यथ मागधी ॥ ७१ ॥
 गणिका यूथिकाम्बुषा सा पीता हेमपुष्पिका ।
 अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता ॥ ७२ ॥
 सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ।
 माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धुको बन्धुजीवकः ॥ ७३ ॥
 सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ।
 तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ॥ ७४ ॥
 नीला झिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ।
 सैरेयकस्तु झिण्टी स्यात्तस्मिन्कुरवकोरुणे ॥ ७५ ॥
 पीता कुरण्टको झिण्टी तस्मिन्सहचरी द्वयोः ।
 ओड्रपुष्पं जपा(वा) पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत् ॥ ७६ ॥

योस्यां शेफालिका । सुष्टु वहत्यामोदं सुवहा । नीलवर्णा (नीलिका) । आह च- शेफालिका तु निर्गुण्डी यमको नीलमञ्जरी । त्र्यर्थं सुवहा रास्ना शेफालिका गन्धनाकुली च । भूतानि विशयाह्लादयति भूतवेशी । मगधदेशे भवा मागधी ॥ ७१ ॥ गणिका चित्ताकर्षणात् । यूथो जालकमस्या यूथिका । अम्बे शब्दे तिष्ठत्यम्बुषा । आह च- यूथिका बालपुष्पा च पुण्यगन्धा गुणोज्ज्वला । गणिकाचारमोटा च शिखण्डी श्वेतयूथिका ॥ आह च- सुवर्णपुष्पा हरिणी पीतका पीतयूथिका । त्र्यर्थं हेमपुष्पा बिम्बो दुःस्पर्शा पीतयूथिका च । अति-
 क्रान्तो मुक्तान्विरक्तानतिमुक्तः । पुण्ड्रदेशे भवः पुण्ड्रकः, मण्डकोयमिति निघण्टुश्च । मधो वसन्ते भवामा-
 धवी । आह च- अतिमुक्ता माधवी च सुवसन्तो वनाश्रयः । अतिमुक्तः कामुकश्च मण्डको भ्रमरोत्सवः ॥ ७२ ॥
 सुष्टु मन्यते सुमना मनोज्ञात्वात् । मालयत्यामोदैर्मालती । जायतेनया प्रीतिर्जातिः । आह च- जातिर्मनोज्ञा सुम-
 ना राजपुत्री प्रियंवदा । मालती हयगन्धा च वैदिका (?) तैलभागि(वि)नी । सप्त मनोबुध्यन्तानीन्द्रियाणि लाति
 सप्तला, सपति समवैति वा । नवा स्तुत्या मालास्या नवमालिका । माघे मासि भवं माध्यम् । कुन्दयति
 कुन्दं, कुन्द इति माला । बभ्राति चित्तं बन्धूकः । बन्धुर्जीवानां बन्धुजीवकः ॥ ७३ ॥ सहते परिमलं सहा ।
 कुं भूमिष्ठानमारयति कुमारी, कुत्सितो मारोस्या इति वा, जरां न यातीत्येके । तरत्यनया[दुःखं]तरणिः,
 यच्चन्द्रनन्दनः- कुर्येकस्तरणिवह्नी कुमार्यलिकुलप्रिया । त्र्यर्थं सहा मुद्रपणीं ववा(वा) तरणी च ॥
 कुरण्टको हि म्लानि न गच्छति तेनाम्लानः, वात्स्यायनोत एव कूर्चकस्थाने कुरण्टकमालाश्वेत्याह ॥
 वर्णपुष्पोपि । महतो विमर्दस्य सहा महासहा, आबन्तः, यन्माला- अम्लानस्तु कुरण्टकः । तत्राम्लाने,
 कौ रूयतेच्यते कुरवकः । कौ रम्यते कुरण्टकः, कुरण्डकोपि । आह च- अविम्लानोऽपरिम्लानस्तथैवा-
 म्लानकः स्मृतः । रक्तपुष्पः कुरवकः पीतपुष्पः कुरण्टकः ॥ किंकिरातोसौ ॥ ७४ ॥ या नीलपुष्पा
 झिण्टी, शुष्का स्ति रटतीति । वाणो हि द्विलिङ्गः, वण शब्दे । दस्यति क्षीयते दासी । आर्तः क्षीणो
 गलत्यातंगलः । सीरे भवा सैरेयाख्या झिण्टी- अरुणपुष्पा चेतुरवकोसौ ॥ ७५ ॥ सहचाराख्या झिण्टी
 पीतपुष्पा चेतुरण्टकोसौ । आह च- सैरेयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च
 कुसुमेस्तं विभावयेत् ॥ पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी वाण
 ओदनपाक्यपि ॥ ओड्रदेशोद्भवं पुष्पं, जपतीति जपा । वज्रमिव दारकं वज्रपुष्पम् ॥ ७६ ॥ प्रतीपो-

प्रतिहासशतप्रासचण्डातहयमारकाः ।

करवीरे करीरे तु ऋकरग्रन्थिलावुभौ ॥ ७७ ॥

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धर्तूरः काञ्चनाह्वयः ।

मातुलो मदनश्चास्यफले मातुलपुत्रकः ॥ ७८ ॥

फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलङ्गके ।

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥

जम्बीरोप्यथ पर्णासे कठिञ्जरकुटेरकौ ।

सितेर्जकोत्र पाठी तु चित्रको वह्निसंज्ञकः ॥ ८० ॥

अर्काह्वयसुकास्फोट(त)गणरूपविकीरणाः ।

मन्दारश्चार्कपर्णेत्र शुक्लेलर्कप्रतापसौ ॥ ८१ ॥

श्वप्रत्वाद्वासो विक्रसोऽथ प्रतिहासः । शतं बहूनि प्रासाः कुन्ता इव पुष्पाण्यस्य शतप्रासः, श्वेतश्वासौ । चण्डय(मत)ति तीक्ष्णत्वाच्चण्डातः, रक्तोसौ । करवीर इव मारकत्वात्कराः कर्तारो वीरा अत्रेति । आह च- शतकुन्तः श्वेतपुष्पः प्रतिहासोऽश्वरोहकः । द्वितीयो रक्तपुष्पस्तु चण्डातो लघुइस्तथा ॥ चण्डा- तको गुल्मकश्च प्रचण्डः करवीरकः । करिण ईरयति कण्टकैः करीरो मरुवृक्षः । केति करोति ऋकरः, तीक्ष्णत्वात् । आह च- करीर गूढपत्रं च शाकपत्रं मृदूफलम् । ग्रन्थिलं तीक्ष्णसारं च ऋकरं तीक्ष्ण- कण्टकम् ॥ ७७ ॥ उन्मत्त उन्मादकत्वात् । धूर्वेति हिनस्ति धूर्तः, अत एव कितवः । धरति धातुन् धर्तूरः (धस्त्रः), धतूरमिति प्राच्याः । काञ्चनाह्वो भुक्तेस्मिन् हेमवर्णपृथ्वीदर्शनात्, यदिन्द्रुः- संज्ञेयां हेमनामभिः । नास्ति तुलास्य मातुलः, अमानोनाः प्रतिषेधे । मदयति मदनः । आह च- धर्तूरकः स्मृतो धूर्तो देविता कितवः शतः । उन्मत्तको मदनकस्तूरी चलतलस्तथा ॥ यतो धन्वन्तरि- मातुलं धतूरं मातुलपुत्रकं तत्फलमाह ॥ ७८ ॥ रोचयति रुचकः । आह च- फलपूरो बीजपूरः केमरी बीजपूरकः । बीजकः केसराम्लश्च मातुलङ्गस्तु पूरकः ॥ अनेकार्थे- सौवर्चलं मातुलङ्गं शिला चन्दनपेषणी । श्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम् । समीरयत्यामोदं समीरणः । मरो वाति मरुवकः । प्रस्थे सानौ पुष्पयति जाङ्गलत्वात्प्रस्थपुष्पः । खरत्वेन फणाभपत्रत्वाद्देयः फणिज्जकः ॥ ७९ ॥ जम्ब्यते जम्बीरः, जम्बीरोपि । आह च- जम्बीरः खरपत्रश्च फणी चोक्तः फणिज्जकः । मरुतको मरुवको महम्मरिचकस्तथा ॥ पर्णान्यस्यति पर्णासः । कठिन् जरयति कठिञ्जरः । कुण्ठति कुटेरकः कृष्णाज्जालयः । (शुक्रः कुटेरोर्जकः), अर्जयतीति । आह च- कुटेरकस्तु वैकुण्ठः क्षुद्रपत्रोर्जकः सितः । प(व)टपत्रः कुटेरोन्यः पर्णासो बिल्वगन्धकः । पाठोऽस्यातीति पाठी । चेतति चित् चितो जन्तून्धायते चित्रकः, नानारूपो वा । वह्निसंज्ञेयो दीपनत्वात् । आह च- चित्रको दहनो व्यालः पाठीनो दाहणोमिकः । ज्योतिष्को बह्नी वह्निः पाठी पाली कुटः शिखी ॥ ८० ॥ अर्काह्वेर्कपर्यायी । वसत्यस्मिन्स्तेजो वसुकः । आम्फुटत्यास्फोटः । गणा बहवः (बहूनि) रूपाण्यस्य गणरूपः । विकिरति पुष्पाणि विकीरणः । मन्दाभिर्यति मन्दारकः, मन्दा आरा अस्य वा । अर्काभानि पर्णान्यस्यार्कपर्णः । शुक्लार्कैर्लर्कः, अलति भूषयतीति । प्रतापं स्यति प्रतापसः, प्रकृष्टास्तापसा येन वा । आह च- अर्कः सूर्याह्वयः पुष्पी विट्छूरश्च विकीरणः । जम्बलः क्षीरपर्णः स्यादास्फोटो भास्करो रविः ॥ राजार्को वसुको व्यर्को मन्दारो गणरूपकः । एकाष्टीलः सदापुष्पी स चालर्कः प्रतापसः ॥ ८१ ॥ शिवप्रिया

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्ट्रीलो वुको वसुः ।
 वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ॥ ८२ ॥
 वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ।
 जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ॥ ८३ ॥
 मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ।
 मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ॥ ८४ ॥
 पाठाम्बघ्रा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ।
 एकाष्ट्रीला पापचेली प्राचीना वनतिक्तिका ॥ ८५ ॥
 कटुः कटंभ (व) राशोकरोहिणी कटुरोहिणी ।
 मत्स्यपित्ता कृष्णभेदां चक्राङ्गी शकुलादनी ॥ ८६ ॥

मल्लिका शिवमल्ली, उक्तं च- वुक् बिल्वं सधत्तुरं सुमना पाटला तथा । पद्ममुत्पलगोःसूर्यमष्टौ पुष्पाणि शंकरे ॥ पशुपतेरयं प्रियो वा पाशुपतः । एकोष्ट्रीलो मञ्जारस्तस्य । वाति वुकः, वक इति प्राच्याः । वस्ते छादयति वसुः । आह च- वसुर्वसुक इत्युक्तः शिवार्कः [इकः] शिवशेखरः । महा-पाशुपतश्चैव सुव्रतः शिवमल्लिका ॥ [जन्मवृक्षमस्ति नाशयति वृक्षादनी । वृक्षे रोहति वृक्षरुहा, वृक्षरो-हेति वनेचराः] । आह च- वन्दाकः स्याद्वृक्षरुहा शेखरी कामवृक्षकः । वृक्षादनी नटरुहा कामिन्यङ्-घ्रिपरोहणी ॥ अर्थे जीवन्ती गुडूची वृक्षरुहा शाकविशेषश्च ॥ ८२ ॥ वत्सानामदनं वत्सादनी । छिन्ना रोहति छिन्नरुहा । गुडति रक्षति गुडूची । तन्त्रयते धारयत्यायुस्तन्त्रिका । जीवयति जीवन्तिका । सोमवल्लभमृतत्वात् । मधूनि पर्णान्यस्या मधुपर्णी । आह च- गुडूच्यमृतवल्ली च छिन्ना छिन्नरुहामृता । छिन्नोद्भवामृतलता वरा वत्सादनी स्मृता ॥ सेवोक्ता सोमवल्ली च कुण्डली चकलक्षणा । जीवन्ती मधुपर्णी च तन्त्रिका देवनिर्मिता ॥ अर्थे विशल्या लाङ्गली दन्ती गुडूची च ॥ ८३ ॥ मूर्वाति वध्नाति मूर्वा, अत एवास्या विकारो मूर्वा । मधुरो रसोऽस्या मधुरसा । मुरति संवेष्टयति मोरटा । तेजयत्यग्निं तेजनी । स्रवति रसं स्रवा, सुवेत्येके । मधूलिका माधुर्यात् । मधुनः श्रेणी पङ्क्तिर्मधुश्रेणी । गोकर्णी गोकर्णाभपत्रा, पाककर्णपर्णेति (सू०) डी.पू । पीलोरिव पर्णान्यस्याः पीलुपर्णी । आह च- मूर्वा मधु-रसा देवी पृथुत्वक् पीलुपर्ण्यपि । रव(मधु)श्रेणी स्वादुरसा स्निग्धपर्णी च मोरटा ॥ द्वयर्थे तेजनी तेजोवती मूर्वा च । आहिनन्दुः- स्निग्धच्छदा मधुश्रेणी पृथुत्वग्रसवाहिनी । रवश्रेणी मधुमती मुद्गङ्गी द्विजमे-खला ॥ आलोलनी योगवहा मोरटा च मधुस्रवा । सुयो[खो]षिता स्निग्धपर्णी गोकर्णी सा मधूलिका ॥ पीलुपर्णी कर्मकरी प्रमथा मधुमतीति च ॥ ८४ ॥ [पठ्यते पाठा] । विद्धौ वर्णौ यया विद्धकर्णी, शाखे श्रूयमाणत्वात् । स्थापनी वस्तिकर्मोपयोग्या । रस्यते रसा । पापचेली वृक्षत्वात् । प्राचीभवा प्राचीना । वने तिक्तरसा वनतिक्ता । आह च- पाठाम्बघ्राम्बघ्रकी च प्राचीना पापचेलिका । वृकतिक्ता वनोत्तिक्ता पापिका स्थापकी वृक्षी ॥ अर्थे रसा राज्ञा सल्लकी पाठा च ॥ ८५ ॥ कटुत्वावृणोति गलं कटंभरा । शोकहन्त्री रोहत्यगं वाशोकरोहिणी । मत्स्यपित्तास्वादा, मत्स्यानां पित्तं जीवितं वा । कृष्णो भेदमच्छे-देस्याः कृष्णभेदा । शकुलानामदनं शकुलादनं शकुलादनी वा । आह च(निघण्टुः)- कटुका मत्स्य-शकुला मत्स्यपित्ता च रोहिणी । कृष्णभेदा चण्डरुहा राज्ञा कटुकरोहिणी । अशोकरोहिणी तिक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी । कटुरोहिण्यरिषा च प्रोक्ता तिक्ककरोहिणी ॥ द्वयर्थे कटंभरा कटुङ्गाः कटुकी च ॥ ८६ ॥ आत्मना गुप्ता स्पर्शाविषयत्वात् । न जहाति शक्नानजहा । न विगताङ्गाव्यङ्गा कण्डं

आत्मगुप्ताजहाव्यङ्गा कण्डूरा प्रावृषायणी ।
 ऋष्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ॥ ८७ ॥
 चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंखरी वृषा ।
 प्रत्यक्षश्रेणी सुतश्रेणी चण्डा मूषिकपर्ण्यपि ॥ ८८ ॥
 अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ।
 प्रत्यक्षपर्णी के(की)शपर्णी किणिही खरमञ्जरी ॥ ८९ ॥
 हज्रिका ब्राह्मणी पद्मा भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ।
 अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्वरवर्धकाः ॥ ९० ॥
 मज्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेषी(शि)का ।
 मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्लयपि ॥ ९१ ॥

राति कण्डूरा । प्रावृषि भवा प्रावृषायणी । ऋष्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋष्यप्रोक्ता, ऋषिभिरप्रोक्ता हेय-
 त्वादित्येके । शूकप्रधाना सकण्टका शिम्बिरस्याः शूकशिम्बिः । कपीन् कपति कपिकच्छूः । मर्कटी
 कपिरोमफलत्वात् । आह्नेन्दुः— ऋष्यप्रोक्ता स्वयंगुप्ता कपिकच्छूश्च कण्डूरा । आत्मगुप्ता दुरालम्भा
 जाङ्गलिर्दुरभिग्रहा ॥ अव्यङ्गा वृषभी गुप्ता कण्डूरा शूकशिम्बिका । कपिरोमफला चैव समाना
 प्रावृषायणी ॥ ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साजहा प्रावृषायणी ॥ ८७ ॥ चित्रानेकवर्णपत्रा । न्यग्रोहाति
 रुणद्धि वा बहुमूलत्वाद्यग्रोधी । द्रवति द्रवन्ती । शं वृणोति शंखरी । वर्धति वृणोति वा वृषा । प्रतीची
 श्रेण्यस्याः प्रत्यक्षश्रेणी । सुतानां मूलानां श्रेण्यस्याः सुतश्रेणी । चण्ड्यते चण्डा । मूषिकपर्णा— आखु-
 कर्णाभपत्रा । आह च (निघण्टुः)— द्रवन्ती शंखरी चित्रा न्यग्रोधी मूषिकाह्वया । प्रत्यक्षश्रेणी वृषा
 चण्डा पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका ॥ द्वयर्थे— उपचित्रा दन्ती पृश्निपर्णी चेति, दन्त्यां द्रवन्तीभ्रान्त्या प्रत्यक्षदुप-
 चित्तामाह ॥ ८८ ॥ अपकृष्टः(आ)समन्तान्मार्गोऽस्यापामार्गः, अधःशय्या(व्या)ह्यत्वाद् । शिखरे भवः
 शैखरिकः । अधर्म मार्गं वाति धामार्गवः, धाम अर्जति वा । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकः । प्रत्यक्षि
 पर्णान्यस्याः प्रत्यक्षपर्णी । केशपर्णी कपिलोमत्वात्, अत एव केशवल्लीत्येके । किणिनी जिहीते याति
 किणिही, स्पर्शात्किणोत्पादनात् । आह च— अपामार्गस्तु शिखरी प्रत्यक्षपुष्पी मयूरकः । अधःशय्याथ
 किणिही दुर्ग्रहः खरमञ्जरी ॥ स एवोक्तः शैखरिको मर्कटी दुरभिग्रहः । पञ्चपुष्पी च शिखरः कू-
 मर्कटपिप्पली ॥ द्वयर्थे धामार्गवोपामार्गः कोशातकी च ॥ ८९ ॥ हान्त रोगं हञ्जी । ब्राह्मणी पवित्र-
 त्वात् । पद्मा पद्माभपुष्पा । भृज्जाति भार्गी, भृगुजेत्येके, अत एव ब्राह्मी । अङ्गाराभा वल्लघोस्या
 अङ्गारवल्ली । बालेयशाको गर्दभभोग्यत्वात् । वृणोति वर्धते वर्धश्च, वर्धराकृतिपत्रो वा । आह च—
 भार्गी गर्दभशाकश्च पद्मा ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गारवल्ली हञ्जी च वर्चो वर्धकस्तथा ॥ द्वयर्थे ब्राह्मी स्पृक्षा
 भार्गी च । आह्नेन्दुः— ब्रह्मरीतिस्तथा स्पृक्षा भार्गी च ब्राह्मणी मत्ता ॥ ९० ॥ मञ्जौ मनेज्जि वर्णे तिष्ठति मञ्जिष्ठा,
 अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) पत्रम् । विकसति दूरं विकसा । जिङ्गाति प्रसरति जिङ्गी । समन्ततोऽङ्गाति सम-
 ङ्गा । काले मिष्य(श्य)ते शब्दते कालमेषी(शी) । भण्ड्यते भण्डीरी भण्डी च । योजनवल्ली दूरप्रसरा । आह च
 (निघण्टुः)— मज्जिष्ठा कालमेषी च समङ्गा विकसारुणा । मञ्जुका रक्तयष्टिश्च भण्डी योजनवल्लयपि ॥ आ-
 हेन्दुः— विकसा कालमेषी तु कालगोष्ठी च जिङ्गिका । रक्ता भण्डीरिका चेति— ॥ ९१ ॥ याति प्रसरति

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ।
 रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ॥ ९२ ॥
 पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ।
 क्रोष्टुविज्ञा सिंहपुच्छी कलशिर्धावनिर्गुहा ॥ ९३ ॥
 निदिग्धिका स्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ।
 प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ॥ ९४ ॥
 नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ।
 रजनी श्रीफला तुत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ॥ ९५ ॥
 अवलगुजः सोमराजा सुबलिः सोमबलिका ।
 कालमेषी कृष्णफला वाकुची पूतिफल्यपि ॥ ९६ ॥

यासः । यौति यवासः । दुःस्पर्शः कण्टकित्वात् । धन्वयासो मरुद्भवत्वात् । कुं नाशयति कण्टकित्वात्कु-
 नाशः । रोदयति खेदयति रोदनी, चोदनीति सभ्याः । कच्छूं रोगं राति कच्छुरा । अनन्ता समुद्रान्ता
 च दूरव्याप्तेः । कृच्छ्रेण लभ्यते दृश्यते दुरालभा । आह च- यासो यवासकोनन्तो बालपत्रो विकण्टकः ।
 चौरमूलः समुद्रातो दीर्घमूलो मरुद्भवः ॥ धन्वयासो दुरालम्भा ताम्रमूली च कच्छुरा । दुरालभा च
 दुःस्पर्शा यासो धन्वयवासकः ॥ ९२ ॥ पृश्निश्चित्रगवीव पर्णान्यस्याः पृश्निपर्णी, सूक्ष्मपर्णा वा, यदाह
 पृश्निरलतनो । अङ्घ्रेर्बुध्नादारभ्य पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णी । क्रोष्टुनिर्विज्ञा दत्तेव, क्रोष्टुपु-
 च्छीत्वात् । सिंहस्येव पुच्छमस्याः सिंहपुच्छी, लोकोक्त्या सिंहपुच्छकः । कलशिर्गरी पृथुलत्वात् ।
 धावति प्रसरति धावनिः । गूहति रसं गुहा । आह च- पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी कलशिर्धावनी गुहा ।
 शृगालविज्ञापृष्ठं (इष्टि) तिलापर्णी क्रोष्टुकपुच्छिका ॥ ९३ ॥ निदिग्धेति निदिग्धिका । स्पृशति कण्टकै-
 रुपतपति स्पृशी । व्याघ्री हिंसत्वात् । कण्टकबाहुल्याद् बृहती । कण्टकानियति कण्टकारी । प्रचोदयति
 कण्टकैः प्रेरयति प्रचोदनी । कोलति कुली । क्षुणात् क्षुद्रा हिंसा, क्षुद्रवार्ताव्येकदेशो वा । राष्ट्रमस्त्यस्या
 राष्ट्रिका । बृहती तु निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, यतो नयोर्बहान्भेदः । आह च-
 कण्टकारी तु दुःस्पर्शा क्षुद्रा व्याघ्री निदिग्धिका । कण्टालिका कण्टकारी धावनी दुःप्रधर्षिणीति ॥
 यथा- बृहती सिद्धनाकान्ता वार्ताकी राष्ट्रिका कुली । विशदा स्थूत्रभग्नाको महती तु महोदका ॥
 भागुरिर्हि द्वयोर्बृहतीत्वं मन्यते, यच्छाश्वतः- क्षुद्रायां क्षुद्रवार्ताक्यां बृहती छन्दसि क्वचित् । द्वयर्थे
 प्रचोदनी कण्टकारिका दुरालभा च ॥ ९४ ॥ नीली काला च वर्णे, नीलात्प्राण्योषधोर्दीप् (वा०) ।
 क्लीतकं विनिमयोस्त्यस्याः क्लीतकिका । ग्रामे भवा ग्रामीणा । रजयति नीलीकरोति रजनी । श्रीफला
 रम्यफला । तुयते तुत्था । द्रवत्यस्याः स्पर्शाज्जनो द्रोणी, तुणीत्येके । दोलयते दोला, मेलेत्येके । नीलो-
 स्त्यस्या नीलिनी । आह च- नीलिनी नीलिका काला प्राग्या तुणी विशेषनी । तुत्था श्रीफलिका मेला
 सारवाही च रजनी ॥ त्र्यर्थे मधुपर्णी गुडूची कादरनी नीलिका चेति, द्वयर्थे क्लीतकिका मधुयष्टी नीलिका
 च ॥ ९५ ॥ अवलगोररम्याज्जातोवल्गुजः । सोमेनाह्लादनेन राजते सोमराजा । कालेन मिथ्यते शब्दयते
 कालमेषी कृष्णफलत्वात् । वातं संकोचयतीति निर्वचनाद्वाकुची । पूतिः फलमस्याः पूतिफली, पाककर्णोति
 (सू०) दीप् । त्र्यर्थे कालमेषी मज्जिष्ठा बृहती वाकुचिका च ॥ ९६ ॥ कर्षति कृष्णा, श्यामलत्वाद्वा ।

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ।
 ऊषणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ॥ ९७ ॥
 कपिवल्ली कोलवली श्रेयसी वसिरः पुमान् ।
 चव्यं तु चविका काकचिच्चीगुञ्जे तु कृष्णला ॥ ९८ ॥
 पलंकषा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः ।
 गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाट इत्यापि ॥ ९९ ॥
 विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ।
 शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ॥ १०० ॥
 शतमूली बहुसुताभीरुर्न्दीवरी वरा(री) ।
 ऋष्यप्रोक्ताभीरुपत्त्रिनारायण्यः शतावरी ॥ १०१ ॥

उपकोलति संस्त्यायत्युपकुल्या । विदेहदेशे भवा वैदेही । मगधभवत्वान्मागधी । चपति चपला । कणाः
 सन्त्यस्या कणा । ऊषत्यूषणा, ऊष रुजायाम् । उष ढाहे, तीक्ष्णतण्डुलत्वात् । पिपति
 पिप्पली । शौण्डी शक्तत्वात् । कोला, कुल संस्त्याने । आह च— पिप्पली मागधी कृष्णा चपला तीक्ष्ण-
 तण्डुला । उपकुल्या कणा श्यामा कोला शौण्डी तथोषणा ॥ इन्दुश्च— पिप्पली तण्डुलफला वैदेही कृष्ण-
 तण्डुला । करिपिप्पली बृहत्त्वाद् गजयोग्या वा ॥ ९७ ॥ कपिवल्ली मर्कटरोमत्वात् । एवं कोलवल्ली । वस्यते
 छाद्यते रोमभिर्वसिरः । चव्यं, फलं चैतत्, चव्यते चव्यं च्यवते वा । आह च— चविका कोलवल्ली तु चव्यं
 चवनमेव च ॥ तस्याः फलं विनिर्दिष्टं श्रेयसी हस्तिपिप्पली ॥ चन्द्रनन्दनः समान्येनाह चव्या कोला
 च चविका श्रेयसी गजपिप्पली । चवना कोलवल्ली तु चव्यं कुञ्जरपिप्पली । त्र्यर्थे मर्कटवल्ली— अपामार्गो
 हस्तिपिप्पली स्वयंगुप्ता चेति, तथा वसिरोपामार्गः समुद्रलवणं हस्तिपिप्पली चेति । काकवर्णी चिच्ची
 प्रान्तोऽस्याः काकचिच्ची । गुञ्जति शिम्ब्यां गुञ्जा । कृष्णं प्रान्तं लाति कृष्णला । रक्तिकापि ॥ ९८ ॥ पलं
 मांसं कषति पलंकषा । इक्षोरिव गन्धोऽस्याः स्वादुकण्टकत्वादिक्षुगन्धा । शुनो दष्ट्रेव हिंस्रत्वाच्छृङ्गा ।
 गवां कण्टको वेधको गोकण्टको गोक्षुरत्वात् । गौर्महीति तु युक्तं, अत एव वनशृङ्गाटो भूक्षुरश्चायम् ।
 आह च— गोक्षुरः स्याद् गोक्षुरको भक्षकः स्वादुकण्टकः । गोकण्टको भक्षकः [ट] कः षडङ्गः क्षुरकः
 क्षुरः ॥ गोकण्टो गोक्षुरः कण्टी षडङ्गस्त्रिकण्टकः । त्रिकण्टकः कण्टफलः श्वदंष्ट्र्यालदंष्ट्रकः ॥ त्र्यर्थे
 पलंकषो लाक्षा गोक्षुरो गुग्गुलुश्च, तथा— इक्षुगन्धा विदारि कोकिलो गोक्षुरश्च ॥ ९९ ॥ विशत्यन्तर्विश्वा ।
 वेवेष्टि विषा । प्रतीपा विषस्य प्रतिविषा, अगदत्वात् । शृङ्गयुक्तत्वाच्छृङ्गी । आह च— अतिविषा
 शुक्लकन्दा ज्ञेया विश्वा च भृङ्गुरा । श्यामकन्दा प्रतिविषा शृङ्गी चोपविषा विषा[तथा] ॥ महौषधं
 तु विषं नातिविषा । त्र्यर्थे तु हि महौषधं (विषं) शुण्ठी लशुनं चेति विषा(फ)शब्दं बुद्धा भ्रान्तोऽयम् ।
 क्षीरमवाति क्षीरावी । दुग्धमस्त्यस्या दुग्धिका क्षीरकाकोलीयम् । आह च— द्वितीया क्षीरकाकोली क्षीर-
 शुक्ला पयस्विनी । पयस्या [वयस्या] क्षीरमधुरा वीरा क्षीराविकारिका । अत्र क्षीरावी विकारिकेति च
 ग्रन्थकृन्मन्यते, क्षीरेति विकारिकेति तु वैद्याः ॥ १०० ॥ शर्तं बहूनि मूलान्यस्याः शतमूली । बहुधा
 सुवति बहुसुता । अभीरुः स्थिरपत्त्रा रसायनत्वाद्वा । इन्दीवर्युत्पलपुष्पा । वृणोति वरा । ऋष्यैः प्रोक्ता-
 धिता द्वीपिशत्रुत्वात् । नारायणी विष्णुजाता । शतेन वृणोति शतावरी । न हिनोत्यहेरुः, अभीरोरप्र-
 शोर्यं वा । हरमेखलो निघण्टौ दृष्टः, यदाह— सहस्रमूली सहस्रावरी— अहेरुरिति । आह च— शतवीर्या
 शतपदी पीवरीन्दीवरी वरी । सहस्रवीर्याभीरुश्च तुङ्गिनी बहुपत्तिका ॥ ऋष्यप्रोक्ता द्वीपिशत्रुर्दी[द्वी]-
 पिका वरकण्टकः । मता पुरुषदन्ता च शतावर्युर्वकण्टकः ॥ १०१ ॥ कालयति दंष्ट्रान्कालीयकः ।

अहेरुथ पीतद्रुकाली(ले)यकहरिद्रवः ।
 दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ॥ १०२ ॥
 वचोऽग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ।
 शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ॥ १०३ ॥
 वृषोटारूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ।
 आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुकान्तापराजिता ॥ १०४ ॥
 इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ।
 शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः ॥ १०५ ॥
 मिश्रेयाप्यथ सीहुण्डो वज्रः स्नुक् स्नुही गुडा ।
 समन्तदुग्धाथो वेल्लममोघा चित्रतण्डुला ॥ १०६ ॥
 तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुनपुंसकम् ।
 व-ब-ला वाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ॥ १०७ ॥

हरिः पीतो द्रुः स्कन्धोऽस्य हरिद्रुः । दार्वी दारुहरिद्रा च पिण्डहरिद्रातोऽन्या । अत्यर्थं पचति पचंपचा ।
 पिपिलि रोगेभ्यः पर्जनी । आह च- हरिद्रा पीतिका पिण्डा रजनी रजनी निशा । गौरी वर्णवती पीता
 हरिता [द्रा] वरवर्णिनी ॥ अन्या दारुहरिद्रापि हरिद्रुः पीतचन्दनम् । निर्दिष्टा वै कटकिकी स च काले-
 यकः स्मृतः ॥ कालीयको दारुनिशा दार्वीपीतद्रुपीतकाः । कटकटेरी पर्जन्या पीतदारु पचंपचा
 ॥ १०२ ॥ वक्त्यनया वचा, वाक्पाटवकृत । षड् ग्रन्थयः पर्वाण्यस्याः षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या
 लोमशत्वाद् गोलोमी । शुक्ला कृष्णा च द्वेधासौ, यदाह- वचोऽग्रगन्धा गोलोमी जटिलोप्रा च लोमशा ।
 अन्या श्वेतवचा मेथ्या षड्ग्रन्था हैमवत्यपि । त्रयर्थं शतपर्वा दूर्वा वशा वचा च । वैद्यानां मातेव रोगजित्वात् ।
 हिनस्ति रोगान् सिंहि । उदयते काम्यते वाशिका ॥ १०३ ॥ वर्षति मधु वृषः । अटान् गच्छतो रूप-
 त्यटरूपः । सिंहास्याकारपुष्पत्वात्सिंहास्यः । वाजिदन्ता इव केसराण्यस्य वाजिदन्तकः । आह च-
 वासकः सिंहपर्णी च वृषो वासोथ सिंहिका । अटरूपः सिंहमुखो भिषङ्माताटरूपकः ॥ आस्फुटत्या-
 स्फोता । गिरि(रे)रश्मवत्कर्णिकास्य(स्या) गिरिकर्णी । विष्णुकान्ता । अत एव रक्षाहेतुत्वान्न परा-
 जिता । आह च- अश्वक्षुरा श्वेतपुष्पा श्वेता च गिरिकर्णिका । कटभी श्वेतसारा च श्वेताख्या चापरा-
 जिता ॥ द्वयर्थे आस्फोता सारिवा गिरिकर्णिका च ॥ १०४ ॥ इक्षोरिव गन्धास्याः, स्वाद्वीत्यर्थः । इक्षु-
 सदृक्काण्डत्वात् (काण्डेक्षुः) । कोकिलस्येवाक्षीण्यस्य कोकिलाक्षः । इक्षुं रातीक्षुरः । स एव लोकोक्त्या
 क्षुरः, पारुष्याद्वा । आह च- तथान्य इक्षुगन्धः स्यादिक्षुरः कोकिलाक्षकः । कामः[सः] काण्डेक्षुर-
 दिष्टः काकिक्षुर्यायसेक्षुकः ॥ शालायां भवः शालेयः, गुप्तत्वात्, अत एव शालीनः । शीतः शिवश्च ।
 (छत्रा) छत्रातपत्रा । मस्यति परिणमति मिसिः । आह च- मिश्रेया तालपत्री च तालपर्णी मिसि-
 स्तथा । शालेयः स च शालीनो नाम्ना शीतशिवो मतः ॥ १०५ ॥ सीहुण्डः सिंहतुण्डापन्नः, यन्मे-
 खलाकुलशतरू सीहुण्डौ । वज्रो भेदकत्वात् । स्नु(स्नुब्ध)ति क्षीरं स्नुक् स्नुही च, स्नुहेति वैद्याः ।
 गुडा वृत्तत्वात्, गुहेत्यपपाठः, यच्छाश्वतः- गुडौ गोलेश्वविकृती स्नुही गुडिकयोगुडा । सुधापि ।
 आह च- स्नुक् सुधा च महावृक्षो गुडा निर्विशिष्टपत्रकः । समन्तदुग्धा गण्डीरा सीहुण्डो वज्रकण्टकः ॥
 वज्रद्रुः स्नुक् स्नुहीत्येके पेठुः । वेल्लति वेल्लम् ॥ १०६ ॥ विलति भिनसति विडङ्गं विलङ्गति वा ।
 आह च- विडङ्गा जन्तुहन्त्री च कृमिघ्नी चित्रतण्डुला । तण्डुलः कृमिहामोघा केश[केस]ला मृगगा-
 मिनी ॥ वलन्त्यनया वला, बलकृद्वा । वटति वाट्यालकः । चन्द्रनन्दनो बला भद्रौदनी हया तथा वाट्या-
 लक इत्याह । घण्टेवारौति घण्टारवा । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पी, पाककर्णपर्णेति (सू०) डीप् ।
 आह च- शणपुष्पी वृहत्पुष्पी स चोक्तः शणघण्टकः ॥ १०७ ॥ मृद्वीका सौकुमार्यात् । गोस्तनाभ

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ॥ १०८ ॥

त्रिभण्डी रोचनी श्यामापालिन्द्यौ तु सुषेणिका ।

काला मसूरविदलार्धचन्द्रा कालमेषिका ॥ १०९ ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ।

विदारी क्षीरशुक्लेशुगन्धा क्रोष्ट्री तु या सिता ॥ ११० ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्ष्य(र्क्ष)गान्धिका ।

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ॥ १११ ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ।

गोपी श्यामा शारिवा स्याच्चन्दनोत्पलशारिवा ॥ ११२ ॥

गोस्तनीति विशेषोपि सामान्यवृत्तिः । द्राति सरस्वाद् द्राक्षा । आह च— द्राक्षा चारुफला कृष्णा पियाला कालमेषिका । स्वाद्वी गुडा मधुरसा मृद्वीका गोस्तनी स्मृता ॥ हारहूरा च । सर्वा अनुभूतयोऽस्याः सर्वा-
नुभूतिः, नानारसेत्यर्थः । सरति सरला विरोचनीत्वात्, सरद्वेत्येके । त्रयः पुटाश्चादका अस्यास्त्रिपुटा,
त्रिपुटी च, त्र्यस्रेत्येके । त्रिभिर्व्रियते त्रिभिर्व्रियते छाद्यते वा त्रिवृता त्रिवृत्, त्रिपुटात्वाद्वा ॥ १०८ ॥
त्रिभिर्मण्डयत उद्धाव्यते त्रिभण्डी । रोचनी रुचिकर्त्री, रोचनीत्येके । शुक्लेयं, कृष्णमाह । पालयति पा-
लिन्दी । सुषेणोति सुषेणी । आह च— श्यामा त्रिवृन्मालविका मसूरविदला च सा । कालार्धचन्द्रा पा-
लिन्दी सुषेणी कालमेष्यपि ॥ शुक्ला चापि त्रिभण्डीस्यात्काकाक्षी सरला त्रिवृत् । सर्वानुभूतिस्त्रिपुटा त्र्यस्रा
कूटरवृद्धिणी ॥ आम्भसी रोचनी चैव कण्ठविक्षोभणी तथा ॥ १०९ ॥ यष्टीरूपं मधुकं यष्टीमधुकम् ।
एकदेशान्मधुकम् । क्लीबत्वं तद्वति प्रतिवृत्तिं वृष्यत्वात्क्लीतकं, क्लीतसंज्ञं वा । आह च— मधुयष्टी च यष्टी
च यष्टीमधु मधुस्रवा । यष्टीमधूकं मधुकं यष्ट्याहं मधुयष्टिका ॥ तल्लक्षणं क्लीतकं च— इति । विदार्य भक्ष्यते
विदारी । क्षीरेण शुक्ला । इक्षुगन्धा माधुर्यात्, क्षीरविदारीयं कृष्णो भूः कृष्णान्धोयं वा [प्राक्षु देशेषु] । शुक्लो भूः-
ष्माण्डः सृगाली, रसं सृजतीति, क्रोष्ट्री तु लक्षणया । आह च— विदारिका मता शुक्ला स्वादुकन्दा शृगालिका ।
ऋष्यगन्धा विदारी च ऋष्यवल्ली विदारिका ॥ त्वयर्थे— इक्षुगन्धा विदारी कोकिलाक्षको गोक्षुरश्च ॥ ११० ॥ ऋ-
ष्यान्गान्धवत्यर्दयति ऋष्यगन्धा । आह च— अन्या क्षीरविदारी स्यादिक्षुगन्धेष्वुवलयपि । क्षीरवल्ली
क्षीरकन्दा क्षीरशुक्ला पयस्विनी ॥ त्वयर्थे महाश्वेता नीलस्यन्दा यवशर्करा क्षीरविदारी च, तथा ऋष्यगन्धा
मूलकं रक्तालुकं क्षीरविदारी च, तथा क्षीरशुक्ला क्षीरविदारी क्षीरकाकोली नीलस्यन्दा च । लाङ्गली
हलाकारा । शकुलादनी मत्स्यभक्षणात् । आह च— जलपिप्पल्याभिहिता शारदी तोयपिप्पली । मत्स्या-
दनी मत्स्यगन्धा लाङ्गली शकुलादनी ॥ १११ ॥ खरमश्रुते खराश्वा । कारोरियं कारवी कर्मण्येत्यर्थः ।
दीप्योमिदपिनः । मीनात्यमिमामन्यं मयूरः । लोच्यते लुच्यते वा मस्तकोऽस्य वर्वराकारत्वाद्धोचमस्तकः,
लोचमर्कट इत्येके । आह च— अजमोदा वस्तमोदा दीप्यको लोचमस्तकः । खराश्वा कारवी वल्ली मोचा
हस्तिमयूरकः । त्वयर्थे मयूरकोशमार्गो जमोदा तुत्यकश्च । गोपायति गोपी । (श्यामा) श्यामवर्णा । यच्छा-
श्वतः— शारिवायां निशि श्यामा श्यामौ च हरितासितौ । शीर्यन्तेनया दोषाः शारिवा । चन्दनाह्ला-
दनत्वात्, अनन्तेत्येके । उत्पलाभः त्रोटपलशारिवा । आहुश्च— शारिवा फणिजिह्वा च गोप्यास्फोता च
चन्दना ॥ ११२ ॥ योजनीयं योगे साधु वा योग्यम् । ऋजोति ऋद्धिः । वृद्धेरोषधिविशेषस्यापि योग्या-
दीनि नामानि । आह च— ऋद्धेर्वृद्धिः सुखं सिद्धी रथाङ्गं मङ्गलं वसु । ऋद्धिपुष्टा [सृष्टा] युगं
योग्यं लक्ष्मीः सर्वजनप्रिया ॥ केन वायुना दध्यते कदली । वारणानां वुसो घासः, वारणवि(वु)षेत्येके । रभ-

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ।
 कदली वारणवुसा रम्भा मांचांशुमत्फला ॥ ११३ ॥
 काष्ठीला मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ।
 वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षिणी ॥ ११४ ॥
 नाकुली सुरसा नाग(रास्त्रा)सुगन्धा गन्धनाकुली ।
 नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा ॥ ११५ ॥
 विदारिगन्धांशुमती शा(सा)लपर्णी स्थिरा ध्रुवा ।
 तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कर्पासी बदरेति च ॥ ११६ ॥
 भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृ-ऋ-षभो वृषः ।
 गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥
 धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ।
 ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ॥ ११८ ॥

तेस्या रम्भा । मुञ्चति रसं मोचा । अंशुमानिव फलान्यस्या अंशुमत्फला, भानुफलाख्या ॥ ११३ ॥ ईषदष्टील-
 मस्याः काष्ठीला, काष्णी[छी]रस इत्येके । आह च (धन्वन्तरिः)- कदली सुकुमारा च रम्भा भानु-
 फला मता । क[ष्णी] छी]रसश्च निःसारा मोचा हस्तिवि(वु)षा तथा ॥ सहा क्षुद्रा, सहाख्यात्र । व्यर्थे हि
 सहा मुद्रपर्णी बला नाकुली च, यतो महासहा माषपर्ण्युच्यते । वार्ताकं देस्याम् । भण्टाकी कण्टकार्यौ
 अन्येयमित्यर्थं मन्यन्ते, वैद्यास्त्वभिन्ना प्राहुः, यदाह- हिङ्गुली वृद्धीति च ॥ ११४ ॥ नकुलानां
 प्रिया नाकुली । नागसुगन्धा सर्पसुगन्धत्वात् । छत्राकी छत्राभपर्णी । सुष्ठु वहत्यामोदं सुवहा । अर्धेन
 रास्त्रार्धेन सर्पाक्षीति गौडाः, वैद्यास्तु नाकुलीगन्धनाकुल्यौ विदारीक्षीरविदारीवद् भिन्ने मन्यन्ते ।
 आह च- नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा भोगिगन्धिका । सैव सर्पसुगन्धेति- । तथा- अन्या महासु-
 गन्धा च सुवहा गन्धनाकुली । सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमदर्दनी ॥ ११५ ॥ विदार्या गन्धोस्या
 विदारिगन्धा । अंशुषः सन्त्यस्या अंशुमती दीर्घमूलत्वात् । शालस्येव पर्णान्यस्याः शालपर्णी । आह
 च- शालपर्णी स्थिरा यौम्बा त्रिगर्भतिगुहा ध्रुवा । विदारिगन्धांशुमती दीर्घमूला च पीतनी ॥ तुण्डि-
 कान् गन्धादीनीरयति कण्टकितातुण्डिकेरी । समुद्रः कण्टकैः कृतरक्षोन्ते स्याः समुद्रान्ता, दूरप्रसरत्वाद्वा ।
 कल्पते कर्पासी । बदराणां च फलानि सन्त्यस्या बदरा, यन्माला- कर्पासो बदरः प्रोक्ता बादरः पिच-
 वश्च इ । व्यर्थे तुण्डिकेरी चिन्वा कर्पासी च, व्यर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यवासकः सृक्का च ॥ ११६ ॥ वने
 भवा वन्या । सा कर्पासी । (भारद्वाजी) भारद्वाजसृष्टेत्यागमः । भद्रापि । शृङ्गाणि सन्त्यस्य शृङ्गा ॥
 अत एव वृषाख्यः । आह च- ऋषभो धूर्वहो वी[छी]रो मत्तको वृषभो वृषः । वितानी ककुदिन्द्राक्षो
 बन्धुरो गोपतिः स्मृतः ॥ गाङ्गमीरयति पवित्रत्वात् गाङ्गेरुकी । नागानां बलकृन्नागबला । सपति
 हिनास्ति गन्धेन क्षपा । गवि जले-ह्रस्वे (एधते) गवेधुका । आह च- गाङ्गेरुकी नागबला खरगन्ध-
 निका क्षपा । विश्वदेवा तथारिष्टा ख[च] गौडा ह्रस्वा गवेधुका ॥ ११७ ॥ धामार्जति धामार्गकः । घो-
 षति शब्दायते घोषकः । स धामार्गवः पीतपुष्पो महाजाली, जालं वितानः । आह च- धामार्गवः
 कोशफलो राजकोशातकी फला । कर्कोटकी पीतपुष्पा महाजाली तथोच्यते ॥ ज्यौत्स्नी रात्रौ भासनात् ।
 पठति त्रिस्तीर्यते पटोली । जाली सविताना । ऐरावतो नागरङ्गो नादेयी भूमिजम्बुकृत्युक्त्वापि भ्रान्त्या-
 प्रोक्ता ॥ ११८ ॥ लाङ्गलवद् भेदनाल्लाङ्गली । अमिशिक्ता स्पृष्टमशक्यत्वात्, अमिमुखीत्येके । आह
 च- कलिकारी तु फलिनी विद्यत्या गर्भपातनी । लाङ्गत्यामिमुखी सौरी दीप्तानन्तेन्द्रपुष्पपि ॥ द्वयर्थे-
 अमिमुखा भलातकी लाङ्गली च । काकस्येवाङ्गं नासारूपं फलमस्याः काकाङ्गी, काकजङ्घेत्येके ।

स्याद्वाङ्मलिक्यमिश्रिता काकाङ्गी काकनासिका ।
 गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ॥ ११९ ॥
 अजशृङ्गी विषाणी स्याद् गोजिह्वादार्विके समे ।
 ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यप्यथ द्विजा ॥ १२० ॥
 हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ।
 एला-ल-वालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ॥ १२१ ॥
 वालुकं चाथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ।
 वालं ह्रीवेरबहिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ॥ १२२ ॥
 कालानुसार्यवृद्धास्मपुष्पशीतशिवा नि तु ।
 शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी मुरा ॥ १२३ ॥
 गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ।
 महेरणा कुन्दुरुकी सल्लकी हादिनीति च ॥ १२४ ॥

आह च— काकनासा ध्वाङ्क्षनासा काकतुण्डफला च सा । गोधाया इव पदान्यस्या गोधापदी, कुम्भ-
 पथादिः (सू०) । हंसपदी च । मुष्णा (स्य)ति खण्डयति दोषान्मुसली । द्वयर्थे तालपत्रा मुसली
 मिश्रेया च ॥ ११९ ॥ अजस्येव शृङ्गाण्यस्या अजशृङ्गी, कर्कटशृङ्गीत्यर्थः । विषाणी शृङ्गीत्वात् ।
 आह च— शृङ्गी कर्कटशृङ्गी च कुरङ्गी कर्कटाह्वया । कुलीरशृङ्गी वका च महाप्रेषा नताङ्ग्यपि ॥
 गोजिह्वाभपत्रा । दारयति रोगान् दावी, ओषधिविशेषः । नागवल्ली फणिलता पातालानीतत्वात् ।
 द्विर्जायते द्विजा ॥ १२० ॥ हरति हरेणुः । रेणुका भस्मयोगात् । कुन्त्या दुर्वाससा दत्ता कौन्ती । भस्म-
 ना धूत्या गन्धयति भस्मगन्धिनी । आह च— रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा । भस्मगर्भा
 पाण्डुफला भस्मगन्धा हरेणुका ॥ गन्धद्रव्यं चेतत् । एला-ल-वद्वलति— एला-ल-वालुकम् । हरि पिङ्गं वालुकं
 हरिवालुकम् । त्रयर्थे सुरभिः सल्लकी मुरा— एलावालुका च ॥ १२१ ॥ पाल्यते पालङ्क्या । मुखात्कुन्द
 इव मुकुन्दः, सुखति रसं वा । कुन्त्यति कुन्दुरुः । आह च— कुन्दुरुः स्यात्कुन्दुरुकः कुन्दश्चासौ विड[द]-
 ह्यपि । मुकुन्दस्तीक्ष्णगन्धश्च पालिन्दो (लङ्क्यो)भीषणो बली ॥ वलते वालम् । जिहेति च ह्रीवेरम् । बहते
 वर्धते बहिष्ठम् । उदीचीभवमुदीच्यम् । केशपर्यायं वालत्वात् । अम्बुनाम तृङ्घ्नत्वात् । आह च—
 वालुकं वारि तोयं च ह्रीवेरं जलम्बु च । केशं वज्रमुदीच्यं च पिङ्गमावपनं कचम् ॥ १२२ ॥ काल-
 मनुसरति शीतोष्णाभ्यां कालानुसार्यम् । वृद्धं कालस्थायि । अश्मनः पुष्पं, अश्मानं पुष्पाति वा, तदूर्ध्व-
 जत्वात् । शीतत्वेन शिवं शीतशिवम् । द्वयर्थे शीतशिवं सैन्धवं मिश्रेया चेत्याहुः । तानि तु शैलेयं, शि-
 लायां भवं शैलेयम् । आह च— शैलेयं पलितं वृद्धं जीर्णं कालानुसार्यम् । स्थविरं च शिलादद्गुं शिला-
 पुष्पं शिलाभवम् ॥ दैत्या मुराख्यदेयनामत्वात् । (मुरा) मुर संकेतने । आह च— मुरा गन्धवती दैत्या
 गन्धाढ्या गन्धमालिनी । सुरभिः श्रुतगन्धा च कुटी गन्धकुटी स्मृता ॥ १२३ ॥ गजैर्भक्ष्यते गजभक्ष्या ।
 सुष्ठु बहति स्रवति सुवहा, सुस्रवति वैद्याः । महदीरणमस्था महेरणा । सत्कृत्य लक्ष्यते स्वाद्यते गजैः
 सल्लकी [शल्लकी] । हादोस्त्यस्या हादिनी । आह च— सल्लकी शल्लकी हादा सुरभिः सुस्रवा रसा । अश्वमूत्री
 कुन्दुरुकी गजभक्ष्या महेरणा ॥ १२४ ॥ अग्नेर्ज्वलेव रक्ता, मयपावनीत्वाद्वा । सुधिक्षा सुलभा । धातु-
 रक्ता धातुकी, धातुपुष्पीत्वात् । आह च— धातुकी ताम्रपुष्पी च कुजरा मयपावनी । पर्वतीया सुधिक्षा
 च वह्निपुष्पा च शब्दिता ॥ पृथ्वीका बहुफला पत्रैलात्वाद्वा । एवं बहुला । चन्द्रस्य कर्पूरस्थ बाला
 पुत्रीव चमत्कारात् । एलयति मुखदौर्गन्ध्यमित्येला । निष्क्रान्ता कुटेः कोशान्निष्कुटिः । आह च— पत्रैर्ल
 बृहदेला च त्रिदिवा त्रिदिवोद्भवा । स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका चन्द्रकन्यका ॥ त्रिपुटे (ती) तान्दुः । त्रयर्थे

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातुकी धातुपुष्पिका ।
 पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुलाथ सा ॥ १२५ ॥
 सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ।
 व्याधिः कुष्ठं पारिभ(भा)व्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ॥ १२६ ॥
 शंखिनी चोरपुष्पी स्यात्केशिन्यथ वितुन्नकः ।
 झटासलाजझटा ताली शिवा तामलकीति च ॥ १२७ ॥
 प्रपौण्डरीकं पुण्डर्यमथ तुन्नः कुवेरकः ।
 तुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ॥ १२८ ॥
 चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पु(ष्प) व्रगणहासकाः ।
 व्यालायुधं व्याघ्रनखं करजं चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥
 सु(शु)षिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ।
 धमन्यजनकेशी च हनुर्हृद्विलासिनी ॥ १३० ॥

पृथ्वीका हिङ्गुपत्रिकोपकुञ्चिका सूक्ष्मैला चेत्साहुः । द्वयर्थे तु त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला चेति लक्ष्याच्चाप्रेत
 विनिश्चयः ॥ १२५ ॥ सा— एला सूक्ष्मा, उपकुञ्चयत्युपकुञ्चिका । तुत्था चाल्यत्वात् । कुरति शब्दायते
 कोरङ्गी । त्रिपुटा त्र्यधिः । त्रुट्यति त्रुटिः, सूक्ष्मत्वाद्वा । आह च— सूक्ष्मैला द्रामि[वि]डौ तुत्था
 कोरङ्गी बहुला त्रुटिः । एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥ द्वयर्थे त्रिपुटा त्रिवृत्सूक्ष्मैला च ।
 व्याधिपर्यायं कुष्ठत्वात् । कौ तिष्ठति कुष्ठम्, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०) पत्वं, कुष्णाति रोगान्वा ।
 पारिषु तोयाशयेषु भवति पारिभव्यं, भव्यगेयेति (सू०) साधुः । वाप्यां भवं वाप्यम्, व्याप्यामित्येके ।
 पाकलं व्याधित्वात्, पाकं लाति वा । उत्पलं दाहहृत्वादुत्पलपुष्पत्वाद्वा । आह च— कुष्ठो रोगो गदो
 व्याधिरुत्पलं पाकलं रुजा । वाप्यं वानीरजं रामं कौवारं पारिभव्यकम् ॥ १२६ ॥ शंखिनी शौक्ल्यात् । चोर-
 पुष्पी धनहरीत्वात्, रात्रौ विकाशाद्वा । केशाः सन्त्यस्याः केशिनी । चन्द्रनन्दनोत्त- चण्डा धनहरी
 चौरौ चोरपुष्पा च तस्करी । तथा निशाचरी च स्यात्केशिनी ग्रन्थिकेत्यपि ॥ वितुयते वितुन्नकः । झटः
 संघातोऽस्या झटा । आमला— आमलकीत्वात् । अजझटाश्चर्यकारिसंघाता, अद् आश्चर्येद्भुतवत् । ताड-
 यति मलांस्ताडि(ली) । आमलकीत्वाच्छिवा । ताम्याति तामलकी । आह च— तामलक्युत्तमा ताली
 तमलं(कं) तु पुलाकिनी । वितुन्नकस्त्वजझटा च झटा चामलकीति च ॥ १२७ ॥ प्रकर्षेण पुण्डरीकस्येदं
 दाहहृत्वात्प्रपौण्डरीकम् । अस्थिकदेशानुकाराल्लोके पुण्डर्यम् । आह च— प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पौण्डर्यं
 पुण्डरीयकम् । स्थलपद्ममिति गौडाः । तुयते तुन्नः । कुवेरः कुत्सितदेहः । अत एव तुणिस्थाने कुणि
 पेटुः । कच्छ(च्य)ते कच्छः । आह च— तुणिस्तुन्नक आपीतस्तुणिकः कच्छकस्तथा । कुवेरकः कान्त-
 लको नन्दिवृक्षोऽथ नन्दकः ॥ अश्वत्थकारोऽयम् ॥ १२८ ॥ रक्षयतेऽस्या राक्षसी । क्षियाति वसत्यास्मि-
 न्गन्धः क्षेमकः । दुष्पुत्रश्चोरकत्वात् । गण हासयति गणहासकः कोहनत्वात् । आह च— चोरकः शङ्क-
 रितश्चण्डा दुष्पुत्रः क्षेमको रिपुः । गणहासः कोहनकः कितवः फलको(चो)रकः ॥ गन्धद्रव्यं चैतत् । व्याडा-
 युधं नखत्वात् । चक्रमेलं धूपद्रव्यैः करोति चक्रकारकम् ॥ १२९ ॥ नखीयं, विद्रुमलताभा । कपोताङ्घ्रि-
 नर्तिलकात्वात् । नटति वायुना नर्तकीत्वान्ती । धमनी शौषिर्यात् । अजनाभकेशा (अजनकेशी) ।
 आह च— नलिका विद्रुमलता कपोतचरणान् नली । शुषिरा धमनी शून्या निर्मथ्या नर्तकी नटी ॥ हन्ति
 हनुस्तीक्ष्णाग्रत्वात् । हट्टे विलसति हट्टविलासिनी वेश्येव वा ॥ १३० ॥ शुक्ल्याकृतिः । अत एव शंखः ।
 खुरति विलिखति खुरः, प्राणिशफत्वाद्वा । कोलदलं बदरीपत्राख्ययेन्दुनोक्तम् । न खनति नखम् ।
 आह च— नखः कररुहः शिल्पी करजोऽथ खुरः शफः । शुक्तिः शंखः ख[च]लः कोशी[ली] हनु-

शुक्तिः शंखः सुरः कोलदलं नखमथाढकी ।
 काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ॥ १३१ ॥
 कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ।
 प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिपर्णं शुक्वर्हं पुष्पं स्थोणैयकुङ्कुरे ।
 मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ॥ १३३ ॥
 समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ।
 तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशामिषी ॥ १३४ ॥
 त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् ।
 कर्चूरको द्राविडकः काल्य(ल्प)को वेधमुख्यकः ॥ १३५ ॥

नर्गहनुः सहः ॥ आढर्कासंज्ञा धानाख्या तुवरीत्वात्, तुवरो हि कषायो रसः । कषति काक्षी । प्रशस्ता
 मृद् मृत्स्ना, सस्नोप्रशंसायाम् (सू०) । म्रियतेनेन हेम मृतालकम् । सुगष्टदेशे जातम् । आह च- सौ-
 राष्ट्री च मृतासङ्गः काक्षी कामी सुराष्ट्रजा । अजिता तुवरी स्तुत्या मृत्स्ना मृत्वा(त्सा) मृतालकम्
 ॥ १३१ ॥ कुटन्ती नटति, कुटन्नटापि । दाशपुरं भवं दाशपुरं, दाशान्तिपतिं वा, केवर्तीमुस्तत्वात् । वने
 जातं वानेयं, नद्यादिभ्योढक् (सू०) । प्लवते लघुत्वात्प्लवः । गाः पिपतिं गोपुरम् । अत एव गोनर्दम् ।
 आह च- परिपेलवं प्लवं वन्यं गोपुरं स्यात्कुटन्नटम् । सितपुष्पं दाशपुरं गोनर्दं जीर्णबुध्नकम् ॥ १३२ ॥
 ग्रन्थिप्रधानानि पर्णान्यस्य ग्रन्थिपर्णं, ग्रन्थीन्वा पिपतिं ग्रन्थिमत्त्वात् । शुक्स्थेव बर्हाणि पर्णान्यस्य शुक्-
 वर्हं, शुक् वर्हमिति पदैकदेशत्वाद्वा द्वे संज्ञे । पुष्पयति पुष्पं विकचाहम् । स्थूणाया इदं रूपेण स्थोणे-
 यम् । कुङ्कुरं श्वाकृति । आह च- स्थोणेयकं वल्लिचूडं शुक्गुच्छं शुक्च्छदम् । विकचं शुक्वर्हं च हरितं
 शीर्णलोमकम् ॥ मरुन्माले मारुतसगाख्ये द्वे संज्ञे एते, अयं तु तुशब्दादेकां मन्यते, मरुतसहिता माला
 वा । पिशुना गन्धसूचनात् । स्पृशति गन्धैः स्पृक्का । देवी देवपुत्रीत्वात् ॥ १३३ ॥ वधूराशावधूत्वात् ।
 कोटिभिर्वर्षति मधु कोटिवर्षा । लङ्कासूयते लङ्कोपी, समुद्रान्तत्वात् । इन्द्राद्याः- स्पृक्का माला पङ्-
 कमुष्टिर्नाला देवी लतापुङ्गुः । देवपुत्री च लङ्कोपी शीता पङ्कजमुष्टिका ॥ सगमरुता कोटिवर्षा निर्मा-
 ल्याशावधूः स्मृता । धन्वन्तरि- स्पृक्का सगम्राद्वणी देवी लता लङ्कोपिकेत्यपि । पङ्कमुष्टिर्देवपुत्री
 निर्माल्या पिशुना वधूः । त्र्यर्थे समुद्रान्ता कर्पासी यदासकः स्पृक्का च । जटाः सन्त्यस्या जटा । अत
 एव तपस्विनी । समासत्वान्मांसी । अत एवामिषी । गन्धमांसी चैयम्, यदाह- मांसी कृष्णजटा हिंसा
 नलदा जटिलामिषी । जटा च पिशिता मेषी कव्यादा च तपस्विनी ॥ द्वितीया गन्धमांस्यन्या भूतकेशी
 जटा स्मृता । पिशाची पूतना केशी भूतकेशी च लोमशा ॥ १३४ ॥ त्वग्मृक्षशकलत्वात् । पत्राकृति पत्रम् ।
 उत्कटं चमत्कारात् । भृङ्गं काण्ठैर्तैश्च्युताभ्याम् । चोचमन्निचोदकम् । वरमङ्गं त्वग्मपस्य वराङ्गकम् ।
 आह च- त्वचं वराङ्गं भृङ्गं त्वक् चोचं शकलमुत्कटम् । कुन्तति त्वग्दोषं कर्चूरः, हरिद्राभः । द्राव-
 यति द्राविडः । कल्यकारी काल्यः । आह च- कर्चूरको गन्धमूलो द्राविडः काल्य एव च । वेधमुख्यो
 दुर्लभश्च कस्य चित्संमता शटी ॥ १३५ ॥ ओषं धयत्योषधी फलपाकान्ता जातिः । सैवोषधं रोगहृत् ।
 सर्वमिति क्षौद्रघृततैलाद्यमप्यौषधं, ओषधंरजतौ (सू०) इत्यण् । तद्विशेषाच्छाकादीनाह । शक्यतेनेन
 भोक्तुं स्याति देहं वा शाकम् । पत्रं निम्बादेः, पुष्पं कोविदारादेः । आदिशब्दात्फलं वार्ताक्यादेः, मूलं
 मूलकविशादेः, कन्दः सूरणादेः, अङ्कुरो वंशादेः । आह च- मूलपत्रकरीराप्रफलकाण्डविरूढकाः ।
 त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ॥ विरूढकं तालास्थिमज्जोति गौडः, वयं तु क्षेत्रोद्भूतं (द्र)-
 तस्य फलमूलादेः सेकान्नवोद्भिन्नानङ्कुरान्विरूढान्मन्यामहे । कवकं छत्त्रिका । शाकविशेषानाह । ताडयति

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ।

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोत्पमारिषः ॥ १३६ ॥

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शक्रपुष्प्यपि ।

स्यादृक्षगन्धा छगलाण्ड्या (न्या) वेगी वृद्धदारकः ॥ १३७ ॥

जुङ्गो ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमवल्ली ।

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ॥ १३८ ॥

हयपुच्छी तु काम्बोजी माषपर्णी महासहा ।

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ॥ १३९ ॥

वर्वरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।

पलापर्णी तु सुवहा रास्ना युक्तरसा च सा ॥ १४० ॥

चाङ्गेरी चुक्रिका दन्तशठाम्ब्राम्ललोणिका ।

सहस्रवेधी चुक्रोम्लवेतसः शतवेध्यपि ॥ १४१ ॥

दोऽंस्तण्डुलीयकः, लघुतण्डुलभजीजो वा । अल्पं मृष (५२) त्यल्पमारिषः । आह च- तण्डुलीयक उद्दिष्टः ख[च]गाला (?) तण्डुलेरकः । भण्डारस्तण्डुलीजीजो मेघनादो घनस्वनः ॥ १३६ ॥ लाङ्गालिकीयं पूर्वोक्तापि शाकत्वादहोपात्ता । ऋभवदन्वयति ऋक्षगन्धा, ऋष्यगन्धा वृक्षगन्धेति च पाठभेदः । छगल- स्त्रेवाण्डान्यस्थान्यस्याश्छगलाण्ड्या । आवेगी वृक्षत्वात्, उद्वेजको वा । वृद्धं वृद्धत्वं दारयति वृद्धदारकः, वृद्धं दारकीकुरुते वा । जुङ्गति वृङ्क्ते दोषाञ्जुङ्गः, जुगि वर्जने । आह च- वृद्धदारक आवेगी जुङ्गको जीर्णबालकः । अन्तःकोटक(र)पुष्पा स्यादजाङ्गी छगलाण्ड्यपि ॥ अर्थे वृक्षगन्धा वृद्धदारकः पिण्डालुकं विदारी च ॥ १३७ ॥ ब्राह्मी पावनीत्वात् । मत्स्याक्षी मत्स्यपुष्पा । वयस्था वयसः स्थैर्यकृत् । अर्थे सोमवल्ली वाकुची गुडची ब्राह्मी च । हिमावती हिमजातत्वात् । आह च- क्षीरिणी काश्चनक्षीरी पटु- पर्णी च कर्शिनी । तिक्तदुग्धा हैमवती हेमदुग्धा हिमावती ॥ स्वर्णक्षीरी स्वर्णवती सुवर्णक्षीरिकापि च । अर्थे हैमवती हिमावती हरीतकी श्वेतवचा च ॥ १३८ ॥ हयपुच्छाकृतिः । कम्बोजदेशे भवा काम्बोजी । महासहेति मुद्रपर्ण्याः सहाया भिन्नेयम् । आह च- माषपर्णी तु काम्बोजी कृष्णवृन्ता महासहा । आर्द्र- माषा सिद्धवृन्ता माषा[मांस]माषाश्वपुच्छिका ॥ तुण्डिकेरी- ओष्ठोपमफलत्वात् । बिम्बमिव बिम्बिका । आह च- बिम्बी रक्तफला तुण्डी तुण्डिकेरफला च सा । ओष्ठोपमफला गोह्वा (?) पीलुपर्णी च तुण्डिका ॥ अर्थे तुण्डिकेरी बिम्बी कर्पासी च ॥ १३९ ॥ शाकोयम्, वर्वरा कुटिलह्रस्वकेशाभा, अत एव कवरी । आह च- अजगन्धा खरपुष्पा वल्लगन्धामगन्धिका । कवरी वर्वरागन्धा तुङ्गी पीतमयूरकः ॥ रस्यते रास्ना । आह च- रास्ना युक्तरसा रस्या प्रेयसी रसनी रसा । सुगन्धनूला विरसा सैव युक्ताफला मता ॥ अर्थे सुवहा रास्ना शेकालिका नाकुली च ॥ १४० ॥ चाङ्गं दन्तपटुत्वमीरयति चाङ्गेरी । चुक्रयते व्यथतेस्याचुक्रिका । अम्ब्रे तिष्ठत्यम्ब्रश्च । अम्ब्लेव लुनात्यम्ब्ललोणिका, अपभ्रष्टोयम् । आह च- क्षुद्रा- म्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ब्ललोणिका । अर्थे- अम्ब्रश्च पाठा मोचिका चाङ्गेरी च, तथा चु- क्रिकाम्लिका चाङ्गेरी भण्डाकी च । आह च- अम्ब्लोम्लवेतसो भीमो रसाम्ब्लोम्लवेतसः । रक्त- स्रवो वेतसाम्ब्लः शतवेधी च वेधकः ॥ अर्थे चुक्रको वृक्षाम्ब्लोम्लवेतसश्चुक्रश्च, तथा सहस्रवेधी- अम्ब्लवेतसो हिङ्गुलता कस्तूरी च ॥ १४१ ॥ नमस्कारी अञ्जलि रूपपत्रत्वात् । गण्डेषु ग्रन्थिषु कृष्णा गण्डकाली । समान्वाङ्गान्धस्याः समान्वाङ्गा । खदिरा कृष्णसूक्ष्मपत्रत्वात् । आह च- रक्तपाठी क्षमीपत्रा समान्वाङ्गालिकारिका । नमस्कारी गण्डकाली रास्ना खदिरकेत्यपि ॥ जीवन्त्यनया जीवनी ।

नमस्करी गण्डकाली समा(म)ङ्गा खदिरेत्यापि ।
 जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ॥ १४२ ॥
 कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गह्रस्वाङ्गजीवकाः ।
 किराततिक्तो भूनिम्बानार्यतिक्तोऽथ सतला ॥ १४३ ॥
 विमला शा[सा]तला भूरिफेना चर्मकसेत्यपि ।
 वायसोली स्वादुरसा का(व)यस्थाथ मकूलकः ॥ १४४ ॥
 निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्ष्रेणुदुम्बरपर्य्यापि ।
 अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यमा[वा]निका ॥ १४५ ॥
 मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पीष्करे ।
 अव्यथातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ॥ १४६ ॥
 काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ।
 प्रपुञ्जाडस्त्वेङ्गजो द्रुघ्नश्चकर्मर्दकः ॥ १४७ ॥

आह च- जीवन्ती जीवनीया च जीवा जीवनवर्धनी । मङ्गल्यनामपेया च शाकश्रेष्ठा यशस्करी ॥ १४२ ॥
 कूर्चः शीर्षस्य कूर्चशीर्षः । शृङ्गः शृङ्गाभः । जीवयति जीवकः, जीवतीति वा दीर्घायुष्वात् । आह च-
 जीवकः शृङ्गकः सर्जो दीर्घायुः कूर्चशीर्षकः । ह्रस्वाङ्गो मधुरः स्वादुः प्राणदधिरजीव्यपि ॥ किरात-
 देशे भवतिक्तः किराततिक्तः । अनार्यः किरातः । आह च- किराततिक्तो हैमकाण्डतिक्तः किरा-
 तकः । भूनिम्बानार्यतिक्तश्च कैरातो रामसेनकः ॥ १४३ ॥ सपति समवैति सतला । शा[सा]तं सुखं
 लाति शा[सा]तला । भूरयः फेनाभा बिन्दुवास्या भूरिफेना । चर्मै कसति वर्धते चर्मकसा, चर्मकपे-
 त्येके । आह च- शातला सतला सारा बिन्दुल विमलामला । बहुफेना चर्मकसा फेना दीप्ता सना-
 लिका ॥ वायसवदवलीयते वायसोली काकोत्वाह्या । कावे तिष्ठति कायस्था, कि ज्ञाने । आह च- का-
 कोली मधुरा शुक्ला क्षीरा(री) ध्वाङ्गो(लि) क्ता मता । कायस्या स्वादुमांसी च वायसोली च कारि(लि) का ॥
 त्रयर्थे स्वादुरसा पृथ्वीका शतावरी काकोली(ली) च ॥ १४४ ॥ मङ्कते चित्रत्वाभिमूलकः । नियतः
 कुम्भो निकुम्भः । दन्ताभा दाम्यन्यनमा दोषा वा दन्ती । आह च- दन्ती शीघ्रा निकुम्भा स्यादुप-
 चित्रा मूलकः । तथादुम्बरपर्णी च विशल्या च घुणप्रिया ॥ द्वयर्थे प्रत्यक्ष्रेणी द्रवन्ती दन्ती च । अज-
 वन्मोदो गन्वास्या अजमोदा । ब्रह्मदर्भाभा । यच्छल्याभिमान्यं यमानी, पूर्वोक्तापीह शाकत्वात् पुनरुक्ता,
 यवानो मत्वा वा ग्रन्थकृद् भ्रान्तः । आह च- यवानी दीप्यको दीप्यो यवसाह्वयनामकः । यमानिकोप्र-
 गन्धा च दीपनीया च दीपना ॥ पूर्वोक्ता हि खराश्वैवाजमोदा ब्रह्मकुशा च । तथा चेन्द्रायाः- अज-
 मोदा ब्रह्मकुशा खराश्वा लेचमर्कटः । वल्लीमोदा वस्तमोदा सैव हस्तिनयूरकः ॥ १४५ ॥ पुष्करमूले
 त्रीणि नामानि । पद्मपत्रमिति ग्रन्थकृद् भ्रान्तः, पद्मवर्णेति लिपिभ्रान्त्या पद्मपर्णमिति बुद्धवान्, यदाह-
 मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराह्वयम् । काश्मीरं पुष्करजटा धीरं तत्पद्मवर्णकम् ॥ अत्यर्थं चरति- अ-
 तिचरा । पद्माभा । चरति चारटी । आह च- पद्मचारिण्यातिचरा पद्मा पद्मावतीति च । चारटी गन्ध-
 मूला च लक्ष्मीः श्रेष्ठा सुपुष्करा । त्रयर्थे- अव्यथा हरीतकी महाश्रमणी पद्मचारिणी च ॥ १४६ ॥ काम्पि-
 लदेशे भवः काम्पिल्यः । चन्द्रोह्लादनात्क्षैप्याद्वा । (रोचनी) रोचनीति सभ्यः पाठः, यदाह- काम्पिल्य-
 कोऽथ रक्ताङ्गो रोचनी रोचकस्तथा । रज्जो लेहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णकः ॥ आह च- कर्कश ह्यः
 कर्जः[भः] स्यात् काम्पिल्यः पटोलकः । प्रपुनाति प्रपुणति वा प्रपुनाडः । एङ्गवन्नेषाक्षवद् गज्यते
 शब्दत एङ्गजः ॥ चक्राणि द्रुघ्नशूलानि मृदूनाति चकर्मर्दकः ॥ १४७ ॥ पद्मवदति पद्माटः । उरगव-

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ।

लतार्कदुर्द्रुमौ तत्र हरितंथ महौषधम् ॥ १४८ ॥

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ।

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिषण्णकम् ॥ १४९ ॥

स्याद्वातकः शीतलोपराजिता शणपण्यपि ।

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ॥ १५० ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्त्रायन्ती बलभद्रिका ।

विष्वक्सेनप्रिया घृ(गृ)ष्टिर्वाराही बदरेत्यपि ॥ १५१ ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्काकमाची तु वायसी ।

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ॥ १५२ ॥

न्मेषवदक्षीण्यस्योरणाक्षः । इन्द्रायाः— चकमर्दः स्मृतश्चक्री प्रपुञ्जाडश्च नामतः । एकरेतो ददुहरो मेषाक्षे-
डगजश्च सः ॥ पिपतिं धातुपलण्डुः । तत्र हरिते तत्र नीले पञ्चण्डौ लतार्को लवतर्काख्यः । दुष्टो द्रुमो-
पवित्रत्वात् । धन्वन्तरिस्त्वभेदेनाह— पलाण्डुर्भ(र्य)वनेष्टश्च मुकुन्दो मुखदूषकः । हरिणोन्य पलाण्डुस्तु
लतार्को दुर्द्रुमश्च सः ॥ १४८ ॥ सुश्रुतस्त्वाह— लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च
पलाण्डुश्च लवतर्कोपराजितः ॥ गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्देश जातयः । महौषधं सर्वरोगजित्त्वात् ।
लशति छिनत्ति रोगान्— लशुनम् । गृञ्जति कुत्सितं शन्यते गृञ्जनः । न रिध्यत्यरिष्टः । रसोनः पञ्चरस-
त्वात् । आह च— रसोनो लशुनोरिष्टो म्लेच्छकन्दो महौषधम् । महाकन्दो रसाख्योन्मो गृञ्जनो दीर्घ-
पत्रकः । महौषधगृञ्जनादीनामाकृतिभेदेपि रसाधैक्यादभेदं मन्यते । पुनर्नवेव (छिन्नापि) विशाख-
त्वात् । आह च— पुनर्नवेव विशाखश्च कटिलः स शिलाटकः । वृथीवः क्षुद्रवर्षाभृदौषधपत्रः कटिलकः ॥
वितुश्यते वितुन्नकं नाम शाकम् । सुष्ठु निषीदन्त्यमस्मिन्गुणाः सुनिषण्णकम् । आह च— शितिचा[सा]-
रः सूतपुत्रस्तुल्या(?) च सुनिषण्णकः शाकभेदोऽयम्, यदाह— पाठा शृषा शरी शार्कं वास्तुकं सुनिषण्णकम् ।
विष्वक्सेनमवलंसि वचोभेदि तु वास्तुकम् ॥ १४९ ॥ शीतलवातक इत्येका संज्ञा, यद्धन्वन्तरिः
शणपणीं शीतलवातक इत्याह । द्वयर्थेऽपराजिता शीतलवातको गिरिकार्णिका च । कटल्यावृणोति कटभी ।
पण्या स्तुल्या । ज्योतिष्मती— अग्न्याभत्वात् । लता दूरप्रसरात् । आह च— ज्योतिष्मती तु कटभी स्या-
त्सुवर्णलतेति च । ज्योतिष्का चाग्निभासा च लवणोत्का च दुर्दिना ॥ त्र्यर्थे लता प्रियङ्गुज्योतिष्मती
सारिवा च । द्वयर्थे पारावतपदी काकजङ्घा ज्योतिष्मती च ॥ १५० ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । आह
च— त्रायमाणा कृतत्राणा त्रायन्ती त्रायमाणिका । बलभद्रा बलदेवा वार्षिकं गिरिसाजुजम् ॥ वाराही
वराहकान्ता, (अत एव विष्णुवल्गुभा) । अत एव घृ[गृ]ष्टिर्व[र्व]र्षणात् । त्र्यर्थे बदरा सुवर्चला
अश्वगन्धा वाराही च ॥ १५१ ॥ मर्वति संपृच्यते मार्कवः । भृङ्गवद्राजते रज्जयति कृष्णी-
करोति च भृङ्गराजः, भृङ्गरजोपि । आह च— भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकस्त्वेकरजो भृङ्गारः केशरज्जनः ॥ काकवन्मचति(ते) वर्णेन संपृच्यते काकमाची । अत
एव वायसी, काचमाच्यपि । आह च— काचमाची ध्वाङ्गमाची काकसाह्वा च वायसी । शतपुष्पा बहु-
पुष्पा । सितच्छत्राभा ॥ १५२ ॥ अत्राञ्च्यधोमुखानि पुष्पाण्यस्या अवाक्पुष्पी ॥ कारोरियं कारवी

अवाक्पुष्पी कारवी च सरणा तु प्रसारिणी ।
 तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ॥ १५३ ॥
 जनो जतूका जन(रज)नी जतुकृच्चक्रवर्तिनी ।
 संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि ॥ १५४ ॥
 कर्चूरोपि पलाशोथ कारवेल्लः कटिल्लकः ।
 सुषवी चाथ कुलकं पटोलस्तिककः पटुः ॥ १५५ ॥
 कूष्माण्डकस्तु कर्कारुरे(री)वारुः कर्कटी स्त्रियो ।
 इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात्तुम्ब्यलाबूरुभे समे ॥ १५६ ॥
 चित्रा गवाक्षी गोतुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ।
 अर्शोघ्नः सू(शू)रणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ॥ १५७ ॥

कर्मण्या । आह च-शतपुष्पा मिसिर्घोषाषाढका माधवी शफा । अतिच्छत्रा त्ववाक्पुष्पी शताह्वा कारवी स्मृता ॥ सरति वातसंकोचाधिवर्ततेऽङ्गमनया सरणा, सरणी तु युक्तः पाठः । कटं विभर्ति कटंभरा । राज-
 रूपा मुख्या बला बलकृत् । आह च-प्रसारिणी तु प्रसरा सरणी सारणी च सा । चारुपर्णा राजबला
 भद्रपर्णा प्रसारिका ॥ १५३ ॥ जायतेस्या जन्तुर्जनी । जतु करोति जतूका । संगतः स्पर्शोऽस्याः संस्पर्शा ।
 आह च-जतुकारा तु जतुकृत्जतुकारी जनो स्मृता । जननी चैव संकर्षा जतूका चक्रवर्तिनी ॥ शटी
 शटी, षड्ग्रन्थिकेकदेशः षटीति मूर्धन्यादिमाहुः ॥ १५४ ॥ पलाशः सन्त्यस्य पलाशः । आह च-शटी
 पटी पलाशश्च ज्ञेया पृथुपलाशिका । सुगन्धमूला गन्धाली षड्ग्रन्था सुत्रता वधूः ॥ कस्य चित्संमतः ।
 षटीति कर्चूरस्य षटीत्वं षट्वाः कर्चूरत्वं चेतीह कर्चूरोपादानम् ॥ द्वयर्थे चाह षटी गन्धपलाशः कर्चूर-
 श्वेति । कारेण वेल्लति कारवेल्लः । कटिं लाति कटिल्लः, कटल्यावुणोति वा । सुषु सूयते सुषवी । कोलति
 संख्यायते कुलकं, कुत्सितं लवयत आस्वाद्यते वा । पटति सरलत्वात्पटोलः । तित्तो रसेन । पटुर्देहपटुत्व-
 कृत्, लवणानुसर इत्येके । आह च-पटोलः कुलकस्तिकः पटुकः कर्कशश्छदी । राजीफलः पाण्डुफलो
 राजिमानमृताफला ॥ १५५ ॥ कोरुष्माणानिति, कुत्सितोष्माण्डेषु बीजेभ्यश्च वा पित्तकारित्रात्कूष्माण्डः,
 कुष्यते करोति तृप्तिं वा । कर्कश्चासावियर्ति-अरुर्वस्तिशोधनः सरणत्वात्कर्कारुः । आ-ईर्यते-एवारुः
 कटुचिर्भटी, उर्वारुकमिव बन्धनादिति श्रुतेः-उर्वारुकं स्वादुचिर्भटीमाहुः । ह्रस्वः कर्कः कर्कटी, प्रामटीव-
 ह्नांकिकप्रत्ययः । इध्यत इक्ष्वाकुः, क्षत्रियघनत्वाद्वा । कटुका तुम्बी, तुवि अर्दने । आह च-कटुकालावुनी
 तुम्बी ल(तु)म्बा पिण्डफला तथा । इक्ष्वाकुः क्षत्रियघनस्तिकबीजो महाफलः । न लम्बतेलाबूः, काक्वा
 नञ्, न लाति बान्तर्जलम् । समे इति स्त्रीत्वेनापि । अत्रेन्द्राद्याः-अलाबूस्तुम्बकः प्रोक्तो जलालाबूरुलाम्बुनी ।
 भक्षलाम्बुमहातुम्बीति-॥ १५६ ॥ गोतुम्बा, अपभ्रंशोयं गवाक्षीत्वात् । आह च-ऐन्द्रीन्द्रवारुणी द्राक्षा इन्द्रीव-
 र्वृषादनी । गवादनी क्षुद्रफला वृषभाक्षी गवाक्ष्यपि ॥ द्वयर्थे चित्रा विशाला द्रवन्ती चेति विशालायाश्चित्रा-
 त्वाद् भ्रान्तो ग्रन्थकृत् । गवाक्षीविशेषो वा विशालेति न दोषः । विशाला महाफलत्वात् । इन्द्रवदक्षैर्घृणो-
 तीन्द्रवारुणी । आह च-अन्येन्द्रवारुणी प्रोक्ता विशाला तु महाफला । आत्मरक्षा चित्रफला तुवसी त्रुषी
 च सा ॥ सूर्यते प्रेर्यते सूरणः । कन्धतेन्विध्यते कन्दो मूलविशेषः । गण्डीन् ग्रन्थीनीरयति गण्डीरः,
 पुंसि । सम्यगस्थीनि लाति समष्टिला सान्द्रत्वात्, समष्टिला नाम शाकं, यन्माला-गण्डीरो ना समष्टिला
 ॥ १५७ ॥ कलम्बमस्याः कलम्बी । अपगतोदका जागड्लत्वात्, अपोदकामत्स्यकालीति धन्यन्तरिः ।

कलम्ब्यपोदकाखी तु मूलकं हिलमोचिका ।
 वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्विका ॥ १५८ ॥
 सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ।
 गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलक्षकः ॥ १५९ ॥
 कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ।
 स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चकलोच्चटा ॥ १६० ॥
 वंशे त्वक्सारकर्मास्त्वचिसारतृणध्वजाः ।
 शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ॥ १६१ ॥
 वेणवः कीचकास्ते स्युर्यं स्वनन्त्यनिलोद्धताः ।
 ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ॥ १६२ ॥
 नडस्तु धमनः पोटगलोथो काशमस्त्रियाम् ।
 इक्षुगन्धा पोटगलः पुंभूमनि तु वल्बजाः ॥ १६३ ॥

संज्ञितं मूलं मूलकः, अवदंशत्रेप्यस्य शाकत्वं, यो त्वुभयोर्भवति लभते सोऽन्यतरतो व्यपदेशमिति । हिला-
 द्वीर्यान्मोचयति हिलमोचिका । वसन्त्यस्मिन्गुगा वास्तुकं धारपत्राख्यम् । कलम्ब्याद्याः पञ्चैते शाकप्रकाराः,
 शाकाख्यं पुष्पमूला (पत्रगुणा) दील्यत आरभ्य वा (पृ० ७८) यन्माला—मण्डकपर्णी पालङ्क्या चिल्लिका
 चाप्यपोदका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः ॥ दूरं वाति दूर्व्यते वा पशुभिर्दूर्वा ॥ १५८ ॥
 भृगोरियं भार्गवी । सहस्रवीर्या बहुपर्वा महाप्रभावा वा । रोहति मूले रुहा । अनन्ता दूरप्रसरणात्, नीलदूर्व्यं,
 यदाह—नीलदूर्वा स्मृता शष्पं शादलं हरिता तथा । शतपर्वा शतवीर्या शतवलयसिता लता ॥ सहस्रवीर्या-
 नन्ता च दुर्मरा भार्गवी रुहा । गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । आह च—गोलोमी श्वेतदूर्वा च श्वेतगर्भा
 सिता लता । नीलश्वेतयोः पर्यायविपर्यासोऽन्वेष्यः । श्वेतदूर्वाविशेषायम् । गण्डैर्ग्रन्थिभिरत्यते गण्डाली ।
 मत्स्याक्षितुल्यग्रन्थिः (शकुलक्षकः) । आह च—गण्डदूर्वा तु गण्डाली तीव्रा मत्स्याक्षिकापि च । वल्लि-
 नाडी कलापश्च वारणी शकुलक्षकः ॥ १५९ ॥ कुरुदेशं विन्दति कुरुविन्दः । मेघपर्यायोऽम्बुधरत्वात् ।
 मुस्यति खण्डयति रोगान् मुस्ता, लक्ष्ये त्रिलिङ्गा । गुणैर्द्रान्ति रोगा अस्या गुन्द्रा । धन्वन्तरिरभेदेनाह—
 मुस्तमम्बुधरो मेघो घनो राजकशेरुकः । भद्रमुस्तो वराहोऽदो गाङ्गेयः कुरुविन्दकः ॥ उच्चयुत्फलत्यु-
 च्या, चकाङ्केयम् ॥ १६० ॥ वन्यते वंशः । त्वचि सरति त्वक्सारः, सूस्थिरे (सू०) इति घञ् ।
 (त्वचिसारः) तत्पुष्पैकृतबहुलम् (सू०) इति सप्तम्या अलुक् । कर्म इयति कर्मारः । तृणानां ध्वजो
 मुखयः । यवार्धं फलमस्य यवफलः । वेणन्ति व (वि) यन्ति वानेन वेणुः । मा क्रियतेऽनेन मस्करः, मस्कर
 मस्करिगोवेणुपरिव्राजकयोः (सू०) । तेजयति तेजनः । द्वयर्थं तेजनः शरो वेणुश्च ॥ १६१ ॥ कीति चकति
 कीचकः, कीचेति कायति वा । ग्रन्थते ग्रन्थिः । पर्वति पर्वः । पिपति पर्वः । गुन्द्रो दर्भविशेषे रुढः, यदाहुः—
 दर्भानां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् । तेजयति निशिनोति तेजनकः । शृणाति पारुण्याच्छरः । काशस्त्रिषी-
 का च ॥ १६२ ॥ नडयत्यर्दयति नडः, नल गन्धे । धमनोन्तःसुषिरत्वात्, धमिः सौत्रः, यथा धान्तो धान्तः
 काश्चनस्येव राशिः । पोटन संश्लेषेण गजति पोटगलः । आह च—नलो नटो नडश्चैव स च पोटगलः
 स्मृतः । धमनोन्तकश्चेति नडस्तु शर उच्यते ॥ काशते काशः । कोकिलाक्षर्याय इक्षुगन्धेत्येके ।
 द्वयर्थे पोटगलः काशो नडश्च । वल्लन्ते वल्बजास्तृणविशेषाः ॥ १६३ ॥ रस्यते रसालः । इष्यत इक्षुः ।

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुङ्कान्तारकादयः ।

स्याद्वीरणं वीरतरं मूलस्योशीरमस्त्रियाम् ॥ १६४ ॥

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ।

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ॥ १६५ ॥

नलादयस्तृणं गर्मुच्छ्यामाकप्रमुखा अपि ।

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कत्तृणम् ॥ १६६ ॥

पौरसौगन्धिकध्यामदेवजग्धकरौहिणम् ।

छत्रातिच्छत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणौ ॥ १६७ ॥

शर्षपं बालतृणं घासो यवसं तृणमर्जुनम् ।

तृणानां संहतिस्तृण्य नड्या तु नडसंहतिः ॥ १६८ ॥

पुण्ड्रदेशजत्वात् (पुण्ड्रः), पौण्ड्रेऽपि । कान्तमुसमियति कान्तारः, कान्ता अरका भागा अस्य वा ।
आदिशब्दात्कोशकाराद्याः । आह च- इक्षुः कर्कटको वंशः कान्तारो वेणुनिः सृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्रकश्च
रसालः सुकुमारकः ॥ अन्यः करङ्कशालिः स्यादिक्षुयोनीक्षुवालिका । तथान्य इक्षुगन्धा स्यादिक्षुलः
कोकिलाक्षकः ॥ वीरयते वीरणं वीरतरं च तृणभेदः । अस्य वीरणस्य मूलं उच्यते काम्यत इत्युशीरम्
॥ १६४ ॥ अभयं रोगहृत्त्वात् । आह च- उशीरममृणालं स्यादभयं समगन्धिकम् । रणप्रियं वीरतरं
वीरं वीरणमूलिका ॥ नलं द्यति नलदं अपारुध्यात्, नलति वा । अत एवामृणालमर्हिसम् । जल आशये
जलाशयं, शीतवीर्यत्वाद्वा । लाति दोषान्-ला, ला मज्जासारोस्थ लामज्जकम् । लघुगुणेन लीयते लघु-
लयम् । अवली[दी]यते दाहोनेनावदाहम् । इष्टं कापथमस्याधोवातकृत्वादिष्टकापथम् । आह च-
लामज्जकं सुनालं[वासं] स्यादमृणालं लयं लघु । इष्टकापथकं शीघ्रं दीर्घमूलं जलाशयम् ॥ द्वयर्थेऽमृ-
णालं लामज्जकमुशीरं च, तथा सेव्यं लामज्जकमुशीरं चेति । अवदाहमवदत्तमाहुस्तच्चोशीरं नलदं,
यदिन्दुः- अवदत्तं रणप्रियम् । ग्रन्थकृतु सेव्यामृणालयोर्नलदोशीरैरकार्यत्वाद् भ्रान्तः ॥ १६५ ॥ (नला-
दयः) तृणजातीया इत्यर्थः । तृण्यतेत्येते पशुभिरुतृणम् । गर्मुच्छ्यामाकौ तृणधान्यविशेषौ । गीर्यते
गर्मुत् । श्यामं वर्णमकति श्यामाकः । प्रमुखशब्दास्त्रीवाराद्याः । तृणगर्मुती एकार्थे इत्येके । कौ शेते
कुशः । कु(को)थति कुथः । दणाति पारुष्यादर्भः, दभ्यते वा । पूयतेनेन पवित्रं, सप्रस्थि तु पवित्रक-
मिति स्मृतिः । कुत्सितं तृणं कत्तृणं, तृणेचजाताविति (सू०) कोः कत् ॥ १६६ ॥ पुरे भवं पौरम् ।
सुगन्धप्रयोजनं सुरभिः (सौगन्धिकम्) । ध्यायते पशुभिर्ध्यामं धूसरवर्णं वा । देवैर्जग्धमिव जर्जरत्वात् ।
यत्र तत्र रोहति रौहिणं, रूहेर्दृष्टिश्च (उ०) इति टिप्पणम् । आह च- कत्तृणं शकलिर्भूरिभूतिकं रौहिणं
ततम् । ध्यामकं भूमकं पौरं मुद्रलं देवजग्धकम् ॥ द्वयर्थे सौगन्धिकं नीलपद्मं कत्तृणं गन्धपापान्त्र ।
छत्राकारस्तृणविशेषश्छत्रा । अतिक्रान्तश्छत्रामतिच्छत्रः, छत्रातिच्छत्रमित्येके । पारुध्यात्पालं
इति पालन्नः । मालारूपाणि तृणान्यस्य मालातृणकः । भुवस्तृणं भूस्तृणः, पारस्करादित्वात् (सू०)
सुट्, भूरव्ययं वा । आह च- भूस्तृणो रौहिणो भूतिर्भूमिकोथ कुटुम्बकः । मालातृणश्च पालन्नश्छत्रा-
तिच्छत्रकस्तथा ॥ १६७ ॥ शस्यते शर्षपं, शसु हिंसायम् । बालं नवं तृणम् । घस्यतेत्येते घासः ।
यूयते यवसं तृणजातिः । अर्ज्यतेर्जुनं, सर्वं च तृणमर्जुनमिति भागुरिः । (तृण्या) पाशादित्वाद्यत्
(पाशादिभ्योः) । (नड्या) प्राग्वद्यत् ॥ १६८ ॥ तृणराजास्यस्तृणद्रुममध्ये मुख्यत्वात् । तलति

तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ।

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोस्य तु ॥ १६९ ॥

फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ।

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ॥ १७० ॥

इति वनौषधिवर्गः । ४ ।

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः !

शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः (रिः) किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भृदार इत्यापि ॥ २ ॥

कपिप्लवंगप्लवगशाखा मृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

प्रतिष्ठति बहुमूलत्वात्तालः । भूमिपिशाचो देश्याम् । नालिकान्नल्युक्तान्पुष्पादीनोरयति नालिकेरः ।
हालाकारपत्रशाखत्वाद्वाङ्गली । तत्फलं चोत्तमम् । घुणति (घोणते) भ्रमति—अनया घोण्टा । पवते
पूगः । कामति क्रमुकः । गुवत्यनेन संसक्तत्वाद्गुवाकः । खानि पृणाति खपुरः कारपत्रशाखः ॥ १६९ ॥
अस्य पूगस्य फलमुद्रतो वेगोऽस्योद्वेगं संसक्तत्वात् । पूगादयो हि फलवृत्तयः क्लीबे, फलेलुक् (सू०) ।
घोण्टा तु, हरीतक्यादिभ्यश्च (सू०) इति लुपा, लुपियुक्तवद्व्यक्तिवचने (सू०) इति वृक्षे फले च
स्त्रियामेव । एते तालनालिकेरपूगास्त्रयो हिन्तालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूरायाश्चत्वारस्तृणप्रधाना वृक्षाः ।
ताली जात्यन्तरम् । एवं खर्जूरी भूमिखर्जूरः । हिनोति वर्धते हिन्तालः । खर्जूरः, खर्जं व्यथने ।
केल्यते ज्ञायते गन्धेन केतकी । तालयति ताली ॥ १७० ॥ इति वनौषधिवर्गः । ४ ।

हिनस्ति सिंहः । मृगाणां द्वीप्यादिशशकान्तानामिन्द्रः । पञ्चास्यो विस्तृतास्यः, पचि विस्तारवचने,
कर्मणि घञर्थेकविधानम् (वा०), मुखपादैर्यधृतत्वाद्वा । हर्यक्षः कपिलाक्षः । अत एव हरिः, हरत्याकर्षति
वा । कण्ठीरवो देश्याम् । शृणाति शार्दूलः । द्वौ वर्णावीयते द्वीपोऽस्यस्य वा तन्निवासित्वाद् द्वीपी ।
व्याजिघ्रन् हन्ति व्याघ्रः । चित्रकायः पञ्चशिखश्च । तरं क्षिणोति मार्गं रुणद्धि तरक्षुः—आरण्यः श्वा,
तरक्ष इत्येके । वृकोपि ॥ १ ॥ वरमाहन्ति वराहः । सूयतेत्यर्थं सूकरः । घर्षति घृष्टिः । पीनत्वात्कोलः,
कुल संस्र्याने । पोत्री मुख्याग्रमस्यास्तीति पोत्री । किरति क्षमां किरः, इगुपथेति (सू०) कः । केतति
किटिः, किट गतौ । कुड घनत्वेस्मात्क्रोडः, क्रोडः कुट्टालो मुस्तादो दंष्ट्रास्त्रौ मुखलाङ्गल इति दुर्गः
॥ २ ॥ कम्पते चलति कपिः । प्लवैर्गच्छति प्लवगः प्लवंगोपि, गमेःसुपि (वा०), खच्चडित् (वा०) इति
प्लवंगः, अन्यत्वापिदृश्यते (वा०) इति डे प्लवगः, गमश्च (सू०) इति खचि प्लवंगमोपि । शाखा-
संचारी मृगः (शाखामृगः) । वलयः (ल्यः) मुखेस्य वलीमुखः । म्रियते मर्कटः कुम्भकर्णनिर्गीर्णत्वात् ।
वने रमते वनरस्तस्यायं वानरः, पक्षे नरो वा । चिकेति जानाति कीशः, कीशब्दमीटे वा । वने—ओ-
कोस्य वनौकाः । हरिर्नानार्थे । कृष्णमुखो गोलाङ्गूलः । कापेयं चापलादिकम् ॥ ३ ॥ भल्लति (ते)

ऋक्षाच्छभल्लभालूका गण्डके खड्गखड्गिनौ ।
 लुलायो(पो) महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥
 स्त्रियां शिवाभूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः ।
 सृ(शृ) गालो वञ्चकः क्रोष्टुफेरुफेरवजंम्बुकाः ॥ ५ ॥
 ओतुविंडालो मार्जारो वृषदंशक आखुभुक् ।
 त्रयो गौधेरगौधारगौधेया गोधिकारमजे ॥ ६ ॥
 श्वावित्तु शल्यस्तहोमिनि शलली शललं शलम् ।
 वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥
 मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।
 ऐण्यमेण्याश्चर्मामेणस्यैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥
 कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।
 समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

हिनस्ति भल्लुकः, लक्ष्ये तु (भल्लुकः), दधति कुहरभाजामल भल्लुकयूनामिति (उ० राम०) । ऋक्षति
 (ऋक्षोति) ऋक्षः । अच्छ आभिमुख्येन भल्लुति(ते) अच्छभल्लः, अच्छेत्याभिमुख्यार्थेव्ययम् । भालयति-
 (ते) भालकः । भल्लकोपि । गण्डति संहन्यते गण्डकः । खडति भिनत्ति खड्गः । खड्गं शृङ्गमस्या-
 स्तीति खड्गी । वाध्राणसोपि । लुलति पङ्के लुलायः । महति मद्यां शेते वा महिषः । महोपि । वाहं
 हयसमूहं द्वेष्टि वाहद्विषत्, द्विषामित्रे (सू०) इति शतृप्रत्ययेः । वाहद्विषन्नित्येके । धर्मातः कं जलमा-
 सरति कासारः, ईषत्सरति वा महाकायत्वात् । सीरिभिर्दानैर्भाति सीरिभः कुटुम्बी तस्यापं सैरिभः ।
 रजस्वल्योपि ॥ ४ ॥ शिनोति शिवा, शकुनावेदिनी वा, शृगालेपि स्त्रीलिङ्गः, यच्छाश्वतः— शिवः
 कालः शिवा क्रोष्टा भवेदामलकी शिवा । गां मिनोति मीनाति वा गोमायुः । मृगान् धूर्वति मृगधूर्तः ।
 असृगालाति सृगालः, सरति सृजति वा । क्रोशति क्रोष्टा । फे— इत्यव्यक्तं रौति फेरुः फेरवश्च । जमति
 जम्बुकः सर्वभक्षत्वात् । फेरण्डोपि ॥ ५ ॥ अवत्याखुभ्य ओतुः । विशन्— आलात्याखून् विडालः, विलालो
 वा, बिलान्यलति पर्याप्नोति वा, बिलति भिनत्ति— आखून्वा, विड् आलमस्योशुचित्वाद्वा, विड आक्रोश
 इत्यरमाद्वा । आखुभ्यो गृहं मार्ष्टि मार्जारः । वृषानाखून्दशति वृषदंशः । जलेशयादन्या विलेशया गोधेयम्,
 अहेर्गोधायां जातो जाल्यन्तरमित्येके । (गौधेर इ०) गोधायादृक् (सू०), आरगुदीचाम् (सू०),
 शुभ्रादित्वाडृक् (सू०) ॥ ६ ॥ श्वानं विथतीति श्वावित्, नहिवृत्तित्वुषिव्यधीति (सू०) दीर्घः ।
 शलति शल्यानि किरति वा शल्यको दिलेशयः । शलको[लो]पि । तस्य लोमि शलोकाख्ये, यन्मोला-
 श्वाविच्छलकां शलली, शल गतौ । वातं प्रमितीति (वातप्रमीः), वाताभिमुखधावनात् । कोकते गृह्णाति
 कंवते याति वा कोकः । ईहा मृगस्येवास्य ईहामृगः, ईहां मृगयते वा । ईहां वकते— ईहावृक एवेकदेशेन
 वृक इत्युक्तं । आरग्यः श्लेके । कुक वृक आदाने ॥ ७ ॥ मृग्यते व्याधैर्मृगः । कौ रङ्गीति कुरङ्गः ।
 वातमयते वातायुः, वानं शुष्कमयते वानायुरित्येके । हियते गीतेन हरिणः । अजिनस्य योनिः ।
 (ऐण्यं, विकारेवयवे वा, एण्यादृक् (सू०)) । (ऐणं) विकारादौ, प्राणिरजतोदिभ्योऽङ् (सू०) ।
 ऐण्यमैणं च वाच्यलिङ्गौ ॥ ८ ॥ के दलति कदली, कन्दे लीयते कन्दली, इन्नन्तौ । चिनोतीति चीनः ।
 चमति चमूरुः । प्रीयते प्रियकः । समूर्य(र्थ)ते समूरुश्चित्रवर्णः । एते चर्मपुपयुक्ताः ॥ ९ ॥ अमी

कृष्णसाररुह्यङ्कुरङ्कुशंवररौहिषाः ।
 गोकर्णपृष्ठैर्णश्यरोहितश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥
 गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः ।
 इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥
 उन्दुर्मूषिकोप्याखुर्गिरिका बालमूषिका ।
 [छुछुन्दरो गन्धमुखी दीर्घतुण्डी दिवान्धिका ॥ १२ ॥]
 सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ।
 लूता स्त्री तन्त्रा न्तु वायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ॥ १३ ॥
 नीला [ल] इगुस्तु किं [कृ] मिः कर्णजलौकाः शतपद्युमे ।
 वृश्चिकः शूककीटः स्यादालिदुणौ तु वृश्चिके ॥ १४ ॥
 पारावतः कलरवः कपोतोथ शशादनः ।
 पत्त्री श्येन उलूके तु वायसारातिपेचकौ ॥ १५ ॥

मृगविशेषाः । कृष्णेन सारः शबलः कृष्णसारः । रौति रुहः । न्यञ्जति न्यङ्कुः, न्यङ्क्वादिवात् (सू०)
 कुत्वम् । रमते रम्यते वा रङ्कुः । शं वृणोति शंवरः । रोहिषाख्ये तृणे भग्नौ रौहिषः । पृष्ठतो विन्दुचित्रः,
 मत्वर्योशो-अञ् । एत्येगः । इयति ऋश्यः, ऋशौ गताविद्यमानमूर्धन्यः षं स्यात् । रोहितो रक्तत्वात् ।
 चमति चमरः ॥ १० ॥ गन्धपश्वर्दयति गन्धर्वः । शृगाति शरभः । रमन्नेस्मिन् रामः । सरति सुमरः ।
 गुर्वति गवते वा गवयः । शशति मुस्या गच्छति शशः । अदिशश्शनुहजा [यां] दयः (?) । मृगेन्द्राद्यो
 उक्तः । गवाद्याश्च वश्यमाणाः पाशयन्ते पाशैः पशवः, तिथ्येषु । श्रापदा हिंस्रपशवः ॥ ११ ॥
 उन्त्युन्दुरुः, अदन्तोपि । मूषति मूषिकः । आखतस्याखुः । पुंश्चजोपि । खनको गुहाशयो गर्तोऽर्थः ।
 वृषो नानार्थः । गिरति गिरिका, सर्वावुर्बालमूषिकेति दुर्गः । [गन्धज्ञापि स्त्रियाम्] ॥ १२ ॥ सरति
 सरटः । कृकं शिरोमूर्ध्वां लासयति कृकलासः, कृकलास इत्यपि (प) साठः । प्रतिपूर्वः शयानकथः । जाहको
 गात्रसंकोची हलाहलोज्जलेकेति वाच्यम् । मुस्यति भिजति मुसग्रे, मुस खण्डने, मुशलीति गौडः ।
 गृहगोलिकेति सभ्यः पाठः, यस्या घराणोलीति प्रसिद्धिः । लूते लूता । तन्त्रे तन्नुन्वयति तन्त्रवायः
 [तन्नुवायः] । ऊर्गो नाभास्पर्शोर्गताभः । मर्कट इव रोहणात्रोहणन्मर्कटकः । जालिको जालकारश्च
 ॥ १३ ॥ नीलति नील [ल] इगुः । कामति किं [कृ] मिः, कथितमिरातिस्तम्भामतश्च (उ०) ।
 जु (पु) लकोपि । शतं पदानामस्याः शतपदी, कुम्भपदीषुव (सू०) इति साधुः । उमे द्वे स्त्रियाम् ।
 वृश्चति वृश्चिकः । शूकः कण्टकस्तत्पशवः कीटः (शूककीटः), भ्रमरभेदोऽयम् । आलमनर्थोत्रास्त्याली,
 ज्यौतिषेऽली । दुगति दुग्गः, दुग हिंसायां, कः, द्रोण इत्येके, विपकीटोऽयम् ॥ १४ ॥ पा (प) रापत-
 स्यायं पारावतः, जगदिवात् (ग०) वत्वम् । रजकश्च । केन पवते कपोतः, कस्य वायोः पोत
 इत्यागमः, आरण्योयं, आद्यस्तु गृहकोतः, अयं त्वभेदं मन्यते । पत्त्रीति सामान्यं विशेषे वर्तते,
 यच्छास्वतः- श्येनाख्यो विहगः पत्त्रो पत्त्रिणो शरात्रिणो, माऊ- श्येनः पत्त्रिशशादनौ । श्यायते
 श्येनः । उळति नेत्राभ्यां दहत्युलूकः, ऊर्वाजोहनादिति निरुक्तम् । पचति पीयते वा पेचकः ।
 चूको निशाटकश्च ॥ १५ ॥ व्याजित्रत्रयति व्याघ्रपटः । भद्राजापत्यं भद्राजोस्त्यस्य वा भद्राजश्चाटक-

व्याघ्राटस्तु भरद्वाजः खञ्जरीटस्तु खञ्जनः ।
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चाषः किक्कीदिविः (वः) ॥ १६ ॥
कलिङ्गभृङ्गधूम्याटा अथ स्याच्छतपत्त्रकः ।
दार्वाघाटोथ सा (शा) रङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ॥ १७ ॥
कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १८ ॥
चटकः कलविङ्कः स्यात्तस्य स्त्री चटका तयोः ।
पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैव सा ॥ १९ ॥
कर्करदुः करेदुः स्यात्कृकणक्रकरौ समौ ।
वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ २० ॥
काके तु करटारिष्ठबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।
ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्वलिभुगवायसा अपि ॥ २१ ॥
द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।
आतापि (यि) चिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २२ ॥

राख्यः । खञ्जतीति खञ्जनः । लोहवर्णं पृष्ठमस्य । कङ्कते कङ्कः । चषति चाषः । किक्कीति दीव्यति
वाशते किक्कीदिविः, द्वे नामनी इत्येके, किक्कीदिविरिख्ये ॥ १६ ॥ के लिङ्गं चुडास्य कलिङ्गः । भृङ्-
गवत्कृष्णपक्षा (भृङ्गः) । धूमवानिवाटति धूम्याटः, धूम्र आटश्च पदैकदेशत्वात् ।
शतं बहवः पत्राणि पक्षा अस्य शतपत्रः । दार्वाहन्ति दार्वाघाटः, दारावाहनोऽणन्यस्यचटःसंज्ञा-
याम् (वा०) । सरति सारङ्गः, सह- आरङ्गति वा यूथका (चा) रित्वात् । स्तोके कायति वाशते
याचते वा स्तोककः । चतते (ति) याचते चातकः । जलरजोपि ॥ १७ ॥ कृकेण शिरोघ्रीवेण वक्ति
कुकवाकुः । कुगुच्चारणेन कुटति कुक्कुटः । शिखी कालज्ञश्च ॥ १८ ॥ चटति भिनसि- आहारं चटकः ।
कं शिरो लुनाति वलयति कलविङ्कः । (चटका) आजायतष्टाप् (सू०), क्षिपकादित्वाभावः (क्षिप-
कादीनां च) । (तयोः) चटकस्य चटकायाश्चापत्यं पुमान्- चाटकैरः, चटकायाएक् (सू०), चट-
काचेत्युपसंख्यानं (चटकस्येति वाच्यम्) । स्त्री च तदपत्यं च तत्र, स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः (वा०),
लुक्तद्धितलुकि (सू०) इति टापो लुक्पि स्त्रीत्वात्पुनष्टाप् ॥ १९ ॥ कर्कते रेटते । केति च रेटते
वाशते (करेदुः) । कृ इति कणति कृकं नयति वा कृकणः । केति करोति वाशते क्रकरः । परभृतः
काकीपुष्टत्वात् । कोकते चितं गृह्णाति कोकिलः । अपिकायति पिकः । कलकण्ठस्ताम्राक्षश्च ॥ २० ॥
काशब्दं कायति ककते वा लौल्यात्काकः । केति रटति करटः । नास्ति रिष्टं हिंसास्यामृतभुक्त्वादरिष्टः ।
बलिभिः पुष्टे वैश्वदेवभागाहर (गार्ह) त्वाद् बलिपुष्टः । सकृत्प्रजायते सकृत्प्रजः, एकाण्डप्रसवात् । ध्वाङ्-
क्षति ध्वाङ्क्षः । आत्मनः स्वनाम्नो घोषोऽस्यात्मघोषः, काकेति वाशनात् । परान् पिकान् विभर्ति
परभृतः । वय एव वायसः, प्रज्ञादित्वाद् (सू०), वयते वा । एकदृष्टिश्चिरजीवी मौकुलिर्द्विकश्च ॥ २१ ॥
(द्रोणकाकः) वृद्धकाकेन्द्रिकाको वा, यदाहुः- द्रोणकाको दग्धकाको वृद्धकाको वनाश्रयः, दुण हिंसायां,
द्रोणोपि । द्वितीयं तृतीयं वा रूपं वहति दिल्याद्, तस्यापत्यं दात्यूहः, देविकाशिशपेत्यात्मम् (सू०) ।
कालः कण्ठोऽस्य कालाः कण्ठका रोमोद्देशा वास्य कालकण्ठः कालकण्ठकः । जलरक्षो (ज्ञो) पि । सिंहा-
बलोकितेन समावित्येव । आतस्यातापी । चिल्लति चिल्लः, चिल्ल शैथिल्ये । दक्षते दक्षाय्यः, ध्रुदसिस्तृ-
हिगृहिभ्यआप्यः (उ०), ततोपत्येऽण् (तस्येदम्) । गृध्यति मांसं गृध्रः । कीशब्दमीरयति कीरः ।
शुको नीलरत्नात्, शवतीत्येके । प्रियदर्शनोपि ॥ २२ ॥ कुञ्चति कुङ् । (कीञ्चः) प्रज्ञादित्वाद् (सू०),

कुङ्कुमैः (कु) श्रोत्रं वक्रः कङ्कः पुष्कराहस्तु सारसः ।

कौकशश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २३ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्कोशकुरुरौ समौ ।

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २४ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

मलिनैर्मल्लिकाक्षा (ख्या) स्ते धार्तराष्ट्राः सिततरैः ॥ २५ ॥

शरारिरातिराटि (डि)श्च बलाका विसकण्ठिका ।

हंसस्य योषिद्वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २६ ॥

जतुकाजिनपत्रा स्यात्परोष्णी तैलपायिका ।

वर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २७ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्यादंशस्तु वनमक्षिका ।

दंशी तज्जातिरल्पा स्थाङ्गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २८ ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी श्लिङ्गिका च स्त्रियामिमाम् ।

समौ पतङ्गश्लभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २९ ॥

स्त्रियामजदिवाक्रौञ्चा । वक्ति वक्रः, न्यङ्गवादिः (सू०) । वक्रोटोपि । केन के जले वा ह्वयते कङ्कः । सरति भवः सारसो लक्ष्मणाख्यः । विलीनाङ्गो दीर्घजङ्घश्च । कोकते वाशते कौकः । चकते चक्रः । चक्रेति वाक्— आख्यास्य चक्रवाकः । रथाङ्गं चक्रमाह्वयो नाम चास्य रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामा च ॥ २३ ॥ कादम्बस्यायं संघचारित्वाकादम्बः । कलो मधुरवाहंसः (कलहंसः) । उच्चैः कोशत्युत्कोशः । कुरति कुररः, कुर शब्दे, कुरेति शब्दे राति वा । हन्ति गच्छति हंसः । श्वेता गरुतः पक्षा अस्य श्वेतगरुतः । चक्राकाराङ्गो वृत्तत्वात्, चक्राङ्क इत्येके । मानसाख्ये देवसरस्योकोस्य मानसौकाः ॥ २४ ॥ चञ्चु-सहितैश्चरणैरिति लक्षणे तृतीया । मलिनैश्चञ्चुचरणैस्ते सिता मल्लिकाक्षाः, [मल्लिकाकाराक्षाः] शुक्लापाङ्गत्वात् । कृष्णैश्चञ्चुचरणैर्वृतराष्ट्रैः— अमात्ये भवा धार्तराष्ट्रैः, राजहंसभ्यो न्यूनत्वात् ॥ २५ ॥ शृण्वन्त्येनां शरारिः । अतस्यातिः । अट्याटिः । एताः स्त्रियाम्, बलाङ्कान् कायति बलेनाकति याति वा बलाका । विसमिव कण्ठोस्याः, विसकण्ठिकेत्येके । शारिका गोरार्डी पीतपादेति च वाच्यम् । त्रियते वरटा, स्त्रीविषयत्वाज्जातेर्दीप् नास्ति, वरलापि । योषिदित्येव, लक्ष्मणीत्येके, अत एव लक्ष्मणाख्योसौ ॥ २६ ॥ जलिव कृष्णपिङ्गलत्वाज्जतुका । अजिनं पत्राणि पक्षा अस्या अजिनपत्रा चर्मचटकत्वात् । परमुष्णत्वमस्याः शीतापहतत्वात्, परं विरुद्धं वा तेजसोन्वकारात् (परोष्णी) । तैलं पिबतीति तैलपायिका, नित्यमास्यविकासात् । चतुःसंज्ञे (त्री)त्येके, तैलाख्या— अजिनपक्षत्वात् । मुखविष्टा वल्गुलिका निशा-टनी च । वृणोति वर्वणा । मक्षन्ति रुध्नन्त्यस्यै मक्षिका । सरन्ती घातयति सरघा ॥ २७ ॥ पतति— अपतङ्गति वा पतङ्गिका । पुङ्कृतिसिं तनोति पुत्तिका, मधुमक्षिकामेधेयं, यान्निमिः— माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौलिकम् । आमरं तु भवेच्छुक्लं क्षंद्र तु कणिलं भवेत् ॥ दशति दंशः । (दंशी) दंशजातीया, जातेरिति (सू०) डीप् । गन्धयतेऽर्दयति गन्धोली, गन्धाख्येत्येके । वृणोति वरटा तैला-टाख्या ॥ २८ ॥ आकृत्या भृङ्गामियति भृङ्गारी । चीति रोति चीरुका । चीति रिणाति चीरी । श्लिङ्गी वायुभेदस्तत्तुल्यशब्दा श्लिङ्गिका चक्राख्या, केऽणः (सू०) इति ह्रस्वः, श्लिङ्गिकर्ति (श्ला) कृती-नामिति तु लक्ष्यम् । शालति शमं लभते वानौ शलभः । खे द्योतते खद्योतः । ज्योतिषेऽङ्गति चलति ज्योतिरिङ्गणः । इन्द्रगोपको ज्योतिर्मांली कीटमाणिक्यं च [—माणश्च] ॥ २९ ॥ मधु द्रतयति भुङ्क्ते

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गषट्पदभ्रमरालयः ॥ ३० ॥

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गभुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३१ ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।

शिखा चूडा शिखण्डस्तु पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३२ ॥

खगे विहंगविहंगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३३ ॥

पतत्रि(त्रि)पत्त्रिपतगपतपत्त्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविक्किरपतत्रयः ॥ ३४ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३५ ॥

मधुव्रतः । अलत्यली, अलिश्च । द्वौ रेफौ नाम्न्यस्य द्विरेफः । भृज्जति विभर्ति वा भृङ्गः । षट् पदानि चरणा अस्य षट्पदः । भ्रमति भ्रमरः । चञ्चरीकभसले (ने) न्दिन्दिररोलम्बा देश्याम् ॥ ३० ॥ मीना-
त्यहीन् मयूरः । बर्हमस्यास्ति (बर्हिणः), फलबर्हाभ्यामिनन् (वा०) । शिखास्त्यस्य शिखावलः,
दन्तशिखत्संज्ञायां (सू०) वलच् । शिखी, ब्रीह्यादित्वात् (सू०) । मेघनादमनुलसति नृत्यति— अवश्यं
मेघनादानुलासी । चन्द्रकी शुक्लापाङ्गस्थ ॥ ३१ ॥ के मूर्ध्नि कायति केका । चन्द्रप्रतिकृतिश्चन्द्रकः ।
मेचको मिध्वर्णस्त्रात्, यत्कात्यः— बर्हिकण्डसमं वर्णं मेचकं ब्रुवते बुधाः । मयूरस्येत्येव, अन्यत्रो-
पचारात् । शिखाभिर्देयते शिखण्डः । पिच्छ[य]ति पिच्छम् । बर्हति नृत्येनोर्ध्वमिवति बर्हम् । प्रच-
लाकोषि । कलापो नानार्थे ॥ ३२ ॥ खे गच्छति खगः, अन्यत्रापि दृश्यते (वा०) इति डः । विहा-
यसा गच्छति, गमेःसुपिवाच्यः (वा०) खच्वक्तव्यः, विहायसोविहइति (वा०) डे, खच-
डिद्धा (वा०) । विजिहीते विहायाः, यच्छाश्वतः— विदुर्विहायसं व्योम पाक्षिणश्च विहायसः ।
शक्नोतीति, शक्नेरुनोन्तोन्त्युनयः (उ०) । पक्षाः सन्त्यस्य पक्षी । द्विर्जायत इति द्विजः ॥ ३३ ॥
पतत्राणि विद्यन्ते येषु ते पतत्रिणः । पतन्त्यनेनेति पतः पक्षः, पुंसिस्त्रिजायांघः (सू०), पतैर्गच्छति
पतगः । पतति पतन् । पत्त्राणि पक्षा रथोस्य पत्त्ररथः । नगे— ओकोस्य नगौकाः । वाजो वेगोस्यास्तीति
वाजी । विकिरति भक्षे विकिरः— विक्किरः, विक्किरःशकुनिर्विकिरोवा (सू०) । वाति वयति
वा विः, वेचाडित् (उ०) । पतत्राणि सन्त्यस्य पतति वा पतन्त्री, पतेरखिन् (उ०), पतेरखिरिति
भ्रान्त्या पतति ग्रन्थकृदिदन्तं मन्यते ॥ ३४ ॥ पतितुमिच्छन् पित्सन्, सनिमिमोति (सू०) इस्-
इडभ्यासलोपौ । नभसा गच्छति नभसंगमः, गमेःसुपुपसंख्यानात्खच् (वा०), वाच्यमपुंरदरौच
(सू०) इति चकारादमागमः, अत्यविचमितमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसजिति (उ०)
नभः(भस)शब्दोस्तीत्येकः । पतङ्गो नानार्थः । एते पत्त्रिविशेषाः । हरिणं वर्णमिदं हारीतः । मज्जाति मद्गु-
जलकाकः, न्यङ्कादिः (सू०) । कण्डे भवं कारण्डं पञ्जरबन्धं वाति कारण्डवः । प्लवते प्लवः ॥ ३५ ॥

तित्तिरिः कुकुभो लावो जीवजीवश्चकोरकः ।
 कोयष्टिष्टिष्ठिभः कोकः क्रकरो (वर्तको) वर्त(ति) कादयः ॥ ३६ ॥
 गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।
 स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३७ ॥
 प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।
 पेशीकोशो द्विहीनेण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।
 स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३९ ॥
 समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।
 स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ४० ॥
 समुदायः समुदयः समवायश्चयो गणः ।
 स्त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरम्बं कदम्बकम् ॥ ४१ ॥
 वृन्दभेदाः समैर्वर्गः संघसाथौ तु जन्तुभिः ।
 सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुंनृसकम् ॥ ४२ ॥

तित्तिशब्दं राति तित्तिरिः । कुकुशब्दं करोति (भाषते) कुकुभः । लाति [लावयति] ल्युते वा लावः ।
 जावेन सहचरेण जीवति जीवजीवः, बाहुलकात्खच् । चकतं (ति) ज्योत्सनाया तृप्यति चकोरः । ओको
 यजति कोयष्टिः शिखरी । टिट्टिशब्दं भाषते टिट्टिभः । कुकति [कोकते] कोकः । क्रेति करोति
 क्रकरः । वर्तत इति (वर्तकः), वर्तकाशकुनौप्राचां (वा०) इति साधुः, पक्षे वर्तिका । आदिशब्दा-
 त्कपिञ्जलादयः ॥ ३६ ॥ गिरति खं गरुत् । (पक्षः) पक्ष परिग्रहे । छाद्यतेनेनाङ्गं छदः, छादेर्वे (सू०)
 इति ह्रस्वः । पतत्यनेन पतत्रम् । पतन्तं त्रायते पतत्रम् । मूले, पक्षातिः (सू०) । चञ्चति चलति
 चञ्चुः । त्रोटयति त्रोटिः । तुण्डं च ॥ ३७ ॥ प्रकृष्टमूर्ध्वं संहतं वा डयनं, स्वादयओदितः (ग० सू०),
 (ओदितश्च) इति निष्ठानत्वम् । एता इति हि ङीनायुपलक्षणार्थे । पेशानां मांसखण्डानां कोशः ।
 अमति निःसरत्यस्मादण्डम् । तिस्रः संज्ञा इति गौडाः । कौ लीयते कुल्यते कुलमेति वा कुलायः ।
 निहोयतेस्मिन् नीडः ॥ ३८ ॥ पुनाति पोतः । पान्येनं पिबति स्तनौ वा पाकः । ऋभ्यते (अर्थते)
 वृद्धिं प्राप्यतेऽर्भकः । डयति (ते) डिम्भः । प्रथते वर्धते पृथु कायति वा पृथुकः । श्यति शवति वा
 शावकः । शिनोति स्नेहेन शेते बाल्यर्थे शिशुः । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ, अचतुरविचतुरेति (सू०)
 साधुः । मेथते संगच्छते मिथुनम्, मिथुमेथ संगमने । द्वन्द्वमिति, द्वन्द्वरहस्यमयादेति (सू०) साधुः,
 यत्कालिदासः—द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवमुः । युज्यते धर्मवृत्त्या युगम् । धर्मवृत्तौ तु युगं लाति
 युगलं, मत्वर्थीयो वा लच् (सिध्मादिभ्यश्च) ॥ ३९ ॥ समूह्यते ढौक्यते समूहः । निवहति निवहः ।
 व्यूहते व्यूहः । संदुष्यते प्रपूयते संदोहः । त्रिस्थिते त्रिसरः । व्रज्यते व्रजः, गोचरसंचरवहव्रजेति (सू०)
 साधुः । स्तूयते स्तोमः । ओह्यते—ओघः, न्यङ्कादिः (सू०) । निकीर्यते निकरः । व्रियते वारः ।
 संहन्यते संघातः, होहन्तेरिति (सू०) घः । संचायते संचयः ॥ ४० ॥ समुदयनं समुदायः, अयते-
 धेञ् । समुदयः, इणोऽच् । समवेयते समवायः । चीयते चयः । गण्यते गणः । वृणोति वृन्दम् । निकु-
 रति निकुरम्बम् । कदम्बप्रतिकृतिः केसरसंचयात्मकत्वात् (कदम्बकम्), कुत्सितमम्बते वा ॥ ४१ ॥

पशूनां समजोन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः पुत्रराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्रूपे ।

गृहासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४४ ॥

इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

स्त्री योषिद्वला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

समूहविशेषा वक्ष्यन्त इति शेषः । सजातीयैः प्राणिनिरप्राणिभिश्च समूहो वर्गः, वृज्यते विजातीयेभ्य इति । प्राणिभिः समूहः (संघः), संदन्यते संघः, संघोद्धौगणप्रशंसयोः (सू०) इति साधुः, यथा गोसंघः, मेघसंघाद्युपचारात् । सरति सार्थोद्धौगवृन्दम् । जन्तुभिरित्येव, कुल संस्थाने बन्धुषु च, (यथा) विप्रकुलम् । वृन्दमित्येव, यथा मृगयूथः, यु मिश्रणे ॥ ४२ ॥ संबीयते समजः, समुदोरजःपशुध्विति (सू०) अप् । पशुभ्योन्येषां वृन्दं (समाजः), यथा श्रोत्रियसमाजः । (सधर्मिणां) समूह इत्येव, यथा श्रमणनिकायः, निचोयते निकायः, निवासचितिशरीरेध्विति (सू०) घञ् कत्वं च । धान्यादेरुच्छ्रितं वृन्दं, पुञ्ज्यते पुञ्जः पूर्यते वा । रश्यते राशिः, राशिः सौत्रो दीप्त्यर्थः । उत्कीर्यते उत्किरः । कुञ्च्यते कूटः ॥ ४३ ॥ कपोतादेिसमूह एतानि वर्तन्ते, अनुदात्तादेरञ् (सू०) । आदिशब्दात्कादि । छायन्ते छेकाः पञ्जरादौ स्थाप्यन्ते । गृह्यन्ते गृह्यकाः, पदास्वेरीति (सू०) क्यप्, स्वार्थे कन् ॥ ४४ ॥ इति सिंहादिवर्गः । ५ ।

मनोरपलं मनुष्यो मानुषश्च, मनोजातावज्यतौपुकच (सू०) । म्रियते मर्त्यः, स्वार्थे यत् । मानवः, तस्येदमर्थेऽण्, अपत्यार्थे अज्यद्भ्यां बाधितत्वात् । नृणाति नरः, नृ नथे । पाति पुमान् । पञ्चभिर्भूतैर्जातः पञ्चजनः । पुरि पुरि शयनात्पूरणाद्वा पुरुषः । (पूरुषः) अन्येषामपीति (सू०) वा दीर्घः । नयति ना, नयतेर्ङिच् (उ०) इति ऋः ॥ १ ॥ स्त्रायते स्त्र्यां गर्भः स्त्री । येति पुंसा [योषति] योषित्, हसृहादियुषिभ्यइति (उ०) । युष्य (योष) ल्यन्थं यौति वा योषा । नारीति, नूनरयोर्वृद्धिश्च (ग० सू०) इति शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीन् । सीमन्तः केशवेशोऽस्यस्याः सीमन्तिनी । उह्यतेसौ भर्ता, बध्यतेनया भर्ता वा वधूः । प्रतीपं वक्त्रं पश्यति, अपाङ्गानिरीक्षणात् । वामा विपरीतलक्षणया शृङ्गारवेदनाद्वा । वनति भजति वनिता । मह्यते महिला । तथाशब्दान्महिलापि, यल्लक्ष्यम्— अजयद् द्विपतः प्राप्तनयः परमहेलया । स्वप्रेमि मनसि स्पृष्टो न यः परमहेलया ॥ २ ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यस्या अङ्गानां, अङ्गात्कल्याणे (ग० सू०) इति पामादित्वात् । (लोमादिपामादिति) । बिभेति तच्छीला भीरुः, भियःकुक्कुडनौ (सू०) । कामयते कामिनी । वामे बाधके लोचने अस्या वामलोचना । प्रकृष्टो मदः कामवेणोऽस्याः प्रमदा । मानः प्रणयकोपोऽस्या मानिनी । काम्यते कान्ता । लडति ला- (ल) स्यते वा ललना, लड विलासे, लल ईप्सायां वा । नितम्बिनी गुरुनितम्बा ॥ ३ ॥ विशेषा

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सेव भामिनी ।
 वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥
 कृताभिषेका महिषी भोगिन्योन्या नृपस्त्रियः ।
 पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥
 भार्या जायाथ पुंभूमि दाराः स्यान्तु कुटुम्बिनी ।
 पुरन्धी सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥
 कृतसापत्न(त्नि)काध्यूढाधिविघ्नाथ स्वयंवरा ।
 पतिवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥
 कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतातेवा ।
 स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥
 समाः स्नुषा जनी बध्वश्चिरण्टी तु सुवासिनी ।
 इच्छावती कामुका स्याद् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

इत्येव । सुष्ठु- आद्रियते सुन्दरी । रमन्तेस्यां रमणी । रमते रामा, ज्वलादित्वाणः (सू०) । कुप्यति तच्छीला कोपना, कुधमण्डार्येभ्यश्च (सू०) इति युच् । भामिनी, भाम क्रोधे । उत्तमा स्त्रीपर्याया । आरुह्यतेऽस्मिन्नारोहो नितम्बः, स वरोस्या वरारोहा । मत्ता क्षीवेव काशते भाति मत्तकाशिनी, कर्तयुपमाने (सू०) णिनिः । वरो वर्णोस्या वरवर्णिनी ॥ ४ ॥ नृपस्त्रीत्येव । श्रीमहादेवीत्वे कृताभिषेका, यथा वासवदत्ता, मद्यते पूज्यते महिषी । पद्मावत्यायाः, भोगोस्त्यासां भोगिन्यः । पत्युर्नोयज्ञसंयोगे (सू०) इति पत्नी । पाणिगृहीतोस्याः, बहुवीहेश्चान्तोदात्तात् (सू०) इत्यत्र पाणिगृहीतीत्यादिना (वा०) विशेष इति ङीप् । द्वितीया धर्मसहाया । सह धर्मोस्त्यस्याः सहधर्मिणी, यज्ञादौ सहाधिकासात् ॥ ५ ॥ भरणीया भार्या, संज्ञायां भृजः- ऋहलोर्ष्यत् (सू०) । जायतेस्यां पतिर्जाया, यन्मनुः- जायायास्तदि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः । दारयन्ति दाराः, दारजारौकर्तरिणिलुक्च (वा०) । अथशब्दात्पुंभूमोर्न पूर्वभावत्वम् । सहचरी च । कुटुम्बं पुत्रभृत्याद्यस्त्यस्याः कुटुम्बिनी । पुरं धत्ते पुरन्धी । पतिसेवैव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता, यत्स्मृतिः- नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतमिति ॥ ६ ॥ कृतं सापत्नकं सपत्नी- भावोस्याः (कृतसापत्नका) । अध्युपर्युद्यते द्वितीया (अन्या) स्या अध्यूढा । अधिविन्दत्यस्यामधिविघ्ना । स्वयं वृणीते स्वयंवरा, संज्ञायांभृतृविजाति (सू०) खच् । पतिं वृणीते पतिवरा, खच् । त्रियतेनया वर्या, अवयपण्येति (सू०) साधुः, वरमर्हति वा । कुलस्य संपादयित्री स्त्री (कुलस्त्री) ॥ ७ ॥ कनति कन्या, कनी दीप्तौ, अघ्न्यादिः (उ०), कन्यायाःकनीनच (सू०) इति लिङ्गाद् ङीप्- नास्ति । कुमारयति क्रीडति कुमारी कुत्सितो मारोस्या वा, अनुदत्वात् । अष्टवर्षा भवेद् गौरो दशमे नम्रिका भवेदिति स्मार्तो विशेषो नाद्रितः । गो(गु)रते गौरी । नजते नग्ना, ओणजी ओलजी ब्रौडे । ऋतौ भवमार्तवं रजः । (मध्यमा) अजाद्यतष्टाप् (सू०) । (तरुणी) वयसिप्रथमे (सू०) इति ङीप् स्यात्, नयस्नजीकवख्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यःनात् (वा०) वा ङीप् । (युवतिः) यूनस्तिः (सू०) ॥ ८ ॥ स्नोति स्नुषा । जायतेस्यां जनी । बधूटी च ग्रामटिकावत् । चिरिणोति चिरिण्टी, चरति चरण्टालेके, वयस्यचरमे (वा०) इति ङीप् । सुष्ठु वसति सुवासिनी, स्ववासिनीति द्रवि- [मि] डाः । (कामुका) लपपतपदेत्युक्त् (सू०) । वृषमिच्छति, सुप आत्मनःक्यच् (सू०), अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रातीक्यचि (सू०) इत्यात्राश्ववृषयोर्मेथुनेच्छायामिति (वा०) असुक् । जान- पदकुण्डेति (सू०) मेथुनेच्छायां ङीषि कामुकी ॥ ९ ॥ यद्भरतः- हित्वा लज्जाभये श्लिष्टा मदनेन

कान्ताधिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।
 पुंश्चली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १० ॥
 स्वैरिणी पांशुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ।
 अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥
 आलिः सखी वयस्या च पतिवन्ती सभर्तुका ।
 वृद्धा पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥
 शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जारिरेव च ।
 आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥
 अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यापि ।
 उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥
 आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ।
 उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

मदेन च । अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ षुलन्तोयं (अभिसारिका) । वासकसज्जा विरहो-
 त्कण्टिता खण्डिता विप्रलब्धा कलहान्तरिता तथा प्रोषितभर्तुका स्वाधीनदयितेत्यन्या सप्तान्वर्थत्वात्
 दर्शिताः । पुमांसं चलयति पुंश्चली । कर्षति चेतश्चर्षणी, कृपेरादेश्चः (उ०) । बध्नाति बन्धकी ।
 कुलान्ययति कुलटा शकन्धादिः (वा०), कुत्सितं लट्तीत्येके । एति तच्छीला- इत्वरी चपला, इण-
 शजिसर्तिभ्यः करप् (सू०) ॥ १० ॥ स्वेनेतं तच्छीला स्वैरिणी, स्वादीरेरिणोः (वा०) इति वृद्धिः ।
 पांशुमालिन्यहेतुरस्यस्याः पांशुला । (अशिश्वी), सख्यशिश्वीतिभाषायां (सू०) इति साधुः । न
 विद्येते वीरौ पतिपुत्रावस्या अवीरा । विश्वसिति स्म विश्वस्ता । विगतो धवो भर्तास्या विधवा ॥ ११ ॥
 अल(आलय)त्यालिः, यच्छाश्वतः- आलिः सखी सेतुरालिरालिरावलिरिष्यते । समानं ख्याति सखी ।
 वयसा तुल्या वयस्या, नौवयोधमेति (सू०) यत् । सघ्नीची च । (पतिवन्ती) अन्तर्वपतिवतोर्नुक्
 (सू०), डीप् च । (पलिकनी) असितपलितयोर्ने (वा०), छन्दसिक्नमेके (वा०), भाषायाम-
 पीष्यत इति डीप् च । प्रजानातीति प्रज्ञा, इगुपधेतिकः (सू०) । (प्राज्ञी) प्रज्ञादिभ्यश्चेति (सू०)
 स्वार्येण । प्रज्ञास्यस्याः (प्राज्ञा), प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्योणः (सू०) ॥ १२ ॥ (शूद्री) पुंयोगादाख्यायां (सू०)
 इति डीप् । शूद्रजातीया स्त्री शूद्रा, शूद्राचामहत्पूर्वाजातिः (वा०) इति- अजादित्वाद्वा । आभीरजा-
 तीया महाशूद्रस्य स्त्री च, जातिलक्षणे पुंयोगे च डीप् । वैश्यभेद एवाभीरो गवायुपजीवी । अन्यत्र महती
 चासौ शूद्रा च महाशूद्रा ॥ १३ ॥ स्वयं पुंयोगं विना । अर्यक्षत्रियाभ्यांवास्वार्थे (वा०) इति डीपा-
 नुकौ, पक्षे टाप्, योपधत्वाज्जातिलक्षणा डीप्- नास्ति । स्वयमित्येव । उपेत्याधीयतेस्याः, अपादाने
 त्रियामुपसंख्यानंतदन्ताच्चवाडीप् (वा०) इति घच् वा च डीप् । स्वयं मन्त्रव्याख्याकृदाचार्या । स्वतो
 जातावित्यर्थः, योपधत्वाज्जातेर्डीप्-नास्ति ॥ १४ ॥ (आचार्यानी) इन्द्रवरुणैति (सू०) डीषानुकौ
 आचार्यादणत्वंचेति वक्तव्यम् (वा०) । पुंयोग इत्येव, (उपाध्यायानी) उपाध्यायमातुलाभ्यावेति
 (मातुलोपाध्याययोरानुवा) पक्षे डीषानुकौ । पुट संश्लेषणे, उभयव्यञ्जना पोटा नपुंसकाख्या ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।
जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥
स्त्री नम्रिका कोटवी स्याद् दूतीसंचारिके समे ।
कात्यायन्यर्धवृद्धा या का (क) पाथवसनाधवा ॥ १७ ॥
सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।
असिकनी स्याद्वृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥
वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।
सत्कृता वारमुख्या स्यात्कुट्टनी शम्भली समे ॥ १९ ॥
विप्रश्रिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।
स्त्रीधर्मिण्यपि चात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥
ऋतुमत्यप्युदक्यापि स्याद्रजः पुष्पमार्तवम् ।
अद्भालुर्दोहदवती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

(वीरपत्नी) नित्यंसपत्न्यादिषु (सू०) इति नान्तत्वाद्-ऋन्नेभ्योऽङीप् (सू०) । वीरं सूतवती वीरसूः सत्सूद्विषेति (सू०) क्तिप् । वीरप्रसूर्जगति भार्गवरेणुक्तेव (वा० रा०) वीरस्य प्रसूर्मातेत्यर्थः । जीव-
तोका तु जीवसूः । बोटा तु कटहारिणी । जनयितुं प्रवृत्ता सा प्रजाता । (प्रसूतिका) सूतकापुत्रिका-
वृन्दारकाणांवा (वा०) इति पक्षे-इत्वम्, आख्याग्रहणात्तुयोगेपि ङीप् नास्ति ॥ १६ ॥ विवक्षा
योषिन्मुक्तकेशीत्यागमः । कोटेन लज्जवशात्कुटिलत्वेन वेति याति कोटवी । दृश्यन्तेस्या मौखयाद्
दूती । संचारयति (संदेशं) प्रापयति संचारिका । कतस्यापत्यमिव कात्यायनी, ऋषिपत्न्याकारत्वात् ।
क्षिलक्षणेयं, कषायेण रक्तं वस्त्रं शुद्धत्वादस्याः काषायवसना, अधवा- अपुंस्का रण्डेत्यर्थः ॥ १७ ॥ शिल्प-
प्रसाधनादि तेन या परवेश्मान्युपजीवति, स्ववशा स्वायत्ता, एकायत्ता न भवतीत्यर्थः । सह-एरं प्रेरणं
धरते सैरन्ध्री, चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शालिरूपादिसेविनी । प्रसाधनोपचारज्ञा सैरन्ध्री स्ववशेति चेति
कात्यः । असितपलितयोः क्वनम् ङीप् च । प्रादेषैष्ययोर्द्विः (प्रादूहोदोदघेपैष्येषु) । द्वे वाक्ये इत्येके
तन्न, यन्मुनिः- असिकनी स्याद्वृद्धा या प्रैष्यान्तःपुरयोषिता ॥ १८ ॥ वारे राजदेवादिसेवाक्रमे स्त्री
वारस्त्री । गणः पेटकोस्त्यस्याः, गणयतीश्वरानीश्वरौ वा गणिका । वेशे वेश्यावादे भवा वेश्या । पण्यस्त्री
पण्यस्त्री च । वारे सेवाक्रमे मुख्या (वारमुख्या) । कुट्टयति कुट्टनी । शं श्रेयो भालयति शंभं श्रेयोर्युक्तं
लाति वा शंभली । जुन्दी देश्याम् ॥ १९ ॥ विप्रश्रो दैवप्रच्छन्नं शुभाशुभेक्षणं वास्त्यस्याः (विप्रश्रिका) ।
दैवं शुभाशुभं कर्म जानाति दैवज्ञा, अन्तःपुरस्यापुंस्प्रवेश्यत्वात् । रजोस्त्यस्या रजस्वला, रजःकृष्या-
सुतीति (सू०) वल्च् । स्त्रीधर्मो रजोस्त्यस्याः स्त्रीधर्मिणी । अत्रेरपत्यमात्रेयी । (मलिनी) मलिना-
द्रजसिङ्गीप् (वा०), मलादिन्नन्ताद्वा ङीप् ॥ २० ॥ ऋतु रजोस्त्यस्या ऋतुमती । उदकासंज्ञायां यति
उदक्या, उदकर्महतीति । पुण्ड्रितीति माला । पुण्यवलयवीरिति प्राच्याः पेडुः, अव्यते रक्ष्यतेभ्योऽ-
वाः, अवितृस्तृतन्निभ्यईः (उ०) । अविरात्रेयीत्येके, यत्कात्यः- अवि स्त्रीधर्मिणीं विद्यादिति । पुष्पं
सुतफलहेतुत्वाद्रजः । ऋतुरेवार्तवम्, ऋतुः स्त्रीरजोत्र, ऋतौ गर्भग्रहणकाले भवं वा, ऋतुः प्राप्तोस्य वा ।
(स्त्रादिष्ट हिपतिदयि) निद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यालुच् (सू०) । दोहदं गर्भिण्यमिलाषोस्त्यस्या दोहदवती,
भेकान्ता कलाभ्योऽशुद्धिभ्यो निष्कला जीर्णतुः ॥ २१ ॥ आपन्नं गृहीतं सर्वं गर्भोत्पत्त्यापन्नसत्त्वा । पुष्पं

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वन्ती च गर्भिणी ।
 गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥
 पुनर्भूर्दिधिषूरूढा द्विस्तस्या दिधिषूः पतिः ।
 स तु द्विजोग्रेदिधिषूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥
 कानीनः कन्यकाजातः सुतोथ सुभगासुतः ।
 सौभागिनेयः स्यात्पारस्त्रिण्यस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥
 पैतृष्वसेयः स्यात्पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।
 सुतो मातृष्वसुश्चैवं वैमात्रेयो विमातृजः ॥ २५ ॥
 अथ बान्धकिनेयः स्याद्वन्धुलश्चासतीसुतः ।
 कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥
 तदा कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपि चात्मजः ।
 आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

गर्भोस्या गुर्विणी, व्रीह्यादित्वादिनिः (सू०) । गुर्विति च भागुरिः । अन्तर्विद्यतेस्याः (अन्तर्वन्ती),
 अन्तर्वत्पतिवक्तोर्नुक् (सू०) । गणिकानां समूहो गाणिक्यं, गणिकायायभितिवक्तव्यं (वा०) इति यञ् ।
 गर्भिणीनां समूहो गाभिणं, इनप्यनपत्ये (सू०) इति प्रकृतिभावः (नस्तद्धित इति टिलोपे प्राप्ते) ।
 युवतीनां समूहो यौवतं, युवत्या अपुंवदिति गणपाठात् (भिक्षादिषु), भस्याढेतद्धिते (वा०) इति
 पुंवद्भावो नास्ति ॥ २२ ॥ पुनर्भवति पुनर्भूः । दिधेष्टि वाच्या भवति दिधिषूः । द्वौ वारौ द्विरूढा
 संस्कृता, यदाहुः—अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः (याज्ञ०) । मनुस्त्वन्यथाह—उभेष्टायां यद्यनुदायां
 कन्यायामुद्यतेनुजा । सा चाप्रेदिधिषूर्ज्या पूर्वा तु दिधिषूर्मता ॥ तस्याः पुनर्भ्वाः पतिः, किं च—पुनर्भू-
 पतिरुक्तश्च पुनर्भूर्दिधिषूस्तथेत्येषोऽप्युदन्तः, दिधिषूर्मिच्छत्यात्मन इति कथञ् (सुपआत्मनःकथञ्), किञ्
 (अन्येभ्योपिट्श्यते) । अग्रेनन्यभार्यत्वात्प्रधानं दिधिषूर्यस्य सोग्रेदिधिषूः, समासान्तविधिरनित्यः ॥ २३ ॥
 (कानीनः) कन्यायाःकनीनचेत्यण् (सू०) । (सौभागिनेयः) कल्याण्यादीनामिनङ् (सू०) इति
 ढगिनडौ । एवं सौभागिनेय इत्याद्युत्तरं, ह्रस्वगसिन्ध्वन्तेपूर्वपदस्यच (सू०) इत्युभयपदवृद्धिः, उत्तरत्र-
 अनुशतिकादीनांचेति (सू०) । सुत इत्येव, परस्त्री कल्याण्यादिः ॥ २४ ॥ (पैतृष्वस्त्रीयः)
 पितृष्वसुच्छण् (सू०) । (पैतृष्वसेयः) ढकिलोपः (सू०) इति ज्ञापकाङ्—ढक्—अन्यलोपश्च । सुत
 इत्येव, मातृष्वसुश्च (सू०) इति छणि मातृष्वस्त्रीयः, ढकिलोपः (सू०) इति ढकि मातृष्वसेयः । विरु-
 द्धाया मातुरपत्यं वैमात्रेयोऽसौदर्यो भ्राता, शुभ्रादित्वात् (सू०) ढक्, स्त्रीभ्योढक् (सू०) इत्यत्र
 स्त्रीप्रत्ययग्रहणात् । सांमातुरस्त्वभयमातृकः ॥ २५ ॥ बन्धक्या अपत्यं, कल्याणादीनामिनङ् (सू०)
 इति ढगिनडादेशः । बन्धून्—लाति बन्धुला । कुलटाया अपत्यं, स्त्रीभ्योढक् (सू०) । (कौलटेरः)
 क्षुद्राभ्योवा (सू०) इति ढक् ॥ २६ ॥ सा हि भिक्षार्थिनी कुलान्यटति, कुलटायावा (सू०) इति
 ढगिनडौ, पक्षे ढगेव क्षुद्रात्त्वाभावात्, अङ्गशीलहीना हि क्षुद्रा । तनोति कुलं तनयः । सूयते सूनुः ।
 सुव्रति सुनः । पुत्रकात्त्रायते पुत्तः, पुनाति वा, पुनोहस्त्वश्च (उ०) इति कत्रः । दारकदायादौ च
 ॥ २७ ॥ आत्मजादयः स्त्रियां वृत्ता दुहितृवाचकाः । गौरादौ पुत्रा । दोग्धि पितरौ दुहिता । (तयोः

आहुर्दुहितरं सर्वपत्यं तोकं तयोः समे ।
 स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥
 जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।
 ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥
 भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।
 प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥
 पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।
 पितुर्भ्राता पितृव्यः स्यान्मातुर्भ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥
 श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरी ।
 स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥
 पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
 मातुर्मातामहाद्येवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥
 समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।
 सगोत्रवान्धवज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

समे) पुत्रे दुहितरि च सामान्येन वर्तेते । अपतनमपत्, अपति साध्वपत्यम् । स्तूयते तोकम् । संततिः संतानः, नन्दनोद्ब्रह्मप्रजाः, [तन्तुश्च] । उरसा निर्मिते यच्चेति- अप्यतौ (उरसोयच्च, उरसोण्च) । तनोति कुलं तातः, स्वार्थेऽण् । जनयति जनकः । पाति पिता । वप्ता च ॥ २८ ॥ या अनित्यी त्रिलोक्या इति त्वन्तर्भावितप्यर्थत्वात् । प्रसूयते प्रसूः । मातृस्यां गर्भो माता । भगं कल्याणमस्त्यस्या भगिनी । सुपृश्यते स्वसा, सावसेकृन् (उ०), नषट्स्वसादिभ्यः (सू०) इति डीप् नास्ति । न नन्दति भ्रातृजायां ननन्दा, नञिचनन्देः (उ०) इति कृन् । न पत्यनया कुलं नप्त्री । पुत्रस्यापत्यं पौत्री सुतः स्यात्समाजा ॥ २९ ॥ यतते स्पर्धया याता, यतेर्वृद्धिश्च (उ०) इति कृन् । (भ्रातृजाया) ऋतोविद्यायोनिबंधेभ्यः (सू०) इति षष्ठया अलुगनास्ति, सप्तमीसमासात्, यथा- द्रक्ष्यति भ्रातृजायाम् (मेघ०) । (मातुलानी), इन्द्रवरुणेति (सू०) डीषानुकौ । उपाध्यायमातुलाभ्यां वा (मातुलोपाध्याययो-रानुगवा) इति पक्षे डीप् ॥ ३० ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रूः, पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः, श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च (वा०) इत्युङ् । तयोः पतिपत्न्योः पितान्योन्यं श्वशुरः, शु पूजितं कृत्वाभ्युते । (पितृव्यः) पितृव्यमातुलमा-तामहपितामहाः (सू०) इति साधुः । (मातुलः) प्राग्वत् ॥ ३१ ॥ दयायते श्यालः, स्वम वितर्केस्माद्वा (श्यालः), पत्युः श्याला इत्यर्थः । स्वामिनः पत्युः- भ्राता कनिष्ठः पत्न्याः दीव्यति देवा, दिवेर्कः (उ०) । अतिक्रमिभ्रमिचामिदे-विवाभिभ्यश्चिदित्यरः (उ०) देवरः । स्वशुरपत्यं स्वस्त्रीयः, स्वसुष्ठः (सू०) । जायां भिमीते जामाता ॥ ३२ ॥ प्रगतः पितामहात् (प्रपितामहः) । मातुः पिता मातामहः, [तत्पिता प्रमातामहः] । समानः पिण्ड एषां, यत्स्मृतिः-सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । सप्तमादूर्ध्वं सगोत्राः । समानो नाभिर्मूलमेपां सनाभयः, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) समानस्य सत्वम् ॥ ३३ ॥ समान उदरे शयितः समानोदर्यः, समानोदरे-शयितः (सू०) इति यत् । सोदरशब्दात्- सोदरायः (सू०), विभाषोदर इति (सू०) समानस्य सत्त्वं वा । समाने गर्भे भवः सगर्भ्यः, सगर्भस्ययसनुतायन् (सू०), छान्दसोपि लोकेभिधानात्, सह जायते सहजो भ्राता । समानं गोत्रमेपां सगोत्राः, ज्योतिर्जनपदेति (सू०) सत्वम् । ज्ञायते ज्ञातिः । बन्धनाति चन्तुः । (बान्धवः) स्वार्थेऽण् । एकः स्यो ज्ञातिवचनः, अन्य आत्मीयार्थः ॥ ३४ ॥ ज्ञाते-

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।
 धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥
 अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।
 भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥
 मातापितरौ पितरौ मातरापितरौ प्रसूजनयितारौ ।
 श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥
 दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ ।
 गर्भाशयो जरायुः स्यादुत्वं च कललोस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
 सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।
 तृतीयाप्रकृतिः शण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥
 शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।
 स्यात्स्थायिरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

भावो ज्ञातेयं, कपिज्ञात्योर्दङ्क् (सू०) । बन्धूनां समूहो बन्धुता, प्रामजनबन्धु (सहाये) भ्यस्तल् (सू०), तल्लिखितवचनम् । धुनोति धवः । प्रीणाति प्रियः, इगुपधेति (सू०) कः । पाति पतिः, पातेर्डीतिः (उ०) । सेक्ता वरयिता वरश्च । जारयति जारः, दारजारौकर्तारिणिलुक् च (वा०) । उपजातः पतिरुपपतिः ॥ ३५ ॥ भर्तरीत्येव । कुण्डयते कुलमनेन कुण्डः, कुडि दाहे । जारज इत्येव । गुह्यते लज्जाकरत्वाद् गोप्यते गोलकः, परनार्यं प्रजायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलक इति स्मृतिः । भ्रातुरपत्यं भ्रात्रीयः, भ्रातुर्व्यच्च (सू०) इति वा छः । भ्रातृव्यो नानार्ये । भ्राता च भगिनी चेति (भ्रातरौ), भ्रातृपुत्रैस्वसृदुहितृभ्याम् (सू०) इत्येकशेषः । [एवं पुत्रौ] ॥ ३६ ॥ माता च पिता च मातापितरौ, आनङ्कृतोद्वन्द्वे (सू०) । (पितरौ) पितामात्रा (सू०) इत्येकशेषो वा । मातरापितराबुदीचां (सू०) इति— अन्यः साधुः । प्रसूर्माता जनयिता चेति द्वौ त्रिसंज्ञौ । (श्वशुरौ) श्वशुरःश्वश्वा (सू०) इत्येकशेषो वा । [पुत्रश्च दुहिता च प्रागुक्तम्] ॥ ३७ ॥ राजदन्तादौ (सू०) जायापत्योर्जायाशब्दस्य दंभावो जंभावो वा निपात्यते, दं भायेति निघण्टुः । गर्भे आशेतेत्र गर्भाशयः । जरामेति जरायुः । उलति वृणोत्युत्वं । कलयति के ललति वा कललः शुक्रशोणितसमवायः, प्रसिध्यास्य पर्यायो नोक्तः, अस्त्रीत्वविधानार्थं तु विधिः । उत्त्वपर्यायः कलल इत्येके, यन्मुनिः— तदुत्वं कललं च तत् ॥ ३८ ॥ दशमे मासि सूतव इति श्रुतेः, नवमे दशमे मासि प्रबलेः सूतिमासतैः ॥ निःसार्यते बाण इव यन्त्रच्छिद्रेण सत्वर इति स्मृतेश्च नवमो दशमो वा मासो, विजनने भवो वैजननः । गीर्यते गर्भः । भ्रियते भ्रूणः कुक्षिस्थः । स्त्रीपुंसाभ्यामन्या तृतीया प्रकृतिः, लिङ्गान्तरत्वात् । शाम्यति शण्डः, [षण्डेपि] । क्लीबते क्लीबः । पण्डते पण्डः, पिण्डेपि । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकं, नभ्राणनपादिति (सू०) साधुः, स नपुंसको भवेदिति भाष्यापुंस्यपि ॥ ३९ ॥ शिशोर्भावः शैशवं, प्राणभुज्जातीत्यञ् (सू०) । यूनो भावो यौवनं, हायनान्तयुवादिभ्योण् (सू०) । (वार्धकं) गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यत् (सू०) वृद्धाच्चेतिवक्तव्यात् (वा०) वृञ्, मनोज्ञादित्वात् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) भावकर्मणोरप्याहुः, यथा— वार्धके मुनिवृत्तीनाम् (रघु०) ॥ ४० ॥ पलति शोभतेनेन पलितं, पल गतौ ।

पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ विस्त्रस्ता जरा ।

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

बालस्तु स्यान्माणवको वयस्थस्तरुणो युवा ।

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्पूर्वजस्त्वग्रियोग्रजः ।

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयो वरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलभ्रूतो बलवान्मांसलोसलः ।

तुन्दिलस्तुन्दिभ(क)स्तुन्दी वृहत्कुक्षिः पिच(चि)ण्डिलः ॥ ४४ ॥

अवटीटोवनाटश्चावभ्रटो नतनासिक ।

केशवः केशिकः केशी वलिनो वलिभः समौ ॥ ४५ ॥

आदिशब्दाद्गोमादौ च । विस्त्रसतेनया कचाङ्गं विस्त्रसा । जीर्यन्त्यनया जरा, पिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०) ।
उत्ताना शेते—उत्तानशया, अधिकरणशेतेः (सू०) इत्यत्र—उत्तानादिषुकर्तृषु (वा०) इत्यच् । डिम्भेति
प्राक् पक्षिकमेणेक्तं इह मानुषकमात् । स्तनं पिबति स्तनपा, (सुपिस्थ इत्यत्र) सुग्रीति योगविभागा-
त्कः । स्तनं धयति स्तनंधयी, नासिकास्तनयोर्मां धेयोः (सू०) इति खश्, घेष्टित्वाद्ङाप् । स्त्री-
लिङ्गेन निर्देशः स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थः ॥ ४१ ॥ बलति (ते) प्राणिति बालः, ज्वलादित्वाणः (सू०),
वाङ् आप्रावेस्माद्वा । अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्वर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति
माणवः ॥ स्वार्थे कन् (माणवकः) । वयसि प्रत्यये तिष्ठति वयस्थः । तरति तरुणः । यौति मिश्री-
भवति स्त्रिया युवा । प्रगतं वयोस्य प्रवयाः । तिष्ठति स्थविरः । वर्धते स्म वृद्धः, एवमादौ गङ्गारिका-
प्रवाहेन भूते क्तः, वर्तमाने युक्तः शीलितादिवत् । जिनाति स्म जीनः, ग्रहिज्यावयीति (सू०)
संप्रसारणं, संप्रसारणस्येति (सू०) दीर्घः, ल्वादित्वात् (सू०) निष्ठा नत्वम् । जीर्यति स्म जीर्णः, ष्युकः-
किति (सू०) इत्यनिट् । (जरन्) जीर्यतेरतृन् (सू०) ॥ ४२ ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान्, ईयसुनि
प्रियस्थिरेति (सू०) वर्षादेशः । दशमोवस्थाविशेषोऽस्यास्ति दशमी, वयसिपूरणात् (सू०) इतीनिः,
यन्मुनिः—इष्टो वयोदशोपेतः सप्तमी दशमीति च । अतिशयेन वृद्धे ज्यायान्, ज्याच (सू०), वृद्धस्य-
च (सू०) इति ज्यादेशः, ज्यादादीयसः (सू०) इत्यात्वम् । अग्रे जातोविधः, अप्रायत (सू०),
घच्छौच (सू०) इति घः । अग्र्याग्रीयौ च । अग्रिमपाठे, अप्रादिपश्चाद्भिमच् (वा०) । जघन्यजः पश्चा-
ज्जातः । अल्यर्थे युवा कनिष्ठो ग्रवीयाश्च, युवाल्पयोः कन्त्यतरस्यां (सू०), स्थूलदूरेति (सू०)
यणादिलोपः पूर्वस्य गुणः । एवं कनीयान् यविष्ठश्च । अवरे जायतेवरजः ॥ ४३ ॥ छयति स्म छातः,
छो छेदेन । मांसमस्यास्ति मांसलः, सिध्मादित्वात् (सू०) लच् । अंसावस्य स्तः (अंसलः), वत्सां-
साभ्यां कामबले (सू०) इति लच् । तुन्दं पिचण्डश्चास्यास्ति, तुन्दादिभ्यङ्गलच्च (सू०) इति चादिनिठनौ ।
उदरिलोपि । तुन्दिरस्यास्ति तुन्दिभः, तुन्दिबलिवटेर्भः (सू०) ॥ ४४ ॥ नतेनासिकायाः संज्ञायांटीट-
ञ्नाटज्भ्रटवः (सू०) । नतनासिकश्चिपिटघोणः । नतायां नासिकायां नासानमनेप्येते वर्तन्ते । प्रशस्ताः
केशाः सन्यस्य केशवः, केशाद्गोन्यतरस्याम् (सू०) । वलिस्त्वक्संकोचोऽस्यास्ति, पामादित्वात् (लोमादि-
यामादिति) । (वलिभः) तुन्दिबलिवटेर्भः (सू०) ॥ ४५ ॥ पूयतेपसार्यते पोगण्डः । खर्वति खर्वः ।

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।
 खरणाः स्यात्खरणसो विप्रस्तु गतनासिकः ॥ ४६ ॥
 खुरणाः स्यात्खुरणसः प्रज्जुः प्रगतजानुकः ।
 ऊर्ध्वज्जुऊर्ध्वजानुः स्यात्संज्जुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥
 स्यादंडे बधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।
 पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्क्तौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
 वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।
 जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥
 अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।
 भेषजौषधभेषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥
 स्त्री रुमुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।
 पुमान्यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

हसति ह्रस्वः । वामोऽस्यातीति वामनः । निखर्वः खट्वरः [नः] खर्व इति नाममाला । खरा तीक्ष्णा
 खरस्येव वा नासास्य खरणाः, खुरखराभ्यांवानसुवक्तव्यः (वा०), पक्षे— अञ्जासिकायाः संज्ञायानसंचा
 स्थूलात् (सू०), पूर्वपदात्संज्ञायामगः (सू०) इति णत्वम् । नःभुद्रः भुद्रनासिकः । (विप्रः) वेप्रो-
 वक्तव्यः (वा०) ॥ ४६ ॥ खुराकारा नासिकास्य खुरणाः—विकटघ्राणः । प्रगते विरले वातादिदोषात्तथो-
 र्ध्वं संहते च जानुनी अस्य, प्रसंभ्यांजानुनोर्ध्वः (सू०), ऊर्ध्वाद्विभाषा (सू०) ॥ ४७ ॥ एडपशुरिव
 —एडः । बद्धौ कर्णवस्य बधिरः । कुप्तिर उब्जः कुब्जः, पृथोदरादिः (सू०) । गडुरस्यास्ति गडुलः,
 सिध्मादित्वात् (सू०) लच् । कुण शब्दे, कुपाणिः कुणिरिति नैरुक्ताः । कलंवकस्त्ववाक्कर्णः खलति-
 स्त्विन्नलुप्तकः । स्पृश्यते पृच्छति वा पृश्निः । (श्रोणः) श्रोणृ संघाते, कुटिलजङ्घापादः । मुण्डयते
 मुण्डः ॥ ४८ ॥ वलते चेष्टते वलिरं नेत्रं तद्योगाद्वलिरः । के मूर्ध्नि करोत्याक्षिणी चलत्तारकत्वात्केकरः,
 एनमुपाध्यायः काच[व]र इत्याख्यत् । (खोडः) खुड प्रतिघाते । (खञ्जः) खजि वैकल्ये ।
 वण्डो दुश्चर्मा द्विनमोपि । जराशब्दादुत्तरा उत्तानशयादयः खञ्जान्तास्त्रिलङ्गाः । जडति जडुलः, जडुलो
 जडत्वाद्वा । काल एव कालकः । अपिप्लवते पिप्पुः । तिलप्रतिकृतिस्तिलकः । तिल इव कालकस्तिल-
 कालकः, देहे कृष्णं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ आमयस्यभावोनामयं, अव्ययं विभक्तिसमीपेति (सू०) अर्थाभावेव्ययीभावः ।
 कितेर्व्याधिप्रतीकारे सन् । भिषज्यत्यनेन भेषजं, भिषज कण्डूदिः, अनन्तावसथेतिहभेषजा-
 दिति (सू०) निर्देशाद् गुणः, भेषं रोगं जयतीति दुर्गः । (औषधं) औषधेरजाताविति (सू०)
 स्वाथेण । (भेषज्यं) अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ज्यः (सू०) स्वाथे । अविद्यमानो गदोऽस्मिन्नगदः ।
 जयति रोगाज्जायुः, कृवापार्जात्युण् (उ०) ॥ ५० ॥ रुज्यतेनया रुक्, किप् । (रुजा) निदायङ्
 (बिद्भिददिभ्योङ्) । व्याधीयतेऽपत्यैर्व्याधिः । गदति व्यथां गदः । आभीनान्यामयः, अम रोगेऽ-
 स्माद्वा । आमोपि । यक्ष्यते पूज्यते रोगराजत्वाद्यक्ष्मा । राजयक्ष्मापि । क्षीयतेनेन क्षयः । शुष्यत्यनेन
 शोषः । प्रतिश्यायते खवति प्रतिश्यायः, श्याद्वयथेति (सू०) णः । पीनं स्यत्यन्तं नयति पीनसः
 ॥ ५१ ॥ क्षवणं क्षुत्, किप्, क्तः, अप् । काशतेनेन काशः । क्षौत्यनेन श्वथुः । शवति निरुपति

स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः पुंसि काशः (स) स्तु क्षवथुः पुमान् ।
 शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥
 किलाससिध्मे कच्छ्रां तु पामा पामा विचर्चिका ।
 कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रिषु ॥ ५३ ॥
 व्रणो स्त्रियामीर्ममरुः क्लीबे नाडीव्रणः पुमान् ।
 कोठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥
 आनाहस्तु विबन्धः स्याद् ग्रहणी रुक्प्रवाहिका ।
 प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमथुः समाः ॥ ५५ ॥
 व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।
 अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात्पूर्वं शुक्रावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
 रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।
 वान्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

शोफः शोथश्च । श्वयतेनेन श्वयथुः । विपद्यतेनया विपादिका, पादशतस्य (सू०) इत्यत्रान्यत्रापीति वक्तव्याद् वुत्- लोपो वा ॥ ५२ ॥ समे इति शेषः । किलमस्यति किलासम् । सिध्यति सिध्मं मल-
 श्वित्राण्यम् । कषति कच्छ्रः । पिबत्यङ्गं पामा । (पामा) डबुभाभ्यामन्यतरस्यां (सू०) । विचर्च-
 यति विचर्चिका, अङ्गुल्यादिसंधिषु सूक्ष्माः पिटकाः, खर्जुविशेष इत्येके । कण्डूयति कण्डूः, भावेकिप्
 (संपदादिभ्यः किप्) । (कण्डूया) अपत्ययात् (सू०) । खर्जति खर्जुः, कर्जं खर्जं व्यथने । वि-
 स्फोटयति विस्फोटः । पटति संश्लिष्यति पेटति वा पिटका ॥ ५३ ॥ व्रणयति व्रणः । ईरयत्यङ्गमी-
 र्मम् । इत्यर्थः, उस् । नाड्या व्रणं, समासे पुंस्त्वम् । नालिश्च । कूयते शब्दश्चेत् कोठः । (मण्डलकं)
 मण्डलाकृति कुष्ठम् । समे इति शेषः । कुष्णाल्यङ्गं कुष्ठं, कुसितं तिष्ठति वा, अम्बाम्बगोभूमीति (सू०)
 पत्वम् । श्वेतते श्वितं श्वेतकुष्ठम् । पापरोगत्वाद् दुर्नामकम् । इत्यर्थः । गुदजं गुदकीलकं च ॥ ५४ ॥
 आनाहनं विष्मूत्रनिरोधः । गृह्णाति ग्रहणी, जाठरोर्मिर्गृह्यतेनया वा तच्छेदित्यात् । श्मोगः । मलप्रवहणं
 प्रवाहिका, रोगाख्यायाण्वुल् (सू०) । प्रच्छर्दनं प्रच्छर्दिका, रोगाख्यायाण्वुल् (सू०) । वमनं वमिः ।
 छर्दिच्छर्दी च ॥ ५५ ॥ विद्रात्यनया विद्रधिः, विद्रो धीयतेस्यां वा । मेहति मूत्रयतेनेन मेहः । प्रमेहोपि,
 दीपप्रदीपवत् । भगं दारयति भगंदरः स्फिकसंधौ पिटकं, पूःसर्वयोदरिसहोः (सू०) इत्यत्र भगेच-
 दारेर्वक्तव्यात् (वा०) खच् । श्लीपदं पादवल्मीकं केशघ्नं त्विन्द्रक्षतकम् । व्याधिभेद इत्येव । अश्मानं
 शुक्रं रात्यश्मरी । शुक्रात्पूर्वं मूर्च्छितान्ता वाच्यलिङ्गा ॥ ५६ ॥ अगदः क्रियतेनेनागदंकारः, कारेस-
 त्यागदस्य (सू०) इति मुम् । भिषज्यति भिषक् । विद्यामधोते वेद वा वैद्यः । आयौ सामान्येनौषधा-
 दावपीत्येके । वमति वान्तः, वार्त्त इति तु युक्तं, यद्वक्ष्यति- वार्त्तं फल्युन्यरोगे च त्रिषु, वृत्तिरस्यास्ति,
 प्रज्ञाश्रद्धाचावृत्तिभ्योः (सू०) । कलासु साधुः कल्यः । उल्लाघ्यते स्मोल्लाघः, क्तः, अनुपसर्गात्फुल्लति
 (सू०) साधुः ॥ ५७ ॥ ग्लायति स्म ग्लानः, संयोगादेशतोऽथातोः (सू०) इति निष्ठा मत्वम् ।

ग्लानग्लासू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।

आतुरोभ्यमितोभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

ददुर्णो ददुर्गो स्याददर्शोरोगयुतोर्शसः ।

वातकी वातरोगी स्यात्सातिसारोतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्लिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्षिण चाप्यमी ।

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफा ॥ ६० ॥

न्युब्जो भुग्ने रुजा वृद्धनाभौ तुण्डि(न्दि)लतुण्डि(न्दि)मौ ।

किलासी सिध्मलोन्धोऽदृग्मूच्छालो मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥

शुकं तेजोरेतसी च वीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसृग्धरा ॥ ६२ ॥

ग्लायति तच्छालो ग्लासुः, ग्लानिस्थश्चग्लुः (सू०) । आमयोऽस्यास्यामयावी, सर्वत्रा-आमयस्योपसंख्या-
नाद्विनिर्दिष्टश्च (वा०) । व्याधिः संजातोऽस्य व्याधितः । अपदुर्मन्दः । आतुरत्यातुरः, आतरति रोगं
वा । अभितोभ्यते स्माभ्यान्तः (अभ्यमितश्च), दृष्यमत्वेरेति (सू०) वेद् । संवातमृत्युर्भरकं [को]
मारिमांरी च देवतेति श्रीहर्षः । पामास्यास्ति पामनः, पामर इत्येके, द्रावपीति श्रीभोजः । [कच्छ-
रस्यास्ति] कच्छुरः, कच्छ्राहस्वत्वंच (वा०) इति रः ॥ ५८ ॥ (ददुर्णः) पामादित्वाच्छाकीपलाली-
ददुर्णाहस्वश्च (ग०) इति नः । दीर्यन्तेनया ददुः । अर्शसि सन्त्यस्यार्शसः, अर्शआदिभ्योच् (सू०) ।
वातो विद्यतेऽस्य वातकी, वातातिसाराभ्यां कुक्च (सू०) इतीनिः । एकदेशे विकृतत्वादतीसारक्यपि
॥ ५९ ॥ क्लिन्नस्य चुल्लचिल्लपिल्लश्चास्यचक्षुपीति वक्तव्यात् (वा०) साधवः । चक्षुःक्लेदपि, तेन चक्षु-
र्गतः क्लेदश्चलो नाम रोगः, तथोगाच्चुल्लं चक्षुः, चुल्लचक्षुश्चुल्लः पुमान् । उन्मादो वातभूतादिदोषाच्चित्त-
विभ्रमः । श्लेष्मास्यास्ति, सिध्मादित्वाल्लच् (सू०) । (श्लेष्मणः) पामादित्वात्तः (लोमादिपामादीति ॥ ६० ॥
न्युब्जनं न्युब्जः, घञ्, भुजन्युब्जौपाण्युपतापयोः (सू०) इति साधुः । भुग्नः कुब्जः, न्युब्जेन पाणि-
गतेन भुग्नत्वेन योगाद् न्युब्जः पुमान्, यच्छाश्वतः- विद्याद्भोगतं न्युब्जं न्युब्जः कुब्ज उदा-
हृतः । तुण्डिह्रतनाभिः, तुन्दिरस्तु जठरं, इलच् (तुन्दादिभ्यइलच्) । (तुण्डिभः) तुन्दिवर्तीति
(सू०) भश्च, एकदेशविकृतत्वात् । (सिध्मलः) सिध्मादित्वाल्लच् (सू०) । अन्धोऽदृक्, अन्ध दृष्टु-
पसंहारे । नास्ति दृग्स्यादृक् । मूर्च्छास्त्यस्येति (मूर्च्छालः), प्राणिस्थादातोलच् (सू०), ध्रुद्रजन्तूपता-
पाच्चेत्येते (ग०) । मूर्च्छन्ति मूर्तः, राहोपः (सू०) इति छलोपः, नध्याख्येति (सू०) नत्वाभावः ।
मूर्च्छा संजातास्य मूर्च्छितः, चुरादिमूर्च्छेः को वा ॥ ६१ ॥ शोकति स्रवति शुक्म् । तेजयति तेजः
असुन् । रीयते रेतः, रीङ् स्रवणे । वीज्यते वेति वा वीजं, वीजिलौकिकः । वीरेऽङ्गौवे साधु वीर्यम् ।
इन्द्रस्यामनो लिङ्गमितीन्द्रियं, इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिति (सू०) साधुः । मिनाति मलान् संस्रक्त्वा-
न्मायुः । पतति संसरे पित्तम् । कात्फलति कफः । श्लिष्यति श्लेष्मा । (त्वक्) त्वच्च संवरेण ।
असृजो धरा (असृग्धरा) ॥ ६२ ॥ (पिशितं) पिश अवयवे । तरो बलमस्त्यस्य तरसं, तरन्त्यनेन

पिशितं तरसं मांसं पललं कव्यमामिषम् ।
 उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥
 रुधिरसृगलोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।
 बुक्काममांसं हृदयं हन्मेदस्तुवपा वसा ॥ ६४ ॥
 पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।
 तिलकं क्लोम मस्तिष्कं गोर्दं किट्टं मलोऽस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥
 अन्नं पुरीतद् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ वल्लसा ।
 स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥
 सृणिका स्यन्दिनी लाला दूषिका नेत्रयोर्मलम् ।
 मूत्रं प्रस्त्राव उच्चारायस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥
 पुरीषं गूथं वर्चस्कमस्त्री विघ्नाविषौ समौ ।
 स्यात्कर्परः कपालोस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

कार्श्यं वा । मन्यते मांसं, मांसभक्षयितामुवेति नैरुक्ताः [मांसभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तं मुनिरब्रवीदिति नैरुक्ताः] । पाल्यतेनेन देहः पललं, यच्छाश्वतः— पललं तिलमिश्रे स्यात्पललं पिशितेऽपि च । कवते (कूयते) कव्यं, कुङ् गतौ । आमिष्यत आमिषम् । जाङ्गलं च, पलं नानार्थे । उत्पद्यते शोष्यते— उत्तप्तम् । वलं लुनाति वल्लूरं, वल्लिः सौत्रो वा ॥ ६३ ॥ रुग्णदि स्रोतांसि रुधिरम् । अस्यते न सृज्यते वासूक् । लोहितं रक्तं च वर्णतः । अस्यतेऽस्त्रम् । शोणति शोणितं, शोणं वर्णं । वुक्क्यते स्वादुत्वान्मृग्यते वुक्का, नान्तः पुंस्ययं, स्त्रीत्येके, वृक्केति वैद्याः । अग्रं मुख्यम् । ह्रियते हृत्— जीवाधारं पद्मं, दान्तं प्रकृत्यन्तरम् । मेयति स्निह्यति मेदः, असन्तत्वात्कीबे । उप्यते वपा । वस्ते मांसं वसा, शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः ॥ ६४ ॥ पश्चाद्भागे ग्रीवायाः कृकादिः कार्या सिरा, मन्यते मन्या, संज्ञायामसमजनिषदेति (सू०) कथम् । नडस्येयं नाडी सौषीर्यात् । धमति धमनिः, धमिः सौत्रः । सिनोति कार्यं सिरा, पिञ्चं बन्धने । तिलति तिलकम् । क्लाम्यति क्लोम, उदर्यो जल्यधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत्क्लोम वामे ग्रीहा पुष्फुस्येति वैद्याः । मस्तकमज्जा, मस्तकमिष्यतीति मस्तिष्कं, इष गतौ । गुर्यते गोर्दं, गुर्दं परिवेष्टने । केटति । किट्टम्, किट गतौ । मलते धारयति कार्यं मलः ॥ ६५ ॥ अमल्यनेना-न्नमन्त्रम् । पूर्यते पुरीतत्, तान्तायम् । गुब्ज्यते रक्ष्यते मा वाधिष्ठेति गुल्मः । ग्रेहते ग्रीहा, नान्तः । वस्ते छादयति कार्यं वस्त्रसा । लसा रु[न]हाश्च । स्नायत्यङ्गं स्नायुः, स्नौ वेष्टने । महास्नायुश्च कण्डरा, स्नायुसंघात इति वैद्याः । दक्षिणपार्श्वे कृष्णमांसांशः कालखण्डम्, कालखञ्जमित्येके । यमं करोति यकृत् ॥ ६६ ॥ सरति सृणिका । स्यन्दते स्यन्दिनी । ललति लाति वा लाला । दूषयत्यक्षि दूषिका, दूषीकापि । (प्रस्त्रावः) प्रेदुस्तुलुवइति (सू०) घञ् । उच्चार्यते प्रेर्यते— उच्चारः । अवाधः कीर्यत इति, वर्चस्केवस्करइति (सू०) साधुः । शाम्यति शमलम् । शक्नोत्यनेन शकृत् ॥ ६७ ॥ पिपत्यन्त्रं पुरीषम् । गूयत उत्सृज्यते गूथम् । वर्च एव वर्चस्कम् । वितिष्ठतेनया विष्टा । वेवेष्टि विट्, विशतीति सभ्याः । कल्पते कर्परः, कृपे रो लो नास्ति बाहुलकात् । कं पालयति कपालं मूर्ध्नास्थि, घटादि-खण्डोऽप्युपचारात् । कीति कसति कीकसम् । कुले शरीरे साधु कुल्यं, कोलति संस्त्रायते वा । अस्यतेऽस्थि ॥ ६८ ॥ कं कालयति कङ्कानलति वा कंकालः, देहारम्भकोऽस्थिपञ्जरः । करङ्कोपि । कशास्तेति

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।
 शिरोस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥
 अङ्गं प्रतीकावयवोपघनोऽथ कलेवरम् ।
 गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥
 कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।
 पादाग्रे प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥
 तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्ष्णिरधस्तयोः ।
 जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाघ्नीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥
 सक्थि क्लीबे पुमानूरुस्तत्संधिः पुंसि वङ्क्षणः ।
 गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥
 कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुभ्रती ।
 पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥
 कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।
 स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

मुनिः, कश्यत इति । पृष्ठग्रन्थौ गङ्गः पुमान् । के रटति करोटिः करोटी च । पूर्यते पर्शुः, पर्शुरेव
 पर्शुका ॥ ६९ ॥ अङ्गल्यङ्गम् । प्रत्येति प्रतीकः । अवयौल्यवयवः । अपहन्यतेपघनः, अपघनोङ्ग ।
 मिति (सू०) साधुः । कल्यते कलेवरम् । गाते गच्छति गात्रम् । उच्यते वपुः । संहन्यते संधात्यन्तस्मि-
 न्नङ्गानि संहननम् । शर्यते शरीरम् । वृष्यते सिच्यते वर्पति मलान्वा वर्ष्म । विगृह्यते विग्रहः, ग्रहवृद्ध-
 इति (सू०) अप् ॥ ७० ॥ जीयते कायः, निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेश्वकः (सू०) । दिह्यते
 देहः । मूर्च्छति वर्धते मूर्तिः । तन्यते तनुः । प्रारम्भः पदस्य प्रपदं, पदशब्दः पादपर्यायोस्ति । पद्यतेनेन
 पादः । पादिति लक्ष्यलक्षणयानास्ति, यस्तु गौः पदा न स्पष्टव्या, पद्मयामेव यथातथेत्यादौ स पद्मो-
 मासिति (सू०) पदादेशः, अतः पदोङ्घ्रिरिति पाठ्यम्, क्रमे तु पदम् । अंहत्यनेनाङ्घ्रिः । चरत्यनेन
 चरणः ॥ ७१ ॥ पादग्रन्थौ पार्श्वनिःसृते, घोटते घुटिका, घुट परिवर्तने । गुड्यते गुल्फः । गुल्फाधः
 पश्चाद्भागः पार्ष्णिः, पुमानिति प्रायिकं, पृष्यते स्नेह्यते विपादिका चिकित्सार्थं पार्ष्णिः । जङ्घन्यते
 कुटिलं गच्छति जङ्घा । प्रसरति प्रसृता । जायते जानु । ऊर्वोः पर्व ग्रन्थिः । अस्थि विद्यतेत्राघ्नीवत्,
 आसन्दीवदघ्नीवदिति (सू०) साधुः ॥ ७२ ॥ सजति सक्थि । ऊर्वयूः । वस्त्यध ऊरुसंधिः, वङ्क्षते
 वङ्क्षणः । गवते गूयते वानेन गुदम्, गुद परिवेष्टने वा । अपानित्यनेनापानम् । पाति मलोत्सर्गात्पायुः,
 पिबति वा स्नेहम् । वसत्यग्निमन्मूत्रं वस्तिर्मूत्रपुटकम् ॥ ७३ ॥ कथ्यत आत्रियते कटः, शवे श्रोणौ
 कालिञ्जे च गजगण्डे भूरे कट इति शाश्वतः । कटीरोपि । श्रोण्यते संहन्यते श्रोणिः, तस्याः फलकमिव-
 ककुत्पार्श्वनिःसृतोऽशोऽस्यस्याः ककुभ्रती । कट्याः पश्चाद्भागः, निताम्बयति सुरतसंमर्दान्नितम्बः । स्त्रीकट्याः
 पुरो भागः, हन्यते जघनम् ॥ ७४ ॥ कुत्सितं कुं दृणाति कुकुन्दरं, द्वयहीने क्लीबे । स्फायते स्फिक् ।
 प्रथत उद्भिद्यते प्राथः । प्रोहोपि । (उपस्थः) वक्ष्यमाणौ भगशिरौ ॥ ७५ ॥ भज्यते भगं,

भगं योनिर्द्वयोः शिश्रो मेढं मेहनशेफसी ।
 मुष्कोण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥
 पिच(चि)ण्डकुक्षी जठरोदरतुन्दं स्तनौ कुचौ ।
 चु(चू)चुकं तु कुचाग्रं स्याच्च ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥
 उरौ वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।
 स्कन्धो भुजशिरोसोस्त्री संधी तस्यैव जन्तुणी ॥ ७८ ॥
 बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।
 मध्यमं चावलग्नं च मध्योस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥
 भुजबाहु प्रवेष्टो दोः स्यात्कफो(पो)णिस्तु कूर्परः ।
 अस्थोपरि प्रगण्डः स्यात्प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥
 मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।
 पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात्प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥
 अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।
 मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(खनोषचेत्यत्र) खलो भगः पदमितिवक्तव्याद्धः (ज्ञा०) । यौति योनि । स्त्रीचिह्नं स्मरगृहं च । शिनोति
 घर्षति भगं शिश्नः, शेफ[१]श्च । मेहत्यनेन मेहम् । मुष्णाति गोपायति शुक्रं मुष्कः । अण्डयोः
 कोशोण्डकोशः । वर्षति शुक्रं वृषणः । पेलश्च । पृष्ठास्थोऽध ऊर्ध्वः संधौ त्रिसंघट्टत्रिकम् ॥ ७६ ॥ पचत्यग्रं
 पिचण्डः, अपिचमत्याहारं वा । कुष्यते कुक्षिः । जमत्याहारं जठरम् । उदीर्यति(दियति) उदरम् । तुदति
 तुन्दं, तुन्दिश्च । स्तन्यते बालैः स्तनौ । कूयेते कुच्येते वा कुचौ । वक्षोरुहौ उरसिजौ च । चुचिवल्यव्यक्तं
 कायति पीयमानं चुचुकम् । (क्रोडं) क्रुड घनत्वे, ना पुंलिङ्गं न भवति । वक्षोमध्याद्विन्नास्थि क्रोडा
 ॥ ७७ ॥ उरस्यति सहते-उरः, उरस् कण्डवादिः । वस्यते छाद्यते वत्सम् । (वक्षः) वक्ष
 संघाते, असुन् । पञ्च (क्रोडादयः) एकार्था इत्येके । पृष्यते सिच्यते पृष्ठं देहस्य पश्चाद्भागः, पश्चान्मात्रे
 तूपचारात् । स्कन्ध्यते भारेण स्कन्धः । अस्थते भारेणांसः । अंसकक्षयोः सन्धिः कक्षिणास्थि, जायते
 जन्तु ॥ ७८ ॥ कच्येते कक्षौ, यन्तावपि कक्षौ । (पार्श्वं) पार्श्वणसवक्तव्यः (वा०), पार्श्वे
 इति द्विवचनं न्याय्यम् । मध्ये भवं मध्यमं, मध्यान्मः (सू०) । अवलगत्यवलग्नमतिरुशत्वात् ।
 विलग्नं च । मन्यते मध्यम् । परौ भुजो बाहुश्च ॥ ७९ ॥ भुज्यतेनया भुजा, भुजन्मुञ्जाविति (सू०)
 साधुः । वहति वाहते प्रयतते वा बाहुः, बाहु प्रयत्ने । प्रवेष्टते प्रवेष्टः । द्यति ददाति वा दोः, सान्तः ।
 कं फणति कफोणिः । कुरति कूर्परः, बाहुपबाहुसंधेररत्निःसंज्ञस्य पश्चाद्भागः, तथा च-कफोणिः कूर्परोऽ-
 रत्नेः पृष्ठमिति नाममाला । अस्य कूर्परस्योर्ध्वं, प्रगण्यते प्रगण्डयते वा प्रगण्डो बाहुः । कूर्परस्याधः,
 प्रकुष्यते प्रकोष्ठ उपवाहुः, यत्कात्यः-प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोः ॥ ८० ॥ मणैर्बन्धोत्र
 मणिबन्धो भुजपाण्योः संधिः । तस्मादारभ्याकनिष्ठायाः करभः, करे भार्ताति आङ्गभिर्विधौ (सू०) ।
 शेतेस्मिन्सर्वं शयः, शम इत्येके, नाममाला तूभयं पपाठ-पाणिः शमः शयो हस्त इति । पणन्तेनेन
 पाणिः । हस्तकरो नानार्थः । मणिबन्धः पाणिमूले । तर्जयत्यनया तर्जनी । प्रदिशत्यवश्यं प्रदेशिनी
 ॥ ८१ ॥ अङ्गुं पाणिपादं लः लङ्गुली । अङ्गौ तिष्ठत्यङ्गुष्ठः, सुपिस्थइति (सू०) कः, अम्बाम्ब-
 गोभूमीति (सू०) पत्वम् । अनामिका नामग्रहणायोग्या, ब्रह्मणोनया शिरश्छेदनादत एवास्यां पवित्रं
 क्रियते । कनिष्ठात्यल्पा । ता अङ्गुष्ठायाः पश्चाद्गुल्यः ॥ ८२ ॥ नास्ति खमस्य नेखः, नप्राणपादिति

पुनर्भवः कररुहो नखोत्थो नखरोस्त्रियाम् ।

प्रादेशतालगोकर्णस्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

द्वौ संहतौ सिंहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

पाणिर्निकुब्जः प्रसृतिस्तौ युतावन्नलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरं हस्तौ मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कण्ठो गलोथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपि ।

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सावदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

क्रीवे घ्राणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

(सू०) साधुः, न खनति याति वा । नखं राति नखरः, न खन्यते वा, डडरेकवक्त्रा (खनेडडरेकेकवक्त्रा-
कावाच्याः) । पुनर्भवः कररुह इत्येके पेठुः । त्रिभुवनचरणत्वाभावः । कामाङ्कुशोपि । तर्जन्या युते
तते प्रसारितेङ्गुष्ठे मध्यं, प्रादिश्यते प्रादेशः । मध्यमया युतेङ्गुष्ठे तते तालः, तल प्रतिष्ठायाम् । अना-
मिकया युते ततेङ्गुष्ठे, गोकर्णोक्तनिर्गोकर्णः ॥ ८३ ॥ सह कनिष्ठया ततेङ्गुष्ठे वितस्तिः, वितस्यतीति ।
दिष्टिश्च । द्वादशाङ्गुल इति सिद्धस्यानुवादः । चप्यतेनेन चपेटः, चपेटापि । प्रसृतं तलमस्य प्रतलः ।
प्रसृतो हस्तस्य प्रहस्तः ॥ ८४ ॥ द्वौ प्रसृततलौ संहतौ सिंहतलाख्यौ, सिंहो हि मिलिताभ्यां चपेटाभ्यां
हन्ति, संहतलो वा- इत्येके संहतं संघट्टं लातीति । संकुचितो हस्तस्तालादिना, प्रक्षियते इति
प्रसृतः, प्रसृतिश्च । निकुब्ज इत्यपपाठः । प्रकुब्जस्त्वधेप्रसृतिः । तौ युतौ प्रसृतौ पार्श्वलिष्टौ लोको-
ज्जलिः, अङ्क (अज्यते) ननेति, अम्यते जलमनेनेति नैरुक्ताः । नाट्ये तु- पताकाभ्यां तु हस्ता-
भ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ॥ ८५ ॥ बाहौ (प्रकोष्ठे) प्रसारितपाणौ हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलं मानम् । स
हस्तः, स्तनेः पुंस्त्वार्यो वा । रमन्तेस्मिन्मल्ला रत्निः, सह रत्न्या मुष्ट्या वर्तते इत्येके । नास्ति रत्निर्मु-
ष्टिरस्यारत्निः, निष्कान्ता कनिष्ठास्मिन्निष्कनिष्ठो मुष्टिस्तेनोपलक्षितः स हस्तोऽरत्न्याख्यः ॥ ८६ ॥
व्यामीयते रज्ज्वाशनेन व्यसति वा व्यामः, स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्बाह्वोर्मध्यम् । ऊर्ध्वं विस्तृतौ दोः
पाणिश्च नुः पुंसो यत्र तन्मानमध्ये पौरुषं नाम मानम्, पुरुषोर्ध्वमानं तत्पौरुषमित्येके, पुरुषहस्तिभ्याम-
ण्च (सू०) । द्वादशाङ्गुलं तु पौरुषं छायामानम् ॥ ८७ ॥ कण्ठि कण्ठे वा कण्ठः । गिलति गले
ग्रीवाप्रभागः । गुणाति गिरति वा ग्रीवा । शिरो धीयतेस्यां शिरोधिः । कं धारयति कंधरा, संताप-
श्चतुर्वृजिती (सू०) खच् । शंखाकृतिग्रीवा कम्बुग्रीवाख्या, असा त्रिवलया चेति । न वटलवति वापटु ।
घटयति घाटा । कृकं शिरोग्रीवमटति कृकाटिका ग्रीवापश्चाद्भागः ॥ ८८ ॥ उच्यतेनेन वक्त्रम् । अस्मिन्-
स्मिन्नास्यम्, कृत्यत्युद्योबहुलं (सू०) इति शब्दः, मुखं मुखान्तरालं च द्वयमास्यमिति शाश्वतः । उच्य-
तेनेन वदनम् । तुण्ड्यतेनेन तुण्डं, तुडि तोडने । अनिति श्वसित्यनेनाननम् । लप्यतेनेन लपनम् । खिन्त्य-
तेनेन मुखं, डित्खनेर्मुट्सचोदात्तः (उ०), मुदितानि खान्यत्रेत्येके । जिप्रत्यनेन घ्राणम् । घोणति
अमति गन्वार्थं घोणा । नासते नासिका, कुर्या गन्धवहा घोणा घ्राणं नासा च नासिकेति मुनिः कुन्वा-
मप्याह । सिद्धाधि (गी) च ॥ ८९ ॥ उच्यते तीक्ष्णहारेणौष्ठ इत्युभयार्थोपि- अधरसाभिप्रायदुत्तरौ-

ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।
 अधस्ताच्चिबुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥ ९० ॥
 रदना दशना दन्ता रवास्तालु तु काकुदम् ।
 रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य मृत्क्षिणी ॥ ९१ ॥
 ललाटमलिकं गोधिरुध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियाम् ।
 कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षः कर्नीनिका ॥ ९२ ॥
 लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
 दृग्दृष्टी चासु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्रु च ॥ ९३ ॥
 अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोपाङ्गदर्शने ।
 कर्णशब्दग्रहौ पुंसि श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥
 उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोस्त्रियाम् ।
 चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृन्दं कैशिकं कैश्यमलकाश्रृणकुन्तलाः ।
 तं ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

छेत्र वर्तते । अधो भवोऽधरः । ओष्ठाभ्यां सहितावधरौ वा, अधरोप्योष्ठमात्रे वर्तते । ओष्ठाधः, चीव्यते
 चिबुकं हन्वप्रसंधिः । गण्डति संहन्यते गण्डः । कम्पते कपोलः । तदधो गल्लः । तत्परस्तात्पश्चाद्गगे
 कपोलाधः, हन्त्याहारं हनुः, पुंस्यपि ॥ ९० ॥ रथते विलिख्यतेमीभी रदनाः । दश्यते दम्यते चामीभिर्दशना
 दन्ताश्च । रदन्ति लिखन्ति रदाः । तलत्याहारोर्मिस्तालु । ईषत्कवते काकुं ददाति वा काकुदम् । रस्य-
 तेनया रसना । लेढि जिह्वा । लेला च । घण्टिकान्तर्गलशुण्डिका । ओष्ठस्थिति जातविकवचनम् । सृजति
 लालां सृक्, सृक्क्षणी इत्यपि कचित्कन्नन्तत्वात् ॥ ९१ ॥ ललत्यतालंकारः, ललथदुलस्तिलकोट्यत्वात् वा
 ललाटम् । अत्यते भूष्यतेलिकं, अलीकं च । गुध्यते पट्टादिना वेष्टयते गोधिः । भालं च । अमति श्रुः,
 नेत्रोर्ध्वं रोमराजिः । कूर्चमिति भागुरिः, तन्न, लक्ष्यादर्शनात्, एवं कूर्चम् । तारयति तमसस्तारका,
 तारकाज्योतिषीतीत्वाभावः (वा०) । अक्षेण इति खेचरीव्यवच्छेदः । (कर्नीनिका) कर्नी दीप्तौ ॥ ९२ ॥
 लोच्यतेनेन लोचनं विलोचनं च । नायतेनेन दृश्यं नयनं नेत्रं च । ईक्ष्यतेनेनेक्षणम् । चष्टे वक्ति चक्षुः ।
 अक्ष्णोत्यक्षि, द्वन्द्वचक्षुः क्लीबे । दश्यतेनया दृक्, द्वन्द्वस्त्रियाम् । अस्यतेसु, अस्त्रं च । अश्रुत आकण्ठ-
 मश्रु । बाष्पो नानार्थे ॥ ९३ ॥ बाह्याविति शेषः । अपकृष्टावङ्गादपाङ्गौ । कटे क्षिपति कटाक्षः, अपा-
 ङ्ग्येन दर्शनं यत्र, नेत्रविभागाख्यम् । कीर्यते शब्दोस्मिन्कर्णः । शब्दस्य ग्रहणेन शब्दग्रहः । श्रयतेनया
 श्रुतिः । शृणोति श्रवः, असन्तः क्लीबे । श्रोत्रं च ॥ ९४ ॥ शीर्यते जरसा शिरः । एवं कुमारशीर्षयो-
 णिनिः (सू०) इति लिङ्गाच्छीर्षं प्रकृत्यन्तरम् । मूर्च्छति मूर्धा, पुमान् । मस्यति परिणमते मस्तकम् ।
 कं वराङ्गं च नानार्थे । चीर्यते चिकुरः, चिहुरः प्राकृते कस्य हादेशात्, संस्कृतेर्पाति दुर्गः— कुन्तला
 मूर्धजाः स्रस्ताश्चिकुराश्चिहुराः कचा इति । कुन्ताकारं लाति कुणति वा कुन्तलः । वल्यते बालः, ज्वला-
 दित्वणो वा (ज्वलितिकसन्तेभ्योणः) । कचति कचः । के शेते केशः । शिरसिजश्च ॥ ९५ ॥ केशानां
 समूहे, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०), केशाश्चाभ्यायञ्छावन्यतरस्याम् (सू०) । अव्यन्ते भूष्यन्तेलकाः ।
 चूर्णकाख्याः केशाः (चूर्णकुन्तलाः), चर्चराख्याः । कुरलाश्च । भ्राम्यन्ति भ्रमरप्रतिकृतयो वा (भ्रमरकाः) ।
 काकस्येव पक्षः । शिखं व डयते शिरसि खण्डयते वा शिखण्डकः । क्षत्रियणां चूडा काकपक्ष इति
 गौडः ॥ ९६ ॥ कृण्वन्ती, कं शृणोति वा कवरी, जानपदकुण्डगोणेति (सू०) डीप् । वेषो रचना ।

कधरी केशवेषो(शो)थ धमिलः संथताः कचाः ।

शिरा चूडा केशपाशी व्रतिनस्तु सटा जटा ॥ ९७ ॥

वेणिः प्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्वृद्धौ स्म(श्म)श्च पुंमुखे ।

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

दर्शते त्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्च मण्डितः ।

प्रसाधितोलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

विभ्राड् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषा तु स्यादलंक्रिया ।

अलंकारस्त्याभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

कर्णिका तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

संयता वद्धाः । ऊर्ध्वं मिलति धम्मिलो जूटाख्यः, धमिः सौत्रो वा । धम्मेलं इति सभ्याः । शेते मूर्ध्नि शीम(शम्भ्य)ते वा शिखा, शीङ्गोहस्वश्च (उ०) । चोडयते चूडा । प्रशस्ताः केशाः केशपाशी । शिखेलेव, (सटा) षट् अवयवे । (जटा) जट संघाते ॥ ९७ ॥ (वेणिः) वेणु गतौ । शिरसि भवः शीर्षण्यः, शरीरावयवाच्च (सू०) इति यत्, येचतद्धिते (सू०) इत्यत्र वाकेशोधिनि (वा०) शिरसः शीर्षन् वक्तव्यः । विशदेन्योन्यासंपृक्ते-अविकृते स्नानादिनिर्मले वा, शद्गुल शातने । कचादित्यर्थनिर्देशः, केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, प्रशंसावचनैश्च (सू०) इति समासः ॥ ९८ ॥ शिरसोन्यत्र रोहति रोम । रलयोरैक्याल्लोम, लयते वा । पुरुषमुखे रोमवृद्धिः, समश्नुते स्मश्च । दाढिकापि । व्यञ्जनं नानार्थं । आकल्पयत आकल्पः । वेष्टयद्गुं वेषः, विशति चेतसीत्येके तालव्यं शमाहुः, कर्मवेषाद्यत् (सू०) इत्यत्र तथा विचारात् । नेत्रयोः पथ्यं (नेपथ्यं) वस्त्रादिशोभा । प्रत्यङ्गं कर्म प्रतिकर्म । प्रसाध्यतेनेनाङ्गं प्रसाधनम् । पक्षैकार्था इत्येके तच्चासत्, वेषो हि वस्त्रालंकारमाल्यप्रसाधनैरङ्गशोभा, प्रसाधनं तु समालम्भनं तिलकपत्रमङ्गादिना ॥ ९९ ॥ एते वक्ष्यमाणा रोचिष्ण्वताः । (अलंकरिष्णुः) अलंकृत-निराकृतइति (सू०) इष्णुच् । परिष्कियते स्म, संपर्युषेभ्यइति (सू०) सुट् ॥ १०० ॥ भ्राजते तच्छीलो भ्राजिष्णुः, भुक्त्व (सू०) इति चाद् (भ्राजतेः) इष्णुच् । (अलंक्रिया) अलंकारसाध्या शोभा । करणे षष्ठ्युटौ ॥ १०१ ॥ मौलिर्नानार्थं । मुखे कुच्यते मुकुटं, मङ्कयतेनेन वा (मकुटं) । कार्यते किरीटम् । कोटीरं च । मणिरिति शेषः, तरतीव तरलः । नायको नानार्थं ॥ १०२ ॥ वालपाशे साधु-वालपाश्या, वालवन्धनार्थं मुक्तावलयः, उत्फुल्लतिकादि, वालेषु पाशसमूहो वा । पारितस्तथा भवा पारि-तथ्या, पार्यो तथ्या वा, सीमन्तादिः । पत्रपाशानां समूहः पत्रपाश्या । ललाटस्यालंकारो ललाटिका, कर्णललाटात्कनलंकारे (सू०) । कर्णालंकारस्तालपत्रवत्सौवर्णेपि । कुण्डं लाति वृत्तत्वात्कुण्डलम् । कर्णो वेष्टयतेनेन कर्णवेष्टनम् । भिन्नरूपद्वयः कर्णालंकारा इत्येके ॥ १०३ ॥ ग्रीवाया अलंकारो ग्रैवेयकं,

ग्रैवेयकं कण्ठभूषा लम्बनं स्याल्ललन्तिका ।
 स्वर्णैः प्रालम्बिकाथारः सूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥
 हारो मुक्तावली देवच्छन्दोसौ शतयष्टिकः ।
 हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छ(त्स)गुच्छा(त्सा)र्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥
 अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।
 सैव नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥
 आवापकः पारिहार्यः कटकः वलयोस्त्रियाम् ।
 केयूरमङ्गलं तुल्ये अङ्गुलीयकमुर्मिका ॥ १०७ ॥
 साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा कङ्कणं करभूषणम् ।
 स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना स्त्रियाम् ॥ १०८ ॥
 क्लीबे सारसनं चाथ पुंस्कट्यां शुद्धखलं त्रिषु ।
 पादाङ्गदे तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥
 हंसकः पादकटकः किंकणी क्षुद्रघण्टिका ।
 त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥
 वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं बादरं च तत् ।
 कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्गवं मृगरोमजम् ॥ १११ ॥

कुङ्कुक्षिप्रीवाभ्यङ्गि (सू०) ढकन् । लडललंकारान्ते ललन्तिका । सिंहावलोकितेन कृतेत्येव ।
 स्वर्णमयी कण्ठभूषा प्रालम्बिकेत्येव ॥ १०४ ॥ हियतेनेन चित्तं हारः । देवानां छन्दोभिप्रयोत्र ।
 यष्टिर्लता सरः सरिरित्येकार्थाः, यदाहुः—चतुःषष्टिलतो हारोथाष्टहीना म्योत्तरम् । रश्मिः कलापो. माण-
 वकोर्धहारोर्धगुच्छकः । कलापच्छन्दो मन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः । अन्ये त्वाख्यन्—द्वित्रिशलतो
 गुच्छो, गुह्याच्छादनात् । चत्वारिशलतो गोस्तनो लम्बमानात्, गोपुच्छोऽपि ॥ १०५ ॥ चतुःपञ्चाशलतोर्ध-
 हारो देवच्छन्दाधैवात् । विंशतिलतो माणवकोत्पत्वात् । एका—आवलते (अत्र) । सैव—एकावली
 ॥ १०६ ॥ हस्तसूत्राख्यः, आ—उप्यत आवापकः । परिह्रियते परिहारे भवो वा पारिहार्यः । कटति
 कटकः । वलते वलयः । के बाहुशीर्षे यौति केयूरम् । अङ्गं दयतेङ्गदम् । अङ्गुल्या भवमङ्गुलीयकं,
 जिह्वामूलाङ्गुलेच्छः (सू०), स्वार्थे कन् । ऊर्मिप्रतिकृतिरूर्मिका ॥ १०७ ॥ अङ्गुल्या मोदयते
 मुद्रयति वाङ्गुलिमुद्रा, सा—ऊर्मिका । आहुश्च—कङ्कणं स्यात्प्रातिसरः, कं शुभं कणति कङ्कते सरति
 वा । मीयते प्रक्षिप्यते मेखला । कञ्चयते बध्यते काञ्ची । सपति समवेति सप्तकी ॥ रशन्ति
 तां (रशना), रश कान्तौ सौत्रः । सिञ्जिनी च । कलापो नानार्थे ॥ १०८ ॥ सारं सनोति
 सारसनं स्त्रीकट्यां वस्त्रप्रन्थनम् । उच्चयो नीवी च । पुंस्कट्यां या काञ्ची सा शुद्धखला, शुद्ध्यै-
 कलतीति । पादेङ्गदमिव पादाङ्गदम् । तुलाकृतेर्जङ्गवायाः कोटिरिव तुलाकोटिः । मञ्जु मधुरमीरयति
 मञ्जीरः । नुवति नूपुरः, णू स्तवने ॥ १०९ ॥ हंसवत्कायति हंसकः । अवान्तरभेदस्त्वेषां भरतोको
 नहतः । किञ्चिक्कणति किंकणी, किङ्किणीत्येके । क्षुद्रात्पा घण्टिका घुघुरकाख्या । प्रहणकवाक्यमिदम्
 (त्वक्फलकृमिरोमाणीति) । त्वगादयो वस्त्रस्य योनिर्दवादानकारणं, आविष्टलिङ्गत्वम् । वाल्कक्षौमफाल-
 कार्पासबादरकौशेयराङ्गवानाहतनिष्रवाणितन्त्रकाणि वाच्यलिङ्गानि ॥ ११० ॥ वल्कस्य त्ववो विकारो
 वल्कम् । क्षुमाया विकारः क्षौमम् । आदिशब्दाद् भ(भा)ङ्गादि । फलस्य विकारः फालम् । कौशेयदे-
 शशेय नेत्रपद्मादि, कौशाङ्ग (सू०) । रङ्गुर्भृगविशेषः, कच्छादिभ्यश्च (सू०) इत्यण् ॥ १११ ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रकं च नवाम्बरे ।
 तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धैतयेर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्ण धौतकौशियं बहुमूल्यं महाधनम् ।
 क्षौमं दुकूलं स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥
 स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयो द्वयोः ।
 वैर्ध्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥
 पटञ्चरं जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।
 वस्त्रमाच्छादनं वासस्थेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥
 सुचेलकः पटोस्त्री ना वराशिः (सिः) स्थूलशाटकः ।
 निचोलः प्रच्छदपटः समौ रत्नककम्बलौ ॥ ११६ ॥
 अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोशुके ।
 द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥
 संव्यानमुत्तरीयं च चोलः कूर्पासकोस्त्रियाम् ।
 नीशारस्तु प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

छेदः क्षालनं भोगश्चाहननं तद्रहितमनाहतम् । प्रोयतेस्यां प्रवाणी तन्तुवायशलाका सा निर्गता (निष्प्रवाणि), निष्प्रवाणिश्च (सू०) इति साधुः । तन्त्रादचिरापहते (सू०) इति कनि तन्त्रकः ।
 उद्गम्यतेमिलष्यते— उद्गमनीयम् । युगमविवक्षितं, यल्लक्ष्यम्— गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रेति (कु० सं०)
 ॥ ११२ ॥ लकुचवशादिपत्रेण कृमिलालोर्णाकृतं पत्रोर्णम्, पृषोदरादिवात् (समासः) । धुमाया
 विकारः क्षौमम् । दुह्यते धुमाया आकृष्यते दुकूलम् । निवीयत आच्छाद्यते निवीतम्, व्येज् संवरणं,
 निवृतमिति मुनिः ॥ ११३ ॥ दश्यते दशाः, पुंसीत्येके । वस्यते दामिस्ता वस्तयः, अच्छिन्नदशस्य
 वस्त्रस्याच्छादनाप्रानात्, वर्तय इत्येके । आनह्यतेनेनानाहः, सर्वत्रेदम् । (परिणाहो विशालता) विस्ताराख्या
 ॥ ११४ ॥ पट इवाचरति पटति, सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा (वा०) इत्येके, ततः शत्रन्ताद् भूतपूर्वैचरट्
 (सू०) । नक्तं भवो नक्तकः, नजते वा, ओणजी व्रीडे, द्रवद्रव्यं येन पूयते तत्र रुढोयं तत्तुल्येपि वस्त्रे
 वर्तते । कल्पते कर्पटः । वस्यतेनेनाङ्गं वासः, असन्तं क्लीये । चित्यते चेलम्, चैलमित्यसत्, चिल
 वसने । अंशस्तन्तूकायत्यंशुकम् । प्रातः सिचयश्चौरं च ॥ ११५ ॥ पटति विस्तीर्यते पटम्, अस्त्रीति चिन्त्यं
 द्वयोर्दर्शनात् ॥ ११६ ॥ अन्तरे भवमन्तरीयं, गद्गादिवाच्छः (सू०) । उपसंवीयतेनेनाङ्गमुपसंव्यानम् । प्राव्रियते-
 नेनाङ्गं प्रावारः, वृणोतेराच्छादने (सू०) घञ् । उत्तर ऊर्ध्वाङ्ग आसज्यत उत्तराङ्गः । (बृहतिका) बृह-
 त्याआच्छादने (सू०) कन् ॥ ११७ ॥ संवीयतेनेन संव्यानम् । उत्तर ऊर्ध्वं भवमुत्तरीयम् । चोल्यते
 छ.वलेनेन चोलः, आप्रपदीनं कञ्चुकम् । कूर्परेत्यते कूर्पासः स्त्रीणां कञ्चुलिकाख्यः । निशीर्यते शीता-
 यनेन नीशारः, शुवायुवर्णनिवृत्तेष्विति (वा०) घञ्, यल्लक्ष्यम्— गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः
 ॥ ११८ ॥ ऊर्वोर्ध्वाच्छादकमंशुकमधोशुकम् । चण्डं भगमति चण्डातकं, यस्य चण्डनकोपभ्रंशः । पादाग्रं प्रपदं,

अधोरुक्कं वरस्त्रीणां स्याच्चचण्डातकमंशुकम् ।
 स्यात्विष्वाप्रपदीनं तत्प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री वितानमुल्लोचो दृष्याद्यं वस्त्रवेष्टमनि ।
 प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥
 परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिमार्जना मृजा ।
 उद्वर्तनोत्सादने द्वे क्लीबे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥
 स्नानं चर्चा तु चाचिक्यं स्थासकोथ प्रबोधनम् ।
 अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे स्त्रियौ ॥ १२२ ॥
 तमालपत्रतिलकाचित्रकाणि विशेषकम् ।
 द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥
 काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं वाह्नीकपीतनम् ।
 रक्तसंकोचपिशुनं वी(धी)रलाहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥
 लाक्षा राक्षा जतु क्लीबे यावोलको दुमामयः ।
 लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमथ जायकम् ॥ १२५ ॥

आ प्रपदादाप्रपदं, आप्रपदंप्राप्नोति (सू०) इति खः ॥ ११९ ॥ वितन्यते वितानः । उपरि लोच्यत उल्लोचः, उल्लोच्यतेपनीयतेनेनातपादि वा, चद्रकाख्यः । कर्कोपि । दृष्यतेनेनान्यदर्शनं दृष्यम् । आद्य-
 शब्दात्पटकुटी । पटकुड्यं गुणशालि[लय]नी स्थूला[लं] च । प्रातिसिनोति प्रतिबध्नाति प्रतिसीरा ।
 जवन्यस्यां जवनिका । तिरस्करोति ह्यदयति तिरस्करिणी काण्डपटाख्या । कचित्—पर्यङ्किष्य परिकरः
 पर्यङ्कश्चावसविथका । अञ्जलं त्वंशुकान्ते नीवी सारसनमुच्चयः ॥ १२० ॥ मलपरिमार्जनार्थं क्रिया परि-
 कर्म स्नानोद्वर्तनादि । मार्जनं मार्ष्टिः शुद्धिमात्रम्, वसेस्तिः (उ०) इति बाहुलकातिः, वस्त्रभ्रजोति
 (सू०) षः, मृजेवृद्धिः (सू०) । मृजति विद्भिदादित्वादङ् (सू०) । उत्साद्यते मलेनेनोत्सादनम् ।
 छद् अपवारणे, उच्छादनमिति तु सभ्याः । (आप्लवः, आप्लावः) विभाषाङ्गिहृत्प्रेरिति (सू०) वा
 षष् । मज्जनं च ॥ १२१ ॥ चर्च्यतेनयाङ्गं चर्चा । चर्चिष्ठायां चर्चने साधु चाचिक्यं चन्दनादिना
 पुण्ड्रादि । तिष्ठत्यङ्गे स्थासकः । चाचिक्यं त्वपभ्रष्टम् । अनुबोधः, यथा कस्तूरिकादिर्मयादिना । पत्राङ्गु-
 तिलेखा (पत्रलेखा) । (पत्राङ्गुलिः) द्राविडकादि(पु) लिङ्गादिभेदेन कण्ठे पत्रभङ्गः ॥ १२२ ॥
 तमालपत्राकृति कर्तृयां ललाटे तमालपत्रम् । तिलकाकृति तिलकम् । चित्रकं नानावर्णम् । विशिनष्टि
 विशेषकम् । इत्थं तिलकभेदा एते, पर्यायत्वं त्वद्विप्रकर्षात् । अत्र द्वितीयचतुर्थौ तिलकविशेषौ पुंन-
 पुंसकयोः । पुण्ड्रं च । कुं कौति कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥ अग्रेरिव शिखा केसरोस्याग्निशिखम् । ग्रियते वरं,
 ग्रहवृद्ध- इत्यप् (सू०) । वाह्नीकदेशजं (वाह्नीकं), यद्रघोरुत्तरदिग्विजये- दुधुवर्वाजिनः स्कन्धाह्वय-
 कुङ्कुमकेसरान् । पीतयलङ्गं पीतनम् । रज्जनाद्रक्तम्, अत एवायकसंज्ञम् । संकोचस्य पिशुनं सूचकम् ।
 वीरं स्थिररागम् । लोहितं चन्दनमिव । वर्ण्यं च । घुसृणं देश्याम् ॥ १२४ ॥ लक्ष्यते लाक्षा । रक्षति देहं
 राक्षा, रातिलास्योर्वा । जायते जतु । यौति यावकः । न लजते स्म—अलक्तकः, अलति वा । दुमस्या-
 मथ इव निर्यासः । धन्वन्तरिस्तु—लाक्षा पलंकषा राक्षा दीप्तिश्च कृमिजं जतु । कृतघ्नानङ्गमता च
 दुमव्याधिरलक्तकः ॥ लक्ष्यते लवङ्गम् । देवयुतिमत्कुसुमं देवानां वा । (श्रीसंज्ञं) श्रीपर्यायम् । (जा-
 यकं जायकाख्यपर्वतभवम् ॥ १२५ ॥ (कालीयकं) कलवर्णसारम् । वंशाम्—वंशकम्, वंशिकेत्येके ।

कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् ।
 वंशकागुरुराजाह्लोहकृमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥
 कालागुर्वगुरु स्यात्तु मङ्गल्या मल्लिगन्धि यत् ।
 यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपोऽप्यथ वृकधूपकृत्रिमधूपकौ ।
 तुरुष्कः पिण्डकः सिंहो यावनोऽप्यथ पायसः ॥ १२८ ॥
 श्रीवासो वृकधूपोऽपि श्रीविष्टः (पिष्ट) सरलद्रवौ ।
 मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरीचाथ कोलकम् ॥ १२९ ॥
 कक्कोलकं कोशफलमथ कर्पूरमाखियाम् ।
 धनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुका ॥ १३० ॥
 गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽखियाम् ।
 तैलपर्णिकगोशीर्षे हरिचन्दनमाखियाम् ॥ १३१ ॥
 तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रत्नं रक्तचन्दनम् ।
 कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥
 कर्पूरागुरुकस्तूरीकक्कोलैर्यक्षकर्ममः ।
 गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकोऽस्त्री विलेपनम् ॥ १३३ ॥

न गुरु-अगुरु । कालागुरु काकतुण्डाख्यम् । रोहति लोहम् । कृमिभिर्जन्यते कृमिजम् । जोङ्गकं गिरि-
 जम् । आहुश्च-अगुरु प्रवरं लोहं कृमिजगन्धमनार्यजमिति (शाश्वतः) ॥ १२६ ॥ मल्लिकापुष्पगन्धगुरु मङ्गल्या-
 ख्यम् । यक्षान्धूपयति यक्षधूपः । सर्जरसस्य रसः सर्जरसः । राति प्रीतिं रालः, रालापि ॥ १२७ ॥
 बहुरूपो नानाकृतिगन्धः । वृकान्धूपयति वृकधूपः । तुरुष्को यवनदेशजः । पिण्डको द्रव्यान्तरैः सह
 पिण्डितः स्वरूपान्न च्यवते । सिङ्गाख्यो वृक्षः, पिल उज्ज्वलः, सुगन्धिप्रस्तावात्पुनरिहोक्तः । पयसो द्रुमक्षी-
 रस्य विकारः स्फुटितः पायसः ॥ १२८ ॥ श्रिया वासो वेष्टश्च निर्यासः, वेष्टते वेष्टः । सरलस्य देवदारुमे-
 दस्य द्रवो निर्यासः । विकसति सौगन्ध्यमस्याः कस्तूरी, के स्तूयते वा । कोलमिव कोलकम् ॥ १२९ ॥
 ककन्ते कक्, (कक्) कोलति संस्र्यायति कक्कोलकम् । कोशे फलान्यस्य कोशफलम् । कल्पते कर्पूरः ।
 धनस्येव सारोऽस्य शैल्यात् सिताभ्रत्वाच्च । चन्द्रपर्यायो ह्लादकत्वात् । हिमा शीतला चासौ वालुका च हि-
 मवालुका ॥ १३० ॥ भद्रा श्रीरस्य । चन्द्यते ह्लाद्यतेनेन चन्दनम् । तैलपर्णगोशीर्षौ गिरी आकरावस्य ।
 हरोरिन्द्रस्य चन्दनं, हरिः कपिलं वा, तच्चातिशीतलं पीतमाहुः । श्रीखण्डं च ॥ १३१ ॥ तिलस्येव पर्णा-
 न्यस्याः तिलपर्णी नदी- आकरोऽस्या इत्येके । पत्रेष्वङ्गति पत्राङ्गम् । पत्राङ्गं च पत्राङ्गापभ्रंशोऽयम् ।
 (कुचन्दनं) कौ चन्दनम् । जातीलतायाः कोशं जातीसस्याख्यम् ॥ १३२ ॥ एतैः पिण्डकैर्यक्षप्रियः
 पङ्कः । सकुङ्कुमैरित्यागमः, धन्वन्तरिस्तु- कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनं तथा । महासुगन्ध-
 मित्युक्तं नामतो यक्षकर्ममः । द्वौ द्वौ मित्रार्थावित्येके । वर्तिर्हि नटादौ प्रसिद्धा ॥ १३३ ॥ चूर्णं पटवा-

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितां वासितं त्रिषु ।
 संस्कारो गन्धमालयाद्यैर्यः स्यात्तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
 माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशमध्ये तु गर्भकः ।
 प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरान्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥
 प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठाद्वैकक्षकं तु तत् ।
 यत्तिर्यक् क्षितमुरसि शिखास्वापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥
 रचना स्यात्परिस्यन्द आभोगः परिपूर्णता ।
 उपधानं तूपबर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥
 शयनं मन्त्रपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समा ।
 गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥
 समुद्रकः संपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।
 प्रसाधनी कङ्कातिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥
 दर्पणे मु(म)कुरादर्शौ व्यञ्जनं तालवृन्तकम् ॥ १४० ॥
 इति नृवर्गः । ६

सादिशोदः । वास्यते सुगन्धीक्रियते यैर्यज्यमनैर्मिश्रैस्ते वासयोगाः । भाव्यते मल्यते भावितां, भुजोऽ-
 वक्रकने गिच् (धा० सू०) । वास्यते छः धते स्म, वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । गन्धद्रव्यैर्भावितां पुष्पाद्यैर्वासितमि-
 त्येके । संस्कारस्तिग्नादीनां गुणाधनम् । आद्याब्दाद्गुणादिभिः । मालैव माल्यं, चातुर्वर्ण्यादित्वात्प्यञ् (चतुर्व-
 र्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम्) । माल्यते धार्यते माला । सृज्यते स्मृ, ऋत्विग्दृशगिति (सू०) साधुः ।
 माल्यमित्येव, गर्भस्थत्वाद्गर्भकः । माल्यमित्येव, मध्यात्प्रभ्रष्टकम् । ललत्यग्रे ललामकं मुण्डमालाहयम्
 ॥ १३५ ॥ कण्ठाद्वक्षस्यवलम्बमानं माल्यं प्रालम्बम् । विकक्षायां भवे वैकक्षकं, यज्ञोपवीतन्यायेन मा-
 ल्यम् । माल्यमित्येव, आपीव्यत आरीडः । शेते शिरसि शेखरः । उत्तंसोपि ॥ १३६ ॥ शिल्पादिना
 रचना, अन्यापि । आभुज्यतेनेनाभोगः । उपधीयतेस्मिन् शिर उपधानम् । उपवृह्यतेनेनापबर्हते
 वा- उपबर्हः शिरोनिवेशनम् । शिरतेत्र शय्या, संज्ञायांसमजोतिर्यक् (सू०) । (शयनीयं) कृत्य-
 ल्युटोबहुलम् (सू०) इत्यधिकरणेऽनीयर् । तुलिकापि ॥ १३७ ॥ मञ्च्यते धार्यतेनेन मन्त्रः । पर्यङ्क-
 क्यते पल्यङ्कः, परेश्वघाङ्कयोरिति (सू०) वा लत्वम् । खट्वयेनां ध्रान्तः खट्वा । गाते गाः, गच्छ-
 गिन्दुको गुडको गेन्दुकः, गिन्दुक इत्येके, (गे) गगने- इन्दुरिवेति वा । कन्यतेत्यर्थे क्रीडार्थिभिः
 कन्दुकः, कं शिरो दुनोति वा नमनोन्नमनेक्षणत् । बीटा भारते । च्युतादानक्रीडायां गुलिका
 गिरिकश्च तौ । (प्रदीपः) प्रः स्वार्थे मेरुसुमेवत् । [कञ्जलध्वजः, दशेन्धनो गृहमणिः स्नेहाश्व] ।
 पीयत उपवेशनेन ग्रस्यते पीठम् ॥ १३८ ॥ समुद्यते समुद्रच्छति वा समुद्रगकः । संपुट्यते
 श्लेघ्यते संपुटकः, भूषणद्यावपनम् । प्रतिगृह्णात्याविलक्यदि प्रतिग्राहः, विभाषाग्रहः (सू०)
 इति णः । पतद् गृह्णाति पतद्ग्रहः । कर्षण्याख्या, प्रसाध्यन्तेनया केशाः । कङ्कते कङ्कती,
 कङ्कान्दन्तास्तनोति वा । पिष्टेन कुङ्कुमचूर्णादिनातति पिष्टातः । पटो वास्यतेनेन पटवासः ॥ १३९ ॥
 दृष्यन्त्यनेन सुवेषा दर्पणः । मङ्क्यते मण्ड्यतेनेन मु(म)कुरः । आहस्यते रूपमस्मिन्नादर्शः । आत्मदर्शोपि ।
 व्यजति वातोनेन विक्षिप्यते वा व्यजनम्, तालस्येव वृन्तमस्य तालवृन्तम् । तालस्यवृन्तेरुभ्यत इत्येके
 [तालवृन्ताभास्त्यस्येत्येके] ॥ १४० ॥ इति नृवर्गः । ६

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।
 वंशान्ववायः सन्तानो वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादयः ॥ १ ॥
 विप्रश्च त्रियविदश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।
 राजबीजी राजवंश्यो बीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥
 महाकुलकुलीनार्थसभ्यसज्जनसाधवः ।
 ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये ॥ ३ ॥
 आश्रमोस्त्री द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः ।
 विप्रश्च ब्राह्मणासौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥
 विद्वान् विपश्चिदोपह्वः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।
 धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः ॥ ५ ॥
 धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।
 दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसः समौ ॥ ६ ॥

संतन्यतेनया संततिः । गृह्यते जन्यते कुल्यते वानेन । अन्वीयतेनयः । वश्य[न्य]ति जन्यते वंशः ।
 अन्ववैत्यन्ववायः । त्रियन्ते वर्ण्यन्ते वा वर्णाः ॥ १ ॥ चत्वार एव वर्णाः, स्वार्थे ण्यच् (चतुर्वर्णादीनां
 स्वार्थउपसंख्यानम्) । राजबीजमस्यास्ति राजबीजी ॥ राजवंशे साधुर्भवो वा राजवंश्यः । बीजे साधुर्भवो
 वा यथा, सूर्यबीज्यो रामः, यत्प्रकरणे—अन्येभ्योपिदृश्यते (वा०) ॥ २ ॥ कुलस्यापत्यं कुलीनः । आरा-
 त्पापकेभ्यः कर्मभ्यो यात आर्यः, अरणीयो गम्यो वा । सभायां साधुः सभ्यः । संश्वसौ जनश्च सज्जनयते
 वा सज्जनः । साध्नोति परकार्यं साधुः । आमुष्यायणोमुष्यनुग्रश्च । ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञान च
 शाश्वतं, तच्चरत्यर्जयत्यवश्यं ब्रह्मचरी वर्णा । गृही गृहमेधी गृहाश्रमी ज्येष्ठश्रमी । प्रतिष्ठन्तेस्मिन्प्रस्थः,
 वनप्रस्थे भवो वानप्रस्थो वैखानसाख्यः । भिक्षते तच्छीलो भिक्षुर्यतिः, सनारंसभिक्षुः (सू०) ।
 अस्मिन्श्चतुष्टके, आश्राम्यान्ति तपःयन्यस्मिन्नाश्रमं प्रत्येकं वर्तते ॥ ३ ॥ मातुर्यदग्रे जननं द्वितीयं
 मौर्ज्ज्वन्धनादिति द्विजातिः । अग्रे—आदौ—अग्रान्मुखाद्वा जन्मास्य, यच्छ्रुतिः—ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ।
 वाडव इवातुप्तः । विशेषेण प्राति पूरयति विप्रः, विपाति विपति पापं वा विप्रः, विप क्षेपे । ब्रह्मणोपत्यं
 ब्राह्मणः । जातिमात्रोपजीवी स्याद्विप्रस्तु ब्राह्मणब्रुवः । षट् कर्माणि ब्राह्मणस्य—अध्ययनमध्यापनं यजनं
 याजनं दानं प्रतिग्रहश्चेति ॥ ४ ॥ वेत्ति विद्वान्, विदेःशतुर्वेदुः (सू०) । विपश्यंश्चिन्तयते विपश्चित् ।
 दोषाज्जानाति ज्ञात्वा जग्यादिति दोषज्ञः । सन् विद्यमान उत्तम इत्यर्थः, अन्ये ह्यसत्कल्पाः ॥
 शोभनं ध्यायति सुधीः, अन्येभ्योपिदृश्यते (सू०) इति क्तिप् संप्रसारणं च । ओकः स्थानं वेत्ति को-
 विदः, कुङ् शब्देस्माद्वा । धियमीरयति धीरः । मनस ईष्टे, मनीषास्यस्य वा मनीषी । जानातीति
 ज्ञः, इगुपधति (सू०) कः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः, प्रज्ञादिभ्यश्च (सू०) इत्यण्, प्रज्ञास्यस्य वा, प्रज्ञाश्र-
 द्धेति (सू०) णः । सम्यक् ख्यानं ज्ञानमस्त्वस्य संख्यावान्, संख्या विचारणा वा । पण्डते जानाति
 पण्डितः, पण्डि गतौ, सर्वे गत्यर्थो ज्ञानार्थो इति, पण्डा धीः संजातास्य वा । कवते वर्णयति कविः,
 कवितापि ॥ ५ ॥ सुवति सूरिः । कृतमस्यास्तीति कृती कृतकृत्यः । कर्षति विविङ्क्ते कृष्टिः । लब्धं
 वर्णनं प्रसिद्धिर्येन स लब्धवर्णः । विचरे विचक्षणः । (दूरदर्शी) अप्रत्यक्षमूहंत इत्यर्थः । (श्रोत्रियः)
 श्रोत्रियश्छान्दोधीति (सू०), श्रोत्राभ्यां कृतकर्मति । छन्दोधाते छान्दसः । मीमांसको जैमिनीये वे-
 दान्ती ब्रह्मवादिनि । वैशेषिके स्यादौलूख्यः सौगतः शून्यवादिनि ॥ नैयायिकस्तत्त्वाक्षपादः स्यात्स्याद्वा-
 दिक आहृतः । चावोकलोकायतिको सत्कार्यो साङ्ख्यकानिलौ ॥ ६ ॥ उपस्थाधीयतेस्मादुपस्थायाः, इ-

उपाध्यायोध्यापकोथ स्याद्विषेकादिकृद् गुरुः ।
 मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥
 यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।
 इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥
 स गीष्प (प) तीष्ठ्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।
 सर्ववेदाः स येनोष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥
 अनूचानः प्रवचने साङ्गेधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वात्वभिषवे कृते ॥ १० ॥
 छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्लिकाः ।
 एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११ ॥
 सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चित्तवानग्निमग्निचित् ।
 पारम्पर्योपदेशे स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

ध्वेति (सू०) घञ् । गुण्यात्युपदिशति गुरुः, यन्मनुः— निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुच्यते ॥ निषेको गर्भाधानविधिः । आदिशब्दात्सुसवनमीमन्तोन्नयनजा । तर्कमनामकरणत्रप्राशनचौडोपनयनादीनि । आचरणीयः सेव्य आचार्यः, आचारं प्राहयतीति नैऋताः, मन्त्र (व्याख्या) कृद्देहाध्यापनाद्विशिष्टाख्याकृदुपनयनेन द्वित्रत्वापादनात्, यदाह— उनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्वित्रः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षते ॥ स्वाम्येनादिशत्यादेष्टा, आदिष्टेति पाठे— आदिष्टमनेनेति, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीनिः, क्त्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंख्यानान् (वा०) सतमी । व्रती सनियमः ॥ ७ ॥ यजते यजमानः, पूज्यजोःशानन् (सू०) । स व्रती सोमवत्यध्वरे दीक्षिताख्यः, दीक्षा संजातास्थेति । सोमगानमिष्टोनादिकतुः, यद् गौतमः— अमिष्टोमोत्यमिष्टोम उक्थ्यः षोः ढशी वाजपेयोतिरात्तेऽपौर्याम इति सोमसंस्था । यजनमिज्या, व्रत्रयजोर्भावेक्यप् (सू०) । अत्यर्थं यजति तच्छीलो यायजूकः, यजजपदशांयडः (सू०) इत्यूकः । (यज्वा) सुयजोर्ङ्निप् (सू०) ॥ ८ ॥ स यज्वा बृहस्पतिसवनहेतुना, स्थापयतीति स्थपतिः । पानं पीथः, पानृतुदिवर्त्ततिथक् (उ०), घुमास्थेतीत्वम् (सू०), सोमपीथी तु पाच्याः पेटुः । सर्वदायं, दीक्षितस्तु तत्कालम् । सर्वं विन्दत्यस्मात्सर्ववेदाः, असुन् ॥ ९ ॥ अनूक्तवान्, उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (सू०) इति कानचि साधुः । प्रोच्यते प्रवचनं वेदः । अधीतमनेनार्धीती, इष्टादिभ्यश्च (सू०) इतीनिः, क्त्येन्विषयस्यकर्मण्युपसंख्यानान्— समं (वा०) । अधीत्य गुर्वाज्ञया गुरुगृहायः समावर्तते स समावृत्तः— स्नातकाख्यः, गुरुगृहादनावृत्त— स्नातको हि न कथ्यते ॥ सुनोति सुत्वा सुयजोर्ङ्निप् (सू०) । अभिप्रवः सोमकृष्टनसंधानम् ॥ १० ॥ छत्रमिव शीलमस्य छात्रः, छात्रादिभ्योणः (सू०), छत्रेण गुरुत्वेवा लक्ष्यते । गुरोरन्ते वसत्यन्तेवासीशयवासागसिध्विति (सू०) समन्या अलुह् । शासनीयः शिष्यः । शिक्षायां भवाः शैक्षाः । प्रथमकल्ल आचारम्भः प्रयोजनमेषां तमधीयते वा प्राथमकल्लिकाः । तुल्यवेदास्तुल्यव्रतास्तुल्याचाराश्चान्योन्यं, समानं ब्रह्म चरन्ति सब्रह्मचारिणः, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतमग्नि, एकास्मिन्वेदे व्रतमाचरन्ति वा, व्रते (सू०) इति णिनेः, चरणेब्रह्मचारिणि (सू०) इति समानस्य सः ॥ ११ ॥ (सतीर्थाः) समानतार्थवासी (सू०) इति यत्, तीर्थेये (सू०) इति सत्वम् । तरन्यनेनाविद्यां तार्थं गुरुः । अमि— विदाहिनाग्निः, अग्नेवेति (सू०) क्तिप् । इत्येवं ह किलेति मुखपारंपर्यं स्थितमितिह, ततः स्वार्थं पक्षे— अन्तान्वासंतीतिहसंप्रजाज्यः (सू०) ॥ १२ ॥ उपज्ञायत इत्युपज्ञा, इदं प्रथमतया ज्ञानं, चन्द्रस्थोपज्ञा

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

यज्ञः सर्वोध्यरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

समज्या परिषद् गोप्त्री सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः ॥ १५ ॥

प्राग्वंशः प्राग्धविर्गेहात्सदस्या विधिदर्शिनः ।

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

अध्वर्यूङ्गातृहेतारो यजुःसामर्गिवदः क्रमात् ।

आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।

चषालो यूपकटकः कुम्बा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं व्याकरणम् । उपज्ञाय- आरम्भणमुपक्रमः, यत्कात्यः- यस्मात्प्रवृत्त आरम्भः स उप-
क्रमः, नन्दस्योपक्रमः- नन्दोपक्रमानि मानानि, उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (सू०) इति नपुंस-
कत्वम् । इज्यते यज्ञः, यज्यते चेति (सू०) नङ् । सूयते सोमोऽस्मिन्सवः । अध्वानं रात्यध्वरः, न
ध्वरति वा, धृ हृच्छेने । सप्ततन्तुः सप्तभिश्छन्दोभिस्तन्यत इति । मखति धर्मे मखः । क्रियते क्रतुः
॥ १३ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः, होमो देवयज्ञः, अतिथिपूजनं नृत्यज्ञः, तर्पणं श्राद्धाख्यं पितृयज्ञः, बलिर्भू-
तयज्ञः, यन्मनुः- अश्वाप (य) नं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृत्यज्ञोतिथि-
पूजनम् ॥ १४ ॥ समजन्ति मिलन्त्यस्यां समज्या, संज्ञायांसमजनिषदेति (सू०) क्यप् । परिषादन्य-
स्यां परिषद्, पर्वश्च । मावो नानोक्त्यस्तिष्ठन्त्यस्यां गोप्त्री । सह भान्यस्यां सभा । संयन्यस्यां समितिः ।
संसीदन्यस्यां संसद् । आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । सीदन्यस्मिन् सदः, असुन्, सान्तः क्लीबे ॥ १५ ॥
वंशः कुलं स्थणा वा । प्राग्वंशोत्र प्राग्वंशः पत्नीशालाख्योमिशालायाः प्र ग्यो भागः । सदसि साधवः,
ऊनाधिकजागरूका ऋत्विग्भेदाः सदस्याः । सभायां सीदान्ति सभासदः । सभां स्तुष्वन्ति सभास्ताराः ।
समाजं समवयन्ति सामाजिकाः, समवायान्समवैतीति (सू०) ठक् । पार्षद्याः पारिषद्याः सभाशराश्च
॥ १६ ॥ ऋत्विज इत्येव । अध्वरं याति न ध्वरति वाध्वर्युर्नामर्त्विग्विशेषः, स यजुर्विस्कठः स्यात् ।
उद्गायन्युद्गाता छन्दोगः स्यात् । जुहोति होता बहूचः स्यात् । अग्नीन्वेद्रीद्, तस्य (अग्नीधः)
शरणमग्नीध्रः, अग्नीधःशरणेऽभ्यं (वा०) इति रञ् । आद्यशब्दात्तुवशास्तृवाङ्गणाच्छंस्थच्छावाग्-
प्रावस्तुद्ब्रह्ममैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृप्रतिहन्तृनेष्टुनेतृषुब्रह्मण्याः । इत्थं सदस्याः सप्तदशर्त्विजः । एतिस्तुशा
स्वृष्टजुषइति (सू०) वृजो प्रहणद् वृडोपि, त्रियन्त इति वार्याः, ऋहलोर्षत् (सू०) । वृताः कुर्वन्त
ये यज्ञमृत्विजस्त इति कात्यः । ऋतो यजतीति ऋत्विक्, ऋत्विग्दध्मिति (सू०) साधुः ॥ १७ ॥
विदन्त्येनां वेदिः, परिष्कृता चातुरक्षेण भूषिता यागार्थम् । अपरिष्कृतां त्वाह, तिष्ठन्त्यस्मिन्स्थण्डिलम् ।
चल्यते चत्वरम्, यागार्थमसंस्कृता भूमिः । तक्ष्णा घटितो यूपमे कटकाकृतिः, चष्यत उत्कीर्यते चषालः ।
(कुम्बा) कुबे छादने, चिन्तिपूजिकाधिकुम्बीलङ् (सू०) । त्रियतेनया वृतिः, यज्ञवाटे पर्णिका ॥ १८ ॥

यूपाग्रं तर्भ निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

दक्षिणान्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोमन्यः ॥ १२ ॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोनलः ।

समूहः परिचाय्योपचाय्यावन्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

योगार्हपत्यादानीय दक्षिणान्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय्योथान्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रिया ॥ २१ ॥

ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निमिन्धने ।

गायत्रीप्रमुखं छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमान्नं तु पायसम् ।

हव्यकव्ये दैवापिञ्च्ये अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

ध्रुवोपभृज्जुह्वर्ना तु सुवो भेदाः सुचः स्त्रियः ।

उपाकृतः पशुरसौ योभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

तरन्त्यनेन यूपं तर्भ । निर्मन्थनीयं दारु यतोभिर्जायते, इत्यर्थः । सोऽरणिः । दक्षिणोऽग्निर्दक्षिणाग्निः । गृहपतिना संयुक्तो गार्हपत्यः, गृहपतिना संयुक्तैव्यः (सू०) । आहोतव्य आहवनीयः ॥ १९ ॥ त्रीनि-
ता त्रेता, पृषोदरादित्वादेवम् (सू०) । प्रणयनं मन्त्रादिना संस्कारैः प्रादुर्करणम् । अग्नौ परिचा-
य्योपचाय्यसमूहः (सू०) इति निपात्यन्ते, समूह्यते ढौक्यत इत्यग्निः समूहः परिचीयते परिचाय्य
उपचीयते उपचाय्य इत्यग्निनामधेयानि प्रयोगविषयाणि ॥ २० ॥ आनाय्योऽनित्यइति (सू०)
साधुः, आनीयत आनाय्यः, प्रणीयते दक्षिणाग्निवेन संस्कियते । (अमायी) वृषा-
कप्यमिक्कुसीदेति (सू०) ङीप्पसङ्गे- ऐत्वम् । सुष्टु-आहूयते स्वाहा, स्व हास्त्वस्या वा ॥ २१ ॥
समिधामाधानी सामिधेनी, समिधामाधानेषेण्यण् (वा०) । धीयतेनया धाय्या, पाय्यसान्नाय्यनिकाय्येति
(सू०) साधुः । गायन्तं त्रायते गायत्री । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बहृतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यातिजगतीशक्येति-
शक्येष्टयत्यष्टिभृत्यतिभृतिभृतिविकृतिभृत्कृत्यतिकृत्युत्कृत्याख्यं षडक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरं यावत्, छन्दति
(चन्दते) छन्दः । अक्षरनियमात्मकं लघुगुरुनियमात्मकं च वृत्तं तनुमध्यादि । हव्यस्य पाको हव्यपाकः ।
पक्वं होतव्यं, चरुः चर्यते भक्ष्यते [रथ्यते] इति । स्थाल्यपि चरुः, हव्यकव्यपाकोत्रेति ॥ २२ ॥ पक्वे तप्ते
च क्षीरे दधियोजनादामिक्षा, पक्वे पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतिः, आनीयते प्रक्षिप्यते
दध्यत्वेति । धूयतेभिर्येनेति धवित्रं, अर्तिलधूस्वतीत्रः (सू०) ॥ २३ ॥ पृषद्भिर्दधिविन्दुभिः
सहितमाज्यं पृषदाज्यम् । पयसि संस्कृतं पायसम् । अग्निमुखेन देवभ्योन्नं हव्यं, ब्राह्मणमुखेन पितृभ्योन्नं
कव्यं, कूयते शब्दते पितृभिः कव्यम् । उभयमुभयत्रेति तु श्रुतिज्ञाः । पिबन्त्यस्मात्पात्रम् । आदि-
ग्रहणात्सुग्रहादि ॥ २४ ॥ ध्रुवति ध्रुवा । [उपभ्रियतेनया] उपभृत् । हूयतेनया जुहूः । एते च
सुवो विशेषाः स्त्रीलिङ्गाः । स्रवत्यस्मात्सुवस्तु सुम्बिशेषः पुंलिङ्गः । उपामन्त्र्य क्रियते हन्यते स्म
(उपाकृतः), यज्ञ इति शेषः ॥ २५ ॥ परंपरामकति परंपराकम् । शसनमिति तु युक्तः पाठः, शसु

परंपराकं शमनं प्रोक्षणं तत्र यो वधः ।

याच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

साक्षाद्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।

वीक्षान्तोवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥

त्रिष्वथ क्रतुकर्मैवं पूर्तं खातादिकर्मणि ।

अमृतं विषसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

त्यागो विहापितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ।

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैदेहिकम् ॥ ३० ॥

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

अन्वाहार्यं मासिकेशोष्टमोहः कुतपोस्त्रियाम् ॥ ३१ ॥

पर्येषणा परीष्टिश्रान्वेषणा च गवेषणा ।

सनिस्त्वध्वेषणा याच्त्राभिषस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

हिंसायाम् । प्रोक्षणं लक्षणया वधः, प्रोक्ष्य हि यज्ञे पशुहन्त्यते । यज्ञ इति शेषः । (प्रमीतः) मीञ् हिंसायाम् ॥ २६ ॥ संनीयते (साक्षाद्यं), पाठ्यसान्नाय्येति (सू०) साधुः । हूयते हविः । वषण्मन्त्रलिङ्गेन कृतं हुतं वषट्कृतम् । अवभ्रियते पूर्यतेनेनावभृथः । यज्ञकर्माहंति यज्ञियं, यज्ञातिवर्गभ्यांघखञौ (सू०), यज्ञातिवर्गभ्यांतत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानान् (वा०) घः ॥ २७ ॥ इज्यते स्मैष्टं यागादि, यदाह—एकामिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेशां च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते । पिपतिं स्म पूर्तं, नध्याख्यापूमुर्च्छिमदामिति (सू०) निष्ठानत्वाभावः । खातं वाप्यादि, आह च—वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च । अन्नपदानसारामः पूर्तमार्थः प्रचक्षते ॥ न भ्रियते न नश्यत्यमृतम् । विशिष्टमदनं विषसः, उपसर्गैऽद्ः (सू०) इत्यप्, घञश्च (सू०) इति घस्त्वदेशः, यन्मुनिः—विषसाशी भवेन्नित्यं चामृतभोजनः । विषसो भुक्तशेषं स्याद्यज्ञशिष्टमथामृतम् ॥ २८ ॥ स्वत उपसर्गवशाच्चैते दानार्थः । स्पर्शनं तूपचारादानं, पुच्छादौ गवादि स्तृष्या हि दीयते । ओहाक् त्यागे । श्रग दाने ॥ २९ ॥ अंहतिहतिः । उत्सर्गाद्यपि । तदहे प्रेतदिने मृतमुद्दिश्य दानं पिण्डोदकादि, ऊर्ध्वदेहाद्धवमौर्ध्वदैहिकं, ऊर्ध्वदमाच्चदेहाच्चेति (ग०) ठञ्, अनुशतिक्कादित्वात् (सू०) उभयपदवृद्धिमाहुः ॥ ३० ॥ पितृभ्यो दानं, न्युप्यते निवापः । श्रद्धास्त्यत्र श्राद्धं पितृकर्म, प्रज्ञाश्रद्धांचेति (सू०) णः । अन्वाहियते—न्वाहार्यममावास्याश्राद्धम् । कुं तपति सूर्योत्रेति कुतपो मध्याह्नात्प्रवृत्तः श्राद्धकालः, यस्मृतिः—दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करे । स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥ ३१ ॥ श्राद्धे द्विजशुश्रूषा (पर्येषणा), इषेरनिच्छार्थस्य (वा०) युज्वक्तव्यः, पर्येषा (सू०) । गवेष मार्गणे । गुर्वीदेः कचिदर्थे प्रार्थनया नियोजनं सनिः, षण् दाने । याचनं याच्त्रा, यजयाचेति (सू०) नङ् । (याचना) प्यासश्चन्यइति (सू०) बाहुलकाद्युच् । अभिस्रस्रमभिषस्तिः, षस्र स्वप्ने ॥ ३२ ॥ आगन्त्वन्ताः षट्

षट् तु त्रिष्वर्ध्वमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ।
 क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेन साधुनि ॥ ३३ ॥
 स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।
 पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चाहणाः समाः ॥ ३४ ॥
 वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासनम् ।
 व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथ स्थितिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।
 आनुपूर्व्यं स्त्रियां वावृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥
 पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः ।
 नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥
 औपवस्त्रं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।
 स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

विलिङ्गाः । वारिणीस्येव, पादार्धाभ्यांच (सू०) इति यत् । अतिथय इदमातिथ्यं, अतिथेऽर्थः (सू०) ।
 अतिथौ साधु-आतिथेयं, पथ्यतिथीति (सू०) ढञ् । कात्यस्त्वाह- आवेशिकं विगच्छिद्विरातिथ्यमभि-
 धायते, आतिथ्योतिथिरागन्तुरिति च माला, शाश्वतोत एवोभयमाह- आतिथ्यं स्वादतिथ्यर्थं
 आतिथ्यमतिथिं विदुः ॥ ३३ ॥ अवशे-अप्रतिवेशो भव आवेशिकः, नैकप्रामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं
 तथेति स्मृतः । नगस्ति तिथिरस्यातिथिः, अतति सततं गच्छति वा, यत्स्मृतिः-अध्वनीनोतिथिर्ज्ञेयः,
 किं च-तिथिपर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना । अतिथिः स हि विज्ञेयः शेषः प्राघूर्णिकः स्मृतः ।
 प्राघूर्णिकः प्राघुणकोप्यभ्युत्थानं तु गौरवम् ॥ (नमस्या) नमोवरिविश्वत्रङ्कः कयजिति (सू०) नमः
 पूजायां कयच्, अप्रत्ययात् (सू०) । अपचायनमपचितिः, अपचितश्च (सू०) इत्यत्र चायतेः क्तिनि
 (तित्वं) चिभावोऽनेत्वं च वक्तव्यः (वा०) । सपरे साधुः सपर्या, सह पर्यायक्रमेण वर्तते वा ॥ ३४ ॥ वरिवसः
 परिचर्यायां कयच् (नमोवरिविश्वत्रङ्कः कयच्) । शुश्रूषा गुरुसेवा लक्षणया । परिचरणं (परिचर्या),
 परिचर्यापरिसर्याभृगयाटाट्यानामुपसंहयानम् (वा०), परिचर्यां तु पर्येष्टिरिति भागुरिः । परिग्रज्या
 तपस्याथ रुद्राङ्गो विशाखिका । व्रजनं व्रज्या, व्रजयजोर्भावे कयप् (सू०) । कुटिलमटनमटाट्या,
 सूचिसूत्रमूय्यत्यर्थशर्णोतीनामुपसंहयानाद्यङ्ग्यन्तात् (वा०), अट्यापि, यन्मनुः-तौर्यतिकं वृथाट्या
 च कामजो दशमो गुणः, स्त्रीत्वं च निवरा कन्येतिवत् । एवं गदमदचरेति (सू०) चर्या । ईर्यापथे
 ध्यानमौनादिके संबोधनमार्गाख्ये भिक्षुव्रते स्थितिरनुष्ठानम्, चर्या त्वीर्या विदुर्बुधा इति मुनिः ॥ ३५ ॥
 उपस्पृश्यन्तेद्विः सान्द्यत्रोपस्पर्शः । आचम्यतेभ्योवाचमनम् । मुनेर्भावः कर्म वा मौनं, इगन्ताच्चलघु-
 पूर्वात् (सू०) इत्यण् । प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यन्नेत्रावरुणश्च सः । वाल्मीकिश्चाथ गाधेयो विश्वामित्रश्च
 कौशिकः ॥ व्यासो द्वैपायनः पाराशर्यः सत्यवतीमुनः ॥ पूर्वानुक्रमेणानुपूर्वं तस्य भावश्चानुपूर्वं, प्यञ्,
 षित्वाद्वा स्त्रीत्वम् । आवर्तनमावृत् । उणादौ, परिपाटनं परिपाटिः, इञ्, आवृत्परिपाट्योर्द्वन्द्वस्त्रीत्वम् ।
 ॥ ३६ ॥ पर्येयणं पर्यायः, परावतुनात्ययङ्गः (सू०) इति घञ् । विपर्ययः क्रमोलङ्घनमतिक्रमश्च । ब्र[व]ल्यत
 वज्यतेऽन्नादि यत्रेति (व्रतम्) । तद्व्रतमुपवासकृच्छ्रचान्द्रायणादिकं पुण्यपर्यायम् (पुण्यकम्), संज्ञायांकन्
 (सू०) ॥ ३७ ॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्यौपवस्त्रं, उपवस्त्रादिभ्यः (सू०) इत्यण्, उपवस्तस्येदमौपवस्तमित्येके, वधु
 स्तम्भे, कः, उपवस्तुरिदमित्यत्रापि, यत्स्मृतिः-माषान्मधु मसूरांश्च वर्जयेदौपवस्त्रके । प्रकृतिपुरुषयोः पृथ-
 ग्ज्ञानं विवेकः, भावानां पृथक्स्वरूपत्वमित्येके, विचिर् पृथग्भवे । ब्रह्मणस्तत्त्वाध्यायादेर्वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्च-
 सः, ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः (सू०) इत्यच् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मणो देयाञ्जलिः, यन्मनुः-संहृत्य हस्तावध्ययं

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्दवः ।
 ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥
 मुख्यः स्यात्प्रथमः कल्पानुकल्पस्तु ततोऽधमः ।
 संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥
 समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।
 भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥
 तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।
 तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥
 ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्लुतो व्रती ।
 यं निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥
 यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।
 स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः । वेदपाठे— अस्यानिर्गता जलकणा ब्रह्मविन्दवः । (ब्रह्मासनं) ध्यानयोगयो-
 रास्यतेनेन । ध्यानमेकाग्र (तथा) चिन्तनं, यदाह— तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् । योगश्चित्तवृत्तिनि-
 रोधः । कल्पते विधीयते प्रक्रम्यते वानेन विनियोगशब्धेनेति ॥ ३९ ॥ (मुख्यः) आद्यो विधिरित्यर्थः ।
 (अनुकल्पः) मुख्याभावे प्रतिनिधिसंज्ञः । उपाक्रियतेनेनेत्युपाकर्म वेदपाठारम्भे विशिष्टो विधिः, रोहि-
 ण्यां छन्दांस्युपाकुर्यादिति हि श्रुतिः ॥ ४० ॥ वामेन वामः स्पष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिण इति पादोपसं-
 ग्रहणम् । अभिवाद्यते— आशिषं कार्यतेनेनेत्याभिवादनम्, अत एवाभिवाद्योपसंग्राह्यः । भिक्षते भिक्षुः,
 सनाशंसभिक्षुः (सू०) । परिवर्ज्य सर्वं संन्यस्य व्रजति परिव्राट्, परौव्रजेः पश्चपदान्ते (उ०)
 इति विष् (क्रि०) षत्वं च । कर्मन्देन पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुतन्त्रमधीते, कर्मन्दकृशाश्चादिनिः (सू०),
 पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (सू०) इति गिनिः । मा कृ(कुरु)त कर्माणि मुक्तिं शान्तिं]र्वः श्रेय-
 सोति मस्करी, मस्करमस्कारिणोवैष्णुपारव्राजकयोः (सू०) इति साधुः ॥ ४१ ॥ तपोस्यास्तीति, तपः-
 सहस्राभ्यां विनीनी (सू०), अण् च (सू०) । अन्येषामपि दृश्यते (सू०) इति दीर्घात्पारिकाङ्क्षी ।
 पारिराक्ष (क्ष) कः सांन्यासकश्च । वचं यच्छति मौनेनास्ते वाचंयमः, वाचियमोव्रते (सू०) इति
 खच् । मन्यते मुनिः । भिक्षुपर्यायावेतावित्येके । दाम्यति दान्तस्तपःक्लेशानुद्विगः, वादान्तशान्तेति
 (सू०) साधुः । वर्णोस्यास्तीति वर्णी, वर्णाद्ब्रह्मचारिणि (सू०) इतीति । ब्रह्म चरति तच्छीलो वा
 ब्रह्मचारी ॥ ४२ ॥ दर्शनादृषेरविसवादिवाक् (सत्यवचाः) । (स्नातकः) स्नातवेदसमाप्तौ (ग०) इति यावादि-
 त्वात् (सू०) कन् । यो व्रतवांस्तीर्थैश्चाल्लवते स्नातीत्याप्लुतः स स्नातकः, यत्स्मृतिः— गुरवे तु धनं
 दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुव्रथा । वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव च । यतं यमनमस्यास्तीति यती ।
 यच्छत्युपरमति यातः ॥ ४३ ॥ आदस्य (स्थण्डिलशायिनः), व्रते (सू०) इति गिनिः । परस्य
 (स्थाण्डिलस्य), स्थण्डिलाच्छायितरिव्रते (सू०) इत्यण् । विगते रजस्तमसी येभ्यः, सात्त्विका इत्यर्थः ।
 द्वयमतिगच्छत्यतिक्रामन्ति द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥ पूयतेनेन पवित्रः । प्रयतते प्रयच्छत्युपरमति वा

पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पालाशो वृण्ड आषाढो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृषी ।

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री भैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७ ॥

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ॥ ४८ ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ।

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधनम् ॥ ४९ ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ।

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ॥ ५० ॥

प्रयतः । शुचिः पुण्यः पावनश्च । पाष(प)मणान्ति पाषण्डा वेदबाह्यव्रताः सर्वलिङ्गिनः क्षपणकायाः । सर्वाणि लिङ्गानि सन्त्येषां, भग्नव्रता इत्येके, आहुश्च- नानाव्रतधरा नानावेष्टाः पाषण्डिनो मताः । आषाढासु जात आषाढः, विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः (सू०), यदाह- आषाढो व्रतिनां दण्डः । व्रत इत्येव, रम्भो वेणुपर्यायः ॥ ४५ ॥ कं जलमण्डे मध्ये लाति कमण्डलुः । कुण्डात् जानपदकुण्डेल्यमत्रे (सू०) डीप् । ब्रुवन्तोस्यां सोदन्ति वृषी । अज्यते क्षिप्यतेजिनम् । चरितं चर्म । कृत्यते कृत्तिः । (भैक्षं) भिक्षादिभ्योष्ण (सू०) ॥ ४६ ॥ स्वस्य वेदस्याध्ययनं स्वाध्यायः, इडश्चेति (सू०) घञ् । जपनं जपः, व्यधजपोरनुपसर्गौ (सू०) इत्यप् । सोमं सुन्वन्यद्भिः परिवासयन्त्यस्यां सुत्या, संज्ञायांसमजेति (सू०) क्यप् । अभिषवणमभिषवः, उपसर्गात्सुनोतीति (सू०) पठ्वम् । अधं मृध्यते शोध्यतेनेनाध-मर्षणं, अन्दैवात्यो मन्त्रस्तद्रूपो वा, करणाधिकरणयोश्च (सू०) इति ल्युट्, त्रिरात्रोपवासादिस्तूपचारात् ॥ ४७ ॥ अमावास्या (यां) दर्शः, दृश्यते चन्द्रोत्रेति, यागस्तूपचारात् । पूर्णिमायां पौर्णमासः, पूर्णो माश्चन्द्रस्तत्र भवः ॥ ४८ ॥ शरीरमात्रेणैव यत्क्रियते तत्, यम्यतेनेन चित्तं यमः, यमः समुपनिविषुचेत्यप् (सू०), आह च- अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः । आगन्तु बाह्यं नृजलादि साधनं यत्रेति, अत एव कृत्रिमं कर्म नियमः, यदाह- शौचसंतोषतपःस्वास्थ्येश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ४९ ॥ शैव ऊर्ध्वस्तेतसिकः सिद्धान्ती शुद्धमार्गिकः [शुद्धान्ती सिद्धमार्गिकः] । पाश्चार्थिकः पाशुपतो लाकुलोद्य महाव्रती ॥ कापाली सोमसिद्धान्ती तान्त्रिकः स्याद्विशेषहृक् । यामलोद्वयमार्गी स्यात्त्रिकभेदी षडर्थिकः ॥ पूर्वाम्रायी महामार्गी भैरवी दक्षिणागमः । शाक्तो वामस्रोतसिकः कौल आन्वयिको मतः । एकाग्रयनः शाश्व[सात्व] तश्च वैष्णवः पाश्चरात्रिकः । रक्ताम्बरो भदन्तश्च शाक्यः श्रमणवन्दकौ । भिक्षुः श्वेतः श्वेतपटः क्षपणार्थिर्दिगम्बरः (दिगीश्वरः) । नम्राटः श्रावकोऽहोको निर्घन्थो जीवजीवकौ ॥ [क्षौरं तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनं त्रिषु । कक्षापट्टी च कौपीनं शाटी च स्त्रीति लक्ष्यतः ॥] उपवीयते प्राविश्यते स्मोपवीतम् [यज्ञोपवीतं च] । अन्यस्मिन्नामे करे प्रोद्धृते प्राचीनावीतं, प्रगेव प्राचीनं, विमाषाश्चरदि-कास्त्रिदाम् (सू०) इति खः, आश्रयते स्मावीतम् । यज्ञसूत्रमित्येव, नियतं वीयते स्म निवीतं, यन्मनुः-प्रोद्धृते दक्षिणे पाणानुपवीत्युच्यते द्विजः । सन्त्ये प्राचीनमावीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ५० ॥ देवभ्य-

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्यामूले कायम् ।

मध्येङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ ५१ ॥

स्याद् ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।

देवभूयादिकं तद्वत्कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् ॥ ५२ ॥

संन्यासवत्यनशने पुमान्प्रायोथ वीरहा ।

नष्टाग्निः कुहनालोभान्मिथ्यैर्यापथकल्पना ॥ ५३ ॥

ब्राह्म्यः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्याया निराकृतिः ।

धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ॥ ५४ ॥

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ तौ यथाक्रमम् ॥ ५५ ॥

परिवेत्तानुजानूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ।

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ॥ ५६ ॥

स्तीर्यते दीयते तीर्थम् । स्वल्पा कनिष्ठाङ्गुलिः, द्वित्वमञ्जलिमध्येन प्रजापतिभ्यो जलदानाम्नात् ।
कः प्रजापतिर्देवतास्य कायं, कस्येत् (सू०) इत्यण्- इत्वं च । अङ्गुलिस्तर्जन्यव, पितरो देवतास्य पितृयं
तीर्थं, वाय्वृतुपिनुषसायत् (सू०) । ब्रह्मा देवतास्य ब्राह्मं तीर्थं, ब्राह्मोजातौ (सू०) इति साधुः,
यद्याहवल्क्यः- कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥ कर-
मध्ये सौम्यं त्वाहुः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मणो ज्ञानस्थ भवनं ब्रह्मभूयं, ब्रह्मणैक्यं (काव्यं) मोक्ष इत्यर्थः,
भुवोभावे (सू०) इति क्यप् । सह युनक्ति सयुक्, तस्य भावः सायुज्यम् । तद्वदिति देवत्वं देवसायज्यं
च । आदिशब्दान्मूर्खभूयादि । कृन्तति पापं कृच्छ्रं नाम तपः । संतपने भवं सांतपनं, यस्मृतिः-
व्यहं सायं व्यहं प्रातस्वहमद्याद्याचितम् । व्यहं परं च नाश्रियात्कृच्छ्रं सांतपनं स्मृतम् ॥ आदि-
शब्दात्पराकादि ॥ ५२ ॥ संन्यसनं सर्वत्यागः, (तद्युक्तः) मरणाध्यवसायः (प्रायः) । पुमानिति प्रायस्य
सान्तत्वं साविज्ञायीति, प्रायेणवेशनमतिवृत्तिर्बभूव (रघु०) । नष्टाग्निः, वीरयते वीरं भिस्तमुपेक्षया
हन्ति (वीरहा) । ईर्यापथाख्यस्य मिथुव्रतस्य दम्भेन परविस्मापनार्थं मिथ्याकल्पना कुङ्ना, कुह विस्मा-
पनेस्माद्युच् । अर्थलिप्सया विज्ञानदर्शनं वा कुहनिष्काख्यम् । शाश्वतस्त्राह-ईर्ष्यालुर्दम्भचर्या च कुहनः
कुहना क्रमात् ॥ ५३ ॥ व्रते साधुः कालो ब्रह्म, तत्र भवो ब्राह्मः प्रायश्चित्तार्हः, संस्कारोत्पन्नयनम्,
यस्मृतिः-सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्मस्तोमादृते कतोः, व्रतेऽसाधुरित्येके, पृथग्यपदेशेनेत्यर्थः । निरा-
क्रियते वेदहीनत्वान्निराकृतिः, आकृतं जतेर्वा निष्क्रान्तः, यस्मृतिः-अनधीत्य तु यो वेदमन्यत्र कुरुते
श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः । धर्मो ध्वजश्चिह्नमिवास्त्यस्य धर्मध्वजी । लिङ्गाज्जा-
देवेति जीविकास्य, भिक्षिष्य इत्यस्य जटा इति यावत् । अगन्तरे कौर्णं रेतोस्यावकीर्णी, यस्मृतिः-
ब्रह्मचार्यवकीर्णी स्यात्कामतस्तु स्त्रियं ब्रजेत् ॥ ५४ ॥ अभिभूय निर्मुक्तोस्तमितोर्कोऽस्याभिनिर्मुक्तः ।
अभिभूयोदितोर्कोऽस्याभ्युदितः ॥ ५५ ॥ ज्येष्ठे प्रातर्यकृतविवाहे कनिष्ठो विवाहादितोः, परिवर्त्य विन्दति
परिवेत्ता, यस्मृतिः-येषजेष्वकलत्रेषु कुर्वते दारसंग्रहम् । त्रेधास्ते परिवेत्तारः परिवेत्तिस्तु पूर्वजः ॥
उपलक्षणं चैतद्यतोमिहोत्रव्रतादावपि परिवेदनव्यवहारोऽस्ति । तस्य ज्यायानग्रजः, परिवर्त्य विन्दति स
परिवेत्तिः ॥ ५६ ॥ विवहन् विवाहः । उपयमनमुपयमः, यमःसमुपनिविष्टः (सू०) इति पक्षे-अप ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ।

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ॥ ५७ ॥

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

सबलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्त्रिधा वरस्य ये ॥ ५८ ॥

इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो त्रिराट् ।

राज्ञि राट्पार्थिवश्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

येनेष्टं राजसूयन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

व्यवयने व्यवायः । मिथुनस्य स्त्रीपुंसयोरिदं मैथुनम् । निधूयन्तेज्ञान्यस्तिनिधुवनम् । रमणं रतम् । रतिः संवेशनं रहः सुरतं संनोहनं संप्रयोगोपि ॥ ५७ ॥ त्रिसंख्याको वर्गः, धर्मकमार्थैस्त्रित्वेव । चतुर्णां भद्राणां समाहारश्चतुर्भद्रं, पात्रादिः (पात्रायन्तस्य न) । तैर्धर्मकामार्थैः, यत्कात्यः—अदुश्चत्वारि भद्राणि बलं धर्मं सुखं धनम् । जनीं बधूमर्हन्ति (वहन्ति), संज्ञयान्नयः (सू०) इति स.धुः । जामातुर्वयस्याः, जनीवोढारोपि, यल्लक्ष्यम्—यातेति जन्यानवदकुमारी (रघु०) ॥ ५८ ॥ इति ब्रह्मवर्गः । ७ ।

मूर्धन्यभिषिच्यते स्म, मूर्धावसिक्तोपि । राज्ञोपत्यं राजन्यः, राजश्चशुरायत् (सू०) इत्यत्र राज्ञोपत्ये जातिग्रहणम् । हिरण्यगर्भबाहुभ्यां जातो बाहुजः, बाहू राजन्यः कृत इति श्रुतेः । क्षत्रस्यापत्यं जातिः क्षत्रियः, क्षत्राद्वाः (सू०) । क्षत्रं च क्षात्रणात् । राजते राट्, त्रश्नश्चसृजसृजमृजेति (सू०) पत्यं, शलांजशान्ते (सू०) इत्वं, वावसाने (सू०) चर्त्तम् । पृथिव्या राजा पार्थिवः, सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजो (सू०) । महीं क्षियत्यधिवसति महीक्षित् । [नराधिपश्च] ॥ १ ॥ अध्युपरीष्टे तच्छीलोधीश्वरः । अप्रतिरथोपि । नृपचक्रे राजके वर्तते स्वाम्येन, चक्रं राष्ट्रं वर्तयति वा चक्रवर्ती । सर्वस्था भूमेरीश्वरः सार्वभौमः, अनुशतिकादिवात् (सू०) उभयपदवृद्धिः । अत्राहुः—रामो दाशरथी रावणारिकाकुत्स्थराघवाः । सौमित्रिलक्ष्मणो लङ्कापतिभोलस्त्यरावणाः ॥ दशस्योपीन्द्रजिन्मेघनादो मन्दोदरीमुतः । आजनेयस्तु हनुमानंहनुमान्मारुतात्मजः । किष्किन्धविपनुमीवौ द्वौ जटायुजटायुषौ ॥ अजातशत्रुः शल्यारिधर्मयुत्रो युधिष्ठिरः । राधेयोद्गाधिरः कर्णे भीमसेनो हिडिम्बाजित् ॥ मारुतिः कीचकारातिर्विक्रैरी वृकोदरः । धनंजयोर्जुनः पार्थो विजयः शक्रनन्दनः ॥ गान्डीवी फाल्गुनः सव्य-साची मध्यमपाण्डवः । जिष्णुः किरीटी बीमस्तुः श्वेतवाजी कपिश्वजः ॥ पृथा कुन्ती च कृष्णा तु पाश्वाली याज्ञसेन्यपि । द्रौपदी विक्रमादित्यः साहसाङ्कः शक्रान्तकः ॥ शूद्रकस्त्वग्निमित्रो वा हालः श्याच्छालिवाहनः [सातवाहनः] । वैरोचनो बलिः कार्तवीर्योर्जुनः सहस्रशः ॥ अन्यो भूम्येकदेशो यो नृपः (स मण्डलेश्वरः) ॥ २ ॥ इज्यते स्मेशम् । मण्डलस्य द्वादशराजकस्य, समुदितं लक्षणं चैतत् । सम्यमाजति सम्राट्, मोराजिसमःक्रौ (सू०) इति सप्तमः ॥ ३ ॥ राज्ञां समूहो राजकम्, राज-

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।
 मन्त्री धीसचिवोमात्योन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥
 महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।
 द्रष्टुरिव्यवहाराणां प्राड्विवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥
 प्रति(ती)हारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।
 रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥
 स्थायुकोधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिपु ।
 भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः ॥ ७ ॥
 अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।
 सौविद्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥
 श(ष) ण्डो वर्षवरस्तुल्यौ सेवकार्यनुजीविनः ।
 विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

न्यानां स्मूहो राजन्यकम्, गोत्रोक्षोष्ट्रति (सू०) वृज् । मन्त्रः कं व्यावधारणमस्त्यस्य मन्त्रो ।
 धिया सचति समवैति धांसचिवः । अमा सह समीपे वा भवोमात्यः । समवायि षोपि । ततो मन्त्रिणे-
 न्येमात्याः कर्मसहाया न्योग्याख्याः ॥ ४ ॥ अमात्या इत्येव । महती मात्रा परिच्छद एषा महमाताः ।
 प्रदधाति प्रधानमाविष्टलिङ्गकम् । पुरो धायते दिनोति वा पुरोहितः । सौवस्तिकोपि । द्रष्टा निर्णेता ।
 व्यवहारः ऋणादानादिन्यायः, यस्मृतिः- वि नानार्थेव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्
 व्यवहारः प्रकीर्तितः । पृच्छतीति प्राट्, किन्वाचिप्रच्छिर्भाति (उ०) क्तिपि दीर्घोऽमप्रसारणं च ।
 प्राट् चासौ विविधं वक्ति (विवाकश्च) प्राड्विवाकः । अक्षाण्यान्मुखानि रूप्याणि वा पश्यति (अक्षदर्शकः),
 आक्षदर्शकोपि । धर्माधिकरणिकेक्षपटलकश्च ॥ ५ ॥ प्रतिहिन्ते वयन्तेनन प्रनिहारः । द्वारि तिष्ठति
 द्वाःस्थः । द्वारि स्थितं दर्शयत्यावदयति (द्वाःस्थितदर्शकः), द्वे संज्ञे इत्येके, द्वाःस्थित एव हि दर्शयति,
 द्वाःस्थोपस्थितदर्शका इत्येके पेटुः । ढण्डो दौवारिको वेत्रा, उत्सारकश्च । अङ्गरक्षकवृन्दं, अनीके
 तिष्ठत्यनीकस्थः । राजाक्षक्षाविचक्षणं वेति शाश्वतः । अधिकृतोक्षेपायमुखेष्वध्यक्षः, अध्यक्षोति वा,
 अधू व्याप्तौ, अधिकान्यक्षाणीन्द्रियाण्यस्य वा । अधिक्रियते- उपरि नियुज्यते स्पाधिकृतः ॥ ६ ॥
 तिष्ठति तच्छीलः स्थायुकः, लघुपतपदस्थभूवपेत्युक्च (सू०) । अधिकृत इत्येव, गां भुवं पाति गोपायति
 वा गोपः । भूरिणि हेमि नियुक्तो भौरिकः । हेरिक् इति पाठे हिरण्ये नियुक्तः । रूपमाहतमस्य रूप्यं दीनाराः ।
 रूपदाहतप्रशंसयोर्षप् (सू०), निष्के दीनारादौ नियुक्तो नैष्किकः ॥ ७ ॥ वंशस्यान्तरन्तर्वेशं कुल,
 स्त्रियस्ताः सन्त्यस्यान्तर्वेशिकः, अन्तःपूर्वपदाङ्च (सू०) इत्येके । जनः कुञ्जवामनादिसमूहः । सुवि-
 दन्तं विवाहं जानन्तं लान्ति सुविदल्ल ऊढाः स्त्रियः, तत्र भवाः सौविद्लाः । कञ्चुकं त्रिनीतवेगःथ-
 मस्त्यस्य (कञ्चुकी) । कुलर्त्तव्यवस्थायां स्थापयन्ति स्थापत्याः, यद्वा तिष्ठन्त्यस्मिन्वेशाः स्थः, घञ-
 थैकः (वा०), स्थश्चासौ पतिः स्थपतिः, तत्र भवा इति, दित्वादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः (सू०) ।
 सुविदस्योद्वहत इमे सौविदाः ॥ ८ ॥ शाम्यति शण्डः, अत एवान्तःपुरपालकः । वर्षे रेतःसेकं वृणोत्या-
 च्छादयति वर्षवरः, वृष शक्तिप्रतिबन्धे वा । अर्थयते तच्छीलार्थी, अर्थान्वाप्तनिर्वाहते (वा०) इतिनिर्वा ।
 विजिगीषुविषयादव्यवहितः (शत्रुः) । अतः शत्रोः परभूमिस्थं विजिगीषोर्मित्रम् ॥ ९ ॥ ऊर्ध्वमासीन

उदासीनः परतरः पाष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।
 रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥
 द्विद्विषपक्षाहितामित्रदंष्ट्रुशात्रवशात्रवः ।
 अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥
 वयस्यः स्निग्धः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।
 सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोनुवर्तनम् ॥ १२ ॥
 यथाहवर्णः प्राणिधिरव(प)सर्पश्चरः स्पशः ।
 चारश्च गृहपुरुषश्चातः प्रत्ययितास्त्रिषु ॥ १३ ॥
 सांवत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि ।
 स्युर्मौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्त्वा गृहपतिः समौ ।
 लिपि(पिं)करोक्षरचणाक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

इवोदासीनः शत्रुमित्रभूमिभ्यो बाह्योत एव तटस्थः । ने(जे)तुः पश्चात्स्थितो राजा, पाष्णिमिव पाष्णिगृह्णा-
 ल्यवष्टभ्नाति (पाष्णिग्राहः) । पञ्चस्वेतेषु द्वादशराजकमण्डलं परिसमाप्तं, यदाहुः- अरिमित्रमेमित्रं
 मित्रमित्तमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः स्मृताः ॥ पाष्णिग्राहस्तथास्कृ क]न्द आसा-
 रश्च तयोः पृथक् । मध्यमोथाप्युदासीन इति द्वादशराजकम् ॥ रेपयति रिपुः, रेपृ गतौ । समानं पतत्ये-
 कार्थमिनिवेशात्सपत्नः । इत्यर्थः । द्वेष्टि द्विषन्, द्विषोमिवे (सू०) इति शत्रु । द्वेष्टि-तच्छीलो
 द्वेषणः, कुधमण्डार्थेभ्यश्च (सू०) इति युच् । दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत्, सुहृद्दुर्हृदौमित्रावितयोः (सू०)
 इति साधुः ॥ १० ॥ विरुद्धः पक्षो विपक्षः । अमलमित्रः । शातयति शत्रुः । (शात्रवः) प्रज्ञादि-
 भ्यश्च (सू०) इति पक्षेऽण् । अभिहन्यतेभिघाता । प्रियते परः, पृङ् व्यायामे । इत्यर्थरातिः । प्रतीप-
 मर्थयते प्रत्यर्थी । परिपन्थयति परिपन्थी, छन्दसिपरिपन्थिपरिपरिणौपयवस्थातरि (सू०) इति साधुः ।
 प्रत्यवस्थाता प्रत्यनीकः परिपन्थकां पि । [भ्रातृव्यासहनेद्वेषिजिघांसुप्रत्यनीकेनः] ॥ ११ ॥ वयसा तुल्यो
 वयस्यः, नौवयोधर्मैत (सू०) यत् । समानं वयोस्य सवयाः । मेयति मिह्यति मित्तम् । समानं
 ख्याति सखा, समानेख्यःसचोदात्तः (उ०) इतीण् (स) डिच्च यलोपश्च । सह्युभावः सहबं, स-
 ह्युयः (सू०) । सप्त पदानि क्रमाः सुप्तिडन्तानि वा व्यानोनि (साप्तपदीनं), साप्तपदीनं सख्यं (सू०) इति
 साधुः । तद्योगात्सखापि साप्तपदीनः । सौहृदं सौहार्दं सौहृदीयमजयं च । इच्छानुवर्तनमित्यर्थः, अनुरुध
 कामे ॥ १२ ॥ देशकालोचितो वर्ण आकारो जातिवर्णनं वास्य यथाहवर्णः । प्रक्षेपेण गुप्तं धीयते परेषु
 प्राणिभिः । अवच्छन्नं सर्पत्यवसर्पः । चरति चरश्चाश्च, ज्वलादित्वाणो वा (ज्वलितिकसन्तेभ्योः) ।
 स्पशति बाधते परान्स्पशः । आप्यते स्माप्तः, अविसंवादिवाक् । प्रत्यय आश्वासोस्य प्रत्ययितः ॥ १३ ॥
 संवत्सरः कालोपलक्षणं, तद्वद् संवत्सरः. तदर्थतेतद्वद् (सू०) इत्यण् । ज्योतीषि प्रहादीनधिकृत्य
 कृतो ग्रन्थो ज्योतिषः, ज्योतिषं वेद ज्योतिषिकः, कतूकथादिमूत्रान्तद्रक् (सू०) । देवं पूर्वकृतं कर्म
 जानाति देवज्ञः । मुहूर्तं वेद मौहूर्तिकः, कतूकथादित्वात् (सू०) ट्ठवा । कालादिज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी ।
 कृतान्तं वेद कार्तान्तिकः ॥ १४ ॥ तन्व्यते तन्यतेनेन वा तन्त्रं पारमेश्वरवैयकज्योतिषादि, तद्वद्
 तान्त्रिकः । सिद्धो निवारितविप्रतिपत्तिरन्तो निष्ठात्र सिद्धान्तः । सीदत्यस्मिन्तन्त्रं गृहं सदादानं च ।
 लिपिं करोति, दिवाविभेति (सू०) टः । अक्षरेविनोक्षरचणः, तेनविनश्चुञ्चुपचणौ (सू०) ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखितसंस्त्रियौ ।
 स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥
 अध्वनीनां ध्वगो ध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ॥ १७ ॥
 स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ।
 राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ १८ ॥
 सन्धिर्मा विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ।
 षड् गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावात्साहमन्त्रजाः ॥ १९ ॥
 क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।
 स प्रतापः प्रभावश्च यत्तजः कोशदण्डजम् ॥ २० ॥
 भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम् ।
 साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ॥ २१ ॥
 भेदोपजापावुपधा धर्माद्यैर्यत्परीक्षणम् ॥ २२ ॥

अक्षरविन्यासे त्वयं वर्तते । लिख्यते स्म लिखिता (-तम्) । लिप्यतेनया पत्रं लिपिः । (लिपिः)
 जपादित्वात् (ग०) पक्षे वत्वम् । सादिश्यते संदेशो मुखस्वरूपम् । दूत्येनेन यथोक्तवादितात्पर इति
 दूतः । (दूत्यं) दूतवाणिगम्यार्चितवक्तव्यात् (वा०) यः ॥ १६ ॥ अध्वानं गच्छत्यध्वनीनः, अध-
 नोयत्त्वौ (सू०) । पन्थानं गच्छति पथिकः, पथः पथन् (सू०) । पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः,
 पन्थोपनिषत् (सू०) इति णः पन्थादेशश्च । अदूरविप्रकर्षात्त्वनयोः पर्यायत्वम् । दे (दे)-
 शिकोपि । पाथेयं शम्बलम् ॥ १७ ॥ स्वं विद्यतेस्य स्वामी, स्वामिनैश्चर्ये (सू०) इति
 साधुः । अमा सह समापे वा भवोऽमात्यः, अमहकृतसिद्धेभ्यस्ताद्विधिर्योव्ययात्स्मृतः (का०)
 इत्यप् (अव्ययात्स्यप्) । कृयेने मृग्यत इति कोशः, कुष्णातेः कोष इत्येके । राजते
 राष्ट्रम् । दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्दुर्गं, सुदुर्गोधिकरणेचोति (वा०) डः । वलन्त्यनेनेति वलम् । अङ्गान्या-
 रम्भकाणि । प्रक्रियतेनया प्रकृतिः । एकमुख्यः सजातीयसमूहः श्रेणिः । प्रकृतयो राज्याङ्गानीत्येव,
 यत्कात्यः- अमात्याश्च पौराश्च सद्भिः प्रकृतयः स्मृताः ॥ १८ ॥ संधानं संधिः, एकत्वमित्यर्थः ।
 विरुद्धं ग्रहणं स्वस्थानान्तरमण्डलं दहविलोदिविग्रहः । यानं यातव्यं प्रति यात्रा । आसनं विग्रहादिनि-
 वृत्तिः । द्वौ प्रकारौ द्वैधः, द्विष्योश्चधमुच् (सू०), एकेन संधायान्यत्र यात्रेत्यर्थः, यद्वा- बलिनोद्विषतो-
 र्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तेत काकाक्षिवदलक्षितः । अशक्यत्वात्तद्वदध्रयगमाश्रयः ।
 गुणा राज्योपकारकाः । शक्तये जनुमाभिः शक्तयः । कोशदण्डादिः प्रभुशक्तिः । उद्यम्य सहनमुत्साह-
 शक्तिः । मन्त्रः पञ्चाङ्गो मन्त्रशक्तिः ॥ १९ ॥ प्रागवस्थानतः शक्तिसिद्धेरपचयः क्षयः, सामर्थ्य-
 स्थानं, उपचयो वृद्धिः । नीतेरन्यत धर्मद्विषयः [एतत्त्रयं नीतिवेदिनां राज्ञां त्रिवर्ग इत्युच्यते] ।
 प्रतपन्त्येतेन प्रतापः । प्रभवन्त्येनेन प्रभावः । तेज उत्कटत्वं, यद्भरतः- अधिक्षेपात्प्रमानादेः प्रयुक्तस्य
 परेण यत् । प्रणालयेष्वसहने तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ २० ॥ उपेत्यनेनोपायः । मायामेक्षेन्द्रजालान्यत्रै-
 वान्तर्भूतानि । सहसि, बले भवं सहसम् । स्यति चैवं सामयति वा साम प्रियवचनादि, साम सन्तवने ।
 सान्त्व सामप्रयोगे ॥ २१ ॥ सन्तयोर्भेदनं भेदः । उपांशु जपनमुपजापः । उपधीयते समीपे ढीक्यते
 परीक्षाधेनुपधा, धर्मे ह्यमार्थमाग्न्यापेनाशयान्वेषणं, यत्कौटिल्यः- उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञान-
 समालोचनम् ॥ २२ ॥ पञ्च (शब्दाः) निःशलाकान्ता वक्ष्यमाणा वाच्यलिङ्गाः । न षडक्षणि यत्राषड-

पञ्च त्रिष्वषडक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।
 विविक्तविजनच्छन्नानिःशलाकास्तथा रहः ॥ २३ ॥
 रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।
 समौ विश्र(स)म्भविश्वासौ भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥ २४ ॥
 अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।
 युक्तमौपथिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २५ ॥
 न्याय्यं च त्रिषु पदं संप्रधारणा तु समर्थनम् ।
 अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २६ ॥
 शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः ।
 आगोपराधो मन्तुश्च समे तूद्दानबन्धने ॥ २७ ॥
 द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो बलिः ।
 घट्टादिदेयं शुल्कोस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २८ ॥
 उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।
 यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २९ ॥

क्षीणो मन्त्रः, अपडक्षः शिर्गमलं करोति (सू०) स्वार्थे खः, यदाहुः— पृक्को भिद्यते मन्त्रः । विवि-
 च्यते पृथक् क्रियते स्म विविक्तम् । विगतो जनो (यतः) विजनम् । छाद्यते स्म छन्नम् । निर्गतो शलाका
 व्ययकोत्र निःशलाकम् । रहयति रह इत्येको रहःशब्दः सान्तः क्लीबे ॥ २३ ॥ अन्योव्ययम् । अव्यये
 अलिङ्गे द्वे (रहश्चोपांशु च) । अनुरहसं च । रहसि भवं रहस्यं, दिगादित्वाद्यत् (सू०) । विश्रम्भणं
 विश्रम्भ आश्रयः । यथोचिताद्रूपाद्भङ्गो (भ्रंशो) धःपातो भ्रेषः, भ्रेय चलने ॥ २४ ॥ नियतमीयते
 न्यायः, परिन्योर्नोः (सू०) इति घञ् । कल्पनं कल्पः सामर्थ्यम् । दिश्यमानस्योचितस्य रूपं देश-
 रूपं, प्रशस्तं देशनं वा । सम्यगज्ञसा सत्यमत्र समञ्जसम् । उपाय एवौपथिकं, विनयादित्वात्— उपायो
 हस्वत्वंच (ग०) इति ठक् । अभिनीयते स्माभिनीतम् ॥ २५ ॥ तद्व्याख्यं, न्यायादनपेतं, धर्मपथ्य-
 र्थेति (सू०) यत् । उचितं सान्तं च । संप्रधार्यते भ्रष्टं स्वरूपमाचरते ययेति संप्रधारणा युक्तयुक्तपरीक्षा ।
 अवनम्य वदनमववादो मुखस्वरूपम् । निःशेषेण देशनं निर्देशः । नियतं देशनं निदेशः ॥ २६ ॥ शासनं नियोजनं
 शिष्टिः । आज्ञापनमाज्ञा । संतिष्ठतेनया संस्था । मर्येति समीपार्थं (सीमार्थं) मव्ययं, तत्र दीयते
 मर्यादा । आ— अगति कुटिलं गच्छति— आगः, असन्तः क्लीबे । मन्यते हृदि मन्तुः । उद्दीयतेस्मिन्नु-
 दानं, दोषखण्डने, देह रक्षणे वा ॥ २७ ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्यः, पणपादमाषशताद्यत् (सू०),
 प्राण्यङ्गत्वाभावात् पयस्यतदर्थे (सू०) इति पदभावाभावः । भागोऽयं एव भागधेयः, नामरूपभागेभ्यो-
 धेयः (वा०) । कीर्यते प्रत्येकं करः । बलन्तेनेन बलिः, राजप्राह्यः षड्भागादिर्भागः । प्रत्येकं स्थावर-
 जङ्गमादिदेयः करः । नियोज्योपजीव्यो बलिरित्यवान्तरभेदोर्थाशास्त्रोक्तो नाश्रितः । घट्टन्तेनेन घट्टयति
 वा घट्टो नदीतरस्थानम् । आदिशब्दाद् गुल्मप्रतोल्यादौ प्रावेश्यनैष्का (एक) म्यद्रव्येभ्यो राजप्राह्यो भागः
 शुल्कः, शबति शङ्कति वा सुखेन यात्यनेनेति । प्रकर्षेणाराधनार्थमाश्रियते दौक्यते स्म प्राप्तम् । प्रदि-
 श्यते प्रदीयते प्रदेशनम् ॥ २८ ॥ उप समीपेऽयतेनेनोपायनम् । उपगृह्यत उपग्राह्यम् । उपहियत उप-
 हारः । उपदीयत उपदा । कौशलिकं दौकनं च । उपदोत्कोच इत्येके, उपप्रदानमुत्कोच उपदा लक्ष्य ।
 समाः । युतयोर्वधूतयोरिदं यौतकम् । आदिशब्दाद् बन्धुदत्तादि । सुष्ठु दीयते सुदायः, स दाय इत्येके,
 यच्छाश्वतः— यौतकादि धनं दायो दायो दानं च कथ्यते । हियते हरणम् ॥ २९ ॥ स चासौ कालश्च

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।
 सांदृष्टिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ ३० ॥
 अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।
 महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३१ ॥
 प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चामरं तु प्रकीर्णकम् ।
 नृपासनं तु यज्ञद्रासनं सिंहासनं तु तत् ॥ ३२ ॥
 हैमं छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु नृपलक्ष्म तत् ।
 भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३३ ॥
 निवेशः शिविरं पण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ।
 हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३४ ॥
 दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोनेकपो द्विपः ।
 मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३५ ॥
 इभः स्तम्भेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।
 मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३६ ॥

तत्कालः । तदेत्यस्य भावस्तदात्वम् । एष्यत्यायतिरागामी कालः । संहर्षं प्रत्यक्षं प्रयोजनमस्य सांदृष्टि-
 कम् । समानेहनि सद्यस्तात्कालिकं फलं, सद्यःफलपरातीति (सू०) साधुः । उदृच्यतेभिलाषास्तूयत
 उदर्कः ॥ ३० ॥ भयमित्युत्तरेण योज्यम् । आदिशब्दात्पिशाचाश्रय्यादि । स्वराष्ट्राच्चौराटविकादिभयम्,
 परराष्ट्राद्वाहविलोपादिभयं च । स्वपक्षाद्राजपुत्रादेरहेरिव गृहस्थिताद्भयम् ॥ ३१ ॥ प्रारम्भात्करणं प्रक्रिया ।
 अधिक्रियते प्रस्तूयतेधिकारः, व्यवस्थास्थापनमित्यर्थः । चमर्या इदं चामरम् । प्रकीर्यते विक्षिप्यते प्रकी-
 र्णम् । भद्रस्यासनं, भद्रं रूप्यादिमयं वासनं भद्रासनम् । हेमन् इदं हैमं सिंहोपलक्षितमासनम् ॥ ३२ ॥
 छाद्यतेनेन च्छत्रम् । आतपात्रायत आतपत्रम् । तच्छत्रम्, यल्लक्ष्यं— नृपातिककुदं दत्त्वा यूने सितात-
 पवारणम् (रघु०) । भद्रार्थं भद्रो वा कुम्भः । भृज्यते भ्रियते वा भृङ्गारः । सौवर्णं आलुः (कनका-
 लुका) ॥ ३३ ॥ निवेश्यते संनिवेशेन स्थाप्यते निवेशः सैन्यावासः । शेरतेहिमञ्जिाविरम् । स्कन्धा-
 वारोपि । सच्छोभनं जन्यतेनेन सज्जनं सज्ज्यतेनेन वा । उपरक्ष्यतेनेनोपरक्षणं सैन्यस्य प्रगुणीकरणं
 गुल्मको वा । चतुरङ्गा हि सा (सेना), पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादिवात् (सू०) अण् ॥ ३४ ॥
 दन्तौ स्तोस्य दन्ती दन्तावलः, दन्तशिखात्संज्ञायां (सू०) इति वलच्, वले (सू०) इति दीर्घः ।
 हस्ती, हस्ताज्जातौ (सू०) इतीनिः । द्वौ रदावस्य द्विरदः । न एकेन पिबत्यनेकयः । द्वाभ्यां पिबति
 द्विपः । मतङ्गादृषेर्जातो मतङ्गजः । गजति मायाति गजः । नगे भवो नागः, न— अगो वा । कुञ्जौ
 कुम्भाधोगतौ दंष्ट्रे वा स्तोस्य कुञ्जरः, (रप्रकरणे) खमुखकुञ्जभ्योरोवक्तव्यः (वा०), कुञ्जेषु रमते,
 वः । वारयत्यरीन्वारणः ॥ ३५ ॥ एतीभः । स्तम्भे तृणे रमते स्तम्भेरमः, स्तम्भं रणयोरभिजपोः (सू०)
 इत्यच् । पद्मानि यौवने रक्तविन्दवोस्य सन्ति पद्मी । सामजः सिन्दुरः कुम्भी च । इतोश्चेभ्यः प्राग-
 जवर्गः । मदेन दानाम्बुना कलो मनोज्ञः । कलो भाति कंलमते वा कलभः ॥ ३६ ॥ प्रभियते स्म प्रभिभः । गर्जा

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समाधुद्धान्तनिर्मदो ।

हास्तिकं गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३७ ॥

गण्डः कटो मदो दानं वमथुः करशीकरः ।

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः एमान् ॥ ३८ ॥

अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।

अपाङ्गदेशो निर्याणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३९ ॥

अधः कुम्भस्य बाह्वित्थं प्रतिमानमधोस्य यत् ।

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्पद्मकं बिन्दुजालकम् ॥ ४० ॥

पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योग्रतः ।

द्वौ पूर्वपश्चाज्जङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४१ ॥

तोत्रं वैष्णुकमालानं बन्धस्तम्भेथ शृङ्खले (ला) ।

अन्दुको निगडोस्त्री स्यादङ्कुशोस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा स्यात्कल्पना सज्जना समे ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४३ ॥

संजातास्य गर्जितः । उद्धमति स्मोद्धान्तः, टुवम (उद्गिरणे) । राजवाह्यस्वौपवाद्यः सन्नाह्यः समरौचितः । हस्तिनां समूहो हास्तिकं, अचित्तहस्तिधेनोष्ठकं (सू०) । गजानां समूहो गजता, गजाचेति वक्तव्यात्तल (गजसहायाभ्यांचेतिवक्तव्यम्) । धयत्वेनां धेनुका । वाष्टि कामयते वशा ॥ ३७ ॥ (गण्डति) गडि वदनैकदेशे । कटति वर्षति मदं कटः । माद्यत्यनेन मदः, मदोनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । यति खण्डयत्यनेनेति दानम्, दत्तिर्वा । वम्यते वमथुः, वृत्तोऽथुच् (सू०) । कुम्भाकृती मांससंघातो । वेत्ति संज्ञां यस्मादङ्कुशस्थानात्स विदुः, यत्पालकाप्यः— तत्र रक्षाविताने द्वे विदू द्वौ श्रवणे गतौ । प्राक्च पश्चाच्च तिर्यक्च षड्भेदाङ्कुशवारणा ॥ ३८ ॥ अवगृह्यतेङ्कुशेनावग्रहः । ईषा लाङ्गलकोलेव— ईषिका । निर्यात्यनेनाश्रु निर्याणम् । चोत्यते पार्श्वगमनायाङ्कुशेनास्यां चूलिका ॥ ३९ ॥ बाह्यतेनेन.ङ्कुशचोदनया बाह्वित्थम्, मदबाहिनि स्थाने तिष्ठति वा, बाह्यस्यापभ्रंशोयम् । अस्य बाह्वित्थस्याधः प्रतिमानं, प्रतिमायतेनेनेति, दुर्मित्रं पक्षपणे, मीनातिमिनोतिदीङ्माथिच (सू०) इत्यात्वम् । आस्यतेस्मिन्नासनम् । पद्मप्रतिकृति रक्तत्वात्पद्मकं, ताण्ड्ये हि हस्तिनां देहे रक्तबिन्दवः स्युः ॥ ४० ॥ हस्तिनां योग्रतो भागः (दन्तभागः) । हस्तिनः पूर्वः पादजङ्घादिभागो गात्रम्, पश्चाद्भागोऽवरम् ॥ ४१ ॥ तुद्यतेनेन वेष्णुमयेन प्रेषणेनेति तोत्रम् । आलायते बध्यतेत्रालानं, ला— आदाने । शृणाति बन्धनेन शृङ्खलम् । अन्दति बन्धति— अन्दुः, अदि बन्धने, स्वार्थे कन्, इकोहस्वोऽङ्गो गालवस्य (सू०) । निगत्यते बध्यतेनेन निगडः । अङ्कयते गम्यतेनेनाङ्कुशः । सरत्यनया सृणिः ॥ ४२ ॥ दूष्यते दूयते वानया दूष्या । कक्ष्या मध्यदेशे भवा कक्ष्या । त्रियतेनया वरत्रा मध्यबन्धनी चर्मरज्जुः । (कल्पना) हस्तिनः सज्जीकरणं, मङ्गलैरिकादिना शृङ्गारेणेत्येके । प्रवयत्येनां प्रवेणी । आस्तीर्यते हस्तिपृष्ठं आस्तरणम् । वर्णो वर्णकम्बलो भीमवत् । परिस्तोम्यते प्रस्तीर्यते परिस्तोमः, वर्णपरिस्तोम इत्येके । कुथ्यते कुथा ॥ ४३ ॥ वेति स्म याति भुङ्क्ते च वीतं, विशेषेणेतं नष्टं वा । (हस्त्यर्थं) सेनाङ्गत्वात्समाहारः ।

वीतिं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ।

घोटके वी(पी)तितुरगतुरंगश्वतुरंगमाः ॥ ४४ ॥

बाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४५ ॥

वा(व)नायुजाः पारसीकाः काम्बोजा वाहिका हयाः ।

ययुरश्वोश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४६ ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो वोढा रथस्य यः ।

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४७ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकंन गम्यते ।

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेषा ह्रेषा च निस्वनः ॥ ४८ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत् ।

आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वलितं प्लुतम् ॥ ४९ ॥

वार्यतेनया वारी गजदानभूः । घोटते भूनौ परिवर्तते घोटकः । वेति याति वीतिः । तुरं त्वरितं गच्छति तुरगः, वः । (तुरङ्गः) खच्चद्विद्वाच्यः (वा०) । (तुरंगमः) गमश्चेति (सू०) खच् । अस्तुतेष्वानमश्वः ॥ ४४ ॥ वजति तच्छीलो वाजी, वाजाः पक्षा अभूवन्त्येति वा । वाह्यते वाहः । अवति यात्यर्वा । गन्ध्यतेऽर्थेते बन्धर्वः । हयति याति हयः । सिन्धौ भवः सैन्धवः, विशेषोपि सामान्यवृत्तिः । सपति समवैति सप्तिः । इतो रथप्रकरणाग्रागश्वपरिकरः । आजेन क्षेपेणानेयाः (आजानेयाः), आयत्ता इत्यर्थः । विनीयन्ते विनीताः सुशिक्षाः ॥ ४५ ॥ वनायुजादिषु देशेषु— एते जाता हयविशेषाः । एवं तुक्स्वारादयोपि । लक्ष्ये बाह्वीकोश्वः । याति— अत्यर्थं ययुः । अश्वमेधाय हितोश्वमेधीयः, अश्वमेधाच्छ- च (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, जुचङ्कम्येति (सू०) युच् । मृगादिरपि । प्रजोरिनिः (सू०) इति प्रजवीति च ॥ ४६ ॥ ययुषे जलादिकमुद्यतेसौ पृष्ठयः, साधो यत् (तत्रसाधुः) । स्थूराणां पश्चाज्जङ्घादिभागानामिदं स्थैरं बलमस्त्यस्य स्थौरी । कर्कः शुक्लोश्वः, क्रियन्ते वर्णान्तराण्यस्येति । रथं वहति रथ्यः, तद्बहतिरययुगेति यत् (सू०) । कीयते बोध्यते कश्यते वा किशोरः । वाम्यते गर्भे वामी, यल्लक्ष्यम्— अश्वोष्ट्रवामीशतहारि(वाहि)तार्थम् (रघु०) । वडं बलं हयं वा वाति वडवा, स्त्रीविषयत्वाद् डीष् नास्ति । अश्वा त्वजादिः । प्रमूर्नानार्थे । वडवानां समूहो वाडवं, खण्डिकादिभ्यश्च (सू०) इत्यञ् ॥ ४७ ॥ (आश्वानं) अश्वस्यैकाहगम इति (सू०) खच् । कशामर्हति कश्यम् । हेपृ हेपृ अव्यक्ते शब्दे, गुरोश्चल्लइति (सू०) अः ॥ ४८ ॥ निगलन्त्यनेन निगालः, गलो जन्तुसन्धिः, उन्नयोर्ध्रं इति (सू०) घञ् । गलस्योद्देशः प्रदेशः देवमणेरार्वतस्य स्थानम् । अश्वानां समूहः (आश्वीय, आश्वं), कशश्चाश्वीयज्जङ्घावन्तरस्थाम् (सू०), पक्षे तु— अनुदात्तादेरञ् (सू०) । अश्वानां धाराहया इमाः पञ्च गतयः, धार्यते गतो स्थाप्यतेनया धारा, भिदादेवात्साधुः (धिद्भिदादिभ्योङ्) । आस्कन्दन- मास्कन्दितं, उत्तेरिताख्योतिवेगः । धोरणं धोरितं, धोर्ङ् गतिचातुर्ये । रेचितमुत्तेजिताख्यम् । कमस्त्वन्ध्या, यदाहुः— धोर्ङ् वलितं धारा प्लुतमुत्तेजितं कमात् । उत्तेरितं चेति पञ्च शिक्षयेत्तुरगं गतम् ॥ धोरितं गतिमात्रे यथोजनं वलितं पुरः । अग्रकायसमुद्भासात् कुञ्चितास्यं नत- त्रिकम् ॥ पूर्वोपरोत्रमनतः क्रमादारोपणं प्लुतम् ॥ उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्रथवल्गया । उत्तेरितेति- वेगान्यो न शृणोति न पश्यति ॥ ४९ ॥ घोणते श्वासेन बलते घोषा । प्रवते बलति प्रोथः, वृत्तो

गतयोमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।
 कविका तु खलीनोस्त्री शफं क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ५० ॥
 पुच्छोस्त्री लूमलाङ्गुलं बालहस्तश्च बालधिः ।
 त्रिषूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५१ ॥
 याने चक्रिणि युद्धार्थं शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
 असौ पुष्य(६५)रथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५२ ॥
 कर्णीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।
 क्लीवेऽनः शकटोस्त्री स्याद्गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५३ ॥
 शिविका याप्ययानं स्यादोला प्रेङ्खादिका स्त्रियाम् ।
 उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृत्ते रथे ॥ ५४ ॥
 पाण्डुकम्बलसंवीतः स्यन्दनः पाण्डुकम्बली ।
 रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृत्ते ॥ ५५ ॥
 त्रिषु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।
 धूः स्त्री क्लीवे यानमुखं स्याद्रथाङ्गमपस्करः ॥ ५६ ॥
 चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।
 पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५७ ॥

नासान्तःप्रदेशः । कक्ते दन्तचर्वणाच्छब्दायत इति कविका । खलति चलति खलनिं, खे तालुनि लीनं वा । शण्यते भुवा घृष्यते शफम् । खुरति विलिखति क्षमां खुरः ॥ ५० ॥ पूयते दंशादीनुसारयति पुच्छं, पूतौ छदयति वा । लयते लूमम् । लङ्गति खलति लाङ्गूलम् । बालो हस्त इव दंशवारणाद् बालहस्तः, प्रशस्ता बाला वा । बाला धीयन्तेस्मिन्बालधिः । उपावर्तते स्मोपावृत्तोश्च । लुठति स्म लुठितः ॥ ५१ ॥ यात्येन यानं साम्परायिकाख्यम् । शताङ्गो बह्वरकः । स्यन्दते याति स्यन्दनः । रमन्तेस्मिन् रथः । इतो भटादेः प्राप्रथप्रकरणम् । पुष्ये यात्रोत्सवादौ मङ्गल्यो रथः पुष्यरथः । चक्रयुक्तं यानं (चक्रयानम्) ॥ ५२ ॥ कर्णिषु स्कन्धेषु रथः कर्णीरथः, दीर्घो लक्ष्यात्, पुंस्कंधाख्यमानो रथः । प्रवहन्त्यनेन प्रवहणम् । डयन्ते विहायसा यान्तीवानेन (डयनम्) विमानाख्यम् । अनिति चीत्करोत्यनः, असुन् । शक्नोति भारं बोद्धुं शकटम् । गच्छति तच्छीला गन्त्री शकटिका । कम्बलिभिर्दान्तेर्वोढव्यं (कम्बलिवाहकम्) ॥ ५३ ॥ (शिविका) शिवा श्रेयस्करी, संज्ञायांकन् (सू०) । याप्यस्याशक्तस्य यानं, युगाख्यं यानमिति गौडः । दोल्यते दोला काष्ठमयी रज्जुप्रालम्बश्च । प्रेङ्ख्यते प्रेङ्खा हिन्दोलाख्या । आदिशब्दाच्छया[य]नकादि याप्ययानानुवृत्तेः । द्वीपिनश्चर्मणावृत्तो रथः, द्वैपवैयाघ्रादसु (सू०) ॥ ५४ ॥ पाण्डुकम्बलेन प्रावृत्तो रथः, पाण्डुकम्बलादिनिः (सू०) । (काम्बलवास्त्राद्याः) परिवृत्तो रथः (सू०) इत्यण् । आदिशब्दाद् दुकूलाद्याः ॥ ५५ ॥ वाच्यलिङ्गत्वाद् द्वैपी गन्त्री, द्वैपो रथः, द्वैपमनः । शकटाद्यपि रथत्वेन मन्यन्ते । रथानां समूहे, खलगोरथात् (सू०), इति चक्रव्यञ्जकश्च (सू०) इति यत्कव्यञ्च । धूर्वति हिनस्ति वोढारं धूः, यस्या अग्रे वोढारो बध्यन्ते । यानमुखं रथादेरग्रम् । रथारम्भकं चक्रादन्यत्, अपक्वरोति (कीर्यते) अपस्करः, अपस्करोरथाङ्गमिति (सू०) साधुः ॥ ५६ ॥ रथस्य यच्चक्रं तद्रूढ्या रथाङ्गम् । तस्य चक्रस्यान्ते नेमिः, नयतीति । प्रान्ते धीयत इति प्रधिः । पिण्डयतेऽरा यस्यां सा पिण्डिका । नभ्यते हिंस्यतेक्षेण नाभिः । अक्षस्य नाभिक्षेप्यकाष्ठस्यान्ते बन्धार्थं कीलकः, अणति शब्दायतेभिः, लक्ष्ये, त्वाणां ॥ ५७ ॥ त्रियते गुल्फार्थं रथो येन स

रथगुतिर्वस्थो ना कूवरस्तु युगंधरः ।

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगाहुगः (न्तरम्) ॥ ५८ ॥

सर्वं स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

परंपरावाहनं यत्तद्वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५९ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । ६० ॥

सव्येषु (षु) दक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

रथिनः स्यन्दनारोहा अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६१ ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६२ ॥

बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६३ ॥

कञ्चुको वारवाणोस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।

बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोथ शीर्षकम् ॥ ६४ ॥

कस्यो लोहादिमयी वृत्तिः । कथ्यते शब्दायते कूवरः । युगं वोढुस्कन्धकाष्ठं धारयति युगंधरः, संज्ञाया-
भृतृवृत्तीति (सू०) खच् । अनुकृष्यतेनुकर्षः । प्रसज्यते वोढुस्कन्धे प्रासङ्गः । युगेनातति युगाद्व्या-
दिस्तस्य युगो ना पुमान्, अन्यस्तु क्लीबे युगं कालो युगं वा । युगायुगान्तरं वत्सदमनार्थमिति गौडः,
यत्कात्यः [मुनिः]— युगं द्वितीयं प्रासङ्गः ॥ ५८ ॥ सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तम् । योक्तव्यं
युग्यं, युग्यंचपत्रे (सू०) इति साधुः । पतन्त्यनेन पत्रं, दाम्नीशेति (सू०) घृत् । धोर्येतेषु
धोरणम् । वोढुभिः परम्परया बाह्यते, प्राबन्धिकमभ्यासस्थितम् । विनीता (तका) नामिदं (वैनीतकं)
याप्ययानादि ॥ ५९ ॥ आधोर्यते हस्ती यैराधोरणाः । हस्तिनः पान्ति हस्तिपकाः । हस्तिनमारोहन्ति
हस्त्यारोहाः । निषादन्त्यवश्यं निषादिनः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थाविलेखे, आयौ द्वौ पालकौ परो द्वौ योद्धारौ ।
नियच्छति नियन्त्रयति नियन्ता । प्राजयति (प्राजति) प्राजिता, वानुवृत्तैर्वाभावो नास्ति (इ०) ।
सुवति सूतः, सू प्रेरणे । क्षदति क्षत्ता । सरथस्यापत्यं सारयति बाहान्ना सारथिः ॥ ६० ॥ सव्ये तिष्ठति
सव्येषु (षु), सव्येस्थश्छन्दसीति (उ०) ऋन् (ऋः)— डिच्च, स्थास्थिन्युगामिति वक्तव्यात् (वा०)
षत्वम् । रथस्य कुटुम्बी वाहकः । (रथिनः) रथे योद्धारः । (अश्वारोहाः) अश्ववाराख्याः । सीदन्त्व-
वश्यं सादी ॥ ६१ ॥ भटान्ति काङ्क्षन्ति युद्धं भटाः । युध्यते योधः, पचायच् (नन्दिग्रहीति) । (सैनिकाः)
रक्षतीति (सू०) ठक्, प्राहरिकायाः । सेनां समवयन्ति श्लिष्यन्ति (सैन्याः), सेनायावा (सू०)
इति श्यः, पक्षे ठक् ॥ ६२ ॥ बलं सैन्यं, सहस्रं योद्धारः सन्त्यस्य, तपःसहस्राभ्यां विनीनी (सू०),
अणुच (सू०) । परिधौ सेनान्ते तिष्ठति परिधिस्थः । परितः समन्ताच्चरति रक्षितुं परिचरः । सेनां
नवति नियुङ्क्ते सेनानीः ॥ ६३ ॥ कञ्च्यते बध्यते कञ्चुकः । वारमाच्छादकं वानमस्य वारवाणः,
पूर्वपदात्संज्ञायाम् (सू०) इति णत्वम् । काण्वरस्य व्यत्ययेन मयूरव्यंसकादिस्वादिति श्रीभोजः ।
सारं मनोति ददाति सारसनम् । अधिकमङ्गादधिकाङ्गः । सारसनाधिपाट्वा इत्येके पेटुः, यन्मुनिः—
अधिपाट्गं सारसनम्, दुर्गस्तु— तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाट्गं च निबन्धनम् ॥ ६४ ॥ शीर्षप्रतिकृतिः

शीर्षण्यं च शिरस्त्रेथ तनुत्रं वर्म दंशनम् ।

उरश्छदः कङ्कटकः जगरः कवचोस्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥

त्रिप्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६७ ॥

पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६८ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

अपराद्धपृषत्कोसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः ॥ ६९ ॥

धन्वी धनुष्मान्धानुष्को निषङ्गयस्त्री धनुर्धरः ।

स्थात्काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ७० ॥

यात्रीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्वधहेतिकौ ।

नैस्त्रिशिकोसिहेतिः स्यात्समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७१ ॥

शीर्षकम् । शिरसि भवं शीर्षण्यं, शरीरावयवाद्यत् (सू०), शीर्षश्छन्दसि (सू०), येन तद्विते (सू०) । शिरस्त्रायते शिरस्त्रम् । शृणोत्यङ्गं वर्म । दंश्यते बध्यते दंशनम् । कङ्कटक्याच्छदयति कङ्कते वा (कङ्कटकः) । जागर्तोरचि हस्वाज्जगरः, यन्माला- उरश्छदोथ जगरः । कवते कवचः, कं वञ्चयति वा ॥ ६५ ॥ आमुच्यते बध्यते स्मा मुक्तः । अपिनह्यते स्मापिनद्धः । (पिनद्धः) वष्टि भागुरिरलोप्स- वाप्योरुपसर्गयोः (का०) इति पक्षेऽश्लोपः । संनह्यते स्म संनद्धः । वर्म संजातमस्य वर्मितः । सज्जायते सज्जति वा सज्जः । व्यूढो धृतः कङ्कटोनेन व्यूढकङ्कटः ॥ ६६ ॥ नवेल्यर्थः । (कावचिकं) ठञ्- कवचिनश्च (सू०) इति ठञ् । पादाभ्यामतति गच्छति पदातिः । पादाभ्यामजति पदाजिः, पादस्थ- पदाज्यातिगोपहेतुषु (सू०) इति पदः । हलन्तपक्षे पद्मः, यल्लक्ष्यं- पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् (मट्टि०) । पादाभ्यामतति पादातिकः, औणादिक इकः, विनयादिस्वात्सार्धेऽगवा (सू०) । पतति (पथते) पत्तिः ॥ ६७ ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः, पार्दिभ्यष्ठन् (सू०), इकेचरतौपदवक्तव्यात् (वा०) । पदातीनां समूहः पादातं, भिक्षादिभ्योष्ण (सू०) । काण्डानि पृष्ठस्य काण्डपृष्ठः । आयुधेन जीवति, आयुधाच्छेवति (सू०) ठन्-छौ ॥ ६८ ॥ कृतौ सिद्धौ हस्तावस्य कृतहस्तः । कृताः पुङ्खोनेनेति कृतपुङ्खः । अपराद्धा अटव्यलक्ष्या बाणा अस्यापराद्धपृषत्कः ॥ ६९ ॥ धन्व- अस्यासित धन्वी, मीढ्यादिस्वादिनिः (सू०) । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः, तदस्य- प्रहरणमिति (सू०) टक्, इसुसुक्तान्ताकः (सू०) । निषङ्गस्तूणोऽस्ति निषङ्गी । अस्त्राणि सन्त्यस्यास्त्री । (काण्डीरः काण्डाण्डादीरस्त्रीरचौ (सू०) । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः, शक्तियष्टयोरीकक् (सू०) ॥ ७० ॥ पर्वधः परशौ न दृष्टः, अतो यष्टिस्त्वधितिहेतिकाविति काश्मीराः पठन्ति, यन्मुनिः- परश्वधः कुठारश्च स्वधितिः, तदस्य- प्रहरणमिति (सू०) परश्वधाङ्गं च । निस्त्रिशोऽसिः प्रहरणमस्य नैस्त्रिशिकः । (प्रासिककौन्तिकौ) प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य ॥ ७१ ॥ चर्मफरोऽस्यास्ति चर्मा । फलति विशीर्यते धातुः फलकः, रलयोरेक्या-

चर्मी फलकपाणिः स्यात्पताकी वैजयन्तिकः ।
 अनुप्लवः सहायश्चानुचरोभिच(स)रः समाः ॥ ७२ ॥
 पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।
 पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७३ ॥
 जङ्घालोतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।
 तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जघनो जवः ॥ ७४ ॥
 जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।
 जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यलं विद्विषतः प्रति ॥ ७५ ॥
 सौभ्यमित्र्योभ्यमित्रौप्यभ्यमित्रौण इत्यपि ।
 ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७६ ॥
 स्यादुरस्वानुरसिलो रथिको रथिरो रथी ।
 कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७७ ॥
 शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरे ।
 सांयुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७८ ॥

त्फरकोपि । वैजयन्त्या चरति वैजयन्तिकः, चरतीति (सू०) ठक् ॥ अनु पश्चात्प्लवतेऽनुप्लवः । सह-
 अयते सहायः ॥ ७२ ॥ पुरो गच्छति पुरोगमः । (पुरोगः) गमश्च (सू०) इति टः । अग्रे
 सरत्यग्रेसरः, पुरोप्रतोप्रेषुसर्तः (सू०) इति टः । प्रतिष्ठते प्रष्ठः, प्रष्ठोप्रगामिनीति (सू०) साधुः ।
 मथ्नाति पादौ मन्थरः ॥ ७३ ॥ जङ्घे स्तोस्य जङ्घालः । जङ्घे एव करो राजदेयौशोस्य जङ्घा-
 करिकः । जङ्घाभ्यां जीवति जाङ्घिकः । तरोस्यास्तीति तरस्वी, अस्मायामेधेति (सू०) विनिः ।
 त्वरते स्म त्वरितः । प्रजवते प्रजवी, प्रजोरिनिः (सू०) । जवते तच्छीलो जवनः, जुचङ्कमेति (सू०)
 युच् । जवते जवः, पचाद्यच् (नंदिप्रदीति) ॥ ७४ ॥ क्षय्यजय्यौशक्यार्थे (सू०) इति साधुः । (जयः)
 शक्यादन्यत्रेत्यर्थः । जेतैव जैतः, तृन्नन्तत्वात्— प्रज्ञादित्वात् (सू०) अण्, जेतुरयं वा, फलतस्तुल्यार्थ-
 त्वम् ॥ ७५ ॥ आभिमुख्येनाभिमानलं गामी, अध्वनोयत्नौ (सू०), अभ्यमित्राच्छचेति (सू०) छः,
 चकाराद्यत्नौ च । अभ्यमित्रश्च । ऊर्ज ऊर्जा वास्यस्येति, ज्योत्स्नातमिषेति (सू०) साधुः । ऊर्जा-
 सन्तं मन्यते, घघन्तोत्रेति तु युक्तं, अन्यथोर्जस्वीति निपातनं व्यर्थं स्यात्, अस्मायामेधेति (सू०)
 विनिना सिद्धत्वात् ॥ ७६ ॥ उरसा बलं लक्ष्यते, तदस्यास्ति, पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादीति) ।
 रथोस्यास्ति रथिकः, अतश्चिन्तौ (सू०) । (रथिः) मेधारथाभ्यामिरभिरचौ (वा०), रथिन
 इत्यपपाठः । अनुकामं यथेच्छं गामी— अनुकामीनः, अवारपारात्यन्तानुकामंगामीति (सू०) खः ।
 अत्यन्तं भृशं कृत्वा गामी— अत्यन्तीनः, खः ॥ ७७ ॥ विक्रमते स्मोत्सहते विक्रान्तः । जयनशीलः
 (जेता), तृन् । (जिष्णुः) ग्लाजिस्थश्चस्तुः (सू०) । (जित्वरः) इणश्चिजिर्सर्तिभ्यःकरप् (सू०) ।
 संयुगे साधुः सांयुगीनः, प्रतिजनादिभ्यःस्त्रच् (सू०) । (त्रिषु) वाच्यलिङ्गत्वात् ॥ ७८ ॥ बाह्यः सन्त्यस्यः

ध्वजिनी वाहिनी सेना वृतनानीकिनी चमः ।
 वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७९ ॥
 व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।
 प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ८० ॥
 एकेभैकरथा त्र्यश्वपात्तिः पञ्चपदातिका ।
 पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८१ ॥
 सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी वृतना चमः ।
 अनीकिनी दशानीकिन्योक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८२ ॥
 संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्त्यां विपदापदौ ।
 आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८३ ॥
 धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।
 इष्वासोप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८४ ॥

वाहिनी । सिनोति सेना, सह- इनेन वर्तते वा । प्रियते वृतना, पृष्ट् व्यायामे । चमत्यरौश्चमः । वरूथो रथ-
 गुप्तिरस्त्यस्या वरूथिनी । बलति प्राणिति बलम् । सेनैव सैन्यम्, चतुर्वर्णादित्वात् (सू०) प्यञ् । करोति च षत
 चक्रम् । अनित्यनीकम्, न नीयते वा, सैन्यैकदेशोयम् ॥ ७९ ॥ व्यूहते रच्यते व्यूहः । व्यूहस्येति शेषः, यदाहुः-
 दण्डो मण्डलभोगौ चाप्युत्सन्नश्चाचलो दण्डः । व्यूहास्तेषां विशेषाः स्युश्चक्रव्यूहादयोऽपि च ॥ प्रत्यासरति भग्नान्
 प्रत्यासारः, सुस्थिरइति (सू०) घञ् । पार्ष्णिः पश्चाद्भागः । (प्रतिग्रहः) प्रतिगृह्यते वष्टभ्यतेनेन सैन्यम्
 ॥ ८० ॥ पतति (पद्यते) पत्तिः सेनांशः, यद् भारतं- एको गजो रथश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।
 त्रयश्च तुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभिधीयते ॥ पत्तिस्त्रिगुणा सेनामुखं- गजत्रयं ३, रथत्रयं ३, अश्वनवकं
 ९, पदातयः पञ्चदश १५ ॥ ८१ ॥ तत्त्रिगुणं गुडति गुल्मः- गजाः ९, रथाः ९, अश्वाः २७, पदा-
 तयः ४५ । स त्रिगुणो गण्यते गणः- गजाः २७, रथाः २७, अश्वाः ८१, पदातयः १३५ । स
 त्रिगुणो वाह्यते वाहिनी- गजाः ८१, रथाः ८१, अश्वाः २४३, पदातयः ४०५ । सा त्रिगुणा वृतना-
 गजाः २४३, रथाः २४३, अश्वाः ७२९, पदातयः १२१५ । सा त्रिगुणा चमः- गजाः ७२९, रथाः
 ७२९, अश्वाः २१८७, पदातयः ३६४५ । सा त्रिगुणानीकिनी- गजाः २१८७, रथाः २१८७,
 अश्वाः ६५६१, पदातयः १०९३५ । अक्षाणां रथकाष्ठानामूहोस्त्यस्यां, अक्षदूहिन्यामिति (वा०)
 वृद्धिः ॥ ८२ ॥ (संपद्) संपदादिभ्यः क्तिप् (वा०) । अयन्ति तां श्रीः, किञ्चिद्विपच्छितीति (उ०)
 क्तिप्- दीर्घश्च । विपत्तिर्दिरिद्रम् । आयुध्यन्तेनेनायुधं, घञर्थेकविधानं (वा०), स्थासनाव्यधिहिनियु-
 ध्यर्थम् । शस्यतेनेन शस्त्रं, दाम्नीशसेति (सू०) धृन् । अस्यतेस्त्रम् । हेतिर्नानार्थे ॥ ८३ ॥ धन्यते-
 र्यते धनुः, अर्धर्चादिः (सू०) । चपस्य वेणोर्विकारश्चपम् । धन्वति (धन्व), कनिन् (उ०) । शरा
 अस्यन्तेनेन शरासनम् । कुट्टं (दि) अनुतभापणे, अस्मादण्डन्, कुर्देवा रेफलोपे कोदण्डम् । कर्मणे प्रभ-
 वति कार्मुकम्, कर्मणउक्त् (सू०) । इषवोऽस्यन्तेनेन- इष्वासः । आसोपि ॥ ८४ ॥ गारुडः पर्व-

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंसके ।
 कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८५ ॥
 लस्तकस्तु धनुर्मध्यं मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।
 स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८६ ॥
 लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।
 पृषत्कबाणविशिखा अजिग्रगखगाशुगाः ॥ ८७ ॥
 कलम्बमार्गणशराः पत्नी रोप इपुर्द्वयोः ।
 प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपूत्सरे ॥ ८८ ॥
 निरस्तः प्रहिते बाणे विपाक्ते विग्धलिप्तकौ ।
 तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इपुर्द्वयोः ॥ ८९ ॥
 तूण्यां खड्गे तु निस्त्रिशचन्द्रहासासिक्कष्टयः ।
 कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवा(पा)लः कृपाणवत् ॥ ९० ॥

स्यास्ति गाण्डीवं, गाण्ड्यजगात्संज्ञायामिति (सू०) वः, गाण्डिरिदन्त ईदन्तश्चात्र प्रश्लिष्य निर्दिष्टः ।
 पुनपुंसके इति प्रथमाद्विवचनमजहलिङ्गम् । अस्य धनुषः प्रान्ते कोटिः, कुटतीति । अटत्यटनी, अर्त्य-
 टनी इत्येके । गोधा च गोधा च गोधद्वे, सव्यमाचिवात्, गुध परिवेष्टने । तलं चर्मादिमयो ज्याघाताधारः
 ॥ ८५ ॥ (लस्तकः) लस श्लेषणे । मूर्वाख्यतृणस्य विकारो मौर्वी । जिनाति ज्या । जीवापि । शिङ्के
 शब्दायते शिञ्जिनी । गुण्यतेभ्यस्यते गुणः । जङ्घयोश्चरि(वि)निवृत्तौ स्थितिः स्थानकमिति तु विशेष-
 षः । आलेढि भुवमालीढम् । आदिशब्दात्समपादं वैशाखं मण्डलं च धनुर्वेदप्रसिद्धम् । भरतस्त्वन्य-
 थाह- वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्यालीढमथालीढं स्थानान्यतानि षड् नृणाम् ॥ ८६ ॥
 लक्ष्यत इति (लक्षं), घञ् ण्यञ्च । शृणाति शस्त्रैर्हस्तस्मै हितं शरव्यं, उगवादिभ्योयत् (सू०),
 शरैर्वीर्यते छद्यते वा । (उपासनं) अमु क्षेपणे । पर्वति सिञ्चति-असृजा पृषत्कः, पृथक्पट्टमस्येति
 धनुर्वेदः- पुङ्खः शरस्तथा शल्यं पक्षस्नायुजङ्घनि पट् । वणति कण्यतेनेन वा बाणः । विशीर्यते विशि-
 खः, शिश् निशब्दे, विविधशिखो वा । अजिग्रग ऋजुगामी ॥ ८७ ॥ कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । मार्ग-
 यति लक्ष्य मार्गणः । शृणाति शरः । रोप्यते निखन्यते रोपः । इध्यति- इषुः, इय गतो । प्रदरो
 नानार्थः । प्रक्ष्वेडते प्रक्ष्वेडनः, क्ष्वेदे रूपं, क्ष्वेडिर्वीर्येयः । नरमञ्चति, नराच एव नाराचः, स्वाथेऽण्, सर्व-
 लोहोयम् । (पक्षः) पक्ष परिग्रहे । वजति गच्छत्यनेन वाजः, न्यङ्कादेः (सू०) अकुत्वम् ॥ ८८ ॥
 लिप्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । निरस्यते स्म प्रहीयते स्म, क्षिप्त इत्यर्थः । विषेणाक्ते मक्षिते, दिश्यते स्म
 लिप्यते स्म । तूण्यते पूर्यते शरैस्तूणः, तूणीति लिङ्गरूपभेदार्थम् । उपासज्जन्ते निषज्जन्ते च बाणा
 यत्वेत्युपासङ्गनिषङ्गौ । इषवो धीयन्तरेषुधिः । कलापो नानार्थः ॥ ८९ ॥ खड् (षड्)ति भिनन्ति
 खड्गः । निष्क्रान्तास्त्रिशतोद्गुलिभ्यो निस्त्रिशः । चन्द्रवद् हासः प्रभास्य चन्द्रहासः । अस्यतेसिः ।
 ऋषंगत्यर्थाद् ऋष्टिः, ऋन्यकः (सू०) इति प्रकृतिः, हिंसार्थाद्विषेस्तु रिष्टिः । कुक्षौ भवः कौक्षेयकः,
 कुलकुक्षीति (सू०) दकञ् । मण्डलाकृत्यप्रमस्य मण्डलाग्रः । करे वलनमस्य करवालः । कल्यते कृपाणः,
 वतिः पूरणार्थः ॥ ९० ॥ (त्सरः) त्सर छद्मगतौ । मीर्यते मगिबन्धे प्रक्षिप्यते मेखला, यथा प्रहरतो

त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निवन्धनम् ।

फलकोष्ठी फलं चर्म संग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९१ ॥

दुग्धणो मुद्गरघनौ स्यादीली करवा (पा) लिका ।

भिन्दिपालः सृगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९२ ॥

द्रयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९३ ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना स (श) र्वला तोमरोस्त्रियाम् ।

प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९४ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसंनहनार्थकः ।

लोहाभिसा (हा) रोस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनो विधिः ॥ ९५ ॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम् ।

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९६ ॥

हस्तात्र निर्धौति । फलति विशीर्यते प्रहारैः (फलं, फलकं) फलं, मुनिना खड्गाद्यग्रे दृष्टं, अयं तु लोकात् फलकं मन्यते, यच्छाश्वतः— लोभे शस्ये शराद्यग्रे व्युष्टौ च फलके फलम् । चर्ममयत्वाच्चर्म । संगृह्यतेनेनेति संग्राहः, समिमुष्टाविति (सू०) घञ्, अस्य चर्मणो मुष्टिर्ग्रहणस्थानम् ॥ ९१ ॥ द्रुं वृक्षाङ्गं हन्ति दुग्धणः, द्रोधेनो वा, अयोधनोन्यः । मुदं गिरति प्रसते मुद्गरः । हन्यतेनेन घनः, मूर्तौघनइति (सू०) साधुः, यच्छाश्वतः— वाये मुस्तेष्वुदे सान्द्रे घनः स्याल्लोहमुद्गरे । ईज्यत ईली, एकधारोसिस्तुरुष्कायुधम् । करवालात्, अल्पे (सू०) कन्, तरवालिकेलेके । भिन्दतः पालयति भिन्दिपालः, भिण्डिपालो वा हस्तक्षेप्यो लघुडः । सृज्यते सरति वा सृगः । परितो हन्ति परिघः, परौघ इति (सू०) डे घत्वम्, लोहबद्धो लघुडः ॥ ९२ ॥ कुठान्द्रक्षानियर्ति कुठारः । स्वं धियति बिभर्ति स्वधितिः । पराशृणाति परशुः परश्वधश्च, पश्वधेऽपि, यदाह— याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ । शस्यतेनया शस्त्री । असेः पुत्रा— बाल्यत्वान् । छुरति छिनत्ति छुरिका, छुरिकापि ॥ ९३ ॥ शलति विशल्यन्तः शल्यः । शङ्कतेस्माच्छङ्कुरायुधविशेषः, यच्छाश्वतः— संख्याकीलकयोः शङ्कुः शङ्कुः प्रहरणान्तरे । अन्यत्रोपचाराच्छल्यम् । सर्वान्—लाति सर्वला । स्तोम्यते प्रक्षाल्यते तोमरः, तुः सौलो वा । प्रास्यते प्रासो हस्तक्षेप्यः शल्यः । कुणति कुन्तः । कोणो गृहादेर्विदिक— अस्त्याख्या, कुण शब्देऽपकरणयोः । पातं पालिः । अश्रुतेभिः । कुटति कोटिः ॥ ९४ ॥ सर्वेण सैन्येनाभिसरणं सर्वाभिसारः । सर्वेषामोघो वहनं सर्वौघः । सर्वे संनहन्तेत्र सर्वसंनहनम् । शस्त्रभृतां राज्ञां यः शास्त्रिको विधिः प्रस्थानात्प्राक् स लोहाभिसारः, लोहं शस्त्रमभिसार्यते प्रस्थानेनेति । नीरस्य शान्त्युदकस्वाजनं क्षेपोल नीराजनं, मन्त्रोक्त्या वाहनायुधादेर्निशेषेण राजनं वात्र । नीराजनादनन्तरं कर्म लोहाभिसार इति मुनिः— विधिर्लोहाभिसारस्तु राज्ञां नीराजनोत्तरः, दुर्गोपि— लोहाभिसारस्तु विधिः परो नीराजान्मृपैः । दशम्यां दंशितैः कार्य इति । अत एव नीराजनाद्विधिरिलेके पठन्ति ॥ ९५ ॥ (अभिषेणनं) सत्यापपाशेति (सू०) णिच्, उपसर्गात्सुनोतीति (सू०) षत्वम् । यान्त्यस्यां यात्रा । व्रजनं व्रज्या, व्रजयजोर्भवेक्यर् (सू०) । (प्रस्थानं) प्रपूर्वास्ति स्थातिर्गत्यर्थः । गमेः— ग्रहवृद्ध (सू०) इत्यपि गमः ॥ ९६ ॥ सैन्यस्य सर्वतो व्याप्तिरासारः, आक्षि

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

अहितान्प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९७ ॥

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकाः समाः ।

स्युर्मागधास्तु मगधा वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९८ ॥

संशतकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ॥ ९९ ॥

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न द्वयो रजः ।

चूर्णं क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ॥ १०० ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ।

सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ॥ १०१ ॥

अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ।

आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनात्मनि ॥ १०२ ॥

अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ।

द्रविणं तरः सहोबलशौर्याणि स्थाम शुष्मं च ॥ १०३ ॥

शक्तिः पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता ।

वीरपानं तु यत्पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ॥ १०४ ॥

यते येनेत्यासारोन्मागच्छद्रुम् । प्रसारस्तु सैन्याद्वहिस्तृणजलाद्यर्थं प्रसरणमिति कौटिल्यः, यल्लक्ष्यं-
निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् (शिशु०) । प्रस्थितं चक्रं सैन्यं प्रचक्रम् । आभिमुख्येनाभिभूया-
रीन्वा यानमभिक्रमः ॥ ९७ ॥ वितालः शब्दः प्रयोजनमेषां वैतालिका राज्ञोवसरपठका मङ्गला-
[मङ्गला] ह्याः, प्रातर्वैवका इत्येके । (चाक्रिकाः) चक्रं राष्ट्रं घण्टाघातेन देवताद्यग्रे ये शंसन्ति ते,
भावकाह्याः । (मागधाः) वंशोदीरणेन ये याचन्ते, आहुश्च- वैतालिकाश्च कथ्यन्ते कविभिः सौख्यशा-
यिकाः । राज्ञः प्रबोधसमये घण्टाशिन्यास्तु घाण्टिकाः । मागधाः स्तुतिवंशज्ञा इति, मगधेति याच्यार्थः
कण्डवादिः, यच्छ्रीभोजः- कर्मर्थिनः कुषुभ्यन्तु कं मंगध्यन्तु मागधाः । कमिषुभ्यन्तु यज्वा[युध्वा]नो
रामेरण्यं तुरण्यति ॥ वन्दन्ते स्तुवन्ति तच्छीलाः (वन्दिनः) । चत्वार एकार्था इत्येके ॥ ९८ ॥ संश-
पन्ति पलायमानं, सशपथं वा युध्यन्ते दृढनिश्चयाः संशतकाः ॥ ९९ ॥ रीयते रेणुः, रीड् गतौ । धूय-
ते धूलिः । पंशयति वस्त्रादि पांशुः, पशि नाशने । रज्यते वस्त्राद्यनेन रजः क्लीबे, रजनरजकरजःसूपसं-
ख्यानं (वा०) इति नलोपः । (क्षोदः) क्षुदिर संपेषणे, धूलिप्रायोयं, यच्छाश्वतः- चूर्णानि वास-
योगाः स्युश्चूर्णां धूलिः सशर्करा । पिञ्जि हिंसायां, आह च- समुत्पिञ्जोतिसंकुलः ॥ १०० ॥ पतति धूयते
पताका । विजयते विजयन्तः, औणादिको झच् (तृभूवद्दीति), तस्यैव वैजयन्ती । केत्यते संज्ञायतेऽ-
नेन केतनम् । ध्वजति धूयते ध्वजः, पताकादण्डो ध्वज इत्येके । केतुर्नार्थः । वीरा आशंसन्तेव
(वीराशंसनम्) ॥ १०१ ॥ अहं पूर्वमस्यां क्रियायामिति सर्वे यत् ब्रुवते साहंपूर्विका, स्वार्थे कन्- म-
त्वर्थीयो वा ठन् (अतश्चिठनौ) । अहो पुरुषोहमित्यस्य भावः (आहोपुरुषिका), मनोज्ञादित्वाद्-
चुञ् (द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) ॥ १०२ ॥ अहं शक्तोहं शक्त इत्यस्यामहमहमिका, ठन् (व्रीह्यादिभ्यश्च),
अहंशब्दो निपातः । द्रव्यत्वेनारिं द्रविणम् । तरत्यनेनापदे तरः । सहतेनेनारिं सहः, असन्तौ द्वौ
शूरस्य भावः शौर्यम् । तिष्ठत्यनेन स्थाम । शुष्मत्यनेनारिः शुष्मम्, शुष्मेत्येके ॥ १०३ ॥ शक्तं शक्तिः ।
प्राणनं प्राणः । विक्रमन्तेनेन विक्रमः । वीराणां मद्यपानं वीरपानम् ॥ १०४ ॥ जायते जन्यं, भव्यगे-
येति (मू०) साधुः । प्रदधान्ति प्रधनम्, धनिमार्णार्थोत्र निधनवत् । घ्रियन्तेस्मिन् मृधम् । आरुह-

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधानं प्रविदारणम् ।

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायि(संपराय)कम् ॥ १०५ ॥

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ।

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ॥ १०६ ॥

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ।

समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिष्टुधः ॥ १०७ ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धेथ तुमुलं रणसंकुले ।

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात्करिणां घटना घटा ॥ १०८ ॥

क्रन्दनं योधसंरावो वृंहितं करिगर्जितम् ।

विस्फारो धनुषः स्वानः पटहाडम्बरौ समौ ॥ १०९ ॥

प्रसभं तु बलात्कारो हठोथ स्वलितं छलम् ।

अजन्यं क्लीब उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ॥ ११० ॥

मूर्च्छा तु कश्मलं मोहोप्यवमर्दस्तु पीडनम् ।

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ॥ १११ ॥

न्यतेत्रास्कन्दनम् । संचक्षतेस्मिन् संहयं, संपूर्वश्चक्षिर्वधार्यः । समीयन्तेस्मिन् समीकं, ईङ् गतौ । संपरायो मृत्युः प्रयोजनमस्य सांपरायिकं, [टञ्], विनयादिवात्स्वार्थे (सू०) टग्रा ॥ १०५ ॥ समिग्रति (ते) संचक्षन्तेस्मिन् समरः । न नीयन्ते चाल्यन्तेत्राणाकम्, अनिकमस्यत्र वा । रणन्ति दुन्दुभयो-
त्र रणं, वशिष्ठोश्चेतिवक्तव्यादप् (वा०) । कल्यते क्षिप्यतेव कलहः, कलं हीनबलं हन्ति वा । विग्रह-
कृत्यत्र विग्रहः, प्रहृष्ट- इति (सू०) अप् । संप्रहन्तेन्योन्यं धनस्यत्र संप्रहारः । अभिसंपतन्त्रत्वा-
भिसंपातः । कल्यतेत्र कलिः । संस्फुटस्यत्र संस्फोटः, संस्फोट इति युक्तः पाठः । स्फुट अगादरं, भरते
तु स्फोटः । संयुज्यतेत्र संगता रथयुगा अत्र वा संयुगः ॥ १०६ ॥ अभ्यामृद्वन्यत्वाभ्यामर्दः । समाध-
न्यत्र समाघातः । संग्रामयन्तेस्मिन् संग्रामः । अभ्यागच्छन्त्यत्राभ्यागमः । आह्वयन्तेत्राहवः, आह्वियुद्धे
(सू०) इत्यप्, संप्रसारणम् । समुदीयन्ते मिलन्त्यत्र समुदायः । संयत्समि- संयच्छन्ति वास्यां संयत् ।
संयन्ति संगच्छन्तेव समितिः । आ- अज्यन्ते क्षिप्यन्तेत्राजिः । युध्यन्तेस्यां युत्-द् ॥ १०७ ॥ नियत
युद्धं (नियुद्धं) । ताम्यन्त्यत्र तुमुलं, तुमुः सौलो वा । (क्ष्वेडा) क्ष्वेड् अव्यक्ते शब्दे- इति दुर्गः ।
सिंहानामिव नदनं भटानां सिंहनादः । क्ष्वेला वा । (घटा) घटादयःपितः (ग०) इति पिद्भि-
दादिभ्योङ् (सू०) ॥ १०८ ॥ समन्ताद्रवणं संरावः, उपसर्गोहवः (सू०) इति घञ् । (वृंहितं) वृहि
शब्दे । (विस्फारः) स्फुरं संचलने । पटो हन्यतेस्य पटहः । आदम्भते- आडम्बरः, डमरुवदस्य
डरवम् ॥ १०९ ॥ प्रगता समभ्र प्रसभं, समया युक्तायुक्तविचारो लक्ष्यते, प्रस[प्रसभे]प्रसवे वा । बलादिति
निपातो हठार्थः । (हठः) हठ प्लुतिसाठवयोः । स्वलनं मार्गाचलनम् । छयति छिनति छलम् । न
जने साधु- अजन्यम् । उत्पातस्त्वकस्मादायाति- उत्पातः, उज्ज्वलादित्वाणः (उज्ज्वलितकसन्तेभ्योणः) ।
डमसृज्यत उपद्रव्यत्वेपसर्गः ॥ १११ ॥ कसति (ते) वैचित्यात्कश्मलम् । (पीडनं) पीड अवगाहने ।
(अभ्यवस्कन्दनं) छलादक्रिमणमित्यर्थः । धाटी च । रात्रौ च सौप्तिकम् । (विजयः) विः स्वार्थे लो-
चनबिलोचनवत् ॥ १११ ॥ प्रतीपं करणं प्रतीकारः शुद्धिः । निर्यातनं शोधनं, यत निवारोपस्कारयोः ।
जितकाशा जित्ताहवः । एतेष्टौ अस्त्रायनार्थकाः, प्रेरुस्तुष्टुवः, (सू०), उद्विश्रयतिथौतिपूद्रुवः (सू०),

वैरशुद्धिः प्रतीकारो धैरनिर्यातनं च सा ।

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ॥ ११२ ॥

अपक्रमोपयानं च रणे भद्रगः पराजयः ।

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ॥ ११३ ॥

प्रमापणं निबर्हणं निकारणं विशारणम् ।

प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ॥ ११४ ॥

निर्वासनं संज्ञपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ।

निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ॥ ११५ ॥

निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ।

उद्रासनप्रमथनकथनोज्जासनानि च ॥ ११६ ॥

आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथ (न्मन्थ) वधा अपि ।

स्यात्पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोत्पयः ॥ ११७ ॥

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोस्त्रियाम् ।

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ॥ ११८ ॥

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ।

कबन्धोस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्ध कलेवरम् ॥ ११९ ॥

सनियुद्बुधः (सू०) इति घञ् ॥ ११२ ॥ अपद्वारेण कमणं (अपकनः) । भङ्गोपसरणं, अन्यत्रो-
पचारात् । परिभूते भिभूतोपि । त्रिचित्येव, नश्यति स्म नष्टम्— अदृश्यम् । शिराधीयते स्म तिरोहितं
गृहीतदिकम् ॥ ११३ ॥ अत्राहिंसार्था अणुपसर्गशब्दाद् हिंसार्था ज्ञेयाः, अक्रमकश्च णिवा सकर्मकाः ।
प्रमाणं, मीच् हिंसायां णिच्, मीनातिमिनोतीति (सू०) आध्वं, युच् । निपूर्वद् बर्बुदेर्वा निबर्हणम् ।
विकारणं, कृच् हिंसायाम् । विशारणं, शृ हिंसायाम् । प्रवसतः प्रयुक्तिः प्रवासनम्, एवं निर्वासनम् ।
अमु क्षेणेस्मात्परासनमपासनं च । पुर क्षेणेस्मान्निपूरनं जीवाचालनम् ॥ ११४ ॥ (संज्ञपनं) ज्ञे-
पौरणतोषणेति भिच् । इहस्वः (भिताहस्वः) । निर्ग्रन्थनं, प्रथि कौटिल्ये । निस्तर्हणं, तृहोर्हिंसार्थात्रिः—
पूर्वात्, स्तृदेर्वा निपूर्वात् । क्षणनं, क्षणु हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ निर्वापणं, पै ओवै शोषणे । विशसनं, शसु
हिंसायाम् । कथनं, कथ हिंसायाम् । उज्जासनं, जसु हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ आलम्भः, लभिराङ्पूर्वो
हिंसार्थः, (लभेः) उपसर्गत्वत्त्वञोरिति (सू०) नुम् । पिञ्जः, पिञ्जोर्हिंसार्थः । विशरणं हिंसनं विशर-
हननं वधः, हनश्चवधइति (सू०) अप्, वधादेशश्च, पक्षे घञि घातः । (उन्माथः) मथ संक्षेपेन ।
व्यापादनं विशमनं कदनं च निशुम्भनम् । (पञ्चता) देहस्तावन्मृदाभूतारब्धः, मरणं त्वेतस्य पञ्चभावः
प्रत्येकं स्वांशं कमात् । कालो मृत्युच्युतलक्षणः, क्षयाद्यात्मको वा यदाहुः— काठः संहरति प्रज्ञाः, तस्य
धर्मः कालधर्मः संहारः । दिष्टस्य कालस्य जीवितावधेरन्तो दिष्टान्तः ॥ ११७ ॥ अमत्यन्तः पर्यन्तः ।
मरणं मृत्युः, द्वयोः स्त्रीपुंसयोः । निवृत्तं धनमत्र निधनं, निपूर्वो धनिर्मरणाथ इति सम्भ्याः । प्रमयोर्ल-
दोर्धनिद्रा हिंसा संस्था प्रमालनम् । परागता असवोस्य पराशुः । संतिष्ठते स्म संस्थितः, संपूर्वस्तिष्ठति-
भरणे वर्तते । समैते वाच्यलिङ्गाः ॥ ११८ ॥ चीयते स्म चिता । चेतव्या चित्या, चित्यामित्रित्येवेति
(सू०) साधुः । चीयते चितिः । एते प्रेतदाहार्थेग्न्याधाने वर्तन्ते । कस्य शिरसो बन्धोत्र कबन्धः,
केन बन्धो वा । क्रियया युक्तं नृत्यदपगतो मूर्धास्यापमूर्ध यत्कलेवरम् । रुण्डोपि ॥ ११९ ॥ शवशयनं
मशानम् । पितृन्प्रेतान्वनति भजति पितृवन्म् । प्रेतवनं करवीरं च । कुणं शब्दं पाति कुणपः, धन-

श्मशानं स्यात्पितृवनं कुणपः श्वमास्त्रियाम् ।

प्रग्रहोपग्रहौ वन्द्यां कारा स्याद्वन्धनालये ॥ १२० ॥

पुंसि भूमन्त्यसवः प्राणाश्चैवं जीवोसुधारणम् ।

आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ॥ १२१ ॥

इति क्षत्रियवर्गः । < ।

ऊरव्या ऊरुजा अर्या वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

आजीवो जीविका वार्त्ता वृत्तिर्वेत (वेत) नजीवने ॥ १ ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति वृत्तयः ।

सेवा श्ववृत्तिरनृतं कृषिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

सत्यानृतं वाणिजभावः स्यादृत्यं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

जयाख्यस्य बायोः शवे संभवात् । श्वति यात्यस्माज्जीवः श्वः । प्रगृह्यते बध्यते प्रग्रहः । वन्यते याच्यते वन्दी दृढहता स्त्री, बलवतो हस्तक्षिप्तो राजपुत्रादिश्च, यदाहुः— वन्दी स्यात्पणवन्धस्थः । कीर्यते क्षिप्यतेस्यां कारा, मिदाद्यह (भिद्भिदादीति) ॥ १२० ॥ अस्यन्तेऽसवः, स्वभावाद्बहुत्वे पुंलिङ्गः । प्राणन्त्यमीभिः प्राणाः, एवं शब्दत्पुंसि भूमि । प्राणो नम वायुरित्येकत्वमजीवार्थत्वात् । जीवनं जीवः प्राणधारणम् । जीवापि । आयत्यायुर्जीवितावधिः, उच्यते क्लीबे, छन्दस्युदन्तोपि । जीवत्यनेन जीवातुः, जीवनायौषधं जीवनरक्षोपायः, यथा— जीवातवे विसृज्य शूद्रमुनौ कृपाणम् (उ०), जीवितमौषधं चेत्युपाध्यायः ॥ १२१ ॥ इति क्षत्रियवर्गः । < ।

ऊर्वोभेदा ऊरव्याः, शरीरावयवाच्चेति (सू०) यत्, यच्छ्रुतिः— ऊरु तदस्य यद्वैश्यः । अरणी-योर्यः, अर्यःस्वामिवैश्ययोः (सू०) इति साधुः । विशोपत्यं जातिवैश्यः, गर्गादिभ्योयञ् (सू०) । भूमि स्पृशति कृष्यादिना भूमिस्पृक् । विशतीति विट् । (आजीवः) आजीवन्यनेनेति करणे भावे वा साध्यः । जीवनं जीविका, रोगाख्यायां (सू०) इत्यत्र धातुमात्वाद् भोत्रे ण्वलु वक्तव्यः (धात्वर्थनिर्देशेष्वलु) । कृष्यादिस्तूपचारात् । वर्तनं वृत्तिरस्त्यस्यां वार्त्ता, प्रज्ञाश्रद्धाचर्तृत्तिभ्यां (सू०) । वर्तन्तेनया वृत्तिः । वेति खादत्यनेन वेतनम् ॥ १ ॥ कर्षणं कृषिः, इक्ष्वादिभ्यः (वा०) । पशुपालस्य कर्म पाशुपाल्यम् । वाणिजः कर्म वाणिज्यम्, ब्राह्मणादित्वात्पञ्च (गुणवचनंब्राह्मणादिभ्यःकर्मणिच) । दूतवणिग्भ्यांचेतिवक्तव्यात् (वा०) वाणिज्यापि । चात्कुसीदम् । ऋतामृताभ्यां जीवेतु मृतेन प्रमृतेन वा । सत्यानृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कथंचनेति ये पङ्कतिभेदास्तानाह । (सेवा) शुन इव वृत्तिः परपिण्डोपजीवितत्वादधमेत्यर्थः । न ऋतमनृतं पापिष्ठत्वात्, प्रमृतमिति तु सभ्यः पाठः । उच्छा धान्यकणोच्चयः— शिलं धान्यमञ्जरी, समस्तं व्यस्तं विपर्यस्तं वैतत्, वन्द्यवादृतं सत्यम् ॥ २ ॥ मृतं निर्जीवमिव । अमृतमनश्चरम् । किंचित्तस्य किंचित्चासत्यं, अत्र मनुः— ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयं स्यादयाचितममृतम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेनापि खलु जीव्यते । सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्तयेत् ॥ अर्यते स्म ऋणं, ऋणमाधमर्ग्यं इति (सू०) साधुः । (पर्युदञ्चनं) परित उदञ्चनमुत्तमर्गः सुदारत्वेन ग्रहणम् ॥ ३ ॥ अर्थस्य प्रयोगः कलान्तरेण दानम् । कुरितत सीदन्त्यत्र कुसादम् । (याचितकं) अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ (सू०) । विनिमयाद् भाग्यपरिवर्तनादागतमापमित्यक, मेद् प्राणिदाने, उदीचांमाडेव्यतीहारे (सू०), मयतेरिदम्यतरस्यां (सू०)

उद्धारोर्धप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।
 याचत्रयातं याचितकं निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥
 उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।
 कुसीदिको वार्धुषिको वृद्ध्याजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥
 क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषिकश्च कृषीवलः ।
 क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्धवोचितम् ॥ ६ ॥
 यव्यं यवक्यं षष्टिक्यं यथादिभवनं हि तत् ।
 तिल्यतैलीनवन्मापोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥
 मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्धवक्षमम् ।
 बीजाकृतं तृतकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥
 त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।
 द्विगुणाकृतं तु सर्वं पूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥
 द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।
 खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

इति त्वप्- तुक्, तत आगतेर्थे, अपभिलयाचिताभ्यांकङ्कनौ (सू०) । मुनिस्तु- निमयः परिवर्तः
 स्यादुद्धारोप्यापमित्यकः ॥ ४ ॥ उत्तम ऋणे उत्तमर्णः प्रशोक्तः, अधम ऋणे- अधमर्णो ग्राहकः,
 सुप्नुतेति (सू०) समसः । कुसीदं गृह्णाति कुसीदिकः, कुसीददशैकादशात्षष्ठ्यौ (सू०) । वृद्धि-
 गणां प्रयच्छति वार्धुषिकः, प्रयच्छतिगर्ह्यमिति (सू०) टक्, वृद्धेर्वृधुषिभावः (वा०) । (वार्धुषिः)
 लक्ष्यादिघ्नन्तोपि, यन्मनुः- श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदान्यस्यापि वार्धुषी । वृद्धिमाजीवति वृद्ध्याजीवः ।
 द्वैगुणिकश्च । वृद्धिर्लाभः कलान्तरम् ॥ ५ ॥ कर्षति कृषिकः, औणादिक इकः (वृश्चिकृष्योःकिक्) ।
 कार्यकोपि । कृषिरस्यस्य कृषीवलः, रजःकृष्यामुतीति (सू०) वलच्, वले (सू०) इति दीर्घः ।
 त्रीहीणां भवनं क्षेत्रं त्रैहेयं, त्रीहिशाल्योर्दक् (सू०) ॥ ६ ॥ यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं, यवयवकषष्टिकाद्यत्
 (सू०) । यवकोत्पन्नयवः । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । उपाध्यायो यवादिभवने हितमिति पाठः परिकल्प्य
 प्रस्तावात्- चोद्यमित्युद्धं पठति । तिलानां भवनं क्षेत्रं, विभाषातिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः (सू०) इति
 यत्त्वञौ । एवं माषादीनां द्विरूपता- माष्यं माषीणं, उम्यमौमीनं (उमा-अतसी), अणव्यमाणवीनं,
 भङ्ग्यं भाङ्गीनम् ॥ ७ ॥ मुद्गानां कौद्रवाणां च भवनं क्षेत्रं, धान्यानां भवनेक्षेत्रेखञ् (सू०) ।
 आदिशब्दान्मासूरीणादि । शेषाणि त्रीह्यादिभ्योन्यानि । शाकक्षेत्रे द्वयं- शाकशाकटं शाकशाकिनं, भवने-
 क्षेत्रे शाकटशाकिनौवक्तव्यात् (वा०) । अबीजं सवीजं संपन्नं बीजाकृतं, कृषोद्वितीयतृतीयशम्बवीजा-
 त्कृषौ (सू०) इति डाच् । आदावुत्तं पश्चात्कृष्टं (उत्तकृष्टं), पूर्वकालेकति (सू०) समासः । सीतया
 हललेखया समितं संगतं सीत्यं, नौवयोधमेति (सू०) सीतया समिते यत् । हलेन कृष्टं हल्यं, मतजन-
 हलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) इति यत् ॥ ८ ॥ त्रिगुणं कृष्टं क्षेत्रं त्रिगुणाकृतं, सख्यायाश्च त्रिगुणान्तायाः
 (सू०) इति डाच् । त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि प्राग्वद्यत्, रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्ताविधिः (येनाविधि-
 स्तदन्तस्य) । सर्वे पूर्वे डाच्-यच्, द्वितीयाकृतं द्विहल्यं द्विसीत्यम् । शम्बकृतं हि सम्यक् कृष्ट्वा तिर्यक्
 कृष्टमाहुः ॥ ९ ॥ द्रोणस्य वापः क्षेत्रं द्रौणिकं, उप्यतेस्मिन्वापः, तस्यवापइति (सू०) टञ् । आदि-
 शब्दात्प्रस्थादिभ्यः, संभवत्ववहरतिपचतीति (सू०) टनि प्रास्थिकादयः । (खारीकः) खार्यईकन्
 (सू०) । वाच्यलिङ्गत्वात्क्षेत्रम् ॥ १० ॥ उप्यतेस्मिन्वप्रम् । के जले दार्यते केदारः । क्षीयते धान्यै-

पुनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।
 कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं कैदारिकं गणे ॥ ११ ॥
 लोष्ठानि लेष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्ठभेदनः ।
 प्राजनं तोदनं तोत्त्रं खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥
 दात्रं लवित्रमाबन्धो योत्रं योक्त्रमथो हलम् ।
 निरीपं कुटकं फालः कृषको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥
 गोदारणं च सीरोथ शम्या स्त्री युगकीलकः ।
 ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात्सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥
 पुंसि मेथिः (धिः) खलेदारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।
 आशुर्व्रीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥
 तोक्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।
 हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥
 मङ्गल्यको मसूरोथ मकुष्ठः (ष्ट) कर्मयुष्टिकौ ।
 वनमुद्रे सर्पपे तु द्वौ तुन्तुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

कथ्यते, फलैर्हाय (हिंस्य) ते वा क्षेत्रं, क्षि निवासे, क्षिणु हिंसयो वा । अस्य क्षेत्रस्य समूहेर्ह- एते
 स्युः । (कैदार्य, इ०) कैदारयश्चेति (सू०) यञ्बुद्ध. (कैदारिकं) ठक्कवचिनश्चेति (सू०) ठक्. (क्षेत्रं) क्षेत्रात्-
 अचित्तद्वस्तीति (सू०) ठकि प्राप्ते भिक्षादित्वात् (सू०) अण् ॥ ११ ॥ लुथ्यते लुथति वा लोष्ठम् ।
 लेष्टवः मृत्खण्डः । कोटिभिः कोणैः इयति भिनसि कोटिशः । प्राज्यते (प्रवायते) प्रेर्यतेनेन प्राजनं,
 बायाविति (सू०) पक्षेऽजर्वी, प्रवयणं च । तुयतेनेनेति तोत्त्रम् । प्रेषणं च । खन्यतेनेन खनित्रं कुदा-
 लादि ॥ १२ ॥ य (दा) णिति लुनन्ति चानेन, दाम्प्रीतिघ्नन् (सू०) । (लवित्रं) अर्तिलुधूसूखनसहचरद्वयः (सू०) ।
 आषध्यते यूयते युज्यते चानेनेति, चर्मरज्जुः । इतो हलप्रकरणमारब्धमित्यर्थः । निष्कान्ता- ईषारमा-
 निरीपम् । कुटति कुटकं यस्याग्रे फलो बध्यते । फलति विशीर्यते भूमिरनेन फालः । कृषति ह्मां कृषकः,
 कृन्-शिल्पिसंज्ञयोः (उ०) । कृषिकः फलं च । लाङ्गति लाङ्गलम् । हलति विलिखति हलम् ॥ १३ ॥
 गौर्भूमिर्दार्यतेनेन गोदारणम् । सीयते बध्यतेनेन सारः । शाम्यति शम्या । ईषति- ईषा, ईष उच्छे ।
 स्यति भुवं सीता हललेखा ॥ १४ ॥ मीयते क्षिप्यते मेथिः, मेथ्यन्ते (सं) गम्यन्तेस्मिन्वा, खलेदार्विति
 हलदन्तात्सप्तम्याः (सू०) इत्यलुक्, पशुबन्धननिमित्तम् । खलेवाली च । खलं तु खलवान् [धान्य]-
 कम् । अश्वयतेनूते वा- आशुः, शीघ्रगता वा, यद् दुर्गः- आश्वहया शालिशिघ्रयोः । व्रीणाति व्रीहिः
 पटिकादिधान्यविशेषः, व्री भरणे, यतः- व्रीहिर्यो मसूरो गोधूनो मुद्गमाषातिलचणकाः । अणवः
 प्रियङ्गुकोद्रवमयुष्टकाः (शालिगठक्यः) ॥ द्वौ च कलायकुलस्थौ शणसप्तदशानि धान्यानि । शितस्तीक्ष्णः
 शूकः क्षिणारस्य शितशूकः । यूयते यवः ॥ १५ ॥ तत्र नीले यवे, तुज्यते तोवमः, तुजिर्हिंसार्थः ।
 कल[म] गति सारमयते कलायः, कं लाति वा । सीदन्त्यनेन सतीनकः, सातीनकोपि । द्वियते हरेणुः ।
 खण्ड्यते खण्डिकः । कोरं भक्तं दूषयति कोरदूषः कदम्बत्वात् । केनाम्भसा- उच्यते कोद्रवः ॥ १६ ॥
 (मसूरः) मसी परिणामे । मङ्गल्यतेनेन मकुष्ठः । मीयते मयुष्टकः । सरति सर्वपः । तुदति तुन्तुभः ।
 कुत्सितमम्वते कदम्बः ॥ १७ ॥ (सिद्धार्थः) सिद्धयोजनो रक्षोप्रत्वात्, एष सर्पपः । गुथ्यति परिवेष्ट-
 यति गोधूमः, गां धुनोति वा । सुष्ठु मन्यते सुमनः, अक्रान्तः । यूयतेम्भसा यावकः । कोलति कुलेन
 मस्यति परिणमति वा कुत्सापः, अर्बस्विन्नो यवादिः, धान्यविशेष इत्येकः । चण्यते दीयते चणकः । हरिभि-

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।
 स्याद्यावकस्तु कुल्माषश्चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥
 द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।
 क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥
 स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा धुमा ।
 मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥
 किंशारः शस्यशूकं स्यात्कणिशं शस्यमञ्जरी ।
 धान्यं व्रीहिः स्तम्बकरिः स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥
 नाडी नालं च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।
 कङ्करो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि पुमांस्तुषः ॥ २२ ॥
 शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिपूत्तरे ।
 रिद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥
 माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।
 शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

मथ्यते हरिमन्थः ॥ १८ ॥ तिलान्निष्कलापिञ्जपेजौवक्तव्यौ (वा०) । जर्तिलः स्याद्वनतिलः । क्षौत्य-
 नेन क्षवः । क्षुताभिजनयति क्षुताभिजननः । कृष्णमर्षपोयं राजसर्षपाख्यः । राजते राजिका । कृष्ण
 दण्डेन, कर्षति विलिखति वा । अस्यते— असुरी, असुखीव वा ॥ १९ ॥ कुत्सितं कृत्राङ्गयते कङ्गुः,
 कङ्गुः कङ्गुश्चत्येके । प्रीणाति प्रियङ्गुः । न तस्यते— अतसी । अवते— उमा, ऊङ् शब्दे । क्षौत्यनया
 भुक्तया धुमा । न तोत्यते मातुलानी । भज्यते भङ्गा । शणोपि । अणुरल्पकणत्वात्, अणति पदस्य-
 नेनति वा । तुवरी त्वरके बद्धो निष्पावे श्यामाकः श्यामके च ॥ २० ॥ कुत्सितं शृणाति किंशारः । श्यति
 शूकम् । कणाः सन्त्यस्य कणिशम् । धान्ययवादिशिलः, शिलं च । धन्यतेऽर्थते धान्यम् । स्तम्बं करोति स्त-
 म्बकरिः, स्तम्बशकृतांरिन् (सू०) । शीं सीं]त्वं च । कुसूलो बलजः कोष्ठागारं धान्यादिकोष्ठकः ।
 तृणादेर्यः स्तम्बो नालं, स गुध्यतेनेनेति गुच्छः । यं प्रति स्तम्बोऽप्रसिद्धस्तं प्रत्यन्यथाविध्यनुवादौ
 कार्यौ । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ॥ २१ ॥ अस्य गुच्छस्य यः काण्डः— कण्ड (य) ल्यनेन— सा नाडी, नड-
 (तां) ति । (नालं) णल गन्धे । स काण्डः पलालः, पलतीति । कटत्वावृणोति, कट् (ड्) अङ्गं रूप-
 मस्य कङ्करोः । वुस्यते— उत्सृज्यते वुष तृणादिक्षोदः । तुष्यत्यनेनाप्रिसृषः ॥ २२ ॥ श्यति शूकम्,
 श्लक्ष्णं च तीक्ष्णाग्रं च तत् । सस्यादेरन्यत्र वृश्चिद्रादिकण्टकोपि शूक इति किंशारोरन्यत्र निर्दिष्टः, शूक-
 धान्यशमीधान्यभेदार्थं वा पुनरुक्तः । शाम्यत्यस्यां सस्यं शमी । शिनोति शिम्बा । शामः शिम्बिरिलपि । रिद्धा-
 याश्चत्वारो वाच्यलिङ्गाः । रिद्धं संसिद्धं गण्डे, ऋद्धं संपन्नमित्येके कण्डे । आवसितं रक्षार्थमाच्छादितं,
 वस आच्छादनं, आ— अवसितं निष्पन्नमित्येके । पूयते स्म पूतं निर्वृत्तीकृतम् । बहु लाति बहुलं सारं,
 ततश्चिवः, मार्जनीशोधितमित्येके ॥ २३ ॥ वर्तन्त इति शेषः । (माषादयः) आदिशब्दान्मुद्रगमसूरा-
 दयः । (यवादयः) आदिशब्दाद् गोधूमशालयः । शालयते शालिः । कल्यते कलमः । आद्यशब्दाद्राज-
 शाल्याद्या जलजाः । षष्टिकाः षष्टिरातेण पच्यन्ते । आद्यशब्दात्कक्कोलाद्याः स्थलजाः । अमी इति पुंलि-
 ङ्गनिर्देशान्माषाद्याः शाल्यन्तः पुंसि ॥ २४ ॥ नियतेर्व्रियन्ते नीवाराः, मुन्यन्तत्वात्, नौवृधान्य इति
 (सू०) घञ् । बहुवचनच्छब्दात्कादयोपि । गवे (वि) अम्मसि निधीयते गवेधुर्नाम मुन्यन्तम् । अयो-
 यस्त्र— अयोधं, अयोनिरित्येके पेठुः । मृस्यते खण्ड्यतेनेन मुसलम् । ऊर्ध्वं खं लाति (उद्धलमुल्लखलं)

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।
 अयोधं मुसलोस्त्री स्यादुदुखलमुल्लखलम् ॥ २५ ॥
 प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।
 स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिण्डौ कटकिलिङ्गकौ ॥ २६ ॥
 समानी रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।
 पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु वल्लवाः ॥ २७ ॥
 आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।
 आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥
 अस्मन्तमुद्गा (द्वा) नमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।
 अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यापि हसन्यपि ॥ २९ ॥
 हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोलातमुल्लुक्कम् ।
 क्लीवेम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥
 अलं लिंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्याल्लूर्गलन्तिका ।
 पिठरः स्थाल्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

उद्गोलाखणवत् पृषोदरादित्यात् (सू०) उभयम् ॥ २५ ॥ प्रस्फोट्यतेऽमारं बहिः क्रियतेनेन प्रस्फोटनम् । शायते शीर्यते बानेन शूर्पं, शूर्पं मानं वा । चाल्यतेनेनेति चालनं, कात्यः— धुदृच्छिद्रतमोपेतं चालनं तितउः स्मृतः । तनोति सारं तितउः, तनोतेऽउः सन्वच (उ०) । परिपवनं च । समानावित्येव । सीव्यते स्म स्यूतः, वल्लवावपनं च । प्रसीव्यते प्रसेवकः । कण्डयते कण्डोलः । पिण्डयते पिण्डः, वंशदलादिमयं भाण्डम् । पिठकोपि । कटत्यावृणोति कटः । क्लियते क्षिप्यतस्मिन् किलिङ्गः, वीरणतृणादिमयं कुण्डालायम् ॥ २६ ॥ रस आस्वादोस्त्यस्यां रसवती । महदुनोस्य महानसं, अनरसोपकरणं लक्ष्यते, अनोऽमायः सरसामिति (सू०) समासान्तश्च । पुरो गौर्मांसं जल वास्याः पुरोगुस्तस्या रसवत्या अयं पौरोगवः । सूपं कुर्वन्तीत्युपलक्षणं मांसकादेः । (वल्लवः) वल्लिः सौत्रः प्रतीयर्थः ॥ २७ ॥ (आरालिकाः, इ०) अरालमन्ध ओदनं च पण्यमेवाम् । सूदयन्ति तण्डुलान्सूदाः । गुणयन्ति गुणाः । भक्तकाराश्च । अपूपाः कन्दुश्च पण्यमस्य, इसुपुक्तान्तात् (सू०) के, कान्दुरु इति न्याय्यम् । सरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् । पौरोगवाद्या वाच्यलिङ्गाः ॥ २८ ॥ अदनुतंश्मन्तम् । उद्ग(ड)न्ते (ति) उद्गा (ध्न) नम् । अधिश्रीयतेऽनयाधिश्रयणी, श्रौञ् पाके । चुल्ल भावकरणेस्माच्चुदेवौ चुल्लिः । अन्तोऽस्यस्यामान्तिका, अन्त्यधिश्रयणी भवेदिति माला । अङ्गारा धीयन्तेस्यामङ्गारधानी मन्नाग्निः । हसन्यङ्गारैर्हसनी ॥ २९ ॥ अङ्गमङ्गारः, लिङ्गार्थं त्रिभिः । अलन्ति वारयन्त्येतदवाते न लान्ति वा (अलतम्) । उल्कां मुखत्युत्सुकमर्षदग्धं कर्णं, उलति वा, उलिः सौत्रः । अम्बयतेऽर्थ्यतेम्बरीषम् । भृउज्यतेत्र भ्राष्ट्रम् । बल्येव विकल्पेन कन्दुर्ना पुमान्, पक्षे स्त्री, कन्दुर्त्येनां कन्दुः । स्वेदयति स्वेदनी ॥ ३० ॥ अलं जीर्यत्यलंजरो महाकुम्भः । मण्यज्जसा श्रियमाणो मणिकः । किरत्यम्बु कर्करि । आलार्यालः, अड उद्यमेस्मादाङ्गुर्वा । गलत्यम्भोस्या गलन्तिका, वर्धनीत्यर्थः । पि(पे)ठति पिठरः पिठरी च, पिठ अवयवे । तिष्ठत्यस्यां स्थाली । स्थालं कुम्भी च । ओखत्युखा । कुण्डयते पच्यतेस्मिन्कुण्डं कुण्डी च । कं लाति कलयति वा कलशः ॥ ३१ ॥ घटते घटः । कुशति कौट्यम्भसा वा कुटः । निषिवन्त्यस्मान्निपः । शीर्यमाणमवति शरावः । वर्धते मृत्पिण्डाद्व्यते छियते वा चक्रदूर्धमानकः । शालाजिरोपि । अर्च्यते पाकात्कर्पादुचोर्कं, कुजीप्रमिति तान्त्रिकाः, कृत्तिभुजी भर्जने । पिष्टकृतं भक्ष्यं पच्यतेस्मिन् पिष्टपचनम् । काम्यतेस्मात्कंसः ।

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।
 ऋचीकं पिष्टपचनं कंसोस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥
 कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् ।
 सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥
 दर्विः कम्बिः खजाका च स्थात्तन्दू(र्दू)र्दारुहस्तकः ।
 अस्त्री शाकं हरितकं शिग्रुरस्य तु नाडिका ॥ ३४ ॥
 कडम्बश्च कलम्बश्च वेपवार उपस्करः ।
 तित्तिडीकं च चुक्रं च वृक्षाम्बलमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥
 मरीचं कोलकं कृष्णमूषणं धर्मपत्तनम् ।
 जीरकां जरणोजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥
 सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।
 आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छत्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥
 कुस्तुम्बरश्च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।
 स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

चषको मल्लिका पारी च ॥ ३२ ॥ कुत्सितं तन्यते कुतूः । कृत्तेश्चर्मणः (स्नेहपात्रम्) । हस्वा
 कुतूः कुतुपः, कुत्वाडुपच् (सू०) । आ- उच्यते- आधेयमस्मिन्नावपनम् । भण्ड[य]लाधेयं
 भाण्डम्, भडि परिभाषण । पालाधेयं पीयतेस्माद्वा पात्रम् । अमत्याधेयमत्रामत्रम् । भज्य-
 तेस्मिन्नाधेयं भाजनम् । भाण्डावपने पथगाहुः, यन्मुनिः- उष्ट्रिकादि तु यद्भाण्डं सर्वमावपनं विदुः ॥ ३३ ॥
 दृणाति पार्क्यं दर्विः । काम्यते कम्बिः । खजति मथ्नाति खजाका । ततं दुनोति खण्डयति तन्दूः, तनोति वा ।
 दारुमयो हस्तप्रतिकृतिर्दारुहस्तकः, दर्विभिदोयम् । इति देहं शक्यतेनेन वा भोक्तुं शाकम् । हरितकं नील-
 त्वात् । शिनोति शिग्रुः, द्वयर्थे शिग्रुः शोभाजनं हरितकविशेषश्च ॥ ३४ ॥ अस्य शाकस्य नाडी, कडति
 के लम्बते वा कडम्बः (कलम्बः), शाकविशेष इत्येके, प्राकृते दस्य(श्च) लडात्कडम्ब इत्याहुः । कडं वो वा । वेपं
 व्याप्तिं वृणीते वेपवारः । कासमर्दकसुरसादिर्येन मांसान्युपस्क्रियन्तेसावुपस्करः, समवायेच (सू०) इति सुट् ।
 तद्देदानाह । तित्तिडिशैलजं तित्तिडीकम् । चुक्रं, चुक्रं व्यथने । वृक्षस्याम्बलमम्बलवेतसमाहुः । वेल्लं वेल्लातटे
 जायते वेल्लजं, वेल्लाख्यः शाखीत्येके ॥ ३५ ॥ म्रियते जिह्वानेन मरीचम् । सौक्ष्म्यात्कोलकं, कुड वाह्ये ।
 कृष्णं वर्णेन कर्षति तैक्ष्ण्याद्वा । ऊपति रुजति- ऊषणम् । धर्मपत्तने भवं धर्मपत्तनम् । आह च- मरीचं
 बलितं श्यामं वेल्लकं (जं) कृष्णमूषणम् । यवनेष्टं सितवृन्तं कोलकं धर्मपत्तनम् ॥ जीर्यतेनेनान्नं जीरकः ।
 जरयतीति जरण इति सभ्याः । अजं स्वाभाविकं मन्दामित्वमजति- अजाजी, स्त्री । कणाः सन्त्यस्याः
 कणा, अर्शआदिभ्योच् (सू०) । कणा कृष्णा तु पिप्पलीत्येके पेटुः ॥ ३६ ॥ सृष्टु सुवति प्रेरयति
 दोषानु सुषवी । कारोरियं कारवी । पृथ्वी बृहत्कणा । काला वर्णेन । उपकुञ्चयत्यल्पीकरोति दोषानुप-
 कुञ्चिका । आह च- उपकुञ्चिकोपकुञ्ची च कालिका चोपकालिका । सुषवी कुञ्चिका कुञ्ची पृथ्वीका कृष्ण-
 जीरके ॥ (आर्द्रकं) आर्द्रौत्संज्ञायांकन् (सू०) । शृङ्गोपलक्षितं वेरं देहोस्यं शृङ्गवेरम् । आह च-
 महौषधं शृङ्गवेरं कटुभद्रं तथार्द्रकम् । छत्रात्पात्रा, छादयति दोषान्वा छत्रा । वितुदति मन्दामित्वं
 वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥ कुत्सितं तुम्बति कुस्तुम्बर, लुबि तुधि अर्दने, पारस्करादित्वात्सुट् (सू०) । धान्य-
 मकति धान्याकं, अल्लुका धान्यकं च । शुण्ठति शुण्यति शुण्ठी । नागराख्ये देशे भवं नागरम् । विश्वभेष-
 जमनेकदोषजित् । विश्वं विश्वा च भीमवत् ॥ ३८ ॥ आरनालो भक्तं तज्जमारनालम् । सुवीरेषु प्रायो

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि तु ।
 अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चि (जि) के ॥ ३९ ॥
 सहस्रवेधि जतुकं बाह्नीकं हिङ्गु रामठम् ।
 तत्पत्नी कारवी पृथ्वी बाष्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥
 निशाख्या काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।
 सामुद्रं यन्तु लवणमक्षीवं वशि (सि) रं च तत् ॥ ४१ ॥
 सैन्धवोस्त्री शीतशिवं माणिवन्धं च सिन्धुजे ।
 रौमके वस्तु (सु) कं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥
 सौवर्चलक्षरुचकं तिलकं तत्र मेचके ।
 मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

भवं सौवीरम् । (अभिषुतं) पुत्र अभिषेवे, अस्माद्वा पृथक् कुल्माषाख्या नास्ति, चेद् भीमवत् स्यात् ।
 कुल्माषैर्यादिभिरर्धस्विन्नरभिषूयत परिवारस्ये स्म कुल्माषाभिषुतम् । अवन्तिषु सूयते- अवन्तिसोमम् ।
 कुञ्जं लाति कुन्तिन जलमस्य वा कुञ्जम् । कञ्ज (ख) यति दीपयत्यग्नें ब्रूनाति दोषान्वा काञ्चिकं,
 काञ्च्या पुरे भवं वा । आह च (धन्यन्तरिः) - काञ्चिकं कञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिषुतं तथा ।
 अवन्तिसोमं धन्यम्लवारनालं महारमम् ॥ सौवीरकं सुवीरम् तं तथा शुक्लं तुषेदकम् ॥ ३९ ॥ सहस्रं
 बहु विधाये सहस्रवेधि । जायते जतुकम् । बाह्नीकरामठचुग्दशौ । हिनोति हिङ्गु । अत्युग्रं भूतना-
 शनमगूढगन्धं च । तस्य हिङ्गेः पत्रा, क रोरियं कारवी संस्कर्त्री । बाष्पं स्रवति बाष्पिका । कवर्या-
 कृतिः कवरी, कर्वरीति च पाठभेदः ॥ ४० ॥ निशाख्या रात्रिपरीया नानार्थे रजनीत्वात् । काञ्चनवर्णा
 काञ्चनी । हरि पीतं वर्णं द्रति (गच्छति) हरिद्रा । वरां वर्णस्त्यस्या वरवर्णिनी । आह च- हरिद्रा
 पीतिका पिङ्गरं (रं) जनी रजनी [काञ्चनी] निशा । गौरवर्णवती पीता हरिता वरवर्णिनी । लुनाति
 जाड्यं लवणं, नन्यादित्वाद्युः (सू-), णत्वं च । अक्ष्णोति व्याप्नोति- अक्षीवम् । उग्रये वशिरं, वश कान्तौ
 ॥ ४१ ॥ सिन्धुनद्युलक्षिते देगे भवं सैन्धवम् । शीतं शिनोति शीतशिवं, उष्णत्रयैः वात् । मणिवन्ध-
 गिरी भवं माणिवन्धम् । मणिमन्तं (न्धं) माणिमन्तं बाहुः । आह च- सैन्धव सधु सिन्धुन्धं नदीया-
 (यं) सिन्धुज शिवं । शुद्धं शीताशवं चान्यन्माणिवन्धं शिवातकम् ॥ रुमायामाकरे भव रामकम् ।
 वस्तुपात्रं वस्तकं नाम लक्षणं, रौमके वस्तकं वस्त्रेति माला । पाके साधु पाक्यं पक्तव्ये वा कलरा-
 ह्यम् । बिलति भिनत्ति मलं विडम् । कृतकस्य लवणस्य द्वे नामनी, पाक्यविडं अवणयोर्भेदपि कृतकत्वा-
 दैक्यम् । ल्यर्थे पाक्यं विडलवणं यवक्षारः काचश्चाति ॥ ४२ ॥ सुवर्चलाकरे भव सौवर्चलं, सुवर्चस्ये-
 दमग्निदीपनं लाति वा, वर्चं दीप्तौ, अच् । अक्ष्णोति व्याप्नोत्यग्रम् । रोचतेनेन रुचकम् । हृद्यगन्धं च ।
 तिलति स्निह्यति तिलकम् । तत्र तस्मिन्मेचके कृष्णे लवणे वर्तते, पूर्वं तु मधु (र) लवणम् । अगन्धं
 कृष्णलवणं तिलकमित्येके, यद्वैद्याः- कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जित । मरुं स्थन्दते मत्स्यण्डी
 सामान्यशर्करा, मत्स्थानमति रुजति मत्स्य (तस्या) ण्डीति वैद्याः, यद्वन्तरिः- शर्करोक्ता तु
 मीनाण्डी श्वेता मत्स्यण्डिका सिता । मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः कृष्ण गुणवत्तरा इति तु बाह् (रभ) टः ।
 फण्यते द्रवत्वात्फाणितं खण्डश्चेता । क्षौद्रकं त्रिधुरसविकारः खण्डवत् । शीर्यत शर्करा । सायते
 सिता खण्डशर्कराख्या ॥ ४३ ॥ कूर्चस्तत् (क) मस्तु तदस्यस्याः कूर्चिका, कुचति कुचिका कुचिकेत्येके किला-
 टिकाख्या । रसमलति रसाला । मर्ज्यते मर्जिता दधिसितामीवादिह्नं लेद्य, यत्सूदशास्त्रम्- अर्थो-

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
 स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥ ४४ ॥
 शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।
 प्रणीतमुपसंपन्नं प्रयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥
 स्यात्पिच्छिलं तु विजिलं संमृष्टं शोधितं समे ।
 चिक्रणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासितं ॥ ४६ ॥
 आपकं पौलिरभ्यूषो लाजाः पुंभूमिना चाक्षताः ।
 पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥
 पूषापूपः पिष्टकः स्यात्करम्भो दधिसक्तवः ।
 भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोन्नमोदनोस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

ढकं सुचिर्ग[दृढ]पर्युषितस्य दन्तः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सर्पिणलं मधुरलं मरिचद्वि-
 कर्षं शुष्कः परार्धमपि वा[चा]र्षलं वतुर्गाम् । श्लक्ष्णे पटे ललनया मृदुपणिवृष्टा कर्पूरधूलिसुरभौ-
 क्तमण्डसंस्था । एषा वृक्षादरुकता सु[स]रसा रसाला या स्वादिता भगवता । मधुसूदनेन ॥ तिम्यत्या-
 द्रीभक्त्यन्नपनेन तेमनमुपसंचनं कनोपनाह्यम् । नितिष्ठत्यन्नमनेन निष्ठानम् । व्यञ्जनं च सूगन्धुपचा-
 रात् ॥ ४४ ॥ इतः प्रभृति वासितान् । वाच्यलिङ्गाः । (शूलाकृतं) शूलात्पाके (सू०) इति डाच् ।
 भटत्र्यनेन भटत्र, भट भृते । शूले संस्कृतं शूल्यं, शूलाखाद्यत् (सू०) । भारटकं भृष्टं च । संस्कृतं
 सर्पिषा दध्ना सर्पिष्कं दधिकं कमात् । उदलावणिकं तत्स्याद्यत्सिद्ध लवणाम्भसा ॥ उखायां स्थाल्यां
 संस्कृत-उह्यम् । पिठरे संस्कृतं पैठरं, संस्कृतं भक्षः (सू०) इत्यण् । रूपरसादिनिष्पन्नमन्नं, णीयते
 स्म प्रणीतम् । परिव्ययपाकादिना प्रयत्ननिष्पन्नं प्रयस्तम् । संस्कृ-म् (सू०) अनित्ये साधुः ॥ ४५ ॥ (पिच्छिलं)
 पिच्छादित्वादिलच् (लोमादिपामादीनि) । विजते चलति विजिलं, विजलामेति वैद्याः । बालमक्षि-
 कादिरहितं संमृष्टं, मृज् शुद्धौ । चिगित्यव्यक्तं कणति चिक्रणम् । मसृति मसृगम् । भाव्यते मिश्राकरणं स्म
 भावितं, भुवोऽवकल्कने (धा० सू०) णिच् । वास्यते द्रव्यान्तरेण मेल्यते, धूपपुष्पादिना वाधिरास्यते
 वासितं, यन्मुनिः- धूपेन वासितं विदुः ॥ ४६ ॥ ईषद्भृष्टं कलायादि- आपकं खलमर्जिताख्यम् । पु(पो)-
 लति वर्धते पौलिः, पुल महत्त्वे । ऊषेरुजार्थादभ्यूषः, उषेर्दार्थादभ्यूष इत्येके । लज्यन्ते लजाः,
 लज भर्जने । न क्षण्यन्तेक्षताः, चाद्वित्रक्रमत्तेपि पुंम बहुत्वे च । अक्षना यवा इति पुराणं तन्मते
 पुं बहुत्वार्थो विधिः । आर्द्रं भृष्टं सस्यं तद्विपाकात्पृथूभवति चिपिटोभवति च. नीरुधान्यं वा भृष्टमुखल-
 क्षोदाच्चिपिटोभूततण्डुलम् । धीयन्ते धानाः । भृष्टयव इति जात्याह्वयामेकत्वम् । धानचूर्णं
 सक्तवः स्युर्वुस्तिः स्यान्मांसशङ्कुलं, भूस्तिरिति द्रवि[मि]डाः ॥ ४७ ॥ पुनाति पूषः ।
 न पूष[य्य]नेऽपूपः पिष्टात्कमयो मण्डकाख्यः, पूषी विशरणं, अद्रिरुप्यत इति नैरुक्ताः ।
 (पिष्टकः) पिष्टाच्चसंज्ञायां (सू०) कन् । मुनिस्तु- अपूपः पिष्टपूपः स्यात्पूप भक्ष्याः
 प्रकीर्तिताः । केन रभ्यते मील्यते कीर्यते वा करम्भः । दध्युपसिक्ताः सक्तयः (दधिसक्तवः) ।
 भस्यते भक्ष्यते भिस्सा, भ्यसेः संप्रसारणं वा, ब्राह्मणभिस्सेति भाष्यम् । भज्यते भक्तम् । अनित्यनेना-
 न्यः सान्तम् । अद्यतेऽन्नम् । उन्नतिं क्रियत्योदनम् । भृष्टं दीव्यत्यनेन दीदिविः, स इति विशेषणान्तुसि ॥ ४८ ॥
 कुत्सिता भिस्सा भिस्सटा, यथौदनभिस्सटा, लक्ष्यानुराध इः- यथा स्वर्गप्राप्तदिना, वधूदिका । सर्वद्रव्य-
 द्रव्याणामग्रं मुख्यं, मण्डयति मण्डः । मस्यति परिणमने मासरः । आवच्यत आवचामः । निष्ठाव्यते

भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।
 मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥
 यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।
 गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥
 तत्तु शुष्कं करीषोस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
 पयस्यमाज्यदध्यादि द्रव्यं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
 घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।
 तत्तु हैयंगवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भवं घृतम् ॥ ५२ ॥
 दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः ।
 तक्रं ह्युदध्विन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥
 मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोभिवनं पयः ।
 अशनाया बुभुक्षा क्षुद् ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

निस्त्रावः ॥ ४९ ॥ यूयते पिष्टादिना यवागूः, सुयुवचिभ्यइत्यागूच (उ०) । संज्ञितोष्ण- उष्णिका, ब्राह्मणकोष्णिकेसंज्ञायाम् (सू०) । श्रायते श्राणा, श्रा पाके । विलिम्पति विलेपी । तरला लेह्यत्वाच्च- पला । म्रद्गुष्णाभ्यजने तैलं कृश[स]स्तु तिलौदनः । गोरिदं गवि भवमित्यादिष्वर्थेषु गव्यं क्षीरादि, सर्वत्रगोरजादिप्रसंगेयत् (वा०) । गोविंष्टा गोविद् गोमयं च, गोश्वपुरीषे (सू०) मयद् ॥ ५० ॥ करोत्यग्निं करीषं शुष्कगोमयम् । दुह्यते दुग्धम् । घस्यते (अघते) क्षीरम्, घसेःकिञ्च (उ०) इतीरन्, गमहनजनेति (सू०) उपधालोपः, खरिच (सू०) इति चत्वंम्, शासिचसिचसानां च (सू०) पत्वम् । पीयते पयते वा रसत्वात्पयः, असुन् । सममिति पयसो नपुंसकत्वार्थम् । पयसो विकारः पयस्यं, गोपय- सोर्यत् (सू०) । आदिशब्दान्नवनीतादि । दृष्यति (अनेन) द्रव्यम् । घनादन्यदघनमित्यर्थः, यन्माला द्रव्यं दध्यघनं तथा । एतच्च द्रव्यं शरमिति भागुरिगडे सरमिति बुद्ध्या मालाकारो भ्रान्तः । केचिन्नष्टैस्तु नाशिता इत्ययमपि मालागठेन विप्रलब्धः, यदाह दुर्गः- बाणद्रवसौ शराविति । इत्थं तु समर्थं, तरत्- उपरि प्लवमानं घनं दधि द्रव्यम् ॥ ५१ ॥ जिघर्ति घृतम् । आ- अजनीयमाज्यं, आङ्- पूर्वादङ्गेःसंज्ञायांक्वप् (वा०) । हूपते हविः, हविष्यं च । सर्पति सर्पिः, इसन्तौ । दध्ने मथितान्नवं तत्कालं नीतमुद्धृतं नवनीतं घृतयोनिः । ह्योगोदोहस्य विक्रो ह्यैयङ्गवीनं, हैयङ्गवीनं संज्ञायां (सू०) इति साधुः । कात्यो नवनीतमित्याह ॥ ५२ ॥ मन्थदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलश्यां गर्ग्या भवं कालशेयम् । न रिष्यति हिनास्ति- अरिष्टं, सर्वरोगजित्वात् । तद्विशेषनाह । तच्चति द्रुतं गच्छति तक्रं चतुर्भागम्बु । उदकेन श्रयति- उदधिदधाम्बु । दध्ने मथनमात्रसाध्यं मथितं निर्जलम् । द्विगुणाम्बु श्वेतरसमधोदकमुदधितम् । तक्रं त्रिभागभिन्नाग्वु केवलं मथितं स्मृतमिति धन्वन्तरिः ॥ ५३ ॥ दध्ने मण्डं द्रवो भागः, मस्याति परिणमते मस्तु । पीयते पीयूषः, नवप्रसूतगवोक्षीरं कथितं सत् । अशनेच्छा- अशनाया, अशनायोदन्येति (सू०) साधुः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । क्षुत्, क्षुध बुभुक्षायाम् । रोचकोष्ठी रुचिश्च । ग्रस्यते ग्रासः । के तालुनि बलते कवलः ॥ ५४ ॥ सहपानं सपीतिः । सहादनं सग्धिः, किन्, बहुलंछन्दसि (सू०) इति घस्त्व, घसिमसोर्हलिच (सू०) इत्युपधालोपः, झलोझलि (सू०) इति सलोपः, शषस्तथोर्धोऽधः (सू०), झलांजशृङ्गारि (सू०) । उदकेच्छा उदन्या, अशनायोदन्येति (सू०) साधुः । तर्पणं तृद् तर्पश्च, त्रितृष पिपासायाम् । तृष्णा नानार्थे । अदनं जग्धिः अदोज-

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।
 उदन्या तु पिपासा वृद्ध तर्षो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥
 जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।
 सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥
 कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।
 गोपे गोपाल गोसंख्यगोधुगाभिरवल्लवाः ॥ ५७ ॥
 गोमहिष्यादिकं पादबन्धनं द्वौ गवीश्वरौ ।
 गोमान्गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥
 त्रिष्वाशितंगवीनं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्षा भद्रो वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनङ्गवान्सौरभेयो गौरुक्षणां संहतिरौक्षकम् ।
 गव्या गोत्रा गवां वत्सधेन्वोर्वात्सकधेनुके ॥ ६० ॥
 वृषो (उक्षा) महान्महोक्षः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरद्गवः ।
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्योजातस्तु तर्णकः । ६१ ॥

गिधर्त्यसिकिति (सू०) ॥ ५५ ॥ जमेज्जमनमाहुः, जमनं जवनं वा, यद् दुर्गः— जवनं भोजनं
 केचित् । न्यदनं निघसः, नौणच (सू०) इत्यप्, घञगोश्च (सू०) इति घञादेशः । णे (नौणच)
 न्यादः । प्रत्यक्षसान्भ्यवहारश्च । सुहितश्च भावः सौहित्यम् । फलति विशीर्यने फेला, फेल्य चलने-
 स्मिन्द्वा ॥ ५६ ॥ काम्यते कामम् । पर्याप्तिः पर्याप्तम् । इष्यत इष्टम् । ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् । प्रायः
 क्रियादिशेषणान्येतानि अत एवाव्ययान्वे— एतेषां श्रीभोजो भ्रान्तः, यच्छाश्वतः— कामे निकामे कामा-
 ह्वया । गाः पाति गोपः । गाः संख्याति गोसंख्यः । गा दोन्वि गोधुक् । आ—अभित ईरयति—आभीरः ।
 वल्लयति गा बल्लवः, वल्लिः सौवो वा ॥ ५७ ॥ पादे बन्धनमस्य पादबन्धनम् । आदिशब्दात्स्वरादे ।
 यादवं धनमित्येके पेटुः । गावः सन्त्यस्य गोमी, ज्योत्सनातमिस्तेति (सु०) साधुः । व्रजन्त्यास्मिन्व्रजः—
 गोसंबन्धी समूहः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । धनं च ॥ ५८ ॥ अशिता भोजिता गावो यत्राशित-
 गवीनं, अषड्क्षाशितंगिवति (सू०) स्वार्थे खः । आशितंगवीनमिति प्राच्यानां भ्रमः यद्याख्यन्—
 गावो यत्राशिताः पुंति । उक्षाति—उक्षा । भन्दते भद्रः । वलीन्वृदते वलीवर्दः । ऋषति गच्छति
 ऋषभः ॥ ५९ ॥ अनेवहृत्यनङ्गवान्, अनसिवहः क्विवनसोडश्च (उ०) । सुरभेरपत्वं सौरभेयः ।
 गच्छति गौः । अवान्तरभेदोऽस्य नविवक्षितः । शक्ररसाकरो वाडवेयः शाङ्करश्च । (औक्षकं) गोत्रेक्षेष्टेति
 (सू०) वृष् । संदतिरित्येव । (गव्या, गोत्रा) खलगोरथादिति (सू०) यः, इतिवक्तव्यवश्चेति (सू०) व्रः ।
 वत्सानां समूहो वात्सकं, गोत्रोक्षेष्टेति (सू०) वृष् । धेनूणां सन्तो धेनुकम्, अचित्तइतिधेनोष्ठम्
 (सू०) ॥ ६० ॥ महोक्षासावुक्षा च महोक्षः, अचनुरावितुरेति (सू०) साधुः । एवं वृद्धोक्ष जातोक्षौ । माला
 च—महोक्षः स्यादुक्षतरे रक्ताग्निधकः स्वन्धवाहकः । षोडशदशानो वत्सः कृटो भग्नविषाणकः ॥ जरश्चातो
 गौश्च जरद्गवः, गोरतद्धितलुकि (सू०) इति टच् । तृणोत्याति केवलं तर्णकः ॥ ६१ ॥ शक्रुराति
 शक्रुत्करिः, स्तम्भशक्रुतोरिन् (सू०), ब्राह्मवत्सयोऽपसंख्यानात् (वा०) । वसति वत्सः । दमाहो
 दम्यः । वत्सत्वं तनुत्वमस्य वत्सतरः, वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च (सू०) इति ध्रस्, तनुत्वं द्वितीयवत्स-
 प्राप्तिः । (आर्षभ्यः) अण्डकर्षणोचितः, षण्डतेत्येके, अत एव ऋषभस्य प्रतिकृतिरार्षभ्यः, ऋषभोपान-

शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद्दम्यवत्सतरौ समौ ।

आर्षभ्यः षण्ढतायोग्यः षण्ढो गोपतिरिदचरः ॥ ६२ ॥

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सास्ना तु गलकम्बलः ।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प (प्र) उवाङ् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

युगादीनां तु वोढः गो युगप्रासङ्ग्यशकटाः ।

खनन्ति तेन तद्वाढाम्प्रेद हालिकसैरिकौ ॥ ६४ ॥

धूर्वह धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

उवावेकधुरीणैकधुरावेकधुगवहे ॥ ६५ ॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः ।

माहेयी सौरभेयी गौरुन्ना माता च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

अर्जुन्यध्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः शवलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौरैकाब्दा त्वेकाहायनी ।

चतुरब्दा चतुर्हायण्येवं त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

होत्र्यः (सू०) । सन्यत उत्सृज्यते षण्ः । एषणमेत्, इषा चरति— इत्वरः स्वेच्छचारी, इत्वर इत्येके पेटुः ॥ ६२ ॥ वइत्यनेनेति वहः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । सस्ते स्वपितीव व्याप्रियमा-
णत्वात् सीयते वा सास्ना, षस स्वप्ने, षेन्तकर्मणे । नामाया नस्तः, नस्तसिक्तायायत्तःक्षुद्रेति
(वा०) नप् । नस्तः क्रियते स्म नस्तितः, प्रातिपदिकद्वयार्थ इति (ग०) शिजन्त त्रिष्टा, नामायां
कृतच्छिद्रो गौरित्यर्थः । नासिक्तायां भवे नस्ये नासकृते रन्ध्रे रज्ज्वादिना— उत उतम्भनो नस्योतः ।
पञ्चमं षष्ठं वा वर्षं वहति पञ्चाङ्ग युवा गौः, वइत्थ (सू०) इति णिः । युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं
गच्छति युगपार्श्वगो हलशेदेत्यर्थः । दमनाय योजित इत्येवं लक्षणविचक्षणेनापि ग्रन्थकृता वहंलिहाद्या
नोक्ताः ॥ ६३ ॥ (युग्य इ०) युगं प्रासङ्गं शकटं च वहति, तद्बह्निरथयुगप्रासङ्गं— (सू०) इति
यत्, शकटादण् (सू०) । (हालिक इ०) हलेन खनति, तेन दीव्यतिखननीति (सू०) ठक् । हलं व-
हति हलस्येदं वेति, हलस्यै राट्ठक् (सू०) ॥ ६४ ॥ (धुर्य इ०) धुरं वहति, धुरोवाङ्ठको (सू०), खः सर्वधुरा-
दिति (सू०) योगविभगात्खः । धुरंधारयति धुरंधरः, कथंचिः संज्ञात्वात्खच् (संज्ञा संभृतृच्चीति), धूर्धरोऽन्य-
था स्यात् । (एकधुरीण इ०) एकधुरालुक्च (सू०) इति लो लृच्, लुक्प्रक्षे, ऋकृत्पूर्वरिति (सू०)
अः समासान्तः ॥ ६५ ॥ (सर्वधुरीणः) खः सर्वधुरात् (सू०) । मह्ये पूज्यते महा, तस्या अपत्यं
माहेयी । वसति क्षीरमस्यामुखा । शृङ्गिण्यादयः सामान्यान्पि विशेषे वर्तन्ते ॥ ६६ ॥ अर्जुनीति
शृङ्गिणी । न हन्यध्न्या, अध्न्यादयश्च (उ०) इति साधुः । रोहिणी शवला । अनडवाही गौरनडुही,
प्रशस्ता गोमतल्लिका । सुरभिर्नार्थः । नैचैश्चरति नैचिकी, ठक्, अव्ययानांभमात्रेदिलोपोवक्तव्यः (वा०) ।
इतो गवाधिकारः प्रागुद्धृत् । शवलीनि, अन्यनेडै (सू०) । धवला, अन्नोदात्तइत्यनुदात्तत्वाभावाद्
ईष् नास्ति । आद्यादिशब्दाश्चण्डामुङाद्याः, द्वितीयाः कृष्णाकृषिगायाः ॥ ६७ ॥ द्वी हायनौ वयः-
प्रमाणमेषां इयार्हायस्य उवा— अधर्वाह्यदिता (सू०) लुक्, दामहयनान्ताच्च (सू०) इत्यत्र
हायतां वयमित्यमे (सू०) इति डाप् । द्वे वर्षे समगताः द्विवर्षा (गोः), वर्षालुक्च (सू०),
चिन्तयतिनियम् (सू०), अगरेमाणपिस्ताचिन्तयति (सू०) डैप्— नस्ति, कालसंज्ञा च न परिमाण-
मिति । त्रिचतुर्भाहायनस्यगर्वांशार्च्यं (वा०) वयो ॥ ६८ ॥ वरि कर्मयते परं वशा । वधन्ति

वशा बन्ध्यावतोका तु स्रवद्रभार्थ सन्धिनी ।
 आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्रभोपघातिनी ॥ ६९ ॥
 काल्योपसर्या प्रजने प्रष्टौही बालगर्भिणी ।
 स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥
 चिरसूता बष्कयिणी धेनुः स्यान्नद्रसूतिका ।
 सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोन्धी पीवरस्तनो ॥ ७१ ॥
 द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
 समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥
 ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ।
 न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥
 वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।
 कुट (ठ) रो दण्डविष्कम्भो मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

प्रसूति बन्ध्या बन्धनीया वा । अवस्रुतं लोकमपत्यमस्या अवतोका, अप (व) स्रवन्ती च, मृतवत्सा स्रवद्रभेति
 माला । संधानं संधा गर्भग्रहणमस्त्यस्याः संधिनी, अदुग्धा दोहकाले तु संधिनीति कात्यः, संधिन्ध-
 कालदुग्धा गौर्वृषाक्रान्ता च संधिनीति शाश्वतः । विद्वन्ति गर्भं वेहत्, वेह प्रयत्नेस्मद्वा, वेहद्रवोपस-
 तेति भागुरिः ॥ ६९ ॥ प्रजने गर्भग्रहणं (काल्या) प्राप्तकाला, वृषेणोपसर्णीयोपसर्या, उपसर्याकाल्या-
 प्रजने (सू०) इति साधुः । प्रष्टं वहति प्रष्टौही, वहश्च (सू०) इति णिः, वाहइति (सू०) डीप्,
 बाहऊर् (सू०), एत्येधत्युट् (सू०) इति श्रद्धः । प्रष्टौही गर्भिणीति सर्वे, असिकनी बालगर्भिणीति
 भागुरिः, पलिकनी बालगर्भिणीति माला । अचण्डा- अकोपनेत्यर्थः, बाह्वादित्वात् (सू०) वा
 डीप् । सुव्रतेन क्रियते सुकरा, सुशकरीत्यागमः । परमिच्छति परेष्टुका । सकृत्प्रसूता गृष्टिः ॥ ७० ॥
 चिरसूतिका इति बष्कयश्चिरकालः, औणादिकत्वात् (अयन्), सोस्त्यस्याः (बष्कयिणी), बष्कयणीति
 सभ्याः । धयत्येनो धेनुः । (सुव्रता) सुशीलेत्यर्थः । पीनमूत्रोस्याः पीनोन्धी, ऊधसोनङ् (सू०),
 बहुद्रीहेरूधसोडीप् (सू०) । पीवरस्तनी, स्वाङ्गाचोपसर्जनादिति (सू०) डीप् ॥ ७१ ॥ द्रोणं दोषि
 द्रोणदुघा, दुहःकन्धश्च (सू०) । धेनुष्या) संज्ञायां धेनुष्येति (सू०) साधुः, आ कृणुद्वेद्या बन्धके
 स्थापिता पीतदुग्धख्या । (समांसमीना) समांसमांविजायते (सू०) इति खः ॥ ७२ ॥ अनसूयूधः ।
 आप्यायत आपीनं, प्यायःपी (सू०), सेपसगन्नि (वा०), आङ्ग्य (आङ्पूर्वस्या) न्धूधसोर्वैकल्यात्
 (वा०), ओदित्वात् (ओदित्वेति) निष्ठानत्वम् । हम्भा (म्बा) रावो गवां ध्वनिः । शिवात्कन,
 शिनोति वा शिवकः । कील्यते बन्धतेस्मिन्कीलकः । दीयते रक्ष्यतेनेनेति संदानं बन्धनरज्जुः । (दामनी)
 नित्यसंज्ञाछन्दसोः (सू०) इति डीप् ॥ ७३ ॥ विशाखासु जातो वैशाखः, विशाखाषाढादम्भमन्थदण्डयोः
 (सू०), विशासस्यायं वा । मन्थतेनेन मन्थः, पुंसिसंज्ञायां घः प्रायेण (सू०) । मन्थानि मन्थानः,
 भानच् । (मन्थाः) मथिन्- शब्दस्य- इतोऽसर्वनामस्थाने (सू०), थोन्थः (सू०) । मन्थानार्थो
 दण्डो मन्थनदण्डः । अजकः क्षुब्धोपि । कुटति कुटः, कुटको वा दण्डकटके वर्तते । दण्डं विष्क-
 म्भानाति दण्डविष्कम्भः, यस्मिन्बद्धा दण्ड आकृष्यते । मर्जरोपि, दण्डकरोऽकमिलके । मन्थ-
 तस्यां मन्थनी । गिरति दधिगर्गरी । कलशश्च ॥ ७४ ॥ उध्यते दह्यते मरौ- उष्ट्रः ।
 क्रमानेलयति क्रमेलकः । मन्थत्येनमयः, मयते गच्छति वा, मर्यते इत्येके । दासेरको दीर्घ-
 जङ्घो ग्रीवो रवणधूप्रकौ । कं शिरो रभत उत्तम्भयति कम्भो बालोष्ट्रः । (शृङ्खलकः) शृङ्ख-

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।
 करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादवन्धनैः ॥ ७५ ॥
 अजा छागी शुभ (स्तभ) छागवस्तच्छगलका अजे ।
 मेढोरभ्रोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥
 उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।
 चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्धभाः खराः ॥ ७७ ॥
 वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।
 पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥
 विक्रेता स्याद्विक्रयिकः कायकः क्रयिकः समौ ।
 वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्नोप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥
 नीवी परिपणो मूलधनं लाभोधिकं फलम् ।
 परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

लभस्यबन्धनं करभ इति (सू०) कन् । विकारे नित्यं वृद्धशरादिभ्यः (सू०) इति मयटा दारुमपैरिति भवितुं युक्तम् ॥ ७५ ॥ अजति गच्छति व्यायमशीलत्वादजा, अजायताया (सू०) । छयति रोगं छागी, जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् (सू०) इति ङीष् । स्त्रीविषयप्रत्ययार्थं पृथक्पाठः । शोभते शुभः, शु (तु) भो निषण्डुषु । वस्ते वस्तः । छयति रोगाश्छागः, छलश्च । छगोपि । मेहति मेढुः । उरु भ्राम्यति—उरभ्रः, उच्चै रभते वा, उः स्वरप्रतिरूपको निपातः । एवमुच्चै रणोऽस्येत्युः, उरप्यति देवताः प्रीणातीति श्रीभोजः कण्ड्वादिपाठत् । ऊर्णोऽस्यस्योर्णायुः, ऊर्णाय युस् (सू०) । मेपति वाशते मेषः, पचायच् (नन्दिप्रहीति) । वर्षति वृष्णः । आ—ईड्यन्ते देवा अनेन—एडकः । हुडुश्च । अविर्नानार्थे ॥ ७६ ॥ (औष्ट्रकं, इ०) गोत्रोक्षेष्ट्रेरभ्रेतिवुन् (सू०) । चक्रमस्त्यस्य तैलिकादिचक्रभ्रमणाच्च, आसन्दीवदष्टीवचक्रीवदिति (सू०) साधुः । चकवालस्तु बालेय इति माला । बालेभ्यो हितो बालेयः, बाले वा च] जने भवो वा । रासते रासभः, रास् शब्दे । गर्दति गर्दभः, गर्द शब्दे । खं शब्दं राति खरः, खमस्त्यस्य वा, (रप्रकरणे) खमुखकुञ्जभ्योरः (वा०) । क्रूरोपि, शङ्कुक्रूर्णोपि । षड्-द्वित्वयोः पशुभ्यः षड्गवमथ गोयुगं च परं, यथा मेषषड्गवं गोगेयुम्, पशुनामभ्याद्वित्वेगोयुगच् (वा०), षट्त्वेषड्गवच् (वा०) । अविषोढमविमरीसं तथापिदुसं पयो मेष्याः, अवैर्दुग्धे-सोढदुग्धमरीसचोवक्तव्याः (वा०) ॥ ७७ ॥ विदेहे—उपचये भवो वैदेहकः । सार्थान्सधनानासरतो वा पान्थान्वहति सार्थवाहः । निगमे—आपणे भवो नैगमः । पणते वणिक् । वणिगेव वाणिजः, प्रज्ञादित्वा-त्सार्थेऽण् (सू०) । आपणः प्रयोजनमस्त्यस्यापणिकः । क्रयविक्रयभ्यां जीवति क्रयविक्रयिकः, वस्नक-यविकयाद्रन् (सू०) इति संघातविग्रहीताद्रन् ॥ ७८ ॥ विक्रीणीते भण्डेन मूल्यं गृह्णाति विक्रेता । क्रीणाति मूल्येन भाण्डं कायकः । क्रयेण जीवति क्रयिकः । वणिजो भावो वाणिज्यं, ब्राह्मणादित्वात्थ्यच् (गुणवचनं ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणिच्) । (वणिज्या) दूतवाणिभ्यांचेति वक्तव्याद्यच्च (वा०) । मूले-नानाम्यं मूल्यं, नौवयोधमेति (सू०) यत् । वसत्यास्मिन्पण्यं वस्नः । अवकीयतेनेनावक्रयः ॥ ७९ ॥ नीवीव परहस्तेर्प्यमाणत्वात् । परिपण्यते वृद्धर्थे ऽयुज्यते परिपणः । मूलं लाभकारणम् । मूलधनादधिकं निष्पन्नं स लाभः फलं च । कलान्तरादि । परिवर्तान् परिदानम् । निमेये परिवर्तनीये भवो नैमेयः । निमानं निमयः, मेह् प्रणिदाने ॥ ८० ॥ उपसृत्य समीप निधीयते गुप्तं स्थाप्यते—उपनिधिः, उप

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम् ।

क्रये प्रसारितं क्रयं केयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

विक्रयं पणितव्यं च पण्यं क्रय्यादयस्त्रिषु ।

क्लीबे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

विपणो विक्रयः संख्याः संख्येये द्वादश त्रिषु ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ॥ ८३ ॥

संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमाद्दशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

पौ(यौ)तवं द्रुवयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुणाः पञ्चाद्यमाषकः ॥ ८५ ॥

समोपे निधेर्वा । न्यस्यते निक्षिप्यते न्यासः । निक्षेपोपि । स्मार्ते(याज्ञव०) त्रेषां भेदोस्ति- वासनस्थ-
मनाख्याय हस्तेन्यस्य यदर्पितम् । द्रव्यमुपनिधिर्न्यासः प्रकाश्य स्थापितं तु यत् ॥ निक्षेपः शिल्पिहस्ते
तु भाणः संस्कर्तुमर्पितम् ॥ तस्य न्यासस्य निक्षेपे प्रतीपं दानं प्रतिदानं, परिदानमित्येके । प्रत्यक्षादानं
स्वीकारोवक्रयः [वक्तव्यः] कृतकं च तत् । क्रयनिमित्तमाणे न्यस्तं (क्रयं), क्रय्यस्तदर्थ इति (सू०)
साधुः । (केयं) यथा केयो गौर्वर्तते न च क्रयोस्ति ॥ ८१ ॥ (पण्यं) अवयवपण्यवर्तेति (सू०)
साधुः । (त्रिषु) वाच्यः । ङा इत्यर्थः । अवश्यं मयैतद्विक्रयमिति सत्यस्य करणं सत्यापनं, सत्यापना-
शरूपेति (सू०) णिच्, अर्थवेदसत्यानामापुक् (वक्तव्यः) (वा०) । (सत्यंकारः) कारेस्त्यागद-
स्येति (सू०) मुम् । (सत्याकृतिः) सत्यादशपथ इति (सू०) डाच् ॥ ८२ ॥ विपणनं विपणः,
चुरायदन्तादच् (नन्दिप्रहोत), अन्यतो विपाणः स्यात् । एकाद्या दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रि-
ङ्गाः, एका शाटी, एकः पटः, एकं कुण्डं, दशस्त्रियः, दशपटाः, दशकुण्डानि । आदशेत्यष्टादशान्ताः ।
विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नित्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते, यद् भाष्यम्-
आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते, ऊर्ध्वं संख्याने संख्येये च, विंशतिः पटाः, विंशतिः पटानां, शतं गावः,
शतं गवाम् । [अत्र विंशतिशब्देनैकान्नविंशतिशब्दोपि ज्ञेयः] ॥ ८३ ॥ संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विंश-
त्यादेः संख्याया द्विवचनबहुवचने अपि स्तः [भवतः] एकशेषात्, द्वे विंशती, तिस्रो विंशतयः, गवां
विंशती, गवां विंशतयः । विंशत्याद्या नवत्यन्ताः स्त्रीलिङ्गाः । द्वे (द्वे) पञ्चतौ पङ्क्तिर्दशरूपा, पङ्क्ति-
विंशतिर्विंशदिति (सू०) साधुः । दश पङ्क्तयः शतम् । दश शतानि सहस्रम् । दश सहस्रपण्ययुतम् ।
इत्थं परार्धान्तान्यष्टादश गणितस्थानानि, यदाहुः- एकदशशतसहस्राण्ययुतं प्रयुताख्यलक्षमथ नियुतम् ।
अबुद्दकोटिन्यबुद्दपञ्च खर्वे निखर्वमिति दशभिः ॥ गुणनान्महाजशङ्कु समुद्रमध्यान्तमथ परार्धं च ।
स्वहृतं परार्धममितं तत्स्वहृतं पृथक् संख्येति । प्रयुतसंज्ञं लक्षणबुद्दसंज्ञा कोटिरित्यर्थः ॥ ८४ ॥ पुनरिति
पोतुः- मानभाण्डशोधकः पौतवाध्यक्षः, तस्येदं पौतवम् । द्वेर्विकारो द्रुवयं, द्रोश्च (सू०), मानेवयः
(सू०) । माति पाय्यं, पाय्यसान्नाप्येति (सू०) साधुः । मीयतेनेनेति मानम् । पौतवं तुलादि,
द्रुवयं प्रस्थादि, पाय्यं हस्तादीति गौडो भ्रन्तः । भित्तिर्मनं मीयतेनेन च । तत्र तुलायुन्मानं, अङ्गु-
ल्यादि प्रमाणं, प्रस्थादि परिमाणं, यदाहुः- उर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आबामस्तु
प्रमाणं स्यात्संख्या भिन्ना तु सर्वतः ॥ गुञ्जा रक्किकाः । आयो मुख्यः । धान्यकणा दश माषकः । तथा
द्वे कृष्णले रूप्यमाष इत्यपि दर्शनात् । अरिमन्काले- अय- इत्येके, यदाहुः- माषकं तप्त कृष्णलः-
॥ ८५ ॥ अङ्गोत्पक्षः । कर्षति कर्षः । (पलं) पल रक्षायाम् । सुवर्णमस्त्यस्य सुवर्णः, अर्शआदित्वा-

ते षोडशाक्षः कर्षांस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम् ।

सुवर्णविस्तौ हेम्नाक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

कार्षापणः कार्षिकः स्यात्कार्षिके ताम्रिके पणः ।

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अंशस्तुरीयः पादः स्यादंशभागौ च वण्टकः ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं हुन्नमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

स्यात्कोशः (प)श्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

ताभ्यां पदः पतत्कुप्यं रूप्यं तद् द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

दच् (सू०) । विस्त्यते विस्तः, विस उत्सर्गः । अक्षे षोडशमाषके माने द्वौ वर्तेते, यत्स्मृतिः— पञ्च-
कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । कुरुदेशे प्रसिद्धो विस्तो हेमपलम्, यन्माला— पलेन हि सुवर्णस्य
कुरुविस्तः ॥ ८६ ॥ तोल्यते तुला, चिन्तिपूजीति (सू०) चकारादङ्, डिक्करणसामर्थ्याद् गुणाभावः ।
भ्रियते भारः, पुसा हि द्वे पलसहस्रे वाढं शक्यते । आचीयत आचितः स च शकटेन वाढं शक्यः ।
अन्ये तु विंशतिः पलसहस्राण्याचितमाहुः । शाकटभारस्तूनीतिरिक्तो वाध्याचित एव । अत एव शाक-
टाख्योप्याचित इति पुनराचितशब्देन द्योत्यते ॥ ८७ ॥ कर्षसंघनिधना पण्यते व्यवहियतेनेन रूप्यरूप-
केण कार्षापणः । कर्षः प्रमाणमस्य कार्षिकः । ताम्रमयं कर्षप्रमाणं तु रूप्यं पणः । तन्मूल्यं चोपचाराद-
शीतिः श्वेतकाः । पृथगित्येषामपर्यायत्वम् । परिमाणविशेषा एते, यदाहुः— पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडव-
स्तच्चतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम् ॥ अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते ।
सार्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पो गोष्पुदाहता ॥ तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् । शुष्कमेयं त्विदं
मानं द्विगुणं तद् द्रवेषु तु ॥ तत्र देशभेदात्संख्यान्यथात्वं, तथा क्वचिच्चतुराढको भवेद् द्रोणः, षोडश-
द्रोणा खारी, विंशतिद्रोणः कुम्भः, दशकुम्भो वाहः ॥ ८८ ॥ रूपकादेशतुर्थोऽंशः पादः, पदरुजति
(सू०) कर्तरि षच् । अंशयतेशः । भज्यते भागः । वण्ट्यते विभज्यते वण्टः ॥ ८९ ॥ (द्रव्यं)
त्रय्यचभव्य इति (सू०) साधुः । विन्द(द्य)ते तद्वित्तं, वित्तोभोगप्रत्यययोरिति (सू०) साधुः । स्वपतौ
साधु स्वापतेयं, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दच् (सू०) । ऋच्यते स्तूयते ऋक्थम् । रिच विद्योजनेस्माद्वा-
(द्), रिच्यते विभज्यते रिक्थम् । दधन्ति धनम् । वस्ते छादयति वसु, वसतीश्वरगृहे वा वसु ।
ह्रियते हिरण्यम् । द्रवति द्रविणम् । शूयते शुभ्रं, शु अभिगमने । अर्ध्यतेर्थः । रात्रेण राः, खाल्येके ।
विभवति विभवः ॥ ९० ॥ कूयते शब्दते कोशः, कुप्यत अकूप्यत आयस्थानेभ्यः कोष इत्येके ।
हेम कृताकृतं घटिताघटितं, रूप्यं चैवम् । हेमरूप्याभ्यामन्यतैजसं कुप्यं, राजसूयसूर्यमृषोद्यहच्यकुप्येति
(सू०) साधुः । आहन्यत आहतम् । रूप्यं, रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् (सू०) । तद् द्वयं कुप्याकुप्यम्
॥ ९१ ॥ गरुमत इदं जातं विषं हन्तुं गरुमतम् । मरकं तरुन्यनेन मरकतम् । अश्मगर्भोऽश्मयोनिः ।

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः ।
 शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥
 मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।
 रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेपि च ॥ ९३ ॥
 स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम् ।
 तपनीयं शातकौम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥
 चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।
 रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥
 अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।
 दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६ ॥
 रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
 शुल्वं म्लेच्छमुखं द्रव्यध्वरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥
 लोहोस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी ।
 अश्मसारः पथ मण्डूरं सिंहान् शिंघाण मपि तन्मले ॥ ९८ ॥

हरित्रीलवणो मणिः । शोणं च तद्रत्नं च । लोहित एव लोहितकः, लोहितान्मणौ (सू०) इति कन् ।
 मुच्यते शुक्तिभिर्मुक्ता । (मौक्तिकं) विनयादित्वात् (सू०) स्वार्थे ठक् ॥ ९२ ॥ विशिष्टो दुमो विद्रुमः,
 विद्रवत्यर्थे वा । प्रवलेते प्र (प्र) वते वा— अन्धेरुर्ध्वं प्रवालम् । सूर्यकान्तस्वप्तिमणिर्वैडू (दू) र्यं बाल-
 वायजम् । रमन्तेस्मिन् रत्नम् । मण्यते शब्धते मणिः पुंस्त्रीलिङ्गः । अश्मजातीयं मरकतेन्द्रनीलादि ।
 आदिशब्दाद्विद्रुमादि, वज्रपद्मरागादि वा पानीयभाण्डत्वात् ॥ ९३ ॥ शोभनो वर्णोऽस्य स्वर्णं, समासे
 वर्णस्य वा वलोपमाहुः— यथा पद्मार्णो मन्त्रः । कनति कनकं, कनो दीप्तिकान्तिगतिषु । हिनाति हेम ।
 हटति हाटकं, हट दीप्तौ । तपति तपनीयम् । शतकुम्भे गिरौ भवं शातकौम्भं, अनुशक्तिकादित्वात्
 (सू०) उभयपदद्विः, शातकुम्भमित्येके । गाङ्गाया अग्रयं गाङ्गेयम् । भ्रियते धार्यते भर्म । कर्वति
 लोकेमध्ये दृष्यति कर्बुरं, नानारूपं वा ॥ ९४ ॥ चामीकरकृतस्वरावाकरो, तत्रभवइति (सू०) अण् ।
 जातरूपमकृतरूपं, भोऽद्देशजम् । महच्च तद्रजतं रजकं (महारजतं) । कञ्चति (ते) काञ्चनं, कचि
 दीप्तौ । रोचते रुक्मम् । जम्बूद्वीपे जम्बूफलरसोत्थनयां जातं जाम्बूनदम् । अश्लु लोहेषु पदं प्रतिष्ठा-
 स्याष्टापदं, अष्टनःसंज्ञायां (सू०) इति दीर्घः । कल्याणमर्जुनं कलधौतं गैरिकं [भूरि] चन्द्रं वसु च
 ॥ ९५ ॥ शृङ्गयलंकारमकरिका, तदर्थं कनकम् । दुर्वर्णं स्वर्णापेक्षया । रज्यते हेत्रा रजतम् । रूप्यति
 रूप्यं (रूप्यं), रूप लुप विमोहने । खर्जति खर्जूरं, कर्ज खर्ज व्यथने । इति शब्दात्सितादि । अपि-
 शब्दात्तारं कलधौतं च ॥ ९६ ॥ रीयते खत्रति रीतिः, इयति— आरस्तस्य कूटं पित्तलाख्यम् । आरोपि,
 कपिलोहं च । ब्राह्मी पिङ्गा ब्रह्मरीतिः कांस्यं घोषो द्विलोहकम् । ताम्रयति ताम्रम् । शवति द्रवति शु-
 न्वम् । म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्तिरस्य । द्वे हेमरूपे अश्लुते द्रव्यम् । अतिशयेन वरं वरिष्ठम् । कालिका-
 निवृत्तौ स्वर्णं हि तत्, अत एवोदुम्बरं, उद्रताम्बरमिति नैरुक्ताः । औदुम्बरमित्येके । रक्तधातुकं च ।
 सौराष्ट्रकं पद्मलोहे वर्तलोहे तु वर्तकम् ॥ ९७ ॥ लुनाति लोहम्, लुह कथनादौ वा । शस्त्रेणेन शस्त्रं,
 शस्त्रं हिंसाश्राम् । तेज्यते तेजयति वा तीक्ष्णं, शस्त्रान्तरच्छेदकत्वाद्देकृतकाख्यं तत्, तिज निशाने ।
 पिण्ड्यते पिण्डम् । कालं च तदयथ कालायसम्, अनोश्यायःसरसामिति (सू०) ठक् । अयते भेद्य-
 मयः । अश्मनः सारोश्मसारः, यत्स्मृतिः— अश्मभ्यो लोहमुत्थितम् । पारशवं घनं च । मण्डते मण्डू-
 रम् । दिनस्ति सिंहान् प्रायमानस्यायसो मलः ॥ ९८ ॥ तेजसो विकारस्तैजसं हेमाद्यपि लोहं, यदाहुः—

सर्वं च तैजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।
 क्षारः काचोथ चपलो रसः सूतश्च पारते(दे) ॥ ९९ ॥
 गवलं माहिषं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।
 स्रोतोन्ननं तु सौवीरं कापोतान्नयामुने ॥ १०० ॥
 तुत्थान्नं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।
 कर्परी दार्विकाकाथोज्झवं तुत्थरसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥
 रसगर्भं ताक्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धिकः ।
 सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलात्थौ तु कुलात्थिका ॥ १०२ ॥
 रीतिपुष्पं पुष्पके तु पौष्पकं कुसुमाञ्जनम् ।
 पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥
 गैरेयमर्थ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।
 बालगन्धरसप्राणपिण्डगोप(स)रसाः समाः ॥ १०४ ॥

सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रयम् । सीसं च वीमरं (कालायसं) चैव ह्यष्टौ लोहानि वक्षते ॥
 शस्त्रं तु विशेषाल्लोहम् । कुतिसतं इयंति कुली फालः, यच्छाश्वतः— कुशो दर्भः कुशी फालः, जानप-
 दकुण्डेति (सू०) अबोविकारे कुशाद् डीष् । क्षरति गलति क्षारः । कचाते(ते) काचः । चपलेऽस्थै-
 र्यात् । रस्यते रसायनार्थिभी रसः । सूते हेमयुषी सूतः, शिवात्प्रसूनो वा । पिपति पारतः, पारं तनोति
 वा ॥ ९९ ॥ गा अलति वारयत्यनेन गवलं, गवते वा । अभ्रप्रतिकृतिरभ्रकम् । गिरिजं च तदमलं च
 गिरिजामलं, गौर्या मलमिति धातुविदः । अज्यतेनेनाक्षि— अञ्जनं, यमुनास्रोतसो जातम् । सुवीरदेशे भर्गो
 सौवीरम् । कपोतवर्णं कापोताञ्जनम् । धन्यन्तरिस्तु— अञ्जनं मेघकं कृष्णं सौवीरं स्यात्सुवीरजम् । कापोतं
 यामुनं तच्च स्रोतोन्ननमुदाहृतम् ॥ १०० ॥ तुदलक्षिरोमं तुत्थम् । शिखिग्रीवं मयूरग्रीवाम् । वितुदति
 रोगान् वितुन्नकम् । मयूरप्रतिकृतिर्मयूरकम् । कल्पते रोगाज्जेतुं कर्परी । दाहहृद्राकाथोत्थं, तुत्थं
 च तद्रसाञ्जनं च तुत्थरसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥ दार्वीरसस्य गर्भो रसगर्भम् । ताक्ष्यशैले कुल्लतायां
 भवं (ताक्ष्यशैलं) । रसजातं रसाग्र्यं च । गन्धोस्यास्तीति गन्धिको गन्धपोषाणः, रसप्रत्ये गन्धकोयम् ।
 चक्षुषे हिता चक्षुष्या दृक्प्रसादाख्या । कुलमलति कुलाली । कुले तिष्ठति कुलत्था, कुलत्थप्रतिकृतिर्वा,
 लोकोक्तौ ताड[तर्क्ष]काख्या, आह च— कुलाली लोचनहिता दृक्प्रसादा कुलत्थिका ॥ १०२ ॥
 रीतेर्ध्मायमानस्य पुष्पाभं मलं रीतिपुष्पम् । पुष्पप्रतिकृतिः पुष्पकं, पक्षे स्वार्थेऽण् । पिञ्जि हिंसादौ,
 पिज्यते पिञ्जरम् । पीयते पीतनं, पीतं वर्णं नयति वा । आलति शोभ.मालं, अलति भूषयति वा ।
 हरेः पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठारिमन् हरितालं, हरितमलति भूषयति वा । तालं च भीमवत्,
 यद्धन्यन्तरिः— हरितालं च गोदन्तं पीतकं नटमण्डनम् । आलं च तालं गौरं च पिञ्जरं विस्मगन्धि-
 कम् ॥ १०३ ॥ गिरेरिदं गैरेयम् । अर्थ्यते रसायनार्थिभिरर्थ्यम् । शिलातः स्रवज्जत्वाकृति शिलाजतु ।
 बोल्यते बोलः, बुल निमज्जने । गन्धप्रधानो रसोऽस्य गन्धरसः, [रसगन्धोपि] । प्राणित्यनेन प्राणः ।
 पिण्ड्यते द्रव्यान्तरैः पिण्डः, पिण्डसहत्वात् । पिष्ट इत्येके । गोपाति रसोऽस्य गोपरसः, गोपो रसोपि
 भीमवत् ॥ १०४ ॥ ङिण्डीति शब्दमीरयति ङिण्डीरः, दादिर्वा ङि(दि) ङिडमवत् । अण्वेः कफ इवा-

डि(हि)ण्डीरोद्धिकफः फेनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।

नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिच्छटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे अथ पिबुस्तूलोथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिः महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

मेषकम्बल ऊर्णयुः शशोर्णं शशलोमनि ।

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्योथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद्बुचकं त्वक्षीरी वंशरोचना ॥ १०९ ॥

धिक्येन बहिःप्रसारादधिकफः सागरमलाख्यः, नयादौ तूपवारात् । स्फायते फेनः । तिनीनि बध्नाति चेतः स्थन्दते वा सिन्दूरम् । नागात्सीसात्संभवोऽस्य नागसंभवम् । चीनपिष्टं गान्धारपिष्टो[पङ्को]पि । धन्वन्तरिस्तु- सिन्दूरं रक्तेरेणुश्च रागरक्तं च नागजम् । शृङ्गारभूषणं श्रीमद्रसन्तोत्सवमण्डनम् ॥ हंसपादो हिङ्गुलके- । न न गच्छति चलत्वान्नागम् । सिनोति बध्नाति पारतं सीसं सीसपत्रं च । हेम्नो वर्णोत्कर्षार्थं योगे श्लेषे- इष्टं (योगेष्टम्) । उष्यते वप्रे वर्णोत्कर्षे बीजत्वात् । त्रपत इवाभेराशु द्रवते(ति) त्रपु । पिचयते कुच्यते पिच्यटम् ॥ १०५ ॥ रज्यतेनेन रङ्गम् । वङ्गति वङ्गम् । आलीनमपि । पञ्च्यते सूत्रमस्य पिबुः पिचयति वा, पिचि गतौ । तूल्यते फलतूलः, तूल निष्कर्षे, निर्बीजः कार्पा- सोयम् । रङ्गवङ्गेथ पिबुल इति प्रगल्भसंज्ञाविस्मृतेः पाठः । कमलेभ्य उत्तरं वर्णाधिक्यात्कमलोत्तरम् । कुस्यति कुसुम्भं, कुस श्लेषणे, कौ सुम्भ्यते निकुच्यते वा, सुभिः सौत्रः । वह्निर्व शिवाय बह्निःशिवम् । महच्च तद्रजनं च, रज्यतेनेनेति रजनं, रजकरजनरजःसुपसंख्यानात् (वा०) नलोपः ॥ १०६ ॥ काम्यते शीतार्तैः कम्बलः, कम्बलः कमनीयो भवतीति निरुक्तम् । ऊर्णस्यास्ति- ऊर्णयुः । शशस्योर्णां शशोर्णं, गृहस्थूणवल्लीवे । मन्यतेभिलष्यते मधु पुष्परसाख्यम् । क्षुदाभिर्मेजिकाभिश्च कृतं (क्षौद्रं माक्षिकं च), क्षुद्रभ्रमरेति (सू०) अञ् । सारघं च । आदिशब्दात्पोतिक्रममगादि । अनणितावान्तर- भेदा गजनिमालिकवैते, यक्षिणिः- माक्षिकं तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् । विज्ञेयं आमरं श्वेतं क्षौद्रं तु कपिलं मतम् । मधुनोच्छिष्यते त्यज्यते मधूच्छिष्टम् । सिञ्चाति सिक्थकम् ॥ १०७ ॥ मनो- वाच्या शिला मनःशिला । मनःशब्देन ह्रूयते मनोह्रा । नागजिह्वावतिकृतिर्नागजिह्विका । शिला च । नेपालदेशे भवा मनःशिला नैपाली द्विरंज्ञा, अभेदान्नपाली पाली वा । कौ नयति कुनटी । गां लाति गोला, गुडति वा । सप्तैकार्था इत्येके । दग्ध्यायवाङ्कुगुज्जन्यते यवक्षारः ॥ १०८ ॥ पचनीयः पाक्यः । स्वर्जिका दग्धा क्षार्यते स्वर्जिकाक्षारः । कापोतः कपोतवर्णः, कपोतस्यायमिति वा, ईषत्प्यते वा । (सुखवर्चकः) वर्षं दसौ । सुवर्चलाख्याकरयेदं सौवर्चलम् । रुच्यते दीप्यते जाठराभिरनेन रुचकं, क्षौद्रप्रसङ्गात्पुनरुक्तम् । एवं ग्रन्थिकपत्ताङ्गादि । त्वचो वंशात्क्षीरमस्यास्त्वक्षीरी, त्वक्षीरं च । वंशोत्था रोचना वंशरोचना, आह च (शाश्वतः)- स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा- त्वक्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी तु वेणवी ॥ १०९ ॥ सिनोति तैक्ष्याच्छिष्टम्, (तस्माज्जातं) शोभा

शिबुजं श्वेतमरिचं मोरटं मूलमैक्षवम् ।
ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥
गोलामी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।
त्रिकटु त्र्यूषणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।
आचाण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥
शूद्राविशोस्तु करणोम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोरुग्रो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥
माहिष्योर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥
रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।
स्याच्चाण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

ऊनबीजम् । सुरति मोरटं, सुर संवेष्टने । ग्रन्थिकप्रतिकृतिग्रन्थिकम् । चटकाशिरोरूपत्वाच्चटकाशिरः ॥ ११० ॥ गोरिव लोमान्यस्या गोलामी । भूताः केशा अस्य भूतकेशः, भूतस्यैव केशा अस्य वा । ना पुमान् । पत्राण्यङ्के(गे) पत्राङ्गम् । त्रीणि कट्व्यूषणानि च शुण्ठीपिप्पलं मरीचानि समाहृतानि (त्रिकटु, त्र्यूषणम्) । विशेषेण पाने दहति व्योषम् । कटु तिक्तं च । त्रयाणां फलानां हरीतक्यामलक-विमीतकानां समाहारत्रिफला, अजायनष्टाप् (सू०) । वरा च ॥ १११ ॥ इति वैश्यवर्गः । ९ ।

शु पूजितं कृत्वोदन्ति सूनीन् कृदयन्ति शूद्राः, शीयन्ते वा । वृषन्- लुनन्ति वृषलाः, नारदस्तु- वृषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुत लवम् । वृषलं तं विजानीयत- । जघन्याजजाता जघन्यजाः यच्छ्रुतिः- पदभ्यां शूद्रा अजायत । पद्याः पञ्जाश्च । चाण्डालो ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातोत्र । संकीर्णा प्रतिलोमानुलोमजत्वान्मिश्राः, यस्मृतिः (याज्ञव०)- विप्रन्मूर्ध्नावामिक्तस्तु क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् । जातोम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्वोपि वा ॥ माहिष्येष्टौ प्रजायेते विदूशूद्राङ्गनयोर्वृषात् । शूद्रायां करणो वैश्याद्विजान्मनो विधिः स्मृतः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकः स्मृतः । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ क्षत्रिया मागध वैश्याच्छूद्राक्षत्तामेव च । शूद्रादायागवं वैश्या जनयामास चै सुतम् ॥ माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत । असत्सन्स्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः ॥ १ ॥ सिंहावलोकितन्यायेन सुत इत्येव । शूद्रायां वैश्याज्जातः, करोति प्रेष्यकर्मणि करणः, ल्युट् । एवं सर्वत्रैष्याहिरानुषङ्गादि । अम्बायां निवृत्त्यमष्टः, अम्बास्वगोभूमिनि (सू०) पत्वम्, हस्वो निर्देशात् । द्विजन्मात्र विप्रः । वैश्येति, यवध (सू०) इति डीपु- नास्ति लक्ष्यात् । शूद्राचमदपर्वेति (ग०) अजादिवाष्टाप् । उच्यः पूरः, उच परराये । मगधनि स्त्रिणि मागधः ॥ २ ॥ माहिष्यां साधुमाहिष्यः स हि- अन्तःपुराक्षिणेति ह्यन्तर्जाः । अर्या वैश्या । क्षत्रिन् द्वाःस्थःवाक्षत्ता । तृन्तृचोऽसिध्वादिभ्यः (उ०) इत्यनेद् तृन्, क्षरस्त्रैर्गदिको धातुः क्षरादिगठान् । सुतनि प्रेरययश्चन्- मृतः । ब्राह्मण्य- वैश्याज्जातो [वैदेहको] वनेहरी ॥ ३ ॥ माहिष्य- वैश्याक्षत्रियज्जातान् करण्यां शूद्रावैश्यजातायां सूतो रथकारस्त्वक्षा । चाण्डमुपे कर्मालते पथान्नेति चाण्डालः ॥ ४ ॥ कराति कारुः, कृत्रापाजाति (उ०)

कारुः शिल्पी संहतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।
 कुलकः स्यात्कुलश्रेणी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥
 कुम्भकारः कुलालः स्यात्पलगण्डस्तु लेपकः ।
 तन्त्र(न्तु)वायः कुविन्दः स्यात्तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥
 रङ्गाजीवश्चित्रकरः शस्त्रमार्जोसिधावकः ।
 पादूकृच्चर्मकारः स्याद् व्योकारो लाहकारकः ॥ ७ ॥
 नाडिधमः स्वर्णकारः कलादां रुक्मकारके ।
 स्याच्छाङ्खिकः काम्बविकः शौलिकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥
 तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद्र ।
 ग्रामाश्रीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोन्धीनकः ॥ ९ ॥
 धुरिमुण्डिदिवः कीर्तिनापितान्तावसायिनः ।
 निर्णेजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥
 जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवो तु देवलः ।
 स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

उण् । शिल्पं कलास्त्यस्य शिल्पी । समानजातीयकारुसंघः, श्रीयत इति श्रेणिर्द्विलिङ्गः । कुलं कायति
 कुलकः, कुलिक इत्यन्ये, श्रेण्यादौ श्रेष्ठार्थः । कुले वाणिग्वन्दे श्रेष्ठत्वमस्त्यस्य कुलश्रेणी । (मालिकः)
 तदस्यपण्यमिति (सू०) ठक् ॥ ५ ॥ कुलानि गृहाण्यलति कुलालः, कुं मृदं लाडयति मृदनाति वा ।
 पलेन मांसेनेव मृदादिना गण्डति संहन्ति पलगण्डो लेप्यकृत् । तन्त्रं तन्त्रवातानं वयति तन्त्रवायः, ह्वावाम-
 श्वेत्यण् (सू०) । कु विन्दति कुविन्दः । तुन्नं विद्धं वयति तुन्नवायः । सूचिवानं शिल्पमस्य सौचिकः
 ॥ ६ ॥ रङ्गान् रक्तर्षतान्याजीवति रङ्गार्जावः । चित्रं करोति चित्रकरः, दिवाविभेद्यादिना (सू०)
 टः । शस्त्रं मार्ष्टि तेजयति शस्त्रमार्जः । असीन्धावति शोधयति-असिधावकः । पादूः पादत्राणानि करोति
 पादूकृत्, पादूदित्येकं । विशेषणौकं समवायमियति व्योकारः, व्योरित्ययःपर्याय इति श्रीभोजः ॥ ७ ॥
 नाडौ धमति नाडिधमः, नाडीमुष्टयेश्च (सू०) इति खश् । कला आदत्ते कलादः, कलं सुवर्णकालिका-
 मायत्याखण्ड[य]ति वा, अत एव कलं धौतं यन्त्रति कलधौतं रुक्मम् । हेममुष्टिकोपि । कम्बुघटनं शिल्पमस्य
 काम्बविकः शङ्खवलयादिकृत्, लक्ष्यादस्य कदेशाभावः । शुल्बघटनं शिल्पमस्य शौलिकः । मणिकारो
 वैकाटिकः ॥ ८ ॥ तक्षणेति तक्षा । वर्धयति वर्धकिः, वर्धं छेदने । त्वक्षति तन्करोति दाह त्वष्टा ।
 काष्ठं तक्षणीति काष्ठतद्र । स्थपतिश्च । ग्रामस्यायत्तस्तक्षः ग्रामतक्षः, ग्रामकौटःभ्यांचतक्षः (सू०) इति
 टक् । कुठ्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः । नास्त्वयुपरि- इनः स्वाम्यस्यान्धीनः ॥ ९ ॥ धुरोस्यास्ति धुरी ।
 मुण्डयति मुण्डी । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ धुरकर्मनिषेधात् । नाप्यते नापितः, नञ् प्रकृत्या ।
 अन्तमवस्यत्यन्तावसायी । चण्डिलेपि । संवाहकोङ्गमदः स्यत् । निर्णेनक्ति क्षालयति निर्णेजकः ।
 रजयति रजकः, शिल्पिनि ववुन् (ववुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति), रजकरजनरजःसूपसंह्यानात् (वा०)
 नलोपः । क्वचित्तु य एव धावकः स एव रजकः, स्मार्ते तु भिन्नावेतौ । शुण्डा पानमदस्यानं सुरा वा
 पण्यमस्य शौण्डिकः । मण्डमच्छसुरां हरति मण्डहारकः । सुराजीवी कल्पपालाख्यः ॥ १० ॥ जवमलति
 जवालच्छागस्तस्यायं जावालः, अजपालपञ्चरो वा । देवान्- लाति देवलः । मात्यस्यां विश्वं माया ।
 शाम्बराख्यस्यासुरस्येयं शाम्बरी, शं वृणेति शंवगे व्याज इति तु युक्तम् । इन्द्रजाल तु कुसृतिः कुहकं
 कुहिका च । प्रतिहरणं व्याजः प्रयोजनमस्य प्रातिहारिक एन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥ शिलालिना कुशाश्वेन

शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
 भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥
 मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ।
 वेणुध्माः स्युर्वेणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥
 जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।
 वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥
 भृतको भृतभुक्कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
 वार्त्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥
 विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
 निहीनोपश(स)दो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥
 भृत्ये दासेरदासेयदासगोप्यकचेटकाः ।
 नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥
 पराचितपरास्कन्दपरजातपरैधिताः ॥ १८ ॥

च प्रोक्तं नटसूत्रमधीते शैलाली कृशाश्वी च, पाराशर्यशैलालिभ्याम् (सू०) इति णिनिः, कर्मन्दकृशाश्वीत् (सू०) इति । शिल्पस्येषैरपत्यं शैलूषः । भरतस्यापत्यं, विदाद्याजि बहुत्वे लुक् (यज्योश्च) । नटनि नटः । चरणस्य भ्रमणस्यायं चारणः, यतो देशान्तरभ्रमणाजीवति । कुत्सितं शीलं वाति कुशीलवः ॥ १२ ॥ मृदङ्गमुरजवादनं शिल्पमेषां (मार्दङ्गिका मौरजिकाः) । पाणी हन्ति पाणिघः, पाणिघता-
 ष्वौशिलिनीति (सू०) साधुः । वेणुं धमति वेणुध्मा वाशिकः । वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः ॥ १३ ॥ शकुनान् हन्ति शाकुनिकः, पक्षिमत्स्यमृगान् हन्तीति (सू०) ठक् । एकार्थाविति शेषः । वागुरया मृगबन्धनरज्ज्वा चरति वागुरिकः । वितन्यते वीतंसः प्राणिबन्धोपकरणं, कूटः कूटदन्त्रं, ताभ्यां जीवति चरति वेति ठक् (चरतीति) । मांसं पण्यमस्य मांसिकः । सौनिकार्था इत्येके ॥ १४ ॥ भ्रियते भृतकः, स्वार्थे कन् । भृतिं वेतनं भुङ्क्ते भृतभुक् । कर्मकरः, कर्मणिभृतौ (सू०) इति टः । वेतनेन जीवति वैतनिकः, वेतनादिभ्यो जीवति (सू०) इति ठक् । वृत्तिर्जीविकास्त्यस्यां वार्त्ता— अत्रायं, प्रज्ञाश्रद्धार्चेति (सू०) णः, वार्त्ताया वहो वार्त्तावहः । विवर्ण्यते विवर्णो भारः पर्याहारो वा, वध संयमने, पुंसि संज्ञायां षः प्रायेण (सू०), तं वहति वैवधिकः, दिभाषाविवधवीवधात् (सू०) इति ठन् । भारोस्त्यस्य भारिकः ॥ १५ ॥ विरुद्धो वर्णोऽस्य वि वर्णः, वर्णान्तराश्रयात् । पामाः सन्त्यस्याधमत्वात् पामरः, पामा(नं) राति वा । निम्नमश्नुतीति नीचः । प्रकृतौ भवः प्राकृतो गुणसंस्कृतः । पृथग्जनेभ्यः पृथग्जनः । नियतं हीयते निहीनः । अपशीयते पशदः । जलति जाल्मः, जल घातने । क्षुधं लाति क्षुल्लस्तुच्छत्वात् । इतं राल्येति वा— इतरः । वर्धरोपि [यथाजातोपि] । भारतादौ रेफशकारौ ॥ १६ ॥ मरणीयो भृत्यः, भृत्योऽसंज्ञायां (सू०) इति क्यप् । दासस्यापत्यं दासेरो दासेयश्च, क्षुद्राभ्यो वा (सू०) इति ठक्—ठ्कौ । दीयते दासः, दस्यते(ति) वा, दसु उपक्षये । गोपनीयो गोप्यः । चेदति चेदः, चिद प्रेष्ये (नियोज्यः) प्रयोज्यनियोज्योऽशक्यार्थेसाधू (सू०) । किं करोमीत्याज्ञाप्रतीक्षकः किंकरः, दिवाविभानिवेति (सू०) टः । प्रेषणीयः प्रेष्यः, प्रादूहोऽन्त्येष्वेष्ट्विति (वा०) श्रुतिः, ईष उञ्छे— इत्यस्मात् प्रेष्यः । भुङ्क्ते स्वाभ्युच्छिष्टं भुजिष्यः ॥ १७ ॥ परैराजीयते वर्धयते पराचितः । परिस्कन्धते— आक्रम्य नियुज्यते परिस्कन्दः, परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु (सू०) । परैरेध्यते वर्धयते परैधितः ॥ १८ ॥ मन्दते

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोलसोनुष्णः ।
 दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूत्थान उष्णश्च ॥ १९ ॥
 चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ।
 निषादश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुङ्गवाः ॥ २० ॥
 भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।
 व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोपि सः ॥ २१ ॥
 कौलेयकः सारमेयः कुङ्कुरो मृगदंशकः ।
 शुनको भषकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ॥ २२ ॥
 श्वा विश्वकट्टमृगयाकुशलः सरमा शुनी ।
 विदचरः सू (शू) करो ग्राम्यो वर्करस्तूरुणः पशुः ॥ २३ ॥
 आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ।
 दक्षिणारुर्लुब्धयोगादक्षिणेर्मा कुण्डगकः ॥ २४ ॥

स्वपितीव मन्दः, अत एव मदि जाड्य इति चान्द्रो धातुः । तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः, तुन्द-
 शोकयोःपरिमृजापनुदोः (सू०) इति सूत्रे- आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यः । (वा०) कः । आलस्य-
 मस्त्यस्यालस्यः, अर्शआदित्वात् (सू०) अच् । (शीतकः) शीतादलसे, शीतोष्णाभ्यांकारिणोति
 (सू०) कन् । न लसत्यलसः । दक्षते दक्षः । चतते कर्म चतुरः । पिशति पियनि वा पेशलः, पिश
 अवयवे, रि पि गतौ । पटति पाटयति वा पटुः । सुपूत्थानमुद्योगस्य सूत्थानः । उषति दहतीवोष्णः ॥
 उष्णलोपि ॥ १९ ॥ चण्डते चण्डालः । प्लवते प्लवः । मा निषिद्धं तद्गति मातङ्गः, अमानोनाः
 प्रातिषेधे, मतङ्गस्यापत्यमिति पौराणिकाः । दिवा कीर्त्यते दिवाकीर्तिः, रात्रौ भयदत्वात् ।
 जनं गच्छति जनंगमः, गमश्च (सू०) इति खच् । निषण्णमस्मिन्पातकमिति निषादः, निषिदति वा,
 ज्वलादित्वा णः (ज्वलितिकसन्तेभ्यांणः) । श्वानं पचति श्वचः, पचादिस्वादाने पचादेच् (नन्दिप्रहोति) ।
 प्रामान्ते वसति- अन्तेवासी, अन्तावसायी च । (चण्डालः) कुठालारुड (कर्मर) निषादचण्डालमित्राभिन्ने
 भ्यश्चन्दस्युपसंख्यानः । (वा०) स्वार्थे ण् । पुङ्कुरासितं कसपि पुङ्कवः, पुङ्कव इत्येके । अवान्तरभेदोक्त
 नादृतः, यतः श्वपचो [श्वपो] डोम्बः [मः] पुङ्कसो मृतपः ॥ २० ॥ किराताद्यस्तथा म्लेच्छजातीयाः- दूरद-
 भुष्टभेदादयश्चाण्डालभेदाः । किरति शरान् किरातः । शवत्यरण्यं शवगः । पोलति भ्रमति पुलिन्दः । एते-
 रण्यचरा देशभेदाद् भिन्नाः । म्लेच्छत्वव्यक्तं वक्ति म्लेच्छः । रिष्टया मालभटा भिन्ना नाहलाश्वान्त्यजाः
 पृथक् । विध्यति व्याधः, श्याद्व्यधेति (सू०) णः । मृगान् यति मृगयते वा मृगयुः । लुभ्यते (स्म)
 गृध्यति मांसं लुब्धकः ॥ २१ ॥ कुले गृहे भवः कौलेयकः, कुलकुक्षीति (सू०) ढकच् । सरमाया
 अपत्यं सारमेयः । कोकते कुक्, चोरप्राङ्कुहाब्दं वा कुरति (कुङ्कुरः), कुर शब्दे । मृगान्दशति
 मृगदंशकः । शुनति शुनकः, शुन गतौ । भषति कुत्सितं वाशते भषकः । शवति श्वयति वा श्वा ।
 मण्डली च । रथामृगो देश्याम् । स श्वा संजातगरण्ये गोल्यते वार्यते दशनभयादलर्क उन्मत्तः श्वा
 ॥ २२ ॥ विश्वं कन्दस्याह्वयते विश्वकट्टः, विगतं श्वकदनमस्पृश्येके, विश्वकं द्रवति वा । सरति सरमा
 देवशुनी, विशेषवृत्तिरपि सामान्येभिधानः । विषं गूधं चरति (अस्ति) विदचरः । सूयते बहून् सूकरः ।
 वर्कतेर्वाङ् वर्कः, वृक आदाने ॥ २३ ॥ आचोद्यन्ते प्राण्यन्ते प्राणिनोत्रेऽच्छोदनं, बुदेच्छत्वम् ।
 मृगान् लुब्धयति मृगव्यं, मृगव्येति मुनिः, व्यञ् संवरणे । आलुब्धयन्ते प्राणिनोत्राखेटः, खिड उत्ताप्तने ।
 मृगयन्ते प्राणिनोर्स्या मृगया, मृगयाटाल्येत्यङ् (परिचर्यापरिसर्येति) । पापद्विश्च । लुब्ध[क] संबन्धाद्
 दक्षिणे पार्श्वेर्ध्वणमस्य दक्षिणारुः (दक्षिणेर्मा), दक्षिणेर्मलुब्धयोगइति (सू०) साधुः, त्रणोस्त्रिया-

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ।

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ॥ २५ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेयं लोपत्रं तु तद्धनम् ।

वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ॥ २६ ॥

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ।

शुभ्यं वटाकरः (वराटकः) स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ॥ २७ ॥

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः ।

पुंसि वेमा वापदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ॥ २८ ॥

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ।

पा(प)ञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता ॥ २९ ॥

मीर्ममरुतिर्युक्तम् ॥ २५ ॥ चोरयति चोरः, स्वार्थेण (चौरः), चुरादीलो वा, छत्रादित्वाणः (सू०) ।
एकस्मिन्नसहायेऽगारे भव ऐकागारिकः, ऐकागारिकश्चौरः (सू०) । स्तेनयाति स्तेनः, स्तेन चौर्ये,
न्यास्याह्नविभ्य इति (उ०) इति स्तेनः स्यात् । दस्यत्युक्षिणोति दस्युः । तत्करोति तत्करः,
तद्वृहताः करपलोश्चोरदेवतयोः सुस्तलोपत्र (ग०) । मुग्गाति मोषकः । प्रतिरुद्धि प्रतिरोधी । पराना-
स्कन्दति परास्कन्दी । पाटयश्चरति पाटच्चरः, पटच्चरे जीर्णवस्त्रे भवो वा । मलिनैर्मलौचयति मलिम्लुचः,
म्लुच स्तेयकरणे । पारिपन्थिकः पश्यतोहरश्च, वारिदग्गदग्भ्योयुक्तिदण्डहरेष्विति (सू०) षष्ठ्या
अलुक् । व्यलीकं चातिसंधानं व्यजनं च प्रतारणम् ॥ २५ ॥ चोरस्य भावश्चौरिका, मनोज्ञादित्वात्
(द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च) वुत् । ब्राह्मणादित्वात्पञ्चि (गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च) चौर्यम् । स्तेनस्य
भावः कर्म वा स्तेन्यं, स्तेनादितियोगविभागात्पञ्च (इ०) । स्तेनान्नलोपत्र (सू०) इति स्तेयम् । लुप्यते
लोपत्रं चौर्यधनम् । मृगादिबन्धनानामित्तं जालवागुरादिसाधनं, वितन्यत इति वीतंसः, वितस्यते बध्यते-
नेन वा, तप्तिः सौत्रः ॥ २६ ॥ ऊर्ध्वपातान्मध्यतेनेनोन्माथः । छलेन यम्यतेनेन कूटयन्त्रं, पाशयन्त्र-
मित्येके । (मृगबन्धनी) रज्जुरिति शेषः । अत्रागुरयति मृगान् वागुरा जालाकृतिः । शु[सु] पूजा-
र्थेव्ययं, पूजितं मीयते शु[सु]म्भं, शुभं वा । वज्र्यते वेष्टयते वटाकरः, वटी च । मृज्यते रज्जुः ।
मृज्यतेभ्यस्यते गुणः । वटी गुग इति पृथगाहुः । यैर्वेष्टयैर्द्विगुणा त्रिगुणा वा रज्जुर्वेष्टयते वटीगुण इत्येके
॥ २७ ॥ उद्धाटयते प्रकाशयतेभ्योनेनोद्धाटनं, ऊर्ध्वं हन्य[घाल्य]तेनेत्युद्धाटनमिति कौटिल्यः ।
प्रहेरघटादेर्जलमूर्ध्वं बाह्यतेनेनोद्वाहनम् । पादावर्तोपि । वयन्यनेन वेमा । उप्यते पीड्यते यन्त्रे सूत्रं
येनेति वापस्तदर्थो दण्डो वापदण्डः, वायदण्ड इति तु युक्तम् । सूयते सूयते वा पटोनेन सूत्रम् । तन्य-
तेनेन तन्तुः । नरि पुंसि ॥ २८ ॥ व(वा)णनं वाणिः, वयनं वा, अत एव निष्प्रवाणिनैवः पटः ।
विवयनं व्यूतिः, जतियूतीति (सू०) साधुः । तुल्या च तुल्या च तुल्ये । पुस्यतेभिर्मर्थते मृदत्तं पुस्तं,
पुस्त आदरे वा । पञ्चालदशे भवा पाञ्चालिका यथा बालाः खेलन्ति । (पुत्रिका) पुत्राकृत्रिमइति
(ग०) कन् (यावादिभ्यः कन्) । आदिशब्दाच्चर्मलेगाद्यैः, स्यात्सालभञ्जिका स्तम्भे लेप्येनाञ्जलिका-
रिका । जतुत्रपुत्रिकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु ॥ तपुजतुनोःपुक् (सू०) ॥ २९ ॥ पेटति पिटः, पिट

पिटकः पेटकः पीडा मञ्जूषाथ विहङ्गिका ।
 भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्यं काचोथ पादुका ॥ ३० ॥
 पादरूपानत्स्त्री सैवानुपदीना पदायता ।
 नध्री वर्धी वरत्रा स्यादश्वदेस्ताडनी कशा ॥ ३१ ॥
 चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ।
 नाराची स्यादेषणिका शाणस्तु निकषः कषः ॥ ३२ ॥
 व्र (वृ) श्वनः पत्रपरशुरेषिका तूलिका समे ।
 तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ॥ ३३ ॥
 आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ।
 वृक्षादनो वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारकः (णः) ॥ ३४ ॥
 क्रकचः करपत्रं स्यादारा चर्मप्रभेदिका ।
 सूमीं स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलादिकम् ॥ ३५ ॥

संघाते, कः । प्लुलि पेटकः । पीड गहने (अवगाहने), अस्मात्पीडा, पीड् पानेस्मात्पेटेति श्रीभोजः ।
 मञ्जु मनोज्ञं कृत्वा वस्त्रायैरुष्यतेत्र मञ्जूषा । आद्यां पेटारिकायां परौ महत्याम् । विहंगमप्रतिकृतिश्चर्मा-
 दिमयी, या भित्त्यादौ लम्बमाना स्थाप्यते प्रयाणके च संचार्यते (विहंगिका) । भारोद्धनाय यष्टिः,
 चतुर्दण्डिकेति सभ्याः, शिक्याधारस्कन्धग्राह्यो लंगुड इति द्विवि. मि. डाः, विहंगमेत्येके । तदालम्बो
 भारालम्बः, तस्या आलम्बते वा । शक्नोति बाहुं शिक्यं, अध्यादिः (उ०) । कच्यतेनेनेति काचः,
 कच बन्धने, यत्र रज्जुपञ्जरे वेदव्यमास्ते ॥ ३० ॥ पद्यनेनया पादूः, णिक्सिपयर्तेरित्यूः (उ०) ।
 (पादुका) स्वार्थे कन्, केऽणइति (सू०) ह्रस्वः । उपनह्यति पादमुपानत्, नहिचुतिवृषीति (सू०)
 दीर्घः । पादत्राणं च । अनुपदं पादायामेन बद्धानुपदीना, अनुपदसर्वात्रेति (सू०) सः । नह्यति
 बध्नाति नध्री । वर्धने दीर्घाभवति चर्मरज्जुन्वाहृधी । त्रियतेनया वरत्रा, वरत्रा वैतवैणवीति तु
 चाणक्यः सूत्राध्यक्षे (?) उपचारादाह्वयत् । कशति कशा चर्मयष्टिः ॥ ३१ ॥ चण्डालस्येयं चाण्डा-
 लिका । कट्य (ज्य) ते तन्त्रीभिरात्रियते कटो (ण्डो) लवीणा किन्नर्याह्वया । नरमद्यति नराङ्, तस्येयं,
 नाराची । अन्विष्यते वर्णनयेत्येषणिका, स्वर्णतुलेतीह युक्तम् । इयति तनूकरोति शाणः । निकष्यतेत्र
 निकषः, गोचरसंचरेति (सू०) चकारात्साधुः, पुंसिसंज्ञायांघो वा (सू०) । एवं कषः, निकषोपल
 इत्येके, पचायच् (नन्दिप्रह्वीति), मणिकारादिमाण्डमाहुः, यन्मुनिः— शाणस्तु निकषोपलः ॥ ३३ ॥
 वृथ्यति छिनत्ति व्रश्चनः । पत्राकारः पत्राणां वा परशुः (पत्रपरशुः) । एषःयेषिका, ईष उच्छे ।
 काष्ठलोहमयी शलका तूलिका, तूल निष्कर्षे । ईषिकेत्येके, शलाकेषिकयोस्तूलिरिति दुर्गो भेदेनाह ।
 तैजसं हेमादि— आवर्त्यते द्रवीक्रियतेस्याम् । मूयते मूषा, मूड् बन्धने । भभस्ति भक्षयतीव स्थाप्यं
 भस्त्रा । चर्ममयी, प्रसीव्यते प्रसेविका, प्रसेवकोपि ॥ ३३ ॥ आस्फोट्यते विध्यते चानया मौक्ति-
 कादि (आस्फोटनी, इ०) । कल्प्यते छिद्यतेनया कृपाणी । कर्त्यतेनया कर्तरी ।
 वृक्षोऽयते छेद्यतेनेन शस्त्रकेण वृक्षादनः । टङ्क्यतेनेन टङ्कः, टकि बन्धने, हन्यमानः—
 दंशब्दं कायति वा ॥ ३४ ॥ क्रशब्दोच्चारणेन कचति क्रकचः । करसंचार्यं शस्त्रपत्रं कर-
 पत्रं, करशब्दोच्चारणेन पतति वा । इयत्येनयेदारा, भिदादौ— आराशस्यां (ग०) साधुः । चर्मेती-
 वनी च । सुवति सूमीं, शोभनोर्मिरित्येके । तिष्ठति स्थूणा, बच्छाश्वतः— स्थूणा स्तम्भेथ
 सूर्म्यां च । अयोमयी प्रतिकृतिः (अयःप्रतिमा), यत्स्मृतिः— सूमीं ज्वलन्तीमालिङ्गोन्मृत्यवे
 गुरुतत्पगः । शिनोति शिल्पं, शिञ् निशाने, शिल उच्छेस्माद्वा । कला गीतायाश्चतुःषष्टिः ।
 आदिशब्दः प्रकारे ॥ ३५ ॥ प्रतिमीयतेनेनेति प्रतिमानं, प्रतिमा च । प्रतिविम्य-

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ।
 प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥ ३६ ॥
 वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ।
 साधारणः समानश्च स्युरुत्तरपदे त्वमी ॥ ३७ ॥
 निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ।
 कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ॥ ३८ ॥
 भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ।
 सुरा हलिप्रिया हाला परिस्तुद्वरुणात्मजा ॥ ३९ ॥
 गन्धोत्तमा प्रसन्नेरा कादम्बरी परिस्तुता ।
 मदिरा कश्यमद्ये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ॥ ४० ॥
 शुण्डा पानमदस्थानं मधुवारा मधुकमाः ।
 मध्वासवो माधवको मधुमार्द्वीकमद्ययोः ॥ ४१ ॥

ते प्रतिबिम्बं, बिम्बसदृशं वा । प्रतियात्यतेनया प्रतियातना, यतः निकारोपस्कारयोः । अर्च्यतेऽर्चा ।
 प्रतिनिधीयते प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशः । प्रतिरूपं [प्रतिच्छन्ः] प्रतिकथ्यश्च । उपमितिरुपमा । केचिदेतत्पूर्वः
 सवध्नन्ति ॥ ३६ ॥ समति समः । तुलया संमितस्तुल्यः । गौदयोऽधर्मेति (सू०) यत् । (सदृक्ष इ०)
 समान इव दृश्यते, त्यदादिषुदृशोरनालोचनेकञ्च (सू०) इत्यत्र समानान्ययोश्चेतिवक्तव्यात् (वा०)
 वसः कन् विवन् च, दुग्दृशवतुष्विति (सू०) समानस्तु सः । समानमाधारणं मानं चास्य साधारणः
 समानश्च ॥ ३७ ॥ वाच्यलिङ्गास्तुल्यार्थाश्चेति, यथा चन्द्रेण भिन्नं सूर्यं, पद्मसंकारम् । नियतं भाति निभम् ।
 समं काशते संकाशः । आदिशब्दः चन्द्रप्रतिमा, पितृरूपः आयासभूत इत्यादि । चन्द्रेण निभ इत्यादी
 न भवति समास एवोत्तरपदत्वस्य रूढेः । कर्मणि साधु कर्मण्या, भर्मण्या वा । विधीयतेनया विधा, लक्ष्ये
 भोजनपिण्डे रुढा । (भृत्या, इ०) श्रित्येतेनयेति, रंज्यायांसनयेति (सू०) कश्यप, स्त्रियां वितन्,
 मनिन्, ल्युट् । वीयतेयते वेतनं, वी गत्यदौ ॥ ३८ ॥ भणे साधु भरण्यम् । मूत्रेनानाम्यं मूल्यं,
 नौवयोधर्मेति यत् (सू०) । निर्विश्यते भुज्यते निर्वेशः । पश्यते-अभाष्यते पणः, नित्यं पणः-
 परिमाण इति (सू०) साधुः । सूयते परिवास्यते सुरा । हल्लो बलस्य प्रिया । जहाति लज्जामनयेति
 हाला, हलति विलिखत्यङ्गं वा, उबलादिवारुणः (जलतिक्रान्तेभ्योऽणः) । परिस्त्रवति परिस्तुन्,
 परिस्तुता च । वरुणात्मजा वारुणी समुद्रोत्पत्ता ॥ ३९ ॥ गन्धोत्तमा । प्रसदति प्रसन्ना, अच्छसुरा ।
 एति भ्राम्यत्यनया- इरा । कुस्तिताम्बरस्य नीलवासस इति कादम्बरी, रुद्रार्थे नृतीया । माद्यत्यनया
 मदिरा । कशादेशे भवं कश्यम् । मदे साधु मद्यं, माद्यन्त्यनेन वा, कृत्स्नपुटोबहुलं (सू०) इति करणं
 गदमदचरति (सू०) यत् । स्वादुरता मदिष्टा कल्यं हारहृरं कापिशायनं च । अवदश्यत पानरुचिजननार्थं-
 मवदंशः, खरविशदमभ्यवहार्यम् । चर्वणमुपदंशश्च ॥ ४० ॥ शुण्य(न्यते) शुण्डा, शुण(न) गतौ । पान-
 मद्ययोरास्पदं कल्यपालगृहैकदेशः । शाश्वतस्तु- कुञ्जरणां करः शुण्डा शुण्डा कादम्बरी मता ।
 (मधुवारा इ०) क्रमेण मधुपानावसराः । गौडी पैठी च नाथ्वी च फलोत्था च सुरा स्मृतेति सुराया
 भेदानाह । माक्षिकमित्र आसूयते मध्वासवः । मधुनो विकरो मधुना कृतो वा माध्वकः, कुलालादित्वा-
 दुब् (सू०) । मन्यते मधु, माद्यन्त्यनेन वा । मृद्वीकाया विकारो मार्द्वीकं, मार्द्वीकमित्युपाध्यायः ।
 मयस्योक्तत्वाद्- अद्वयोरित्येके पेटुः, तप्त- सामान्यविशेषणत्वात् ॥ ४१ ॥ मिरायां देशे भवो गौड्याः

मैरेयमासवः शीधुर्मेदको जगलः समौ ।
 संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नम्रहः ॥ ४२ ॥
 कारोत्तमः(रः) सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ।
 चषकोस्त्री पानपात्रं सरकोप्यनुतर्षणम् ॥ ४३ ॥
 धूर्तोक्षदेवी कितवोक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ।
 स्युर्लग्नकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ॥ ४४ ॥
 द्यूतोस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ।
 पणोक्षेषु ग्लहोक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ॥ ४५ ॥
 परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ।
 अष्टापदं शारिफलं प्राणिद्यूतं समाह्वयः ॥ ४६ ॥
 उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येत्र यौगिकाः ।
 ताद्धर्म्यादन्यतो वृत्तावृद्धा लिङ्गान्तरेपि ते ॥ ४७ ॥
 इति शूद्रवर्गः । १० ।

सुराया विशेषो मैरेयः । शेरतेनेन शीधुः, शीडोधुक्- (उ०) । शीधोरित्येके पठित्वा शीधुप्रति-
 कृतिक इति व्याख्यन् । यदाहुः- मध्वासवस्तु मैरेयं, तन्न-यन्माला- मैरेयो गदितः शीधुः, (इक्षोः)
 [अं]पक्वसोपि । मेद्यति स्निह्यत्यनेन मेदकः । भृशं गलति जगलः स्वच्छः सुरासंधानद्रव्यपङ्कः ।
 संधीयते संधानं, वंशकुंरफलादीन् बहुकालं संधाय क्रियते । अभिषूयते चिरं क्रियतेऽभिषवः । भाव-
 साधनौ वा द्वौ सुरासंधौ वर्तते । कि(क)णति कीयते वा सुरानेन किण्वं माषदलन्या(ला)दि सुरा-
 बीजाख्यम् । नग्नेनाह्वयते स्पर्धते सुराच्छादनाभावात्तन्म्रहः, नम्रहुर्भालायाम् ॥ ४२ ॥ कारणे क्रिया-
 वशान्मुख्यः कारोत्तमः । सुरोर्ध्वं स्वच्छो भागः (सुरामण्डः) । आपीयतेऽस्मिन्नापानम् । पानाय गोष्ठी-
 आसनबन्धः पानगोष्ठी, गावो नानाविधा बाधास्तिष्ठन्त्येति । चषक्यनेन चषकम् । गत्वर्कोपि, स्फाटिके,
 पात्रेयं रुढः, विवक्षातो विध्यनुवादौ । सरि सरकः । अनुतृष्यन्त्यनेनानुतर्षणं सुरापरिवेषणम् । चषक-
 पर्यायावेतावित्येके, यन्मुनिः- चषकश्चानुतर्षश्च सरकश्चेति ॥ ४३ ॥ धूर्वेति दिनस्ति धूर्तः ।
 अक्षेर्दिव्यति विजिगीषते तच्छीलोलक्षदेवी । किं तवास्तीति पणते कितवः । लगति लग्नकः । प्रतिनिधि-
 र्भवति प्रतिभूः । सभा द्यूतशालास्त्यस्य सभिकः । द्यूतं कारयति द्यूतकारकः । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, आद्ययोः
 सर्वसामान्यात् ॥ ४४ ॥ दीव्यतेस्मिन् द्यूतम् । कितवस्य कर्म कैतवम् । पणनं पणः । दुरोदरं नानार्थैः ।
 पण्यते पणो बन्धकः । गृह्यते ग्लहः, अक्षेपुग्लहः (सू०) इत्यपि । अक्षोऽप्यक्षः । दीव्यत्यनेन देवः ।
 पाश्यते बध्यतेनेन पाशकः, प्राशक इत्येके ॥ ४५ ॥ वामदक्षिणयोः शारीणां परिणयनं परिणायः,
 परिन्योनीणोर्युताप्रेषयोः (सू०) इति घञ् । शृणातीति शारी खेलनी । अष्टोपदान्यस्याष्टापदम् ।
 शारयः फलन्त्यत्र शारिफलं खेलनाधारः, चतुरङ्गफलकादि । आकर्षो नानार्थैः । प्राणिभिर्मेषकुक्कुटादिभि-
 र्यतं प्राणिद्यूतम् । संधर्षेणाह्वयन्तेत्र समाह्वयः ॥ ४६ ॥ येत्र संबन्धिशब्दा लक्ष्यबाहुल्यादेकास्मिन्-
 लिङ्गे- उक्तास्ते तद्गुणयोगादन्यत्र वर्तमाना लिङ्गान्तरेष्युत्प्रेक्षाः, यथा कर्मण्या भूतिः, कर्मण्यं वेतनं,
 हलिः या सुरा, हालिप्रियं मद्यं, अक्षवती सभा, अक्षवद् द्यूतम् । एवं मालाकारी स्त्री, अक्षदेविनी स्त्री ।
 तथानुपदनिं पादत्राणम् ॥ ४७ ॥ इति शूद्रवर्गः । १० । इति श्रीक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षिते मरकटशोषादने भूम्या-
 दिकाण्डो द्वितीयः समाप्तः ।

तृतीयं काण्डम् ।

विशेष्यनिघ्नैः संकीर्णैर्नार्थैरव्ययैरपि ।

लिङ्गादिसंग्रहैर्वर्गाः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १ ॥

स्त्रीदाराद्यैर्यद्विशेष्यं यादृशं प्रस्तुतं पदैः ।

गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः ॥ २ ॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यो महेच्छस्तु महाशयः ।

हृदयालुः स(सु)हृदयो महोत्साहो महोद्यमः ॥ ३ ॥

प्रवीणनिपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातशिक्षिताः ।

वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुशल इत्यपि ॥ ४ ॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः सांशयिकः संशयापन्नमानसः ।

दक्षिणी(णे)यो दक्षिणार्हस्तत्र द(दा)क्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥

श्रीगणेशाय नमः । विशेष्यनिघ्नो विशेषणम् । विशेषणादिभिर्हेतुभूतैर्ये पञ्च वर्गास्ते काण्डद्वयोक्त-
साधारण्यात्सामान्यकाण्डेस्मिस्तृतीयेवान्तरवर्गान् संश्रयन्ति, यथा नानार्थैः कान्तादिवर्गाः, अव्ययवर्गेनेका-
र्थकार्यवर्गौ, लिङ्गशेषवर्गे स्त्रीलिङ्गादिवर्गाः । वर्गसंग्रह इत्येके पेटुः, सामान्यकाण्डे ये पञ्च वर्गाः स
वर्गसंग्रह इति योजना । आदिशब्दः प्रकारे ॥ १ ॥ स्त्र्यादिभिः पदैर्यादृग्लिङ्गैर्यादृग्वचनैश्च विशेषणै-
र्यद्विशेष्यं भेद्यं प्रस्तुतं तस्य गुणादिशब्दास्तथा तादृग्लिङ्गास्तादृग्वचनाश्च भेदका विशेषणानि भवन्ति ।
गुणशब्दा यथा प्रवीणा स्त्री, प्रवीणा दाराः, प्रवीणं कलत्रम् । द्रव्यशब्दा यथा दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो
दाराः, दण्डि कलत्रम् । क्रियाशब्दा यथा पाचिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम् । दाराद्यमिति
पाठो युक्तः । स्त्रीनराद्यैरित्येकं, स्त्रीपुंनपुंसकैरित्यर्थः । क्षेमं करोरिष्टतातिः शिवतातिः शिवंकर इति वक्त-
व्यम् ॥ २ ॥ धने साधुर्धन्यः । महानाशयोस्य महाशय उदाराभिजायः । उदीर्णं उद्गटोदाराबुदात्तश्च
महामनाः । प्रशस्तं हृदयमस्त्यस्य हृदयालुः, हृदयादेरा(च्चा)लुःत्यतरस्याम् (बा०) । स एव हि हृदयेन
सह वर्तते, अन्ये मांसखण्डे सत्यप्यहृदयाः, यन्ममैव-हृदयं तद्विविक्ते यद्भावमन्यच्चलं पलम् ।
शतैकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥ चिद्रूपेऽपि । (महोत्साहः) उद्यमवानित्यर्थः ॥ ३ ॥
प्रकृष्टा वीणास्येति प्रवीणः, मुख्यार्थं परित्यज्य निपुणे रूढः, यदाहुः (कुमारिलभ०)-
निरूढा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्तेत्यतैः काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्ति
इति । एवं निष्णातकुशलौ । निपुणति निपुणः, शोभनकर्मत्वात् । अभितो जानात्यभिज्ञः ।
विजानाति विज्ञः, इगुत्थञ्ज्ञेति कः (सू०) । निष्णा(स्ना)ति निष्णातः, निनदीभ्यांस्नातेःकौशले
(सू०) इति षत्वम् । शिक्षा तंजातास्येति शिक्षितः । विज्ञानं प्रयोजनमस्येति वैज्ञानिकः । कृतं
संस्कृतं मुखमस्येति कृतमुखः । प्रशस्तं कृतं कर्मस्येति कृती । कुशान्-जाति कुशलः, ते हि व्युत्पन्नै-
रादातुं शक्याः । कृतकर्मो कृतकृत्यः कृतार्थश्च ॥ ४ ॥ प्रतीक्षणीयो मुख्यत्वात् (प्रतीक्ष्यः) । (सांश-
यिकः) संशयमापन्नइति (सू०) ठक् । (दक्षिणीय इ०) दक्षिणामर्हति, कङ्कङ्गरदक्षिणाच्छलेति
(सू०) छयतौ । तत्र दक्षिणार्हं ॥ ५ ॥ वदति दीयतामिति वदान्यः, वदेरान्यः (उ०) । वदन्योपि,

स्युर्वदान्यस्थूललक्ष(क्ष्य)दानशौण्डा बहुप्रदे ।
 जैवातृकः स्यादायुष्मानन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥ ६ ॥
 परीक्षकः कारणिको वरदस्तु समर्धु(र्ध)कः ।
 हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७ ॥
 दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः ।
 दक्षिणे सरलोदारौ सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८ ॥
 तत्परं प्रसितासक्ताविष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः ।
 प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः ॥ ९ ॥
 गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।
 इभ्य आढ्यो धनी स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥ १० ॥
 अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोधिपः ।
 अधिकर्द्धिः समृद्धः स्यात्कुदुम्बव्यापृतस्तु यः ॥ ११ ॥
 स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्च पुमानयम् ।
 वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥ १२ ॥

साधो यत् (तत्रसाधुः) । (स्थूललक्षः) स्थूलं लक्ष्यत्वाल्लोचयति ददातीति यावत् । दाने शौण्डः
 शक्य उपचारात्, शुण्डा हि पानमदस्थानं तत्र भवः शौण्डः । जीवति जैवातृकः, जीवेरातृकन्वृद्धिश्च
 (उ०) । (अन्तर्वाणिः) अन्तर्वाण्यस्य ॥ ६ ॥ करणं प्रयोजनमस्य कारणिकः, मठादौ दानार्थं
 ब्राह्मणपरीक्षिता । आक्षपटलिकोपि । करणेनाधिकार(रि)वर्गेण चरतीति वा । समृच्छति संवर्धयति
 समर्धुकः । हृष्यति हर्षमाणः, ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषुचानश् (सू०) । हर्षाद्विकारं याति विकुर्वाणः ।
 प्रकृष्टं मनोस्य प्रमनाः ॥ ७ ॥ अन्तर्लीनं मनोस्यान्तर्मनाः । उद्गतं मनोस्योत्कः, येनान्तर्जलचारिभि-
 र्जलचरैरप्युत्कमुत्कृजितमिति धर्ममात्रेपि, उत्कउन्मनाइति (सू०) साधुः । सोत्कण्ठश्च । (दक्षिण इ०)
 दक्षते, सरति, उदियति च । शोभना कलास्य सुकलः, दाता भोक्ता च यः ॥ ८ ॥ तत्परं यस्य स
 तत्परस्तन्निष्ठः । प्रसिनोति स्म प्रसितः, पिबन् वन्धने । आसजति स्मासक्तः । प्रियमर्थं प्रेम्णुः,
 उच्छब्द उद्योगार्थः सुशब्दः शोभनार्थः, उत्कादिवत्कन् (ज्ञा०) । प्रत्येकमेति प्रतीतः । प्रथते
 प्रथितः । ख्यायते ख्यातः । विद्यते प्रतीयते वित्तः, वित्तोभोगप्रत्यययोः (सू०) इति
 साधुः ॥ ९ ॥ कृताः प्रसिद्धा लक्षणरूपा गुणा यस्यासौ कृतलक्षणः । आहृतान्युद्घोषि-
 त्वानि लक्षणानि यस्यासावाहतलक्षणः । इभमर्हति- इभ्यः, दण्डादित्वायत् (सू०) । आप्यायन्ति
 तमाढ्यः, कः, पृषोदरादिः (सू०) । स्वमस्त्यस्य स्वामी, स्वामिन्नेश्वर्यं (सू०) इति
 साधुः । ईष्टे तच्छील ईश्वरः, स्थेशभासेति (सू०) वरच् । पातीति पतिः ॥ १० ॥ अध्युपरि भवत्य-
 धिभुः । नयति नियुङ्क्ते नायकः । प्रभवति प्रभुः, विप्रसंभ्यइति (सू०) डुः । परिवृढति परिवृढः
 प्रभोपरिवृढइति (सू०) साधुः । प्रामणीरप्रणीश्च ॥ ११ ॥ कुदुम्बे कलत्रादौ व्यापृतः, तत्प्राणोद्युक्तः,
 अभितोगारे भवोभ्यागारिकः । उपाधीयत उपाधिः । सिंहस्येव संहननं देहोस्य सिंहसंहननः ॥ १२ ॥

निर्धायैः संपुण्याद् गुणेः पृथग्व्यपदेशः । सत्त्वसंपत्तिर्कार्षः, तथा संपतन् (नः) संपद्यमानः ।
 अवाचि मूकोथ मनोजवसः (वः स) पितृसंनिभः ॥ १३ ॥
 संतकृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ।
 लक्ष्मीवाहलक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सलः ॥ १४ ॥
 स्यादद्यालुः कारुणिकः कृपालुः सूरतः समाः ।
 स्वतन्त्रोपावृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः ॥ १५ ॥
 परतन्त्रः पराधीनः परवाञ्छाथवानपि ।
 अधीनो निघ्न आयत्तोस्वच्छन्दो गृह्यकोप्यसौ ॥ १६ ॥
 खलपूः स्याद्बहुकरो दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः ।
 जाल्मोसमीक्ष्यकारी स्यात्कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः ॥ १७ ॥
 कर्मक्षमोलंकर्माणः क्रियावान्कर्मसूद्यतः ।
 स कामः कर्मशीलो यः कर्मशूरस्तु कर्मठः ॥ १८ ॥
 कर्म (भर) ण्यभुक्कर्मकरः कर्मकारस्तु तत्क्रियः ।
 अपस्नातो मृतस्नात आमिषाशी तु शौष्कलः ॥ १९ ॥

निर्धायैः समुदायाद् गुणेः पृथग्व्यपदेशः । सत्त्वसंपत्तिर्कार्षः, तथा संपतन् (नः) संपद्यमानः ।
 नास्ति वागस्य- अवाक् । मृत्युते बध्यते वागस्य मूकः, मूड् बन्धने । मनो जवतेस्मिन् पितायमिति
 धावति मनोजवसः, औणादिकोऽसः- चमसादिवत्, मनोजेभिलाषे वसति वा । पितेव सम्यङ् निभाति
 पितृसंनिभः ॥ १३ ॥ कोकत आदत्ते धर्मे कूकुदः, कूड् शब्द इत्यस्य वा रूपमाकृतवत्, ब्राह्मे विवाहे
 दाता, यन्मनुः- आच्छाद्य चार्हयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः
 प्रकीर्तितः ॥ लक्ष्मीरस्यस्य लक्ष्मणः, पामादित्वात् (लोमादिपामादीति) लक्ष्म्याअच्चेतिगः (वा०) ।
 श्रियं लाति श्रीलः, सिध्मादित्वाल्लज्जा (सू०) । रलयोरेकत्वस्मरणत्- श्रीलः । वत्सोस्यास्तीति वत्सलः,
 वत्सासाभ्यांकामवले (सू०) इति लच् ॥ १४ ॥ (दयालुः, इ०) दया कृपा चास्यस्य । करुणाप्रयोजन-
 मस्यस्य कारुणिकः । सुष्ठु रमते सूरतः, सूरौक इव तपति वा, डः । स्व आत्मा तन्त्रं मुख्योस्य
 स्वतन्त्रः । अपगतमावरणं नियन्तास्येत्यपावृतः । स्वेन- ईत् तच्छीलः स्वैरी, स्वादीरोरिणोः (वा०)
 इति वृद्धिः । स्वच्छन्दोभिनायोस्य स्वच्छन्दः । निष्कान्तोवग्रहान्नियन्त्रणातो निरवग्रहः । निर्यन्त्रणो
 निरङ्कुशो यथाकामी च ॥ १५ ॥ परोष्युपर्यस्य पराधीनः, अपठक्षाशितेति (सू०) खः । परो नियन्ता-
 स्यस्य परवान् । अधि- उपरीनोस्याधीनः । निह्नयते निघ्नः, घञर्थेकविधानम् (वा०) । आयत्यते
 नियुज्यते- आयसः । गृह्यते गृह्यकः, पदास्वैरिवाद्येति (सू०) क्यप् ॥ १६ ॥ खलं पुनाति खलपूः ।
 बहु करोति बहुकरः, दिवाविभेति (सू०) टः, अत एत बहुकरी मार्जनी, बहुधान्यार्जक इत्येके ।
 दीर्घं चोरेण सुवति सूत्रयते वा दीर्घसूत्रः । जडति जाल्मः । (कुण्ठः) कुठि आलस्ये । मन्दोलसः
 ॥ १७ ॥ अलं कर्मणेलंकर्माणः, पर्यादयोगलान्दर्थेचतुर्थ्येति (वा०) समासः, अपठक्षाशितेति (सू०)
 खः । (क्रियावान्) नित्ययोगवत् (म) तुप् (का०) । (कामः) कामस्ताच्छील्ये (सू०) इति साधुः ।
 कर्मणि घटते कर्मठः, कर्मणिघटोठच् (सू०) ॥ १८ ॥ कर्मणि साधु कर्मण्यं वेतनं भुङ्क्ते कर्मण्यभुक् ।
 कर्म करोति कर्मकरः, कर्मणिभृतौ (सू०) इति टः । (कर्मकारः) कर्मण्यण् (सू०), विना भूति
 कर्मसंपादकः । (अपस्नातः) अपेति विरुद्धार्थः । (मृतस्नातः) मृतसंस्कारार्थं स्नापितः । शुष्कली
 मांसोपलक्षणं, तामसि शौष्कलः [शौष्कलः], शेषे (सू०) इत्यण् ॥ १९ ॥ बुभुक्षा संजातास्य (बुभु-

बुभुक्षितः स्यात्क्षुधितो जिघत्सुरशनायितः ।
 पराङ्मः परपिण्डादां भक्षको घस्मरोद्भरः ॥ २० ॥
 आद्यूनः स्यादौदरिको विजिगीषाविर्वर्जितः ।
 उभावात्मभरिः कुक्षिभरिः स्वोदरपूरकः ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गीनस्तु सर्वाङ्गभोजी गृध्नस्तु गर्धनः ।
 लुब्धोभिलाषुकस्तृष्णक् समौ लोलुपलोलुभौ ॥ २२ ॥
 सोन्माद् (उन्मद)स्तून्मदिष्णुः स्याद्विनीतः समुद्धतः ।
 मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः कामुके कमितानुकः ॥ २३ ॥
 कम्त्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिकः ।
 विधयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः ॥ २४ ॥
 वश्यः प्रणयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः ।
 धृष्टे धृष्णुर्वि (धृष्णाग्वि)यातश्च प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

क्षितः) । क्षुध्यति स्म क्षुधितः । अतुमिच्छति जिघत्सुः । अशनमिच्छति, सुप्रआत्मनःक्यच् (सू०),
 अशनायोदन्येति (सू०) साधुः, ततः के, इट् । पराङ्मस्य पराङ्मः । अत्ति तच्छी-
 णोद्भरः, सृघस्यदःकमग् (सू०), निर्देशात्पक्षे घस्लादेशः, घस्ल अदने वा ॥ २० ॥
 आ- ईपदीव्यति स्म- आद्यूनः, दिवोविजिगीषायां (सू०) इति नत्वम् । उदरेण भृतः (उदरे
 प्रसितः) औदरिकः, उदराद्रगाद्यूने (सू०) । आत्मानं विभर्त्यात्मभरिः, आत्मोदरयोर्भृजः (सू०)
 इति खिः । उदरभरिरपि । (कुक्षिभरिः) कुक्षौचेतिवक्तव्यात् (वा०) खि (च) । स्वोदरयोः
 क्रमादात्मोदरयोः पूरकः ॥ २१ ॥ सर्वाङ्ग्यन्त्रानि भक्षयति सर्वाङ्गीनः, अनुपदसर्वाङ्गायानयामिति (सू०)
 खः । (गृध्नः) त्रसिमृधीति (सू०) क्तुः । (गर्धनः) जुवङ्कम्येति (सू०) युच् । अभिलषति
 तच्छीलोलभिलःपुकः, लषपतपदेत्युक्त् (सू०) । तृष्यति तच्छीलस्तृष्णक्, स्वपितृपोर्नजिङ् (सू०),
 तृष्णगजान्तः, लुब्धे- उपचारः । तृषितस्तर्पितः पिपासितश्च । भृशं लुम्पति भृशं लुभ्यति (लोलुप इ०),
 यङ्लुगन्ताच् । केचित्पूर्वैः संवधन्ति । लालसो लम्पटश्च ॥ २२ ॥ उन्माद्यति तच्छील उन्मदिष्णुः-
 भूताद्याविष्टः, अलंकृच्चनिराकृजति (सू०) इष्णुच् । (अविनीतः) निर्मयोदोपि । मयेन माद्यति स्म
 मत्तः । शुण्डायां भवः शौण्डः शुण्डास्यस्य वा, अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्युपसंखयानात् (वा०) ।
 उत्क्रान्तः कटीछादनादुत्कटः, उद्विक्तो वा, संप्रोदश्चकटच् (सू०) । क्षीवते स्म क्षीवः, क्षीवृ मदे, अनु-
 पसर्गात्फुङ्क्षीवेति (सू०) साधुः । कामयते तच्छीलः (कामुक इ०), लषपतपदेत्युक्त् (सू०),
 तृन् (सू०) ॥ २३ ॥ (कम्त्रः) नमिक्कम्पीति (सू०) रः । (कमनः) अनुदात्ततथेति (सू०)
 युच्, औणादिकस्वपरः । कामनः कमनोभिक इति तु युक्तः पाठः, आयादयार्धधातुकेवा (सू०)
 इति पक्षे कमर्णिङ् । अनुकाभिकाभीकःकमितेति (सू०) अन्वभिभ्यां के (कनि) साधवः ।
 [छेको विदग्धे व्यसनिपद्यमद्रावुप्लुने । वेश्यापतिर्भुजंगः स्यात्पिङ्गः पल्लविको विटः] विधातव्यो
 विधेयो यथेष्टं विनियोज्यः । विनयः शास्त्रजः संस्कार इन्द्रियजयो वा । आशृणोति वाक्यमाश्रवः ॥ २४ ॥
 (वश्यः) वशंगतः (सू०) इति यत् । प्रणेतव्य आयत्तः (प्रणयः) । प्रणेत्यान्ताः षडेकार्था इत्येके ।
 निभृतोऽचपलः । प्रश्रयति प्रश्रितः । धृष्णोति स्म धृष्टः, धृषिशसीवैयाखे (सू०) इतीडभावः । धृष्णोति
 तच्छीलो धृष्णुः, त्रसिमृधीति (सू०) क्तुः । धृष्येतिवक्तव्यात् (वा०) नजिङि धृष्णक् । विरुद्धं
 याति स्म वियातः । प्रगल्भते प्रगल्भः । प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता (रुद्रः), प्रतिभा-
 त्यस्यामिति (प्रतिभा) । प्रत्युत्पन्नमतिस्तत्कालवीथ ॥ २५ ॥ शालो प्रवेष्टुमर्हति शालीनः, शालीन-

स्यादधृष्टे तु शालीनो विलक्षो विस्मयान्विते ।
 अधरि कातरस्त्रस्रौ भीरुभीरुकभीलुकाः ॥ २६ ॥
 आशंसुराशंसितरि गृह्यालुर्गृहीतरि ।
 भ्रद्बालः भ्रद्धया युक्तं पतयालुस्तु पातुके ॥ २७ ॥
 लज्जाशीलेऽपत्रपिष्णुर्वन्दारुरभिवादके ।
 शरारुर्धातुको हिंस्रः स्याद्वर्धिष्णुस्तु वर्धनः ॥ २८ ॥
 उत्पतिष्णुस्तूत्पतितालंकरिष्णुस्तु मण्डनः ।
 भूष्णुर्भविष्णुर्भविता वर्तिष्णुर्वर्तनः समौ ॥ २९ ॥
 निराकरिष्णुः क्षिप्नुः स्यात्सान्द्रस्निग्धस्तु मेदुरः ।
 हाता तु विदुरो विन्दुर्विकासी तु विकस्वरः ॥ ३० ॥
 विसृत्वरो विसृमरः प्रसारी च विसारिणि ।
 सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिथुः क्षमिता क्षमी ॥ ३१ ॥
 क्रोधनोऽमर्षणः कोपी चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः ।
 जागरुको जागरिता घूर्णितः प्रचलायितः ॥ ३२ ॥

कौपीनइति (सू०) साधुः । विरुद्धं लक्षयते विरुद्धं लक्षमस्य वा विलक्षः, निष्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । ईष-
 तारति कातरः, कतरस्यायं वा, अत्र कातरा स्त्रीति न स्यात् । इतो निद्रात्वननास्नाच्छीत्ये । प्रत्ययति
 प्रस्तुः, प्रसिगृधीति (सू०) वनुः । (भीरुः, ६०) विभेति तच्छीलः, भयःकुक्कुनौ (सू०), कुक्कु-
 न्वक्तव्याच्च (वा०) । दरितो भीतस्त्रस्तश्चकितश्च ॥ २६ ॥ (आशंसुः) सनाशंसमिश्रः (सू०) ।
 गृह्यते गृह्यालुः, स्पृहिगृहीति (सू०) आलुच् । भ्रद्धधाति तच्छीलः भ्रद्धलुः । आयः पतिश्चौरादि-
 कोऽन्तः, पतयति पतयालुः, स्पृहिगृहीति (सू०) आलुच् । पतति तच्छीलः पातुकः, लघ्वपतपदेत्यु-
 क्त्वा (सू०) ॥ २७ ॥ (अपत्रपिष्णुः) अपत्रपते तच्छीलः, भ्राज्यलंकृषितिवक्तव्यात् (वा०)
 इष्णुच् । वन्दते तच्छीलः (वन्दारुः), शृग्वन्योरारुः (सू०) । (शरारुः, ६०) शृणाति हन्ति दिनस्ति
 च तच्छीलः, शृग्वन्योरारुः (सू०), लघ्वपतपदेत्युक्त्वा (सू०), नमिकम्पीति (सू०) रश्च । (वर्धिष्णुः,
 ६०) अलंकृषति (सू०) इष्णुच्, अनुदात्तेतथेति (सू०) युच् । भयति तच्छीलः (भूष्णुः), ग्लानि-
 स्थश्चस्तुः । (भविष्णुः, ६०) भुवश्चेति (सू०) इष्णुच्, वृत् (सू०) । (वर्तिष्णुः, ६०) इष्णुच्,
 युच् ॥ २९ ॥ क्षिपति तच्छीलः क्षिप्नुः, प्रसिगृधीति (सू०) वनुः । [सान्द्रशब्दोऽत्यन्तार्थो भवति]
 सान्द्रः पीनः स्निग्धश्च (सान्द्रस्निग्धः) । मेदयति मेदुरः, भजभासमिदोऽधुर् (सू०) । वेति तच्छीलो
 विदुरः, विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (सू०) । वेति विन्दुः, विन्दुरिच्छुः (सू०) इति साधुः । (विकासी)
 विकसति तच्छीलः, वीकस (प) लसेति विनुण् (सू०) । (विकस्वरः) स्थराभासपितृकसोऽवरच् (सू०)
 ॥ ३० ॥ (विसृत्वरः) विसरति तच्छीलः, इणशृजीति (सू०) करप् । (विसृमरः) सुवस्यदः कप-
 रच् (सू०) । (प्रसारी) प्रेलपमृदुमयेति (सू०) विनुण् । (सहिष्णुः, ६०) सहैरिष्णुच्, युच् ।
 (क्षन्ता) क्षमेस्तृन्, ऊदित्वाद्धेत् । (तितिथुः) तिजेः क्षमायाम् (वा०), गुपितीति (सू०) सन्,
 सनाशंसेति (सू०) उः । (क्षमी) शमित्यष्टाभ्योऽविनुण् (सू०) ॥ ३१ ॥ (क्रोधनः) क्रुधमण्डार्थे-
 भ्यश्चेति (सू०) युच् । कोपनो रोषणश्च । (चण्डः) चडि कोपे । (जागरुकः) जागरुकश्च (सू०)
 इति- ऊकृच्, (जागरिता) चकारात्तृन् । प्रचल इवाचरन् प्रचलायितः, य उपविष्टो निद्रया घूर्णितः

स्वप्नक् शयालुर्निद्रालुर्निद्राणशायितौ समौ ।
 पराङ्मुखः परार्चीनः स्यादवाङ्मयधोमुखः ॥ ३३ ॥
 देवानश्चति देवशङ्क विष्वशङ्क विष्वगश्चति ।
 यः सहाश्चति सधद्यक् स स तिर्यङ्क यस्तिरोश्चति ॥ ३४ ॥
 वदो वदावदो वक्ता वागीशो वाक्पतिः समौ ।
 वाचायुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकान्तिवक्तरि ॥ ३५ ॥
 स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्हवाक् ।
 दुर्मुखे मुखरावद्धमुखौ शक्तः (क्लृः) प्रियंवदे ॥ ३६ ॥
 लोहलः स्यादस्फुटवाग्गर्हवादी तु कट्टदः ।
 समौ कुवादकुचरौ स्यादौम्यस्वरोऽस्वरः ॥ ३७ ॥
 रवणः शब्दनो नान्दीवादी नान्दीकरः समौ ।
 जडोज्ञेऽनं (जडोज्ञ ए) डमूकस्तु वक्तुं श्रोतुमशिक्षिते ॥ ३८ ॥
 तूष्णीशीलस्तु तूष्णीको नम्रोऽवासा दिगम्बरः ।
 निष्कासितोचक्रुष्टः स्यादपध्वस्तस्तु धिक्कृतः ॥ ३९ ॥

॥ ३२ ॥ (स्वप्नक्) स्वपितृघोनेजिङ् (सू०) । (शयालुः) शीङ्श्चेतिवक्तव्यादालुच् (शीङो-
 वाच्यः) । (निद्रालुः) निद्राति तच्छंलः, निद्रातन्द्रेयालुच् (स्पृहिगृहिपतिदयोति) । निद्राति स्म
 निद्राणः, संयोगादेरातोधातो (सू०) इति निष्ठा नत्वम् । पराश्चतीति पराङ् (परार्चीनः), विभाषा-
 श्वेरादेक्त्रियाम् (सू०) इति स्वर्थे ऋः । संमुखीनस्त्वभिमुखः । अवाच्यवाङ्, अवाचीनोपि ॥ ३३ ॥
 (देवशङ्क, इ०) विष्वग्देवयोश्चरेरश्वत्तावप्रत्यये (सू०), विष्वक्सर्वतोर्थेव्ययम् । (सधद्यङ्क) सहस्य-
 सध्निः (सू०) इत्यञ्चती परं सध्नादेशः । (तिर्यङ्क) तिरसस्तिर्यलोपे (सू०) ॥ ३४ ॥ वदति
 (वदः) वदावदः, चरिचलिपतिवदिभ्योद्विस्वमभ्यासस्यात्वंवा (वा०) । वाचो युक्तौ पटुः, वाङ्क-
 पश्यद्भ्योयुक्तिदण्डहरेषु (वा०) इति षष्ठ्या अलुक् । प्रशस्ता वागस्यस्य वाग्मी, वाचागमिनिः (सू०) ।
 वावद्यते तच्छीलौ वावदूकः, यजजप- (सू०) इत्यत्र वदेरनुपदेशः कार्य इति पदकारवाक्यादुक्तः ।
 वक्तीति, वृत् (सू०) । प्रवाक् प्रगल्भः सुमुत्तमः ॥ ३५ ॥ (जल्पाकः) जल्पभिज्ञेति (सू०) ताच्छील्ये
 षाकन् । (वाचाल इ०) आलजाटचोबहुभाषिणि (सू०) । गर्हजानी जङ्गपूकः । मुखेन वाग्लक्ष्यते,
 निर्निदतं मुखमस्यस्य मुखरः, (रप्रकरणे) खमुखकृज्जम्बोरोक्तव्यः (वा०) । अवद्धमनियन्त्रितं
 मुखमस्यस्यावद्धमुखः । शक्नोति वक्तुं शक्तः । (प्रियंवदः) प्रियवशेवदःखच् (सू०) ॥ ३६ ॥
 (लोहलः) लुह कश्चनादौ । कुत्सितं वदतीति कट्टदः, रथवदयोश्च (सू०) इति कोः क्त । अनुत्तरो
 यद्वदथ । कुत्सितो वादोस्य कुवादः । कुत्सितं चरति कुचरः, पचायच् (नन्दिप्रदीति) । विपरीतः
 स्वगस्य- अस्वरः, नञ् तद्विहृदन्वर्थवत् ॥ ३७ ॥ (रवणः, इ०) रौति शब्दायतीति, चल-
 नशब्दार्थात् (सू०) इति युच् । नान्दी मङ्गलपाठं करोति नान्दीकरः, दिवाविभेति (सू०) टः ।
 (जडः) जल घान्ये (चान्द्रोधातुः), डलयोरेकत्वम् । अज्ञोऽनीक्षणधीः । मातृमुखो मातृशासि-
 तश्च । तीक्ष्णधीस्तु कुशाग्रधीः । न- एडोपि (अ) वर्करोपि मूकः- एडमूकसदृशो वा- अनेडमूकः,
 नजिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणेताह्यर्थः (भाष्यव०), एडो हि बाधेरः ॥ ३८ ॥ (तूष्णीकः) तूष्णीमः
 शीलेकोमलोपध्वक्तव्यः (वा०) । ओणजी व्रीडे, नजते स्म नम्रः । अविद्यमानं वासोस्य- अवासाः ।
 अवकृष्यते दूरीक्रियते स्मावकृष्टः, निःसारित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ आत्तो गृहीतो गन्धोभिमनोस्मात्तगन्धः ।

आत्तगन्धो(वी)भिभूतः स्याद्वापितः साधितः समौ ।
 प्रत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्प्रत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४० ॥
 निः(नि)कृतः स्याद्विप्रकृतो विप्रलब्धस्तु वञ्चितः ।
 मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥
 अधिक्षितः प्रतिक्षितो वद्धे कीलितसंयतौ ।
 आपन्न आपत्प्राप्तः स्यात्कान्दिशीको भयद्रुतः ॥ ४२ ॥
 आक्षारितः क्षारितोभिश्चस्ते संकसुकोस्थिरे ।
 व्यसनार्तोपरक्तौ द्वौ विहस्तव्याकुलौ समौ ॥ ४३ ॥
 विक्रवो विह्वलः स्यात्तु विवशोरिष्टदुष्टधीः ।
 कश्यः कशार्हे सन्नद्धे त्वाततायी वधोद्यते ॥ ४४ ॥
 द्वेष्ये त्वाक्षिगतो वध्यः शीर्षच्छेद्य इमौ समौ ।
 विध्यो विषेण यो वध्यो मुसल्यो मुसलेन यः ॥ ४५ ॥
 शिष्विदानोकृष्णकर्मा चपलश्चिकुरः समौ ।
 दोषैकद्रुक् पुरोभागी निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥ ४६ ॥

चत्वार एकार्था इत्येके । (समौ) दण्डितार्थे । प्रत्यादिश्यते स्म प्रत्यादिष्टः, अनङ्गीकृत इत्यर्थः । अप-
 विद्धोपि ॥ ४० ॥ निःक्रियते खलीक्रियते स्म निःकृतः । मनसि हतो मनोहतः । प्रतिबन्धः प्रवृत्ति-
 निवारणार्थः ॥ ४१ ॥ प्रतिक्षिप्यते न्यक्क्रियते स्म प्रतिक्षितः । (कीलितः) कील बन्धने । प्राप्त आपदं
 आपत्प्राप्तः, प्राप्तापन्नेचद्वितीययेति (सू०) समासः । (कांदिशीकः) कां दिशं व्रजामीति व्याकुलः,
 पृषोदरादिः (सू०) । भयाद् द्रुतः पलायितः ॥ ४२ ॥ आक्षार्यते स्वरूपाच्चात्यते- आक्षारितः, अली-
 कोत्पन्नपातकव्यपदेशः । अभिशस्तोभिदूषितः, मैथुनं प्रतीत्येके । (संकसुकः) समिकस-
 उक्त्वा (उ०), आनिश्चित इत्येके । समावित्येव । व्यस्यति श्रेयोमार्गाद्व्यसनं तेन ऋतो व्यस-
 नार्तः, ऋतेचतृतीयासमासे (सू०) इति वृद्धिः । उपरज्यते स्मोपरक्तः । विगतो हस्तो
 यस्य स विहस्तः, किंकर्तव्यतामूढत्वात् ॥ ४३ ॥ विक्रवते कातरांभवति विक्रवः, क्लुवि-
 र्धातुगणापरिसमासेलौकिकः । विरुद्धं हलति विह्वलः । विरुद्धं वष्टि कामयते विवशः । अरिष्टेन
 मरणचिह्नेन श्वासादिना दुष्टा धीर्यस्य । कशा चर्मयष्टिस्तद्वातोप्युपचारात्, तामर्हति कश्यः-अश्वादिः,
 दण्डादित्वाद्यः (सू०) । सन्नद्धः सन् यो वधार्थमुद्यतः स आततः सोयोगः सन्नेति वधार्थं धावति
 अवश्यं, आतं पलायमानं तायते वा- आततायी । वध उपलक्षणं यत्स्मृतिः- अग्निदेो गरदश्चैव शस्त्रपाणि-
 र्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते त्वाततायिनः ॥ ४४ ॥ अक्षिगतो यथा किंशारुकादिः खेदकृत् । वधं
 शीर्षच्छेदं चाहति । (विध्यः) नौवयोधर्मेति (सू०) यत् । (मुसल्यः) मुसलेन वध्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 (शिष्विदानः) श्विदि श्वेले, लिटःकानज्वा (सू०) । अकृष्णं निष्पापत्वाच्छुक्लं कर्मास्याकृष्णकर्मा । चप्यते
 चपलः चप सान्त्वने । चिनोति चिकुरः, चकेवा रूपं, लक्ष्यं च- तां वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः स्वचप-
 सोन्दर्यमदं मुमोच (कु० सं०) । चलाचले स्यात्तरलश्चापलश्चलश्चलः । दोष एकस्मिन्नेव दृग्ज्ञानमस्य,
 यत्कात्यः- दोषैकप्राहिहृदयः पुरोभागीति कथ्यते । पुरोमे भजते पूर्वं सूर्यं]वत्पुरोभागी । निकृणाति
 हिनस्ति स्म निकृतः । (शठः) शठ कैतवे ॥ ४६ ॥ कर्णे जपति सूचयति कर्णेजपः, स्तम्भकर्णयोरभि

कर्णेजपः सूचकः स्यात्पिशुनो दुर्जनः खलः ।
 नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वञ्चकः ॥ ४७ ॥
 अङ्गे मूढयथाजातमूर्खवैध्वयालिशाः ।
 कदर्थे कृपणक्षुद्रकिंपचानमितंपचाः ॥ ४८ ॥
 निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गतोपि सः ।
 वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ ॥ ४९ ॥
 अहंकारवानहंयुः शुभंयुस्तु शुभान्वितः ।
 दिव्योपपादुका देवा दृगवाद्या जरायुजाः ॥ ५० ॥
 स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोण्डजाः ।
 उद्भिदस्तद्गुल्माद्या उद्भिदुद्भिज्जमुद्भिदम् ॥ ५१ ॥
 सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् ।
 कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम् ॥ ५२ ॥

जपोः (सू०) इत्यच् । पेशयत्येकदेशेन सूचयति पिशुनः, पिशः अवयवे, अपिश्यति खण्डयतीति श्रीभोजः ।
 दुष्टो जनः, दुष्टं जनयति वा दुर्जनः । खं शून्यं लाति खलः, खलति चलति वा । नृशंसति नृशंसः ।
 हन्ति तच्छीलो घातुकः, लषपतपदेति (सू०) उक्त्वा । कुङ्ग गतिकौटिल्ये (अस्मात्) क्रूरः, कृणाति
 वा । पिबति धर्मं पापः, पापं वास्त्यस्य । धूर्तते (धूर्ति स्म) धूर्तः ॥ ४७ ॥ मुद्यति मूढः । यथैव जातस्त-
 थैव स्थितोऽसंस्कृतत्वाद्यथाजातः । मुद्यति मूर्खः, मुहेःसामूर्च (उ०) । विधाया भोजनस्यापत्यामिव
 वैधेयः, विधेयात्स्वार्थेऽण् वा । वास्त्यते वालिशः, वाड् आग्राव्ये, बडिशश्छेपेऽण् वा । मातृशासितश्च ।
 यद्भविष्यो देवपरः । कुत्सितोर्यः स्वामी कदर्थः । कल्पते कृपणः । क्षुद्यतेत्पत्वाःक्षुद्रः । किंचित्पचति
 किंपचानः, औणादिक आनन् । मितं पचति मितंपचः, भितनखेच (सू०) इति पचः खच् । कीना-
 शोपि ॥ ४८ ॥ दुष्टा विधा प्रकारो भोजनं वास्त्य दुर्विधः । दीयते दीनः, दीङ् क्षये, स्वादयओदितः
 (ग०) । दुःस्थः कौकटश्च । (वनीयकः) वनु याचने । याचते याचनः, युच् कन् । मार्गति मार्गणः ।
 अर्थयते तच्छीलोऽर्थी, अर्थाच्चासनहितइति (सू०) इनिर्वा । तर्कु[र्क]कश्च ॥ ४९ ॥ अहमिति
 विभक्तिप्रतिरूपको निपातः, अहमस्त्यस्य-अहंयुः, अहंशुभमोर्युस् (सू०), निपातनान्मान्तत्वम् । दिशि
 भवा दिव्या उपपा[प]यन्ते दिव्योपपादुकाः, शुभ्रागपागिति (सू०) यत्, लषपतपदेत्युक्त्वा (सू०) ।
 अदृष्टसंहतेभ्यः परमाणुभ्यो जायन्ते सद्य इत्यर्थः । अयोनिजत्वार्थं पुनरिहोक्ताः । नरो गोमहिष्याद्याश्च
 जरायुजाः, जरायुर्गर्भशय्या ॥ ५० ॥ आद्यशब्दान्मशक्यूकाद्याः । आदिशब्दः प्रकारं व्यवस्थायां वा
 पिपीलिकाद्यर्थः । आद्यशब्दात्प्रायाः । उद्भिनत्ति भुवमुद्भित्-उद्भिदं च, किप्, कश्च । उद्भेदनुद्भित्तो
 जायत इत्युद्भिज्जं, डः । इत्यमयोनिजजरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जत्वेन पञ्चधा भूतसर्गः । एषामेवा (वा)-
 न्तरभेदाच्चतुर्दशविधत्वं, यदाहुः-अष्टविकल्पो दैवस्तिर्यग्यानिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स
 समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ पेशाचो राक्षसो याक्षो गान्धर्वः शाक एव च । सौम्यश्च प्राजापत्यश्च ब्राह्मणो
 देवयोनयः ॥ ५१ ॥ सुन्दरं सुष्ठु नन्दयतीति नैरुक्ताः । रोचते रुचिरं, रुचिं राति वा । चरति मनो-
 र्मिथ्वारः । सुष्ठु समं शोभना समात्रेति वा सुषमं, लक्षणया चारु । साध्नोति साधु । शोभते शोभनं,
 युच् । काम्यते कान्तम् । रोचते रुच्यं, राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्येति (सू०) कर्तरि साधुः । जानातीति
 ज्ञं, इगुपधेनेति (सू०) कः, मन एव ज्ञं यत्र तन्मनोज्ञम् । सर्वैर्मन्यते मञ्जु, धर्मि । (मञ्जुलं) धर्म-
 मात्रवृत्त्या तु मत्वर्थो लः इयामलपिङ्गलादिवत् । हारि वल्यु मनोहारि च ॥ ५२ ॥ आसिच्यत

तदा(द)सेचनकं तृतेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात् ।
 अभीष्टिभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम् ॥ ५३ ॥
 निकृष्टप्रतिकृष्टार्थरेफयाप्यावभाधमाः ।
 कुपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणकाः समाः ॥ ५४ ॥
 मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितम् ।
 पूतं पवित्रं मेध्यं च वीध तु विमलार्थं(त्म)कम् ॥ ५५ ॥
 निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम् ।
 असारं फल्गु शून्यं तु वाशिकं तुच्छरिक्तके ॥ ५६ ॥
 क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः ।
 मुख्यवर्यवरेण्याश्च प्रवर्हानवराध्ववत् ॥ ५७ ॥
 परार्ध्याग्रप्राग्रहरप्राग्ग्राग्र्याग्रीयमग्रियम् ।
 ध्रैयाञ्छ्रेष्ठः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्चातिशोभने ॥ ५८ ॥
 स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगववर्षभकुञ्जराः ।
 सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थगोचराः ॥ ५९ ॥

आप्याद्यते दृग्नेन- आसेचनकं, यस्य दर्शनाद् दृग् तृप्यति । आभिमुख्येनेष्यतेभीष्टम् । अभ्याप्नुमिष्टम-
 भीप्सितम् । हृदयस्य प्रियं हृद्यं, हृदयस्यप्रियइति (सू०) यत्, हृदयस्यहृद्वेखेति (सू०) इत् । दयते
 चित्तमाश्ते दयितम् । (वल्लभं) वल्लेति सौत्रः प्रीत्यर्थः । प्रीणाति प्रियं, कः ॥ ५३ ॥ निकृष्यते
 निकृष्टः । एतं प्रतिकृष्टः । अर्धलव्यं । रिफति दिनस्ति रेफः । यापिता गुणा अस्माद्याप्यः, जपादित्वाद्दरे
 (ग०) याव्योपि । अवोभवोवमः । अधोभवोधमः, अधोभसेल्लंपध (सू०) इति मः सलोपश्च । कुत्सितं पूयते
 कुपूयः । नोद्यतेवद्यः, अवद्यपण्यवर्यागर्ह्येति (सू०) साधुः । खेटति त्रस्यतीति खेटः, खिट उत्प्रासने ।
 अणति रटतीत्यणकः, अच् कुत्सायां कन् (कुत्सिते) । कट्वरोपि ॥ ५४ ॥ (मलिनं, मलीमसं)
 मलोस्त्यस्येति, ज्योत्स्नातमिलेति (सू०) साधुः । कुत्सितं चरति कच्चरम् । म्लानं कल्मषं च । पुनाति
 पूतम् । पूयतेनेनेति पवित्रम् । मेघनीर्य मेध्यं, मेघायां साधु वा । विशेषेणन्दे वांघ्रं, रक् ॥ ५५ ॥ (निर्णिक्तं)
 निजिर् शोचे । (मृष्टं) मृज् (ण्) शुद्धं । निष्क्रान्तं शोष्याभिःशोष्यम् । अविद्यमानोवस्करो वर्च-
 स्कोऽस्यानवस्करम् । फलति विशीयते फल्गु, विकला विशरणे । शुने हितं शून्यं शून्यं च, उगवादि-
 भ्योयत् (सू०) इत्यत्र शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वम् (ग०) । उद्यते काम्यतेनाश्रुतत्वाद्वाशिकम् ।
 तुषते स्म तुच्छम् । रिच्यते रिक्तं, रिच वियोजने ॥ ५६ ॥ प्रधीयते प्रधानम् । प्रकृष्टं मुखमस्य प्रमुतः ।
 प्रकृष्टो वेकः पृथक्त्वमस्य प्रवेकः । नास्त्युत्तमोऽस्मादनुत्तमः । अतिशयेनोद्भूत उत्तमः । मुखमिव मुख्यः,
 शास्त्रादिभ्योयः (सू०) । वरणीयो वर्यः । त्रियते वरेण्यः, वृजएभ्यः (उ०) । प्रकृष्टो वर्हः परिच्छेदस्य
 (प्रवर्हः), बृह वृद्धौ वर्ह प्राधान्ये वा, प्रवृहद्व्युद्यच्छते वा प्रवर्हः, बृह उद्यमे । अनवरार्धे मुख्ये भागे
 भवोऽनवरार्धः ॥ ५७ ॥ परार्धे भवः परार्थः, परावराधमोत्तमपूर्वार्धेति (सू०) यत् । अगति न गच्छति वा-अग्रं
 [प्रः] । प्रकृष्टमग्रं हरति प्राग्रहरः । प्राप्ते भवः प्राग्रयः । (अग्र्यः, इ०) अप्राद्यत् (सू०), घच्छोच
 (सू०) । अप्रणीर्प्राग्मीणीः शालीवरश्च । (ध्रैयान्, इ०) अतिशयेन प्रशस्यः, इष्टव्रीयसुनौ,
 प्रशस्यस्यप्रः (सू०) । पुष्यति पुष्कलः । अतिशयेन सन् सत्तनः ॥ ५८ ॥ पुरयो व्याघ्र
 इव शूरः पुरुषव्याघ्रः, गोनागः । आद्यशब्दान्मुखवन्द्रपादपद्माद्याः, उपामेऽव्याघ्रादिभिः (सू०) इति
 समासः । श्रेष्ठस्यार्थो गोचरो विषय एषाम् ॥ ५९ ॥ उपसृज्यते नियुज्यत उपसर्जनं, आविष्टलिङ्गत्वा-

अप्राश्यं द्व्यहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

त्रिशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥

बडारुविपुलं पीनपीवनी तु स्थूलपीवरे ।

स्ताकाल्पशुलकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दध्नं कृशं तनु ॥ ६१ ॥

स्त्रिया मात्राघ्रटी पुंसि लवलेशकणाणवः ।

अत्यल्पेलिपश्चमल्पीयः कनीयोणीय इत्यपि ॥ ६२ ॥

प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्नं बहुलं बहु ।

पुरुहु (हं) पुरु भूयिष्ठं स्फिरं भूयश्च भूरि च ॥ ६३ ॥

परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शतादिकात् ॥ ६४ ॥

गणनीये तु गणयेयं संख्याते गणितमथ समं सर्वम् ।

विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाभिलानि निःशेषम् ॥ ६५ ॥

समग्रसकलाखण्डपूर्वादि स्यादनूनके ।

घनं निरन्तरं सान्द्रं पेलवं विरलं तनु ॥ ६६ ॥

ल्लोबे, यथा— उपसर्जनं भार्या । अप्राश्यस्तु वाच्यलिङ्गः । उपाग्रं च । विशी (स्ती) यते विषां कटः, वेःशालच्-
शङ्कटचौ (सू०) । प्रथते पृथुः । गुणमात्रवृत्तेः (पृथुलः) । बृहते (बर्हति) बृहत् । महति
महत्, वर्तमानेष्टृषद्वृहन्महदिति (उ०) निपात्यते ॥ ६० ॥ वलते वडम् । अवते— उरु, उड् शब्दे । विपो-
लति विपुलं, पुल महत्वे, कः । विकटं च । प्यायते पीनः, कः, प्यायःपी (सू०), ओदितश्च (सू०)
इति निष्ठा नत्वम् । (पीवन्, पीवरं) कनीकरपच् । (स्थूलं) स्थूल परिवृंहणे । घनो बहुलश्च ।
स्तौति स्तोकम् । अत्यते— अल्पम् । ध्रुयते ध्रुजः । सुष्टु— उक्ष्यत आप्यायते सूक्ष्मम् । दभ्यते
दध्नम् । (कृशं) कृश तनूकरणे । तन्यते तनु ॥ ६१ ॥ मीयतेल्पत्वान्मात्रा । घ्रटति घ्रटिः । लूयते लवः ।
लिश अल्पीभावे, लिद्यते लेशः । कणति निमीलति कणः । अणल्यणुः । अतिशयेनाल्यं (अलसीय इ०),
इष्टग्राथसुनौ । (कनीयः) युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् (सू०) । अतिशयेनाणु— अणीयः, तुरिष्टेमे-
यस्मि (सू०), देः (सू०) इति ढेलोपः ॥ ६२ ॥ प्रभवति प्रभूनम् । प्रचीयते प्रचोयते वा प्रचुरम् ।
प्राज्यते प्राज्यं, प्रकषणाजी (वी) यने वा । न दध्नमदध्नम् । बहते बहु । (बहुलं) प्रागन्मरवर्थायो
लः । पूर्वते पुरु । पुर्विति ह्यते पुरुहु । अतिशयेन बहु भूयिष्ठं, बहोलोपोभूचबहोः (मू०), इष्टस्थ-
विट्च (सू०) इति भूरादेशो यिडागमश्च । स्फायते स्फिरम् । भवति भूरि ॥ ६३ ॥ शतात्परं परः-
शतं (परःशता अपि), यत्— ब्रह्मर्षयो ब्रह्महिताय तप्त्वा परःसहस्राः शरदस्तपोभि (उ० रा०),
पारस्करादित्वात्सुट् । श्रीभोजस्तु परःशब्दं निपातं मन्यते, यथा परोवरः, परोक्षम् ॥ ६४ ॥ (गणयेयं)
उणादौ गणरेयः । (गणितं) कर्मणि क्तः । समति समं सर्वार्थे सर्वनाम, यथा— सूर्यः सभेषां समः ।
सर्वति सरति वा सर्वम् । वेवेष्टि विश्वम् । नास्ति शेषमस्याशेषम् । कृती वेष्टेन, कृत्स्ने व्याप्यतेनेन
कृत्स्नम् । समस्यते— एकीक्रियते समस्तम् । निवृत्तं खिलाच्छून्यान्निखिलम् । नास्ति खिलमस्याखिलम् ।
निष्कान्तं शेषान्निःशेषम् ॥ ६५ ॥ संगतमग्रमस्य समग्रं, समं प्रसते वा । सह कलाभिर्भगैर्वर्तते सक-
लम् । न खण्डं भिन्नमखण्डम् । पिपति पूर्ति वा पूर्वम् । पूर्णमिल्लेके । आदिशब्दादभिन्नादि । नास्त्यु-
नमस्यानूनम् । (घनं) मूर्ताघनः (सू०) इति साधुः । निर्गतमन्तरं व्यवधानमस्य निरन्तरम् । सहा-
न्यते बध्यते सान्द्रम् । निविडं निविरीशं (सं) गाढं [निरन्तरे] च । पेल्यते क्षिप्यते पेलवम् । विरा-
ल्यन्तरं विरलम् । तन्यते तनु । शिथिलं श्लथं च ॥ ६६ ॥ संभूता आपोत्रेत्युपचारात्समीपं, द्व्यन्तरूप-

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ।
 सवशाभ्यास(श / सविधसमर्थादसवेशवत् ॥ ६१ ॥
 उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोव्ययम् ।
 संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि ॥ ६८ ॥
 नेदिष्ठमन्तिकतमं स्याद् दूरं विप्रकृष्टकम् ।
 दवीयश्च द्विविधं च सुदूरे दीर्घमायतम् ॥ ६९ ॥
 वर्तुलं निस्तलं वृत्तं बन्धुरं तूक्ष्मतानतम् ।
 उच्चप्रांशूक्षतोद्रघोच्छ्रितास्तुङ्गेथ वामने ॥ ७० ॥
 न्यह्नीचस्वर्धस्वाः स्युरवाग्रवनतानतम् ।
 अरालं वृजिनं जिह्वमूर्मिमत्कुञ्चितं नतम् ॥ ७१ ॥
 आविद्धं कुटिलं भुजं वेलितं वक्रमित्यपि ।
 ऋजावजिह्वप्रगुणौ व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ ॥ ७२ ॥
 शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः ।
 स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयानेकरूपतथा तु यः ॥ ७३ ॥

सर्गेभ्योपईत् (सू०) । निबध्नाति निकटं, संप्रोदधेति (सू०) कटच् । आसीदति स्मासन्नः । संनि-
 कृष्यते स्म संनिकृष्टः । समाने नीडमस्य सनीडं, सविधसनीडसमर्थादसवेशसंदेशेषुसामीप्ये (सू०)
 इति सामीप्यं लक्षणयात्र । समानो देशोऽस्य सदेशः । अभ्यस्यतेवाप्यतेभ्यासः । (सविध इ०) समाना
 विधा मर्यादा वेशश्चास्य ॥ ६७ ॥ कण्ठस्य समीपमुपकण्ठम् । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । अभ्यर्थते-
 भ्यर्णः, अभेश्चाविदूयं (सू०) इतीडभावः । अभिमुखमप्रमस्याभ्यग्रम् । अभित इति निपातः, अभे-
 स्तसिर्वा । नास्ति पटेन तिरस्करिष्यान्तरं व्यवधत्त्रापयान्तरम् ॥ ६८ ॥ अतिशयेनान्तिकं नेदिष्ठं, नेदी-
 योपि, अन्तिकपाठयानेदसाधौ (सू०) । दूषनेत्र दूम् । अतिशयेन दूरं दवीयः, स्थूरुदूरेति (सू०)
 यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । दृणाति दीर्घम् । आभ्यस्यत आयतं, आयतते वा ॥ ६९ ॥ वर्तते
 भ्रमति वर्तुलम् । निर्गतं तलं प्रतिष्ठास्य निस्तलं, भूमौ नास्ते तत्र वा रजो न तिष्ठति । बध्नाति गतिं
 बन्धुरम् । (उग्रतानत्) उन्नतं सदुपाधिवशादीषन्नं, यथा— कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य (कु० सं०) ।
 उच्चयित उच्चम्, डः, उद्धो वा, आचपगच्चादिवत्— मयूरव्यंसकादिर्वा (सू०) । प्रास्तुने प्रांशु ।
 उन्नमति स्मोन्नतम् । ऊर्ध्वमप्रमस्योदप्रम् । ऊर्ध्वं ध्रयति स्मोच्छ्रितम् । तुज्ज्यादत्ते तुङ्गम् । उत्तुङ्ग-
 मुन्दुरं च । वमति वामोऽस्यस्य वा वामनः ॥ ७० ॥ निवतमवति न्यक् । निघ्नं चीयते नीचं, नीचै-
 र्विद्यतेस्य वा । खर्वति खर्वः । हसति हस्वः । अवनतमप्रमस्यावाग्रं, अधोमुखमित्यर्थः । अवनमति
 स्मावनतम् । आनमति स्मानतम् । इयति— अराः सन्ति वास्य— अरालम् । वज्यते वृजिनम् ।
 जी(ही)यते जह्वाति वा जिह्वम् । (ऊर्मिमत्) ऊर्पयो भङ्गाः सन्त्यस्य । (कुञ्चिनं) कुञ्च गति-
 वैकल्ये । नमति स्म नतम् ॥ ७१ ॥ आविध्यत आविद्धम् । भुजो कौटिग्ये, भुजम् । वेलति वेलितम् ।
 वक्षति वक्रं, रक् । भङ्गुरं च । इयति ऋज्यते वा ऋजुः । प्ररुष्टो गुणोऽस्य सृष्टो गुणेन मौर्व्या वा
 प्रगुणः । व्यस्यते विपर्यस्यते स्म व्यस्तम् । आकोल्येकीभवति— आकुलम् ॥ ७२ ॥ शाश्वद्रवः शाश्वतः,
 अव्ययानांभमात्रेदिलोयः (वा०), आराच्छधतेर्नैव्यते (इ०) । शाश्वतिकोपि । ध्रुवः, ध्रुव स्थैर्यं ।
 नियतं भवं निखं, ख्येनेध्रुवे (वा०) इति ल्य । (सदातन इ०) सदाभवः सनाभवश्चेति, सार्यं
 चिरमिति (सू०) द्यस्तुद् च । तिष्ठति तच्छीलः स्थास्तुः, ग्लाजिस्थश्चम्नुः (सू०) । अतिशयेन
 स्थिरः स्थेयान्, प्रियस्थिरेति (सू०) स्थादेशः ॥ ७३ ॥ एकरूपो निर्विकारः । निरवधिं कालं

कालव्यापी स कूटस्थः स्थावरो जङ्गमेतरः ।
 चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ॥ ७४ ॥
 चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ।
 चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥ ७५ ॥
 अतिरिक्तः समधिको दृढसन्धिस्तु संहतः ।
 खक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम् ॥ ७६ ॥
 जरटं मूर्तिमन्मूर्तं प्रवृद्धं प्रौढमेधितम् ।
 पुराणे प्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाः ॥ ७७ ॥
 प्रत्यग्रोभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः ।
 नूतनश्च सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु ॥ ७८ ॥
 अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीबमव्ययम् ।
 प्रत्यक्षं स्यादैन्द्रियकमत्यध्य(प्रत्य)क्षमतीन्द्रियम् ॥ ७९ ॥

व्याप्नोति स्थिरत्वात् (कालव्यापी) । कूटेनाचलत्वेन तिष्ठति कूटस्थः, आत्माकाशादिः । तिष्ठति
 तच्छीलः स्थावरः शैलादिः, स्थेशभासंति (सू०) वरच् । जङ्गमात्प्रणिनोऽन्यः (जङ्गमेतरः) ।
 (चरिष्णुः) चरेस्ताच्छील्ये- इष्णुच् । भृशं गच्छति जङ्गमः, अकौटिल्येप्यभिधानाद्यङ् (ज्ञा०) । (चरं)
 चरेरचि चरिचलिपतीति (वा०) वा द्विर्भाव आगागमश्च । त्रस्यति चलत्वात्त्रसम् । इङ्गतीङ्गं,
 इमि गत्यर्थः ॥ ७४ ॥ चलति तच्छीलश्चलनं, चलनरादार्थाद्युच् (सू०) । (कम्पनः) कम्पते
 तच्छीलः, युच् । (कम्पः) नमिकम्पीति (सू०) रश्च । लुड विलोडनेस्मल्लोलम् । (चलाचलं)
 चरिचलीति (वा०) द्वित्वमागागमश्च ॥ ७५ ॥ अतिरिच्यतेतिरिक्तः । सम्यगध्युपरिभवः समधिकः ।
 संहन्यते स्म संहतेऽच्छिद्रः । खक्ख हसने, कक्खटमित्येके । (कठिनं, कठोरं) कठ कृच्छ्रजीवनेऽस्मा-
 दिनच्- ओरंश्चौणादिकौ । कृणाति कूरम् । नियतं तिष्ठति निष्ठुरम् । (दृढं) दृढ वृद्धौ, क्ते, दृढो बल-
 वति साधुः (दृढःस्थूलबल्योः) ॥ ७६ ॥ जीर्यति जरटम् । मूर्च्छति मूर्तम् । नवैकार्था इत्येके । प्रोढ्यते
 स्म प्रौढम्, प्रादूहोढोढिष्विति (वा०) वृद्धिः । (एधितं) एध वृद्धौ । पुराणि नवं (भवं) पुरा-
 णम्, नश्चपुराणे (वा०) । (प्रतनं, इ०) पुरात्- तनतनौ प्रादेशश्च भवार्थे (नश्चपुराणेप्रात्) । पुरा-
 भवं चिरंभवं, सायंचिरमिति (सू०) द्युस्तुच्, निर्देशान्मान्तत्वम् ॥ ७७ ॥ प्रतिनवमप्रमस्य प्रत्यग्रः ।
 अभीनूयतेभिनवं, णु स्तुतौ । नव एव नव्यः । (नवीन इ०) नवस्यनूभावे तनूतनखाश्चप्रत्ययाः
 (वा०), यच्च । सयस्कश्च । सुष्ठु कुत्सितं प्रियते म्लायति वा सुकुमारं, कुमार क्रीडायामित्यस्माद्वा ।
 मृयते मृदु । (मृदुलं) गुणमात्रवृत्तित्वे लच् ॥ ७८ ॥ अन्वक्ष्यलन्वक्- कान्तोव्ययत्वाःप्रागादिवत्
 अक्षस्य पश्चादन्वक्षम्, अक्षेण रथो लक्ष्यते । पदस्य क्रमस्य पश्चादनुपदं, पश्चादर्थेव्ययभावः । अनु-
 गच्छत्यनुगं, डः । तत्रैतत्त्रयं (अन्वक्, अन्वक्षं, अनुपदं च) अव्ययं वर्तते, क्लीबत्वं तु द्वयोः
 (अन्वक्षं, अनुपदं च) । अक्षिणी प्रतिगतं प्रत्यक्षं, अत्यादयःकान्ताथर्थेद्वितीयाया (वा०) इति
 समासः । इन्द्रियेषु भवमैन्द्रियकम् । अक्षेष्वाधिकृतमध्यक्षं, तदतिकान्तमत्यध्यक्षम् ॥ ७९ ॥ एकं तननम-

एकतानोनन्यवृत्तिरे(रै)काग्रैकायनावापि ।
 अप्येकसर्ग एकादशोप्येकायनगतोपि सः ॥ ८० ॥
 पुंस्यादिः पूर्वपौरस्यप्रथमाद्या अथास्त्रियाम् ।
 अन्तो जघन्यं चरममन्यपाश्चात्यपश्चिमम् ॥ ८१ ॥
 मोघं निरर्थकं स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्लवणम् ।
 साधारणं तु सामान्यमंकाकी त्वेक एककः ॥ ८२ ॥
 भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोन्येतरावपि ।
 उच्चावचं नैकभेदमुच्चण्डमवलम्बितम् ॥ ८३ ॥
 अरुंतुदं तु मर्मस्पृगबाधं तु निरर्गलम् ।
 प्रसव्यं प्रतिकूलं स्यादपसव्यमपशु च ॥ ८४ ॥
 वामं शरीरे सव्यं स्यादपसव्यं तु दक्षिणम् ।
 संकटं ना तु संबाधः कलिलं गहनं समे ॥ ८५ ॥

विच्छिन्नो विस्तारोऽस्यैकतानः । अनन्यैकरूपा वृत्तिर्यापरोस्यानन्यवृत्तिः । एकमघं पुरोगतं ज्ञेयमस्यैकाग्रः,
 स्वार्थेऽण्वा । एकमयनं गतिरस्यैकायनः । एकः सर्गो निश्चयोऽस्यैकसर्गः । एकमयनं गतः (एकायन-
 गतः) ॥ ८० ॥ आदीयते प्रथममित्यादिः, धर्मवृत्तित्वेऽप्यजहृद्धिङ्गं, यथा— आदिर्गर्गकुलम् । धर्म-
 वृत्तित्वे भवे यत्, आयो वाच्यलिङ्गः— अन्यवत् । पूर्वति पूर्वः । पुरो भवः पौरस्यः, दक्षिणपश्चात्पुर-
 सस्यक् (सू०) । प्रथते प्रथमः । आदिमोऽग्रिमश्च । अमत्यन्तः, धर्मे (मि) वृत्तित्वेऽप्यर्त्तलिङ्गः, यथा—
 कुलस्यान्तः प्रमु स्त्रियः । जघने भवो जघन्यः, दिगादिभ्योयत् (सू०) । चरति चरमः । पश्चाद्भवः
 पाश्चात्यः— पश्चिमः, दक्षिणपश्चात्पुरसस्यक् (सू०), अप्रादिपश्चाद्भिमच् (सू०) । अन्तिमोऽपि ॥ ८१ ॥
 मुह्यन्त्यास्मिन्मोघः, न्यङ्क्वादिवात् (सू०) कुलम् । (स्पष्टं) स्पष्ट बाधनस्पर्शनयोः । स्फुटति
 बहिः प्रकाशते स्फुटम् । प्रकृष्टं व्यज्यते स्म प्रव्यक्तम् । उद्वणयुल्लवणं, पृषोदरादिवात् (सू०) पक्षे
 लः । एतौ पूर्वत्र संवन्ति । उद्धतमुत्कटमुद्विक्तं च । समानमाधारणमस्य साधारणम् । समानं मान-
 मस्य सामान्यं, भावे (स्वार्थे) ध्यव् । (एकाकी, इ०) एकादाकिनिचासहाये (सू०), चात्कन्-
 लुकौ च ॥ ८२ ॥ भिन्न इत्यर्थः । त्वोन्यार्थः सर्वनाम, यथा— उत त्वः पश्यन्न ददर्शे वार्चं [च्यं]
 (निरुक्तं) । एत्येकः, यथा— इत्येके मन्यन्ते, यत्कात्यः— प्रधानान्यासहायेषु संख्यायां चैक इष्यते ।
 अनित्यन्यः, अघ्न्यादिः (उ०) । (अन्यतरः) तरप्स्वार्थे— अल्पाचूतरवत् (सू०) । एति— इतरः ।
 उदक्चावाक्चोच्चावचं, उन्नतं चावनतं च वा, मथूरव्यंसकादिः (सू०) । नैकशब्दः सुषुपेति (सू०)
 समासात्, नानाप्रकारमित्यर्थः । उच्चण्डते— उच्चण्डम् । अवलम्बतेवलम्बित [म्वन]म् । अत एव
 उच्चण्डं जानुलम्बि चेति पेटुः । केचित्त्विलम्बितमित्याशुकार्यमाहुः, उच्चण्डमुत्तालमिति हि
 सभ्याः ॥ ८३ ॥ अरुंषि तुदत्यरुंतुदं, विध्वरूपोस्तुदः (सू०) इति खच् । (मर्मस्पृक्) स्पृश उप-
 तापे, मर्मव्यथकमित्यर्थः । निष्क्रान्तमर्गलाया निरर्गलमानयन्त्रणम् । उद्दाममुच्छृङ्खलं च । (प्रसव्यं,
 अपसव्यं) प्रगतं— अपगतं सव्याद्वामादित्यर्थः, सव्यशब्दो हि— आराच्छब्दवद्वामदक्षिणार्थः । प्रतीपं कूला-
 त्प्रतिकूलं, लक्षणया विरुद्धार्थं प्रतिलोमवत् । अपतिष्ठत्यपशु, कुः, सुषामादिवात् (सू०) पत्वम् ।
 विपरांतं विलोमं च ॥ ८४ ॥ वम्यते वामम् । सूयते सव्यं, पु प्रसवे । शरीर इत्येव । अपक्रान्तं सव्या-
 दपसव्यम् । दक्षिणं, दक्ष वृद्धौ । संकटस्यावृणाति संकटं, संप्रोदश्चकटज्वा (सू०), विशेष्यलिङ्गम् ।
 पुंलिङ्गस्तु संघट्टाध्यन्तेस्मिन् संबाधः । कश्यते क्षिप्यतेत्रान्यत्कलिलम् । गाह्यते व्याप्यत्वाद्गहनम् ॥ ८५ ॥

संकीर्णं संकुलाकीर्णं मुण्डितं परिवापितम् ।
 ग्रन्थितं संदितं दृढं विसृतं विसृतं ततम् ॥ ८६ ॥
 अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्प्राप्तप्रणिहिते समे ।
 वेल्लितप्रेङ्खिताधूतचलिताकम्पिता ध्रुते ॥ ८७ ॥
 नुत्तनुष्ठास्तनिश्चूताविद्धक्षितेरिताः समाः ।
 परिक्षितं तु निवृतं मूषितं मुषितार्थकम् ॥ ८८ ॥
 प्रवृद्धप्रसृते न्यस्तनिमृष्टे गुणिताहते ।
 निदिग्धोपचिते गूढगुप्त गुण्ठितरूपिते ॥ ८९ ॥
 द्रुतावदीर्णे उद्गूर्णोद्यते कारितशिक्षिते (काचितशिक्षिते) ।
 घ्राणघ्राते दिग्धालिते समुदक्तोद्धते समे ॥ ९० ॥
 वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमावृतम् ।
 रुग्णं भुम्भथ निशितक्ष्युतशातानि तेजिते ॥ ९१ ॥
 स्याद्विनाशोन्मुखं पक्कं ह्रीणहीनौ तु लज्जिते ।
 वृत्ते तु वृतवावृत्तौ संयोजित उपाहितः ॥ ९२ ॥

संकीर्णं निरन्तरं व्याप्तम् । संकोलितं निरन्तरीभवति संकुलम् । एतान्पूर्वत्र संबन्धन्ति व्याप्य-
 र्थत्वात् । (मुण्डितं) मुडि खण्डने । (परिवापितं) परिपूर्वो वपिर्मुण्डनार्थः, यथा— मद्रात्परिवापणे
 (सू०) । संहितं दितं यत्रेति संदितं, दोवखण्डने । संदानितं संयमितं बद्धं निगडितं च । दृढं, दृभी
 ग्रन्थे । विसरति स्म विस्तीर्यते स्म तन्यते स्म (विसृतं, इ०) ॥ ८६ ॥ स्मृत्यर्थवहितमन्तर्गतम् ।
 प्रणिधायते स्म प्रणिहितम् । (वेल्लितं) वेल्ल चलने । (प्रेङ्खित) इखि गत्यर्थः । ध्रुत् ध्रुत् वेत्युभयः
 पाठः । प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥ ८७ ॥ (नुत्तं, नुन्नं), नुदविदेति (सू०) वा
 निष्ठा नत्वम् । अस्यते स्मास्तम् । निष्ठाव्यते स्म निष्ठयूतम् । आविध्यते स्माविद्धम् । परिक्षिप्यते सम-
 न्ताद्वेद्यते स्म परिक्षितम् । नियतं व्रियते स्म निवृतम् । परीतं परिवेष्टितं बलितं परिकृतं परिचारितं
 च । मुषिः क्रयादिः, मूषिर्भ्र्वादिः ॥ ८८ ॥ आहन्यते स्म— एकादिरङ्कोङ्कान्तरेणाभ्यस्यते— आह-
 तम् । द्वे द्वे तुल्यार्थे । गुण्ठितं गुण्डितमाहुः । रूपिलौकिको व्याप्त्यर्थः, यथा— अन्तर्गिरिरेणुरूपितः
 (किरा०) । प्रवर्धते, प्रसरति, न्यस्यते, निसृज्यते, गुण्यते, आहन्यते, निदिह्यते, उपचीयते, गुह्यते,
 गुन्यते, गुण्यते, रुध्यते ॥ ८९ ॥ द्रुयते, अर्द्धयते, उद्गूर्यते । द्रुतमत्र विभिन्नम् । (उद्-
 गूर्णं) गुणी उद्यमे । कार्यते शिक्षां कारितः । प्रायतं स्म प्राणं, नुदविदोन्देति (सू०) वा निष्ठा
 नत्वम् । समुदच्यते समुदक्तं, अञ्चनपादाने (सू०) इतीप्नास्ति ॥ ९० ॥ बलयः संजातोस्य बलयि-
 तम् । (संवीतं) व्येज् संवरणे । (रुग्णं) रुजो भङ्गः । (भुम्भं) भुज भौटिष्ये । (शातं, निशित) शो
 तनूद्धरणं, शाच्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इति वेत्वम्, उपसर्गप्राधान्यं च । शितनिशातौ च । (क्ष्युतं)
 क्षु तंजने । (तेजितं) तिज निशाने ॥ ९१ ॥ पक्कं पक्कं फलादि, पक्वः (सू०) इति निष्ठा
 वत्वम्, आहुश्च— ओषध्यः फलपाकान्ताः (धन्व०) । जिहोति स्म (ह्रीणहोतौ), नुदविदोन्देति (सू०) वा
 नत्वम् । व्रियतं वृतः । वर्तते व्र्यते वा वृतः । वावृत्तः, वृत्तु— वावृत्तु वरणे वर्तने], इत्थमवुद्धं वृत्त-
 व्यावृत्ताविति पेटुः, लक्ष्येपि— ततो ववृत्तमानसति (—त्यमाना संति) भट्टिः । उपाधीयते स्मोपाहितः
 ॥ ९२ ॥ (स्यन्नं) स्यन्दू स्रवणे । (रीणं) रीङ् स्रवणे, स्वाद्यश्रोदितः (ग०) । (स्तुनं) णु उद्वि-

प्राप्यं गम्यं समासाद्यं स्यञ्चं रीणं स्तुतं स्तुतम् ।
 संगूढः स्यात्संकलितोवगीतः ख्यातगर्हणः ॥ ९३ ॥
 विविधः स्याद्बहुविधो नानारूपः पृथग्विधः ।
 अवरीणो धिक्कृतश्चाप्यवध्वंस्तोवचूर्णितः ॥ ९४ ॥
 अनायासकृतं फाण्टं स्वनितं ध्वनितं समे ।
 वद्धे संदानितं मृतमुद्धितं संदितं सितम् ॥ ९५ ॥
 निष्पक्वे कथितं पाके क्षीराज्यहविषां शृतम् ।
 निर्वाणो मुनिवह्न्यादौ निर्वातस्तु गतेनिले ॥ ९६ ॥
 पक्वं परिणते गूनं हन्ने मीढं तु मूत्रिते ।
 पुष्टे तु पुषितं सोढे शान्तमुद्धान्तमुद्गते ॥ ९७ ॥
 दान्तस्तु दमिते शान्तः शमिते प्रार्थितेर्दितः ।
 ज्ञप्तस्तु ज्ञापिते छन्नश्छादिते पूजितेऽश्रितः ॥ ९८ ॥
 पूर्णस्तु पूरिते क्लिष्टः क्लिशितेवसिते सितः ।
 पुष्टप्लुष्टोषिता दग्धे तष्टत्वष्टौ तनूकृते ॥ ९९ ॥
 वेधितच्छिद्रितौ विद्धे विन्नचित्तौ विचारिते ।
 निष्प्रभे विगतारोकौ विलीने विद्रुतद्रुतौ ॥ १०० ॥

रणे । विरुद्धमवगीयतेवगीतः ॥ ९३ ॥ विवित्रा विधा प्रकारोऽस्य विविधः । बहुरूपः पृथग्रूपो नाना-
 विधश्च । (अवरीणः) अवति विरुद्धार्थः । चूर्णेनावध्वस्तोवचूर्णितः, सत्यापपाशेति (सू०) णिचि-
 क्तः ॥ ९४ ॥ धुधस्वान्तध्वान्तलम्लिश्वरिध्वफाण्टवाढानीति (सू०) फणः फाण्टं साधुः, त्रिकला-
 कपायादिसारम् । (स्वनितं, ध्वनितं) मनस्तमसोरन्यत्रेत् । (संदानितं) दान अवखण्डने । (मृतं)
 मूढ बन्धने । यतिस्यतीति (सू०) इत्वे- उद्धितं संदितं च । पित्र बन्धने, सितः ॥ ९५ ॥ निःशेषेण
 पक्वं निष्पक्वम् । श्रातेः श्रपेथ शृतपाके (सू०) इति साधुः । निर्वाति स्म निर्वाणः, वातादन्यत्र
 शान्त्यर्थे साधुः (निर्वाणोऽवाते) । आदिशब्दान्निर्वाणं मुक्तिर्नवृत्तिश्च, यथा- प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु
 किमन्यैर्दर्शनान्तरैः । निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥ निर्वाति निर्वातः, गतो वात इत्यर्थः ॥ ९६ ॥
 परिणमतेवस्थान्तरं प्राप्नोति स्म, यथा- परिपक्वधीः । (गूनं) गुरीपोत्सर्गे, दुग्गोर्दधिश्च (वा०) ।
 (मीढं) मिह सेचने, द्रुलोपपूर्वेऽस्यदीर्घाणः (सू०) । पुष्यति स्म पुष्टम् । पोषति स्म पुषितम् । सद्यते
 स्म सोढं, सहिवहोरोदवर्णस्य (सू०) । (उद्धान्तः) दुग्गम उद्गिरणे ॥ ९७ ॥ (दान्तः) वादान्त-
 शान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः (सू०) इति प्यन्तात्कते वा साधुः । एवं शान्तादयः । अर्दं गतौ
 याचने च, अर्दितः । मारणादन्यत्र मित्वेपि ज्ञप्तः सामान्येन निपातनात्, यथा- आज्ञापितः, आज्ञप्तः ।
 (अश्रितः) अश्वः पूजायाम् (सू०) इतीड् नलोपभावश्च ॥ ९८ ॥ (क्लिष्टः) क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः
 (सू०) इति वेट् । (सितः) पान्तकर्मणि, यतिस्यति मास्येति (सू०) इत्वम् । (पुष्ट इ०) पुष्ट प्लुषु उष
 दाहे । (तष्ट इ) तक्ष्ण त्वक्ष्ण तनूकरणे ॥ ९९ ॥ (वेधितः) विध्व विधानेनैकार्थः । छिद्यते स्म छिद्रितः,
 छिद्रं संजातं वास्य । व्यधेः क्तः, विद्धः । विद विचारणे, नुःविदोऽन्देति (सू०) नत्वं, यदाह- वेत्तेर्विन्न-
 श्वचित्च (भाष्यव०) । नास्ति रोको रोचनमस्यारोकः । (विलीनः) लीङ् द्रवीकरणे ॥ १०० ॥

सिद्धे निर्वृत्तनिष्पत्तौ दारिते भिन्नभेदितौ ।

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्नुसंतते ॥ १०१ ॥

स्यादहिते नमस्यितनमसितमपचायितार्चितपाचितम् ।

वरिवसिते वरिवस्यितमुपासितं चोपचरितं च ॥ १०२ ॥

संतापितस्तु तप्तो धूपितधूपायितौ च दूनश्च ।

हृष्टो मत्तस्तुतः प्रह्वजः प्रमुदितः प्रीतः ॥ १०३ ॥

छिन्नं छातं लूनं कृत्तं दातं दितं छितं वृक्कणम् ।

स्वस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं च गलितं च ॥ १०४ ॥

लब्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च ।

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ॥ १०५ ॥

आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च ।

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च ॥ १०६ ॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानिते च परिभूतम् ।

न्यस्तं त्यक्तं हीनं विधुतं समुज्झितं धूतमुत्सृष्टे ॥ १०७ ॥

(भिन्न ६०) भिदिः— रुधादिश्रुरादिश्चेति क्— इट् । ऊतं, ऊथी तन्नुसंताने, कः, लोपोव्योर्बलि (सू०) । स्यूतं, षिवु तन्नुसंताने, च्छोःशूडिति (सू०) वस्त्रोत्पत्तम् । उतं, वेच् तन्नुसंताने, कः, संप्रसारणम् । तन्नुभिः संतते विस्तृते ॥ १०१ ॥ (नमस्यितं, इ०) नमोवरिवइति (सू०) नमसः पूजायां क्यच्, क्यस्यविभाषा (सू०) इति यस्य वा लोपः । (अपचायितं, इ०) अपचितश्च (सू०) इति चायेर्वा साधुः । पूजितं च । वरिवसः परिचर्यायां क्यच् ॥ १०२ ॥ (संतापित इ०) तपिश्रुरादिर्भादिश्च । (धूपित इ०) गुपधूपेति (सू०) आयः, आयादयआर्धधातुकेवा (सू०) । (दूनः) दूङ् परितपे, स्वादयओदितः (ग०) इति निष्ठा नत्वम् । प्रह्वजः स्म प्रह्वजः, ह्वादेनिष्ठायां (सू०) इति ह्रस्वः ॥ १०३ ॥ हृष्टादिभ्यश्च (सू०) इति नत्वे लूनम् । छो छेदने, शाच्छोरन्यतरस्याम् (सू०) इतीत्वं वा (छातं, छितं) । दाप् लवने, अस्मादातम् । दो अवलण्डने, अस्माद् द्यतिस्यतीति (सू०) इत्वे दितम् । वृक्ष्यते स्म वृक्कणं, ओत्रथू छेदने । स्कन्नं, स्कन्दिद् गतिशोषणयोः । पन्नं, पद गतौ । एते हस्तादेः पतितेर्थे वर्तन्ते ॥ १०४ ॥ प्राप्तं कर्मणि, प्राप्तप्रणिहिते समे इति कर्तरि । विन्नं, विदुः लाभे । भावितं, भू प्राप्तौ, आपृषाद्वा (ग०) इत्यस्य वा णिच्, पक्षे भूतं, यथा— इत्थंभूतम् । आसादितं, आङः षद पद्यर्थे णिच् । अन्वेषितं, जेषृ णेषृ ऐच् गतौ । अन्विष्टं, इषेः तीषसहेति (सू०) वेट् । गवेष मार्गणे । मार्ग अन्वेषणे । मृग अन्वेषणे ॥ १०५ ॥ आ—अद्यते—आर्द्रः पटादिः । सार्द्राद्गुणेन वर्तत इति सार्द्रः । तिम छिम आर्द्राभावे । (समुन्नं, इ०) उन्दीं क्रेदने, नुदविदोन्देति (सू०) वा नत्वम् । (गोपायितं, इ०) गुपेः, आयादयआर्धधातुकेवा (सू०) ॥ १०६ ॥ (अवगणितं) अवेति विपर्ययेर्थे । अवमतं, मन ज्ञाने । अवमानितं, मनिश्रुरादिः, मान पूजायां वा । अनादृतं च । हीयते हीनम्, ओहाक् त्यागे, निष्ठा नत्वं (ओदितश्च), घुमास्थागेति (सू०) इत्वम् ॥ १०७ ॥ (उक्तं, उदितं) क्ते वचिवदोः संप्रसारणम् । (अभिहितं) अभिपूर्वो धाव्—उक्त्यर्थः, दधातेर्हिः (सू०) । (बुद्धं) बुध अवगमने—अनिट् । (बुधितं) बुधिरवबोधने सेट् । मनु अवबोधनेस्मान्मनितं, कृती-चृतीचृतीनामोदितकरणेन सेऽसिचिकृतचृतचृदचृदचृतः (सू०) इति विकल्पे, यस्यविभाषा (सू०) इति

उक्तं भाषितमुदितं जल्पितमाख्यातमभिहितं लपिते ।
 बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ॥ १०८ ॥
 ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं प्रतिज्ञातम् ।
 संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोपश्रुतोपगतम् ॥ १०९ ॥
 ईलितशस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपानितानि ।
 अपि गीर्णवर्णितमिष्टुतेडितानि स्तुतार्थानि ॥ ११० ॥
 भक्षितचर्वितलिप्तप्रत्यवसितगिलितखादितप्सातम् ।
 अभ्यवहृताज्जगधग्रस्तगलस्ताशितं भुक्ते ॥ १११ ॥
 क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठप्रेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठबंहिष्ठाः ।
 क्षिप्रभुद्राभीप्सितपृथुपीवरबहुप्रकर्षार्थाः ॥ ११२ ॥
 साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठह्रस्विष्ठवृन्दिष्ठाः ।
 बाढव्यायतबहुगुरुवामनवृन्दारकातिशये ॥ ११३ ॥

इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनात् । मतं तु मन्यते । वेत्तेस्तु विदितं, निष्ठा । प्रतिपन्नं, पद गतौ, सर्वे गत्यर्थो
 ज्ञानार्थो इति ॥ १०८ ॥ ऊर्यूरुरी तु विस्तारेङ्गीकारे च गतिसंज्ञाः (ऊर्योदिचिवडाचश्च), तेन
 ऊररीकृतमपि । (संगीर्णं) समःप्रतिज्ञाने (सू०) इति संगीरङ्गीकारार्थः, गू शब्दे ॥ १०९ ॥ ईलितं,
 ईड तुस्तौ, डलयोरेकत्वम् । (शस्तं) शंसु स्तुतौ । (पणायितं, इ०) पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च,
 आयादयार्धधातुकेवा (सू०) । अपि स्वार्थे, उपसर्ग इत्येके । गीर्णं, गू शब्दे ॥ ११० ॥ लिप्तस्थाने
 लीढं पेढुः । (प्रत्यवसितं) प्रत्यवपूर्वः स्यतिर्भोजने वर्तते । (गिलितं) गृ निगरणे, अचिविभाषा
 (सू०) इति लत्वम् । (प्सातं) प्सा भक्षणे । (अभ्यवहृतं) अभ्यववपूर्वो हृज् भोजने । अद्यते
 स्मान्नं, अदोन्ने (सू०) इति निपातनात्साधुः । (जगधं) अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति
 पक्षे जग्धिः । वाच्यं चात्र— ब्राह्मण्यो ब्राह्मणहितो वीतदम्भस्त्वक्त्वमवः । असंमतः प्रणाप्यः स्याच्चक्षुष्यः
 प्रियदर्शनः ॥ वैरागिको विरागार्हः शंसितस्तु सुनिश्चितः । ईड्यालुः कुहनो गोष्ठश्चान्यद्वेष्टा स्वगोहमः ॥
 [गोष्ठश्चः, अचतुरेति (सू०) साधुः] । तीक्ष्णोपायेन योन्विच्छेत्स आयःशूलिको जनः । गेहेशूरो गृहे-
 नदीं पिण्डीशूरोऽथ संस्कृतः ॥ व्युत्पन्नप्रहृतक्षुण्णा अन्वेष्टानुपदी समौ ॥ नीलीरागः स्थिररङ्गे हरिद्राशग-
 कोन्यथा ॥ आसीन उपविष्टः स्यादूर्ध्वस्थोर्ध्वदमौ स्थिते । उत्पश्य उन्मुखे गृह्यः पक्षे(क्ष्ये) न्युजस्त्वधो-
 मुखे ॥ १११ ॥ अतिशयेन क्षिप्रः क्षेपिष्ठः । एवं क्षुद्रः क्षोदिष्ठः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः । एवमु-
 र्वरिष्ठः, प्रियस्थिरस्फिरोर्विति (सू०) प्रत्यस्फवर्णहादेशाः । स्थूलः स्थविष्ठः, स्थूलद्रुगुवेति (सू०)
 यणादिल्लभ्यते पूर्वस्य च गुणः । बहुलो बंहिष्ठः ॥ ११२ ॥ अतिशयेन बाढं साधिष्ठं, अन्तिकवाढयोर्नद-
 साधौ (सू०) । एवं दीर्घो द्राधिष्ठः । स्फिरः (बहुः) स्फेष्ठः । गुरुगौरिष्ठः । ह्रस्वो ह्रस्विष्ठः । वृन्दारको
 वृन्दिष्ठः, प्रियस्थिरिति (सू०) आदेशः । वाच्यं चात्र—प्राग्ये प्रामेयकप्रामाणावाच्छिन्नो बलाद्धृतः ।
 चोारते मुषितं मुष्टं स्थपुटं तु नतोन्नतम् ॥ उत्पाटितोन्मूलितार्थमुद्धृतं बर्हिते वृद्धम् । अचित्तं निचितं पूर्णं
 पूरितं निभूते भूतम् ॥ प्रतिश्रितं प्रविष्टं स्यादन्तर्गड्ग निरर्थके । न्याचितं स्यादधः क्षिप्तं क्षिप्तमूर्ध्वमुद-
 धितम् ॥ स्पष्टेऽचितं चतुर्थे तु तुरीये तुर्यमास्थिते । आकारे श्लिष्टसंपृक्तः खावने धुरितः (?) भूषितो ॥
 प्रचर्चितं प्रतीष्टं द्वेष्टामृष्ट्याक्षिगताः समाः । दयानं शीनेन्वितेन्वीतं प्रकाशप्रकटौ स्फुटे ॥ ११३ ॥
 इति विशेष्यनिघ्नवर्गः । १ ।

प्रकृतिप्रत्ययार्थाद्यैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् ।

कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्वराः ॥ १ ॥

साकल्यासंगवचने पारायणतुरायणे ।

यदृच्छा स्वैरिता हेतुशून्या त्वास्या (स्था) विलक्षणम् ॥ २ ॥

शमथस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः ।

अवदानं कर्म वृत्तं कामदानं प्रवारणम् ॥ ३ ॥

वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम् ।

विधूननं विधुवनं तर्पणं प्रीणनावनम् ॥ ४ ॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तधा (वा) रणमित्यपि ।

सेवनं सीवनं स्यूतिर्विदरः स्फुटनं भिदा ॥ ५ ॥

आक्रोशनमभीषङ्गः संवेदो वेदना न ना ।

संमूर्च्छनमभिव्याप्तिर्याच्चा भिक्षार्थनार्दना ॥ ६ ॥

प्रकृत्याद्यैः प्रकीर्णकेत्र लिङ्गमुन्नेयेत । प्रकृत्या (यथा)- अपरस्वराः सार्था यान्ति, अपरस्वराणि क्षणानि बहन्ति [अक्षराणि वदन्ति] । प्रत्ययेन (यथा)- किन्, शान्तिः, नपुंसकेभावेक्तः (सू०) ल्युट् च- आसितं, तर्पणम् । अर्थेन तु (यथा)- कर्मैव कार्मणम् । आ यश्चदाहपभेदराहचर्दीना (यथा)- यदृच्छा स्वैरिता, शमथस्तु शमः । (कर्म, क्रिया) भावकर्माणैर्मनिन् (सर्वधातुभ्योमनिन्), कृञःशच (सू०) । क्रियासंततत्वे गम्यमाने, अपरे च परे च- अपरस्वराः सार्था यान्ति, अपरे च परे च यत्र तदपरस्परं कृत्वा वा, अपरस्वराः क्रियासातत्ये (सू०) इति साधुः ॥ १ ॥ पारमयन्ते येन सकलं व्याप्नुवन्ति पारायणम् । त्वरणं तुरणं वा तः, तथा हेतुभूतया- अयन्ते येनासक्तं गच्छन्ति तत्परायणम् । या या- इच्छा यदृच्छा, यदृच्छाशक्तिजानुकारणेति (भाष्यव०) वाक्यलिङ्गात्साधुः । स्वेन- ईर्ते तच्छीलः स्वैरी, भावे तल् (तस्यभावस्तत्त्वतः), स्वैरस्य भावो वा । आसनमास्या, ण्यासश्रन्येति (सू०) युचि प्राप्ते, वाऽसरूपेण (वासरूपोस्त्रियां) ऋहलोर्ण्यन् (सू०), अस्त्रियामिति निषेधो द्वयोरेवोत्सर्गोपवादयोर्न त्वेकस्य । विगर्तं लक्षणमालोचनं यत्रेति विलक्षणमप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥ (शमथः, इ०) ओणादिकोऽथच्, घञि तु नोदात्तोपदेशस्येति (सू०) वृध्यभावः । कामक्रोधाद्यभावः शान्तिस्तपःक्लेशसहिष्णुता दान्तिः । अवदीयतेनेन- अवदानं सोत्कर्षचरितं, वृत्तं परिशुद्धं, निर्व्यूढमित्येके । (कामदानं) कामनापूर्वं दानं स्वेच्छात्याग इत्यर्थः । काम्यदानमिति तु युक्तः पाठः ॥ ३ ॥ (वशक्रिया) वशीकरणम् । वनुचनोच्यते (ग०) इत्यनेकार्थत्वात्संवननं, वनु याचने वा । मूलैराधिभिर्न्यद्वशीकरणं तत्, कर्मैव कार्मणं, तद्युक्तात्कर्मणोऽण् (सू०) । (विधूननं) धूञ् णिच्, धूञ्प्रीचोर्लुक् (वा०), ल्युट् । विधुवनमिति धू विधूनने, कृटादिवाद्ङित् (गाङ्कृटादिभ्योऽङिण्डित्) । (अवनं) अवप्रीतो ॥ ४ ॥ प्रहर्तुमुयतस्य हस्तधारणं रोधः, रक्ष्यस्य पृष्ठे हस्तस्थापनं वा । (प्रीवनं) छिविसिब्योर्दार्धश्च (चान्द्रसू०) इति वा दीर्घः । सेवनं स्यूतिः, छोःश्रुति (सू०) ऊट् । (विदरः) दृ विदारणे, ऋदोरप् (सू०) । (स्फुटनं) स्फुटः कृटादिः । भेदनं भिदा, भिद्भिदादिभ्योऽङ् (सू०) ॥ ५ ॥ अभिषज्जनं पराभिमुख्येन वाच्ययोजनमभीषङ्गः, उपसर्गस्यघर्षाति (सू०) दीर्घः । वेदना, विद वेतने, णिच्, ण्यासश्रन्येति (सू०) युच्, वेत्तेर्वा, घट्टिवन्दिबदिभ्यश्चोऽसंख्यानानात् (वा०) । ल्युटि तु वेदनम् । (संमूर्च्छनं) मुच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । अभिव्यापनं सर्वतो वृद्धिः । याचनं याच्चा, यजयाचेति (सू०) नङ् । (अर्दना) अर्द याचनेस्मात् स्वार्थोणिच्, युच् ॥ ६ ॥ (वर्धनं) वर्ध छेदनपूरणयोः । (सभाजनं)

वर्धनं छेदनेथ द्वे आनन्दनसभाजने ।
 आप्रच्छन्नमथान्नायः संप्रदायः क्षये क्षिया ॥ ७ ॥
 ग्रहे ग्राहो वशः कान्तौ रक्षणस्त्राजे रणः कृणे ।
 व्यधो वेधे पचा पाके हवो हूतौ वरो वृतौ ॥ ८ ॥
 ओषः पुंषे नयोनाये ज्यानिर्जीर्णौ भ्रनो भ्रमौ ।
 स्फातिर्वृद्धौ प्रथा ख्यातौ स्पृष्टिः पृक्तौ स्नवः स्त्रवे ॥ ९ ॥
 एधा समृद्धौ स्फुरणे स्फुरणा प्रमितौ प्रमा ।
 प्रसूतिः प्रसवे श्र्यते प्राधारः क्लमथः क्लमे ॥ १० ॥
 उत्कर्षोतिशये संधिः श्लेवे विषय आश्र(श)ये ।
 क्षिपायां क्षेपणं गीर्णिगिरौ गूरणमुद्यमे ॥ ११ ॥
 उन्नाय उन्नये श्रायः श्रयणे जप(य)ने जपः(यः) ।
 निगादो निगदे मादो मद उद्देग उद्भ्रमे ॥ १२ ॥

सभाज प्रीतिदर्शने । (आप्रच्छन्नं) आङ्पूर्वः प्रच्छिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः, यथा— आप्रच्छस्व प्रिय-
 सखममुम् (मेघ०) । वृद्धपारंपर्येणान्नमात्रायः । (क्षयः) क्षि क्षये, एरच् (सू०) । (क्षिया)
 क्षीष् हिंसायां, अङ् ॥ ७ ॥ (ग्रहः) ग्रहश्चदिति (सू०) अप् । (ग्राहः) बाहुलकाद् घञ्
 (भावे) । (वशः) वशिरण्योरुपसंख्यानः दप् (वा०) । (रक्षणः) यजयाचेति (सू०)
 भावे नङ् । रक्ष इत्यपठः, गुरोश्चदलः (सू०) इत्यकारः स्यात् । रणनं रणः, अप् ।
 (कृणे) कणोवीणायांच (सू०) । व्यधनं व्यधः, व्यधजपोरनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । वेधनं
 वेधः, विध विधाने । पचनं पचा, पित्वाद्ङ् (षिद्भिदादिभ्योङ्) । पक्तिर्बाहुल-
 कात् । (हवः) ह्वःसंसारणंच (सू०) इत्यप् । वरणं वरः, त्रियते वा, यत्कात्यः—
 तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः, वृञ् वरणे, वृङ् संभक्तौ च ॥ ८ ॥ (ओषः)
 उष दादे । (नायः) त्रिणीभुवोरनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (ज्यानिः) ग्लाम्लाज्याहाभ्योनिः (वा०) ।
 जरणं जीर्णिः, ऋत्वादिभ्यःक्तिनिष्ठावत् (वा०) । (भ्रनः) घञ् । भ्रमणं भ्रमिः, इक्कृयादिभ्यः (वा०) ।
 (स्फातिः) स्फायी वृद्धौ । प्रथनं प्रथा, घटादयःषितः (ग०) इत्यङ् । पृक्तिः, पृची संपर्के ।
 (स्नवः) ण्ण प्रस्रवणे ॥ ९ ॥ विधा समृद्धावित्येके पेटुः । एधनमेधा, षिद्भिदादिभ्योङ् (सू०) । स्फुरणं
 स्फुरणा, स्फुर चलने कुटादिः । (प्रमितिः) माङ् माने, किन्, यतिस्थतीति (सू०) इत्वम् ।
 (प्रमा) आतश्चोपसर्गे (सू०) इत्यङ् । (प्रसूतिः, इ०) घूङ् प्राणिगर्भविमोचने, घू प्रसवे वा ।
 (श्र्योतः) श्र्युतिर् धरणे । (प्राधारः) घृ क्षरणदीप्त्योः । (क्लमथः) औणादिह्योयथच्, क्लमथुरि-
 त्यपठः ॥ १० ॥ ऊर्ध्वं कर्षणं (उत्कर्षः) । (संधिः) उपसर्गोद्योक्तिः (सू०) । विषीयतेत्र
 विषयः, विषिणोति वा, आश्रयस्थानम् । (क्षिपा) भिदादित्वाद्ङ् (षिद्भिदादिति) । गिरणं गिरिः,
 इक्कृयादिभ्यः (सू०) । कुटादित्वाद् गुणमाहुः, चुरादेर्गोरणमपि । अडउयमे (ग०) इति निपा-
 तनादुद्यमः ॥ ११ ॥ ऊर्ध्वं नयनमनुसरणं वोत्रायः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । (उन्नयः)
 बाहुलकाद्— एरच् (सू०) (श्रायः) त्रिणीभुवोरनुपसर्गे (सू०) इति घञ् । (जपः) व्यधजपो-
 रनुपसर्गे (सू०) इत्यप् । (निगाद इ०) स्फुक्कथने, नौगदनदेति (सू०) वा घञ् । (मदः)
 मदीनुपसर्गे (सू०) इत्यर् । (मादः) सधनादस्थयोऽश्चन्द्रासि (सू०) इति निपातनाद् घञ् ।
 (उद्देगः) ओविजी भयचलनयोः, घञ् ॥ १२ ॥ (परिमलः) संज्ञापूर्वकत्वाद् वृथ्यभावः । अभ्यु-

विमर्दनं परिमलोभ्युपपत्तिरनुग्रहः ।
 निग्रहस्तु विरोधः स्यादभियोगस्त्वभिग्रहः ॥ १३ ॥
 मुष्टिवन्धस्तु संग्राहो डिम्बे डमरविप्लवौ ।
 बन्धनं प्रसितिः स्वारः (तिश्चरः) स्पर्शः स्पृष्टोपतत्तरि ॥ १४ ॥
 विकारो विप्रकारः स्यादाकारस्त्वङ्ग इङ्कितम् ।
 परिणामो विकारे द्वे समे विकृतिविक्रिये ॥ १५ ॥
 अपहारस्त्वपचयः समाहारः समुच्चयः ।
 प्रत्याहार उपादानं विहारस्तु परिक्रमः ॥ १६ ॥
 अभिहारोभिग्रहणं निर्हारोभ्यवकर्षणम् ।
 अनुहारोनुकारः स्यादर्थस्यापगमे व्ययः ॥ १७ ॥
 प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्प्रवहो गमनं बहिः ।
 वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥ १८ ॥
 हिंसाकर्माभिचारः स्याज्जागर्या जागरा द्वयोः ।
 विघ्नोन्तरायः प्रत्यूहः स्यादुपघ्नोन्तिकाश्रये ॥ १९ ॥

पत्त्यादिर्दानादिभिः स्वीकारे वर्तते । (अनुग्रहः) प्रहेः- प्रहृष्ट- (सू०) इत्यप् । नियमनाय
 ग्रहणं निग्रहः, निरोध इति पाठ्यम्, विग्रहो विरोध इति वा । अभिमुख्येनोद्यमः (अभियोगः) ॥ १३ ॥
 समिमुष्टौ (सू०) इति घञ्, संग्राहो मल्लस्य । डयनं विद्रवो डिम्बः, डीङ् गतौ, अशस्त्रकलहः,
 लुण्ठ्यादिरित्येके । डयनं डमरः । (प्रसितिः) षिञ् बन्धने । स्तृ शब्दोपतापयोः, स्वरति स्वारः ।
 (स्पर्शः) पदरुज- (सू०) इत्यत्र स्तृशउपतापएव (वा०) इति कर्तरि घञ् । (स्पृष्टा) वाऽसरू-
 पात्तृच् (वासरूपोस्त्रियाम्) ॥ १४ ॥ निकृष्टं करणं निकारः खलीकारः । (इङ्कः, इङ्कितं) भावे
 घञ्क्तौ । इङ्किताकाराभ्यां भावज्ञानमित्यादौ गोबलीवर्दन्त्यायेन- इङ्गितं चेष्टितम् । आकृतिग्रहणमाकारो
 मुखरागादिरिति कौटिल्यो व्याख्यत्, अयं त्वनयोराशयज्ञापकत्वादैक्यं मन्यते । विकारेथे त्रयो
 वर्तन्ते, द्वयोस्तु साम्यं स्त्रीत्वात् ॥ १५ ॥ (अपहारः) हानिरित्यर्थः । उपसर्गवैचित्र्यादर्थभेदः ।
 (समाहारः) अनेकस्यैकत्राध्यावापः । (प्रत्याहारः) एकत्र ढौकनं- अन्नादिकविषयेभ्य इन्द्रियाणा-
 माकर्षणं च । (विहारः) क्रीडासंचारः ॥ १६ ॥ (अभिहारः) आभिमुख्येन हरणम् । (निर्हारः)
 युक्त्या निःसाराकर्षणम् । अनु सादृश्ये । (व्ययः) व्यय वित्तसमुत्सर्गे ॥ १७ ॥ प्रारम्भो वहनस्य
 प्रवाहः कार्यारम्भः, अविच्छिन्ना जलादेः प्रवृत्तिर्वा । (प्रवहः) गोचरसंचरति (सू०) साधुः, बाहु-
 लकादज्वा । द्वौ द्वौ भिन्नार्थौ, विविधं यमनं वियामः, उपरतिमात्रं यमः, संयमनं संयमः, यमःसमुपनि-
 विषुचेति (सू०) वा घञ् ॥ १८ ॥ अभिभविर्तुं चरणं मारणोच्चाटनादिकृत्यासाधनम् । (जागर्या)
 इच्छा (सू०) इत्यत्र जागर्तैरकारोवावक्तव्यः (वा०) पक्षे क्यप्, जाग्रोविचिण्णलुडित्सु (सू०) इति
 गुणः, घञि तु जागरः । विहन्यस्मिन् विघ्नः, घञर्थैकविधानम् (वा०), विहन्यते कार्यमनेन वा ।
 अन्तरायनं कार्यव्यवधानमन्तरायः । प्रतीपमूहनं प्रत्यूहः । उप समीपे हन्यते गम्यतेस्मिन्नुपघ्नः, उपघ्न
 आश्रये (सू०) इति साधुः ॥ १९ ॥ निःपूर्वो विशिरुपभोगार्थे । सर्वत्रात प्रत्यये तन्त्रम्, अतो निर्वे-
 शानमुपभुक्तिः, उपसर्पणं, परिकर इत्याद्युन्नेयम् । समन्तात्सर्पणं परिसर्पः । विघटि [टि] ता धूः कार्य-
 भारोत्त विधुरमिति प्रतीच्याः, विरुद्धं धान (!) मित्युदीच्याः । (अभिमायः) प्रीङ् कान्तौ ।

निर्वेश उपभोगः स्यात्परिसर्पः परिक्रिया ।
 विधुरं तु प्रविश्लेषेभिप्रायश्छन्द आशयः ॥ २० ॥
 संक्षेपणं समसनं पर्यवस्था विरोधनम् ।
 परिसर्या परीसारः स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥
 विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः ।
 संवाहनं मर्दनं स्याद्विनाशः स्याददर्शनम् ॥ २२ ॥
 संस्तवः स्यात्परिचयः प्रसरस्तु विसर्पणम् ।
 नीवाकस्तु प्रयामः स्यात्सन्निधिः सन्निकर्षणम् ॥ २३ ॥
 लवोभिलावो लवने निष्पावः पवने पवः ।
 प्रस्तावः स्यादवतरस्त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥ २४ ॥
 प्रजनः स्यादुपसरः प्रसरः प्रणयः (प्रश्रयप्रणयौ) समौ ।
 धीशक्तिर्निष्क्रमोस्त्री तु संक्रामो दुर्गसंचरः ॥ २५ ॥
 प्रत्युत्क्रमः प्रयोगा(युद्धा)र्थः प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।
 स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भः संभ्रमस्त्वंरा ॥ २६ ॥
 प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भोवनायस्तु निया(पा)तनम् ।
 उपलम्भस्त्वनुभवः समालम्भा विलेपनम् ॥ २७ ॥

छन्दयति- आह्लादयते छन्दः, अच् । आशेरतेस्मिन् भावा इत्याशयः ॥ २० ॥ संगृहीतो [वि]क्षेपो
 विप्रकीर्णता संक्षेपणम् । एवं समसनम् । पर्यवस्थानं (पर्यवस्था) । पर्यन्ते समन्ताद्वा सरणं परिसर्या,
 परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाद्यानामुपसंख्यानात् (वा०) क्यप् । (आस्या) वासरूपत्वात् (वासरूपो-
 स्त्रियाम्) प्यत् । (आसना) ण्यासश्चन्येति (सू०) युच् ॥ २१ ॥ (विस्तारः) प्रथनेवावशब्दे
 (सू०) इति घञ् । विस्तीर्णं प्रहणं विग्रहः । विविधमसनं व्यासः । (विस्तरः) घञः शब्दे निषे-
 धाद् (अप्) । संवाहनं स्पर्शसुखमिति तु लक्ष्यम् ॥ २२ ॥ संगतं स्तवनं संस्तवः, धातोरनेकार्थस्य
 चोपसर्गेणोपोर्थो द्योत्यते । समन्ताच्चयनं परिचयः । प्रक्षेपेण निकटे सरणं प्रसरः, बाहुलकादप् । नियत
 वचनं नावाकः, तुलाकृतं न्यूनाधिक्यं क्रयादरो वा । संपूर्णो धाञ् नैकव्यर्थे ॥ २३ ॥ (अभिलावः)
 निरभ्योःपूर्वोः (सू०) इति घञ् । (निष्पावः) धान्यादेर्निर्वृत्तिंकारणम् । प्रसङ्गेन स्तवनं प्रस्तावः,
 प्रेक्षस्तुलवः (सू०) इति घञ् । प्रस्यति चलति प्रसरः, सूत्रं वेष्टयते यत्र वानार्थम् ॥ २४ ॥ प्रजा
 यतेस्मिन् प्रजनः पशूनां गर्भप्रहणकालः, जनिवध्योश्च (सू०) इति वृध्यभावः । (उपसरः) प्रजने
 सतः (सू०) इत्यप् । (प्रसरः) प्रीत्या प्रार्थनम् । धीशक्तिः प्रज्ञासामर्थ्यमष्टधा । संक्रामन्त्यनेन-
 संक्रामः, संक्रम इत्येके, सेत्वादिः, यत्कौटिल्यः- मुखसमः संक्रमः । दुर्गं संचग्न्यनेन, गोचरसंच-
 रेति (सू०) साधुः, धावि तु संचारः ॥ २५ ॥ प्रयुक्तिः कर्मारम्भे प्रयोगः, प्रकृष्टो युद्धार्थो (योगः) (प्रत्यु-
 त्क्रमः), [प्रकृष्टार्थं प्रत्युदो प्राप्यौ], प्रत्युत्क्रान्तिर्वा । (प्रक्रम इ०) प्रोपौ- आरम्भार्थे । अभिमु-
 द्येनादानमभ्यादानम् । उद्धननमुद्घातः, उपोद्घातोपि, यदाहुः- चिन्तां प्रकृतासिध्यर्थामुपोद्घात
 प्रचक्षते । (त्वरा) त्वरेषटादिवात् पित्वाद् (पिद्भिदादाति) ॥ २६ ॥ प्रतिष्टम्भनं रोधः, प्रते-
 स्तम्भः (सू०) इति षत्वम् । अवनयनमवनायः खलाकारः, अवोदोर्नियः (सू०) इति घञ् । निया-
 तनं, यत निकारोपस्कारयोः । उपलब्धिरुपलम्भः, उपसर्गात्खल्व्योः (सू०) इति नुम् । समाङ्पूर्वो
 लभित्वार्थं ॥ २७ ॥ विग्रहो विसंवादो वा । (विलम्भः) दानार्थे । (विश्रावः) वीक्षुश्रुवः (सू०)

विप्रलम्भो विप्रयोगो विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।
 विश्रावस्तु प्रविख्यातिरवेक्षा प्रतिजागरः ॥ २८ ॥
 निपाठनिपटौ पाठे तेमस्तेमौ समुन्दने ।
 आदीनवास्त्रवौ क्लेशे मेलने सङ्गसंगमौ ॥ २९ ॥
 संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः ।
 परिग्मः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगृहनम् ॥ ३० ॥
 निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् ।
 प्रत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः ॥ ३१ ॥
 उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ।
 अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ॥ ३२ ॥
 स्याद्व्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।
 पर्ययोतिक्रमस्तस्मिन्नतिपात उपात्ययः ॥ ३३ ॥
 प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम् ।
 स संस्तावः क्रतुषु या स्तुतिभूमिर्द्विजन्मनाम् ॥ ३४ ॥
 निधाय तक्ष्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।
 स्तम्बघ्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ॥ ३५ ॥
 आविधो विध्यते येन तत्र विष्वक्समे निधः ।
 उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ॥ ३६ ॥

इति घञ्, प्रसिद्ध्यर्थे । (अवेक्षा) अवधानार्थे ॥ २८ ॥ (निपाठ ३०) नौगदनदेति (सू०) वा
 घञ् । (तेम ३०) तिम ष्टिम ष्टीम आर्द्रभावे । (समुन्दनं) उन्दी क्लेदने । (आदीनवः) दीङ्
 क्षये । आस्रवन्तीन्द्रियाण्यनेनास्रवः, यज्जैनाः— जीवाजीवास्त्रवसंवरनिर्जरबन्धमुक्तयः सप्त पदार्थाः ।
 मेलनं मेलः, मिलिलौकिकः । सज्जनं सङ्गः, घञ् । संगतिः संगमः, प्रह्वृदुनिश्चिगमश्च (सू०)
 इत्यर् ॥ २९ ॥ अन्वीक्षणमन्वेषणमित्येके पेठुः । (मार्गणं) मार्गं अन्वेषणे, ल्युट् । (मृगणा) मृग
 अन्वेषणे, युच्, अदन्तत्वाद् मुणाभावः । मृगः, एरच् (सू०), एरजग्यन्तानाम् (झा०) इत्यस्य
 प्रायिकत्वात् । गवेषणं च । (परिग्मः) रभेशबिलटाः (सू०) इत्यचि नुम्, आलिङ्गनार्थे ॥ ३० ॥
 (प्रत्याख्यानं, ३०) निराकरणार्थे ॥ ३१ ॥ (उपशायः) व्युपशोःशेतेःपर्याये (सू०) इति घञ् ।
 पर्यायः क्रमः, (यथा)— तवायराजोपशायः । ऋतिः सौत्रो घृणार्थः, ऋतेरीयङ् (सू०) । हृणीङ्
 कण्वादिः, यङ्, अप्रत्ययात् (सू०) ॥ ३२ ॥ व्यतिक्रम्यासनं व्यत्यासः । विपरीतासनं विपर्यासः, अस्थते-
 र्घञ् । विपरीतायनमिति गोष्ठि विपर्ययः, परावनुगात्ययङ्गः (सू०) इत्यपि विपर्ययः । परित्यज्या-
 यनं पर्ययः, परावनुगात्ययङ्गः (सू०) इति— उपात्यये क्रमोद्धरणे घञ् नास्ति । अतिक्रम्य पतनं
 यथा— कालातिपातः । उपपन्नस्यात्ययोतिक्रमणमुपात्ययः ॥ ३३ ॥ आकारणं कृत्वा यद् भृत्यानां कार्येषु
 निसर्जनं तत्प्रतिशासनम् । समं स्तूयतेस्मिंश्चन्दोगैः संस्तावः, यज्ञेसभिस्तुवः (सू०) इति घञ् ॥ ३४ ॥
 उद्धन्यतेस्मिन्नुद्धनः, उद्धनोत्पाधानम् (सू०) इति साधुः । (स्तम्बघ्नः) स्तम्बेकच (सू०)
 इति कः, स्तम्बस्तृणं विह्वल । (स्तम्बघनः) अर्च् च ॥ ३५ ॥ (आविधः) व्यधेः, घञर्थेकविधा-
 नम् (वा०) । समन्तात्समः, समस्तुत्यागोदपरिणहः । नियतं हन्यते निधः, निर्धोनिमितम् (सू०)
 इति साधुः । (उत्कारः) कृषान्ये (सू०) इति घञ्, उर्योरित्यनुवृत्तेः (उर्योर्यः) । ऊर्ध्वं क्षेपो

निगारोद्गारविक्षावोद्ग्राहास्तु गरणादिषु ॥ ३७ ॥
 आरत्यवरतिविरतय उपरामेथास्त्रियां तु निष्ठेवः ।
 निष्ठूतिर्निष्ठेवनं निष्ठीवनमित्यभिन्नानि ॥ ३८ ॥
 जवने जूतिः सातिस्त्ववसाने स्यादथ ज्वरे जूतिः ।
 उदजस्तु पशुप्रेरणमकराणिरित्यादयः शापे ॥ ३९ ॥
 गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्दमित्यौपगवकादिकम् ।
 आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम् ॥ ४० ॥
 माणवानां तु माणव्यं सहायानां सहायता ।
 हल्या हलानां ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम् ॥ ४१ ॥
 द्वे पर्शुकानां पृष्ठानां पार्श्वं पृष्ठचमनुक्रमात् ।
 खलानां खलिनी खल्याप्यथ मानुष्यकं वृणाम् ॥ ४२ ॥
 ग्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक् पृथक् ।
 अपि साहस्रकारीषवा(चा)र्मणाथर्वणादिकम् ॥ ४३ ॥

इति संकीर्णवर्गः । २ ।

राशीकरणं वा ॥ ३६ ॥ (निगार ३०) निगारणमुद्गारणं च, उन्मोघ्रः (सू०) इति घञ् । विक्षावः
 काशे[से], बौक्षुश्रुवः (सू०) इति घञ् । (उद्ग्राहः) उद्ग्रहणं, उदिग्रहः (सू०) इति घञ् ॥ ३७ ॥
 (उपरामः) निवृत्त्यर्थे, नोदात्तोपदेशस्यमान्तस्यानाचमः (सू०) इति वृद्धिनिषेधो नास्ति— अनु-
 दात्तोपदेशत्वात्, यमउपरमे (ग०) इति निपातनात्तूपरमः । (निष्ठीवनं) शिविसिव्योर्ल्युटिवादीर्षः
 (चान्द्रसू०) ॥ ३८ ॥ (जूतिः) ऊतियूतिजूतिसातिहेतीति (सू०) साधुः, जवनमित्येके ।
 (सातिः) पोन्तकर्मणि । (जूतिः) ज्वरत्वरसिव्यतीति (सू०) ऊत्वम् । (उदजः) समुदोरजः
 पशुषु (सू०) इत्यप्, अघचयोः (सू०) इति वी नास्ति । न करणं (अकराणि), यथा— अकराणि-
 रिह भूयादप्रशस्तस्य धातुः, तस्याजननिरेवास्तु (शिशु०), आक्रोशेनञ्यनिः (सू०) । तथा— आक्रो-
 शेञ्यन्योर्ग्रहः (सू०), निग्राहस्ते वृषल भूयात्, अवग्राहः ॥ ३९ ॥ औपगवानां समूहः (औपगव-
 कम्) । आदिशब्दाद् गार्गिकं, दाक्षकं, गोत्रोक्षोष्टेति (सू०) वुञ् । तस्य वृन्दमित्येव— आ वर्गसमाप्तेः ।
 अपूपानां समूह आपूपिकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (सू०) । आदिशब्दात्तर्गटिकादिः [वण्डकादिः] ॥ ४० ॥
 (माणव्यं) ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् (सू०) । (सहायता) ग्रामजनवनुसहायेभ्यस्तत् (सू०) ।
 (हल्या) पाशादिभ्योयः (सू०) ॥ ४१ ॥ पर्शूनां समूहः पार्श्वम्, पार्श्वानसवक्तव्यः (वा०) ।
 (पृष्ठं) पृष्ठादुपसंख्यानात् (वा०) यत्, यज्ञविषयेऽदः स्मरन्ति । (खलिनी, इ०) खलगोरथात्
 (सू०), इनित्रकट्यचश्च (सू०) इति— इनिर्यच्च । मनुष्याणां समूहः (मानुष्यकं), गोत्रोक्षोष्टेति
 (सू०) वुञ्, प्रकृत्यकेराजन्मन्यमनुष्ययुवानः (वा०) इति यलोपाभावः ॥ ४२ ॥ ग्रामादिसमूह एते
 वर्तन्ते, ग्रामजनेति (सू०) तल्, पाशादिभ्यश्चेति (सू०) यः, भिक्षादिभ्योऽण् (सू०) । पृथक्पृथ-
 गिति परस्परं पर्यायत्वाभावः । वर्मिणां समूहो वार्मणम् । आदिशब्दाच्चार्मणाङ्गारादि । वार्च्यं चात्र-
 परभागो गुणोत्कर्षः प्रतिपत्तिः प्रगल्भता । श्रन्थनं ग्रन्थनं गुम्फः संदर्भो रचना न ना ॥ प्रणिपातस्त्व-
 नुनयः प्रणयः सान्त्वना न ना । दवधुः परितापः स्यादनुतापो विसूरितम् ॥ क्रीडा विनोदः खेदस्तु
 निर्वेदश्चावसन्नता । आप्लवः प्लवनं गर्धो धनायाकृतमाशयः ॥ अङ्कपाली परिष्वङ्ग आसारं त्वासरद्वलम् ।
 विगानं वचनीयत्वमत्याधानमतिक्रमः ॥ हानं त्यागस्तुला कक्षा क्रिया चेष्टा विकल्पनम् । वितर्कस्तर्क
 आलस्यं कौसीथमजिगीषुता ॥ ४३ ॥ इति संकीर्णवर्गः । २ ।

नानार्थाः केपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः ।
 भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १ ॥
 आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ।
 पथे यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥ २ ॥
 जम्बुकौ क्रोधुवरुणौ पृथुकौ चिपिटार्भकौ ।
 आलोकौ दर्शन(नोद्)घोतौ भेरी पटहमाण(न)कौ ॥ ३ ॥
 उत्सङ्गचिह्नयोर्ङ्कः कलङ्कोङ्कापवादयोः ।
 तक्षको नागवर्धक्योरर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥
 मारुतं वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोम्बुनोः ।
 स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके ॥ ५ ॥
 उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः ।
 कमण्डलौ च करकः सुगते च विनायकः ॥ ६ ॥
 किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च शूककीटे च वृश्चिकः ।
 प्रतिकूले प्रतीकस्त्रिध्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥
 स्याद्भूतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेपि च ।
 ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातक्यथ कट्फले ॥ ८ ॥
 सिते च खदिरे सोमवलकः स्यादथ सिह्नके ।
 तिलकलके च पिण्याको बाह्निकं रामठेपि च ॥ ९ ॥

इह तावत्कान्तस्नान्तादिवर्गेष्वेव नानार्थाः कीर्तिताः । तन्मध्याच्च ये केपि येष्वर्थेषु भूरिप्रयोगाः
 प्रचुरव्यवहारास्ते तत्पर्यायेष्वपि कथिता इति पौनरुक्त्यादिदोषो नोद्भावनीयः । कान्ता इतो वक्ष्यन्ते ।
 एवं स्नान्तगान्तादौ द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ व्योम्नि स्वर्गे च नाको वर्तते, नास्त्यकमप्रेयोत्रेति । लोक्यते
 लोकः, यथा— ब्रह्मलोकः, गतानुगतिको लोकः । पथे पदबद्धे वृत्ते, श्लोक्यते श्लोकः, श्लोक संधाते ।
 स्यति— अन्तं करोति सायकः ॥ २ ॥ (जम्बुकः) जम्बु अदने । पथंते वर्धते पृथुकः । चिपिट आर्द्र-
 सस्याभ्योषः । (आलोकः) भावे करणे च घञ्, अवलोकनप्रकाशार्थी । अन्तस्तन्त्रीका ढक्का भेरी ।
 पटहो दुन्दुभिः, समन्तादणत्याणकः ॥ ३ ॥ अमन्यस्मिन्बालादय इत्यङ्कः, अङ्क्यतेनेन च, अर्क,
 लक्षणे, यथा मृगाङ्कः । कल्यते क्षिप्यते कलङ्कः । अङ्कोत्र चिह्नम् । नागो नागविशेषः । वर्धकि-
 स्तक्षा । अर्च्यतेर्कः, वृक्षेपि ॥ ४ ॥ आत्मन्यपि कः । कं सुखेपि च, कायति काम्यते कचति (ते)
 वा । पुलं विस्तारमकति पुलकः, यथा— पुलका इव धान्येषु । संक्षेपे क्षिमे, यथा— पुलकाकारी
 विपुलाशयः स्यात् । सिक्थे, यथा— स्थालीपुलाकन्यायेन ॥ ५ ॥ (पेचकः) पिचि गतौ पचिर्वा ।
 (करकः) चशब्दाद्वर्षोपले दाडिमे च, कृ विक्षेपे । (विनायकः) चशब्दाद् गणपतौ धर्मराजे च
 विनेतृत्वात् ॥ ६ ॥ कायते ज्ञायतेनेन किष्कुः, चतुर्विंशत्यङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं च मानम् । वृश्चतीति
 (वृश्चिकः) शूकवान्कीटः कण्टकी च कृभिः । चाद्राशौ मदन्तिकायां च (वृश्चिकः) । प्रतीपमेति
 प्रतीकः । एकदेशोऽश्वाः, यथा सप्रतीकः श्लोकः । द्वीपेपि (प्रतीकः) ॥ ७ ॥ एते वनौषधिवर्गे व्या-
 ख्याताः । तथा भूनिम्बः किराततिक्तकः । कट्फलः श्रीपर्णा । भूस्तृणं छत्रा । यवान्यां च (भूतिकं) ।
 ज्योत्स्निका पटोलिका । घोषोपामार्गः ॥ ८ ॥ पीड्यते पिण्याकः । बाह्निकमित्येके । अपिशब्दाद्बह्नीक-
 देशोत्पन्नेश्वादौ हिङ्गौ कुङ्कुमे च ॥ ९ ॥ कुशिकस्यापत्यं, काशो वा प्रयोजनमस्य कौशिकः । (आत-

महेन्द्रगुगुलूकचालाघ्राहिषु कौशिकः ।
 रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः स्वल्पेपि क्षुल्लकस्त्रिषु ॥ १० ॥
 जैवातृकः शशाङ्केपि खुरेप्यश्वस्य वर्तकः ।
 व्याघ्रेपि पुण्डरीको ना यवान्यामपि दीपकः ॥ ११ ॥
 सा(शा)लावृकाः कपिकोमुश्वानः स्वर्णेपि गैरिकम् ।
 पीडार्थेपि व्यलीकं स्यादलीकं त्वप्रियेवृते ॥ १२ ॥
 शीलान्वयावनूके द्वे शलके शकलवल्कले ।
 साष्टे शते सुवर्णानां हेम्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥
 दीनारेपि च निष्कोखी कल्कोखी शमलैततोः ।
 दम्भेप्यथ पिनाकोखी शूलशंकरधन्वनोः ॥ १४ ॥
 धेनुका तु करेणां च मेघजाले च कालिका ।
 कारिकायातनाकृत्योः कर्णिका कर्णभूषणे ॥ १५ ॥
 करिहस्ताङ्गुलौ पद्मबीजकोश्यां त्रिषूत्तरे ।
 वृन्दारकौ रूपिसुख्यावेके मुख्यान्यकेवलाः ॥ १६ ॥

ङ्कः) तकि कृच्छ्रजीवने । स्वल्पः खलः । अपिशब्दाद्द्विद्रे कनिष्ठेपि, क्षोदः क्षुत्- क्षुदं क्षुधं च लाति
 क्षुल्लकः ॥ १० ॥ जीवेरातृकन्वद्विध (उ०) । अपिशब्दादायुष्मति (जैवातृकः) । अपिशब्दात्पाक्षि-
 विशेषे (वर्तकः) । (पुण्डरीकः) पुणेः पुण्ड्रेष रूपम् । अपिशब्दाद्दिग्गजे, सिताम्बुजसितच्छत्रयोस्तु
 नपुंसकं (पुण्डरीकम्) । यवान्यजमोदा । अपिशब्दाद्दीपेकरे जीरेकेपि (दीपकः) ॥ ११ ॥ स्यन्ति
 साला आवृणन्ति (सालावृकाः) । धातुविशेषेपिशब्दात् (गैरिकं), गिरौ भवं गैरिकं, गिरिणा विप्रहो
 गिरिकात्प्रत्ययोऽन्यविकन्यायेन । अपिशब्दादप्रियाकार्याविलक्षविपर्ययेषु (व्यलीकं) । कामजेपराधेपि,
 विशेषेणालीकं, व्यलीकमपि च व्यङ्ग्यमिति च माला । अत्यते वार्यतेलीकं न लीयते वा, अलीकम-
 हितं विदुरिति कात्यः । (अलीकं) ललाटेऽप्याहुः ॥ १२ ॥ अनूच्यति समवैत्यनूकं, उच समवाये,
 न्यङ्कादिः (सू०) । द्वे इत्येव, शलति पृथग्भवति शलकं खण्डः । वल्कलं वाक्षां त्वक् । सहाष्टाभि-
 र्वर्तते साष्टं, बहुव्रीहौसंख्येयजबहुगणात् (सू०) । सुवर्णे षोडश माषकाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । दीनै-
 रयते दीनारं रूपकम् । निःशेषेण काम्यते निष्कः, आकर्षोपि ॥ १३ ॥ कत्यते कल्कं द्रवाधश्चूर्णं
 विनीयाह्वयं, शमलं विष्टेत्येके । एतः पापं, यथा- तपो न कल्कोध्ययनं न कल्कः । अपिनश्यते पिनाकं
 त्रिशूलं शांकरमेवाव ॥ १४ ॥ चकारान्नवप्रसूतायां गवादौ (धेनुका), हस्तिन्यां तु नामैतत् ।
 कृपाणीधेनुसमाभवानीषु च (धेनुका) । चासुवर्णादिर्दोषे सुरायां च, कालो वर्णः समयश्चास्त्यस्याः
 कालिका, रुष्णा वृद्धिः [टि] श्व । कृत् हिंसायां, कारिका नारकी व्यथा । कर्णं कृतिश्च कारिका, पर्या-
 यार्हणोत्पत्तिषु च (सू०) इति ण्वुच् । कारिका यातनावृत्त्योस्त्येके, वृत्तिः श्लोकैर्विवरणं, कारिके वृत्ति-
 यातने इति दुर्गः । कर्णस्यालंकारः कर्णिका, कर्णललाटात्कनलंकारे (सू०), द्वयोस्त्विवार्थे (इवेप्रति-
 कृतौ, संज्ञायां च) ॥ १५ ॥ खान्तेभ्यः प्राग्वाच्यलिङ्गाः । वृन्दमस्त्यस्येति (वृन्दारकः), शृङ्गवृन्दा-
 भ्यामारकन् (वा०) । रूपमस्त्यस्य रूपी । देवोप्युपचारात् (वृन्दारकः) । संख्यायां च, यत्कात्यः-
 प्रधानान्यासहायेषु संख्यायां चैक इष्यते ॥ १६ ॥ दम्भः प्रयोजनमस्त्यस्य दाम्भिकः । यतः कुकुटी

स्याद्दाम्भिकः कौकुटिको यश्चादूररितेक्षणः ।
 ललाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः ॥ १७ ॥
 मयूखस्त्वित्करज्वालास्वलिवानौ शिलीमुखौ ।
 शङ्खो निधौ ललाटास्थिन कम्बौ न स्त्रीन्द्रियेपि खम् ॥ १८ ॥
 घृणिज्वाले अपि शिखे शैलवृक्षौ नगावगौ ।
 आशुगौ वायुविशिखौ शरार्कविहगाः खगाः ॥ १९ ॥
 पतंगौ पक्षिसूर्यौ च पूगः क्रमुकवृन्दयोः ।
 पशवोपि मृगा वेगः प्रवाहजवयोरपि ॥ २० ॥
 परागः कौसुम रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि ।
 गजेपि नागमातङ्गावपाङ्गस्तिलकोपि च ॥ २१ ॥
 सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिषु ।
 योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

माया कुङ्कुटीपादपतश्च, तौ पश्यति कौकुटिकः, संज्ञायोललाटकुङ्कुर्वै पश्यति (सू०) इति ठक् ।
 ललाटं कोपप्रसादचिह्नं पश्यति, ललाटमेव वा दूरात्कार्येष्वलितः सन् पश्यति लालाटिकः । भालं ललाटं,
 भावदर्शात्येके पेदुः ॥ १७ ॥ भूमन्वितम्बवलयचक्रेषु कटकोल्लियाम् । सूच्यते क्षुद्रशत्रौ च रोमहर्षे च
 कण्टकः ॥ पाकौ पक्षिशिशू मध्यरत्ने नेतरि नायकः । पर्यङ्कः स्यात्तारकरेण्यार्द्रायामपि लुम्बकः ॥
 पेटकस्त्रिषु वृन्देपि गुणै देशे च देशिकः । खेटकौ प्रामफलकौ धीवरेपि च जालिकः ॥ पुष्परेणौ च
 किञ्जल्कः शुल्कोन्नी स्त्रीधनेपि च । स्यात्कल्लोलेप्युत्कलिका वार्धकं भाववृन्दयोः ॥ करिण्यां चापि गणिका
 दासकौ बालभेदकौ । अन्धेभ्यनेडमूकः स्यादङ्कः दर्पदमदारणौ ॥ मृद्भाण्डेष्युष्ट्रिका मन्ये खजको रस-
 दर्वके ॥ इतः स्नान्ताः । मिनोत्यन्धकारं मयूकः । त्विङ् दीप्तिः । करो रश्मिः । शिली शल्यं मुखेऽस्य
 (शिलीमुखः) । शं खनति शाम्यति वा शंतः । शंखपद्मौ वैश्रवणनिधी । ललाटप्रान्तास्थि शंखः,
 कम्बौ तु, अर्धर्चादिः (सू०) । खन्यते खम् । अपिशब्दात्स्वव्योम्नोः (खं), शून्ये तूपचारात् ॥ १८ ॥
 अपिशब्दाच्चूडाशाखाप्रमात्रे मयूरचूडा च, शिनोति शीयते वा शिक्षा । उपलेपेपि गोमुखम् । अथ
 गान्ताः । न गच्छति नगः, नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यां (सू०) इति नञ् प्रकृत्या । (आशुगः) विशिखो
 बाणः । खे गच्छन्ति खगाः ॥ १९ ॥ पदद्वच्छति पतति वा पतंगः । चशब्दाच्छलभः (पतंगः),
 शालिविशेषश्च । पूयते पूगः । क्रमुकः पूगवृक्षः । अपिशब्दाद्धरिणो हस्तिविशेषो मृगशीर्षे मार्गणा च
 (मृगः) । वेति वेगः, विजतेनेन वा, घञ् । प्रवाहे यथा— नदी वेगेन शुष्यति (चाणक्यः) । जवे
 यथा— वायुवेगः । अपिशब्दान्मूत्रादिप्रवृत्तौ यथा— वेगात्त घञ् वा]रयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृक्षुधाः । मलो-
 त्सर्गे प्रभावे शुङ्गारभावे च यथा— चण्डवेगो मन्दवेगः ॥ २० ॥ परागच्छति परागः । स्नात्यनेन
 स्नानीयं चूर्णम् । रजो धूलिः (परागः) । अपिशब्दात्काद्रवे सौख्ये नागकेसरे नागदन्त्यां गजाङ्घ्रये
 जलदे रङ्गे च, न— अगो नागः । चण्डालेपि मातङ्गः । मा तङ्गति, मतङ्गापत्यं वा । अपगतोऽङ्-
 गादपाङ्गः, अपिशब्दान्नेत्रान्ते ॥ २१ ॥ स्वभावे यथा— निसर्गः । निर्मोक्षे त्यागे (यथा)— विसर्गः,
 मोक्षाभावे वा, सर्गः संसारः । निश्चये यथा— गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते (रघु०) । अधीयते-
 ध्यायोत्र महाकाव्यादौ विश्रान्तिस्थानं, सर्गबन्धो महाकाव्यम् (काव्यादर्श) । सृष्टौ यथा— सर्गश्च प्रति-
 सर्गश्चेति (विष्णुपु०) । उत्साहेपि सर्गः । (योगः) संनहनं कवचादि, उपायः सामादिः, संनहनाङ्गं
 कवचादिरित्येके । ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधः, संगतिः श्लेषः (योगः) । युक्तियोजनम् । अपूर्वार्थप्राप्तिर्भे-
 दज्ञं विश्रम्भघाती चरश्च योगः ॥ २२ ॥ भुजेरभ्यवहारार्थात्कौटिल्यार्थाच्च घञ् । पण्यस्त्रीणां भूतिर्भातिः

भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः ।
 चातके हरिणे पुंसि सारंगः शबले त्रिपु ॥ २३ ॥
 कपौ च प्लवगः शापे त्वभिषङ्गः पराभवे ।
 यानाद्यङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥ २४ ॥
 स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रदिङ्मन्त्रघृणिभूजले ।
 लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौलिङ्गं चिह्नशेफसोः ॥ २५ ॥
 शृङ्गं प्राधान्यसान्त्वोश्च वराङ्गं मूर्धगुह्ययोः ।
 भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥ २६ ॥
 परिघः परिघातेस्त्रेप्योघो वृन्देभ्सं राये ।
 मूल्ये पूजाविधावर्घौऽहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्विष्टेपि (ल्पे) लघुः काचाः शिष्यमृद्भेददृष्टुजः ।
 विपर्यासे विस्तरे च प्रपञ्चः पावके शुचिः ॥ २८ ॥

(भोगः) । आदिशब्दात्कर्मकृद्गतं, यच्छाश्वतः— पालनेभ्यवहारे च निर्वेशे च पणे स्त्रियाः । भोगः सुखे भुजंगानां शरीरफणयोरपि ॥ चातकस्तोककाख्यः पक्षी, सरति सारं गच्छति सहारङ्गेण वा वर्तते सारङ्गः । गौडः स(श)बलः सारङ्ग इति व्याख्यत ॥ २३ ॥ चशब्दाद्रेके पक्षिभेदे च (प्लवगः) । शापो मिथ्याभिर्शंसनमनिष्ठावधारणं च, आहुश्च— अभिषङ्गाख्याः शापाकोशपराभवाः । (अभिषङ्गः) कर्मणि भवे च घञ् । बानं रथशकटादि । आदिशब्दाद्धलम् । तत्ताङ्गं दान्तादियोजनकाष्ठं, पुंसि यथा— अनोयुगः शकटयुगः । आदिशब्दात्तेतादि । हस्तचतुष्कं च यथा— विचरेयुगमात्रदृक् ॥ २४ ॥ इषुर्वाणः । वागादौ स्त्रीलिङ्गो गौः स्वर्गादौ पुल्लिङ्गः पशो तूभयं, यथा— इयं गौर्धेनुः, अयं गौर्दान्तः । इत्थं जलाक्ष्णोः क्लीबे— इत्येके । लीनं गमयति लिङ्गति चित्रीकरोति वा लिङ्गम् । चिह्नं धूमादिः शेफः साधनम् ॥ २५ ॥ शीर्यते शृणाति च शृङ्गम् । प्रधानमेव प्राधान्यं, यथा— शृङ्गग्राहिकया । सानुरत्नगिरिशिखरं, कात्यस्तु— शृङ्गं शिखरं सान्वयीत्याह । चशब्दाद्विपाणं क्रीडाम्बुपातं च (शृङ्गम्) । गुह्यं योनिः । भज्यते सेव्यते मर्धा ह्यति च भगं, खलोभगः पदंवेति (वा०) वक्तव्याद् घः । कामोक्तयोनिः । सूर्यविशेषो भगः पुंसि मिलवत् । धर्मो मोक्षश्च भगः, यदाहुः— ऐश्वर्यस्य समप्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्याथ मोक्षस्य घणां भग इति स्मृतः ॥ २६ ॥ अथ घान्ताः । परिहननं परिहन्यतेनेन वा परिघः, परोघः (सू०) इत्यपप्रत्यये हन्तेर्धत्वं, करणेऽयोविदुषु (सू०) इत्यतः करणाञ्जुवृक्ष्या भावादौ नेच्छन्ति । अस्त्येतन्नमायुधविशेषः । अपिशब्दादर्गलेपि (परिघः) । उह्यते वहति वा— ओघः, न्यङ्कादौ (सू०) साधुः । मूल्यं पणः, यथा— अनर्घा गुणाः, अर्घिर्धात्वन्तरं, पूजार्थं त्वहं न्यङ्कादित्वात् (सू०) कुत्वम् ॥ २७ ॥ (लघुः) इष्टे यथा— दर्शनेन लघुना यथा तयोः प्रीतिमापुरुभयोस्तपस्विनः (रघु०) । अपिशब्दात्क्षिप्राल्पागुरुनिःसारेषु (लघुः) । निदाघस्त्वातपे स्वेदे प्रीप्ते चैव (प्रकीर्तितः) । अथ चान्ताः । कमञ्चति कचति वा काचः । शिष्यं रज्जुयन्त्रम् । मृद्भेदो धातुविशेषः, यथा— काचः काचो मणिर्मणिः (वृद्धचाणक्यः) । दृष्ट्रोगः काचाख्यः । विपर्यासो माया । विपर्यासे च विस्तरे— इति पाठो युक्तः, प्रथमेनावशब्दे (सू०) इत्यपो निषेधात् । शुचिः शोधक्रीमिविशेषः, यच्छ्रुतिः— अग्नये शुचये च द्वितीयायाम् ॥ २८ ॥ मासोत्रापाठः, यच्छ्रुतिः—

मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।
 अभिष्वङ्गो स्पृहायां च गभस्ती च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥
 केकिताक्ष्यावहिभुजौ दन्तविप्राण्डजा द्विजाः ।
 अजा विष्णुहरच्छागा गोघ्राध्वनिवहा व्रजाः ॥ ३० ॥
 धर्मराजौ जिनयमौ कुञ्जो दन्तेपि न स्त्रियाम् ।
 वलजे क्षेत्रपृथ्वीरे वलजा वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥
 सभे क्षमांशे रणेप्याजिः प्रजा स्यात्संततौ जने ।
 अजौ शंखशशाङ्कौ च स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥ ३२ ॥
 पुंस्यात्मनि प्रधाने (वीणे) च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः ।
 संज्ञा स्याच्चेतना नःम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना ॥ ३३ ॥
 काकेभगण्डौ करटौ गजगण्डकटी कटौ ।
 शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्चर्माणि महेश्वरे ॥ ३४ ॥
 देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा दिष्टं दैवेपि न द्वयोः ।
 रसे कटुः कटुकार्यं त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥ ३५ ॥
 रिष्टं क्षेमाशुभाभावेष्वरिष्टे तु शुभाशुभे ।
 मायानिश्चलयन्त्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च प्रैष्मिकावृत् । उपधा धर्मार्थकामभयमुखेन सचिवपरीक्षा, तामतिक्रान्तोत्पुपधः, यत्कौ-
 टिल्यः— उपधाभिः शौचाशौचपरिज्ञानममात्यानाम् । (रुचिः) अभिष्वङ्गो रागः, गभस्तिर्दासिः
 ॥ २९ ॥ अथ जान्ताः । मयूरगृधौ (अहिभुजौ) । विप्रः क्षत्रियवैश्योपलक्षणम्, यत्स्मृतिः—
 विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वायत्त्रयो द्विजाः । अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः । न जायते अजति वा— अजः ।
 गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन् गोष्ठम् । व्रजन्त्यस्मिन् व्रजोऽध्वा, गोचरसंचरेति (सू०) साधु । निवहः समूहः,
 यथा— द्विजव्रजः ॥ ३० ॥ (धर्मराजौ) समवर्तित्वात् । दन्ते हस्तिदन्ते, यथा— कुञ्जरः । अपिशब्दा-
 ल्लतादिपिहितोदरे (कुञ्जः) । वलन्तेनेन वले जायते वा वलजं क्षेत्रं पुरद्वारं च । वल्गुदर्शने भद्राकृतौ
 त्रिलिङ्गम् ॥ ३१ ॥ आनेत्रेन्नतो भूभागो रणश्चाजिः, अज्यतेत्राजिः । अपिशब्दात्क्षणेपि, यद्दुर्गः— युद्ध-
 भागक्षणेप्याजिः । संततौ यथा— शोच्यं मिथुनमप्रजम् (चाणक्यश०) । जने लोको यथा— प्रजापतिः ।
 चकारात्पद्मम् (अजम्) । नियतं जायते निजम् । अप्रजौ विप्रपूर्वजौ— इति दुर्गः ॥ ३२ ॥ अथ
 जान्ताः । क्षेत्रं शरीरं पात्रं जानाति क्षेत्रज्ञः, आत्मा मुख्यश्च । संज्ञानं संज्ञा संज्ञायतेनया च । आद्य-
 शब्दादक्षिनिकोचनायैः, अर्थः प्रयोजनम् । दोषज्ञौ वेद्यविद्वांसौ ज्ञो विद्वान् सोमजोपि च ॥ ३३ ॥
 इतष्टान्ताः । कैते रटति करो (किर)ति मदं च करटः । कटति वर्षति मदं कटः । इभशानं कलिजोपि,
 कटल्यावृणोतीति, यथा— वर्जयेत्कटध्वं तु, कटे— आस्ते । शिपिश्चर्मं विष्टं दोषव्याप्तमस्येति, दुश्चर्मा षण्डः,
 आहुश्च— शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खलतिस्तथा ॥ ३४ ॥ देवशिल्पी विश्वकर्मा । अपिशब्दात्सूर्ये
 तक्षिणं च त्वष्टा, त्वक्षति त्वष्ट्यते वा । समणस्तेजःशातनात्त्वष्टा । दिशति शुभाशुभं फलं दिष्टं, देवं
 पुराकृतं कर्म । अपिशब्दात्काले (दिष्टः) । कटल्यावृणोति कटुः, दुर्गन्धे चाग्निषे चोपचारात् ॥ ३५ ॥
 रिष हिंसायां, नास्ति रिष्टमशुभं क्षेमं वा— अरिष्टं, आहुश्च— तत्के मरणचिह्ने चारिष्टं वृक्षे च फेनिले ।
 सुरायां च शुभेपि स्यात्काके निम्बे च पुंस्ययम् ॥ माया— इन्द्रजालं, निश्चले यथा— कूटस्थोक्षर उच्यते
 (भगवद्गीता), निश्चलं व्येमेति गौडः । यन्त्रं मृगादित्रयार्थं छलं यथा— छित्त्वा पाशमप्यस्य कूटस्थमनाम्

अयोधने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् ।
 सूक्ष्मैलायां वृष्टिः स्त्री स्यात्काले लपे संशयेऽपि सा ॥ ३७ ॥
 अर्च्युत्कर्षाश्रयः कोट्यो मूले लग्नकचे जटा ।
 व्युष्टिः फले समृद्धौ च दुष्टिर्ज्ञानिक्षिण दर्शने ॥ ३८ ॥
 इष्टिर्यागेच्छयोः सृष्टं (ष्टिः) निश्चिते बहुनि त्रिषु ।
 कष्टे तु कृच्छ्रगहने दक्षामन्दागदेषु तु ।
 पदुर्द्रौ वाच्यलिङ्गौ च नीलकण्ठः शिवेऽपि च ॥ ३९ ॥
 पुंसि कोष्ठान्तर्जठरं कुश्लोन्तर्गृहं तथा ॥ ४० ॥
 निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ।
 त्रिषु ज्येष्ठोतिशस्तेऽपि कनिष्ठोतियुवाल्पयोः ॥ ४१ ॥
 दण्डोस्त्री लगुडेऽपि स्याद् गुडो गोलेशुपाकयोः ।
 सर्पमांसात्पशू व्याडौ गोभूवाचस्त्विडा इलाः ॥ ४२ ॥

(पंचतं०) । कैतवं व्याजः (कूटं) । राशिर्धान्यादिपुञ्जः (कूटः) ॥ ३६ ॥ अयोमयो धनः, आधा-
 तार्थमयः सारं भाण्डं कूटं नाराचो वा, कूटशाल्मलिरित्येकं । सीराङ्गं फालाधारः कूटाख्यः, यद्दुर्गः-
 कूटं घटहलाङ्गयोः । वृष्टिः वृष्टिः, काले लपे क्षणद्वयाख्ये । संशयः यथा- वृष्टिः प्राप्नोति रोगी ॥ ३७ ॥
 अर्चिश्चापकोटिरनिर्यथा- धनुःकोट्या नुदति । उत्कर्षे यथा- परां कोटिमारूढः । अश्रिधारा कोणो वा
 यथा- शतकोटिर्वज्रः । संख्यापि कोटिः, यद् भागुरिः- अर्च्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः, स्त्रीत्वार्थं ङीप् । वृक्षा-
 दिमूलं जटा । लग्नाः श्लिष्टाश्च कचा जटाः, जट संघाते । व्युच्छ्रं व्युष्टिः, उच्छ्रि विवासे, फलं प्रयो-
 जनम् । चशब्दास्तुतौ (व्युष्टिः) । (दृष्टिः) भवे करणे च क्तिन् ॥ ३८ ॥ यजेरिषे च क्तिन्
 (इष्टिः) । मुक्तनिर्मितयोश्च (सृष्टम्) । कषिष्यतीति कष्टं, यथा- कष्टं प्राप्तं क्लेशमित्यर्थः । कष्टानि
 सामानि गहनानीत्यर्थः, कृच्छ्रगहनयोः कषः (सू०) इत्यनिट् । (पटुः) दक्षोन्तलसः, अमन्दो धृष्टः,
 अगदो नीरुक् । चशब्दालवणो रसः पटुः ॥ ३९ ॥ द्वौ कष्टपटू । पोटा दासी द्विलिङ्गा च घृष्टौ घर्षण-
 सूकरौ । घटा गोष्ठ्यां हस्तिपङ्क्तौ कृपीटमुदरे जले । इतष्टान्ताः । अपिशब्दान्मयूरः (नीलकण्ठः) ।
 कुष्ठे कोष्ठो जठराभ्यन्तरं, यथा- मृदुकोष्ठः । कुश्लो धान्याधारः (कोष्ठः) । कोष्ठः गारं गृहस्याभ्य-
 न्तरमपवरकाख्यम् ॥ ४० ॥ निर्व्यूढं निर्वृत्तं नियतं च स्थानं निष्ठा । क्लेशतपोयाच्चा निर्वहं (वैह) ण-
 परमगतयोऽपि (निष्ठाः) । काशनं काशते वा काष्ठा, स्थितिर्मर्शदा । कालविशेषेऽपि अष्टादश निमेषास्तु
 काष्ठेति । काष्ठं दारु च । इष्टनि प्रशस्यस्वयश्च (सू०), ज्यच (सू०) । अपिशब्दादप्रजे वृद्धेऽपि
 (ज्येष्ठः) । युवाल्पयोः कन्नयन्तरस्याम् (सू०), अतियुवात्यल्पश्च ॥ ४१ ॥ अथ ज्ञान्ताः । दम्पतेनेन
 दण्डः, अपिशब्दाच्चतुरङ्गं चलं चतुर्योपायो दमो मन्यश्च । गोलो वृत्तो मृदादिगुडकः, यथा- भक्षिता
 वाप्ययोगुडाः (चरक०) । लत्वेन गुलिका स्तुही गुलिका निशा । सन्नाहश्च गुडः । मांसमत्तीति मांसात्
 सिन्हादिः । व्यडति हन्तुं व्याडः, व्यड उद्यमे, विविधमाल (ड) मस्माद्वा व्याडः । इल क्षेपणे, बुधभा-
 र्यापि- इडा यस्या अपत्यमैडः पुरुषाः ॥ ४२ ॥ क्षेडिः शब्दार्थं उन्नयः, अपिशब्दास्तिहनादो दन्तो-
 ष्टवाद्यम् (क्षेडः) । क्षेडस्तु विषं घनिश्च । षड्भिः क्षणेश्च षट्क्षण इति नाडीव नालिकात्र, अपि-
 शब्दास्तुपि रं वृक्षादि धमनिश्च । नाडो नालश्च जलनिर्गमः । डलयोरैक्यात्पणालो नालः कण्ठः पद्मादिवृन्तं

क्षेडा वंशशलाकापि नाडी कालेपि षट्क्षणे ।
 काण्डोस्त्री दण्डबाणार्धवर्गवसरवारिषु ॥ ४३ ॥
 स्याद् भाण्डमश्वभरणमत्र मूलवणिग्धने ।
 भृगप्रतिज्ञयोर्बाढं प्रगाढं भृशकृच्छ्रयोः ॥ ४४ ॥
 शक्तस्थूलौ त्रिषु दृढौ व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ ।
 भूणार्भके स्त्रैणगर्भे बाणो बलिसुते शरे ॥ ४५ ॥
 कणोतिसूक्ष्मे धान्यांशे संघाते प्रमथे गणः ।
 पणो द्यूतादिपूत्सृष्टे भृतौ मूल्ये धनेपि च ॥ ४६ ॥
 मौढ्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशौर्यसंध्यादिके गुणः ।
 निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ॥ ४७ ॥
 वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु चाक्षरे ।
 अरुणो भास्करपि न्याद्वर्णभेदेपि स त्रिषु ॥ ४८ ॥
 स्थाणुः शर्वेप्यथ द्रोणः काकेप्यथ रवे रणः ।
 प्रमणीर्नापिते पुंसि श्रेष्ठे ग्रामाधिपे त्रिषु ॥ ४९ ॥

च । दण्डो नालं यथा— उद्द(त्का)ण्डैः पुण्डरीकैः । अर्वा कुत्तिसतः, यथा— काण्डपृष्ठः (महावीर०) ।
 वर्गे यथा— बालकाण्डं, धादक[का]ण्डिका । काण्डस्यावसरस्याभावोऽकाण्डम् । लतावृक्षस्कन्धयोश्च
 (काण्डः) । प्रकाण्डं तु वृक्षादिस्कन्धः, प्रशंसार्थं च यथा— पुरुषप्रकाण्डम् ॥ ४३ ॥ अश्वस्याभरण-
 मायानं पर्याणादि. यथा— भाण्डत्रासी हयः । अमत्रे यथा— प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीम् । मूलं कट्यं
 वणिजो धने वा, यथा— भाण्डपतिः । संघातप्रासयोः पिण्डी द्वयोः पुंसि कलेबरे । गण्डौ कपोलविस्फोटौ
 मुण्डकं त्रिषु मुण्डिते ॥ इक्षुभेदेपि खण्डोस्त्री शिखण्डो बह्वचूडयोः । अथ ढान्ताः । बाहेः क्ते(बाढं),
 क्षुब्दशान्तान्त्वान्तेति (सू०) साधुः । (बाढं) प्रातिज्ञानेङ्गीकारेऽप्ययम् । (प्रगाढं) दृढेपि, यदाहुः—
 प्रगाढं कृच्छ्रमिच्छन्ति प्रगाढं बलवद् दृढम् ॥ ४४ ॥ दृढि दृढौ क्त दृढः, दृढःस्थूलबलयोः (सू०)
 इति साधुः । अत्यर्थं च यथा— दृढं शान्तोस्मि । त्रिष्वित्येव । विन्यस्तं रचितं यथा— व्यूढां दुपदपुत्रेण
 तव शिष्येण (भगवद्गीता) । संहतो घनो यथा— व्यूढोरस्कः (रघु०) । अथ णान्ताः । भ्रियते
 भ्रूणः । बलिसुतो बाणासुरः । दासीकुरण्टकेपि बाणशब्दार्थः ॥ ४५ ॥ अतिसूक्ष्मे मुक्तादिगुलके (कणः) ।
 धान्यस्यांशः कणिका यथा— कणादौ मुनिः । गण्यते गणः, संह्यायां सैन्यांशेपि । नित्यपणःपरिमाणे
 (सू०) इति साधुः । द्यूतादियुत्सृष्टं जय्यत्वे स्थापितं (पणः) । आदिशब्दात्समाह्वयपणादौ । भृति-
 र्वेतनम् । आपिशब्दात्क(त्का)र्षिकस्ताम्रिकः पणः, यच्छाश्वतः— गल्हे माने श्वेतकानां मूल्ये
 कार्षापणे धने । द्यूतादौ कल्पिते चैव बद्धमुद्ये भृतौ पणः ॥ ४६ ॥ द्रव्याश्रिते पटदेः शुक्लादिगुणः,
 आत्मनो बुद्धिसुखादिः, रूपादिचतुर्विंशतेर्गुणत्वात् । सत्त्वेनिविशतेर्पैतृतीच (गुणः) (का०) । सत्त्वादीनि
 सत्त्वरजस्तमांस, शौर्यौदार्यादयो गुणाः । संधिविप्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयाः षड् गुणाः । तेजोबलवीर्यै-
 श्वर्यवैराग्यशक्त्यश्च षट् पराश्रितत्वात्, तेन गुणोऽपधानमित्यपि च वाच्यम् । शौर्यादयस्तत्कर्षादि गुणाः ।
 रज्ज्वप्रधानसूदेन्द्रियभोगेष्वपि (गुणः) । निर्व्यापारासने यथा— क्षणो नास्ति रहो नास्ति (पंचतं०) ।
 कालविशेषो नाडिकाषष्ठांशः (क्षणः) । उत्सवे यथा— क्षणे रक्ष्याः कुलस्त्रियः । नृते तत्सवत्वाद्यथा—
 क्षणपरपुरजिह्वतश्चलप्रहारान्, क्षणोति क्षणः ॥ ४७ ॥ वृणोति त्रियते वा, वर्ण्यते वर्णनं वा वर्णः ।
 षड्जादिगतौ तालविशेषे गुणयशोविलेपनव्रद्धाचर्येष्वपि (वर्णः) ॥ ४८ ॥ (ग्रामणीः) ग्रामः खेटको

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवौ ।
 हरिणी स्यान्मृगी हेमप्रतिमा हरिता च या ॥ ५० ॥
 त्रिषु पाण्डौ च हरिणः स्थूणा स्तम्भेपि वेद्मनः ।
 तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥
 वणिक्पथेपि विपणिः सुरा प्रत्यक्षं वारुणी ।
 करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥
 शरणं गृहरक्षित्रोः श्रीपर्णं कमलेपि च ।
 विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥ ५३ ॥
 प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।
 करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि ॥ ५४ ॥
 प्राण्युत्पादे संसरणमसंवाधचमूगतौ ।
 घण्टापथेथ वान्तास्त्रे समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥
 स्वतस्त्रिषु विषाणं स्यात्पशुशृङ्गेभदन्तयोः ।
 प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे ना तु चतुष्पथे ॥ ५६ ॥

वृन्दं च ॥ ५९ ॥ ऊर्णोत्पूर्णा । आवर्तश्चक्रवर्तिचिह्नं यथा— ऊर्णैयमन्तर्भुवोः, अन्तरा भुवविति— अन्त-
 रान्तरेणयुक्ते (सू०) द्वितीया । हरति हरिणी मृगी हेम्नो वा प्रतिमा । हरिं पीतं वर्णं नयतीति, हरिता
 नीला, वर्णादनुदात्तात्तोपधातोः (सू०) इति वा डीप् । यूयिका पाण्डुरा च (हरिणी) ॥ ५० ॥
 वशब्दान्मृगे (हरिणः) । तिष्ठति स्थूणा । अपिशब्दाल्लोहप्रतिमाव्याधिविशेषयोश्च (स्थूणा) । तर्षणं
 तृष्णा, स्पृहा निरूढलक्षणत्वात् । एवं तृप्तर्पावपि स्पृहापिपासार्थं । जिघर्षितं क्षरति मनोनया घृणा,
 घृणु दीप्तौ वा ॥ ५१ ॥ वणिक्पथो दृष्टः (विपणिः) । अपिशब्दात्पण्यवार्थां, विपण्यतेस्यां विपणिः ।
 सुरा वरुणादब्धेर्जाता । प्रत्यक् प्रतीची दिक्, वरुणस्येयमिति । के मूर्ध्नि रेणुरस्य करेणुः । इभ्यां
 हस्तिन्यां स्त्री, इभे तु ना पुमान् । द्रवत्यनेन द्रवति वा द्रविणम् ॥ ५२ ॥ शीर्यते शृणोति च परं शरणं,
 श्रयन्ति तदिति नैरुक्ताः । श्रीः पर्णेष्वस्य श्रियं पिपर्ति च श्रीपर्णम् । अपिशब्दादग्निमन्थे (श्रीप-
 णम्) । अभिमरो मरकं युद्धं च (तीक्ष्णं), लोहं शस्त्रम् । ये द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयेयुस्ते
 तीक्ष्णा इति कौटिल्यः । तेज्यते तीक्ष्णं, अतिक्ष्णोतीति नैरुक्ताः ॥ ५३ ॥ यथयोगं करणादौ
 ल्युट्, हेतुर्ज्ञप्तिनेमितं यथान्यादेर्धूमादि (प्रमाणं) । मर्यादावधिः, यथा— कौटिल्यः— राजानं मां
 च प्रमाणं कृत्वा यद्यस्याः कुशलं पश्यतीति । इयत्ता परिच्छेदः, यथा— क्रियत्प्रमाणमुदकम् । प्रमाता
 यथा— अत्रार्थे प्रभुः प्रमाणम् । (करणं) गात्रे यथा— उपमानमभूद्विलासिनां करणं यत्तत्र कान्तिम-
 त्तया (कु० सं०) । (करणं) अपिशब्दात्कारणिकानां कायस्याध्यक्षादीनां संपूहे कृतौ क्रियाभेदे कामशास्त्रनाट्य-
 शास्त्रोक्ते च ॥ ५४ ॥ प्राण्युत्पाद आजीवजीविभावः संसाराख्यः । असंवाधेन [असंकटेन] सेनागमने
 (संसरणम्) । घण्टापथः पुरः सनीपे विश्रामभूतनिष्कराख्या (संसरणम्) । (समुद्धरणं) कर्मणि
 भावे च ल्युट्, उन्नय ऊर्ध्वनयनं कूपादिभ्यो जलादेः ॥ ५५ ॥ स्वतो न तु वाच्यलिङ्गतया । वेवेष्टि
 विषाणम् । प्रवणति प्रवणः [अनुकूले], वण शब्दार्थः । त्रिष्वित्येव संकीर्णं यावत् । क्रमेण निम्नायां
 भुवि यथा— श्राद्धे दक्षिणप्रवणा भूः । प्रह्वे यथा— भक्तिप्रवणः । अनुकूले तूपचारात् । चतुष्पथे, प्रवन्ते-
 नेन प्रवणः ॥ ५६ ॥ निचितं संकीर्णं व्याप्तम् । अशुद्धे संकीर्णे यतो मिश्रीभवतीति । ईरति— ईरणं,

संकीर्णौ निचिताशुद्धावीर(रि)णं शून्यमूषरम् ।
 देवसूर्यौ विवस्वन्तौ सरस्वन्तौ नदार्णवी ॥ ५७ ॥
 पक्षिताक्षर्यौ गरुत्मन्तौ शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।
 अग्न्युत्पातौ धूमकेतू जीमूतौ मेघपर्वतौ ॥ ५८ ॥
 हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे मरुतौ पचनामगौ ।
 यन्ता हस्तिपके सूने भर्ता धातरि पांष्टरि ॥ ५९ ॥
 यानपात्रे शिशौ पोतः प्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।
 ग्रहभेदे ध्वजे केतुः पार्थिवे तनये सुतः ॥ ६० ॥
 स्थपतिः कारुभेदेपि भूभृद् भूमिधरे नृपे ।
 मूर्धाभिषिक्तो भूपेपि ऋतुः स्त्रीकुलमपि च ॥ ६१ ॥
 विष्णावप्यजिताव्यक्तौ सूतस्त्वष्टरि सारथौ ।
 व्यक्तः प्राज्ञेपि दृष्टान्तावुभे शास्त्रनिदर्शने ॥ ६२ ॥
 क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे ।
 वृत्तान्तः स्यात्प्रकरणे प्रकारे कात्स्न्यवार्तायोः ॥ ६३ ॥
 आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीवृद्धिशेषयोः ।
 कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु ॥ ६४ ॥

ईर गतौ । शून्यं निराश्रयो देशः, ऊषः क्षारमृत्तिकाभ्यांस्ति- इत्यूषरः, ऊषसुषीति (सू०) रः (ईर-
 णम्) । सेतौ च वरणो वेणी नदीवाहे कञ्चये । अथ तान्ताः । विवस्ते छादयति विवस्तेजोस्यास्तीति
 विवस्वान् । सरस्वानाम नदः ॥ ५७ ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य गरुत्मान् । भासः पक्षिविशेषः । कीटोपि,
 शक्नोति शकुन्तः । धूमः केतुर्लिङ्गमस्य धूमकेतुर्वह्निः । धूमप्रधानश्च केतुरुत्पातग्रहः । जीवनस्याम्भसो
 मृतः पुटबन्धः (जीमूतः) ॥ ५८ ॥ जहाति हस्तः पाणिः । हसति व्याप्ति हस्तो नक्षत्रम् । प्रशंसा-
 र्थश्च (यथा)— केशहस्तः । प्रियतेनेन मरुत् । यमयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थो यमिः, सूतः सारथिः । यज्ञस्य
 [वज्रस्य] भर्ता, स्त्रिया भर्ता ॥ ५९ ॥ पवते पुनाति च पोतः । प्रैति स्म प्रेतः, प्राण्यन्तरं नारकम् ।
 ग्रहभेदो नवमः (केतुः), कित ज्ञाने । पु प्रसन्नैश्वर्ययोः (सुतः) ॥ ६० ॥ स्थापयति, स्थप्यासौ
 पतिश्च वा, तिष्ठन्त्यस्मिन्नायत्ताः स्थः, घञर्थकः (वा०) । कारुविशेषो मुख्यतक्षा (स्थपतिः) ।
 अपिशब्दात् स (यजत्रा) गांष्ट्रपृष्ठा स्थपतिः (पृ० ११४), कश्चुकी च । (भूभृत्) धारणात्पोषणाच्च ।
 (मूर्धाभिषिक्तः) अपिशब्दाद्विप्राक्षात्रियायां जाते, मुख्येपि । ऋच्छत्यायति ऋतुः स्त्रीणामार्तवं रजः ।
 अपिशब्दाद्वसन्तादौ (ऋतुः) ॥ ६१ ॥ अपिशब्दादजितोऽपरिभूतो बुद्धश्च । अव्यक्तोऽस्फुटः । मुख्यश्च
 (अव्यक्तः) । प्रकृतिस्त्वव्यक्तम् । षू प्रेरणे, त्वष्टा रथकारः, तथा ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः । प्रजाते
 पारं च (सूतः) । व्यनक्ति व्यज्यते च (व्यक्तः) । अपिशब्दात् पुरोबुध्या[दि] निश्चितः, यथा-
 व्यक्तं मूर्खीयम् । दृष्टोन्तो निश्चयोस्य दृष्टान्तः, निदर्शनमुदाहरणं यथा— अग्निरत्र धूमान्महान्सवत्
 ॥ ६२ ॥ क्षदति क्षत्ता, द्वास्थः प्रतीहारः । क्षत्रियायां शूद्राज्जातः क्षत्ता, क्षत्रिया मागधं वैद्याच्छूद्रा-
 त्क्षत्तारमेव च (पृ० १५८) । स्मृतौ क्षलशब्दोप्यास्ति । वृत्तोन्तोस्य वृत्तान्तः, वृत्तस्यान्तश्च । तथा
 प्रकारो विशेषः । वार्ता जनश्रुतिराख्यायिका च ॥ ६३ ॥ आनृत्यन्त्यनानर्तः । नीवृद्धिशेषो जनपदः,

श्लेष्मादिरास्थि(स)रक्तादिर्महाभूतानि तद्गुणाः ।
 इन्द्रियाण्यश्मद्विकृतिः शब्दयोनश्च धातवः ॥ ६५ ॥
 कक्षान्तरपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे ।
 कासूसामर्थ्ययोः शक्तिर्मूर्तिः काठिन्यकाययोः ॥ ६६ ॥
 विस्तारवल्लघोर्व्रततिर्वसती रात्रिवेश्मनोः ।
 क्षयार्चयोरपचितिः सातिर्दानावसानयोः ॥ ६७ ॥
 अस्तिः पीडाधनुष्कोट्योर्जातिः सामान्यजन्मनोः ।
 प्रचारः स्यन्दयोरीतिरीतिर्दिम्बप्रवासयोः ॥ ६८ ॥
 उदयेधिगमे प्राप्तिस्त्रेताग्नित्रितये युगे ।
 वीणाभेदपि महती भूतिर्भस्मनि संपदि ॥ ६९ ॥
 नदीनगर्योर्नागानां भोगवत्यथ संगरे ।
 सङ्गे सभायां समितिः क्षयवासावपि क्षिती ॥ ७० ॥
 खेरचिश्च शस्त्रं च वह्निज्वाला च हेतयः ।
 जगती जगति च्छन्दोविशेषपि क्षितावपि ॥ ७१ ॥

जलेपि (आनर्तम्) । कृतोन्तोनेन कृतान्तः, कृतः सिद्धान्तो निष्ठा यस्य, कृतस्यान्तश्च । शास्त्रेषुप-
 पचाराकृतान्तः ॥ ६४ ॥ श्लेष्मा वातः पित्तं च, धारणात्तु धातवः । अस्थिरक्तादीनि, व(र)सासृङ्-
 मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः (वाग्भट०) । महाभूतानि पृथिव्यादीनि, तद्गुणाः शब्दादयः, अस्म-
 द्द्विकृतिर्हरितालादिः, शब्दयोनिर्भ्वादिः (धातवः) । चशब्दाद् गैरिकं मनःशिलादिर्हेमादिश्च (धातुः)
 ॥ ६५ ॥ कक्षान्तरे राजधानीस्थानाविशेषे वासगृहाख्ये (शुद्धान्तः) । अपिशब्दाद्वाजदंशेषु, अशौच-
 प्रशमे च, शुद्धो रक्षितोन्तोस्य शुद्धान्तः । कासुर्नामायुधं सर्वलाह्यं, शक्यतेनया जेतुं शक्तिः । शकन
 उत्साहादौ च (शक्तिः) । मूर्च्छन्ते मूर्च्छन्ति च मूर्तिः ॥ ६६ ॥ व्रजन्ती ततिरस्यां व्रततिः, व्रतव्रातव्रत-
 त्यादिसिध्यर्थं प्रतिधर्तुं रुन्नेय इति श्रीभोजः । वसत्यस्यां वसतिः, स्थितौ च । चित्रश्च यतेश्च, (चायतेः) क्तिनि
 नित्यं चिभावः (वा०) अपचितश्च (सू०) इत्यत्र वक्तव्यात् । विकृतौ व्यत्यये च (निष्कृतौ व्यये च)
 (अपचितिः) । सनोतेः क्तिनि जनसनेति (सू०) आत्मम्, स्यतेः— ऊतियूतिर्जनीति (सू०)
 साधुः ॥ ६७ ॥ अर्दनमस्तिः, अर्द्यतेनया च, अर्दं गतौ याचने च । जायतेनया, भिन्नेष्वभिन्नाभिधान-
 प्रत्ययो जातिः, जननं च । छन्दोलंकारविशेषयोः (जातिः), मालतीगोत्रयोश्च । प्रचारः शैली (रीतिः),
 री गतौ रीङ् स्रवणे । आरकूटे मर्यादायां वैदर्भ्यादौ (रीतिः) । ईङ् गतौ, डिम्ब उपद्रवः, यदाहुः—
 अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मृषिकाः शलभाः शुक्राः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतवः स्मृताः ॥ ६८ ॥ उदयो
 लाभः, अधिगम आसादनं (प्राप्तिः) । त्रेता, पृषोदरादिः (सू०) । शततन्त्री वीणा महती । अपि-
 शब्दाद् बृहत्यां (महती) । भवति भूयतेनया च भूतिः, भवनं च ॥ ६९ ॥ भोग उपभोगः सर्वकाय-
 श्चास्त्यस्याः (भोगवती) । समयनं सयन्ति संगच्छन्त्यस्यां वा समितिः । वासो निवासः (क्षितिः) ।
 अपिशब्दाद् भुः, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः ॥ ७० ॥ शस्त्रमायुधं, हिनोति हेतिः, ऊतियूति (सू०)
 साधुः । गच्छति जगती, छन्दो द्वादशाक्षरपादम् ॥ ७१ ॥ उक्तायुक्ता मध्या प्रतिष्ठा सुमतिष्ठा गाय-
 त्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्ति दशमं दशाक्षरपादं वा । अपिशब्दाच्छृणिर्दशसंह्या च (पङ्क्तिः),

पङ्क्तिच्छन्दोऽपि दशमं स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।
 पत्तिर्गतीं च मूले तु पक्षतिः पक्षभेदयोः ॥ ७२ ॥
 प्रकृतिर्योनिलिङ्गे च कैशिक्याद्याश्च वृत्तयः ।
 सिकताः स्युर्वालुकापि वेदे श्रवसि च श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति ।
 गुप्तिः क्षितिव्युदासेऽपि धृतिर्धारणधैर्ययोः ॥ ७४ ॥
 बृहती क्षुद्रवार्ताकी छन्दोभेदे महत्यापि ।
 वाशि(सि)ता स्त्रीकरिण्योश्च वार्ता वृत्तौ जनश्रुतौ ॥ ७५ ॥
 वार्त्तं फल्गुन्यरांगे च त्रिष्वप्सु च घृतामृते ।
 कण्ठधौतं रूप्यहेम्नोर्निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥ ७६ ॥
 श्रुतं शास्त्रावधृतयोर्गुणपर्याप्तयोः कृतम् ।
 अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च ॥ ७७ ॥
 युक्ते क्षमादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु ।
 वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तलं ॥ ७८ ॥

पञ्चतौ वर्गौ पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्विशतितिशदिति (सू०) साधुः, पञ्चते च । अपिशब्दादागामिनि काल
 दैर्घ्ये च, आयतन्तेत्ययतिः, आयमनं च । पदनं पथते च पत्तिः । चशब्दात्सेनांशे पदातौ च (पत्तिः) ।
 पक्षाविशेषयोर्मूलं प्रतिपदादिः पक्षांश्च पक्षतिः, पक्षात्तिः (सू०) ॥ ७२ ॥ योनिरुपादानकारणं यथा—
 मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका) । लिङ्गं स्त्रीपुंनपुंसकं यथा— तृतीयाप्रकृतिः शण्डः (पृ० ९७) ।
 चशब्दात्स्वाम्यमात्यादिः (प्रकृतिः) । प्रत्ययात्पूर्वः स्वभावश्च (प्रकृतिः) । कैशिकीभारतीसात्वत्यार-
 म्यः (वृत्तयः) । चशब्दाद् ग्राम्या परुषोपनागरिका (वृत्तिः), कृयादिजीविकावृत्तिश्च, वर्तनं वृत्तिः,
 वर्तनेनया च । सिच्यन्ते सिकताः, नित्यं बहुल्वेयम् । अपिशब्दात्सिकतिले देशे, देशेऽलुबिलचौच (सू०)
 इत्यणो लुप् । श्रवः श्रोत्रम् । चशब्दाद्विषयवदन्त्यां षड्जायारम्भिकायामाकर्णने च, श्रूयते शृणोत्यनय
 श्रवणं श्रुतिः ॥ ७३ ॥ वनु याचने । चशब्दात्स्त्रीमात्रे (वनिता) । गोप्यते गोपनं गुप्तिः,
 क्षितिव्युदासो भूगर्तः । अपिशब्दात्कारायां रक्षायां च (गुप्तिः), यच्छाश्वतः— गुप्तिः कारा च
 रक्षा च जीर्णं च विवरं भुवः । (घृतिः) भावे करणे च क्तिन्, सौख्येऽप्युपचारात् ॥ ७४ ॥ क्षुद्रवार्ताकी
 कण्टकारिका, छन्दोविशेषो नवाक्षरपादः (बृहती) । वादयते काम्यते वशे स्थाप्यते वाशते वा वाशिता ।
 वासितेति गौडाः पेटुः, कृतवासेति च व्याख्यन् । वर्ततेनया वर्तते वा, वृत्तिर्जीविका वास्त्यस्या
 वार्त्ता । वृत्तिः कृषिपाशुपाल्यवणिज्याख्यात्ताभेदोपचारात् । जनश्रुतिर्वृत्तान्तः (वार्ता) । वर्त-
 नं [च] वार्ता ॥ ७५ ॥ फल्गु तुच्छं यथा— वार्त्तमेतत् । चशब्दात्सर्षिषि घृतं, पीयूषे हुतशेषेऽयाचिते
 भैक्ष्ये मोक्षे चामृतम् । कलः कालिका धौतास्येति । निमेषति निमित्तं, हेतुः कारणं, लक्ष्म चक्षुःस्पन्द-
 नादि ॥ ७६ ॥ श्रूयते श्रवणं श्रुतं, अवधृतमाकर्णितम् । गुणं कालभेदः (कृतम्) । पर्याप्तं यथा—
 कृतमतिविस्तरेण । क्रियाशब्दस्तु कृतस्त्रिलिङ्गः । अतीर्वाहितमाहितं वात्याहितं, जीवानपेक्षि कर्म साह-
 साख्यम् ॥ ७७ ॥ युक्ते यथा— यथाभूतवादी प्रामाणिकः स्यात् । क्षमादौ यथा— महाभूतानि । ऋतं
 सत्यं यथा— भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः । प्राणिनि यथा— भूतप्रायः । अतीते यथा— भूते लुङ् ।
 समस्तुल्यो यथा— सुहृद्भूतोयम् । ग्रहेऽपि यथा— भूतमियं ब्राह्मणी । प्राप्ते यथा— इत्थंभूतं, भवति स्म
 भावयते स्मेति, भू प्राप्तौ । (वृत्तं) पथं पादबन्धः श्लोकादिः । चरित्रं शीलं (वृत्तम्) । अतीते यथा—
 वृत्तात्सवं पुरम् (मुद्राराक्ष०) । दृढे यथा— वृत्तदेहः स्नायुसारः । निस्तलं वर्तुलं, अधीतेपि

महद्वाज्यं चावगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु ।
 श्वेतं रूप्येपि रजतं हेमनि रूप्ये सिते त्रिषु ॥ ७९ ॥
 त्रिष्वितो जगदिङ्गोपि रक्तं नील्यादिरागि च ।
 अवदातः सिते पीते शुद्धे बद्धार्जुनौ सितौ ॥ ८० ॥
 युक्तेतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतोथ संस्कृतम् ।
 कृत्रिमे लक्षणोपेतप्यनन्तोनवधावपि ॥ ८१ ॥
 रुयाते हृष्टे प्रतीतोभिजातस्तु कुलजे बुधे ।
 विविक्तौ पूतविजनौ मूर्च्छितौ मूढसोच्छ्रयौ ॥ ८२ ॥
 द्वौ चाम्बलपरुषौ शुक्लौ शिती धवलमेचकौ ।
 सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेभ्यर्हिते च सत् ॥ ८३ ॥
 पुरस्कृतः पूजितेरात्यभियुक्तेभ्यः कृते ।
 निवातावाश्रयावार्तौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत् ॥ ८४ ॥
 जातोर्ध्वक(स्रद्ध)प्रवृद्धाः स्युरुच्छ्रिता उत्थितास्त्वमी ।
 वृद्धिमत्प्रोद्यतोत्पन्ना आदृतौ सादरार्चितौ ॥ ८५ ॥

(वृत्तम्) ॥ ७८ ॥ महति मग्नते च महत् । चशब्दाद् वृहद् बुद्धितत्त्वं च (महत्) । विरुद्धं गीयते-
 वगीतम् । जननीयो जन्यः, जनस्य जल्लो वा, मतजनहलात्करणजल्पकषेपु (सू०) इति यत् ।
 सुदुर्दृष्टेपि (अवगीतम्) । श्वेतते श्वेतं, अपिशब्दाच्छुक्ले । रज्यते रजतम् । हेमनि महारजताख्यम् ॥ ७९ ॥
 इतस्तान्ता वाच्यलिङ्गाः । गच्छति जगत्, इङ्गे जङ्गमे । अपिशब्दाद् भुवने (जगत्) । रज्यते
 रक्तं, नील्यादिरागोऽस्यस्य । चशब्दादसृक् (रक्तम्), कुङ्कुमं ताम्रमनुरक्तं च । (अवदातः) दैप्य
 शोधने । (सितः) अर्जुनः शुक्लः, पित्र् वन्धने ॥ ८० ॥ (अभिनीतः) मर्षिण्यक्रोधे । संस्कृतं (सू०)
 अनित्ये साधु, संलक्षणेन प्रकृत्यादिविभागेन सिद्धे शब्दे, संपर्युपेभ्यः (सू०) इति सुट् । अपिशब्दात्सतो
 गुणाधाने पक्वे च । अपिशब्दान्नागराजे (अनन्तः), विष्णौ व्योम्नि च । अनन्ता च भूः ॥ ८१ ॥
 प्रतीयते प्रत्येति वा (प्रतीतः), ज्ञातेपि । सुकुमारे न्याय्ये चोपचारात् (अभिजातः) । विचिर्विरेचने,
 विजिर् पृथग्भावे, असंयुक्तो[प्रकृतो]पि (विविक्तः) । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ ८२ ॥ अम्बलं
 चुर्कं, यदाहुः- बन्मूलादि शुचौ भाण्डे संक्षौद्रगुडकाञ्चिकं । धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं चुर्कं शुक्लं तदुच्यते
 (वैद्यकम्) ॥ परषे शुक्ल उपचारात्, यथा- शुक्तां वाचं (न) वदेत् । चशब्दात्पूतिगन्धे, ईशुचिर्
 पूतीभावे (शुक्लः) । शिञ् निशाने, मेचकः रुष्णः (शितिः) । अस्तेः शत्रुप्रत्ययः, सत्त्वे च सत् ॥ ८३ ॥
 (पुरस्कृतः) पुरोव्ययमिति (सू०) गतित्वात्सत्वम् । अरातिनाभियुक्तोभिधेणितः, अभिषिक्तोपि
 (पुरस्कृतः) । निवायते गम्यते निवातः, निवृत्तो वातोत्र । शस्त्राभेद्यं च वर्म, यथा- निवातकवचाः ॥ ८४ ॥
 ऊर्ध्वक उच्चकः (उच्छ्रितः) । प्रोद्यतः सोद्यमः (उत्थितः) । कर्तृकर्मणोः क्तः (आदृतः) ॥ दुर्ग-
 आह- कर्मविशकेपि गतिगर्मुद् हेमन्युत्पन्ने तृणे । ऋतमुच्छ्रिशिले सत्ये शोभनेपि विवाक्षितम् ॥ उदास्थितः
 प्रतीहारे चरभेदे समाहितः । ध्यानस्थे चाप्यनीकस्थो गजलक्षणवेदिनि ॥ श्रद्धारचनयोर्भक्तिगौर्णा वृत्तौ
 च सेवने । आसौ लब्धप्रत्ययितौ नसा पुत्रश्च पुत्रयोः ॥ आतृपुत्रौस्त्वसृदहितृभ्यां (सू०) इत्येकशेषोत्र ।
 समूहोत्पन्नयोजातमहिजिच्छ्रिपतीन्द्रयोः । सौप्तिकेपि प्रपातोथावपातावतटावटौ ॥ समित्सङ्गे रणेपि
 ह्यो व्यवस्थायामपि स्थितिः ॥ ८५ ॥ इतस्तान्ताः । अर्थतेर्ध्वते वार्थः । अभिधेयः शब्दार्थः । रा घनं

अर्थोभिधेयैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।
 निपानागमप्रोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुरौ ॥ ८६ ॥
 समर्थस्त्रिषु शक्तिस्थे संबद्धार्ये हितेपि च ।
 दशमीस्थौ क्षीणरागवृद्धौ वीथी पदव्यपि ॥ ८७ ॥
 आस्थानीयत्नयोरास्था प्रस्थोस्त्री सानुमानयोः ।
 अभिप्रायवशौ छन्दावद्धौ जीमूतवत्सरौ ॥ ८८ ॥
 अपवादौ तु निन्दाज्ञे दायादौ सुतवान्धवौ ।
 पादा रस्म्यङ्घ्रितुर्याशा अग्नीन्ध्रार्कास्तमोनुदः ॥ ८९ ॥
 निर्वादो जनवादेपि शादो जम्बालशण्पयोः ।
 सारावे रुदिते त्रातर्याक्रन्दो दारुणे रणे ॥ ९० ॥
 स्यात्प्रसादोनुरोधेपि सूदः साद्व्यञ्जनेपि च ।
 गोप्राध्यक्षेपि गोविन्दो हर्षेप्यामोदवन्मदः ॥ ९१ ॥
 प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोस्त्रियाम् ।
 स्त्री संविज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ॥ ९२ ॥

(अर्थः) । वस्तुनि पदार्थे । निवृत्तौ यथा— मशकार्थेयं धूमः । इन्द्रियविषये कारणे च (अर्थः) ।
 निपानं जलाशयः, आगमः शास्त्रं (तीर्थम्) । ऋषिजुष्टं प्रभासपुष्करादि, यदध्यासितमहर्द्भुभिस्तादृि तीर्थ-
 मिति । गुरौ यथा— तीर्था(दा)मविद्यः । जलावतरणमार्गे सत्त्रिष्यच्चरे पुण्यक्षेत्रे पात्रेपि यथा—
 तीर्थं तद्व्यक्तव्ययोः, तरत्यनेन तीर्थम् ॥ ८६ ॥ समर्थयते समर्थ्यते संगतार्थोऽस्येति (वा) समर्थः
 दशम्या कामावस्थार्था वयोवस्थायां च तिष्ठति दशमीस्थः, क्षीणो रागेण क्षीणरागः, मरणावस्थां प्राप्नो
 नष्टबीजो वा । वेतेर्विथेश्च वीथी, पदवी मार्गः । अपिशब्दाद् गृहप्रान्तः पङ्क्तिश्च (वीथी) ॥ ८७ ॥
 आतिष्ठन्त्यस्यामास्थानी । आलम्बनं चास्था । प्रतिष्ठन्तेस्मिन् प्रस्थो गिरेः समा भूः । मानमाढकचतुर्भा-
 गोत्र (प्रस्थः) । शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः संस्थाधारे स्थितौ मृतौ । अथ दान्ताः । (अभिप्रायवशौ)
 यथा— छन्दानुवर्ती, स्वच्छन्दः, छन्दे— रूपम् । अपो ददाल्यब्दः, आप्रोति च ॥ ८८ ॥ आज्ञामपवाद,
 माहुः । दायं रिक्थमादत्ते दायादः, बान्धवः सपिण्डः । (पादः) कर्तारि पदरुजति (सू०) घञ्-
 कर्मकरणादौ च । तुर्योऽशौ रूपकादेश्चतुर्भागे, कुलाद्रेः प्रत्यन्तपर्वतोपि पादः ॥ ८९ ॥ अपिशब्दादा-
 भाषा निश्चितवादश्च (निर्वादः) । शीयन्तेवर्षादन्यनेन शादः पङ्कः । शाद्य (त्य) ते छियते शादस्तु-
 णम् । आक्रन्दनमाक्रन्दयते— आक्रन्दन्त्यस्मिन्श्चाक्रन्दः । त्राता पाणिग्राह्याक्रान्तस्य विजिगीषो रक्षिता,
 आहुश्च— पाणिग्राहस्तथाक्रन्दः (मनुः) ॥ ९० ॥ (अनुरोधे) यथा— प्रसादे वर्तस्व (शाङ्गधरप०) ।
 अपिशब्दान्नेर्माल्ये प्रीतिदाने च (प्रसादः), काव्यगुणे तृपचारात् । सूयते पच्यते सूदयति च सूदः,
 व्यञ्जनं सूपोत्र । अपिशब्दात्सूपकारे (सूदः) । अपिशब्दाद्विष्णो, गां विन्दति गोविन्दः, अनुपसर्गालि-
 म्पविन्देति (सू०) शः । अपिशब्दाद् गन्धेप्यामोदः । गर्वे क्षैव्ये गजदाने च मदः, मदोऽनुपसर्गे (सू०)
 इत्यप ॥ ९१ ॥ प्रधानमेव प्राधान्यं, राजलिङ्गं छत्रादि, कङ्कते कं कौति वा ककुदम् । शैलशृङ्गे
 ककुच्छब्दोऽप्यस्ति, यथा— ककुद्भान् । संवेदनं संवेद्यतेऽस्यां संविदन्ति (ते) अनया च संविद् । ज्ञाने
 यथा— एकमेवेदं संविद्रूपम् । संभाषा संकेतो यथा— प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविदं स्थापयेदने । क्रियाकारो
 व्यवस्थापनं यथा— संविदं लङ्घयेच्च यः (याज्ञवल्क्य०) । आजिर्मुद्गं, नाम संज्ञा । तोषणाचारप्रतिज्ञास्वप्याहुः
 (संविद्) ॥ ९२ ॥ उपनिषीदन्त्यस्यामुपनिषद्, वेदानां अपि रहस्यत्वात् । तत्त्वेपि यथा— धर्मस्योपनिषत्परा ।

धर्मे रहस्युपनिषत्स्यादृतौ वत्सरे शरद् ।
 पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ॥ ९३ ॥
 गोष्पदं सेविते मानं प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदम् ।
 त्रिष्विष्टमधुरौ स्वादू मृदू चातीक्ष्णकोमलौ ॥ ९४ ॥
 सूढाल्पापदुनिर्भाग्या मन्दाः स्युर्द्वौ तु शारदौ ।
 प्रत्यग्राप्रतिभौ विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥ ९५ ॥
 व्यामो वटश्च न्यग्रोधावुत्सेधः काय उन्नतिः ।
 पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥ ९६ ॥
 परिधिर्याज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।
 बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७ ॥
 स्युः समर्थननीवाकनियमाश्च समाधयः ।
 दोषोत्पादेनुबन्धः स्यात्प्रकृत्यादिविनश्वरे ॥ ९८ ॥

ऋतुरत्राश्रयुजकार्तिकौ (शरद्) । वत्सरं यथा—ज्जवेच्च शरदां शतम् । शीर्यन्तेस्यामोषधयः शरत्, स्त्री ।
 (पदं) खलोभगः पदचेतिवक्तव्यात् (वा०) खः । त्राणं शरणं यथा— पदमापदि माधवः । स्थानं यथा—
 सूर्योशवः शशिनि लब्धपदा यथैव । लक्ष्म यथा— नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम् । अङ्घ्रियथा—
 पादाग्रे प्रपदम् (पृ० १०३) । वस्तु यथा— पदार्थः । पादन्यासे पादमुद्रायां सुगतिङ्गते च, यथा—
 कुरु घनोरु पदानि शनैः शनैः (वेणिसंहार०), पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम् (कु० सं०), पदसमूहो
 वाक्यम् (न्यायभ. ध्य०) ॥ ९३ ॥ गोभिः सेवितं गोष्पदं, गोष्पदं सेवितां सेवितप्रमाणेषु (सू०) इति साधुः ।
 माने गोखुरश्वे, यथा— गोष्पदं प्रविष्टो देवः । आपदं प्रतिष्ठायाम् (सू०) साधुः, कृत्य उपचारात् ।
 इष्टो मृष्टः, मधुरो रसः, यथा— रसाः स्वाद्वस्त्वलवणतिक्तोषणकषायकः, स्वदते स्वादु । मृद्यते मृदुः,
 अतीक्ष्णोत्ताहिंस्रः ॥ ९४ ॥ मूढो यथा— मन्दः कवियशः प्रार्थी (रघु०) । अल्पे यथा— मन्दोदरी ।
 अपदुः सरूक्, यथा— मन्दं विचिकित्सति भिषक् । निर्भाग्ये यथा— मन्दभाग्यः । स्वैरेष्यत्पत्वाद्यथा—
 [मन्द] मन्दपदगामी [चारी], भद्रो मन्दो मृगश्चेति । हस्तिविशेषः सौरिश्च (मन्दः) । शरदि भवः
 शारदः, लक्षणयाभिनवः, अधृष्टेप्रतिभः । शुद्धौ वर्षे च (शारदः) । विगतो शारदो प्रतिभः स्वदोषोऽस्य
 विशारदः ॥ ९५ ॥ अथ धान्ताः । व्यामस्तिर्गृहकृतबाह्वन्तरम्, न्यग्रुणद्वि न्यग्रोघः न्यग्रोहति च, न्यड्कादिः
 (सू०) । ऊर्ध्वं सिध्यत्यनेनोत्सेधः, ऊर्ध्वं सेच (ध) ने च । परित आहरणं त्राहिहृत्तृणादेः पर्याहारो
 भाराख्यः (विवधः) । विशिष्टो दधो गमनमत्रेति विवधः, बाहुलकाद्वा दीर्घः (उपसर्गस्येति) ॥ ९६ ॥
 परितोमेवातुर्दिक्षं (चतुर्दिक्षं) धीयते बार्हिस्तरणवत् परिधिः, यदाहुः— बाहुप्रमाणं परिधिरच्छिन्ना-
 प्रोतिपन्नलः । उपसूर्यकं सूर्यमण्डलं प्रतिसूर्याख्यम् । चक्रप्रान्तेपि (परिधिः) । बन्धकं यदुत्तमर्णाय
 भूम्याद्याधीयते, यथा— आधिर्विनश्येद् द्विगुणे धने यदि न मोक्ष्यते (मनुः) । व्यसनं यथा— आधि
 प्राप्तो यो न मुह्येत्स धीरः । आध्यानमाधिर्मानसी पीडा । आधीयतेस्मिन्नाधिराधारः ॥ ९७ ॥ समर्थनं
 चोद्यपरिहारः, यथा— अत्रायं समाधिः । नीवाको वचनाभावः समाधिरिव । चशब्दाच्चित्तैकाग्र्यं समा-
 धानं (च), समाधीयते मनोऽस्मिन्समाधिः । दोषोत्पादे यथा— अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपा-
 तयेत् । प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां यः कार्यार्थमासज्यते विनश्वर उच्चरितप्रध्वंसी सेनुबन्धः ॥ ९८ ॥

मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने ।
 विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि परिच्छेदे विलेवधिः ॥ ९९ ॥
 विधिर्विधाने दैवोपि प्रणिधिः प्रार्थने चरं ।
 बुधवृद्धौ पण्डितेपि स्कन्धः समुदयेपि च ॥ १०० ॥
 देश नदं विशेषेभ्यो सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियाम् ।
 विधा विधौ प्रकारे च साधू रम्येपि च त्रिषु ॥ १०१ ॥
 वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च सुधा लेपोमृतं स्नुही ।
 संधा प्रतिज्ञा मर्यादा श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥ १०२ ॥
 मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेप्यन्धं तमस्यपि ।
 अतस्त्रिषु समुन्नद्धौ पण्डितं मन्यगर्वितौ ॥ १०३ ॥
 ब्रह्मवन्दुरधिक्षेपं निर्देशथावलम्बितः ।
 अविद्वुराप्यवष्टब्धः प्रसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥ १०४ ॥
 सूर्यवह्नी चित्रभानू भानू रश्मिदिवाकरौ ।
 भूतात्मानौ धातुदेहौ सूर्खनीचौ पृथग्जनौ ॥ १०५ ॥

मुन्यानुयायी यथा- अनुबन्धी (न्वः) शिशुः स्नेहेनानुबध्नातीति । प्रकृतानुवर्तने यथा- वैगनुबन्धः ।
 विधति विदधाति विधत्ते वा विधुः, विध विधाने, विधीयते सूरैः पीयते वा, धेत् पाने । पर्यन्तेवधीयते-
 वधिः । उपचाराद्वधाने कालेपि (अवधिः) ॥ ९९ ॥ (विधिः) भावकरणादौ किः (उपसर्गेशोः
 किः) । अपिशब्दात्काले धातरि कल्पे प्रकारे विधायके च वाक्ये (विधिः) । (प्रणिधिः) भावे कर्मणि
 च किः । अवधानेपि (प्रणिधिः) । अपिशब्दाज्जने स्थविरे च (बुधवृद्धौ) । स्कन्धति (?) स्कन्धः ।
 समुदये यथा- सप्त वातस्कन्धाः । अपिशब्दात्सैन्यभागे यथा- स्कन्धावारः । अंसे राक्षि समूहे वृक्षज-
 ह्वरायां च (स्कन्धः) । बौद्धे च यथा- संज्ञारूपसंवेदनासंस्कारसमुदायाख्याः [विज्ञानलक्षणाः] पञ्च
 स्कन्धाः ॥ १०० ॥ देशे यथा- सिन्धुर्देशः, स्यन्दते सिन्धुः, सरित्सामान्ये, विशेषे च यथा- सिन्धोः
 परमपूरुषम् । विधौ विधाने (विधा) । प्रकारे यथा- द्विविधाः । चशब्दाद्व्यश्वादिभोजने वेतने च
 (विधा) । साधनोति साधुः । अपिशब्दात्सज्जने (साधुः) । युक्ते रम्यत्वात्, यथा- साधु दृष्टं यद्
 द्रष्टव्यम् ॥ १०१ ॥ उह्यते यध्नाति वा वधूः, स्त्रीति स्त्रीमात्रम् । स्पृष्टु धीयते धयन्ति वैतां सुधा ।
 लिप्यतेनेनेति लेपो मङ्गोलादिः, स्नुही वज्रकन्दा यथा- सुधाक्षीरम् । मूर्त्तापि (सुधा) । (प्रतिज्ञा)
 यथा- सत्यसन्धः । संधारणं च (संधा) । संप्रत्ययो भक्त्यतिशयो यथा- श्रद्धया परयोरेताः (भग-
 वद्गीता) । स्पृहा यथा- भोजने श्रद्धालुः ॥ १०२ ॥ मायन्त्यनेन मन्यते च मधु । क्षुद्राभिः कृतं
 क्षौद्रं, क्षुद्राभ्रमरवदरेति (सू०) अञ् । अपिशब्दाद्देशे चैत्रे मधूके वसन्ते च पुंश्चिङ्गः (मधुः) ।
 अपिशब्दादचक्षुषि जले च (अन्धम्) । इतो धान्ता वाच्यलिङ्गाः । ऊर्ध्ववदोपि (समुन्नद्धः)
 ॥ १०३ ॥ ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य बन्धुः, परमनुष्ठानभावाज्जातिब्राह्मणः । एवं क्षत्रवन्धुः । निर्देशे यथा-
 व्यवस्थिताख्याने ब्रह्मणा बन्धुर्जातिरिति । अवलम्बितो वस्त्रादौ रुद्धः (अवष्टब्धः) । अविद्वरे यथा-
 अवष्टब्धे सेने, अवाचालम्बनाविद्वरयोः (सू०) इति षत्वम् । अपिशब्दाद्वदोपि (अवष्टब्धः) ।
 प्रसिध्यति प्रसाध्यते च प्रसिद्धः । लेखेपि गन्धः संवाधो गुह्यसंकुलयोरपि । बाध निषेधे दुःखे च शत्रु-
 चान्द्रिसुरा बुधाः ॥ १०४ ॥ अथ नान्ताः । चित्रा भानवो रश्मयोनिनयोः । भाति भानुः । भूतानामा-
 त्मा भूतान्येवात्मास्य वा भूतात्मा । पृथक्कार्यौ जनः- असंभ्यत्वात्पृथग्जनः ॥ १०५ ॥ गिरति गुणाति

ग्रावाणौ शैलपाषाणौ पत्रिणौ शरपक्षिणौ ।
 तरुशैलौ शिखरिणौ शिखिनौ वह्निवर्हिणौ ॥ १०६ ॥
 प्रतियत्नावुभौ लिप्सोपग्रहावथ सादिनौ ।
 द्वौ सारथिहयारोहौ वाजिनोश्वेषुपक्षिणः ॥ १०७ ॥
 कुलेप्याभिजनो जन्मभूम्यामप्यथ हायनाः ।
 वर्षाचिर्ब्रीहिभेदाश्च चन्द्राग्न्यर्का विरोचनाः ॥ १०८ ॥
 केशेपि वृजिनो विश्वकर्माकसुरशिल्पिनोः ।
 आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९ ॥
 शक्रो घातुकमत्तभो वर्षुकाब्दो घनाघनः ।
 अभिमानोर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः ॥ ११० ॥
 घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरं ।
 इनः सूर्ये प्रभौ राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे ॥ १११ ॥
 वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ स्रवन्त्यामपि वाहिनी ।
 ह्यादिन्यौ वज्रताडितौ वन्दायामपि कामिनी ॥ ११२ ॥
 त्वग्देहयोरपि तनुः सूनाधार्जजिह्वाकापि च ।
 कतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छकं ॥ ११३ ॥

वा प्रावा । पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य पत्री । श्येनोपि (पत्नी) । वृक्षकुटौ च (शिखिनौ), दुर्गश्च-
 शिख्याख्या वह्निवर्हिदुद्विजकुटुशार्ङ्गकाः, शार्ङ्गको मन्दपालसुतः पक्षी च ॥ १०६ ॥ उपग्रहो बन्दि-
 ग्रहणादिः (प्रतियत्नः) । सतो गुणान्तराधानं संस्कारश्च (प्रतियत्नः) । सीदत्यवश्यं सादयति वा
 सादी । वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य वाजी । अश्वाः पूर्वं सपक्षा अभवन्, इषुः शरः (वाजी) ॥ १०७ ॥
 अभिजायतेस्मादभिजनः, जनिवध्योश्च (सू०) इति ह्रस्वः । वर्षेर्विषे च क्लीबे (हायनं) आहुः ।
 ब्रीहिविशेषः (हायनः) षष्टिकाख्यः । जहाति जलं हायनः, हृश्चत्रीहिकालयोः (सू०) ष्युत् । विरो-
 चते विरोचनः, अनुदात्तेतत्थ (सू०) इति युच् ॥ १०८ ॥ अपिशब्दाच्चर्मपापयोः क्लीबे, वर्ज्यत इति
 वृजिनम् । विश्वस्य कर्मास्माद्विश्वं च कर्मास्य विश्वकर्मा । यत्ने यथा— महात्मा । स्वभावे यथा—
 दुष्टात्मा । ब्रह्मणि यथा— आत्मैवेदं सर्वमिदं नेह नानास्ति किञ्चन (कठोपानष०) । वर्ष्म शरीरं यथा—
 कृशात्मा । चशब्दात्क्षेत्रज्ञः (आत्मा) ॥ १०९ ॥ हन्ति तच्छीलो घातुकः, स चासौ मत्तभश्च
 (घनाघनः) । वर्षति तच्छीलो वर्षुकोब्दो मेघः, हन्तीति घनाघनः, चरिचलिपतिवदीनां द्विवचन्या-
 क्चाभ्यासस्य (वा०), हन्तेर्घत्वं च (वा०) इति सिद्धिः । प्रणयः प्रार्थना, मानेर्मेन्वतेश्च भावे
 रूपम् । हिंसायां तु मीनातिमिनोर्युव्याहुः, मीनातिमिनोतिदीडमिति (सू०) आत्मम् ॥ ११० ॥ हन्यतेनेन
 हन्ति वा घनः, मूर्ताघनः (सू०) इति साधुः । मूर्तिगुणः काठिन्यं, असर्वगतद्रव्यपरिमाणं मूर्तिः
 सैव गुणो वा, दर्शनं च स्पर्शनं च मूर्तिः । निरन्तरं निबिडं (घनं) । मुस्ते लोहमुदरं बाहुत्ये च
 (घनः) । घनं तु कांस्यवाद्यम् । एतीति— इनः, प्रभुः स्वामी । सोमो राजा द्विजातीनामिति श्रुतिः
 ॥ १११ ॥ वनुते तच्छीला वाणिनी, वणेः शब्दार्थाद्वाणिनीति सभ्यः । विदग्धापि (वाणिनी) ।
 स्रवन्त्यां नद्यां (वाहिनी) । अपिशब्दात्सेनायां, वहति बाहते वा तच्छीला वाहिनी, बाह् प्रयत्ने ।
 वन्दा वृक्षरुहा, अपिशब्दात्स्त्रीविशेषे (कामिनी) ॥ ११२ ॥ अपिशब्दात्कृशात्पविरलेषु, तन्यते तनुः ।
 (सूना) [घू प्रेरणे], अपिशब्दाद् भक्ष्यप्राणिवधस्थानम् । पञ्च सूना गृहस्थस्येति तूपचारात् । पुष्पं
 तु सूनम् । वितन्यते वितानं, विगतं तननं वात्र । शन्ये कदर्क[यं]के च (वितानम्) ॥ ११३ ॥

मन्देथ केतनं कृत्ये कंतावुपनिमन्त्रणे ।

वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ॥ ११४ ॥

उत्साहने च हिंसार्थसूचने चापि गन्धनम् ।

आतञ्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥ ११५ ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनश्मश्रुनिष्ठानावयवेव्यपि ।

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम् ॥ ११६ ॥

स्यादुद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

अवकाशे स्थितौ स्थानं कीडाद्यावपि देवनम् ॥ ११७ ॥

उत्थानं पौरुषे तन्त्रे संनिविष्टोद्गमेपि च ।

व्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेपि च ॥ ११८ ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्येयदापने ।

निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९ ॥

निर्यातनं चैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेपि च ।

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकापजे ॥ १२० ॥

पक्षमाक्षिलोम्नि किञ्चलके तन्त्याद्यंशेष्यणीयसि ।

तिथिभेदे क्षणे पर्व वर्त्म नेत्रच्छदंध्वनि ॥ १२१ ॥

केत्यतेनेन केतनं, कित ज्ञाने । कृत्येवदयंकार्ये यथा- कार्यकेतनम् । केतौ ध्वजे यथा- मीनकेतनः । उपनिमन्त्रणे यथा- ब्राह्मणो निकेतनं नातिक्रामेत् । तत्त्वं ज्ञानं, ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो ब्रह्म ज्ञानं च शाश्वतम् । बृह बृद्धौ, विप्रे यथा- ब्रह्महत्या । त्रिष्वर्थेषु क्लीबे द्वयोः पुंसि ॥ ११४ ॥ हिंसार्थे यत्सूचनं मतदर्शनं, यदाहुः- गन्धनं हिंसाप्रयुक्तं सूचनं, हिंसायामिल्येके पेटुः । अपिशब्दात्प्रकाशने (गन्धनम्) । तञ्चु गतौ, प्रतीवापः स्वर्णादेर्दूतस्य द्रव्यान्तरेणावचूर्णनं विपरीतावपनम् (आतञ्चनम्) ॥ ११५ ॥ व्यज्यतेनेन व्यञ्जनं निष्ठानं भक्ताद्युपसेचनं दध्वादि, अवयवः रुच्यादिचिह्नम् । अपिशब्दात्कारादि (व्यञ्जनम्) । कुलीने भवं कौलीनं, कुलस्येदं वा । लोकवादोऽपवादः, यथा- मा कौलीनादासितनयने मय्यविश्वासिनी भूः (मेघ०) ॥ ११६ ॥ (उद्यानं) भावेधिकरणे च ल्युट् । वनभेद उपवनं (उद्यानं) । अधिकरणे भावे च ल्युट् (स्थानं) । आदिशब्दाद्विगीषादौ (देवनं) । अपिशब्दात्परिदेवने द्यूते च (देवनं) ॥ ११७ ॥ पौरुषमुद्योगः, तन्त्रं सैन्यं स्वमण्डलचिन्ता च (उत्थानम्) । सन्निविष्टोद्गम उपविष्टस्योर्ध्वाभावः । अपिशब्दान्मलोत्सर्गे चैत्यगृहे वास्त्वन्तरे च (उत्थानं) । प्रतिरोधे, विगतमुत्थानमन्वति । अपिशब्दात्समाधिनिवृत्तौ (व्युत्थानम्) ॥ ११८ ॥ यथाक्रमं भावादौ ल्युट् (साधनम्) । चशब्दाल्लिङ्गे कारके सैन्ये- उपह्वरणे- उपाये सिद्धौ मेधे च (साधनम्) ॥ ११९ ॥ न्यासार्पणं निक्षेपप्रतिदानं (निर्यातनम्), अपिशब्दादृणादिसंशुद्धौ । व्यस्यति श्रेयोमा- र्गाद् व्यसनं, व्यस्तिश्च । कामजो दोषो मृगयाक्षपानस्त्रियः, क्रोधजो वाक्पारुष्यदण्डपारुष्यार्थदूषणानि । अशुभे पापे दैवानिष्टफले, अशक्तौ चोपचारात् (व्यसनम्) ॥ १२० ॥ पक्ष परिग्रहे, तन्तुतूलादीनां भागेल्यतरे (पक्षम्) । गरुति च (पक्षम्) । तिथिविशेषः षष्ठ्यष्टमी- अमावास्यादिः, यथा- पर्ववर्जं व्रजेचैनाम् । प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिश्च (पर्व) । क्षणः प्रस्ताव उत्सवश्च (पर्व) । ग्रंथौ चरिते च (पर्व), यथा- आदिपर्व । वर्तते वर्त्म, वर्तन्ते यान्यनेन च । नेत्रच्छदोक्षिपुटः (वर्त्म) ॥ १२१ ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनं मैथुनं संगतौ रते ।
 प्रधानं परमात्माधीः प्रज्ञानं बुद्धिचिह्नयोः ॥ १२२ ॥
 प्रसूनं पुष्पफलयोर्निधनं कुलनाशयोः ।
 क्रन्दने रोदनाह्वानं वर्ष्म देहप्रमाणयोः ॥ १२३ ॥
 गृहदेहत्विदप्रभावा धामान्यथ चतुष्पथे ।
 संनिवेशे च संस्थानं लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः ॥ १२४ ॥
 आच्छादने संविधानमपवारणमित्युभे ।
 आराधनं साधने स्यादवाप्ती तोषणेपि च ॥ १२५ ॥
 अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।
 रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि वने सलिलकानने ॥ १२६ ॥
 तलिनं विरले स्तोके वाच्यलिङ्गं तथोत्तरे ।
 समानाः सत्समैके स्युः पिशुनौ खलसूचकौ ॥ १२७ ॥
 हीनन्यूनावूनगर्ह्यौ वेगिशूरी तरास्विनौ ।
 अभिपक्षोपराद्धोभिग्रस्तव्यापद्रतावापि ॥ १२७ ॥
 कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि च ।
 परिच्छदे परीवापः पर्युप्तौ सलिलस्थितौ ॥ १२९ ॥

कूपं प्रवेष्टुमर्हति— इति कौपीनं, शालीनकौपीनेअधुष्टाकार्ययोः (सू०) इति साधुः । लक्षणया लिङ्गं तदाच्छादनं च (कौपीनं) । मिथुनं युग्मं स्त्रीपुंसौ च तस्येदं मैथुनम् । प्रधीयतेस्मिन्प्रवर्तते च प्रधानम्, अजहलिङ्गम् । प्रकृतिर्महामात्रो मुख्यश्च (प्रधानं) । (प्रज्ञानं) भावे करणे च ल्युट् ॥ १२२ ॥ प्रसूयते प्रसूनम् । नियतं धनं यत्र, निवृत्तिश्च धनस्य निधनम् । अन्तेपि (निधनम्) । (क्रन्दनं) भावे ल्युट् । वर्षति वृष्यते वर्ष्म । प्रमाणमतोत्रतिः, यथा— व्याप्तं व्योमनि वर्ष्मणा ॥ १२३ ॥ त्विदं तेजः, धीयतेत्र धत्ते च धाम, जन्मापि । संनिवेशो रचना (संस्थानं), आकृतौ मूढ्यौ च । लक्ष्यते-नेन लक्ष्म, लक्ष्ये च । आच्छादने द्वे, संपिधानमिति सभ्यः पाठः । अपवारणं स्थगनं, वस्त्रं तुषचारात् (आच्छादनम्) । (आराधनं) करणे भावे च ल्युट् ॥ १२५ ॥ (अधिष्ठानं) अधिकरणे भावे च ल्युट् । चक्रं रथाङ्गं, अपिशब्दादारोपणे व्यवस्थापने च (अधिष्ठानं) । (रत्नं) यदाहुः— जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वत्तनमभिधीयते (चाणक्यश०) । अपिशब्दान्मणौ, रमन्तेस्मिन् रत्नम् । वने द्वे, वन्य याचने ॥ १२६ ॥ तलमस्यास्ति तलिनं, अधस्तनेपि । पान्तभ्यः प्राक् त्रिलिङ्गाः । सह मानेन वर्तते समानं मानं चास्य समानः । अपिश्रयति तक्षणाति पिशुनः, पिश अवयवे वा ॥ १२७ ॥ हीयते हीनः, ऊन परिहाणे । ऊनोल्पः, गर्ह्यस्तूपचारात् । तरो जवो बलं वास्यस्य तरस्वी । अपराध्यत्यपराद्धः, अभि-द्रुतोपि (अभिपन्नः) ॥ १२८ ॥ दुर्गन्ध-लेख्यं भूम्यादिदानार्थं यातनाज्ञा च शासनम् । निदानमवसानेपि सार्धे वार्षुषिके धनी ॥ कक्षापटेपि कौपीनं न ना [ज्ञाने] खेदेपि बाधना [वेदना] । युष्मन् बलेषु भार्यापि जनी दोषेपि लाञ्छनम् ॥ अथ पान्ताः । कला आप्नोति कल्पते च कलापः, भूषणे काञ्चयादौ । संहते यथा— केशकलापः । तूणे [रूपे] पि (कलापः) । परिच्छदः परिवारः, पर्युप्तिः परितो बीजत्यागः (परीवापः), स्थितिर्चलत्वं, सलिलस्थितिर्जलधार इत्येके ॥ १२९ ॥ गोष्ठपतिर्गोष्ठाध्यक्षः, देशकुलस्वामी च, गाः पाति गोपायति च गोपः । वृषेण दान्तेन धर्मेण वा कृपाति याति वृषाकपिः,

गोधुग्गोष्ठपती गोपी हरो विष्णुर्वृषाकपिः ।
 बाष्पमूष्माश्रु कशिपु त्वक्षमाच्छादनं द्वयम् ॥ १३० ॥
 तल्पं शय्यावृद्धारेषु स्तम्बेपि विटपोस्त्रियाम् ।
 प्रातरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः ॥ १३१ ॥
 भेद्यलिङ्गा अमी कूर्मी वीणाभेदश्च कच्छपी ।
 अन्तराभवसत्त्वेभ्ये गन्धर्वो दिव्यगायने ॥ १३२ ॥
 कम्बुर्ना वलये शंखे द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ ।
 पूर्वोन्यालिङ्गः प्रागाह पुं बहुत्वेषि पूर्वजान् ॥ १३३ ॥
 कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ।
 स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ शंभू ब्रह्मत्रिलोचनौ ॥ १३४ ॥
 कुक्षिभ्रूणार्भका गर्भा विश्रम्भः प्रणयेपि च ।
 स्याद् भेर्या दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिः स्त्रियाम् ॥ १३५ ॥

अग्निश्च । वायति शोषयति स्रवति च वाष्पः । कशति क्लेशं कशिपु, द्वयं युगपत्पृथङ् नैव । कशिपू
 इत्यपपाठः ॥ १३० ॥ तल प्रतिष्ठायां, अष्टो दुर्गप्राकारः, रणमण्डप इत्येकः, यथा- विशीर्णतल्पा-
 (दशना) पूः (रघु०) । शय्या यथा- तल्पं भूः स्तरणं तृणानि (भर्तृहरि०) । दारा यथा- गुह-
 तल्पगः (मनुः) । स्तम्बो गुल्मः (विटपः) । अपिशब्दात्स्कन्धादूर्ध्वं तरोः शाखा विटपः (कात्यः) ।
 कटप्रे विस्तारे तूपचारात्, विट आकेशे । बुधे लक्षणया (प्राप्त रूप इ०) ॥ १३१ ॥ कूर्मी कमठी,
 वीणाविशेषः सारस्वताख्यः, कच्छेन पिबति कच्छं पाति वा कच्छपी । कुतपो मृगरोमोत्थपटे चाहो-
 ष्ठमेशके । इतः फान्ताः । रवर्णे पुंसि रेफः स्यात् कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । शिफा शिखायां सरिति
 मांसिकायां च मातरि ॥ शफं मूले तरूणां स्याद्द्रवादीनां खुरेपि च । गुम्फः स्याद् गुम्फने बाहोर्लकारे
 च कौर्तितः । अथ भान्ताः [वान्ताश्च] । (गन्धर्वः) अन्तरा मरणजन्मनोर्मध्ये भवं सत्त्वं यातना-
 शरीरम् । यदाहुः- अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिना (कुमारिलमट्ट०), तत्र, लक्ष्यविरोधात् ।
 तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भूताः, यद् व्यासः- अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ।
 गन्ध्यते गन्धर्वः, पशुभेदेपि ॥ १३२ ॥ काम्यते कम्बुः, शम्बुकेपि । (द्विजिह्वः) जिह्वात्र वचनमुपचा-
 रात् । पूर्वा वाच्यलिङ्गः । प्रागिति दिशं देशं कालं चाह, तत्स्थं च वस्तु (पूर्वम्) । पूर्वजा आदि-
 पुरुषाः । आद्यर्थे तु ऋग्वे यथा- क्षरत्येनः कृतं पूर्वम् ॥ १३३ ॥ चित्रपुङ्खेषि कादम्बो नितम्बोद्विगतौ
 कटौ । दर्वा फणापि चिम्वोस्त्री मण्डले चाकृती फले ॥ अथ भान्ताः । इभस्य मूर्धाशः शिरोभागः
 (कुम्भः) । डयते डिभ्यते वा डिम्भः, बालिशो मूर्खः । षभि प्रतिबन्धे, स्तम्भुः सौलो वा, स्तम्भ्नाति
 गृहं चेष्टितं च स्तम्भः । (शंभुः) अर्हन्नपि ॥ १३४ ॥ भ्रूण उदरस्थो जन्तुः (गर्भः) । कुक्षौ
 यथा- गर्भस्थेन समस्तदा । अन्तर्भवे तूपचारात्, यथा- रम्भागर्भमृदुः । भ्रूणे यथा- भर्तृगर्भमृदां
 चैव । अर्भकं यथा- गर्भरूपः, गीर्यते गृणाति च गर्भः । प्रणयः शृङ्गारार्थना (विश्रम्भः) । अपि-
 शब्दाद्विस्वादे विश्वासे च (विश्रम्भः) । दुन्दु भाषते दुन्दुभिः, दुनोति भीरुनिति नैरुक्ताः । भेर्या
 यथा- दुन्दुभिस्ताडितोयम् (वेणोसंहार०) । अक्षोत्र पाशकः, यथा- दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया
 यद् द्रौपदी हारिता ॥ १३५ ॥ महारजनं पद्मकम् । करकः कमण्डलुः, कुस्यति कुसुम्भति मृदनाति

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान् ।
 क्षत्रियेषि च नाभिर्ना सुरभिर्गवि च स्त्रियाम् ॥ १३६ ॥
 सभा संसदि सभ्ये च त्रिष्वध्यक्षेऽपि बल्लभः ।
 किरणप्रग्रहौ रश्मी कपिभेकौ पुत्रंगमौ ॥ १३७ ॥
 इच्छामनोभवौ कामौ शक्त्युद्योगौ पराक्रमौ ।
 धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभाचारसोमपाः ॥ १३८ ॥
 उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ।
 वणिक्पथः पुरं वेदो निगमा नागरो वणिक् ॥ १३९ ॥
 नैगमौ द्वौ बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ।
 शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः क्रान्तौ च विक्रमः ॥ १४० ॥
 स्तोमः स्तोत्रेध्वरे वृन्दे जिह्मस्तु कुटिलेलसे ।
 उष्णेऽपि धर्मश्चेष्टालंकारे भ्रान्तौ च विभ्रमः ॥ १४१ ॥
 गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्च जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः ।
 क्षितिक्षान्त्याः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ॥ १४२ ॥

कुसुम्भं, सुम्भ (शुम्भ) भासने हिंसायां च । अपिशब्दाद्विजिगीषौ राज्ञि (नाभिः), ना पुमान्
 चक्रमध्ये तुन्दौ च स्त्री, नभते नभ्यते वा नाभिः । सुषु रभते सुरभिः, चशब्दाद्वसन्ते पुमान्, सुगन्धौ
 च त्रिषु । मनोज्ञे तूपचारात् (सुरभिः) ॥ १३६ ॥ सह भान्यत्स्यां सभा, सभ्यास्तु तात्स्थ्यात् । समूहे
 शालायां द्यूते च (सभा) । अध्यक्षोत्र गो [प्रा]भ्यक्षः (बल्लभः) । अपिशब्दात् प्रिये (बल्लभः) ।
 करभौ करपाश्वोष्टौ । इतो मान्ताः । (रश्मिः) प्रग्रहो वल्गादिः, रशिः सौत्रः । प्लवेन गच्छतीति,
 गमश्च (सू०) इति खच् ॥ १३७ ॥ काम्येऽपि (कामः) । कामं तु बाढार्थे । शक्तिरत्र प्रभुमन्तोत्सा-
 हलक्षणा, उद्योगोरीन् प्रति बलोत्साहः (पराक्रमः) । धरते धर्मः, पुण्यं यागादि- अहिंसा च । यमो
 धर्मराजः, धर्मस्तु भीमवत् । न्याये यथा- धर्माधिकरणम् । स्वभावे यथा- क्रूरधर्मा । आचारे यथा-
 धर्मशास्त्रम् । सोमपे यथा- एष धर्मः सनातनः (मनुः) । युधिष्ठिरपिता च (धर्मः) । वेदे च
 (धर्मः) । धर्मसाधने यागादौ क्लीबे, यच्छ्रुतिः- तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ १३८ ॥ उपधा-
 मात्यपरीक्षा (उपक्रमः) । अपिशब्दात्तदाद्याचिह्न्यासा यथा- नन्दोपक्रमं मानानि । (उपक्रमः)
 विकित्सा- उपायपूर्वारम्भत्वात् । निगम्यते निगमः, गोचरसंचरेति (सू०) साधुः । निगमे भवो
 नैगमः, द्वाविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः ॥ १३९ ॥ बले हलधरे, रमते रामः, णः । भार्गवे काकु-
 त्स्थे च (रामः) । वृन्दे यथा- शब्दग्रामः, गुणग्रामः । अपिशब्दाद्विषयैकदेशे षड्जग्रामादो च,
 यदाहुः- सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छेनास्त्वेकविंशतिः । गिरान्ति गृणान्ति च यं स ग्रामः । क्रान्तौ पादा-
 दिभिराक्रमण (विक्रमः), चशब्दाच्छौथे क्वचित् ॥ १४० ॥ प्लु स्तुतौ, अर्तिस्तुसु (उ०) इति मन् ।
 जहाति सता वृत्तिं जिह्मः । धर्मः, घृणु दीप्तौ ॥ १४१ ॥ गुड रक्षणे, गुञ्जतेनेन गुल्मः, रुक्- उदर्यौ
 व्याधिः । स्तम्बोत्र लताप्रतानतृणादिसमूहः, सेनाक्षौहिण्यङ्गं (गुल्मः) । चशब्दाद् दुर्गादौ रक्षास्थानं
 (गुल्मः), बलानां सज्जनं विटपसंचातोऽपि । जमति विरुद्धं जामिः, यथा- जामयो यानि गेहानि शप-
 न्यप्रतिपूजिताः । क्षमते क्षमणं क्षम्यते च (क्षमा, क्षमं) ॥ १४२ ॥ (श्यामः) श्यैङ् गतो, हरि-

त्रिषु श्यामी हरिकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिवा निशा ।
 ललामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ॥ १४३ ॥
 सूक्ष्ममध्यात्ममप्याद्ये प्रधाने प्रथमस्त्रिषु ।
 वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वावधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥
 जीर्णं च परिभुक्तं च यातयाममिदं द्वयम् ।
 तुरंगगरुडौ ताक्ष्यौ निलयापचयौ क्षयौ ॥ १४५ ॥
 श्वशुर्यौ देवरश्यालौ भ्रातृव्यौ भ्रातृजद्विषौ ।
 पर्जन्यौ रसदद्वेन्द्रौ स्यादर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ १४६ ॥
 तिष्यः पुष्ये कलियुगे पर्यायोवसरे क्रमे ।
 प्रत्ययोधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७ ॥
 रन्ध्रे शब्देथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः ।
 स्थूलोच्चदस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥ १४८ ॥
 समयः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।
 व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥ १४९ ॥

श्रीलो वर्णः । शारिवा नामौषधिः (श्यामा), गन्धप्रियङ्गुश्च । ललति लालयति लत्यते च ललामं, पुण्ड्रोश्चमुखेत्पवर्णं चिह्नम् । अश्वभूषा ललामाख्या । प्रधानेपि प्राधान्यान्वयात्, यथा- नृपललामः । केतौ यथा- कपिललामोर्जुनः । प्रभावे शृङ्गे च (ललामम्) । नान्तोप्यस्ति यथा- कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः (रघु०) ॥ १४३ ॥ सुषु- उक्षयते सूक्ष्मं, आत्मनि-अधि- अध्यात्मम् । अपिशब्दादल्पेपि त्रिषु (सूक्ष्मम्) । प्रथतेस्मात्प्रथते च प्रथमः । वमेर्वातेर्वा रूपं, (वामो वल्गुः) यथा- वामलोचना । (वामः प्रतीपः) यथा- विधौ वामारम्भे (मालतीमा०) । चशब्दाद्वामं दक्षिणे-तरत् । वामा स्त्री, अश्वा तु वामी । अधोऽभोऽधमः, अवोऽसोर्लोपश्च (सू०) इति मः सलोपश्च । तुच्छंपि (अधमः) ॥ १४४ ॥ जीर्णं यथा- यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् (भगवद्गीता) । परिभुक्तं यथा- दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः । याता यामाः क्षपांशा अस्थेति । दुर्गश्चाह- भ्रमो मूर्च्छा तक्षमाण्डमजिराम्बुविनिर्गमः । ध्यामौ धूम्रास्फुटौ भीमा रुद्रभीषणपाण्डवाः ॥ इतो यान्ताः । तृक्षस्यापत्यं ताक्ष्यः । क्षि निवासे, क्षिप् हिंसा-याम्, यक्ष्मा कल्पान्तश्च (क्षयः) ॥ १४५ ॥ श्वशुरस्यापत्यं श्वशुर्यः, क्रमाद्व्यत्योः । भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः, भ्रातृव्यश्च (सू०), व्यन्सपत्ने (सू०), योगविभागाद् भ्रातृजे । पिपतिं जनं पर्जन्यः, पराम्भःपूरे जन्वतेनेन वा । रसदद्वे गर्जन्मेघः, अगर्जत्यपि योग्यत्वात् (पर्जन्यः) । अरणीयोर्योः ॥ १४६ ॥ त्वेषति तिष्यः, त्विष दीप्तौ, अध्यादिः (उ०) । (पर्यायः) परावतुपात्यवद्वेगः (सू०) इति घञ् । (प्रत्ययः) यथायथं कर्तृभावकरणेष्वच् । अधीन आयत्तः, यथा- राजप्रत्ययाः प्रजाः । विश्वासे यथा- न शत्रो प्रत्ययं गच्छेत् । हेतौ यथा- स्त्रीप्रत्ययः कलहः । रन्ध्रे यथा- रिपोः प्रत्ययमासाद्य प्रहरेत् । शब्दोत्र कृतद्वितादिः, प्रथितत्वे च (प्रत्ययः) ॥ १४७ ॥ देशविशेषेपि (अनुशयः) । स्थूलस्य मुख्यस्योच्चयनमन्यस्यासंप्रहात्, स्थूलावलोकनेनेत्यर्थः । ह्मिन्तानं मध्यमगतौ, यत्पालकाप्यः- नीचैर्गतं स्थूलोच्चयो वीचिमार्ग इति तिस्रो गतयः ॥ १४८ ॥ शपथे यथा- कृतसमयः । आचारे यथा- समयाऽश्रावयेच्छिष्यम् । काले यथा- संध्यासमयः । सिद्धान्ते यथा- बौद्धसमयः । संविदि यथा-

अत्ययोतिक्रमे कृच्छ्रे दोषे दण्डेऽप्यथापदि ।

युद्धायत्योः संपरायः पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च ॥ १५० ॥

पश्चादवस्थायि बलं समवायश्च संनयौ ।

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः प्रणयास्त्वमी ॥ १५१ ॥

विस्त्र (श्र)म्भयाच्चाग्रमाणो विरोधेऽपि समुच्छ्रयः ।

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि ॥ १५२ ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री स्यात्सभायां प्रतिश्रयः ।

प्रायो भूम्यन्तगमने मन्मुर्द्धन्ये कृतौ क्षुधि ॥ १५३ ॥

रहस्योपस्थयोर्गुह्यं सत्यं शपथतथ्ययोः ।

वीर्यं बलं प्रभावश्च द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये ॥ १५४ ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेदौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम् ।

कसे (शे)रुहेऽन्तोर्गाङ्गेयं विशल्या दन्तिकापि च ॥ १५५ ॥

अन्योन्यसमयः । संकेतोवसरो नियमश्चोपचारात्, यथा— न समयपरिरक्षणं क्षमं ते (किरातर्जु०) । विरुद्धो नयो व्यसनं (अनयः), षाड्गुण्यस्यायथावत्प्रयोगात् । न श्रेयः (अयः) अनुकूलं दैवमनयः । विरुद्धं नयनं विपद् (अनयः) ॥ १४९ ॥ अतिक्रम उल्लङ्घनं यथा— धर्मस्यात्ययः । रुच्छ्रे यथा— प्राणालयः । दोषे यथा— गुणिनां नात्ययं कुर्यात् । दण्डे यथा— वाक्पाकष्येऽप्ययः शतम् । सम्यक्परा-गमनं यत्रेति (संपरायः), यथा— सांपरायिकं दुर्गं कुर्यात् । श्वशुरः पूज्य इति स्मृतेः, सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुच्यते । कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥ अपिशब्दान्मान्यः (पूज्यः) ॥ १५० ॥ पश्चादवस्थायि बलमनुबलाख्यं, समवायो मेलः, संनयति संनयनं च संनयः । स्यै संघाते, चशब्दाद् गृहे, यथा— विश्रम्य लौकिकान् संस्त्यायान् प्रविशेऽपि । परिचयोऽपि (प्रणयः) ॥ १५१ ॥ विरोधो वैरं, अपिशब्दादुन्नतौ (समुच्छ्रयः), समुल्लङ्घ्य श्रयणं— ऊर्ध्वश्रयणं च । उदिश्रयतीति (सू०) श्व बाहुलकादत्र नास्ति । विषिणाति बध्नाति विषयः, यस्य मत्स्यादयो जलादिज्ञातः प्रसिद्धस्तत्र वर्तते । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्चेति विषयाः । अपिशब्दाद् ग्रामसमूहे गोचरे देशे च (विषयः) ॥ १५२ ॥ निर्यासः काथरसः, यथा— त्रिफलाकषायः । अपिशब्दात्कषायस्तु वराख्यो रसः । रागविशेषेऽपि, यथा— परिपक्वकषायो मुनिः । रक्तपीतवर्णयोगेऽपि, यथा— कषायवस्त्रः । आस्पदे च (प्रतिश्रयः) । भूमि बाहुल्ये यथा— प्रायेणाकृतकृत्यान्मृत्योरुद्विजते जनः । अन्तगमनेऽनशने यथा— प्रायोपवेशनमतिर्नृपति-र्बभूव (रघु०) । तुल्ये च यथा— मूर्खप्रायः, अत्रापि वा मूर्खः प्रायेणेति व्युत्पत्तिः । मन्यते मन्मुः, कृतौ यथा— शतमन्मुनिन्द्रः ॥ १५३ ॥ रहस्यं गोप्यं, उपस्थो योन्यादिः, गूहनीयं गुप्तं, शंसिदुहिगुहि-भ्योवाक्यप्— वक्तव्यः (वा०) । सति साधु सत्यं, शपथे यथा— सत्येन शापयेद्विप्रम् (मनुः) । तथ्ये यथा— सत्यवादी । बलं प्राणसामर्थ्यं यथा— सत्त्ववान् वीर्यसंपन्नः । प्रभावो द्रव्यशक्तिर्यथा— रसवीर्यविपाकाः (पृ० ५६) । चशब्दद्वेतो वीरकर्म च (वीर्यम्) । भव्ये योग्ये, द्रव्यचमव्ये (सू०) साधुः, यथा— क्रिया हि द्रव्यं विनयाति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । गुणाश्रये यथा— क्रियावद्गुणवत्समवायि कारणं द्रव्यं पृथग्व्यादि (वैशेषि-कसू०) । धनमौषधं च द्रव्यम् ॥ १५४ ॥ धिष्ण्यं शब्दे, भं नक्षत्रं (धिष्ण्यं) । अग्निविशेषे पुमान् (धिष्ण्यः) । भागायत् (सू०), शुभमशुभं शुभाशुभं पुरा कृतं कर्म (भाग्यम्) । राजकसेर्जलजः कन्दोऽत्र न पार्श्वास्थि (गाङ्गयम्) । दन्तिका नामौषधी, अपिशब्दाद्गाङ्गली विगतशल्या च (विशल्या) ॥ १५५ ॥ वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी, वृषाकप्यतीति (सू०) डीप् ऐत्वम् । स्वाहा च, शचीमप्याहुः,

वृषाकपायी श्रीगौर्योरभिख्या नामशोभयोः ॥ १५६ ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् ।

उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥ १५७ ॥

छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः ॥ १५८ ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने ।

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः ॥ १५९ ॥

जन्यः स्याज्जनवादेपि जघन्योन्त्ये (न्ते) धमेपि च ।

गर्वाधीनौ च वक्तव्यौ कल्थौ सज्जनिरामयौ ॥ १६० ॥

आत्मवाननपेतोर्थादर्थ्यौ पुण्यं तु चार्वापि ।

रूप्यं प्रशस्तरूपेपि वदान्यो वल्गुवागपि ॥ १६१ ॥

यथा— वृषाकपायीमभ्येति सत्रपः किं न गोत्रभिद् । अभिख्यायतेनयाभिख्या संज्ञा, यथा— चैत्रा-
भिख्या । शोभायां यथा— काप्यभिख्या तयोरालीत् (रघु०) । कीर्तौ च (अभिख्या) ॥ १५६ ॥
भावादौ कृचःशच (सू०), आरम्भे यथा— सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम् । निष्कृतिर्यथा— महा-
पाताकिनां पुंसां भवेत्प्राणान्तिका क्रिया । शिक्षा यथा— क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यम् (कौटिल्यः) । पूजनं
यथा— गुरुदेवक्रियारतः । संप्रधारणं विचारः, यथा— क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम् । उपायो यथा—
सामादिकः क्रियाः । कर्म यथा— पाकक्रिया । चेष्टा यथा— स्तम्भे स्यान्निष्क्रियो जन्तुः प्रलये गतच-
तनः । चिकित्सा यथा— पुनर्ज्वरे समुत्पन्ने क्रिया पूर्वज्वरानुगा (चरकसं०) । धात्वर्थेपि, यथा— क्रिया-
भावो धातुः । आख्यातं तूपचारात्, यथा— क्रिया वा कारकान्विता (पृ० २८) । गर्भाधानादिस्त्का-
रोपि यथा— स गुरुः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । और्ध्वदेहिकं यथा— अतो न रोदितव्यं हि
क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः ॥ १५७ ॥ छयति संतापं छाया, छो छेदने । छायाख्यार्कभर्या । कान्तौ यथा—
विच्छायाः पुरुषो भवेत् । प्रतिबिम्बे यथा— संक्रान्तच्छाया आदर्शः । आतपाभावे यथा— नष्टच्छयो
मध्याह्नः ॥ १५८ ॥ राजगृहादेः प्रारम्भकोष्ठके यथा— सप्त कक्ष्या अतिक्रम्य । काञ्चीबन्धनदाम यथा—
परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । मध्ये— इभस्य बन्धने यथा— हेमकक्ष्या गजाः । उद्योमे
लक्षणया यथा— परार्थं बद्धकक्ष्याणां त्वादृशमुद्भवः कुतः । क्रियायां करणे कृत्या यथा— कां कृत्याम-
कार्षाः, प्रश्नाख्यानयोरिच्च (चान्द्रसू०) इति क्यप्- वा । देवता मारी नाम, यथा— तानि कृत्याह-
तानीव । धनादिना यः शत्रोर्भेद्यते स कृत्यः, यत्कौटिल्यः— कुदलुब्धभीतावमानिताः परेषां कृत्याः ।
कार्यं च कृत्यम् ॥ १५९ ॥ जनस्य जल्पो जन्यः, मतजबहलात्करणजल्पकर्षेषु (सू०) । अपिशब्दा-
दुत्पातः संप्रामोपि (जन्यः) । जननीयः पितरौ च, तथा संज्ञायांजन्याः (सू०) जनौ बहन्तीति ।
अपिशब्दाज्जघनभवे, शशोरावयवाद्यत् (सू०) । चशब्दाद्वाच्यः, वाच्यशब्देपि गह्वार्थवाची । कलसु
साधुः कल्यः, सज्जोनुगुणः । दक्षेपि (कल्यः) । कल्यं ह्यस्तनं श्वस्तनं वाहः, प्रभातं च । कल्या
कादम्बिनी ॥ १६० ॥ आत्मवानर्थनीयोर्थे साधुर्वा, अन्नवानिति पाठे धार्मिकोर्थः । (अर्थः) धर्म-
पथ्यर्थेनि (सू०) यत् । पुणति पुण्यं, अध्यादिः (उ०) । अपिशब्दात्सुकृतं धर्मश्च (पुण्यम्) ।
अपिशब्दादाहते हेमरूप्ये, रूपादाहतप्रशंसयोः (सू०) इति यप् । वदति वदान्यः, वदेरान्यः (उ०) ।
अपिशब्दादाता, वदन्यश्च— एकदेशविकृतेतः ॥ १६१ ॥ (न्याय्ये) यथा— मध्यस्थः । अपिशब्दा

न्याय्येपि मध्यं सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते ।
 निवहावसरौ वारौ संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥ १६२ ॥
 गुरु गीष्पतिपित्राद्यौ द्वापरौ युगसंशयौ ।
 प्रकारौ भेदसादृश्ये आकाराविङ्गिताकृती ॥ १६३ ॥
 किंशारु धान्यशूकेषू मरु धन्वधराधरौ ।
 अद्रयो हुमशैलार्काः स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ ॥ १६४ ॥
 ध्वान्तारिदानवा वृत्रा बलिहस्तांशवः कराः ।
 प्रदरा भङ्गनारीरुबाणा अस्त्राः कचा अपि ॥ १६५ ॥
 अजातशृङ्गो गौः कालेप्यश्मश्रुर्ना च त्वरौ ।
 स्वर्णेपि राः परिकरः पर्यङ्कपरिवारबोः ॥ १६६ ॥
 मुक्ताशुद्धौ च तारः स्याच्छारो वायौ स तु त्रिषु ।
 कर्बुरेथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगरः ॥ १६७ ॥

दन्तरे युक्ते प्रमाणेवलम्बे च, मन्यते मध्यः । सोमो देवतः स्येति सौम्यं, सोमादृश्यं (सू०), सुन्दरे तूपचारात् । चन्द्रजे च (सौम्यः) । दुर्गस्तु- सर्वज्ञामिषजौ वैद्यावात्मा कामश्च हन्त्यौ । फलकल्याणयोर्भेदं योग्यं सांप्रतिके त्रिषु ॥ क्रियाचारातिक्रमोपि जलाधारेपि चाशयः । दैत्याचार्योपि धिष्यो नाकाषायः सुरभावपि ॥ चन्द्रोदयो वितानेपि स्यादाम्नायोन्मये ध्रुवौ । शीताशिते शिते शैत्यं जलं कुलजकान्तयोः ॥ व्यवायो व्यवधौ च स्यात्कुल्या कुलवधूः सरित् ॥ अथ रान्ताः । निवहो यथा- ग्रामवारः । अवसरो यथा- वारंवारमुदारसंगरमुखे । सेवाक्रमेपि यथा- वारस्त्री । वारः सूर्यादिदिवसः । संस्तीर्यते संस्तरः शय्या । संस्तीर्यन्ते दर्भा अत्र संस्तरो यज्ञः ॥ १६२ ॥ गृणाति गुरुः । गीष्पतिर्जीवः (गुरुः) । आद्यशब्दात्स गुरुर्धः क्रियां कृत्वा वेदमस्मे प्रयच्छति । तथा गुरु दुर्वहं, अलघु च । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परं द्वापरं युगम् । संशयेन्द्वौ परौ मुख्यान्त्रेत्युभयकोटिस्पृक्त्वात्, पृषोदरादित्वात् (सू०) आत्वम् । भेदो विशेषः, यथा- पलाण्डुप्रकारा गृजनादयः । सादृश्ये यथा- विषप्रकारः पिशुनः । इङ् गितं भावसूचकं चेष्टितम्, आकृतित्वैवर्ण्यादिः सांनेवेशश्च (आकारः) । १६३ ॥ किंचित्कुत्सितं वा शृणाति किंशारः, इषुः शरः । श्रियन्तेस्मिन्दुर्गमत्वान्मरुः, धन्वा निर्जलो देशः । अद्यतेति वाद्विः । अब्दो मेघः (पयोधरः) ॥ १६४ ॥ वृणोति वृत्रः । कीर्यते करोति वा करः, बलिः- राजप्राणम् । मेघोपलस्तु करकः । हस्तिशुण्डापि करः, उपचारात् । प्रदीर्यतेनेनेति प्रदरः, नारीरुगतिरजःस्त्रावः । अश्रयन्ते- अस्त्राः । अपिशब्दाद्वाष्पोसूक् चास्त्रम् ॥ १६५ ॥ कालेपीति गवि नरि च काकाक्षिवद्योज्यम् । तनोति तूः- लक्षणं, भ्रमेष्ट्वः (उ०) बाहुलकात्, तं वृणोति छादयति त्वरः । रातेऽः (उ०), अपिशब्दाद्विस्ते मेघे च । परिक्रियते परिकीर्यते च परिकरः । समूहार्थमयोः प्रगाढगात्रिकाबन्धे च (परिकरः) ॥ १६६ ॥ मुक्तानां शुद्धिस्तारो नाम गुणः, लक्षणया शुद्धमौक्तिके । चशब्दात्कनीनिकातारकयोश्च तारावत् । अत्युच्चस्वरे रूप्ये च (तारः) । शूबायुवर्णनिवृत्तेषु (वा०) इति कर्तरि घञ् । कर्बुरो नानावर्णः (शारः) । प्रतिज्ञायां यथा- सत्यसंगरः । आजौ यथा- संगरो विक्रियाकरः । संविदि यथा- अन्योन्यं वृत्तसंगरो । आपदि यथा- संगरे शरणं सुहृत्, संगरणं संगिरन्तेत्र च संगरः । शमीफले तु संगरम् ॥ १६७ ॥ मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः । गुतवादो रहसि कर्त-

वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्रो मित्रो रवावापि ।
 मखेषुयूपखण्डेपि स्वरुगुह्येवस्करः ॥ १६८ ॥
 आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।
 (अभिहारोभियोगे च चौर्ये संनहनेपि च ॥ १६९ ॥)
 स्याज्जङ्गमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।
 विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम् ॥ १७० ॥
 द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारीः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।
 विपुले नकुले विष्णौ बभ्रुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु ॥ १७१ ॥
 सारो बले स्थिरांशे च न्याये (द्ये) क्लीबं वरे त्रिषु ।
 दुरोदरा द्यूतकारे पण्ये द्यूते दुरोदरम् ॥ १७२ ॥
 महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम् ।
 मत्सरोन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु ॥ १७३ ॥
 देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक् प्रिये ।
 वंशाङ्कुरे करीरोस्त्री तरुभेदे घटे च ना ॥ १७४ ॥
 ना चमूजघने हस्तसूत्रं प्रतिसरोस्त्रियाम् ॥ १७५ ॥

व्यावधारणं (मन्त्रः), मायाबीजादिश्च । मेयति स्निह्यति मितः । अपिशब्दान्मितं सुहृत् । मखादिषु
 चतुर्थेषु (स्वरः) । अपिशब्दाद्वर्चस्के, स्वरति स्वरः । अन्ये तु सान्तमाहुः, शोभनान्यरूपेण यस्येति,
 खण्डस्थाने खड्गं पेटुः । अपिशब्दाद्वर्चस्के, अवकीर्यत इति, वर्चस्केवस्करइति (सू०) साधुः ॥ १६८ ॥
 आदम्य [डम्भ्य] न्ते भीरवानेनेत्याडम्बरः । संरम्भेपि, यथा— आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रांषु राजकुलेषु
 च ॥ १६९ ॥ परिवार्यतेनेनेति, परिवारोपि । परिच्छदः परिजनादिः (परिवारः) । विस्तीर्यते विष्टरः,
 वृषासनयोर्विष्टरः (सू०) साधुः । दर्भमुष्टिद्वयमामः [परिमाणं] तस्य विष्टरत्वं श्राद्धादौ ब्राह्मणासनस्त्वे-
 नाम्नानात् । पीठाद्यमासनविशेषणम् ॥ १७० ॥ प्रतिह्रियते निवार्यते प्रवेशोनेनात्र च प्रतीहारः । अन-
 न्तरे द्वाःस्थे स्त्रियां प्रतीहारी, अपिशब्दो द्वःस्थापेक्षः । विभर्ति बभ्रुः ॥ १७१ ॥ स्थिरेति (सू०)
 कर्तरि घञ् (सारः) । बले यथा— सुसारः, घृतान्मांसं तु सारकृत् । स्थिरांशे यथा— चन्दनसारः,
 मज्जासारः । न्याये यथा— नैतत्सारम् । वरे यथा— जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । दुष्टमासमन्तादुदरमस्य
 दुरोदरम् ॥ १७२ ॥ कस्याम्भसोन्तं नाशमुच्छति कान्तारः, कान्ता आरा धारा अत्र (स्य) वा । मायति
 परकृच्छ्रे मदात्सरति वा मत्सरः, तद्वान् मत्सरवान् ॥ १७३ ॥ देवादिभ्यो वृते याचिते, रूपात्पुंसि,
 यदाहुः— तपोभिरिष्यते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः (कात्यः) । श्रेष्ठे यथा— वरं कूपशताद्वापी, अव्य-
 यमित्येके । विवाहोपि वरः । करोति करिणमीरयाति क्रिय [कीर्य] ते च करीरः । वंशाब्दादंशविशेषेपि
 ॥ १७३ ॥ चमूजघनं सेनापश्चाद्भागः, हस्तसूत्रं विवाहादौ कौतुकं मङ्गलार्थमूर्णामयं मणिबन्धसूत्रं
 (प्रतिसरः), यागादौ तूपधारात् । नियोज्येपि (प्रतिसरः) ॥ १७४ ॥ कपिले पीतवर्णे पुमान्, तद्वति
 त्रिषु, हरति हरिः । शीर्यते शर्करा, कर्परांशो मृत्कपालखण्डः । अपिशब्दादिद्विषुविकारे शर्करिलदेशे च
 (शर्करा) । याप्यतेनया [यात्रा], यापनं भोजनादिवर्तनं यथा— प्राणयात्रा । गतिर्यानि यथा—
 विजययात्रा । देवोत्सवेपि, यान्त्रयत्रेति (यात्रा) ॥ १७५ ॥ इण इत्येत्थं रूपं, इरान्नमलमन्नरसश्च, दुर्गश्च— इरा

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु ।
 शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥
 शर्करा कर्परांशेपि यात्रा स्याद्यापने गतौ ॥ १७६ ॥
 हरा भूवाक्सुराप्सु स्यात्तन्त्री निद्राप्रमीलयोः ।
 धात्री स्यादुपमातापि क्षितिरप्यामलक्यपि ॥ १७७ ॥
 क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेद्या सरघा कण्टकारिका ।
 त्रिषु क्रूरऽधनेलेपि क्षुद्रं मात्रा परिच्छदे ॥ १७८ ॥
 अल्पे च परिमाणे सा मात्रं कात्स्न्येवधारणे ।
 आलेल्याश्चर्ययोश्चित्रं कलत्रं श्रोणिभार्ययोः ॥ १७९ ॥
 योग्यभाजनयोः पात्रं पत्रं वाहनपक्षयोः ।
 निदेशग्रन्थयोः शास्त्रं शस्त्रमायुधलोहयोः ॥ १८० ॥
 स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रं क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः ।
 सुखाग्रे क्रोडहलयाः पोत्रं गोत्रं तु नास्ति च ॥ १८१ ॥
 सत्त्वमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेपि च ।
 अजिरं विषये कायेप्यम्बरं व्योम्नि वाससि ॥ १८२ ॥
 चक्रं राष्ट्रेप्यक्षरं तु मोक्षेपि क्षीरमप्सु च ।
 स्वर्णेपि भूरिचन्द्रौ द्वौ द्वारमात्रेपि गोपुरम् ॥ १८३ ॥

भूवाक्सुराप्सः । तननं द्राव्यस्यां तन्त्री, तन्द्रापि । प्रमीला- इन्द्रियगलनता । धयन्त्येनां धत्ते च धात्री, उपमाता क्षीरदात्री ॥ १७६ ॥ क्षुणसि क्षुद्यते च क्षुद्रम् । व्यङ्गा हीनाङ्गी, वेद्या शीलहीनोपलक्षणं, सरघा मधुमक्षिका (क्षुद्रा) । अधनो निःस्वः (क्षुद्रः) । अपिशब्दात्कृपणः (क्षुद्रः) ॥ १७७ ॥ परिच्छदे यथा- महामात्रः । अल्पे यथा- मात्रया विलेपनं ताम्बूलं चोपयुज्य । परिमाणे यथा- मात्राश्री सर्वकालं स्यात् । धने कर्णभूषणेऽक्षनिमेषकाले तालाङ्गे च (मात्रा) । कात्स्न्यं यथा- हस्तमात्रम-मिकुण्डम् । अवधारणे यथा- न स्नानमालगमनोत्सवभूषणानाम् (शिशुः) । स्वार्थेपि यथा- तावन्मात्रम् । चीयते चित्र्यते वा चित्रम् । नानावर्णे च (चित्रम्) । चित्रकं तु तिलकम् । चित्रा सुभद्रानक्षत्रयोः । कलं दुर्बलं त्रायते कलत्रं कलयति वा ॥ १७८ ॥ पाति पीयतेनेन च पात्रम् । नदीकूलान्तरे यज्ञभाण्डे नाव्यानुकर्तरे (पात्रम्) । पतन्ति यान्यनेन पत्रम्, पर्णेपि । निदेश आज्ञा, शासनं शास्यतेनेन शास्त्रम् । शस्यतेनेन शस्त्रम् ॥ १७९ ॥ जया वृक्षमूलं, अंशुकं पटोत्र, नयति नीयतेनेन नेत्रम् । मन्थानरजौ बस्तिनाव्यामक्षि च (नेत्रम्) । क्षिणोति क्षीयते वा क्षेत्रम् । केदारे सिद्धस्थाने गणितव्यवहारे च (क्षेत्रम्) । क्रोडः सूकरः, तस्य मुखप्रं घोणा, पुनन्यनेन पोत्रं, हलसूकरयोःपुत्रः (सू०) भूत् । गूयते शब्दयतेनेन गां त्रायते च गोत्रं, चशब्दात्कुले शैले च । गोत्रा तु भूः, गोसमूहश्च ॥ १८१ ॥ सीदन्त्यत्र सत्त्वं, दम्भे साधने चशब्दात् । अजन्यत्राजिरं, विषये रूपादौ । अपिशब्दात्प्राङ्गणे (अजिरम्) । अम्बतेम्यते वाम्बरम् । सुगन्धद्रव्यभेदेपि (अम्बरम्) ॥ १८२ ॥ करोतिश्चकतेश्च रूपं (चक्रम्) । अपिशब्दादायुधे रथाङ्गे सैन्ये राष्ट्रे तैलिककुलालायुपकरणे च (चक्रम्) । चक्रस्तु चक्राके । दुद्रयोगधुणावर्तयोश्चक्रिका । न क्षरत्यक्षम् । अपिशब्दाद् ब्रह्मपरब्रह्मणोः (अक्षरं) । घस्यते क्षीरम्, चशब्दाद् दुग्धे । अपिशब्दात्प्रभूतेन्द्रोः (भूरिचन्द्रौ), भवति भूरि । अपिशब्दात्पुरद्वारे, गोप्यते गोपुरम् ॥ १८३ ॥

गुहादम्भी गह्वरे द्वे रहोन्तिकमुपह्वरे ।
 पुरोधिकमुपर्यग्राण्यगारे नगरे पुरम् ॥ १८४ ॥
 मन्दिरं चाथ राष्ट्रोस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।
 द्रोस्त्रियां भये श्वश्रे वज्रोस्त्री हीरके पवौ ॥ १८५ ॥
 तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।
 औशीरं चामरे दण्डेऽप्यौशीरं शयनासने ॥ १८६ ॥
 पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले ।
 व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोः ॥ १८७ ॥
 अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये ।
 छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनि च ॥ १८८ ॥
 मुस्तोपि पिठरं राजकशेरुण्यपि नागरम् ।
 शार्वरं त्वन्धतमसे घातुकभे नृ(-द्य)लिङ्गकम् ॥ १८९ ॥

गुह्यते गुहा, भिदादिः (षिद्भिदादीति) । गाहनं गाह्यते वा गह्वरं, निकुञ्जेपि । रहो निर्जनं, उपह्वरन्तेत्रोपह्वरम् । पुरो यथा- अग्रेसरः । अधिकं यथा- साग्रं शतम् । उपरि यथा- वृक्षाग्रम्, अगल्यग्रम् । भिक्षाभेदेपि (अग्रं), यत्स्मृतिः- प्रासप्रमाणं भिक्षा स्यादग्रं प्रासचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहु-
 र्हन्तकारं द्विजोत्तमाः ॥ मुख्ये तूपचारात्, यथा- अग्रहारः । चशब्दः पुरापेक्षः, सर्वतोभद्रादियागे देहेपि पुरम्, पिपतिं पूर्यते च, मन्दतेत्र मन्दिरम् ॥ १८४ ॥ राजने राष्ट्रं, विषयो जनपदः । उपद्रवे यथा- परराष्ट्रभयम् । दृ भये, दृ विदारणे, श्वश्रे दर्थेपि । द्रोति- ईषदर्थेव्यर्थं देशं पदं वा, यथा- दरद-
 लितहरिद्रापिञ्जराण्यङ्गकानि (राजशेखरः) । वज्रत्येव न प्रतिहन्यते वज्रं, हीरको मणिव्यधकं रत्नम् । वज्रोशनिश्च ॥ १८५ ॥ तन्यते तन्त्र्यते वा तन्त्रम् । प्रधाने यथा- द्वित्वमतन्त्रम् । सिद्धान्ते यथा-
 चतुःपीठमिदं तन्त्रम् । सूत्रवाये यथा- तन्त्रवायः । परिच्छदे यथा- तन्त्रपतिः । अत एव स्वमण्डल-
 चिन्ता तन्त्रम् । आयत्तेपि यथा- स्वतन्त्रः । शास्त्रप्रक्रियाशब्दव्युत्पात्तौषधादि च, यथा- साधारणं भवेत्तन्त्रं यथा श्वेतो धावति (भाष्य०) । उदयते काम्यत इत्यवगमात्, दण्डो यष्टिः । शयनासनयोः समु-
 दितयोः सङ्ग्रेयम् (औशीरं) । अपिशब्दादुशीरस्येदं (औशीरम्) ॥ १८६ ॥ वाद्यभाण्डे मुरजस्व मुखे, तीर्थविशेषे यथा- पुष्करं दुष्करं गन्तुम् । औषधविशेषे यथा- पुष्करमूलानि ॥ १८७ ॥ अन्तं रात्यन्तरम् । अवकाशे यथा- अन्तरं देहि (बा० रा०) । अवधौ यथा- मासान्तरे देयम् । परिधाने यथा- अन्तरे शाटका अन्तःपरिधानीया इत्यर्थः (काशिका०) । अन्तर्धौ यथा- पर्वतान्तरिताः स्त्रियः । भेदो विशेषः, यथा- अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च । तादर्थ्यं यथा- ओदनान्तर-
 स्तण्डुलः । छिद्रे यथा- अन्तरं लब्ध्वारः प्रहरेत् । आत्मीये यथा- अग्रमभ्य[ल्य]न्तरो मम । विनार्थे यथा- अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चित्सिध्यति । बहिरर्थे यथा- अन्तरे चाण्डालगृहा ग्राह्या इत्यर्थः । अवसरं यथा- अन्तरङ्गः सेवकः । मध्ये यथा- आवयोन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महा-
 नाट०) । अन्तरात्मनि यथा- अन्तरात्मा, तथा च, दृष्टान्तरं ज्योतिरुपारराम । चशब्दादन्यार्थे यथा-
 वस्त्वन्तरम् ॥ १८८ ॥ अपिशब्दात्स्थाल्यां (पिठरं), पिठ अवयवे । राजकशेरुर्जलकन्दविशेषः (नागरम्) । अपिशब्दाच्छुण्ठी, नगरभवं च (नागरम्) । शर्वर्या भवं शृणाति वा शार्वरं, घातुकश्चासा-
 विभो हस्ती च ॥ १८९ ॥ गौर एव गौरः । अपिशब्दाद् भल्लातकः (अरुष्करः) । जठति (जायते)

गौगोरुणे सिते पीते व्रणकार्यप्यरुष्करः ।
 जठरः कठिनेपि स्यादधस्तादपि चाधरः ॥ १९० ॥
 अनाकुलेपि चैकामो व्यग्रो व्यासक्त आकुले ।
 उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तरः ॥ १९१ ॥
 एषां विपर्यये श्रेष्ठे दूरानात्मात्तमाः पराः ।
 स्वादुप्रियौ च मधुरौ क्रूरौ कठिननिर्दयौ ॥ १९२ ॥
 उदारो दातृमहतोरितरस्त्वन्यनीचयोः ।
 मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः शुभ्रमुद्दीतशुक्रयोः ॥ १९३ ॥
 चूडा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रयः ।
 दुमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥ १९४ ॥
 कृतान्तानेहसांः कालश्चतुर्थेपि युगे कलिः ।
 स्यात्कुरङ्गेपि कमलः प्रावारपि च कम्बलः ॥ १९५ ॥
 करोपहारयोः पुंसि ब(व)लिः प्राण्यङ्गजं स्त्रियाम् ।
 स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९६ ॥
 वातूलः पुंसि वात्यायामपि वातासहे त्रिषु ।
 भेद्यलिङ्गः शटे व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः ॥ १९७ ॥

जठरं, अपिशब्दात्कुक्षौ । अपिशब्दादोष्ठे हाने दुर्धरे च (अधरः) ॥ १९० ॥ अपिशब्दादवहिते, एकमग्रं चिन्तनीयमस्यैकाग्रः । विविधमग्रमस्य व्यग्रः, विशेषणागति वा । उपरि यथा— इत उत्तरम् । उदीच्ये यथा— उत्तरे कुरवः । श्रेष्ठे यथा— लोकोत्तरम् । अपिशब्दाद्वाक्ये यथा— निरुत्तरीकृतः । प्रतिवाक्ये यथा— प्रश्नश्चोद्यधिया पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम् । अतिशयेनोन्नतमुत्तरम् । नास्त्युत्तरमत्रा-
 नुत्तरम् ॥ १९१ ॥ एषामुपर्यादीनां विपर्यये बुध्ने दक्षिणेऽधमे वचनाभावे च (अनुत्तरः) । अनात्मा-
 त्मनोन्यः (परः) । उत्तमोन्नोत्तरतः, पूर्वान्यः शत्रुश्च (परः), विपतीति परः । मधु माधुर्यमस्यास्ति मधुरः, ऊषसुषीतिरः, (सू०) । कृणाति कृन्तति वा क्रूरः ॥ १९२ ॥ उच्चैरारात्युदारः, अनाकुलेपि । इतं राति— एति वा— इतरः । स्वेनेतं स्वस्य— ईरो वा स्वैरः । स्वादीरेरिणोः (वा०) इति वृथेका-
 वेशो । शोभते शुभ्रम् ॥ १९३ ॥ आसारो वेगवद्वर्ष सैन्यप्रसरणं तथा । धाराम्बुपते चोत्कर्षेनैव कटाहे तु कर्परः । बन्धुरं सुन्दरे नम्रे गिरिगेन्दुकशैल्योः । चरुः स्थान्यां हविःपक्तावधीरः कातरे चले ॥ अथ लान्ताः । संयता बद्धाः केशा मौलिः, मूल प्रतिष्ठायां, मूढ बन्धने वा । दुमविरोधः पीलुः । मात-
 ङ्गोत्र हस्ती. पील गतौ ॥ १९४ ॥ अनेहा कालः क्षणत्रुट्यादिः, कलयति भूतानि कलयत्यायुर्वा कालः । महाकाले मृत्यो कृष्णवर्णे च (कालः) । अपिशब्दात्कलहे, निरर्थके रणे तूपचारात् (कलिः), कल क्षेपे । अपिशब्दात्पद्माभसोः कमलम् । कमला तु श्रीः । कमलते कुत्सितमलति च (कमलम्) । अपिशब्दात्सास्नायां नागविशेषे च, काम्यते कुत्सितं बलति च कम्बलः ॥ १९५ ॥ करो राजप्राह्यः, पूजोपकरणमुपहारः, प्राण्यङ्गजस्त्वक्संकोचः (बलिः) । आश ओष्ठयादिरन्यो दन्योष्ठयादिरिति विशेषो न गणितः । बल प्राणने, बल संवरणे, दैव्येपि बलिः । स्थौल्यादौ रूपाक्तीवे (बलं), काकहलधरयो-
 स्तु ना पुलिङ्गः (बलः) ॥ १९६ ॥ वातात्समूहेच (वा०), तं न सहत इति— ऊलः । उन्मत्तेष्याहुः, वातुल-
 वातलौ च दृश्येते । विविधमालमन्त्रोत्साद्वालयः । अड उद्यमे, व्याडोपि । स्त्रियां तु व्याली ॥ १९७ ॥

मलोत्थी पापविदकिट्टान्यस्त्री शूलं रुगायुधम् ।

शङ्कावपि द्वयोः कीलः पालिः स्वयश्रयङ्कपङ्क्तिषु ॥ १९८ ॥

कला शिल्पे कालभेदे चाली सख्यावली अपि ।

अश्वधम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि ॥ १९९ ॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोमौ शितौ त्रिषु ।

लीला विलासक्रिययोरुपला शर्करापि च ॥ २०० ॥

शोणितेभ्यसि कीलालं मूलमाद्ये शिफाभयोः ।

जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥ २०१ ॥

शीलं स्वभावे सद्वृत्ते सस्ये हेतुकृते फलम् ।

छदिर्नेत्ररुजोः क्लीबं समूहे पटलं न ना ॥ २०२ ॥

मलयति मलते वा देहं च मलः, विद् गूथं, किटं कलङ्कः । स्मृतौ तु- वसा शुक्रमसृद् मज्जा मूत्रं विद् कर्णविष्णुः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशेते मला नृणाम् ॥ शूल रुजायां, रुगावतदोषः, यदाहुः- शूलं वर्तते निलात् । शङ्कौ कीलके (कीलः), अपिशब्दाज्जवालायां, कील बन्धे । क्षतौ प्रहरणविशेषे कीला, यद्वात्स्यायनः- कीला उरसि कर्तरी शिरसि विद्धा कपोलयोः । पाल्यतेनया पालिः स्त्रीलिङ्गा, आश्रयार्था । अङ्के यथा- कपोलपाली, कपोलोत्सङ्ग इत्यर्थः । अङ्कपालीत्यत्राङ्को वक्षः, यच्छाश्वतः- मुखाङ्कनाभिमेढूश्मातालमानेति । पङ्क्तौ यथा- पालीयं चम्पकानाम् । प्रान्ते यथा- कर्णपाली, तथा सितपटच्छत्रगाली कपालीम् । लोकाः कल्पितभोजनेप्याहुः ॥ १९८ ॥ शिल्पे गीतादौ, कालविशेषे, यद्वोचत्- अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला (पृ० २२) । चशब्दादंशे यथा- चन्द्रकला, निष्कलः । निवृत्त्या[त्या द्याष्टात्रिंशत्कलाः । तालेषु गुरुः कला । आ- अलति भूषय- त्याली, आलाति च । अपिशब्दादालिरनर्थः । जलधिजलविकारे वेला, तटेषुपचारात्, वेल् चलने । कालेवसरः, मर्यादायां यथा- उद्वेलः ॥ १९९ ॥ बहुलाः कृत्तिका नाम नक्षत्रं, बहुलं तारकाणां बहु- त्वात्, शितौ कृष्णवर्णे, वहन्ति बहुलाः, बहु लाति च । वहति इव्यं बहुलाख्योभिः । बहुलं प्रभूतं प्राधिकं च । बहुलशब्दोप्यस्ति घनतार्थो बहुत्वार्थश्च । लीङ् श्लेषणे, विलासश्चेशलंकारोपलक्षणम्, इष्टजनस्यानुकृतिर्लालेति भरतोक्तो भेदो नात्र विवक्षितः । क्रिया कायिकः परिस्पन्दः (लीला) । उपलाति- उष्यते वा- उपला शर्करा- अमररूपा मृत्, अमरखण्डिका वा । अपिशब्दादिध्रुविकारः, यथा- सिकतोपला । उपलस्त्वद्मा ॥ २०० ॥ कील्यते बध्यते कीलालम् । मूल प्रतिष्ठायां, मूह् बन्धने, आद्ये यथा- मूलप्रकृतिरविकृतिः (सांख्यकारिका), मूलं धनम् । शिफा वृक्षजटा, भं नक्ष- त्रविशेषः (मूलम्) । अन्तिकेपि यथा- वृक्षमूलम् । जल घान्ये, आनायो रज्जुवितानः (जालम्) । गवाक्षे यथा- जालान्तरगते भानौ (मनुः) । क्षारको मुकुलवृन्दम् । अपिशब्दाद् दम्भे, इन्द्रजाले च (जालम्) ॥ २०१ ॥ शीलं समाधौ, स्वभावे यथा- हरणशीलः । शोभने वृत्ते (यथा)- शीलधनः साधुः । सस्ये (फलं) यथा- ओषध्यः फलपाकान्ताः (धन्वतरिः) । हेतुना कृते यथा- आश्रय- णादेः पाकः फलम् । आयुधाद्ये लामे फलके, आम्रादौ धान्यादिकणे च (फलम्), मुक्तादौ तूपचारात् । छदिर्गृहच्छादनं, नेत्ररुजि यथा- तिमिरं काचतां याति पटलं तदुपेक्षया (चरक०) । समूहे यथा- पयोदपटली, पटं विस्तरं लाति पटलम् ॥ २०२ ॥ अधो यथा- पादतलम् । स्वरूपे यथा- तनुतलो-

अधःस्वरूपयोरस्त्री तलं स्यादामिषे पलम् ।
 और्वानलेपि पातालं चेलं वस्त्रेधमे त्रिषु ॥ २०३ ॥
 कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णं श्वश्रे ना तु तुपानले ।
 निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्नयोः ॥ २०४ ॥
 पर्याप्तिक्षेपण्येषु कुशलं शिक्षिते त्रिषु ।
 प्रवालमङ्कुरेप्यस्त्री त्रिषु स्थूलं जडेपि च ॥ २०५ ॥
 करालो दन्तुरे तुङ्गे चारौ दक्षे च पेशलः ।
 मूर्खैर्मकेपि बालः स्याल्लोलश्चलसतृष्णयोः ॥ २०६ ॥
 दवदावौ वनारण्यवह्नी जन्महरौ भवौ ।
 मन्त्री सहायः सचिवौ पतिशाखिनरा धवाः ॥ २०७ ॥

दरी । पृष्ठेपि यथा- भूतलम् । चपेटेपि यथा- तलप्रहारः । वितस्तौ तलः, यथा- षड्युग्मकस्तल-
 स्ताले वितस्तितः शङ्कुराननम् । तलं च प्रकोष्ठे ज्याघातरक्षार्थं चर्म । चशब्दात्कर्षचतुष्टये (पलं),
 आमिषे मांसे, पल रक्षणे । अपिशब्दाद्रसातले (पातालं), पतति [पिबति] पातमालाति च । चिल
 वसने, अधमे चेलत् पचादिः (चेलखेटकटुकेति), यथा- ब्राह्मणिचेली ॥ २०३ ॥ कौः कूलं कुत्सितं
 वा कूलं कुकूलम् । इतिशब्देन मान्तमव्ययमिति ध्वनितं, यथा- साधुश्चैतः केवलं मूर्खः, केवुं सेचने ।
 एकोत्रासहायः (केवलः) । कृत्स्ने यथा- न केवलं भुवो भर्ता ॥ २०४ ॥ पर्याप्तिः सामर्थ्यं यथा-
 कुशलं कटकरणे । क्षेमे यथा- कुशलं ते भूयात् । पुण्ये यथा- कुशलकृद्याजकः, कुशान्-लातीति । (कुशलः)
 शिक्षितत्वेन नैपुण्यं लक्ष्यते । प्रवते प्रवालं, वातेर्वलतेर्वा रूपम् । अङ्कुरोत्र किसलयः (प्रवालम्) ।
 अपिशब्दाद् विद्रुमे वीणादण्डे च (प्रवालः) । स्थूल परिवृंहणे, जडः स्थूलेतीक्ष्णप्रज्ञत्वात् । अपि-
 शब्दात्पीवरे (स्थूलः) ॥ २०५ ॥ करोति कृणाति च करालः । चशब्दान्मृदौ (पेशलः), पीड्य पानं
 पिश अवयवे वा । अपिशब्दात्केशे ह्रीवरे बालधौ च (बालः), बाहु आग्रावे बल संवरणे च । लुड
 विलोडने, सतृष्णो लौल्यात् ॥ २०६ ॥ कुलं गृहेपि तालाङ्के कुवरे चैककुण्डलः । स्त्रीभाववज्जयोर्होला
 हेलिः सूर्ये रणे हिलिः ॥ हालः स्यान्नृपतौ मये शकलच्छदयोर्दलम् । तूलिश्चित्रोपकरणशलाकातूलश-
 य्ययोः ॥ तुमुलं व्याकुले शब्दे शङ्कुली कर्णपाल्यपि ॥ अथ वान्ताः । दूयन्तेनेनेति, दुयोविभाषा (सू०)
 इति घञ्, यत्कात्यः- दवो वनगतो बह्निर्दावश्च वनमुच्यते । हरो रुद्रः (भवः), भावेपादाने च- अप् ।
 प्राप्तिसंसारसत्ताकल्याणेष्वपि (भवः) । मन्त्री बुद्धिसचिवः, सह- अयते सहायः कर्मसचिवः, सचति
 समवैति सचिवः । पतिर्भर्ता, शाखी वृक्षविशेषः, धवति धूयते वा धवः ॥ २०७ ॥ अवल्यविः । ह्वयनं
 हवः, भावेनुपसर्गस्येति (सू०) ह्वः संसारणं, अप् च । ह्वयतेस्मिन्होष्वरः । षट्सु (अर्थेषु) कर्तरि
 भावे चार्थानुगुण्यात् (घञ्) । सत्तार्या यथा- कालभावयोः सप्तमी- गौषु दुह्यमानासु गतः । स्वभावे
 यथा- भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् (घटखर्परः) । अभिप्राये यथा- भावानुवर्ती श्रुत्यः । तात्पर्येण
 एव (यथा)- अयमत्र भावार्थः । चेष्टा क्रिया यथा- धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ।
 लीलापि चेष्टैव (यथा)- भावांलसा विलासिन्यः । आत्मनि यथा- स्वं भावं भावयेद्योगी । जन्मनि
 यथा- नासतो विद्यते भावः (भगवद्गीता) । वस्तुनि च यथा- भावाश्चित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त
 एते यथा । रतिवेगे च यथा- प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनम् । प्रवृत्तिनिमित्ते च, भवतोस्मादभि-
 धानप्रत्ययाविति भावः । विभूतियोनित्वप्रसिद्धे स्थाय्यादौ च, यदाहुः- विभावः स्थायिसंज्ञश्च सानुभावोऽथ

अवयः शैलमेपार्का आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः ।
 भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ॥ २०८ ॥
 स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचने ।
 अविश्वासेपह्वेपि निकृतावपि निह्वः ॥ २०९ ॥
 उत्सेकामर्पयोरिच्छाप्रसवे मह उत्सवः ।
 अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये ॥ २१० ॥
 स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये ।
 शूद्रायां विप्रतनये शस्त्रे पारशवो मतः ॥ २११ ॥
 ध्रुवो भभेदे क्लीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।
 स्वां ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्व्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २१२ ॥
 स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेपि नीवी (विः) परिपणेपि च ।
 शिवा गौरीफेरवयोर्द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः ॥ २१३ ॥
 द्रव्यासुव्यवसायेपि सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।
 क्लीबं नपुंसकं षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥ २१४ ॥

सात्त्विकः । व्यभिचारी च पञ्चैते भावभेदा व्यवस्थिताः ॥ पूज्ये च यथा— मान्यो भावेति वक्तव्यः
 किञ्चिदूनस्तु मारिपः (भरतः) ॥ २०८ ॥ प्रसवनं प्रसूयते च प्रसवः । अपत्ये च (प्रसवः) ॥ २०९ ॥
 उत्सेक उद्रेकः, इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः (उत्सवः) । मह इति सप्तमी, पु प्रसवैश्वर्ययोः, षू प्रेरणे च ।
 प्रभावे यथा— महानुभावः । चशब्दाद् भावसूचके, यदाहुः— अनुभावस्त्वभिनयः पश्चादर्थप्रकाशनात्
 ॥ २१० ॥ जन्महेतुः पित्रादिः, प्रभवत्यस्मात्प्रभवः । प्रथममुपलब्ध्यर्थो देशश्च प्रभवः, यथा— हिमवान्
 गङ्गायाः ॥ २११ ॥ भविष्ये यथा— औत्तानपादिः (ध्रुवः) । निश्चिते क्लीबं (यथा)— ध्रुवं मूर्खो-
 यम् । शाश्वते यथा— जातस्य च ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च (भगवद्गीता) । काले निश्चले च
 (ध्रुवः) । क्वचित्तु ध्रुवा गाने च, यदाह— ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः । आत्मात्मीयज्ञातिधनवच-
 नो हि स्वशब्दः, स्यति सीयते वा स्वः । ज्ञातौ यथा— उत्सुकानीव भान्ति स्वाः । आत्मनि यथा—
 हृदि स्वमवलोकयन् । आत्मीये यथा— स्वदारनिरतः । धने यथा— प्रभूताः स्वा न दीयन्ते ॥ २१२ ॥
 स्त्रियाः कटीवस्त्रस्य बन्धनं, यत्काट्यः— नीविराग्रन्धनं नार्या जघनस्थस्य वाससः । परिपणो राजपुत्रा-
 दिबन्धकः (नीविः) । अपिशब्दादायव्ययविक्षुब्धं धनं कारा च (नीविः) । शिनोति शिवा, फेरव
 शूगाली । हरीतकी, आमलकी च (शिवा) । शिवस्तु रुद्रः, शिवं भद्रम् । द्वौ द्वौ द्वन्द्वं, द्वन्द्वरहस्यमर्या-
 दावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु (सू०) इति साधुः । मिथुने च (द्वन्द्वम्) ॥ २१३ ॥
 द्रव्यं पारिभाषिकं विशेष्याख्यं, यदाहुः— वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोर्धो
 भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥ यथा— सत्त्वे निविशतेपेति (का०) । असुषु यथा— उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः । व्यवसायो-
 ति शयवद्दीर्यं यथा— सत्त्ववाञ्छालसंपन्नः । जन्तौ यथा— सत्त्वहितः । अपिशब्दाद् गुणे बले स्वभावे
 पिशाचे, आत्मलभे सत्तायां सारे च (सत्त्वम्), यत्कौटिल्यः— सत्त्ववन्तो मृद्भागाः । क्लीबं
 अधाष्टयं, षण्ढे— उभयव्यजने नपुंसकलिङ्गम् ॥ २१४ ॥ कापि च— अत्यध्वगातिप्रणतौ प्राध्वौ प्राध्वं
 च बन्धने । अथ शान्ताः । (वैश्ये) यथा— विप्रक्षत्रियविद्शूद्राः (पृ० ११३) । मनुजे यथा— विशां-

द्वौ विशौ वैश्यमनुजौ द्वौ चराभिमरौ स्पशौ ।
 द्वौ राशी पुञ्जमेषाद्यौ द्वौ वंशौ कुलमस्करौ ॥ २१५ ॥
 रहःप्रकाशौ वीकाशौ निर्वेशो भृतिभोगयोः ।
 कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकर्षकयोस्त्रिषु ॥ २१६ ॥
 पदे लक्ष्ये निमित्तेपदेशः स्यात्कुशमप्सु च ।
 दशावस्थानेकधिधाप्याशा तृष्णापि चायता ॥ २१७ ॥
 वशा स्त्री करिणी च स्याद् दृग्ज्ञाने ज्ञातरि त्रिषु ।
 स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि ॥ २१८ ॥
 प्रकाशोतिप्रसिद्धेऽपि शिशावज्ञे च बालिशः ।
 सुरमत्स्यावननिमिषौ पुरुषावात्ममानवौ ॥ २१९ ॥
 काकमत्स्यात्वगौ ध्वाङ्क्षौ कक्षौ च तृणवीरधौ ।
 अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ प्रेषः प्रेषणमर्दने ॥ २२० ॥

पतिर्विहरभाजमारात् (रघु०) । विद् गूथे, पान्त इत्येके । अभिम्रियतेभिमरः प्राणनिरपेक्षस्तीक्ष्णाह्वः,
 यो द्रव्यहेतोर्व्याडं हस्तिनं वा योधयति । रणेभिमर इत्येके, स्पश बाधनस्पर्शनयोः । बन्धे तु घञ्,
 यथा— सेयमुभयतःस्पाशा रज्जुः । राति राशयति वा राशिः । पुञ्जे यथा— धान्यराशिः । भेषवृषाद्यां
 द्वादश राशयः । वनुते वंशः, मस्करो वेणुः । (वंशः) समूहस्तूपचारात् ॥ २१५ ॥ विकाशनं वीकाशः,
 उपसर्गस्यघञीति (सू०) दीर्घः, विर्विगतार्थे विशेषार्थे च । निर्विद्यते भुज्यते निर्वेशः । भृतौ
 यथा— प्रतिग्रहजप[य]विक्रय[म]निर्वेशाधिगतैरर्थैः । भोगे यथा— स्यन्नपानं निर्वेशः । कुत्सितं
 नाशयतीति कीनाशः । कीशकीकटकीचकाद्यर्थः की निपात इति श्रीभोजः । मर्कटेऽपि (कीनाशः)
 ॥ २१६ ॥ अपदिश्यतेपदेशः, पदं स्थानं यथा— त्यक्तापदेशो यतिः । लक्ष्ये यथा— सापदेशः । निमित्ते
 यथा— केनाप्यपदेशेनागतः । प्रसिद्धौ च यथा— लब्धव्यपदेशः । कौ शेते कुश्याति च कुशम् । चशब्दा-
 इभे (कुशः) । फाले तु कुशी, जानपदकुण्डेति (सू०) अयोविकारे ङीप् । दशति दश्यते च दशा ।
 अपिशब्दाद्वर्तिः, पटान्ते तु दशाः पुं बहुत्वे । आशासनमाशा महान्गर्धः । अपिशब्दादिक् (आशा)
 ॥ २१६ ॥ चशब्दाद्वन्ध्यगवी सुता वश्या च (वशाः) । वश स्वायत्तः, इच्छा यन्त्रणा प्रभुत्वं च ।
 भावे कर्तरि करणे च क्तिप् (दृश्), दर्शनेऽङि च । कृणाति कर्कशः, अमरुणः पुरुषः ॥ २१८ ॥
 प्रकाशते प्रकाशनं च प्रकाशः । अपिशब्दात्प्रकटे— उद्द्योते च (प्रकाशः) । बालते बालिशः, बाहु आ-
 हावे । दुर्गस्तु— कोशोस्त्री कुङ्मले खड्गपिधानेयौघदिव्ययोः । नाशः क्षये तिरोधाने जीवितेशः प्रिये
 यमे ॥ नृशंसखङ्गौ निर्विशवावंशः सूर्येशवः कराः । आश्वाख्या शालिर्वाप्राथे पाशो बन्धनशस्त्रयोः ॥
 लक्ष्यं च— अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः । पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं प्रिया [ये] ॥
 अथ पान्ताः । न निमिषल्यनिमिषः । पुरि पुरि शयनात्पूरणात्पालनाच्च पुरुषः ॥ २१९ ॥ मत्स्यानस्ति
 मत्स्याद्वकः, ध्वाक्षि काङ्क्षायाम् । कषति कक्षः, वीरुलता । चशब्दात्पापे पार्श्वे भित्तौ च (कक्षः)
 पापे यथा— कक्षाय क्रमते कक्षायते, सप्तकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः (कष्वाचिकीर्पायामिति) (वा०) पापे
 क्रमणे क्यङ् । पार्श्वेऽङ्गविशेषे यथा— त्व[म]इन्ताङ्कितपालिकक्षरधिरक्लिन्नाप्रपुङ्खं शम् । भित्तौ
 यथा— सप्तकक्षान्तरा राजधानी । ईष उच्छे, प्रग्रहो वल्गादिः, रश्मिर्मरीचिः । (प्रेषः) प्रादुहोढोदये-
 धैर्येऽपि (वा०) वृद्धिः ॥ २२० ॥ पक्ष परिग्रहे । अपिशब्दात्— केशे पक्षः समूहार्थः पक्षः साध्य-

पक्षः सहायेप्युष्णीषः (पं) शिरोवेष्टिकिरीटयोः ।
 शुक्ले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः ॥ २२१ ॥
 कोषोस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेयीघादिव्ययोः ।
 द्यूतेक्षे शारिफलकेप्याकर्षोथाक्षामिन्द्रिये ॥ २२२ ॥
 ना द्यूताङ्गे कर्षचक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे ।
 कर्षूर्वात्ता करीपाग्निः कर्षूः कुल्याभिधायिनी ॥ २२३ ॥
 पुंभावे तत्कियायां च पौरुषं विषमप्सु च ।
 उपादानेप्यामिषं स्यादपराधेपि किलिविषम् ॥ २२४ ॥
 स्याद् वृष्टौ लोकधात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।
 प्रेक्षा नृत्तेक्षणं प्रज्ञा भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥ २२५ ॥
 त्विद् शोभापि त्रिषु परे न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः ।
 प्रत्यक्षेधिकृतेध्यक्षो रूक्षस्त्यप्रेम्ण्यचिह्नणे ॥ २२६ ॥
 रविश्वेतच्छदौ हंसौ सूर्यवह्नी विभावसू ।
 वत्सौ तर्णकवर्षौ द्वौ सारङ्गाश्च दिवौकसः ॥ २२७ ॥

विरोधयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे विकल्पिते ॥ उष्णते उष्णीषः । शुक्ले यथा- वृष्याः प्रयोगाः । मूषिके यथा- वृषदंशः । श्रेष्ठे यथा- पुरुषवृषः । सुकृते यथा- वृषो हि भगवान्धर्मः (नारदः), वर्षति वर्षयते च वृषः ॥ २२१ ॥ कुष्यति कुष्णाति च कोषः, कुड्मले कलिकामध्ये, अथौघो भाण्डागारं, दिव्यं शायः । येन्यां पात्रविशेषेपि यथा- मूत्रकोषः, नेत्रकोषः । लोके तालव्यः शान्तोयम् । अपिशब्दादाकर्षणे, आकर्षणमाकृष्यते- आकर्षलास्मिन्वाकर्षः । अक्ष्णोत्यक्षं चक्षुरादि ॥ २२२ ॥ द्यूताङ्गे यथा- स्त्रियोक्षा मृगया पानम् । कर्षे यथा- अक्षः षोडश माषकाः । चक्रं रथ-काष्ठोपलक्षणम् (अक्षः) । व्यवहार आयव्ययादिन्यायः, यथा- अक्षपटलम् । कलिद्रुमो विभीतकः (अक्षः) । श्रोतोमूलेपि (अक्षः) । कर्षणं कर्षति कृष्यते वा कर्षूः, वार्त्ता कृषिः, करीषं शुष्कगोम-मम् । कुल्या यथा- वत्सः कर्षूः पितृभ्यः कुर्यात् ॥ २२३ ॥ पुरुषस्य भावः कर्म चेति, भावे (प्राण-भृज्जाति) वयोवचनोति (सू०) अञ् । विषल व्याप्तौ । चशब्दाद्गरले (विषम्) । उपादानमुत्कोचः (आमिषम्) । अपिशब्दान्मांसदौ, आभिष्यत आमिषम् । अपिशब्दात्प्रागे किलिविषं, किल क्षेपे ॥ २२४ ॥ लोकं धत्ते लोकधातुर्जम्बुद्वीपस्तस्यांशो भूखण्डो नवधैलावृत्तादिः, वर्षणं वर्षं, अज्विधौभयादीनामुपसं-ख्यानम् (वा०) । अन्यत् वर्षयत्याप्याययतीति वर्षः, दुर्गस्तु- वर्षाद्या लोकधातुश्च षण्ढवत्सरवृष्टयः । षण्ढो वर्षवरः । नृत्तादिप्रेक्षणकं, प्रेक्ष्यत इति प्रेक्षा । प्रेक्ष्यतेनयेति प्रेक्षा धीः, प्रेक्षणे च । अतो नृत्ते-क्षणप्रज्ञाश्चेति युक्तः पाठः ॥ २२५ ॥ अभिगतोक्षैरध्यक्षो घटादिः । अक्षेष्वायस्थानेष्वधिकृतोध्यक्षः, अधिकान्यक्षीण्यस्य, अध्यक्ष्णोति वाध्यक्षो नियुक्तः । रूक्ष पारुष्ये, अचिह्नणे निःस्नेहे ॥ २२६ ॥ तथा-व्याजसंख्याशरव्येषु लक्षं दोषौ रवत्रजौ । कपिशिर्षं भित्तिशङ्केनतर्षश्चक्रः सुरा ॥ दोषो वातादिके दोषा रात्रौ दक्षोपि कुक्कुटे । शुण्डाप्रभागे गण्डो द्वयोश्च मूत्रपूरणे ॥ इतः सान्ताः । हन्ति गच्छतीति हंसः, आयदेहहानादुत्तरदेहसंपरिग्रहाच्च हंस आत्मा प्राणो यतिविशेषश्च । विभा त्विद् वसु यस्य विभावसुः । वसति वसन्त्यरिम्बत्सः । वत्सं तु वक्षः । सरन्ति सारङ्गाः, सहाङ्गेन गत्या वर्णेन च वर्तन्ते वा । चशब्दान्मृगाश्चातका [इस्तिनो] भ्रमराश्च ॥ २२७ ॥ आदिशब्दात्करुणादौ (रसः) । विषे यथा-

शृङ्गारादौ विषे धीर्यं गुणे रागे द्रवे रसः ।
 पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेपि शेषरे ॥ २२८ ॥
 देवभेदेनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु ।
 विष्णौ च वेधाः स्त्री त्वाशीर्हिताशंसाहिदंष्ट्रयोः ॥ २२९ ॥
 लालसे प्रार्थनौत्सुक्ये हिंसा चौर्यादिकर्म च ।
 प्रसूरश्चापि भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥ २३० ॥
 ज्वालाभासौ नपुंस्यर्चिज्योतिर्मद्योतदृष्टिषु ।
 पापापराधयोरागः खगबाल्यादिनोर्वयः ॥ २३१ ॥
 तेजःपुरीषयोर्वर्चो महश्चोत्सवतेजसोः ।
 रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥ २३२ ॥
 छन्दः पद्येभिलाषे च तपः कृच्छ्रादिकर्म च ।
 सहो बलं सहा मार्गो नभः खं श्रावणो नभाः ॥ २३३ ॥

तीक्ष्णरसान् मिश्रुकांश्च रिपौ युञ्जीत । वीर्ये यथा— रसस्यातिरसः सर्पिः । गुणे यथा— रसाः स्वाद्वम्लल-
 वणतिक्तोषणकषायकाः । रागे यथा— रसिकः पुरुषादिः । द्रवे यथा— हरीतकीरसः । आयदेहधातौ च
 यथा— रसास्त्रिमासमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः । पारदे च यथा— रसवादी । रसा तु भूः । तंसिः
 सौत्रो भूषणार्थः, वतंसोपि ॥ २२८ ॥ देवभेदे यथा— अष्टौ वसवः । अनलोमिः, रश्मिस्तेजः, वसति
 सर्वत्रोप्यते वा । तेजश्च वसु, आहुश्च— वसु रत्नं वसु धनं वसु तेजो निगद्यते । चशब्दोद्विद्धात्रोः,
 विधति विधत्ते वा वेधाः । वेधश्च हिंसामाहुः । आशासन्माशीः, आशं (श) सति दिनस्ति च, यदाहुः—
 आशास्तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति । आशीविषः, पृषोदरादिस्वात् (सू०) सलोपः ॥ २२९ ॥
 लल ईप्सायामित्यस्माल्लस्येडन्ताद्वा लालसा । चशब्दाद्वचः (हिंसा) । वडवाख्या प्रसूः । अपिशब्दा-
 न्माता (प्रसूः) । गोतोणिदित्यत्रौतोणिदिति पाठाद् द्योशब्दस्य सर्वनामस्थाने वृद्धिः । आय ईदन्तो
 भुवि दिवि च वर्तते, अन्योऽसन्तः क्लीबे द्वयमाह, यथा— रोदोरन्ध्रमजिहदत् [न्] । रुणादि सर्वे
 रोदः । रोदसीत्यव्ययमप्यस्ति, यथा— द्यावापृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥ २३० ॥ ईदमियं
 वा, अर्च्यतेर्चिः । ज्योतते ज्योतिः, भं तारका, द्योतः प्रकाशः, दृष्टिः कनीनिकामध्यम्, यन्मनुः— तारा
 नेत्रत्रिं [वि] भागः स्याज्ज्योतिस्तत्पञ्चमांशकम् । आगच्छत्यागः । वयते याति [वाति वा] वयः,
 असुन्, नुमा क्लीबे ॥ २३१ ॥ रूपेपि (वर्चः) । उत्सवे (महः), अकारान्तोपि, मह पूजायाम् ।
 गुणे सत्त्वापरे यथा— उपष्टम्भकं बलं च रजः । चशब्दाद्बलौ (रजः) । स्त्रीपुष्पे यथा— रजस्वला ।
 गुणे यथा— गुरुवरणकमेव तमः, ताम्बन्त्यनेन तमः ॥ २३२ ॥ छन्दति छन्दः, पद्ये गायत्र्यादौ ।
 अभिलाषे— अकारान्तोपि यथा— छन्दाबुवर्ता । चकाराद्वेदे यथा— युक्तश्छन्दांस्यधीयीत । आदिशब्दा-
 न्वान्द्रायणादि (तपः) । चशब्दात्तपा माघः, अदन्तोपि प्रीमार्थः, यथा— तपेन वर्षा शरदा हिमागमः
 (शिशु०) । सहते सहः । मार्गो मार्गशीर्षः, द्विः पाठो लिङ्गभेदार्थः । एवं नभसोः— ओकसोः, पयसो-
 स्त्वेकं लिङ्गं क्षीराम्भसोः क्लीबत्वात् । न बभस्ति नभाः, एकं शून्यत्वादन्त्यो मेघच्छन्नत्वात्, नभ हिंसायां
 वा ॥ २३३ ॥ उच समवाये, ओकउचःके (सू०) इति— अदन्तोपि । पीड् पाने, पय गतौ च (पयः) । उज्जे-
 रसुनि साध्यं (ओजः) । विषमसंख्यावाची त्वोजोदन्तः, ओजेनौजः समः पादो युगयुजावर्धं [समस्य

ओकः सद्भाश्रयश्चाकाः पयः क्षीरं पयोम्बु च ।
 ओजो दीप्तौ बले स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥ २३४ ॥
 तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्लेप्यतस्त्रिषु ।
 विद्वान् विद्वंश्च बीभत्सो हिंस्रोप्यतिशये त्वमी ॥ २३५ ॥
 वृद्धप्रशस्ययोज्यायान् कनीयांस्तु युवाल्पयोः ।
 वरीयांस्तुरुवरयोः सार्धायान्साधुवादयोः ॥ २३६ ॥
 इलेपि बर्हं निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः ।
 द्वार्यापीडे काथरसे निर्यूहो नागदन्तके ॥ २३७ ॥
 तुलासूत्रेश्वादिरस्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोपि च ।
 पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः ॥ २३८ ॥
 द्वारेषु च गृहाः श्रोण्यामप्यारोहो वरस्त्रियाः ।
 व्यूहो वृन्देप्यहिर्वृत्रेप्यग्नीन्द्रर्कास्तमोपहाः ॥ २३९ ॥
 परिच्छदे नृपाहर्थे परिवर्होव्ययाः परे ।
 आङ्गीषदर्थेभिव्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगजे ॥ २४० ॥

तु (भरत०) । स्रवति स्रोतः, इन्द्रियमिन्द्रियद्वारम् । रयः प्रवाहो लक्षणया (स्रोतः) ॥ २३४ ॥
 तिज निशाने (तेजः) । अपिशब्दादसहनत्वे यद्भरतः— अधिकशेषावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणालयेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ सान्ता यावद्वाच्यलिङ्गाः । विदेःशतुर्वसुः (सू०) । चशब्दा-
 त्पण्डितात्मज्ञौ (विद्वान्) । मान्वधेति (सू०) सन्नभ्यासदीर्घश्च, ततो अप्रत्ययात् (सू०), बीभ-
 त्सास्यास्तीति बीभत्सः । चशब्दाज्जुगुप्सितो जेतश्च । वक्ष्यमाणाश्चत्वार ईयसुन्नताः ॥ २३५ ॥ प्रशस्य-
 स्यथः (सू०), वृद्धस्यच (सू०), ज्यच (सू०) इति ज्यादेशः । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् (सू०) ।
 अतिशयेनोर्वरश्च वरीयान्, प्रियस्थिरस्फिरोर्विति (सू०) उरोर्वरादेशः । अतिशयेन साधु बर्हं च
 सार्धायः, अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ (सू०) ॥ २३६ ॥ इतो हान्ताः । दलं पूर्णं, परिवारश्च (बर्हम्) ।
 अपिशब्दान्मयूरपिच्छे (बर्हं), बृह वृद्धो, वर्हं प्राधान्ये च । उपरागो राहुग्रहणं, भावे ग्रहवृद्धनिश्चिगम-
 श्वेति (सू०) अप्, कर्तरि विभाषाग्रहः (सू०) इत्यच् । भूतोपि (ग्रहः) । आपीडो बहिर्निःसृतं
 दारु, निर्यान्त्यनेन निर्याति निर्याति च निर्यूहः, यूहिलौकिको धातुर्वा । नागदन्तको भित्तिस्थः कीलकः
 (निर्यूहः) ॥ २३७ ॥ प्रवृद्धतेनेन, प्रेवणिजाम् (सू०), रस्मौच (सू०) इति वा घञ् । परिगृह्यते
 परिग्रहणं च परिग्रहः, ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (सू०) इत्यप्, परिगृह्णातीति— अच् । शापः शपथः (परि-
 ग्रहः) ॥ २३८ ॥ द्वारेषु तात्स्थ्यात् । चशब्दाद्वैस्मनि, गृह्णति गृहाः, नित्यं बहुत्वे, गेहेकः (सू०) ।
 श्रोण्यां यथा— वरारोहः । अपिशब्दाच्छैलावारोहणेश्वारे च (आरोहः), अधिकरणे भावे च घञ्,
 कर्तर्यच् । व्यूह्यते रच्यते व्यूहः, अपिशब्दात्सैन्यविन्यासे यथा— चक्रव्यूहः । अंहत्यहिः, अपिशब्दात्सर्पे
 चप्रे च । अपहन्तेर्डः (अपेक्षशतमसोः) ॥ २३९ ॥ नृपाहं छत्रचामरादौ, अर्थे वस्तुनि धने वा
 (परिवर्हः) । इति नानार्थवर्गः । अत ऊर्ध्वमव्ययवर्गो वक्ष्यते, ततः प्रस्तावानानार्थाव्ययवर्गस्तावत् ।
 ईषत्पिङ्गलः— आपिङ्गलः । अभिव्याप्तिरभिधिविधिः— आकुमारं यशः पाणिनेः । सीमार्थो मर्यादा,
 यथा— आ— उदकान्तात्प्रियं प्रोषितमनुव्रजेत् । धातुयोगजे धात्वर्थेन क्रियया योगजे संबन्धोत्थे योत-
 कत्वे, यथा— आरोहति । उपसर्गोपि खुरनखन्यायेनात्रोक्तः ॥ २४० ॥ स्मृतिः सूचनं, यथा— आ एवं

आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाङ्मयेऽप्यास्तु स्यात्कोपपीडयोः ।

पापकुत्सेषदर्थे कु धिक् निर्भर्त्सननिन्दयोः ॥ २४१ ॥

चान्वाचयसमाहारेतरतरसमुच्चये ।

स्वस्त्याशीःक्षेमपुण्यादौ प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥ २४२ ॥

स्वित्प्रश्ने च वितर्के च तु स्याद्देवधारणे ।

सकृत्सहैकवारं चाप्याराद् दूःसमीपयोः ॥ २४३ ॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चादुताप्यर्थविकल्पयोः ।

पुनः सहार्थयोः शश्वत्साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोः ॥ २४४ ॥

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत ।

हन्त हर्षेनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः ॥ २४५ ॥

किलैतत् । वाक्यपूरेण पूर्वोक्तस्यान्यथात्वे द्योत्ये, यथा— आ एवं तु मन्यसे, पूर्वं नैवममस्थाः— अथ तु मन्यस इत्यर्थः । निपातएकाजनाङ् (सू०) इति प्रगृह्यत्वात्, प्लुतप्रगृह्याअचीति (सू०) प्रकृति-भावः, यदाहुः— ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधौ च यः । एवमातं डितं विद्याद्वक्त्यस्मरणयोरङितं (का०) । समुच्चयेपिशब्दात्— देवेभ्यश्च पितृभ्य आ (निरुक्त०) । कोपे— आः रक्षास्तिष्ठति । पीडयां— विद्यामातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निरुपाः (उद्भट०) । पापे यथा— पापो ब्रह्मा कुत्रह्नः । कुत्सायां— कुपुरुषः । ईषन्मधुरं कामधुरम् । निर्भर्त्सने— धिक् तार्किकान् । निन्दायां— धिक् कृतोयम् ॥ २४१ ॥ अन्वाचयो मुख्यसिद्धावप्रधाननिष्पत्तिः, यथा— भिक्षामटं गां चानय । समाहारे संहतिप्राधान्ये, यथा— पाणी च पादौ च पाणिपादम् । इतरेतरयोगे संहन्यमानप्राधान्ये, यथा— [प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च] प्लक्षन्यग्रोधौ । समुच्चय एकत्रानेकप्रचयः, यथा— गार्ग्यो वात्स्यश्चागतौ, पचति च पठति च चैव । विनियोगतुल्ययोगिताहेतुषु च । विनियोगे— अहं च त्वं च वृत्रहन् संयुज्याव सनिभ्य आ (निरुक्त०) । तुल्ययोगितायां— ध्यातश्चोपस्थितश्च । हेतौ— ग्रामश्च गन्तव्यः शीतं च, शीतात्कथं गम्यत इत्यर्थः । स्वस्तीत्यविनाशनाम[य]— स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष । क्षेमे— स्वस्ति प्रजाभ्यः । पुण्ये— काममिदं ते स्वस्ति । आदिशब्दान्मङ्गलादौ— स्वस्ति श्रीकुसुमपुरात् (मुद्राराक्षस०) । प्रकर्षे— अतिवृद्धः । लङ्घनमतिक्रमणं यथा— सर्वान् गुणानेष गुणोति भाति, अतिक्रम्य भातीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ प्रश्ने— कः स्वदेकाकी चरति । वितर्के नानापक्षावमर्शः— अथः स्वदासीदुपारे स्वदासीत् (वाजसने-योसंहिता) । भेदो विशेषः, यथा— क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृतम् । अवधारणे— भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः । हेतुव्यावृत्ती त्वनयोर्भेदौ— गृहीयां च [वे] दं दुर्जनं त्वं तु किं करिष्यसि । सहार्थे— सकृद्यान्ति । एकवारं— सकृदंशो निपतति (मनुः) । अपिशब्दात्सदार्थे— सकृद्युवानो गीर्वाणाः ॥ दूरे— आराच्छत्रोः सदा वसेत् । समीपे— संप्रीतान् स्थापयेदारात् ॥ २४३ ॥ प्रतीच्यां— पश्चादस्तादिः । चरमे— पश्चाद्याति । अप्यर्थः समुच्चयप्रश्नो । समुच्चये— उत भीम उतार्जुनः । प्रश्ने— उत दण्डः पतिष्यति । विकल्पे— उत पर्वतं भिन्या— उत जुष्टेद्वज्रः । वितर्केऽपि— स्थाणुरत पुरुषः । पुनर्थे पौनःपुन्ये— शश्वद्याति । सहार्थे— शश्वद् भुजते । नित्येपि— शाश्वतं वैरम् । प्रत्यक्षे— साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । तुल्ये— इयं साक्षा-लक्ष्मीः ॥ २४४ ॥ खेदे— अहो बत महत्कष्टम् । अनुकम्पायां— बत निःस्वोसि । संतेपे— बत प्राप्ता सीता । विस्मये— अहो बतसि स्पृहणीयवीर्यः (कु० सं०) । आमन्त्रणे— बत वितरत तोयं तोय-वाहा हिमान्तं [नितान्तं] । हर्षे— हन्त जीविताः स्मः । अनुकम्पायां— पुत्रक हन्त मे बालकाः [ते धानाकाः] । वाक्यारम्भे— हन्त ते कथयिष्यामि (भगवद्गीता) । विषादे— हन्त हताः पथिक-गहिण्यः । दाने निश्चये च— हन्तकारः (बा० रा०), हन्त गच्छामः ॥ २४५ ॥ प्रतिनिधौ— अभि-

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादी प्रयोगतः ।

इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४६ ॥

प्राच्यां पुरस्तात्प्रथमे परार्थेग्रत इत्यपि ।

यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेवधारणे ॥ २४७ ॥

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येव्यथो अथ ।

वृथा निरर्थकाविध्योर्नानानेकोभयार्थयोः ॥ २४८ ॥

नु पृच्छायां विकल्पे च पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे ननु ॥ २४९ ॥

मन्पुरजुनतः[नं] प्रति । वीप्सायां- वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्ध्यति । लक्षणे- वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । आदि-
शब्दादित्थंभूताख्यानादौ- साधुश्चैत्रो मातरं प्रति । भागे- यदत्र मां प्रति स्यात्सोशो दीयताम् । प्रति-
दानं- मापानस्मै तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । हेतौ- हन्तीति पलायते । प्रकरणं प्रकारः- गौरश्वो
हस्तीति जातिः (भाष्य०) । प्रकर्षे- इति पाणिनिः, पाणिनिशब्दः प्रकर्षात्प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत एव
प्रकारा(शा)दीति पेटुः । आदिशब्दादेवमर्थे- क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः (शिशु०) । मते-
इत्यापिशलिः । विवक्षानियमे- तदस्यास्त्वस्मिन्निति मनुर् (पाणिनिसूत्रं) । स्वरूपे- वृद्धिरित्येव वा
वृद्धिः । समानौ यथा- अ अ इति । प्रत्यक्षे संनिधावधारणे च ॥ २४६ ॥ प्राच्यां- पुरस्तात्सूर्य
उदेति । प्रथमे- पुरस्ताद् भुङ्क्ते । पुरार्थेतीते- पुरस्ताद्रामोभूत् । अप्रतोर्ये- पुरस्तात्सेनानीर्याति ।
अपिशब्दात्पूर्वदेशे काले च- पुरस्ताद् द्वारम्, पुरस्तात्कृतम् । साकल्ये यथा- यावत्कार्यं तावत्कुरु,
सकलं कुर्वित्यर्थः । अवधौ- यावद् गन्ता तावतिष्ठ । माने- यावद्दत्तं तावद् भुङ्क्तम् । अवधारणे-
यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्व ॥ २४७ ॥ मङ्गले- अथ परस्मैपदानि । अनन्तरे- स्नातोय भुङ्क्ते ।
आरम्भे- अथ शब्दानुशासनम् । प्रश्ने- अथ शक्तोसि भोक्तुम् । कात्स्न्ये- अथ क्रतून् ब्रूमः । अधि-
कारेपि- अथ स्नानविधिः । प्रतिज्ञायां- गौडोभवानयेति ब्रूमः । अन्वादेशेपि- अथो इमं वेदमध्यापय,
अथो एनं छन्दोपि । समुच्चये द्वौ- अथो खत्वाहुः, भीमोथार्जुनः । निरर्थके- वृथा दुग्धो नड्वान् ।
अविधौ- प्रातिभाष्यं वृथा दानमाक्षिकं सौरिकं च यत् (मनुः) । अनेकार्थे- नानाविधा जनाः । उभ-
यार्थे- नानापक्षावमर्शः संशयः । विनार्येपि- नाना नारीर्निष्कला लोकयात्रा ॥ २४८ ॥ प्रश्ने- को नु
धावति । विकल्पेपि- भीमो नु फाल्गुनो नु योद्धा । वितर्के- अहिर्नु रज्जुर्नु । पश्चादर्थे- तमनु धावति ।
सादृश्ये अनुकारः । लक्षणादौ च- वृक्षमनु द्योतते । तत्त्वख्याने- साधुश्चैत्रो मातरमनु । भागे- यदत्र
मामनु स्यात्तद् दीयताम् । वीप्सायां- वृक्षं वृक्षमनु सिद्ध्यति । दैर्घ्ये- अनुगङ्गं वाराणसी । प्रश्ने-
नन्वध्येष्यसे । अवधारणे- नन्वय गच्छमः । अनुज्ञायां- नन्वादिश । अनुनयामन्त्रणे- ननु चण्डि
प्रसीद मे । वाक्यारम्भादौ च- नन्वपोहः प्रस्तू(सू)यते । आक्षेपे- ननु किमर्थमागतोसि । प्रत्युत्तौ-
अकार्षीः कष्टं चैत्र, ननु करोमि भोः ॥ २४९ ॥ गद्गोयां- अपि सिद्धेत्पलाण्डम् । समुच्चये- भीमोर्जु-
नोपि । प्रश्ने- अपि यासि । इष्टप्रश्नेपि- अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशम् (कु० सं०) । शङ्कायां-
अपि प्रसीदेत् । संभावनायां- पर्वतमपि शिरसा भिन्यात् । अपेक्षादौ च- अपि गृह्णीयां चे[वे]दम् ।
पदार्थे- सर्पिषोपि स्यात्, मात्रा स्तोत्रं वा । उपमायां आशीविषो वा संकुद्धः सूर्यो वाभ्र-
विनिर्गतः । भीमोन्तको वा समरे गदापाणिन्दृश्यत ॥ विकल्पे- यवैर्वाहिभिर्वा यजेत् । द्वे द्वे समुच्चयेत
एव- सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तेर्जलमयी मम (कु० सं०), न तृतीयेत्यर्थः, वायुर्वाय मेरुर्वाय

गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपि ।

उपमायां विकल्पे वा सामि त्वर्थे जुगुप्सिते ॥ २५० ॥

अमा सह समीपे च कं वारिणि च मूर्ध्नि च ।

इवेत्थमर्थयोरेवं नूनं तर्कैर्यनिश्चये ॥ २५१ ॥

तूष्णीमर्थे सुखे जाषं किं पृच्छायां जुगुप्सने ।

नाम प्राकाश्यसंभाव्यक्रोधोपगमकुत्सने ॥ २५२ ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम् ।

हुं वितर्के परिप्रश्ने समयान्तिकमध्ययोः ॥ २५३ ॥

पुनरप्रथमे भेदे निर्निश्चयनिषेधयोः ।

स्यात्प्रबन्धे चिरातीति निकटागामिके पुरा ॥ २५४ ॥

ऊर्यूरी चोररी च विस्तारेङ्गीकृतौ त्रयम् ।

स्वर्गे परे च लोके स्वर्वातासंभाव्ययोः किल ॥ २५५ ॥

दहनो वा । अर्थे- सामि संमौलिताक्षी । जुगुप्सिते- सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ २५० ॥ सहार्थे- पुत्रे-
णामा भुङ्क्ते । समीपे- अमा भवोमात्रः । जले- कंजं पद्मम् । मूर्ध्नि- कंजाः केशाः । निन्दासुखयोश्च-
कंदर्पः, कंयुः । इत्रार्थे- अग्निरेवं विप्रः । इत्यमर्थे- एवंवादिनि देवर्षौ (कु० सं०) । उपदेशादौ च-
एवं पठ । निर्देशे- एवं तावत् । निश्चये- एवमेतत् । अङ्गीकारे- एवं कुर्मः । तर्के- नूनं शरत्फुल्ला हि
केशाः । अर्थनिश्चये- नूनं हन्तास्मि रावणम् ॥ २५१ ॥ तूष्णीमर्थे- जोषमास्त्व । सुखे- जोषमास्ते
जितेन्द्रियः । प्रश्ने- किं गतोसि । जुगुप्सने- किराजा यो न रक्षति, किमःक्षेपे (सू०) इति समासान्ता-
भावः । प्राकाश्ये- हिमालयो नाम नगाधिराजः (कु० सं०) । संभाव्ये- कथं नाम समेष्यति । स्मृतिः
संभावनैव- स नामायं बन्धुः । क्रोधे- ममापि नाम दशानस्य परैः परिभवः । उपगमः सासूयोङ्गी-
कारः- एवमस्तु नाम । कुत्सने- को नामायं सार्वितुरुदयः । अलीकविस्मययोश्च- दष्टेधरे रोदिति नाम
तन्वी, अन्धो नाम पर्वतमारोहति ॥ २५२ ॥ भूषणे- अलंकारः । पर्याप्तौ- अलमस्त्यस्य धनं, बहि-
त्यर्थः । शक्तौ- अलं मल्लो मल्लाय । वारणे- अलमतिप्रसङ्गेन । अलंखन्त्रोःप्रतिषेधयोः (सू०) इति
निषेधेपि- आलप्यालमिदं बभ्रोर्हत्स दारानपाहरत् (शिशु०), न वक्तव्यमेतदित्यर्थः । वितर्के- चैत्रो हुं
मैत्रो हुं । परिप्रश्ने- हुं स त्वं सुहृत् । भयादौ च- हुं राक्षसोयम् । भर्त्सने- हुं निर्लेजः । अनिच्छायां
हुं हुं मुख । त्वां समयास्ते, त्वत्समीप इत्यर्थः । प्रामे समयस्ते, प्राममध्य इत्यर्थः ॥ २५३ ॥ अप्रथमे
-पुनरुक्तम् । (भेदे) विशेषे- किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा (भगवद्गीता) । निश्चये-
निष्पन्नः । निषेधे- निर्मर्यादः । प्रबन्धे- उपाध्यायेन स्म पुराधीयते, अविरतमपाठीत्यर्थः । चिरातीति
-पुरापि न नवं पुराणम् । निकटागामिके भविष्यदासन्ने- गच्छ पुरा देवो वर्षति, यावत्पुरानिपातयोर्लट्
(सू०), समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ २५४ ॥ उररीकृत्य पटं, विस्तीर्येत्यर्थः । आह्नामुररीकृत्य याति,
अङ्गीकृत्येत्यर्थः । स्वर्गे- एहि जाये स्वरारोहाव (वाजसनेयीसंहिता) । परलोके- स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य ।
वार्तायां- जघान कंसं किल वासुदेवः (भाष्य०) । संभाव्ये- अर्जुनः किल विजेष्यते कुरुन् ।
इत्वादौ च- स किल कविरेवमुक्तवान् (बा० रा०) । अलीके- गोतत्त्वलितं किलाश्रुतं कृत्वा ।
अरुचौ- त्वं किल बोत्स्यसे ॥ २५५ ॥ निषेधे- खलु कृत्वा, निषिद्धं करणमित्यर्थः । वाक्यालंकारे- अथो

निषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनये खलु ।

समीपोभयतःशीघ्रसाकल्याभिमुखेभितः ॥ २५६ ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुर्मिथोन्योन्यं रहस्यपि ।

तिरोन्तर्धौ तिर्यगर्थे हा विषादशुगर्त्तिषु ॥ २५७ ॥

अहहेत्यद्भुते खेदे हि हेतावधारणे ॥ २५८ ॥

इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समाः ॥ १ ॥

स्नाग्नागित्यञ्जसाह्वय सपदि द्राङ् मङ्क्षु च]दुते ।

बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

खन्वाहुः । जिज्ञासायां— स खल्वधीते वेदम् । अनुनये— न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यमेतत् (नागानन्द०) । अभितो प्रमं वसति, समीप उभयत्र वेल्यर्थः । शीघ्रे— गच्छाभितः । साकल्ये— व्यापनाल्यभितो रजः, समन्तदिचर्यः । आभयुद्धे— आपतन्तमभितोरिमपश्यत् ॥ २५६ ॥ नाग्नि— विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः, मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः । प्राकाश्ये— प्रादुरासीत् । अन्योन्यार्थे— मिथः प्रहरतः । रहसि— मिथो मन्त्रयते । अन्तर्धौ— तिरोहितः । परिभूतेन्तर्धुपचारात्— तिरस्कृतोरिः । तिर्यगर्थे— तिरः काष्ठं कुरु । विषादे— हा रमणीनां यो] गतः कालः । शोके— हा प्रिये जनकराजपुत्रि (उ० रा०) । अत्तौ— हा हतोऽस्मि । निन्दायां च— हा श्रोत्रियान् ॥ २५७ ॥ अद्भुते— अहह प्रज्ञा-प्रकर्षो राज्ञः । खेदे— अहह हता विरहिणी बाला । दीर्घान्तोपि— मिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहह । हेतौ— अग्निरत्र धूमो हि दृश्यते । अवधारणे— कां हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् ॥ २५८ ॥ इत्यव्ययेष्वनेकार्थ-वर्गः । इति नानार्थवर्गः । ३ ।

चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (द्वा) महाधनः । चिररात्राय जायते [यजते] । चिरस्य भूतले धावति । आयशब्दाच्चिरेण चिराच्चिरमपि— चिरंजीवी, चिरंतनः । कान्तं [न्तं] मुहुर्ध्यायति । पुनः पुनर्वारि पिबेद्भूरि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः । अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम् । असकृद्वक्ति ॥ १ ॥ स्नाक्सरल्यभिसारिका । जगिति कुचतटादेर्नमो मन्मथाय (विद्वत्साल०) । यज्वाजसा जयति ब्रह्मलोकम् । अह्वय सा नियमजं क्रममुत्ससर्ज (कु० सं०) । सपदि प्रदहत्युपेक्षितोमिः । द्राग्निद्वतं कातरैः । मङ्क्षुदपाति परितः पटलेरलीनाम् (शिशु०) । झटित्याशु तरसादि च— झटिति घटयति विधिरभिमत-मभिमुखीभूतः (रत्नावली०), आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्, तरसोदिता सह जलेषु । तूर्णं दुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम् । बलवत्पिपासितोऽस्मि । सुष्ठु खल्विदमुच्यते । किमुत ब्रह्मविनिमिः । सुसिक्त आम्रः फलति, अतिसिक्तश्च । अतीव क्षुत्पिपासि (सार्दि) तः ॥ २ ॥ पृथग्देवदत्तादयं [त्वत्तः पृथङ् नास्ति बन्धुः] । विना ग्रामं वृष्टे देवः [विना वातं विना वर्षम्] । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित्सिध्यति । ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम् (कु० सं०) । हिर्गु कर्मणां [णो] मोक्षः, कर्मक्षये [यो] मोक्ष इत्यर्थः । नाना नारीर्निष्कला लोकयात्रा । अन्तरान्यत्रापि— त्वामन्तरा तामरसायताक्षि, अ(आ)— रोगिभावादन्वयः । बत्सभाषु प्रगल्भसे तत्पूज्योसि । यतो विद्वांस्ततो मान्यः । येन तेनादि च— वितर

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।
 यत्तद्यतस्ततो हेतावसाकल्ये तु चिञ्चन ॥ ३ ॥
 कदाचिज्जातु सार्धं तु साकं सत्रा समं सह ।
 आनुकूल्यार्थकं प्राध्वं व्यर्थके तु वृथा मुधा ॥ ४ ॥
 आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमुत च ।
 तु हि च स्म ह वै पादपूरणे पूजने स्वाति ॥ ५ ॥
 दिवाह्नीत्यथ दोषा च नक्तं च रजनाविति ॥ ६ ॥
 तिर्यगर्थे साचि तिरोप्यथ संबोधनार्थकाः ।
 स्युः प्याद् पाडङ्ग हे हे भोः समया निकषा हिरुक् ॥ ७ ॥
 अतर्किते तु सहसा स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः ॥ ८ ॥
 स्वाहा देवहविर्दानं श्रौषड् वौषड् वषट् स्वधा ।
 किञ्चिदीषन्मनागल्पे प्रेत्यामुत्र भवान्तरं ॥ ९ ॥
 बद्धा(वा) यथा तथैवैवं साम्येहो हीति विस्मये ।
 मौने तु तूष्णीं तूष्णीकां सद्यः सपदि तत्क्षणे ॥ १० ॥

गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः, नदीं तेन गतः, गमने नदी हेतुः । द्वितीयो लक्ष्यते- येन दाता
 [बोढा] तेन श्लाघ्यः । (ऊने) किञ्चिद् भूते । पद्भ्यां याति कुतश्चन । प्रायः किञ्चित्तात्पर्यौ, क्वचित्-
 कुत्रचित्- कथञ्चित् ॥ ३ ॥ अन्योन्यपर्यायावेतौ- कदाचिच्छ्ररतां याति मरणे कृतनिश्चयः, न जातु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुः) । सार्धं धनैर्महान् । पुत्रेण साकं याति । सत्रा कलत्रैर्गार्हस्थ्यम् ।
 आत्रा समं युज्यते । पुत्रैः सहास्ते । सङ्गो द्वित्रिहैः सज्जूरिति सज्जूर्गतिप्रतिरूपको निपातः । प्राध्वं
 कुरुष्वं बुधाः, प्राध्वंबन्धने (सू०) इति गतिसंज्ञा- प्राध्वंकृत्य । वृथा दुग्धेन इवान् । मुग्धे मुधः
 ताम्यसि ॥ ४ ॥ विकल्पः पक्षान्तरं- स्थाणुराहो पुरुषः, उताहोस्विद् भवेद्वाजा नलः परपुरंजयः,
 किमुत रज्जुः किमुत सर्पः [किं रज्जुः किं सर्पः], किमु खेदयेत्किमु मानयेत्, एकमेव वरं पुंसामुत
 राज्यमुताश्रमः । आह्वयामि तु तत्त्वं ते । न हि न हि मदिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूयाः । भीमः पार्थस्तथैव
 च । इति ह स्माहुराचार्याः । यो वै युवाप्यधीयानः । खत्वादयेपि- अहो न (नु) खलु भोः । पूजने-
 सुस्तुतं, अतिस्तुतम् ॥ ५ ॥ दिवातनं, इतिशब्देन सप्तम्यन्ते दिनार्थेयमिति द्योत्यते । अभिषेकम् । दोषा-
 मन्यमहः । नक्तं चरः । तथा- उषापि- उषातनो वायुः ॥ ६ ॥ साचि लोचनयुगं नमयन्ती । तिरः
 काष्ठं कुरु । प्याद् पाठकाः । पाट् पान्थाः । अङ्गानङ्ग, इष्टाङ्गाने चैतत् । हे चैत्र । हे वातूल । भो
 भार्गव । हंहो, अररे, अयि- हंहो काम, रे चोर, अर चेष्ट, अयि प्रिये । एते समंपार्थेन्योन्यं पर्यायाः-
 समया प्रार्थं, लङ्कां निकषा हनिष्यति (शिशु०) । सम्भ्यान् हिरुक् ॥ ७ ॥ सहसा विदधीत न किबाम्
 (किरातार्जु०) । अप्रार्थो एते- पुरःसरः । नाखीरधूलिवजलाः पुरतः प्रयान्ति । अप्रतो धावति श्रीः ॥ ८ ॥
 सोमाय स्वाहा । अस्तु श्रौषट् । व्रीहो वौषट् । वषाडिन्द्राय । पितृभ्यः स्वया । किञ्चित्कुञ्चितमूर्वेजाः । ईयस्मेरः ।
 भूते मनाक्समार्दवम् । अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते । अमुत्र भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम् ॥ ९ ॥
 पचतोति [सवन्ती] वत् । पश्चिर्ना[नी] वान्यरूपां [पा] (मेघ०) । यथा चैत्रस्तथा मैत्रः । शारदा-
 भ्रमिव पेलवमायुः । यथार्कं एवं कर्णः । अहो आश्चर्यम् । हतविधिललि (सि) तानां ही विचित्रो
 विपाकः (शिशु०) । मुनिस्तूष्णीमास्ते । अकवृत्करणेतूष्णीमःकाम्वक्तव्यः (वा०) इत्यज्ञाताद्यर्थे
 विशिष्टे मौने तूष्णीकां, मौनमात्रे तूष्णीम् । सद्यः पतति मासेन । सपदि प्रदहस्युपेक्षितोमिः ॥ १० ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्देथान्तरेन्तरा ।
 अन्तरेण च मध्ये स्युः प्रसह्य तु हठार्थकम् ॥ ११ ॥
 युक्ते द्वे सांप्रतं स्थानेभीक्ष्णं शश्वदनारते ।
 अभावे नह्य नो नापि मास्म मालं च वारणं ॥ १२ ॥
 पक्षान्तरे चेद्यदि च तत्त्वे त्वद्वाञ्छसा द्वयम् ।
 प्रकाशे प्रादुराविः स्यादोभेवं परमं मते ॥ १३ ॥
 समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।
 अकामानुमतौ काममस्योपगमेस्तु च ॥ १४ ॥
 ननुच स्याद्विरोधोक्तौ कश्चित्कामभवेदने ।
 निष्पमं दुष्पमं गर्हे यथास्वं तु यथायथम् ॥ १५ ॥
 मृषा मिथ्या च वितथे यथार्थं तु यथातथम् ।
 स्युरेवं तु पुनर्वैयर्थ्यधारणवाचकाः ॥ १६ ॥
 प्रागतीतार्थकं नूनमवश्यं निश्चये द्वयम् ।
 संवद्वर्षेऽवरे त्वर्गानामेवं स्वशमात्मना ॥ १७ ॥

दिष्ट्या पुत्रो जातः । समुपजोषं वर्तते । आवशोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः (महानाट०) ।
 अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । यतो भवन्तमन्तरेणान्यथा भूमिप्रोहितः, भवन्मध्येनेत्यर्थः । प्रसह्य
 वित्तानि हरन्ति चोराः ॥ ११ ॥ न सांप्रतं यतः स्त्री नेत्रां । हन्त स्थाने प्रश्नः । अमीक्ष्णं वक्ति । शश्व-
 याति, अविरतमित्यर्थः । नहि प्रेम प्रयोजनापेक्षम् । अविप्र इव भाषसे, विप्रवन्न ब्रूष इत्यर्थः । नो
 जानामः । नैकः सुत्रेषु जागृयात् । मास्म करोः । मा कार्षीः । अलं बाले रोदनेन ॥ १२ ॥ सन्तश्चेद-
 मृतेन किम् । यदि खलस्तत्कालकूटं मृषा । अरे अद्धा पुरुषः । अजसा वक्ति साधुः । प्रादुरासीत् ।
 आविर्भूतः । मतमभ्युपगमः— ओं कुरु, एवं कुरु, परमं तत्रावसम् । एवं बाढमित्यादि च ॥ १३ ॥
 एते सर्वतोदिक्कार्ये— समन्ततो धावति, परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां (तो) विपदः, सर्वतः संपदः सताम्,
 विष्वगश्चति विष्वद्यद् । इतिशब्दात्समन्तादित्यादि— समन्तःद्रवः सामन्तः । आदावानिच्छायां पश्चाद-
 ङ्गीकारे— कामं करोमि । अस्तुशब्दोसूत्रपूर्वेङ्गीकारे— अस्तुकारः, एवमस्तु को दोषः । चशब्दाद्भवतु
 नाम ॥ १४ ॥ ननुच कः शब्दः । कामभवेदनमिष्टपरिप्रश्नः— कश्चिज्जीवति मे माता । निष्कान्ताः
 समा दुष्टाः समा वत्सरा अत्रेति, तिष्ठदुग्धप्रभृतीनिच (सू०) इत्यव्ययीभावादव्ययत्वम्, गर्हमात्रे
 तपचारात्, समेन समासो वा— निःषमं वक्ति मूर्खः, कालानुचितमित्यर्थः । एवं दुःषमं वर्तते । सर्वेषां
 तु यथायथम्, यथास्वी [त्वी] यमित्यर्थः, यथास्वयथायथमिति (सू०) साधुः ॥ १५ ॥ मृषोयम्
 (उ० रा०) । मिथ्यावादी । तथेति सत्यमनतिक्रम्य— यथातथं वक्ति सभाषु विद्वान् । एवमेतत् ।
 आत्मा सर्वं तु पश्यति । विप्रः पुनः पूज्यः । गुरुर्वा वक्ति भीष्मो वा । त्वमेव देव सर्वं जानासि ॥ १६ ॥
 प्राक् कृतम् । नूनं हन्तास्मि रावणम् । अवश्यं यातारश्चिरतरमुपित्वापि विषयाः (भर्तृहरि०) । संवत्सरः,
 संवत्तृतीये । अवरः पारादन्यः— वर्षात्पोडशादवर्क, अर्वाककालीनः । अङ्गीकारार्थे— आं कुर्मः, एवं
 कुर्मः । स्वयंभूः, आत्मनेति तृतीयान्तार्थे ॥ १७ ॥ नौचैरुद्वति । उच्चैरुचरितुं चिरम् । सन्तः
 प्रायो विवेक्तारः, भूमि बाहुल्यार्थे । अशीप्रार्थे— शनैर्याति पिपीलिका । क्रमेपि (शनैः) अदुतार्थान्वयात्—

अल्पे नीचैर्महत्युच्चैः प्रायो भूम्यदुते शनैः ।
 सना नित्ये बहिर्बाह्ये स्मातीतिस्तमदर्शने ॥ १८ ॥
 अस्ति सत्त्वे रुषोक्तावुं (वु) ऊं प्रभ्रेनुनये त्वयि ।
 तर्के स्यात् (हुं तर्के) स्यादुषा रात्रेरवसाने नमो नतौ ॥ १९ ॥
 पुनरर्थेङ्ग निन्दायां दुष्टु सुष्टु प्रशंसन ।
 सायं सायं प्रगे प्रातः प्रभाते निरुषान्तिके ॥ २० ॥
 परुत्परार्थेषमोब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।
 अद्यात्राह्वयथ पूर्वह्नीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् ॥ २१ ॥
 तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्युरादयः ।
 उभयद्युश्चोभयेद्युः परे त्वाह्नि परेद्यवि ॥ २२ ॥
 श्वो गतेनागतेह्नि श्वः परःश्वस्तु परेहानि ।
 तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा ॥ २३ ॥
 एतर्हि संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा ।
 दिग्देशकाले पूर्वादी प्रागुदक्प्रत्यगादयः ॥ २४ ॥
 इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

शनैः शनैर्व्युपरमेत् । सनातनः । सनत्सनाच्च- सनत्कुमारः, सनात्कुमारश्च । बहिर्भूतः । वक्ति स्म
 व्यासः, अबोचदित्यर्थः । अस्तं गतः ॥ १८ ॥ अस्तिक्षीरा स्त्री, अस्ति परलोके मतिरस्यास्तिकः ॥
 कोपनोक्तौ- उं सैवास्मि तव प्रिया । रूपेत्येव- ऊं न जानासि स्वार्थम् । अप्ययि साहसकारिणि । स्याद्वादिनो
 जेनाः । उषातनो वायुः । नमो देवेभ्यः ॥ १९ ॥ अमानुगुण्ये स्मरणे हुं फड विघ्ननिराकृतौ । अङ्गी-
 कृतौ स्यादर्थे हुं हीनसंबोधने त्वरे ॥ मूर्खेऽपि नावमन्तव्यः किमङ्ग विद्वान् । दुष्टुवादी खलः । सुष्टुक्तम् ।
 सीयते क्षीयते सायो निशामुखं, घञ्- साबंतनो वायुः, सायमासीनः संध्यां वन्देत् । प्रगेतनो वायुः ॥
 प्रातः संध्यामुपासीत । मित्रं निकषास्ते ॥ २० ॥ पूर्वे वर्षे परत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । यति गच्छति
 वर्तमाने वर्षे- ऐषमः, सद्यःपरुत्परार्थेषमइति (सू०) साधवः । एवमप्रिमाः । अस्मिन्नहन्यथ, वर्त-
 मानतामात्रेऽप्याहुः- नरो लोकेषु दुर्लभः (बलः), तदथत्वेन तथा । पूर्वह्नि पूर्वेषु । आदिशब्दादुत्तरेषुः
 अधरेषुः, अपरेषुः, अन्येषुः, अन्यतरेषुः, इतरेषुः । युर्दिनमिति श्रीभोजः, यथा- युधन्वो द्योतते
 कथम् ॥ २१ ॥ उभयोरह्नोः- उभयेषुः, उभययुः, युश्चोभयाद्वक्तव्यः (वा०) । स्मार्ते पक्षिणं
 रात्रिरुदिता । तं हन्तास्मि परेष्वि ॥ २२ ॥ अतीतेह्नि ह्यः- ह्योक्रोत् । आनागतोह्नि श्वः- श्वो गन्ता ।
 श्वोदिनात्परमहः परःश्वः, पारस्करादित्वात् (सू०) परःसहस्रादिवत्सुट् । तस्मिन्काले तदा, तदोदाचेति
 (सू०) तदा, तदानीं च । एतौ तुल्यकालार्थौ । युगपत्प्राप्ताः । एकस्मिन्काले- एकदा मिलन्ति ।
 एकपदे च- अयमेकपदे तथा वियोगः (विक्रमोर्वशी०) । सर्वस्मिन्कालेऽर्थे, सर्वैकान्यक्रियत्तदःकालेदा
 (सू०), सर्वस्यसोन्यतरस्यादि (सू०) ॥ २३ ॥ अस्मिन्कालेऽर्थे, इदमोर्हिल् (सू०), एतेतौरथोः
 (सू०) इत्येतादेशः, (एतर्हि)- भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरेदववर्त्मनि (रघु०)
 अधुना, इदानीं च । संप्रत्येव सांप्रतं, स्वार्थेऽण् । प्राच्यां दिशि प्राचि देशे काले वा- प्रागवसति । प्राच्या
 दिशः प्राचो देशात्कालाद्वा- प्रागागतः । प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा- प्राग्रम्यम् । दिक्शब्देभ्यः
 सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्योदिग्देशकालेष्वस्तातिः (सू०), अबलेष्क् (सू०) । आदिशब्दादुदगवागादि ।
 एवं पूर्वादिभ्यः पुरस्तादधस्तादादि ॥ २४ ॥ इत्यव्ययवर्गः । ४ ।

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तद्वितसमासजैः ।

अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १ ॥

लिङ्गशेषविधिचर्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः ।

स्त्रियामीदूद्विरामैकाच् सयोनिप्राणिनाम च ॥ २ ॥

नाम विद्युन्निशावल्लीवीणादिगभूनदीद्वियाम् ।

अदन्तैर्द्विगुरेकार्थो न स पात्रयुगादिभिः ॥ ३ ॥

इह लिङ्गसंग्रहवर्गे वक्ष्यमाणलिङ्गानुशासनसहितैः सुब्धातुवृत्त्यादिजातैः (शब्दैः) प्रागनुक्तै-
लिङ्गमुन्नयेदूहेत । लक्षणेन तत्त्वतो ज्ञानार्थं सन्नाद्युपादानम् । लिङ्गशास्त्रेण यथा- स्त्रियामीदूद्विरामै-
काच् । सुब्धातुवृत्तिजैर्यथा- अप्रयात् (सू०), ष्यासभ्रन्थोयुच् (सू०) । कृद्वृत्तिजैर्यथा- स्त्रियांक्तिन्
(सू०), पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण (सू०), नपुंसकेभावक्त् (सू०) । गोबलीवर्दन्यायेनात्र सुब्धातुवृ-
त्तिवर्जं कृद्वृत्तिरुदाहार्या । तद्धितवृत्तिजैर्यथा- तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टादि । समासवृत्तिजैर्यथा-
अदन्तैर्द्विगुरेकार्थं इत्यादि । कथमुन्नयेदित्याह- प्रागुक्तसंकीर्णवर्गवत्, वचनान्नेरेत्यर्थः । उक्तं च प्राक्-
प्रकृतिप्रत्ययांशैः संकीर्णं लिङ्गमुन्नयेत् (पृ० १८३) । प्रकृत्या यथा- अर्धर्चाःपुंसिच (सू०) ।
प्रत्ययेन यथा- स्त्रियांक्तिन् (सू०) । अर्थद्वारेण च यथा- मातृस्वस्त्रादीनाम् । आद्यशब्दात्स्त्रियाविशे-
षणानां कर्मत्वं नपुंसकलिङ्गता च वक्तव्येति । तथा- अर्थस्य नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता चेत्यादि
॥ १ ॥ अयं लिङ्गानां प्रागुक्तानां शेषविधिसंज्ञो वर्ग उत्सर्गत्वाद् व्यापको भवत्यपवादैर्यद्यबाधितः
स्यात् । यथा- असन्नन्ता अबाधिताः पुंसि, तथा त्रान्तं सलोपधं शिष्टमिति, यथा- चन्द्रमाः, पुरुरवाः,
सविमा प्रसवः, भरिमा कल्पः । अत्रापवादः- द्व्यच्कमसिसुसन्नतं तृतीये- इदं यशः, तेजः, नाम,
धाम । ईदन्तमूदन्तं चैकस्वरं स्त्रीलिङ्गं भवति- इयं स्त्री, श्रीः, धीः, ह्रीः, भूः, भूः, सूः, दूः, जूः ।
पुलिङ्गात्प्राक् स्त्रियामित्यधिकारोयम् । स्त्रीष्वजयुक्तानां प्राणिनां संज्ञा च स्त्रियाम्, यथा- इयं माता,
स्वसा, प्रसूः, योषित्, इयं गौः सुरभिः, इयं कपिवानरी, इयमहिर्भुजंगी, इयं करेणुर्हस्तिनी । दारादौ
तु स्त्रीत्वं पुंभूमिनि दाराः (पृ० १२) इत्याद्यपवादाद्वाच्यते । एवं सर्वत्रोन्नेयम् ॥ २ ॥ एषां नामपर्यायाः
स्त्रियाम्- इयं विद्युत्तडिदशनिः, इयं निशा रात्रिः, इयं वल्ली वीरुत्, इयं वीणा परिवादिनी, इयं दिक्
ककुप्, इयं भूः कुः, इयं नदी सरित्, इयं ह्रीर्लज्जा । अकारान्तेः शब्दैः सहैकार्थः समाहारो यो द्विगुः
स स्त्रियां, यद्विष्टिः- अकारान्तोत्तरपदोद्विगुःस्त्रियांभाष्यते, (यथा) त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रि-
लोकी, पञ्चमूलीशूतं पयः । स द्विगुः पात्रायुत्तरपदैरदन्तैर्न स्त्रियां, पात्रादिभ्यः प्रतिषेध इति (पात्रा-
द्यन्तस्यन), अतः स नपुंसकमिति स्त्रीवे- पञ्चपःत्रं, चतुर्युगं, त्रिभुवनं, त्रिपुरं, भाष्ये तु त्रिपुरी ॥३॥
तत्प्रत्ययान्ताः स्त्रियां, तस्यभावस्त्वतलौ (सू०)- गोर्भावो गोता, अश्वता । प्रामजनबन्धुसहायेभ्य-
स्तल् (सू०)- प्रामाणां समूहो प्रामता, जनता । देवात्तल् (सू०)- देव एव देवता । समूहे यादि-
प्रत्ययान्ताः स्त्रियां, पाशादेर्यत् (यः) (पाशादिभ्योयः)- पाशानां समूहः पाश्या । सलगोरयात् (सू०)
यत् (यः), इनित्रकट्यचश्च (सू०) चकारायत् (यः)- खलिनी, गोत्रा, रथकट्या । वैराद्यर्थे
बुध्नन्तः स्त्रियां (द्वन्द्वाद्बुध्नैरमैथुनिकयोः)- अश्वमहिषयोर्वैरमश्वमहिषिका, काकोलकिका । अतिभरद्वा-
जयोर्मैथुनप्रयोजने विवाहे वैरमत्रिभरद्वाजिका, वसिष्ठकुशिका । आदिशब्दात् पादशतस्यसंख्यादेर्वीसांशो
बुन्लोपश्च (सू०), दण्डव्यवसर्गयोश्च (सू०)- द्वौ द्वौ पादौ द्विपदिकां ददाति, द्वे द्वे शते दण्डितौ

तत्पुण्ड्रे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिदुः ।

स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुल्णच्णुचुक्यव्युजिजङ् (इनि) शाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरुरीथ डयावूङन्तं चलं स्थिरम् ।

तत्कीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाह्वा णदिक् ॥ ५ ॥

घञो ञः सा क्रियास्यां चेद् दाण्डपाता हि फाल्गुनी ।

इयैनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक् ॥ ६ ॥

स्त्री स्यात्काचिन्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदि ।

लङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकादकी ॥ ७ ॥

सिधका श' (सा) रिका हिक्का प्राचिकोल्का पिपीलिका ।

तिन्दुकी कणिका भङ्गिः सुरङ्गासूचिमाढयः ॥ ८ ॥

द्विशतिकां ददाति । उपलक्षणत्वाद् वुजन्तोपि, द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (सू०) इति वुज्- शैष्योपाध्या-
यिका । गोत्रचरणाच्छ्लाघादोवुज् (सू०)- गार्ग्यस्य भावः कर्म चेति गार्गिकया श्लाघते, काठिकया
श्लाघते । छिगामिन्प्रिकृत्य भावे वा कर्तरि च कारके- अन्त्यादिप्रत्ययान्ताः छियाम्, आक्रोशेन्यनिः
(सू०)- अजननस्ने वृषल भूयात्, अकरणिः । छियांकिन् (सू०)- कृतिः, भक्तिः । रोगाख्यः-
ण्वुर्बहुल्म् (सू०)- प्रवाहिका, विवादिका । धात्वर्थनिर्देशेषुण्वुर्बहुल्म् (वा०)- कारिका, जीवि-
का । कर्मव्यातिहारेणचछियाम् (सू०)- अन्योन्यं व्यावक्रोशं व्यावक्रोशी वर्तते, व्यावभाषा[हासी],
णचःछियाम् (सू०)- स्वार्थे । पर्यायार्हणो पतिषुण्वुच् (सू०)- भवतः शायिका, इक्षुभाक्षिकोत्पन्ना ।
व्रजययोर्भोविक्यप् (सू०)- व्रज्या, इज्या । यंत्रायांसमज्जति (सू०) क्यप्- समज्या, निपथ्या । हनस्वच
(सू०) इति क्यप्- ब्रज्जहत्या । प्यासध्न्योयुच् (सू०)- मण्डना, आसना । प्रध्राह्यानयोरिष
(चान्द्रसू०)- कां कारिमकार्षीः, इमां कारिमघाषम् । पिद्भिदादिभ्योङ् (सू०)- घटा, मृजा, भिदा ।
अप्रत्ययात् (सू०)- चिकीर्षी, पञ्जीया । कृजःश्च (सू०)- क्रिया, इच्छा ॥ ४ ॥ उणादौ न्यन्त
ऊदन्त ईदन्तश्च छियां- अरणिः, धननिः, हानिः, ज्यानिः, ग्लानिः, अलावूः, जम्बूः, लक्ष्मीः, तन्त्रीः ।
डयन्तमावन्तमूङन्तं चाभिन्नेयलिङ्गं रूढलिङ्गं च छियां- पुंस इयं पौत्री बुद्धिः, हिमानी, अजा, बलाका,
श्वभूः, ब्रह्मबन्धूः । मुष्टिः प्रहरणं यस्यां किडायां मौष्टा, पल्लाः प्रहरणमस्यां पाह्वा, तदस्यां प्रहरण-
मितिक्रीडायाणः (सू०), णदिक्- णमत्ययोदाहरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ दण्डपातोऽस्यां कालगुन्यां वर्तते, द्येनपा-
तोऽस्यां मृगयायां वर्तते, तिरुपातोऽस्यां स्वधायां वर्तते, घवःसास्यांक्रियेति (सू०) वः, द्येनतिलयोः
पातेजे (सू०) इति मुक्, स्वधास्त्यस्यां स्वधा श्राद्धम् ॥ ६ ॥ अपचयेत्पत्वे यदि वक्तुमिच्छा तदा
मृणाल्यादयः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अपचयेपचयस्थानलक्षणानि हि स्त्रीपुंनपुंसकानि । आदिश-
ब्दाद्गाली, तटी, मटी, छत्रिका, गृध्रकाण्डो । काचिदिति यत्र लोके पुंनपुंसकयोः स्त्रीत्वं दृश्यते, न
सुखादौ । लङ्का राक्षसपुरी । शेफालिका पुष्पविशेषः । टीका वृत्तिः । धातकी नामौषधिः । पञ्जिका
न्यासः । आडकी प्रोहिभेदः, स्वल्पाढकं च ॥ ७ ॥ सिधकाशारिके वृक्षभेदौ । हिक्का- ऊर्ध्वं वातमृत्तौ
शब्दः । प्राचिका पक्षिविशेषः । उल्का उज्ज्वला । पिपीलिका वल्मीककृमिः । योत्राप्रसिद्धः प्रागनुक्तो वा
स प्रातिपद्येनोच्यते, अतः शनैर्याति पिपीलिक इति पुंस्त्वमनिषिद्धम् । एवं सर्वत्र । तिन्दुकी नाम वृक्षः
फलं च । कणिका- अल्पकणः- गोधूमपिष्टं च । भङ्गिर्निच्छित्तिः । सुरङ्गा तिर्यग्भूखातः । सूचिः
सीवनी । माढिर्नाम देशः क्वचं च ॥ ८ ॥ पिच्छा-आचामः । वितण्डा स्वपक्षस्त्राफला (नो) हीनो जल्पः ।

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्चूर्णिः शाणी दुग्णी दरद् ।

सातिः कन्था तथासन्दी नामी राजसभापि च ॥ ९ ॥

झलरी चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिधमला ।

लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृध्रसी चमसी मसी ॥ १० ॥

पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुराः ।

स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिदुकालासिशरारयः ॥ ११ ॥

करगण्डीमुदोदन्तकण्ठकेशनखस्तनाः ।

अह्लाहान्ताः श्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥ १२ ॥

काकिणी नाम माषकचतुर्थभागः, पणचतुर्थभाग इत्येके । काकिनोति सभ्याः । चूर्णिर्भाष्यम् । शाणी निकषः, शाण इत्येके, काणीपाठे संकोचार्थः । दुग्णी कर्णजलौका । दरद् म्लेच्छजातिः । सातिः प्रावार-विशेषः । कन्था खण्डैः स्यूतं वासः । आसन्दी पीठिका । नामी तुन्दिः । राज्ञः सभा राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वेति (सू०) राजनिषेधात्स्त्रीत्वम् ॥ ९ ॥ झलरी वायुविशेषः । चर्चरी हर्षक्रीडा । पारी पानभाण्डम् । होरा लग्नं जतकं च । लट्वा-अलका प्रमरकाश्च । सिधमला पामा मलः श्वित्रं च । लाक्षा जतुः । लिक्षा यूकगर्भः । गण्डूषा-आस्वचुडुकं, गण्डूषोपि । गृध्रसी-ऊरुसंधौ वातरुक् । चमसी मसूरादिपिष्टं स्वल्पचमसश्च । मसी रजनी । इति श्रीलिङ्गशेषः ॥ १० ॥ सुरा असुरास्तद्विशेषास्तदनुचराश्च पर्यायैः सह पुंसि । सुरा दिवौकषः, सुरविशेषाः-इन्द्रो बिडोजाः शक्रः, आदित्यः सूर्यो रविः, ब्रह्मा स्वयंभूः, विष्णुः शैरिः, रुद्रः शंभुः । विष्णोरनुचराः-चण्डः प्रचण्डः, जयो विजयः, विश्वकसेनः । रुद्रानुचराः-नन्दी महाकालो भृङ्गी, गणाः प्रथमाः । एवं सर्वत्र । असुराः पूर्वदेवा दैत्या दानवाः, तद्विशेषाः-विरोचनो बलिर्भुविः प्रहादः । प्राङ् नृपुंसकाधिकाराङ्गुलिङ्गाधिकारः । एते सभेदाः सपर्यायाः पुंसि । स्वर्गो नाकत्रिदिवः । यागः क्रतुः सप्ततन्तुः, तद्विशेषाः-अग्निष्टोम उक्थः-तिरात्रः-अप्तोर्यामः । अद्रिः पर्वतः शैलः, तद्विशेषाः-मेरुर्हैमवानुर्हिमवान् सद्यो विन्ध्यः पारियात्रः । मेघस्तद्वित्वान् घनः, तद्विशेषः पुष्करवर्तकः । अब्धिः समुद्र उद्वान्, तद्विशेषः क्षीरोदः । हुस्तकः पादपः, तद्विशेषाः-आम्रस्तालश्चम्पकः । कालः समयः, तद्विशेषाः-क्षणो लवः, सुहूर्तः, मासश्चैत्रः, संवत्सरः । असिः करवालः, तद्विशेषाः-नन्दकश्चन्द्रहासः । शरः सायकः पृषकः क्षुरपः । अरिर्विड-मित्रः ॥ ११ ॥ करः पाणिर्दन्तः । गण्डः कपोलः । ओष्ठो दन्तच्छेधरः । दोर्बाहुः । दन्तो रदनः । कण्ठो गलः । कपो वालश्चिकुरः । नखः कररुद्रः । स्तनः पयोधरः । कृतसमासान्ताहःशब्दोत्तरपदाः पुंसि, रात्राह्लाहाःपुंसि (सू०) इति-पूर्वाह्नः, मध्याह्नः, सायाह्नः । द्वयहः, त्रयहः, उत्तमाहः, परमाहः, राजाहःसखिभ्यष्टच् (सू०), अह्नेह्नेतेभ्यः (सू०) इत्यह्लादेशः । विषविशेषाः पुंसि-श्वेडो गरलः कालकूटो हलाहलः । पुंसि क्लृबे च प्रागुक्तत्वात्पुंसि प्रचुरप्रयोगार्थं त्रिभिः । एवं सर्वत्र । विषं तु क्लृबे । असंख्यपूर्वाः कृतसमासान्ता रात्रान्ताः पुंसि-अहोरात्रः, दीर्घरात्रः, वर्षारात्रः, अहःसर्वैकदेशसंख्यात-पुण्याच्चरात्रेः (सू०) इत्यच्, नेह-त्रिरात्रं, षड्रात्रम् ॥ १२ ॥ श्रीवैटः सर्जरसः कर्चूरः । निर्वाणो वृक्षद्वयः । असन्ता अवन्ताथावाधिता अनरोदि [हि] ताः पुंसि-पुरोधाः, उशना, मज्जा, झीहा । अवाधिता इति किं-इदं यादो जलजः, इदं लोम, इदं साम । व्यक्कनसिमुसन्नन्तभिलम्भादो बध्नते । कशेरुदीनि वर्जयित्वा त्वन्ता हस्तदन्ताश्च पुंसि-अयं वास्तुगृहाधारः, मस्तुः, सकतुः, धातुः, किंशारुथान्वयश्च कः, त्सरः खड्गादिमुष्टिः, महर्धन्वा, ऊरुः सन्निध । नेह-इदं कशेरु जलजः कन्दः, जतु लाक्षा,

श्रीवेष्टाद्याश्च निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः ।
 कशेरुजतुवस्तुनि हित्वा तुलविरामकाः ॥ १३ ॥
 कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ ।
 पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्चरणाह्वयाः ॥ १४ ॥
 नाम्न्यकर्तरि भावे च घञजवृन्ङ्घाधुचः ।
 ल्युः कर्तरीमनिजभावे को धोः किः प्रादितोन्यतः ॥ १५ ॥
 द्वन्द्वेश्ववडवावश्ववडवानसमाहृते ।
 कान्तः सूर्येन्दुपर्याप्तपूर्वोयःपूर्वकोपि च ॥ १६ ॥
 वटकश्चानु राकश्च रल्लकश्च कुडङ्गकः ।
 पुङ्खो न्युङ्खः समुद्रश्च विटपट्टघटाः खटः ॥ १७ ॥
 कोट्टारघट्टहट्टाश्च पिण्डगौड (गोण्ड) पिचण्डवत् ।
 गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः ॥ १८ ॥

वस्तु पदार्थः ॥ १३ ॥ ककरादिद्वादशाक्षगोपधा अकारान्ताः पुंसि । क- शलकः, वृकः, श्वेतकः, वराटकः ।
 ष- वृक्षः, कक्षः, निकषः । ण- गणः, शणः, बाणः, कगः । भ- कुम्भः, शलभः । म- आचामः,
 धूमः, ग्रामः । र- अङ्कुरः, करः, दरः, समीरः । प- सर्पः, सूरः, कलापः, बाष्पः । थ- सार्थः,
 शायथः, नाथः । न- केनः, हायनः, स्तनः, जनः । य- तनयः, व्ययः, तन्तुवायः । स- रसः, दासः,
 कुम्भः, वत्सः । ट- सरटः, पटः, कटः । आद्यप्रत्ययान्ताः शाखाध्यायिनश्च पुंसि- गार्ग्यः, वासिष्ठः,
 दाक्षिः, कडः, बह्वृचः, छन्दोगः ॥ १४ ॥ अकर्तरि च कारके संज्ञायां भावे चार्थे घञन्तादयः पुंसि ।
 घञ्- प्र (प्रा) सीदन्त्यस्मिन्नवयवमनांतीते प्र (प्रा) सादः, प्रक्रियते प्रकारः, पाकः, त्यागः, अकर्तरिच-
 कारकेसंज्ञायां (सू०) घञ् । अच्- पचः चयः, नयः, पचायच् (नन्दिप्रहीति), एरच् (सू०) ।
 अर्- करः, भरः, स्तवः, लवः, प्लवः, ऋदोरर् (सू०) । नङ्- यज्ञः, यत्नः, प्रश्नः, यजत्राचयत-
 विच्छति (सू०) नङ् । उपलक्षणत्वात्- स्वपानन् (सू०) । णः- न्यदनं न्यादः, नौणवेति (सू०)
 णः । घः- प्रहरः, निगमः, गोचरः, पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेण (सू०) । अथुच्- आनन्दथुः, श्वथुः,
 वेपथुः, द्वितोथुच् (सू०) । कर्तरि ल्युः पुंसि- नन्दयति नन्दनः, रमयति रमणः, नन्दिप्रहिपचेति
 (सू०) ल्युः । इमनिजन्ताः पुंसि- पृथोर्भावः प्रथिमा, लथिमा, पृथ्विदभ्यइमनिज्जा (सू०) । भाव
 इति किं- तरिमा पृथ्वी, च [व] रिमा तपस्वी, औणादिक इमनिच् । भावे कप्रत्ययान्तः पुंसि- आखू-
 नामुत्थानमाखून्थो वर्तते, सुपिथः (सू०) इति योगविभागात्कः । घञर्थेकविधानं (वा०)- प्रस्थः,
 प्रज्ञः । प्रादित उपसर्गादन्यतः सुवन्ताच्च पराद् घुसंज्ञकात्परो यः किप्रत्ययस्तदन्तः पुंसि- निधिः, प्रधिः,
 आधिः, आदिः, उरसर्गधोःकिः (सू०), अङ्घ्रिः, इषुधिः, कर्णध्याधिकरणेव (सू०) इति किः ॥ १५ ॥
 समाहारादन्यत्र द्वन्द्वेश्ववडवौ- अश्ववडवाः पुंसि, द्वित्ववहुन्वयोरुदाहृतम् । नेह- अश्ववडवं, विभाषा-
 वृत्तमुगति (सू०) समाहारविकलः । सूर्यादिपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि- सूर्यकान्तः, भास्वत्कान्तः, इन्द्र-
 कान्तः, चन्द्रकान्तः, अयस्कान्तः ॥ १६ ॥ वटको भक्ष्यविशेषः । अनुवाक ऋग्यजु समूहः । रल्लकः
 पक्ष्मकम्बलः । कुडङ्गको वृक्षलतागहनम् । पुङ्खः काण्डमूलम् । न्युङ्ख औंकारः षोडश । समुद्रः
 करण्डकः । विटः कमुकानुचरः । पट्ट उष्णीषादिः । घटो दाहनुका । खटस्तृणम् ॥ १७ ॥ कोट्टो दुर्गः ।
 अरघटो महकूपः । हट्ट आपणः । पिण्डो मांसः । गौडो गुडको देशविशेषो वा । पिचण्ड उदरम् ।

वृत्तिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्बुदाः ।
 कासमर्दोर्बुधः कुन्दः फेनस्तूपौ सयू(पू)पकौ ॥ १९ ॥
 आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपशुरकेदराः ।
 पूरशुरप्रचुकाश्च गोलहिङ्गुलपुङ्गलाः ॥ २० ॥
 वेतालभल्लनह्नाश्च पुरोडाशापि पट्टिशः ।
 कुल्माषो रभसश्चैव सकटाहः पतद्ग्रहः ॥ २१ ॥
 द्विहीनेन्यश्च (च) खारण्यपर्णश्वभ्रहिमोदकम् ।
 शीतोष्णमांसवधिरबुखाक्षिदविणं बलम् ॥ २२ ॥
 फलहमशुललोहं सुखदुःखशुभाशुभम् ।
 जलपुष्पाणि लवणव्यञ्जनान्यनुलेपनम् ॥ २३ ॥

गडुर्गण्डः (कपोलः) । करणः समुद्रः । लगुडो यष्टिः । वारण्डः समूहः । किणो मांसप्रान्थिः । घुणो दाहकृमिः ॥ १८ ॥ वृत्तिर्भिन्ना । सीमन्तः केशसीमन्तः, शकन्वादिवात्पररूपम् (वा०) । हरिन्सीलो वर्णः, दिग्दर्शयस्तु ख लिङ्गः प्राग्वचनात् । रोमन्थेस्तरश्चोर्वर्तितवर्णम् । उद्गीथ औकारः । बुद्बुदो-
 म्बुस्फोटः । कासमर्दो वेससारभेदः । अर्बुददिव्याधिः संख्याभेदश्च । कुन्दा मध्यं पुष्पम् । फेनो डिण्डर ।
 स्तूपो मृदादिकूटः । यूगो यज्ञ पशुबन्धनकाष्ठम् ॥ १९ ॥ आतपाकौ द्येतः । क्षत्रियपरीयाया नाभिः, नह-
 इ । नाभिस्तुभिः । कणाः प्रानविवाः । धुरी नापिनमाण्डम् । कदरो रूपाकम् । पूरस्तोयोलवः ।
 धु प्रः काण्डभेदः । चुह मल्लव्यजनम् । गला वतुक्तः पिण्डः, यथा भूगालः । हिङ्गुलः- राग. ७०००,
 अकारान्तयामियेकं । पुद्गलो जीवः ॥ २० ॥ वेताला भूगविष्टः शत्रुः । भञ्जः काण्डभेदः । पुरोडा-
 शो यज्ञे पिष्टपूरः । पाट्टो नामायुधम् । कुल्माषोर्ध्वस्वन्न माषादिः । रभसः पौर्वापर्यविवारः । कटाहो
 द्रव्यवचनभाण्डम् । पतद्ग्रहः- अनेककारः ॥ २१ ॥ इति पुंलिङ्गशेषः । द्विहीने तृतीये नपुंसके,
 उक्तदन्यः शेषा वक्ष्यत इत्यर्थः । खादि मन्थयविवेशो तृतीये । खामन्दिग्रमाकाशं चोच्यत- खामन्दि
 हरीकं करणं, ख गगननन्तर्गिष्णम् । अरण्यं विविधं कान्तारम् । पर्णं पलाशं दलम् । श्वत्र विवरं सु ॥ २१ ॥
 हिमं प्रालेयं तुहिन्म् । उदकं पानीयं तोयम् । शीत शिशिरम् । उष्णं घर्षम् । मांसं तरुणं पलम् । रधि
 रक्तसङ्घः । मुखं तुण्डमास्थम् । आक्षेपं नयनं लोचनम् । द्रविणं धनं स्वापोयम् । बलं सैन्यमनीकम् ॥ २२ ॥
 फलवशेषः- आत्रं पनसं काष्ठेयम् । हेम मुवर्णं हार्तस्वरम् । शुक्लं तात्रनीमुवर्णम् । लोहममसारम् ।
 सुखमुज्जोषं शान्तम् । दुःखमाभीलं कृच्छ्रम् । शुभं गुणं पुकृतम् । अशुभं पापं दुष्कृतम् । जलपुष्पभेदाः-
 अम्बुज कुमुदिन्दीवरं कल्लरम् । लवणभेदः- सैन्धवमोर्ध्विदं विडं हवकम् । व्यञ्जनभेदाः- व्यञ्जन-
 मुसचनं दधि दुग्धपुश्चिमस्तु । अनुजननभेदाः- [अनुलिङ्ग्यते] अनुलेपनं कुङ्कुममभिषिखं काशनीरं
 चन्दनं श्रीखण्डम् ॥ २३ ॥ भयान् मृ] तशङ्खद्वय (स्तु) वापाभरणलाङ्गलम् । दावौषधमृषापत्यहृद-
 योदरकाकुदम् ॥ पत्ताजिरशृङ्गात्रद्वारबहोदुमानसम् । ध्वान्तं चाव्यक्तलिङ्गं च भाणतो यन्मयुज्यतं ॥
 कांटेरन्या शतादिका संख्या तृतीये- शतं सदस्रमयुतं, नेह- इयं केटिलक्षशतम् । शतादिरति किं-
 इयं त्रिंशत्, इयं नवतिः । लक्षशब्दस्तृतीये वा, पक्षे त्रियां निर्देशात्, यथा- कियती पक्षसहस्रो
 कियती लक्षाश्च कोटिरपि कियती । औदार्योन्नतमनसा रत्नवती वसुपती कियती ॥ इदं लक्षं तदेव प्रयु-
 ताह्यमित्यभिधानं शेषोपि । अतन्तमेसन्तमुसन्तमन्तं च यद् द्विस्वरं तत्तृतीये- इदं यशस्तेजः
 पयः सर्पिर्बहिर्धनुर्वतुः, इदं नाम रोम नर्म पर्व । अकर्तारि यदनप्रत्ययान्तं तत्तृतीये- साध्य-
 तेनेनेति साधनं, अधिक्रियतेस्मिन्नधिकरणं, पाकः पचनम् । कर्तरि तु मधुसूदनः, रमणः,

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत् ।
 द्व्यचक्रमसिसुसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥
 त्रान्तं सनो(लो)पधं शिष्टं रात्रं प्राक्संख्यायान्वितम् ।
 पात्राद्यदन्तैरेकार्थो त्रिगुलक्ष्यानुसारतः ॥ २५ ॥
 द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः ।
 षष्ठ्याश्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा ॥ २६ ॥
 शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थाद्वराजकात् ।
 दासीसभं वृषसभं रक्षःसभमिमा दिशः ॥ २७ ॥
 उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशनं ।
 कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थांशीनरनामसु ॥ २८ ॥

मदनः । कथमास्थानमास्थानी, करणं करणी, प्रमाणं प्रमाणी, अधिकरणमधिकरणी, राजधानं राजधानी
 स्युष्टित्वात्, किं च, कृत्यस्युष्टोबहुलम् (सू०) इत्यनान्तानां त्रिलिङ्गात्वं स्म[स्व]रन्ति- राजभोजनी
 क्षैरेयी, राजभोजनः शालिः, राजभोजनं भक्तम्, इधमत्रथनी शस्त्री, इधमत्रथनः परशुः, इधमत्रथनं शस्त्रम्,
 पलाशशातनी, पलाशशातनः, पलाशशातनम्, पूरणी, पूरणः, पूरणम्, गोदोहनी घटी, गोदोहनो घटः,
 गोदोहनं भाण्डम् ॥ २४ ॥ केवलं त्रान्तं, सकारनकारोपधं त्रशब्दान्तं च, शिष्टं प्रागुक्तादन्यच्छब्दरूपं
 तृतीये- पात्रं, अमत्रं, दात्रं, कलत्रं, शस्त्रं, वस्त्रं, शास्त्रं, अन्त्रं, तन्त्रं, यन्त्रम् । शिष्टमिति किं- पुत्रः
 औपवस्त्रः, मन्त्रः । संख्यापूर्वं रात्रान्तं तृतीये, रात्राह्लाहाःपुंसीति (सू०) पुंस्त्वं प्राप्तम्- तिसृणां
 राक्षीणां समाहारत्रिरात्रम्, एवं पञ्चरात्रं, षड्रात्रम् । संख्येयेति किं- वर्षोरात्रः । पात्रादिभिरकारान्ते-
 रुतरपरैः समाहारे लक्ष्यानुसारेण यो द्विगुः स तृतीये- पञ्चरात्रं, त्रिभुवनं, त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः
 (किराताजु०), चतुर्थ्युगम् । पात्रादीति किं- त्रिलोकी, त्रिवेदी । एकार्थे इति किं- पञ्चकपालः पुरो-
 ङाशः । लक्ष्यानुसारत इति किं- त्रिपुरी, पञ्चमूलीश्वरः पयः ॥ २५ ॥ द्वन्द्वस्य यदेकत्वं समाहारोव्ययी-
 भावश्च समासस्तृतीये- इदं पाणिपादं, मार्दङ्गिकपाणविकं, स्त्रीषु कथा वर्तत इदमधिश्रि, इदं तिष्ठद्यु
 कालः, इदमुन्मत्तगङ्गां देशः । संख्याव्ययाभ्यां परः कृतसमासान्तः पथिशब्दस्तृतीये- त्रयाणां पथो
 समाहारत्रिपथं, विरुद्धः पन्था विपथं, कुत्सितः पन्थाः कापथम् । संख्याव्ययादिति किं- धर्मपथः ।
 षष्ठ्यन्तात्परा कृतसमासान्ता छाया तृतीये बहूनां चेत्- गृध्राणां छाया गृध्रच्छायं, वीनां छाया विच्छायं,
 शलमच्छायं, छायाबाहुल्ये (सू०) इति नपुंसकम् । बहूनामिति किं- वृक्षस्य छाया वृक्षच्छाया ।
 षष्ठ्याः परा समासे समूहार्था सभा तृतीये- दासीनां सभा दासीसभं दाक्षीसमूह इत्यर्थः, ब्राह्मणसभं,
 अशालाच (सू०) इति नपुंसकम् । संहताविति किं- दास्याः सभा गृहं दासीसभा ॥ २६ ॥ राजार्थै-
 भ्योऽमनुष्यार्थैभ्यश्च षष्ठ्यन्तेभ्यः परा समूहार्था शालार्थापि सभा तृतीये, राजशब्दपरा चेन्न स्यात्-
 नृपस्य सभा गृहं नृपाणां समूहो वा नृपसभं, ईश्वरसभं, रक्षःसभं, पिशाचसभम् । अराजकादिति किं-
 राजसभा, सभाराजामनुष्यपूर्वा (सू०) इति नपुंसकम् । इमा दिश इमान्युदाहरणानीत्यर्थः ॥ २७ ॥
 उपज्ञायत इत्युपज्ञा, उपक्रम्यत इत्युपक्रमः, तदन्तः शब्दः षष्ठीसमासे तदादिकथने द्योत्ये तृतीये- यथा
 कस्योपज्ञा कोपज्ञं सर्गः, चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं व्याकरणं, पाणिन्युपज्ञमकालं (लकं) व्याकरणं, कस्योप-
 क्रमः कोपक्रमं सृष्टिः, नन्दोपक्रमाणि मानानि । तदादित्वं इति किं- इत्थोपज्ञो रथः, चैत्रोपक्रमो घटः,
 उपज्ञोपक्रमंतदाद्याचिख्यासायाम् (सू०) इति नपुंसकम् । उशीनरदेशे या कन्था षष्ठ्याः परा सा
 संज्ञायां गम्यमानायां तृतीये- सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम् । उशीनरेति किं- दाक्षिकन्था । नाम-

भावे नणकचिद्भ्योन्ये समूहे भावकर्मणोः ।

अदन्तप्रत्ययाः पुण्यसुदिनाभ्यां त्वहः परः ॥ २९ ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्ततोदके ।

चोचमुक्तं गृहस्थूपं तिरौटं मर्मयोजने ॥ ३० ॥

राजसूयं वाजपेयं गद्यपद्ये कृतौ कवेः ।

माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥ ३१ ॥

लोकायतं हरितालं विदलस्थालबाह्व(ह्रिक)म् ।

पुनपुंसकयोः शेषोर्ध्वपिण्याककण्टकाः ॥ ३२ ॥

मोदकस्तण्डकट्टकः शाटकः खर्वटोर्बुदः ।

पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

त्विति किं- चैत्रकन्था, संज्ञायांकन्थोऽशिनरेषु (सू०) इति नपुंसकम् ॥ २८ ॥ नणकेभ्यश्चकारानुबन्धे-
भ्यश्च येन्ये भावेथै कृतस्तथा समूहेयै भावकर्मणोश्च ये तद्धितास्ते ते प्रत्यया येषां ते शब्दास्तृतीये-
समन्ताद्भावः साराविणं वर्तते, सांकूटिनं वर्तते, अभिविधौभावइनुण् (सू०), अणितुणः (सू०) इति
स्वार्थेऽण् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूयं गतः, भुवोभावे (सू०) इति क्यप् । नणकचिद्भ्योन्ये इति किं-
(न)- प्रदनः, यत्नः, (ण)- न्यदनं न्यादः, नौणवेति (सू०), (क)- आख्नामुत्थानमाख्यः,
सुविस्थः (सू०) इति योगविभागात्कः, (चित्)- श्वयनं श्वयधुः, द्वितोथुच् (सू०), आसनमासना,
भावना, ण्यासश्चन्योयुच् (सू०) । समूहादौ तद्धिताः खल्वपि- भिक्षाणां समूहो भैक्षं, यौवतं, राजकं,
औक्षकं, गोर्भावो गोत्वं, शुकस्य भावः कर्म वा शौक्यं, मार्दवं, मानोज्ञकं, स्तेयम् । पुण्यसुदिनाभ्यां
परः कृतसमासान्तोऽहःशब्दस्तृतीये- पुण्यं च तदहश्च पुण्याहं, सुदिनशब्दोऽत्र शोभनवाची, यथा- सुदिनासु
समासु कार्यमेतत्, पुण्यसुदिनाभ्यामहोवक्तव्यात् (वा०) नपुंसकत्वम् ॥ २९ ॥ क्रियाविशेषणान्यव्य-
विशेषणानि च तृतीये- एकवचनान्तानि च भवन्ति- मृदु पचति, शोभनं पचति, पूर्वस्यां दिशि देशे
काले वा पुरस्ताद्भ्यं, श्वः शोभनम् । एते शब्दास्तृतीये- उक्थं सामविशेषः, तोटकं वृत्तभेदो दशरूप-
कभेदश्च, चोचं भुक्तोच्छिष्टा फेला, नारिकेरफलस्य फलत्वात्सिद्धं, उक्तमेकाक्षरं छन्दः, अत्युक्तं च
द्व्यक्षरम् । गृहस्य स्थूणा गृहस्थूपम् । तिरौटं शिरोवेष्टनम् । मर्मं संधिस्थानम् । योजनं चतुःकोशी
॥ ३० ॥ राजसूयवाजपेये यज्ञविशेषौ । कविकर्मण्येते द्वे तृतीये- गद्यं दण्डकबन्धः, पद्यं श्लोकबन्धः ।
कृतौ कवेरिति किं- गद्या ह्यौ, पद्या शर्करा । माणिक्यं माणिक्यम् । भाष्यं चूर्णिः । सिन्दूरं चीनपि-
ष्टम् । चीरं वार्क्षी त्वक् । चीवरं मुनिवासः । पञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनगृहम् ॥ ३१ ॥ लोकायतं नाम तर्कः ।
हरितालं धातुभेदः । विदलं दाडिमकणः, फल[ले]स्य सिद्धम् । स्थालं भोजनपात्रम् । बाह्वं देशः ।
इति नपुंसकलिङ्गशेषः । अयमिदं वार्धमुच्चार्यः । पिण्याकं खलिः । कण्टकं लतारोम ॥ ३२ ॥ मोदकं
भक्ष्यविशेषः । तण्डकं परिष्कारः, दण्डको वायम् । टट्कोऽमदारणः । शाटकं पटः । खर्वटश्चतुःशत-
ग्रामाणां संग्रहस्थानम् । अर्बुदोक्षिरोगः संह्याविशेषश्च, पर्वते तु पुल्लिङ्गः । पातको गोहत्यादिः । उद्योग
उत्साहः । चरकं शास्त्रविशेषः । तमालं वृक्षभेदः । आमलको धात्रीफलं, वृक्षे त्वामलकी । नडोन्तः-
सुषिरं तृणम् ॥ ३३ ॥ कुष्ठं त्वप्रोगः, द्रव्यं च । मुण्डं शिरः, मुण्डिते तु वाच्यलिङ्गम् । शीघुर्मद्यम् ।
बुस्तं मांसशङ्कुली । श्वेडितं मुखध्वनिभेदः । क्षेमं कुशलम् । कुट्टेन निर्वृत्तः कुट्टिमो माणिभूः । संगमो

कृतं: कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि ।

अणाद्यन्तास्तेनरक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥ ४५ ॥

षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम् ।

परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः ॥ ४६ ॥

इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ९ ।

कार्तिकमहः । इन्द्रो देवतास्या ऐन्द्री (ऋक्), ऐन्द्रोऽं मन्त्रः, ऐन्द्रं हविः । असंज्ञायामित्येव— श्रवण पौर्णमासी, अश्वत्था पौर्णमासी, संज्ञायामश्रवणाश्वत्थाभ्याम् (सू०) इत्यणो लुप् । नानाविधार्थविशेषा येषां ते वाच्यलिङ्गाः— को ब्रह्मा, कं शिरः, नभः खं, नभाः श्रावणः । नानार्था विशेषणानि वेत्येके— मूर्खा, मूर्खः, मूर्ख, विदुषी, विद्वान्, विद्वत् ॥ ४५ ॥ णान्ताषट् (सू०) इति षट्संज्ञकाः, तथा युष्मदस्मच्छब्दौ, आख्यातान्यव्ययानि च त्रिलिङ्ग्यां समानि लिङ्गकृतविशेषरहितानीत्यर्थः । षट् स्त्रियः, षड्साः, षट् कुलानि, पञ्च स्त्रियः, पञ्च शराः, पञ्चेन्द्रियाणि, त्वं स्त्री, त्वं पुमान्, त्वं कुलं, अहं स्त्री, अहं पुमान्, अहं कुलं, भूते स्त्री, भूते पुमान्, भूते कुलं, नानास्त्रियः, नानादेशाः, नानाकुलानि, उच्चैः स्त्री, उच्चैस्तहः, उच्चैर्वनं, तत्र पुरि, तत्र देशे, तत्र वने, एवं कति स्त्रियः, कति जनाः, कति खानि । लिङ्गविशेषविधौ पूर्वापरविरोधे परं लिङ्गं भवति । अमुरपर्यायाः पुंस्त्व इत्यस्य विषये— नैर्ऋतः, राक्षसः । द्वयचक्रमसिसुसन्नन्तमिति तृतीय इत्यस्य विषये— इदं तेजः, यशः । इहोभयं प्राप्नोति— इदं रक्षः, परत्वात्कृत्वा । इह यन्नोक्तं तल्लक्ष्यतो द्रष्टव्यं, यथा— गोधा पुंश्चजापि स्त्री, तथा पोटा नपुंसकमपि स्त्री । तथाव्यक्ते गुणसंदेहे नपुंसकलिङ्गं प्रयुज्यते— किं तस्या जातं स्त्री पुमान्वा, शक्यं स्वमांवादिभिरपि क्षुप्रतिहन्तुम् । तथा तयप्रत्ययान्तं धर्मवृत्तिं स्त्रीनपुंसकयोः— वर्णानां चतुष्टयी, वर्णानां चतुष्टयम्, वेदानां त्रयी, वेदत्रयम् । धर्मवृत्तिं तु वाच्यलिङ्गं— त्वय्यः स्थितयः, त्वये लोकाः, त्रयाणि जगन्ति । तथा छन्दसोऽण् स्वार्थे कृत्वा— गायत्र्येव गायत्रं, अनुष्टुबैवानुष्टुभम् । तथा इक्-स्तिघन्तः पुंसि— अयं वृद्धिः, अयं पचतिः । तथा दार्द्दहत्वेकश्च स्त्रियां— इयं दरदेशः, गृह्यकण्डिका, छत्रिका, दण्डिका, नालिका, नासिका । तथा प्रमाणाया अजहलिङ्गवचनाः— वेदाः प्रमाणं, स्मृतयः प्रमाणं, भूतमियं ब्राह्मणी, विप्रशिषो भद्रम् ॥ ४६ ॥ इति लिङ्गसंग्रहवर्गः । ५ । [इसमरसिंहकृती नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥]

इति श्रीभट्टक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितेऽमरकोशोद्धाटने सामान्यकाण्डस्तृतीयः समाप्तः ।

APPENDIX I.

An alphabetical list of authors and works quoted by Kshirasvâmin in his commentary on Amarakosha.

(The figures refer to pages).

अनेकार्थः (अनेकार्थकोशः)—A lexicon, 67.

अभिधानकारः—Author of Abhidhânakosha, 32.

अभिधानशेषः—A supplement to Abhidhânakosha, 235.

अमरमाला—A lexicon, 12, 15, 29.

अश्वतन्त्रम्—A work on horses (by some writer like Sâlihotra ?) (see Notes), 129.

आचार्याः—A commentator (कोह्लः ?), 50.

इन्दुः—Author of a medical Nighantu, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 67, 68, 69, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, &c.

उत्तररामचरितम्—A drama by Bhavabhûti, 85, 140, 175, 227, 229.

उदीच्याः—The Northern school of grammarians, 185.

उद्भटः—A writer on Rhetoric (of Kâsmere), 224.

उपाध्यायः—A commentator on Amarakosha, 2, 41, 54, 99, 140, 141, 164.

कात्यः—A very ancient lexicographer, (see Introduction), 8, 10, 15, 16, 21, 23, 24, 27, 29, 30, 35, 36, 37, 39, 41, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 89, 94, 104, 115, 118, 122, 125, 131, 144, 148, 151, &c.

कादम्बरी—A prose work by Bânabhatta, 28.

कालिदासः—Author of Raghuvamsa, Kumârasambhava, &c., 52, 90.

कान्यादर्शः—A work on Rhetoric by Dandin, 191.

काशिका—A complete commentary on Pânini, 35, 47, 118, 215, &c.

कास्मीराः—The Kâsmere recension of Amarakosha, 132.

किरातार्जुनीयम्—A poem by Bhâravi, 179, 210, 228, 236, &c.

कुमारसंभवम्—A poem by Kâlidâsa, 9, 52, 90, 109, 176, 196, 202, 224, 225, 226, 227, &c.

कुमारिलभट्टः—Author of the Mimâmsâ-Vârttikas, 28, 166, 207.

कौटिल्यः—Author of a work on Arthasâstra, 34, 42, 49, 50, 51, 125, 137, 162, 185, 186, 193, 196, 210, 211, &c.

गौडः—A commentator on Amarakosha, 2, 3, 40, 41, 50, 59, 60, 77, 86, 106, 130, 131, 153, 192, 193, &c.

- गौडाः—The Gauda school of Sābdikas, 63, 74, 76, 90, 199, &c.
- गौतमः—The reputed author of the Dharmasāstra named after him, 28, 114.
- घटख (क)—Author of the Yamaka-Kāvyā, 218.
- चन्द्रः—Author of a medical Nighantu, 58, 59, 62, 64, &c.
- चन्द्रः (चन्द्रगोमी)—The well-known Buddhist grammarian, 115, 236, (see Introduction).
- चन्द्रकः—A poet to whom certain Subhāshitas are attributed in शाङ्गधरपद्धति, 201.
- चन्द्रनन्दनः—Author of the medical Nighantu called गणनिघण्टु, 64, 65, 66, 71, 72, 76, &c.
- चरकसंहिता—A well-known medical work, 194, 211, 217, etc.
- चाणक्यः—The same as Kautilya q. v., 48, 163, &c.
- चाणक्यशतकम्—A work on Niti, 41, 191, 193, 206.
- चान्द्रम्—The grammar of Chandragomin, 30, 34, 40, 161, 171, 188, 211, &c.
- जनाः—The followers of Jaina doctrines, 187.
- जैमिनिः—The Author of the Pūrva-Mīmāṃsā, 28.
- ज्योतिषम् (ज्योतिषम्)—A work on astronomy, 23, 86.
- टीका—A commentary, 17.
- तान्त्रिकाः—Followers of Tantra doctrines, 144.
- दन्तिलः—An old writer on the science of music, 31, 32.
- दुर्गः—A lexicographer, 7, 12, 21, 27, 29, 31, 41, 55, 64, 84, 86, 99, 106, 131, 136, 142, 148, &c.
- द्रवि (मि) षः—The Dravidian school of Sābdikas, 45, 92, 147, 163.
- धनुर्वेदः—A work on archery, 135.
- धन्वन्तरिः—Author of a well-known medical Nighantu named after him, (see Introduction), 56, 59, 62, 67, 74, 77, 80, 81, 82, 110, 111, 148, 156, 157, 179, &c.
- धातुविदः—Metallurgists, 156.
- नागानन्दम्—A drama by Śrīharsha, 36, 196, 211, 227.
- नाममाला—A lexicon, 13, 99, 104, &c.
- नारदः—Author of a Smṛiti, 158
- नारायणः—A commentator, 34.
- निघण्टुः—The medical Nighantu by Dhanvantari, 61, 63, 66, 68, 69, 71, &c.
- निघण्टुः—Vedic vocabulary explained by Yāska, 46, 97.
- निमिः—A medical writer, 63, 88, 157.

- पञ्चतन्त्रम्—A well-known work containing moral stories and fables, 41, 126, 193, 195, &c.
- पदकारः—A grammarian (?), 171.
- पाणिनिः—The great Sanskrit grammarian, 225, 236, &c.
- पातञ्जलम्—Patanjali's system of Yogaphilosophy, 4.
- पालकाप्यः—A very old writer on elephants, 128, 203, 209.
- पाश्चात्याः (प्रतीच्याः)—The Western school of S'ābdikas or grammarians, 8, 185.
- प्राच्याः—The Eastern school of grammarians, 3, 5, 8, 11, 16, 21, 94, 114, 149, etc.
- बाणः—Author of Kādambarī, Harshacharita, etc. (see Notes), 28.
- बालरामायणम्—A drama by Rājasekhara, 10, 12, 94, 215, 224, 226, etc.
- बौद्धः (आगमः)—Buddhistic philosophy or doctrines, 4, 203.
- बौद्धाः—The followers of Buddhistic doctrines, 4, 25.
- भगवद्गीता—A celebrated sacred work being an extract from Mahābhārata, 193, 195, 203, 209, 218, 219, 224, 226, 230, etc.
- भट्टः—The same as Kumārilabhatta q. v. 28.
- भट्टिः—A poet of the 6th century or his work, 132, 179, etc.
- भरतः—Author of Nāṭyaśāstra (a work on dramaturgy, etc.), 31, 33, 34, 36, 92, 108, 125, 135, 138, 160, 219, 223, etc.
- भर्तृहरिः—Author of the well-known Satakas, 28, 39, 207, 229, etc.
- भागुरिः—A very old lexicographer, (see Introduction), 4, 7, 8, 11, 14, 15, 16, 23, 26, 29, 39, 46, 70, 83, 95, 106, 118, 148, 151, etc.
- भारतम् (महाभारतम्)—The well-known Indian Epic, 54, 112, 134, etc.
- भाष्यम्—Patanjali's Mahābhāṣya, 20, 97, 147, 153, 180, 182, 226, 231, etc.
- भोजः (श्रीभोजः)—A lexicographer, grammarian and commentator, 2, 11, 18, 27, 43, 45, 49, 101, 131, 137, 149, 152, 159, 163, 173, 175, 198, 230, &c.
- भनुः—A celebrated Smṛiti-writer, 23, 24, 47, 92, 95, 114, 115, 118, 120, 140, 141, 168, &c.
- महानाटकम्—A work by Dāmodarmisra (also called Hanumannāṭaka), (see Notes), 147, 215, &c.
- महावीरचरितम्—A drama by Bhavabhūti, 195.
- रुतामेधवम्—A drama by Bhavabhūti, 209.

- माला—A lexicon, (see Introduction), 13, 15, 20, 21, 23, 24, 39, 40, 41, 44, 47, 48, 50, 63, 66, 74, 81, 82, 85, 86, 94, 118, 132, 144, 146, 148, 149, 151, 152, 154, &c.
- मालाकारः—Author of the lexicon *Mâlâ*, 20, 35, 148, &c.
- मुद्राराक्षसम्—A drama by Visâkhadatta, 199, 224.
- मुनिः—An old lexicographer, (see Introduction), 44, 94, 97, 98, 103, 105, 109, 117, 118, 131, 132, 136, 141, 145, 147, &c.
- मेघदूतम्—A poem by Kâlidâsa, 96, 184, 205, 228.
- याज्ञवल्क्यः—A well-known Smṛiti-writer, 39, 95, 121, 153, 158, 199, 201, &c.
- योगशास्त्रम्—A work on Yoga-philosophy, 13, 119, 191, &c.
- रघुवंशम्—A well-known poem by Kâlidâsa, 11, 38, 97, 110, 121, 122, 127, 129, 191, 192, 195, 202, 209, 211, 230, &c.
- रत्नावली—A drama by S'riharsha, 217, 227.
- राजशेखरः—Author of *Bâlarâmâyana*, *Viddhasâlabbhanjikâ*, &c. 215.
- रुद्रः—A lexicographer, (see Notes), 72, 75, 169.
- वाजसनेयीसंहिता—The *Samhitâ* of the *S'ukla Yajurveda*, 224, 226.
- वात्स्यायनः—A writer on erotics, 66, 217.
- वामनः—Author of *Kâvyâlankârasûtravṛitti*, (see Notes), 38, 45, 219, 224, 227, &c.
- वामनः—One of the joint authors of *Kâsîkâ*, 48.
- वायुपुराणम्—One of the 18 *Purânas*, (see Notes), 203.
- वाङ्(रभ)टः—A well-known medical writer, 146, 200, 198, &c.
- विक्रमोर्वशीयम्—A drama by Kâlidâsa, 11, 230.
- विदग्धमुखमण्डनम्—A work by Dharmadâsa, 21.
- विद्वत्सालभञ्जिका—A drama by Râjasekhara, 18, 38, 227.
- विष्णुपुराणम्—One of the 18 *Purânas*, (see Notes), 4, 28, 191, 192.
- वृद्धचानक्यः—A work on *Nîti*, 192.
- वेणीसंहारम्—A drama by Bhâṭṭa Nârâyana, 202, 207.
- वैद्यकम्—A medical work probably of Vâgbhata, 200.
- वैयाः—Medical writers, 42, 59, 71, 72, 74, 75, 102, 146, 147, &c.
- वेशोपिकम्—A system of philosophy founded by Kanâda, 25, 210.
- व्यासः—An ancient sage to whom *Mahâbhârata* and many other works are ascribed, 207.
- शातातपः—Author of a Smṛiti, (see Notes), 117.
- शारीरभाष्यम्—A well-known work by S'ankarâchârya, (see Notes), 7.
- शाश्वतः—An old lexicon, (see Introduction), 5, 8, 13, 18, 20, 21, 23, 27, 32, 35, 37, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 52, 54, 56, 58,

62, 64, 70, 72, 73, 85, 86, 89, 93, 101, 102, 103, 105, 111, 118, 121, 123, 126, 136, 137, 149, 151, &c.

शिशुपालवधम्—A poem by Mâgha, 12, 15, 29, 137, 188, 222, 225, 226-227, 228, etc.

श्रीहर्षः—A lexicographer (probably author of द्विरूपकोश), 101.

संहिता—Some unspecified literary works, (see Notes), 5, 7, etc.

सांख्यम्—One of the six systems of philosophy (by Kapila), 24, 25, etc.

सांख्यकारिका—A work by Īsvarakrishna, 199, 217.

सुभाषितानि—Sanskrit anthologies, (see Notes), 31, 201,

सुश्रुतः—A well-known medical writer, 80, 83.

सूदशास्त्रम्—A work on cookery, 146.

सौन्दरानन्दम्—A poem by Asvaghosha, (see Notes), 39.

सौरतन्त्रम्—A treatise (about the solar deity), 19.

सौश्रुताः—Followers of the Susruta school, 64.

स्मार्तम्—The Smṛiti-literature, 92, 153, 159, 230.

स्मार्ताः—A sect of ritualists so called, 51, 158.

हरमेखलम्—An old medical work, (see Notes), 71.

हर्षचरितम्—A biographical work by Bânabhatta, 28.

हारीतः—A Smṛiti-writer, (see Notes), 139.

NOTE—References to श्रुति, स्मृति, पुराण, निरुक्त, आगम, ect., are not included in this list.

List of Unverified Quotations, &c.

Page	Page
11 गन्धर्वौ च हाहा हूहः	सैर्यं दुःखा च दुरुपपादा च
18 जमदग्निर्वै पञ्चममवदानमवायत्	दुःखः सुतो निर्गुणः
20 ब्रह्मणो ह्येषा पितृप्रसवित्री तनुः	सर्वे दुःखं विवेकिनः
22 अहोरात्राविमौ पुण्यौ	40 सुगममेव हि मध्यमपांपतेः
23 जीव्यात्सहस्रं समाः	47 न हि कोटरसंस्थेग्नौ तरुर्भवतिशाद्वलः
25 सत्संवित्करणातीता	राजन्वान्-लोक उच्यते
30 न तां वदेद्दुषर्ती (गां) पापलोक्याम्	67, 161 अ मा नो नाः प्रतिषेधे
35 व्रीडावनम्रवक्त्रेन्दुः	82 दर्भीणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य	धान्तो धान्तः काञ्चनस्येव राशिः
य ईर्ष्युः परवित्तेषु	88 झिल्लिकार्ति(झां)कृतनिाम्
39 काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यद्यपि दुष्कृत-	91 अजयद् द्विषतः प्राप्तनयः परमेहलया ।
हालहलौवः	स्वनेपि मनासि स्पृष्टो न यः परमेहलया ॥
	96 या जनित्री त्रिलोक्याः

Page

- 98 अपत्ये कृत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥
- 103 पदभ्यामेव यथातथेति
- 119 अभिवाद्योपसंभाषः
- 162 निष्प्रवाणिर्नवः पटः
- 167 येनान्तजैलचारिभिर्जैलचरैरप्युत्कमुत्कृजितम्
- 175 सूर्यः समेषां समः
- 178 कुलस्यान्तः प्रभु स्त्रियः
- 180 प्रिय[या]दर्शनमेवास्तु किमन्यैर्दर्शनान्तरैः ।
निर्वाणमाप्यते येन सरागेणापि चेतसा ॥
- 186 संवाहनं स्पर्शमुखम्
- 188 अकरणिरिह भूयादप्रशस्तस्य धातुः
- 189 पुलाका इव धान्येषु
पुलाककारी विपुलाशयः स्यात्
- 190 तपो न कल्कोध्ययनं न कल्कः
- 192 विचरेदुगमावहृक्
- 193 वर्जयेत्कटधूमं तु
- 195 प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीम्
क्षणे रक्षयाः कुलस्त्रियः
क्षणपरपुरजिह्वतशूलप्रहारान्
- 199 वृत्तदेहः स्नायुसारः
- 201 यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्वि तीर्थम्
तीर्थे तद्व्यवकव्ययोः
एकमेवेदं संविद्रुपम्
प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च संविदं स्थापयेद्गणे
धर्मस्योपनिषत्परा
- 202 जीवेच्च शरदां शतम्
पदमापदि माधवः
सूर्याशवः शशिनि लब्धपदा यथैव
नवनखपदलेखालाञ्छितं बाहुमूलम्
बाहुप्रमाणं परिधिरच्छिन्नाप्रोतिपन्नलः
आधि प्राप्तो यो न मुञ्चेत्स धीरः
अनुबन्धमवस्थां च ज्ञात्वा दण्डं निपातयेत्
- 203 सिन्धोः परमपुरुषम्
- 205 पूर्ववर्जं व्रजेच्चैनाम्
- 206 व्याप्तं व्योमनि वर्ष्मणा

Page

- 207 क्षरत्येनः कृतं पूर्वम्
गर्भस्थेन समः सदा
रम्भागर्भमृदुः
भर्तुगर्भद्रुहां चैव
दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्
द्रौपदी हारिता
- 208 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः
- 209 दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।
अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥
न शत्रोः प्रत्ययं गच्छेत्
समयाञ्चावयेच्छिष्यम्
- 210 गुणिनां नालयं कुर्यात्
वाक्पारुष्येत्ययः शतम्
सर्वस्यैव हि दानस्य प्रहीता गुरुच्यते ।
कन्यायाश्चैव विद्यायाः प्रदाता पूज्यते गुरुः ॥
प्रायेणाकृतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते जनः
- 211 वृषाकपायीमभ्येति सखपः किं न गोत्रभिद्
सर्वाः क्रिया मन्त्रमूला नृपाणाम्
महापातकिनां पुंसां भवेत्प्राणान्तिका क्रिया
गुरुदेवक्रियारतः
क्रियां विना को हि जानाति कृत्यम्
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः
विच्छायः पुरुषो भवेत्
संकान्तच्छाय आदशैः
सप्त कक्ष्या अतिक्रम्य
परिधानाद्बहिः कक्ष्या निबद्धा ह्यासुरीभवेत्
तानि कृत्याहतानीव
- 212 वारं वारमुदारसंगरमुखे
संगरो विक्रियाकरः
अन्योन्यं वृत्तसंगरी
संगरे शरणं सुहृत्
- 213 आडम्बराणि पूज्यन्ते स्त्रीषु राजकुलेषु च
जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्
वरं कूपशताद्वापी
- 214 मात्राशी सर्वकालं स्यात्
- 215 चतुःषोडशमिदं तन्त्रम्
साधारणं भवेत्तन्त्रम्

Page

- दुष्करं पुष्करं गन्तुम्
पर्वतान्तरिताः स्त्रियः
अन्तरज्ञो भव सदा धनस्य च जनस्य च
अयमभ्य (त्य) न्तरो मम
दृष्ट्वान्तरं ज्योतिरुपारराम
216 प्रदन्धोद्यधिया पृच्छा तस्य भजनमुत्तरम्
217 सितपटच्छन्नपार्ली कपालीम्
शीलधनः साधुः
218 षड्युग्मकस्तलस्तालो वितस्तिः शङ्कुरान-
नम्
न केवलं भुवो भर्ता
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते
भावालसा विलासिन्यः
स्वं भावं भावयेद्योगी
भावाश्वित्तजया भवन्ति भवता भाव्यन्त
एते यथा
219 उल्मुकानीव भान्ति स्वाः
हृदि स्वमवलोकयन्
प्रभूताः स्वा न दीयन्ते
वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते ।
द्रव्यमित्युच्यते सार्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः ॥
उत्क्रान्तसत्त्वो मृगः
220 त्यक्तापदेशो यतिः
अग्रतो बाहुपाशेन केशपाशेन पृष्ठतः ।
पार्श्वयोः कर्णपाशेन सर्वतो बन्धनं प्रिया [ये] ॥
त्व[म] दन्ताङ्कितपालिकक्षरुधिराक्लिन्नाप्रपु-
ङ्खं शरम्
221 चतस्रः कर्षूः पितृभ्यः कुर्यात्
222 रसस्यातिरसः सर्पिः
रोदारन्ध्रमजिह्वदत् [न्]
उपष्टम्भकं बलं च राजः
युक्तमृच्छन्दांस्यधीयीत
224 सर्वान्गुणानेष गुणोतिभाति
सकृद्युवानो गीर्वाणाः
आराच्छत्रोः सदा वसेत्
संमीतान्स्थापयेदारात्

Page

- अहो बत महत्कष्टम्
बत वितरत तोयं तोयवाहा हिमान्तं [निता-
न्तं]
225 वृद्धिरित्येव या वृद्धिः
नाना नारीर्निष्फला लोकयात्रा
ननु चण्डि प्रसीद मे
आर्शाविषो वा संक्रुद्धः सूर्यो वाभ्राविनिर्गतः ।
भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरदृश्यत ॥
226 सामिसंमालिताक्षी
नूनं हन्तास्मि रावणम्
जोषमास्ते जितेन्द्रियः
को नामायं सवितुरुदयः
दष्ट्रेधरे रोदिति नाम तन्वां
स्वर्गतस्य ह्यपुत्रस्य
गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा
227 आपतन्तमभितोरिमपश्यत्
भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा
अहह प्रज्ञाप्रकर्षो राज्ञः
चिराय निर्धनो भूत्वा भवत्यह्ना (द्वा) महाधनः
कान्तं [न्तां] मुहूर्थायति
पुनः पुनर्वारि पिबेदभूरि
शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः
अभीक्ष्णमास्फालयतीभकुम्भम्
साक्सरत्यभिसारिका
सपदि प्रदहत्युपेक्षितोमिः
द्राग्विद्वतं कातरैः
तरसोदिता सह जलेषु
किमुत ब्रह्मविन्निमिः
सुसिक्तं आम्रः फलति
विना वार्तं विना वर्षम्
त्वामन्तरा तामरसायताक्षि
228 वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः
पद्भ्यां याति कुतश्चन
कदाचिच्छ्रुतां याति मरणे कृतनिश्चयः
सत्रा कलत्तैर्गार्हस्थ्यम्
सङ्गो द्विजिह्वैः सज्जः

Page

प्राध्वं कुरुध्वं बुधाः
 मुग्धे मुधा ताम्यसि
 उताहोस्विद्भवेद्राजा नलः परपुरंजयः
 एकमेव वरं पुंसामुत राज्यमुताश्रमः
 आख्यामि तु तत्त्वं ते
 न हि न हि माहिमानं प्राप्य तुष्यन्ति भूपाः
 भीमः पार्थस्तथैव च
 इति ह स्माहुराचार्याः
 नासीरधूलिधवलाः पुरतः प्रयान्ति
 अग्रतो धावति श्रीः
 किञ्चित्कुञ्चितमूर्धजाः
 अन्यो धनं प्रेत्य गतस्य भुङ्क्ते
 अमुत्र भविता यत्ते तच्चिन्तय शुभाशुभम्
 शारदाभ्रनिव पेलवमायुः
 सद्यः पतति मांसिन
 229 प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः
 यतो भवन्तमन्तरेणान्यथा भूपतिर्ग्राहितः
 न हि प्रेम प्रयोजनापेक्षम्
 नैकः सुप्तेषु जाग्रयात्

Page

अञ्जसा वक्ति साधुः
 परितः प्रपतन्ति दुष्कृतां [तो] विपदः
 सर्वतः संपदः सताम्
 कच्चिजीवति मे माता
 यथातथं वक्ति सभासु विद्वान्
 आत्मा सर्वं तु पश्यति
 गुरुर्वा वक्ति भीष्मो वा
 उच्चैरुच्चरितुं चिरम्
 सन्तः प्रायो विवेचारः
 शनैर्याति पिपीलिका

- 230 उं सेवास्मि तव मिया
 नरो लोक्य दुर्लभः (बलः)
 शुश्रूक्षो द्योतते कथम्
 तं हन्तास्मि परेयवि
 235 कियती पञ्चसहस्री कियती लक्षाथ कोटिरपि
 कियती । औदार्योन्नतमनसां रत्नवती वसु-
 मती कियती ॥
 237 सुदिनासु सभासु कार्यमेतत्

Vide Notes for the verification of some unverified passages in the Commentary.

NOTES.

PAGE.

1. भग्ना अभिधानकृतो &c.—Compare भग्नाः पारायणिकाश्चण्डाद्या अपि च यत्र विभ्रान्ताः । तान्धातून् विवरीतुं गहनमहोध्यवसिताः स्मः ॥ in the *Kshīrataranginī*.
 ,, जाता विश्वसृजः क्रमेण &c.—This verse ends the introduction to the *Kshīrataranginī* also. The six works or commentaries (षड्वृत्तयः) of *Kshīrasyâmin* are : (1) नामपारायण or अमरकोषोद्घादन; (2) क्षीरतरङ्गिणी or धातुवृत्ति; (3) निपाताव्ययोपसर्गवृत्ति; (4) अमृततरङ्गिणी referred to in the *Kshīrataranginī*; (5) निघण्टुवृत्ति mentioned by *Devarâja* in his *Niruktanirvachana*; and (6) गणवृत्ति referred to by *Vardhamâna* in his *Ganaratnamahodadhi* and containing probably the *Japâdigana* not found elsewhere.
2. समाहृत्यान्यतन्त्राणि &c.—The works alluded to here ought to be the large *Koshas* of *Kâtya*, *Muni*, *Bhâguri*, *Dhanvantari*, etc. who were anterior to *Amarasimha*. (See Introduction).
4. देववददृष्टसंहतेभ्यः &c.—See comment. on दिव्योपपादुक p. 173.
 ,, सर्वे गत्यर्थी ज्ञानार्थीः—This remark repeated on page 182 is well-known amongst Grammarians.
 ,, ऐश्वर्यस्य समग्रस्य &c.—This verse from *Vishnupurâna* is repeated on page 192.
5. तापी च—This ought to be तायी च. *Buddha* is styled तायिन् (not तापिन्). The letters प and य, which are similar in form, are often mistaken one for the other. Hence the above error met with in Dictionaries also.
6. बलस्त्वनुनिष्पादिन्यायेन—बल is short for बलभद्र after the manner of an echo by dropping भद्र, as भीम for भीमसेन.
7. संहितासु स्वेकं ब्रह्म &c.—The *Samhitâ* referred to here is the पञ्चरात्रसंहिता of *Nârada*. This passage is a quotation from *S'ankarâchârya's* शारीरभाष्य.
14. विश्रवसा विग्रहो &c.—The *Nyâya* or principle of the words अवि & अविक occurs in *Patanjali's* *Mahâbhâshya* on IV. 1. 88 (*Vârt.* 2) as follows :—तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरकेन विग्रहोपरस्मादुत्पत्तिर्भविष्यत्यविरविकन्यायेन । तद्यथा—अवेर्मासमिति विग्रह्य—अविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति—आविकमिति । The inaccurate compound (अविरविक) is attacked by *Kumâ-*

rilabhata. Haradatta gives the correct form (अव्यविक). Compare comment. on गैरिक pp. 53 and 190.

15. जपादित्वात्पक्षे वत्वम्—See जपा(वा) on page 66. The जपादिगण is not given in Pânini's Ganapâtha nor in Vardhamâna's Ganaratnamahodadhi. It occurs frequently in this commentary. See pp. 51, 54, 86, &c.
16. मा अप्युच्यते सत्यभामा &c.—As भामा is *short* for सत्यभामा by the rule (पूर्वपदलोपः) given in Patanjali's Mahâbhâshya, so is माः for चन्द्रमाः.
21. पक्षिणीत्याहुः—Compare comment. on उभयेषुः p. 230.
24. तम आवरकं मोहहेतुः—Compare गुरुवरणकमेव तमः on page 222.
25. संविदं लङ्घयेच्च यः (not सः)—This line is from Yâjñavalkya-Smriti (IL 187) and quoted again on page 201.
27. गावीगोणीगोपोतलिकादिः—The reference is to the passage—एकैकस्य शब्दस्य बहवोपभ्रंशाः । तद्यथा— गौरित्यस्य गावीगोणीगोतागोपोतलिकेलेवमादयोपभ्रंशाः in Patanjali's Mahâbhâshya.
28. भट्टोपि &c.—Here Bhatta means Kumârilabhata and the verse quoted is from his श्लोकवार्तिक.
- „ पुरापि नवं (भवं) पुराणं.—There is probably a slip in writing पुरापि न नवं पुराणं of the Nirukta. See pp. 177 and 226.
- „ दामोदरकराघात &c.—This verse is attributed to Bâna in the सुभाषितसंग्रह.
29. चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थी &c.—See comment. on उद्घात (p. 186) and this very line quoted there.
30. श्रिवुश्रिवोर्वादीर्घः—The Sûtra from Chandra's grammar is incorrectly quoted here, श्रिविसिद्ध्योर्दीर्घश्च on page 183 and श्रिविसिद्ध्योर्ल्युटिवा दीर्घः on page 188. The correct Sûtra runs thus— श्रिवुसिवोर्दीर्घश्च.
- „ असंबद्धं दशदाडिमादि वाक्यं—See Pantanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45, where words are grouped incoherently thus— दश दाडिमानि षड्रूपाः कुण्डमजाजिनं पल्लपिण्डः— अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्तैश्चकृतस्य पिता प्रतिशान इति Also compare— गुणानां दर्शानामुक्तो यस्यार्थस्तदपार्थक्यम् । दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वचः ॥ in Vâmana's काव्यालंकारसूत्रवृत्ति.
- „ एष वन्ध्यासुतो याति &c.—This as well as अन्धोमणिमुपाविष्यत्तमनङ्गुलिरावयत् &c. above are probably *Subhâshitas*.
31. तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति—Compare the quotation (on page 173): अष्टविकल्पो देवस्तिर्यग्योनिश्च पञ्चधा भवति । मानुष्य एकविधः स समासाद् भौतिकः सर्गः ॥ Also compare अष्टविकल्पं दैवं तैर्यग्योनिं पञ्चधा भवति । मानुष्यं स्वेकविधं समासतोयं त्रिधा सर्गः ॥ in the सांख्यकारिका of ईश्वरकृष्ण.

33. माये भावोपि वक्तव्यः &c.—This quotation from Bharata here as well as on page 219 ought to be—मान्यो भावोपि वक्तव्यः किञ्चिद्नस्तु मारिषः ।
33. मार्षोपि यथा परिषत्पर्वत्—*Short* for मारिष is मार्ष, as पर्वत् is for परिषत् on p. 115.
34. अनुभावस्त्वभिनयः &c.—This from Bharata's Nāṭyasāstra is quoted again on page 219.
- „ तिरसोगतौ &c.—The Sūtra in Chandra's grammar is तिरसः (not तिरसोगतौ) corresponding to Pāṇini's Sūtra विभाषाकृतः ।
36. स्तम्भे विचेतनत्वं &c.—Compare स्तम्भे स्यान्निष्क्रियो जन्तुः प्रलये गतचेतनः । on page 211.
38. आशीस्तालुगता दंष्ट्रा &c.—This is repeated on page 222.
39. मधु तिष्ठति वाचि &c.—This verse is found in the Saundarānanda of Aśvaghosha. Bhartṛihari's Vairāgyasataka has— मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम्.
- „ क्षिगं भवत्यमृततुल्य &c.—This is quoted in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति also.
45. कुवलयदलनीला &c.—The line quoted in Vāmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus— कुवलयदलनीला कोकिला बालचूने ।
47. शरावत्या अवधेः पश्चिमेन &c.—The river शरावती is probably the modern रावती or राप्ती a tributary of शरयू. A town of the same name was situated on the शरावती. This river forms the geographical boundary dividing the two great schools of Grammarians, the Eastern and the Northern.
48. बावाभूमी च रोदसी—See comment. on रोदसी p. 222.
50. इन्द्राक्षयोः समाखेच—This Sūtra is not traceable in Pāṇini's nor Chandra's grammar.
51. सुप्तसमः संक्रामो &c.—See comment. on संक्राम page 186.
52. सुगन्धिर्गन्धमादनः &c.—See Kumāra-sambhava VI. 46.
54. पतनान्ताः समुच्छ्रयाः—The complete verse in the Mahābhārata (Sāntiparvan) runs thus :— क्षयान्ता निचयाः सर्वे पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तं च जीवितम् ॥
58. आह च &c.—Many unspecified quotations in the वनोपधिर्ग are traceable to Dhānvantari's Nighantu.
61. पिच्छेव पिच्छा &c.—The primary meaning of the word पिच्छा is आचाम. (See page 232). Hence the remark आचामवद्ङ्गुलिसङ्गित्वात्. For आचाम see page 148.

63. नित्यमामलके लक्ष्मीरिति—The आमलकी tree is called तिष्यफला and Kshīrasvâmin accounts for it by quoting from the verse—नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं शुक्ले च वाससि ॥
70. यदाह वृश्चिरल्पतनौ—See the verse 48 of the वृवर्ग on p. 99.
71. हरमेखलो निघण्टौ दृष्टः—हरमेखलं or हरमेखलतन्त्रम् is an old medical work. Hence हरमेखले निघण्टौ दृष्टः ought to be the correct reading here.
74. ऐरावतो नागरङ्गो &c.—Here Kshīrasvâmin points out the inaccuracy of Amarasimha by referring the reader to the line on page 60.
75. सल्लकी शल्लकी हादा &c.—Bhânui Dikshita attributes this verse and the one on p. 169 to रुद्रकोश.
77. ओषधी फलपाकान्ता जातिः—Compare ओषधिः फलपाकान्ता (p. 53), and the quotations from Dhanvantari on pp. 179 and 217.
81. कस्य चित्संमता षटीति &c.—The verse referred to here is quoted on page 77.
83. लामजकं सुवासं स्यात् &c.—This verse is from सुश्रुत according to Bhânui Dikshita.
92. वधूटी च ग्रामटिकावत्—The word स्वर्गग्रामटिका is met with in a verse in the महानाटक and explained by Kshīrasvâmin on page 147.
100. वार्त इति तु युक्तं यद् &c.—See verse 76th on page 199.
102. मांसभक्षयितामुत्र यस्य &c.—The verse in the Manusmṛiti V. 55 runs thus :—मांसं स भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्यायहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ Hence the second line of the verse in the bracket here may be—एतन्मांसस्य मांसत्वं निरुक्तं मनुब्रवीदिति नैरुक्ताः ।
104. अंसकक्षयोः सन्धि &c.—Read अंसवत्सयोः सन्धि etc. The mistake is due to the reading in the Vyākhyāsudhâ of Bhânui Dikshita.
109. गौरिवाकृतनीशारः &c.—This quotation is given in Patanjali's Mahâbhâshya on the Vârttika शृवायुवर्णनिवृत्तेषु ।
- „ अधोरुक्—May अधोरुक् be a corruption of अधरोरुक् met with in Patanjali's Mahâbhâshya on I. 2. 45 and quoted in the Notes (on page 10 before.)
113. ब्रह्म वेदा ब्रह्म तपो &c.—This line is repeated on pp. 114 and 205.
115. चन्द्रोपज्ञसंज्ञकं &c.—Read चन्द्रोपज्ञमसंज्ञकं etc. Chandra's grammar is called असंज्ञक, for he uses the word नामन् instead of the word संज्ञा in Pāṇini's grammar, e. g. नाम्निरज्याः = संज्ञायांज्याः । Also see page 236.
- „ नन्दोपक्रमाणि मानानि—Compare नन्दोपक्रम मानानि on p. 208 and नन्दोपक्रमाणि मानानि on p. 236.

117. दिवसस्याष्टमे भागे &c.—This is from the शातातपस्मृति.
118. स्त्रीत्वं च निवरा कन्येतिवत्—See Kâsikâ on Panini's Sûtra III. 3. 48 (नौवृधान्ये).
119. तत्र प्रत्ययेकतानता ध्यानं &c.—These Sûtras are given in Patanjali's Yoga-philosophy.
122. जन्याः स्निग्धा वरस्य ये—See Kshirasvâmin's comment. on जन्याः and the line quoted from Raghu (VI. 30). Mallinâtha reads the line as—यद्दीति जन्यामवदत्कुमारी which is evidently wrong according to the context. Mallinâtha and Bhattoji Dikshita take the word जन्या as meaning मातृसखी on the authority of Visvakosha which is in conflict with Amarakosha.
129. धोरितं वलितं धारा &c.—This quotation must be from an अश्वतन्त्र like S'âlihotra.
136. पश्वधोपि यदाह &c.—See verse 71 p. 132.
137. कमथिनः कुपुभ्यन्तु &c.—Compare this verse with that given hereafter in the Note on वावदूक page 171.
139. कालः संहरति प्रजाः—This is from Hârîta and the whole runs thus—कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः । कालः स्वपिति जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ It is also met with in Patanjali's Mahâbhâshya on Pânini's Sûtra III. 4. 167.
147. भिस्सटा—A diminutive from भिस्सा as वधूटिका from वधू and ग्रामटिका from ग्राम. See Note on वधूटी p. 92.
155. समासे वर्णस्य वा वलोपमाहुः—This rule may fall under Pânini's Sûtra VI. 3. 109 (पृषोदरादीनियथोपदिष्टम्).
157. गृहस्थूणवत्कीर्णे—See गृहस्थूणम् on page 237.
- „ गजनिमीलिकयैते—गजनिमीलिका or इभनिमीलिका means 'shrewdness or sagacity.' Compare the stanza—य एव पारायणिकैर्हृष्टोऽपि विवरीवृतः । पन्थास्तेनैव याताः स्मः कृत्वा गजनिमीलिकाम् ॥ in the introduction to the Kshîrataranginî.
162. व्रणोस्त्रियामीर्ममरुः &c.—See verse 54 page 100.
171. पदकारवाक्यादूकः—Here the Padakâra may probably be a grammarian, but nothing is known about him. In the Kshîrataranginî वावदूक is thus derived—यजजपदशांयङ्, वदेरपि—इष्यते । यदाह भोजः—यायजूकं ध्रुवं कालदन्दशको न खादति । लोकोक्तिजजपूकं च वावदूकं च खादति ॥
174. अवोषसलोपध्व—This Sûtra here and again on p. 209 is not traceable to Pânini's grammar, nor to Chandra's grammar.
181. प्राप्तप्रणिहिते समे—See verse 87 (p. 179).

189. स्थालीपुलाकन्यायेन—The maxim of the rice in the cooking-pot. This maxim is used when the condition of the whole class is inferred from that of a part.
191. वेगान्न घा[वा]रयेद्वात &c.—This is from चरकसंहिता.
192. शृङ्गप्राहिक्या—*Lit.* 'by seizing oxen by their horns' *i. e.* by way of specification.
196. ऊर्णयमन्तर्ध्रुवोः—This occurs twice in the Nâgânanda Act I and V.
 „ ये द्रव्यहेतोर्व्याई &c.—See comment. on अभिमर p. 220.
198. रसासृङ्मांसमेदोस्थि &c.—This quotation from Vâgbhata is repeated on page 222.
199. भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते &c.—This line is met with in Yâjnavalkya-Smṛiti II. 19.
201. प्रसादे वर्तस्व—A verse attributed to चन्द्रक in the शाङ्गधरपद्धति begins with these words.
202. रसाः स्वादुम्ललवण &c.—The six flavours are enumerated here and the passage is again quoted on p. 222.
 „ भद्रो मन्दो मृगश्चेति &c.—These are the three kinds of elephants mentioned by writers on elephants. Compare भद्रो मन्दो मृगश्चेति विज्ञेयान्निविधा गजाः in Mallinâtha's commentary on Sîsupâlavadha V. 49.
203. सप्त वातस्कन्धाः—The seven courses (स्कन्धाः) of wind one above the other in the Vâyupurâna are :—आवहः प्रवहथैव संवहथोद्गहस्थथा । विवहाह्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ॥
 „ संज्ञारूपसंवेदनासंस्कार &c.—These are the five forms of mundane consciousness (in Buddhistic philosophy). Compare- रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्चस्कन्धाः in Mallinâtha's commentary on Sîsupâlavadha II. 28.
204. शाङ्गको मन्दपालसुतः—One of the four birds, sons of the sage मन्दपाल, who were allowed by Arjuna and Krishna to escape from the Khândava forest before it was burnt down by fire.
210. सत्त्ववान्दीर्घसंपन्नः—Compare सत्त्ववाग्दीर्घसंपन्नः on page 219.
211. स्तम्भे स्थान्निष्ठियो जन्तुः &c.—This quotation is from a medical work like चरक or सुश्रुत.
 „ परार्थं बद्धकक्ष्याणां त्वादृशां &c.—The whole verse in the Nâgânanda Act IV runs thus :—जायन्ते च म्रियन्ते च मद्विधाः क्षुद्रजन्तवः । परार्थं बद्धकक्ष्याणां त्वादृशामुद्भवः कुतः ॥
212. स गुरुयः क्तिवां कृत्वा &c.—This line from a Smṛiti is also quoted on p. 211 before.

213. घृतान्मांसं तु सारकृत्—Compare क्षीरान्मांसं तु पुष्टिकृत् on p. 224.
217. पालीये चम्पकानां—A verse in the Ratnâvalî Act III begins with these words.
218. दुजोविभाषा—This Sûtra is not traceable to Pânini's grammar nor to Chandra's grammar.
- „ कालभावयोः सप्तमी—Compare Pânini's Sûtra यस्यचभावेनभावलक्षणं II. 3. 37.
219. ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणाः—This is from Bharata's Nâtyasâstra.
- „ नीविरागन्धनं नार्या &c.—This line is given in Vâmana's अलंकार-सूत्रवृत्ति as quoted from नाममाला. Hence the name of Kâtya's *Kosha* may be नाममाला. But the Nâmamâlâ quoted by Kshîra-svâmin is different from this.
221. अक्षः षोडश माषकाः—This is from Manusmriti. Compare—ते षोडशाक्षः कर्षोस्त्री on p. 154.
224. स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष—The whole verse quoted in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति runs thus—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा । वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेस्तु लतया सह वृक्ष ॥
227. आश्वपेहि मम सीधुभाजनात्—The remaining three lines in Vâmana's अलंकारसूत्रवृत्ति are—यावदग्रदशनैर्न दश्यसे । चन्द्र मद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात् ॥
228. यो वै युवाप्यधीयानः—The whole line (Manusmriti II. 156) is—यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ।
- „ साचि लोचनयुगं नमयन्ती—See Bhâravi's Kirâtârjunîya IX. 44.
229. सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्तत्काल &c.—This quotation is from Râjas-ekhara's works.
230. शनैः शनैर्व्युपरमेत्—Compare शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया in Bhagavad-gîtâ VI. 25.
231. पञ्चमूलीशतं पयः—This is repeated on p. 236.
233. विष्णोरनुचराः—Compare the verse—विष्वक्सेनोद्धवाकूराः सनकाद्याः शुकादयः । महाविष्णुप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥ enumerating the five attendants on Vishnu.
- „ रुद्रानुचराः—Compare the verse—बाणरावणचण्डीशनन्दीभृङ्गरिटादयः । सदा-शिवप्रसादं च सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ enumerating the five attendants on Sîva.
236. पाणिन्युपज्ञमकालकं &c.—Pânini's grammar is called अकालक, because he does not employ terms indicative of time, such as अद्यतन, &c .

I.

Index of additional words given by Kshīrasvāmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अंशु	220	219	अङ्घ्रिप	53	3	अधीतिन्	114	10
अंशुमालिन्	} 19	32	अचित	182	113	अधीर	216	194
अंशुसत्तम			अजकव	8	35	अनडुही	} 150	67
अकल्मष	182	111	अजननि	188	39	अनड्वाही		
अकाल	57	29		232	4	अनन्त	6	24
अक्षपटलिक	123	5	अजर्य	124	12	अनन्ता	73	112
अक्षिगत	182	113	अजातशत्रु	122	2	अनाकुल	31	3
अक्षीव (4)	58	31	अजिगीषुता	188	43	अनाहत	181	107
अगच्छ	53	5	अञ्चल	110	120	अनियन्त्रण	178	84
अगदंकार	100	57	अञ्जनावती	15	5	अनीक	134	79
अगूढगन्ध	146	40	अञ्जलिका	86	13		138	106
अग्निमणि	155	93	अञ्जलिकारिका	162	29	अनुतर्ष	221	227
अग्निमित्र	122	2	अटाव्या	} 118	35	अनुतर्षण	165	43
अग्निमुखी (2)	74	119	अटथा			अनुताप	188	43
अग्रज	193	32	अट्टलक	50	12	अनुत्तर	171	37
अग्रणी	167	11	अणव्य	141	7	अनुनय	188	43
	174	58	अतिक्रम	118	37	अनुपदिन्	182	111
अग्रिम	98	43		188	43	अनुपमा	15	5
	178	81	अतिचण्डिका	9	41	अनुपल	210	151
अग्रीय	} 98	43	अतिच्छत्तक	83	167	अनुरहसम्	126	24
अग्र्य			अतिमर्याद	14	67	अनुवत्सर	23	20
अङ्क	217	198	अतिवाहिक	39	2	अनुवाक	234	17
अङ्कपाली	188	43	अतिसंधान	162	25	अनुशोचन	29	16
	217	198	अतोसारकिन्	101	59	अनेडमूक	171	38
अङ्किन्	} 31	5	अत्याधान	188	43		191	18
अङ्कव			अत्युक्त	237	30	अन्त	153	84
अङ्कोट	} 57	29	अत्युग्र	146	40		178	81
अङ्काल			अद्रिकाक	87	22	अन्तरा	227	3
अङ्ग	28	4	अद्रिराज	52	3	अन्तर्गडु	182	113
अङ्गना	15	5	अद्वयमार्गिन्	120	42	अन्तर्गलशुण्डिका	106	91
अङ्गमर्द	159	10	अधर	106	90	अन्तावसायिन्	161	20
अङ्गाधिप	122	2	अधरेयुः	230	21	अन्तिम	178	81
अङ्गारधानिका	} 144	29	अधस्तात्	230	23	अन्ती	144	29
अङ्गारधानी			अधिपाङ्ग	131	64	अन्त्यज	161	21

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA		
अन्ध	40	4	अमला	63	58	अवग्रह	128	39	
अन्धतामिस्र	89	2	अमा	230	20	अवग्रहणी	50	13	
अन्यत्र	227	3	अमुष्यपुत्र	113	3	अवग्रह	188	39	
अन्यतरेयुः	230	21	अमृणाल	(2)	83	165	अवच्छुरित	36	35
अन्येयुः			अमृतनिर्गम	17	15	अवदत्त	83	165	
अन्वित	182	113	अमृष्य	182	113	अवधान	25	2	
अन्वीत			अम्बरमणि	19	31	अवनद्ध	31	4	
अन्वीक्षण	186	30	अम्बरा	(3)	78	141	अवन्ती	49	2
अन्वेषण			अम्बल	26	9	अवपात	200	85	
अन्वेष्टृ	182	111	अम् उ			अवरोध	50	12	
अपरेयुः	230	21	अम्बलवेतस	145	30	अवलम्बन	178	83	
अपवरक	50	8	अम्भोज	5	41	अवलम्बित			
अपविद्ध	172	40	अम्भोजिनी	45	39	अवलेप	34	22	
अपशब्द	160	16	अधि	228	7	अत्रसन्निधिका	110	120	
असर्प	124	13	अयुत	153	84	अवसन्नता	188	43	
अलोपान	51	17	अद्योप्या	49	2	अवर्प	124	13	
अप(व)स्रवन्ती	151	69	अरम्	13	6	अवसित	143	23	
अपाची	15	3	अरघट्ट	234	18	अवाहित	36	34	
आपाश्रय	50	9	अरणि	65	66	अवहेल	34	23	
अपुनर्भव	26	7	अरणिक			अवहेला			
स्वप्रतिरथ	122	2	अरत्नि	104	80	अवाक्कर्ण	99	48	
आब्जनी	45	39	अररि	51	17	अवाचीन	171	33	
आब्जिनीपति	19	32	अरे	230	20	अवार	238	35	
अब्जिजा	7	27	अर्कजो	11	51	अवारपार	40	2	
अब्जिशायिन्	6	22	अर्जुन	122	2	अवि	94	21	
अभिख्या	29	11		155	95	अविदूष	152	77	
अभिचर	133	72	अर्त्ति	135	85	अविमरीस			
अभिज्ञान	17	17	अर्थ	26	8	अविसोढ	178	83	
अभिभव	34	23	अर्बुद	153	84	अविलम्बन			
अभिभूत	139	113		233	19	अविलम्बित	94	21	
अभिमर	196	53		237	33	अवी			
	220	215	अर्मे	230	34	अव्यक्त	24	29	
अभिमुख	171	33	अर्हत्	5	15	अव्यथा	(3)	79	149
अभियोग	30	17	अलंकार	36	32	अव्यय	238	34	
अभिषव	114	10	अलि	89	30	अश्रप	13	59	
अभिपुत	146	39	अलिगर्द	38	5	अश्रौपद	30	19	
अभ्यञ्जन	149	50	अलिजर	144	31	अश्ववार	131	61	
अभ्यामित्र	133	76	अलिन्	86	14	अष्टदण्ड	48	18	
अभ्यवहार	149	56		89	30	अष्टमूर्ति	8	34	
अभ्युत्थान	118	34	अलीक	106	92	असंमत	182	111	
अभ्येष	147	47	अल्लुक	145	38	असंबद्ध	30	20	
अभ्रपिशाच	19	27	अवक्रय	152	79	असह्य	124	11	
अभ्रमु	15	5		153	81	असिक्नी	151	70	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
असित	18	27	आन्वयिक	120	42	आस्फोटा	65	70
असूर्क्षण	} 34	23	आपमित्यक	141	4	(2) 72	104	
असूक्षण			आप्त	200	85	आस्य	105	89
असृज्	110	124	आप्रच्छन्न	184	7	आहार्य	33	16
असेचनक	174	53	आलव	188	43	आहिताग्नि	114	11
अस्त्रि	136	94	आभोगिक	32	5	इक्षुगन्धा (3)	71	99
असु	106	93	आम	99	51	(3) 73	110	
अहंता	34	22	आमलक	} 237	33	इतरेद्युः	230	21
अहिजित्	200	85	आमलकी			इत्वर	150	62
अहिबुध्न	8	34	आमुध्यावण	113	3	इदानीम्	230	24
अहिहन्	10	44	आम्नाय	212	162	इदावत्सर	} 23	20
अहीक	120	50	आयःशूलिक	182	111	इद्वत्सर		
आकारण	29	8	आर	18	26	इन	19	32
आकृत	188	43		155	97	इन्दरा	7	27
आक्रोश	30	17	आर्या	9	37	इन्दिन्दिर	89	30
आक्षदर्शक	123	5	आर्हत	113	9	इन्द्रकोश	50	9
आक्ष टलिक	167	7	आलस्य	288	43	इन्द्रगोपक	88	29
आक्षपाद	113	6	आलिङ्गिन्	} 32	5	इन्द्रजाल	159	11
आक्षेप	30	17	आलिङ्ग्य			इन्द्रजित्	122	2
आखात	43	27	आलिन्	86	14	इन्द्रदु (3)	61	45
आखुरथ	9	38	आलीन	157	106	इन्द्रनील	155	93
आघाट	51	20	आवसथ	49	6	इन्द्रलुप्तक	99	48
आचित	182	113	आवाप	41	11		100	56
आच्छिन्न	182	113	आवेष्टक	49	3	इरंमद	16	10
आजगव	8	35	आशय	188	43	इलावृत्त	47	6
आज्ञेय	122	2	आशय	212	162	इल्वला	18	24
आट	87	17	आशयाश	12	54	इषीका	82	162
आढकी	142	15	आशावधू	77	134	इर्या	118	35
	232	7	आशु	220	219	इर्यापथ	118	35
आणवीन	141	7		227	2		121	53
आणी	130	57	आश्रय	212	162	इर्नाह	81	156
आतापिन्	} 87	22	आश्रयाश	12	54	इर्घ्या	35	24
आतायिन्			आस	134	84	इर्घ्यालु	182	111
आतिथ्य	118	33	आस	14	66	इहावृत्त	85	7
आत्तगन्ध	} 171	40	आसक	125	19	इली	136	92
आत्तगर्व			आसन	233	9	इश्वरी	9	36
आमदर्श	112	140	आसन्दी	137	97	इषिका	163	33
आत्रय	17	15	आसार	188	43	उ	230	19
आदण्ड	62	52		216	194	उं	230	18
आदिकवि	118	36	आसीन	182	111	उक्त	237	30
आदिम	178	81	आसेचनक	174	53	उक्थ	237	30
आदिष्टिन्	114	7	आस्फोट	67	81	उक्षतर	149	61
आन्दोलित	179	7				उपधन्वन्	10	44

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उचित	126	26	उधुर	176	70	उमा	141	7
उच्चण्ड	178	83	उधृत	182	113		143	20
उच्चप	108	109	उध्मान	144	29	उम्य	141	7
	110	120	उद्धट	166	3	उरसिज	104	77
उच्छादन	110	121	उद्यम	35	29	उर्वारक	81	156
उच्छृङ्खल	178	84	उद्यमवत्	166	3	उल्का	232	8
उज्जयिनी	49	2	उद्योग	35	29	उल्घ	97	38
उज्ज्वल	33	17		237	33	उल्लसन	37	39
उडुप	41	11	उद्विक्त	178	82	उषणा	71	97
उत्कट	178	82	उद्वृण	144	25	उषा	228	6
उत्कालिका	191	18	उद्वह	96	28	उष्णल	161	19
उत्कोच	126	29	उद्वा(द्वा)न	144	29	उष्टिका	191	18
उत्तंस	112	136	उद्वाहन	162	28	ऊर्ध्वदम	} 182	111
उत्तरासङ्ग	50	13	उन्दुर	86	12	ऊर्ध्वस्थ		
उत्ताड	178	83	उन्नाति	54	10	ऊर्ध्वलोक	3	6
उपुङ्ग	176	70	उन्मद	169	23	ऊ(धौ)र्ध्वस्रोतसिक		
उत्तेजित	129	49	उन्मान	153	85		120	50
उत्तेरित	29	149	उन्मुख	182	111	ऊषण	145	36
उत्पश्य	182	11	उन्मूलित	182	113	कृक्षगन्धा	78	137
उत्पादित	182	113	} उपकालिका	} 145	37	कृचीक(प)	} 144	32
उत्सर्ग	117	30				कृजीष		
उत्सादन	58	33				कृन	200	85
उत्सारक	123	6	उपक्रम	115	13	कृद	143	23
उत्साहशक्ति	125	19	उपचित्रा (2)	69	88	कृश्य	} 86	10
उदग्भूम	46	4	उपज्ञा	114	13	कृध्य		
उदधित	182	113		236	28	कृध्यगन्धा (3)	73	111
उदर्चिस्	12	56	उपदंश	164	40	एककुण्डल	6	24
उदरिल	98	44	उपदा	126	29		218	207
उदरंभरि	169	21	उपधा	125	22	एकतान	31	3
उदलावणिक	147	45	उपनाह	32	7	एकदृष्टि	87	21
उदात्त	166	3	उपप्लुत	169	24	एकपदे	230	23
उदार	} 166	3	उपप्रदान	126	29	एकभुति	28	4
उदाराभिलाष		3	उपबाहु	104	80	एकप्र	178	80
उदास्थित	200	85	उपभुक्ति	185	50	एकायन	120	50
उदीर्ण	166	3	उपरम	189	38	एडमूक	171	38
उदुम्बर	50	13	अपलम्भा	25	1	एण	86	10
उदूखल	143	25	उपविष्ट	182	111	एवार	81	156
उद्रताम्बर	155	97	उपसेचन	147	44	एलावालुक	75	121
उद्घातन	162	28	उपाप्र	175	6	एषिका	163	33
उद्गीथ	235	19	उपाय	125	21	एकप्र	178	20
उद्दाम	178	84	उपालिन्दक	50	12	ऐण	85	8
उद्धत	178	82	उपावर्तन	47	8	ऐडविड	} 14	69
उद्धर्षण	37	39	उपोद्धात	186	26	ऐलविल		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ओघ	32	9	कपिञ्जल	90	36	कलान्तर	140	4
	40	6	कपिध्वज	122	2		141	5
ओष्ठ	106	90	कपिला	15	5		152	80
औदुम्बर	155	97		150	67	कलाप	108	108
औपयिक	126	25	कपिलोद्	155	97	कल्मष	174	55
औपवस्त	118	38	कपिशिर्ष	221	227	कल्प	20	2
औपवन्न			कपीतन (3)	57	27		30	18
औपवाह्य	128	37	कफेलु	38	9		164	40
औमीन	141	7	कबरी	146	40		211	160
औल्लव्य	113	6	कमला	216	195	कल्पपाल	159	10
कम्	40	4	करक	212	165	कल्या	211	160
कवखट	177	76	करडुक	102	69	कल्याण	155	95
वक्षा	188	43	करज (2)	62	48	कल्लर	146	42
वक्षापटी	120	50	करटा	31	4	कवक	77	136
वक्ष्य	104	79		32	8	कवरी	146	40
वच्छ	47	19	करण्ड	235	18	कवितु	113	5
वच्छप	14	71	करपाल	135	90	कविय	238	35
कज्जलध्वज	112	138	करपालिका	136	92	कशारुका	103	69
कञ्चक	109	118	करभ	208	137	कांस्य	155	97
कञ्चुकिन्	38	8	करवीर	138	120	काक	91	44
कञ्चुलिका	109	118	करवाल	135	90	काकजड्घा	74	119
कट	51	20	करवालिका	136	92	काकतुण्ड	111	126
कटक	191	18	कराम्बल	65	68	काकिणी	233	9
कटप्र	15	14	कर्क	129	47	काकिनी		
कटभरा (2)	68	86	कर्कट	19	28	काकुत्स्थ	122	2
कटाह	235	21	कर्कटशृङ्गी	75	120	काकोडी	79	144
कटीर	103	74	कर्ण	41	12	काचमाची	80	152
कटुतिक्त	158	111		122	2	काच[व]र	99	49
कटुर	174	54	कर्णमोटी	9	41	काचस्थाली	63	55
कणप	235	20	कर्णिका	45	43	काचित	179	90
कणिका	232	8	कर्णिन्	57	24	काञ्चिक	146	39
कण्टक	191	18	कर्पर	216	194	काञ्जिक		
	237	32	कर्पराल	57	29	काणी	233	9
कण्डोलवीणा	163	32	कर्पास	238	35	काण्डपट	110	120
कण्डोलवीणा			कर्परी	146	40	कादम्ब	207	134
कण्ठीरव	84	1	कर्मसाक्षेन्	19	32	काद्रवेय	37	4
कण्डरा	102	66	कर्प	63	59	कान्दुक	144	28
कदन	138	117	कर्पणी	112	139	का.यकुब्ज	49	2
कदर्क	110	120	कलंवक	99	48	कापथ	48	16
कन्या	232	9	कलकण्ठ	87	20	कापालिन्	120	42
कन्द	238	35	कलधौत	155	95	कापिल	113	6
कन्यका	19	28			96	कापिशायन	164	40
कन्यकुब्जा	49	2	कलशि	151	74	कापेय	84	3

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
कामदान	} 183	3	किञ्चुलक	43	22	कुर्दन	36	33
काम्यदान			किञ्जल्क	191	18	कुल	218	207
कामक्षय	49	2	किण	235	18	कुलक	(2) 60	39
कामाङ्कुश	105	83	किण्व	23	23	कुलत्थ	142	15
काग्वी	73	112	किनरी	163	32	कुलिक	158	5
	80	153	किरीटिन्	122	2	कुलिशतट	72	106
	145	37	किलकिचित	36	32	कुल्माष	142	18
	146	40	किलाटिका	146	44		146	39
कारित	179	90	किलिम	62	54		235	21
कारोत्तम	} 165	43	किष्किन्धाधिप	122	2	कुल्माषाभिषुत	146	39
कारोत्तर			कीकट	173	49	कुल्था	105	89
कार्तवीर्य	122	2	कीचकाराति	122	2		212	162
कार्षक	141	6	कीटमणि	} 88	29	कुवल	(2) 59	37
कार्षी[ष्टी]रस	74	114	कीटमाणिक्य				239	42
काल	18	27	कीनाश	13	60	कुशाग्रीय	171	38
कालकण्ठ	87	22		173	48	कुशी	220	216
कालकण्ठक	} 87	22	कुचिका	} 146	44	कुष्ठ	237	34
कालकण्ठक			कुचीका			कुसीद	140	2
कालखज	} 102	66	कुज	53	5		140	4
कालखण्ड			कुटक	151	74	कुसुल	143	21
कालज्ञ	87	18	कुटन्नटा	77	132	कुसृति	159	11
कालधर्म	138	117	कुटहारिणी	94	16	कुहन	121	53
कालमेषी (3)	70	96	कुट्टिम	50	8		182	111
कालस्कन्ध (3)	65	68		237	34	कुहनिका	121	53
कालिङ्ग	} 65	67	कुडङ्गक	234	17	कुहक	} 159	11
कालिङ्गी			कुणाल	144	26	कुहिका		
काल्य	20	2	कुणि	76	128	कूट	149	61
	30	18		99	48	कूर्मी	43	24
काल्य	} 77	135	कुण्डो	144	31	कूलेकपा	44	30
काल्यक			कुतप	207	132	कृच्छ्र	118	37
काश	82	162	कुदाल	142	12	कृतकर्मन्	} 166	4
	82	163	कुन्ती	122	2	कृताधि		
काशी	49	2	कुन्द	14	71	कृतकृत्य	113	6
काश्यप	19	33		235	19		166	4
काषाय	212	162	कुपाणि	99	48	कृपाट	194	40
कासमर्द	235	19	कुमोदक	7	28	कृमि	86	14
किंशार	233	13	कुम्भ	19	28	कृमिकल	56	22
किकि	} 87	16	कुम्भिन	127	36	कृशर	} 149	50
कि			कुम्भी	63	55	कृसर		
किकिन्	} 108	110	कुम्भीनस	144	31	कृषिक	142	13
किङ्कणी			कुरण्डक	38	8	कृष्णभूम	46	4
किङ्किणी	} 66	74	कुरल	66	74	कृष्णमुख	84	3
किङ्केत				106	96			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कृष्णा	122	2	कीडा	188	43	खद्योत	19	32
	150	67	कूर	152	77	सनक	86	12
कलसक	153	81	कूतिकिका (2)	70	95	खर्व	14	71
केतु	19	27	क्रोम	102	65		153	84
	65	66	कङ्गु	143	20	खर्वट	237	33
केदर	235	20	क्षत्र	122	1	खल	} 142	15
केरव	45	37	क्षपणर्षि	120	50	खलवा(धा)नक		
कवर्त	42	15	क्षमा	35	24	खलति	99	48
कवलिन	5	15	क्षार	12	56	खलभजित	147	47
केशध्न	100	56	क्षारण	} 29	15	खंलीकार	185	15
केशपर्णी	} 69	89	क्षारणा				186	27
केशवल्ली			क्षारपत्र	82	158	खलु	228	5
केशवावास	56	21	क्षिपणी	} 41	13	खलेवाली	142	15
कैकसेय	13	60	क्षिपा			खानि	52	7
कोकिल	59	57	क्षीरकाकोली	} 71	100	खेटक	51	19
कोटीर	107	102	क्षीरा				191	18
कोट	49	1	क्षीरशुक्ला (3)	73	111	खेद	188	43
	234	18	क्षुण्ण	182	111	खेला	36	33
कोण	136	94	क्षुद्रनासिक	99	46	गगनमाणिक्य	19	31
कोपन	170	32	क्षुद्रा	95	27	गजनिमीलिका	157	107
कोलिक	59	37	क्षुब्ध	151	74	गजमल्ल	10	46
कोश	90	38	क्षुर	235	20	गजामुरारि	8	34
	125	18	क्षुरप्र	235	20	गज्जा	48	1
	154	91	क्षुरिका	136	93		50	8
	220	219	क्षुल्लक	43	23		52	7
कोशकार	83	164	क्षम	237	34	गड	103	69
कोष	125	18	क्षमंकर	166	2		235	18
	154	91	क्षौम	50	12	गणनायिका	9	37
कोष्टक	143	21	क्षौर	120	50	गणिका	191	18
कोष्टागार	143	21	क्ष्वेडित	27	34	गण्ड	195	44
कोहनक	76	129	क्ष्वेला	138	108	गण्डूष	221	227
कौपीन	120	50	खचित	182	113		233	10
	206	129	खजक	151	74	गण्डूषा	233	10
कौपोदकी	7	28		191	18	गति	200	85
कौल	120	42	खट	234	17	गदाम्रज	6	22
कौशलिक	126	29	खट्टर	99	46	गद्य	237	31
कौशिक	118	36	खडाक्कि	50	14	गन्ध	203	104
कौसीय	188	43	खण्ड	146	43	गन्धक	156	102
क्वोपन	147	44		195	44	गन्धज्ञा	86	12
क्रमोल्लङ्घन	118	37	खण्डल	17	16	गन्धफली (2)	63	56
किमि	86	14	खण्डशर्करा	146	43		(2)	64
क्रिया	188	43	खण्डश्वेता	142	16	गन्धमांसी	77	134
	212	162	खण्डिक					

PAGE	STANZA	PAGE	STANZA	PAGE	STANZA
गन्धमन्दन	47 6	गुलुच्छ	55 16	ग्रहकलोल	19 27
	52 3	गुलमक	127 34	ग्रामाटिका	92 9
गन्धर्व	207 132	गुहाशय	86 12		147 49
गन्धाली	81 155	गुध्रसी	233 10	ग्रामणी	167 11
	88 28	गुष्टि	151 70		174 58
गर	38 9	गृहगोलिका	86 13	ग्रामधान	51 19
गर्जा	16 9	गृहमणि	112 138	ग्रामीण	} 182 113
गर्ता	37 2	गृहमेधिन्	} 113 3	ग्रामेयक	
गर्ताट	86 12	गृहाश्रमिन्		ग्राम्य	
गर्ध	188 43	गृहीतीदिक	138 113	ग्राह	42 20
गर्भन्	200 85	गृहेनर्दिन्	182 111	ग्रीविन्	151 75
गर्भजापिन्	171 36	गृह्य	182 111	घटा	194 40
गल्ल	106 90	गृहेश्वर	182 111	घट्ट	126 28
गत्वर्क	165 43	गैरिक	155 95	घण्टिका	106 91
गवेषण	187 30	गो	63 56	घन	32 9
गाङ्गेय	38 40	गोर्कण	38 7		155 98
गाढ	175 66	गोणी	27 2		175 61
गाण्डीविन्	122 2		154 88	घरमोली	86 13
गात्रसंकोचिन्	86 13	गोत्रा	214 181	घुघुरक	108 110
गाधेय	118 36	गोदावरी	44 35	घुण	235 18
गान्धारपट्टक	} 157 105	गोनास	38 4	घुसृण	110 124
गान्धारपिट्ट		गोप	156 104	घूक	86 15
गाली	29 15	गोपुच्छ	108 105	घृतयोनि	149 52
गावी	27 2	गोपोतलिका	27 2	घृताची	11 52
गिन्दुक	112 138	गोमतलिका	150 67	घृष्टि	194 40
गिरि	216 194	गोमुख	32 8	घोष	155 97
गिरिक	112 138		191 18		221 227
गुच्छ	143 21	गोयुग	152 77	घोषवती	31 3
गुण	125 19	गोराटी	88 26	चकित	170 26
गुणनिका	37 39	गोल	235 20	चक्र	214 183
गुगशालिनी	} 110 120	गोलाङ्गूल	84 3	चक्रमण्डलिन्	38 5
गुणलयनो		गोलिह	60 40	चक्रयान	130 52
गुणोत्कर्ष	188 43	गोलीड	60 40	चक्रवाल	152 77
गुण्डित	179 89	गोष्ठ्य	182 111	चक्रव्यूह	134 80
गुत्पक	55 16	गोस	156 104	चक्राङ्क	88 24
गुदज	} 100 54	गोसर्ग	20 3	चक्राख्या	88 29
गुदकीलक		गौड	234 18	चक्रिका	214 183
गुन्दा	(3) 63 56	गौरव	118 34	चक्षुष्य	182 111
गुम्फ	188 43	ग्रन्थ	201 88	चक्ष	62 52
	207 132	ग्रन्थन	188 43	चक्षरीक	89 30
गुर्वी	95 22	ग्रह	116 24	चक्षल	172 46
गुलिका	112 138			चञ्चु	62 52
				चट्ट	30 17

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
चेदुला	16	10	चलनक	109	119	चूर्णक	106	69
चण्ड	233	11	चपक	145	32	चूर्णि	} 233	9
चण्डा	150	67	चाउकेर	86	16	चूर्णा		188 43
चण्डाल	158	4	चादु	} 30	17	चैय		49 7
चण्डिल	159	10	चादुक			चैप्रसख		7 26
चरवर	48	17	चन्द्रभागा	} 44	34	चैल	109	115
	115	18	चान्द्रभागी			चोच	84	169
चतुर्दण्डिका	163	30	चान्द्रमसायानि	18	24		237	30
चन्दना	73	112	चान्द्रायण	118	37	चोदनी	70	92
चन्दनाचल	52	3	चापल	172	46	चोय	30	17
चन्द्र	155	95	चामुण्डा	9	41	चोरित	182	113
चन्द्रक	110	120	चाम्पक	64	64	छग	} 152	76
चन्द्रकिन्	89	31	चार्मण	188	43	छगल		36 33
चन्द्रशाला	50	8	चार्वाक	113	6	छन्नन्	36	33
चन्द्रोदय	212	162	चिकस	238	35	छन्द	222	233
चपला	93	10	चिखल	41	9	छर्दि	} 100	55
चपेडा	105	84	चित्रक	} 214	178	छर्दी		36 33
चमस	238	35	चित्रा			छल	138	110
चमसी	233	10	चित्रकाय	84	1	छायापुत्र	18	27
चरक	237	33	चित्रकला	81	157	छेक	169	24
चरणप	53	5	चित्रवल्ली	42	18	छेद	17	16
चरण्टी	92	9	चित्ति	} 35	29	जगच्छुस्	19	32
चरित	} 35	26	चिन्ति			जगन्मातृ	9	37
चरित्र			चित्रा	(2) 81	157	जङ्गपूक	171	36
चरिमाट	234	15	चिद्रूप	166	3	जटायु	} 122	2
चरीन्द्र	38	5	चिपिटचोण	98	45	जटायुष		96 29
चरु	216	194	चिरजीविन्	87	21	जनित्री	81	154
चर्चन	25	2	चिरम्	} 227	1	जनी	92	9
चर्चर	106	96	चिरात्				206	129
चर्चरी	233	10	चिरेण	} 92	9	जन्य	122	58
चर्चिका	9	41	चिरिणी			जमन	} 149	56
चर्चिक्य	110	122	चिहुर	106	95	जवन		56 19
चर्मकपा	} 79	144	चीनपिष्ट	157	105	जम्बू	67	80
चर्मकसा			चीर	109	115	जम्भीर	65	66
चर्मचटका	88	27	चोर	237	31	जय	233	11
चर्मप्रसेवक	163	33	चीवर	237	31	जर्तिल	143	19
चर्ममुण्डा	9	41	चुक्र	235	20	जलकाक	89	35
चर्मसीवनी	163	35	चुक्रक	} 78	141	जलरज	87	17
चर्चर	106	96	चुक्रिका				87	22
चर्चण	164	40	चुन्दी	94	19			
चर्चणी	93	10	चुलक	86	14			
चल	172	46	चूर्ण	137	100			
चालचल	172	46						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
जलशक्ती	45	38	डिण्डीर	156	105	तार	155	96
जलहास्तिन्	42	20	डुडुभ	38	5	तारापथ	15	2
जलका	43	22	डोम्ब	161	20	तालपत्रा (2)	75	119
जाङ्गल	102	63	ढौकन	126	29	तिन्दुकी	232	8
जात	200	85	तटस्थ	124	10	तिमिगिलगिल	42	20
जातीघस्य	111	132	तडाक	43	28	तिरीट	237	30
जातुष	162	20	तण्डक	337	33	तिलोत्तमा	11	51
जाल्य	212	162	तत्कालधी	169	25	तीक्ष्ण	196	53
जानुलम्बिन्	178	83	तस्व	32	9		220	215
जालकार	86	13	तन्तु	96	28	तीक्ष्णधी	171	38
जालिक	86	13	तन्तुनाग	43	21	तीर्थ	114	11
	191	18	तन्तुवाय	86	13	तीर्थकृत्	5	15
जाहक	86	13		159	6	तुक्खार	129	46
जिघांशु	124	11	तन्त्रक	109	112	तुण्ड	90	37
जितकाशिन्	138	112	तन्त्रवाय	86	13	तुण्डिकेरी (2)	74	116
जिताहव				149	6	(2)	78	139
जिन	5	15	तन्दू	145	34	तुण्डिन्	9	41
जिष्णु	122	2	तन्द्रा	37	37	तुण्डिभ	101	61
जीव	120	42		214	16	तुण्डिल		
जीवक			तप	222	233	तन्तुभ	142	17
जीवचोका	94	16	तपस्या	118	35	तुन्दि	104	77
जीवसू			तमा	21	4	तुन्दिक	98	44
जीवनीय	40	5	तमाल	237	33	तुन्दिभ		
जीवन्ती (3)	68	82	तरक्ष	84	1	तुन्दिभ	101	61
जीवा	135	86	तरल	172	46	तुन्दिल		
	140	121	तरलित	179	87	तुभ	152	76
जीवितेश	220	219	तरवालिका	136	92	तुमुल	218	207
जूट	107	97	तरसा	227	2	तुम्बुरु	11	52
जैमिनीय	113	6	तरिमन्	234	15	तुरायण	183	2
ज्ञ	18	27	तर्क	188	43	तुरीय	182	113
	193	33	तर्क (कै)क	173	49	तुर्य		
ज्येष्ठाश्रमिन्	113	3	तर्क	145	34	तुला	19	28
ज्योतिर्मालिन्	88	29	तर्षण	148	55		188	43
ज्योत्स्ना	21	5	तर्षित	169	22	तुवरी	143	20
ज्वाला	12	57	तल्लजक	24	27	तूणी	70	95
झगिति	227	2	ताड	65	69	तूलि	163	33
झटिति			ताडी	76	127		218	207
झंझामरुन्	13	63	ताण्डव	238	34	तूलिका	112	137
झल्लरी	233	10	तान्त्रिक	120	42	तूणीकाम्	228	10
टङ्क	191	18	तापि(यि)न्	5	14	तृणशन्य	65	70
	237	33	तामिष	39	2	तृणशल्य		
टीका	232	7	ताम्रकर्णी	15	5	तृषित	169	22
टुण्डुक	63	57	ताम्राक्ष	87	20	तजन (2)	82	161

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तेजनी	(2) 68	84	दद्वेण	101	59	दुधर्मन्	99	49
तेजस्	125	20	ददुरोगिन्			दुष्पत्	76	129
तेन	228	3	दर्प	34	22	दुःपुत्र	173	49
तैल	149	50	दर्वि	38	9	दुःस्थ	102	67
तैलाटा	88	28	दर्वा	207	134	दूषीका	156	102
तैलाव्या	88	27	दर्शक	123	6	ह्वप्रसादा	235	19
तोक्क	192	23	दल	17	16	हति	52	6
तोटक	237	30		218	207	देवखात	11	52
तोत्र	142	12	दवधु	188	43	देवगायन	44	35
त्याग	188	43	दशास्य	122	2	देविका	191	18
त्रयीतनु	19	32	दशेन्धन	112	138	देशिक	173	48
त्रस्त	170	26	दाक्षायणी	9	37	देवपर	125	17
त्रापुष	162	29	दाक्षिण्य	166	5	दे[दे]शिक	221	227
त्रिकभेदिन्	120	50	दाडिम	238	42	दोष	193	33
त्रिकालविद्	5	15	दाढिका	107	99	दोषज्ञ	221	227
त्रिष्टिप	3	6	दाधिक	147	45	दोषा	130	55
त्रिपुटा	(2) 76	125	दान्ति	183	3	दौकूल	95	24
त्रिपुटी	73	108	दाय	126	29	दौर्भागिनेय	123	6
त्रिवर्ग	122	58	दायाद	95	27	दौवारिक	48	1
	125	20	दारक	95	27	द्यावापृथिव्यौ	230	21
व्यसा	73	108		191	18	द्यावाभूमी	206	129
त्वक्क्षीर	157	109	दारिका	95	28	द्युः	3	8
त्वरक	143	20	दालिम	64	65	द्युम्न	51	19
त्सर	233	13	दाशरथि	122	2	द्युसद्	149	51
दक	40	5	दाशार्ह	16	22	द्रग	233	9
दक्ष	221	227	दासरक	151	75	द्रप्स	86	14
दक्षिणागम	120	42	दिगम्बर	120	50	द्रुणी	87	22
दक्षिण्य	166	5	दिण्डीर	156	105	द्रोण	122	2
दग्धकाक	87	22	दिनमणि	19	32		123	6
दण्डकटक			दिवस्पृथिव्यौ	48	1	द्रौपदी	49	2
दण्डकरोटक	151	74	दिवि	87	16	द्वाःस्थित	82	21
दण्डिन्	123	6	दिष्टि	105	84	द्वाःस्थितदर्शक	99	49
दत्ति	128	38	दीर्घजङ्घ	88	23	द्वाःस्थोपस्थित-	155	97
दन्तक	52	7		151	75	दर्शक	141	9
दन्तशठ	(2) 56	21	दीर्घदण्डक	62	52	द्वारका	35	25
दर	14	67	दीर्घनिद्रा	138	118	द्वारवती	125	11
	215	185	दीर्घायुस्	79	143	द्विक		
दरद्	161	21	दुःसंज्ञा	43	25	द्विनम		
	233	9	दुन्दुक	63	57	द्विलोहक		
दरित	170	26	दुरभिध्यान			द्विसील		
दश	215	185	दुःषणा	30	17	द्विहल्य		
ददुर	31	4	दुर्ग	49	1	द्वेष		
			दुर्गसंचर	186	25	द्वेषिन्		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
द्वेष्य	182	113	नतोन्नत	182	113	निचोल	64	61
द्वैगुणिक	141	5	ननुच	229	15	नितम्ब	207	134
द्वैध	125	19	नन्दक	76	128	निदाघ	192	28
द्वैपायन	118	36	नन्दन	96	28	निदान	206	129
धट	234	17	नन्दिकेश्वर	9	41	निबन्धन	32	7
धत्तुर	67	78	नन्दिन्	9	41	निभ	36	33
धन	149	58		233	11	निभृत	182	113
धनंजय	122	2	नन्दीवर्त	}	42	नियम	120	49
धनाया	188	43	नन्यावर्त		20	नियमन	57	26
धनिन्	206	129	नन्यावर्त	50	10	नियाम	41	12
धन्विन्	19	28	नपुंसक	97	39	नियुत	153	84
धर्तूर	}	67	नपृ	200	85	नियोग्य	123	4
धस्तुर		78	नराधिप	122	1	निरङ्कुश	168	15
धर्मपुत्र	122	2	नल	82	163	निरर्थक	182	113
धर्माधिकरणिक	123	5	नस्तित	}	150	निर्गुडी	65	69
धाटी	138	111	नस्योत		63	निर्धन्व	120	42
धातकी	232	7	नाग	37	4	निर्झरिणी	44	33
धानाचूर्ण	147	47		157	105	निर्धार्य	168	13
धान्यक	145	38	नादेयी	(3)	58	निर्मर्याद	169	23
धामनिधि	19	32		(3)	65	निर्धन्वण	168	15
धामागव	(2)	69	नानाविध	180	94	निर्याम	41	12
धारा	216	194	नान्दीपट्ट	43	27	निर्यास	233	13
धार्मपत्तन	145	36	नाभि	233	9	निर्वर्थ	168	13
धिपाङ्ग	131	64		235	20	निर्वृति	37	39
धिष्ण्य	212	162	नायक	191	18	निर्व्यूढ	183	3
धूमकेतु	21	10	नाला	45	42	निर्वेशन	185	20
धूममहिषी	}	17	नालि	100	54	निर्वेद	188	43
धूमिका		19	नालीक	45	41	निर्व्लयनी	38	9
धूम्र	87	17	नाश	220	219	निवरा	118	35
धूम्रक	151	75	नाहल	161	21	निविड	}	175
धृष्णज्	}	169	निःश्रेयस	24	26	निविरीश		66
धृष्णु		25	निकृत	}	172	निवृत्त	109	113
धोरण	131	59	निःकृत		41	निवेशन	49	6
ध्यान	119	39	निकर्षण	51	19	निशा	146	41
ध्याम	209	145	निकषोपल	163	32	निशाट	86	15
ध्रुवा	219	212	निकार	34	23	निशाटनी	88	27
ध्वज	137	101	निक्षेप	153	81	निशात	179	91
ध्वनित	16	9	निखर्व	99	46	निशुम्भन	138	117
नःक्षुद्र	99	46		153	84	निषध	47	6
नमहु	}	165	निगडित	179	86	निषेक	114	7
नमहू		42	निगाल	129	49	निष्कुट	54	13
नम्राट	120	50	निग्राह	188	39	निष्पाव	143	20
नड	237	33	निचित	182	113	निस्त्रिश	220	219

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
नीराजन(ना)	136	95	पतद्ग्रह	235	21	पर्यङ्क	110	120	
नील	14	71	पत्नीशाला	115	16		191	18	
	47	6	पत्र	131	59	पर्यङ्किका	110	120	
नीलिका	45	38	पद	103	71	पर्येनुयोग	29	10	
नीलीराग	182	111	पद्म	14	71	पर्यन्त	138	118	
नीवार	83	166		154	84	पर्याहार	160	15	
नीवी	108	109	पद्मवर्ण	79	146	पर्येष्टि	118	35	
	110	120	पद्मिनीकान्त	19	32	पर्वन्	}	21	7
नेत्रविभाग	106	94	पद्य	237	31	पर्वसन्धि			
नेदीयस्	176	69		158	1	पर्वध		132	71
नेपाली	157	108	परभाग	188	43			136	93
नेम	17	16	परःशत	}	175	64	पर्शु	103	69
नेमि	43	27	परःसहस्र				पर्षद्	115	15
नैकषेय	13	60	पराक	121	52	पल	153	88	
नैय्यायिक	113	6	पराभव	34	23	पलंकष	(3)	71	99
नैथिन्य	37	39	परार्ध	153	84	पलाश		27	14
न्यक्कार	34	23	परिकर	110	120	पलिकनी		151	70
न्यञ्चित	182	113		185	20	पल्यङ्क		112	138
न्यर्बुद	153	84	परिकृत	179	88	पल्लविक		169	24
न्युङ्ख	234	17	परिघ	51	17	पल्ली		51	20
न्युञ्ज	182	111	परिचारित	179	88	पवनी		51	18
पक्षक	}	50	परिताप	188	43	पवनेष्ट		64	63
पक्षद्वार		14	परिदान	152	80	पवित्रक		83	166
पक्षिणी	230	22		153	81	पश्यतोहर		162	25
पक्ष्य	182	111	परिपन्थक	124	11	पष्टवाह		150	63
पङ्गु	18	27	परिपवन	144	26	पाक		191	18
पञ्ज	158	1	परिभूत	139	113	पाक्य	(3)	146	42
पञ्चभद्र	169	24	परिमाण	153	85	पाञ्चरात्रिक		120	50
पञ्चलोह	155	97	परिवत्सर	23	20	पाथार्थिक		120	50
पञ्चशिख	84	1	परिवर्त	23	22	पाञ्चाली		122	2
पञ्जर	237	31	परिवाह	41	10	पाटला		56	20
पञ्जिका	232	7	परिवित्ति	}	121	56	पाण्डुभूम	46	4
पटकुटी	}	110	परिवेत्तु				पात	19	32
पटकुञ्ज		120	परिवेष्टित	179	88	पातक		237	33
पटी	109	116	परिव्यय	147	45	पात्री		239	42
पट्ट	234	17	परिव्याध	(2)	64	पात्रीव		238	35
पट्टिश	235	21	परिव्रज्या	118	35	पाथःपति		40	2
पणस	64	61	परिष्वङ्ग	188	43	पाथेय		125	17
पणखी	}	94	परीत	179	88	पादकृत		159	7
पण्यखी		19				पादत्राण		163	31
पतङ्ग	111	132	परेत	39	2	पादवल्मीक		100	56
पतत्	}	89	पर्कटी	58	32	पादावर्त		162	28
पतरिन्		34	पर्णिका	115	18	पापदि		161	23

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
पामर	101	58	पिड्य	23	21	पृतना	63	59
पार	238	35	पिपासित	169	22	पृतनासाह	10	44
पारत	156	99	पिपीलिका	232	8	पृथगात्मता	118	38
पारशव	155	98	पिप्पल	56	20	पृथग्रूप	180	94
पारापत	86	15	पिष्ट	156	104	पृथा	122	2
पारावतपदी	(2) 80	150	पीडा	163	30	पृथ्वीका	(3) 76	125
पाराशर्य	118	36	पीतदारु	(3) 63	54	पृदिन	}	20
पारिपन्थिक	162	25	पीतपादा	88	26	पृष्णि		135
पारिभद्र	(3) 57	26	पुड्डख	234	17	पृषत्क		191
	(3) 63	54	पुटाकिनी	45	39	पेटक		163
पारिभव्य	76	126	पुटी	239	42	पेटा	}	239
पारियात्र	233	11	पुण्ड्र	110	123	पेटारिका		104
पारिरक्षि(क्ष)क	119	42	पुण्य	120	45	पेटी		90
पार्षथ	}	115	पुत्रा	95	28	पेल	}	82
पारिषथ		144	पुद्गल	235	20	पेशी		194
पारी	233	10	पुनर्नव	105	83	पेशीकोश	(2)	41
		233	पुन्र्वज	86	12	पोटगल		76
पार्थ	122	2	पुप्फुस	102	65	पोटा		83
पाला	157	108	पुरस्तात्	230	23	पोत		153
पावकि	8	33	पुराणपुरुष	6	22	पौण्डर्य		157
पावन	120	45	पुरुह	}	63	पौण्ड्र		105
पाश	220	219	पुरुहु		235	पौतव		122
पाशुपत	120	10	पुरोडाश	36	35	पौत्तिक		10
पिङ्गला	15	5	पुलक	86	14	पौलस्त्य		182
पिङ्गा	155	97	पुलोमजित्	10	44	पौलोमी		13
पिचण्ड	104	77	पुष्करावर्तक	233	11	प्रकट		182
	234	18	पुष्कस	161	20	प्रकम्पन		105
पिचण्डिल	98	44	पुष्पकेतु	7	26	प्रकाश		154
पिचु	157	106	पुष्पफल	(2) 56	21	प्रकुञ्च		171
पिचुमन्द	}	64	पुष्परस	157	107	प्रकुञ्चक		188
पिचुमर्द		63	पुष्पिता	94	21	प्रगल्भ		20
पिचुल	157	106	पुष्पित	130	52	प्रगल्भता		50
पिच्छा	232	9	पुष्पयथ	181	102	प्रगे		238
पिच्छिला	(3) 64	63	पूजित	62	50	प्रमीव		233
पिञ्जर	27	15	पूतिखदिर	238	35			182
पिटक	144	26	पूय	235	20	प्रचण्ड		89
पिठरी	144	31	पूर	182	113	प्रचर्चित		70
पिण्ड	97	39	पूरित	175	66	प्रचलाक		129
	234	18	पूर्ण	182	113	प्रचोदनी	(2)	96
पिण्डी	195	44	पूर्व	175	66	प्रजविन्		113
पिण्डीशर	182	111	पूर्वङ्ग	37	39	प्रजा		5
पिण्याक	237	32	पूर्वप्राग्	120	42	प्रज्ञ		
पित्तल	155	97	पूर्वप्राग्					

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रणय	188	43	प्रवार्णा	109	112	फग	38	9
प्रणाप्य	182	111	प्रवाल	55	14	फरक	133	72
प्रणिधान	25	2	प्रविष्ट	182	113	फल	136	91
प्रणिपात	188	43	प्रशस्त	24	26		142	13
प्रतति	54	9	प्रष्टवाह	150	63	फल्गु	23	18
प्रतारण	162	25	प्रष्टौही	151	70	फाल्गुन	122	2
प्रतिकाय	} 164	36	प्रसभ	138	110	फेन	235	19
प्रतिच्छन्द			प्रसाधन	107	99	फेरण्ड	85	5
प्रतिपत्ति	188	43	प्रसार	137	97	बक	68	82
प्रतिरूप	164	36	प्रसूतिज	39	3	बकवैरिन्	122	2
प्रतिश्रय	50	8	प्रसृत	105	85	बदरा	(3) 80	151
प्रतिश्रित	182	113	प्रस्तावना	37	39	बद्ध	179	86
प्रतिसर	108	108	प्रहत	182	111	बद्धपुट	32	9
प्रतिसूर्य	86	13	प्राग्ज्योतिष	49	2	बन्दी	140	120
प्रताष्ट	182	113	प्राधुणक	} 118	34	बन्धनीया	} 151	69
प्रतोली	51	16	प्राधुणिक			बन्ध्या		
प्रत्यक्प्रेणी	(2) 79	145	प्राधुणिक			बन्धुर	216	194
प्रत्यनीक	} 124	11	प्राचिका	232	8	बभ्रु	6	22
प्रत्यनीकिन्			प्राचीनबर्हिस्	10	44	बहै	77	133
प्रत्यवसान	149	56	प्राचीर	49	3	बर्हिःशुष्मन्	} 12	54
प्रत्यवस्थात्	124	11	प्राचेतस	118	36	बर्हिस्तथ		
प्रत्युत्क्रम	} 186	26	प्रातर	20	3	बर्हिस्	} 122	2
प्रत्युत्क्रान्ति			प्राध्व	219	215	बलि		
प्रत्युत्पन्नमति	169	25	प्राप्त	179	87		126	28
प्रत्युषम्	20	2		181	105	बष्कयणी	151	71
प्रदिश	15	6	प्राबन्धिक	131	59	बहल	175	61
प्रद्योतन	19	32	प्राशक	165	45		217	200
प्रपात	200	85	प्रास्थिक	141	10	बहुकरी	51	18
प्रफुल्ल	} 54	7	प्र हरिक	131	62		168	17
प्रफुल्ल			प्रियक	(3) 63	56	बहुरूप	180	94
प्रभावशक्ति	} 125	19	प्रियदर्शन	87	22	बहुला	51	18
प्रभुशक्ति				182	111	चाढ	229	13
प्रमय	138	118	प्रेङ्खोलित	179	87	बाधना	206	129
प्रमाण	153	85	प्रेतवन	138	120	बाधा	203	104
प्रमातामह	96	33	प्रेषण	142	12	बालपत्र	(2) 62	50
प्रमीलन	138	118	प्रेष्य	160	17	बालवायज	155	93
प्रसृत	140	2	प्रोत	109	115	बाह्व	237	32
प्रमेह	100	56	प्रोथ	} 103	75	विम्ब	207	134
प्रयुत	153	84	प्रोह			विल	52	6
प्ररोह	53	4	प्लवन	188	43	विलाल	85	6
प्रवचन	114	10	प्लिहन्	102	65	विसकण्टिका	88	26
प्रवयण	142	12	फङ्गा	45	38	बीजक	61	44
प्रवाच्	171	35	फट्	230	20	बीभत्सु	122	2

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बुदबुद	235	19	भानुफला	74	113	मकर	19	28
बुध	203	104	भा(म)कटक	147	45	मकुट	107	102
बुस्त	237	34	भाल	106	92	मकुर	112	140
बुस्ति	147	147	भालूक	63	57	मम्राप्ति	144	29
ब्रह्मण्य	182	111	भावना	25	2	मघवन्	9	41
ब्रह्मरीति	155	97	भाष्य	237	31	मङ्ख	137	98
ब्रह्मवादिम्	113	6	भिक्षु	120	42	मङ्गल्य	56	21
ब्रह्मणी	8	35	भिण्डपाल	136	92	मच्छ	42	17
ब्राह्मणबुव	113	97	भिल्ल	161	21	मज्जन	110	121
ब्राह्मणहित	182	111	भिस्सा	147	48	मज्जरी	143	21
ब्राह्मी	8	35	भित्त	170	26	मज्जीर	151	74
(2)	60	90	भमि	209	145	मज्जुघोषा	11	51
	155	97	भोमसेन	122	2	मणिकार	159	8
भक्तकार	144	28	भुजंग	169	24	मणित	30	21
भक्ति	200	85	भुजंगभुज्	38	8	मणिबन्ध	104	81
भग	19	32	भुजा	104	80	ममिमन्त(न्य)	146	42
भगव्रत	120	45	भुटभेद	161	21	मण्डक	66	72
भङ्गुर	176	72	भुधुर	71	99		147	48
भङ्गि	232	8	भूतधात्री	46	3	मङ्गुक	32	8
भङ्ग्य	141	7	भूतनाशन	146	40	मण्डल	134	80
भटित्र	147	45	भूमिच्छय	37	3		135	86
भण्डिर	} 64	64	भूमिपिशाच	84	169	मण्डलिन्	161	22
भण्डी			भुमिसू	43	21	मतङ्गक	} 50	9
भदन्त	120	42	भूर	46	2	मत्तवारण		
भद्रपदा	18	23	भुरि	} 155	95	मत्तालम्ब		
भद्रा	74	117	भुरिचन्द्र			मत्स्यकरण्डिका		42 16
भद्राकरण	120	50	भुषित	182	113	मत्स्यबन्धनी	} 42	
भम्भा	32	6	भुस्ति	147	47	मत्स्यण्डी		146 43
भरिमन्	231	2	भुङ्ग	80	152	मत्स्याण्डी		
भल्ल	235	21	भुङ्गरजस्	80	152	मदन	(3)	56 21
भल्लक	85	4	भुङ्गरिटि	9	41	मदिष्टा	161	40
भल्लुक	} 85	4	भुङ्गिन्	9	41	मद्यदावनी	75	125
भल्लूक				233	11	मद्र	31	2
भवतुनाम	229	14	भृत	182	113	मधु	55	17
भवितव्यता	} 24	28	भृष्ट	147	45	मधुपर्णी	(3)	70 95
भविष्यत्			भैरव	8	34	मध्य	153	84
भव्य	212	162	भैरवी	9	37	मध्वष्टील	57	28
भसल(न)	89	30	भैरविन्	120	42	मध्यमपाण्डव	152	2
भस्मन्	} 12	56	भोग	134	80	मनोगवी	35	27
भसित			भ्रम	209	145	मनोहारिन्	30	21
भाग	17	16	भ्रातृव्य	124	11		173	52
भाङ्ग	108	111	भ्रामर	157	107	मन्त्रशक्ति	125	19
भाङ्गीन	141	7	मकर	14	71	मन्द	18	27

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
मन्दर	52	2	महोषधम् (3)	71	100	मुषित	182	113
मन्दारप	35	23	मा	7	27	मुष्ट	82	160
मन्दोदरीसुत	122	2	माहि	55	14	मुस्त	106	95
मन्यु	35	25	माढी	232	8	मुस्ता	122	1
ममता	34	22	माणिक्य	237	31	मूर्धज	49	1
मयूरक (3)	73	112	माणिमन्थ	146	42	मूर्धोवसिक्त	161	23
मरक	101	58	मातृमुख	171	38	मूलनगर	129	46
मरुत्	77	133	मानृशासित	171	38	मृगव्या	161	20
मरुचक (2)	62	53		173	48	मृगादि	72	106
मर्कटी (3)	62	49	माध्वीक	164	41	मृत	52	5
मर्कटवल्ली (3)	71	98	मारुतात्मज	122	2	मेखलतर	122	2
मर्मन्	237	30	मारुति	101	58	मेघनाद	15	2
मर्ष	35	24	मारि	51	18	मेघाध्वन्	16	8
मलय	52	3	मारी	168	17	मेधिका	142	15
मलयू	64	62	मार्जनी	19	30	मेधि	11	51
मलश्वित्र	100	53	मार्तण्ड	33	14	मेधिका	47	6
मल्लिक	88	25	मार्तण्ड	51	20	मेर	70	95
मल्लिकाह्व	145	32	मार्ष	161	21	मैत्रावरुण	118	36
मल्लिका	16	14	मालक	77	133	मैत्रावरुणि	58	31
मसू	22	12	मालभट	142	15	मोचक (3)	61	47
मसी	233	10	माला	141	7	मोचनी	237	33
मह	85	4	माष	141	8	मोदक	87	21
महाकाल	233	11	माषीण	4	10	मौकुलि	149	50
महानट	8	34	माष्य	49	2	म्लान	102	65
महानाद	26	7	मासूरिण	19	28	यकृत्	102	66
महानन्द	21	4	माहाराजिक	113	6	यज्ञोपवीत	120	50
महानिशा	14	71	मिथिला	14	71	यति	113	3
महापद्म	13	63	मिथुन	37	39	यथाकामिन्	168	15
महाबल	15	2	मीनक	88	27	यथाजात	160	16
महाबिल	153	84	मीमांसक	6	22	यद्रविष्य	173	48
महाब्ज	266	3	मुकुन्द	237	34	यद्रद	171	37
महामनस्	120	42	मुख	195	44	यम	120	49
महामार्ग	73	111	मुखविष्टा	120	50	यमजौ	11	51
महाव्रतिन् (3)	64	61	मुज्जेश	112	135	यमौ	79	145
महाश्वेता	74	114	मुण्ड	150	67	यमानिका	44	31
महासर्ग	102	66	मुण्डक	142	15	यवानिका	80	148
महासहा	17	19	मुण्डन	86	13	यमी		
महास्नायु	91	2	मुण्डमाला			यवनेष्ट		
महिका	49	2	मुण्डा					
महेला			मुद्र					
महोदया			मुशली					
महोदय								

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
छलित	179	87	वयस्था	63	59	वाट	49	3
लेलिहान	38	8	वरण	197	57	वाटी	239	42
लोकबन्धु	19	32	वरण्ड	235	18	वाडी	149	60
लोकबान्धव	237	32	वर	97	35	वाडवेय	42	18
लोकायत	73	112	वरयितृ	88	26	वादाळ	85	4
लोचमर्कट	58	33	वरला	158	111	वाध्रीणस	85	8
लोध्र	106	91	वर्कर	36	33	वानायु	129	46
लोहाभिहार	136	95	वर्चक	69	90	वान्त	100	57
लोहिता-नी	27	17	वर्णपरिस्तोम	128	43	वाप	141	10
लौकायतिक	113	6	वर्णपुष्प	66	74	वापदण्ड	162	28
वक्र	88	23	वर्ण्य	110	124	वायदण्ड	120	42
वक्रोट	18	26	वर्तक	90	36	वामस्रोतसिक	73	114
वक्र	40	7	वर्तिक	155	97	वरणबुषा	131	64
वक्षोरुह	104	77	वर्तक	140	1	वारबाण	49	2
वचनीयत्व	188	43	वर्तलोह	109	114	वाराणसी	100	57
वज्र	155	93	वर्तन	51	18	वार्ताक	74	114
वज्रज्वाला	16	10	वर्ति	144	31	वार्देल	16	12
वज्जुल	(3) 57	27	वर्धनी	50	10	वार्दक	97	40
	(3) 64	65	वर्धमान	163	31	वार्दुषि	191	18
वटक	234	17	वर्ध्ना	160	16	वार्दुषिन्	141	5
वटाकर	162	27	वर्वर	182	113	वार्मण	188	43
वटी			वर्हित	51	16	वाल्मोकि	118	36
वटीगुण	140	2	वलज	143	21	वासतेयी	21	4
वर्णिज्य			वलभी	50	15		49	6
वर्णिज्या	99	49	वलित	179	88	वासना	25	2
वण्ड	228	10	वल्यु	173	52	वासिता	199	75
वत्	222	228	वल्युलिका	88	27	वास्तु	233	13
वत्स	221	227	वल्ल	143	20	वाहद्विषत्	85	4
वत्सल	33	17	वंशिका	110	126	वाहिक	129	46
वदन्य	166	6	वसति	49	6	वाह्नीक	110	124
वधूटी	92	9	वसिर (3)	71	98	वाह्नीक	175	61
वधूटिका	147	49	वसु	146	41	विकट	99	47
वन	53	2	वसु	155	95	विकटघोण	30	17
वनशङ्खाट	71	99	वसुक	146	42	विकत्थन	25	2
वन्दक	120	42	वस्तक	150	63	विकल्प	188	43
वन्दनमालिका	51	16	वहंलिह	33	16	विकल्पन	71	100
वन्दनी	63	56	वाचिक	211	160	विकारिका	122	2
वन्दी	140	120	वाच्य	13	64	विकमादित्य	30	19
वपन	120	50	वाज	237	31	विकृत	188	43
वपु	96	28	वाजपेय			विगान		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विग्रह	125	19	विशाला	81	157	वेणी	44	35
विचार	25	2	विशिखा	49	3		197	57
विच्छन्दक	50	11	विशेषदृश	120	42	वेतन	140	1
विच्छर्दक			विश्व	145	38	वेताल	235	21
विजय	122	2	विश्वा			वेत्रिन्	123	6
	233	11	विश्वा मित्र	118	36	वेदना	206	129
विजल	147	46	विषुण	22	14	वेदान्तिन्	113	6
विट	169	24	विष्कम्भ	51	17	वेष	222	229
	234	17	विष्कम्भो			वेश	49	2
वितण्डा	232	9	विष्णुवल्लभा	80	151		107	99
वितर्क	188	43	विसंवाद	186	28	वेद्यापति	169	24
विथुर	13	60	विसूरित	188	43	वैकटिक	159	8
विदग्ध	169	24	विस्पष्ट	30	21	वैकृतक	155	98
विदल	237	32	विहंगमा	163	37	वैखानस	113	3
विदिशा	49	2	विहंगिका			वेहर्ष	155	93
विदेहा	49	2	वीचि	40	5	वेदूथ		
विनीत	129	45	वीची			वेद्य	212	162
विनीय	190	14	वीचिमालिन्	40	2	वैमनस्य	39	3
विनोद	188	43	वीटा	112	138	वैरागिक	182	111
विपथ	48	16	वीतदम्भ	182	111	वैरोचन	122	2
विपरीत	178	84	वीतराग	5	15	वैशाख	135	86
विपर्यय	118	37	वीथि	50	13	वैशेषिक	113	6
विपुला	46	3	वीथी			वैष्णव	120	42
विप्रतिसार	35	25	वीरप्रसू	94	16		135	86
विभक्त	20	3	वुक	68	82	वीटा	94	16
विमर्श	25	2	वुकन्	102	64	व्यञ्जन	147	44
विमान	130	53	वुक्ता				162	25
विरह	186	28	वृक	84	1	व्यङ्ग्यक	62	52
विरागाह	182	111	वृकतिक्ता	68	85	व्यङ्ग्यन		
विरिञ्चि	5	17	वृकी			व्यङ्ग्यर		
विरूढ	77	136	वृकोदर	122	2	व्यलोक	162	25
विरूढक			वृकन्	102	64	व्यवाय	212	162
विलम्ब	104	79	वृक्ता			व्यसनिन्	169	24
विलाल	85	6	वृक्षगन्धा	78	137	व्यसनिन्	205	120
विलीनाङ्ग	88	23	वृक्षरोहा			व्यसि	11	47
विलोचन	106	93	वृद्ध	68	82	व्याधाम	138	117
विलोम	178	84	वृद्धकाक	182	113	व्यापादन	76	126
विवध	160	15	वृद्धकाक	87	22	व्याप्य	216	197
विवेक	118	38	वृद्धि	141	5	व्याली	118	36
विशमन	138	117	वृद्धन	163	33	व्यास	182	111
विशल्या	(3) 68	83	वृद्धिक	19	28	व्युत्पन्न	20	3
विशाख	80	149	वृष्टि	20	34	व्युत्प	35	23
विशाखिका	118	35	वेग	13	64	शंसित	182	111

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शकान्तक	122	2	शसन	116	26	शिफा	207	132
शकार	160	16	श्याक	77	136	शिम्व	143	23
शकुल	42	17	शकशाकट	} 141	8	शिरसिज	106	95
शकर	149	60	शाकशाकिन			शिरोगृह	50	8
शक्त	171	36	शाकर	} 149	60	शिल	143	21
शक्ति	125	19	शाङ्कर			शिला	157	108
शक्ननन्दन	122	2	शाक्त	120	42	शिवंकर	} 166	2
शक्क	171	36	शाक्य	5	15	शिवताति		
शङ्कु	153	84		120	50	शिवा	85	5
शङ्कुकर्ण	152	77	शाटक	237	33	शिवी	9	37
शङ्ख	14	71	शाटी	120	50	शीतलवातक	80	149
शटी	77	135	शाण	} 233	9	शीतशिव (2)	75	123
	81	154	शाणी			शीधु	237	34
शण्ड	} 97	36	शातकुम्भ	155	94	शीन	182	113
शण्ड			शाद्वल	47	10	शुक	} 77	133
शण	143	20	शान्त	33	17	शुकबर्ह		
	142	15	शान्ति	183	3	शुकमालक	64	63
शतधृति	5	17	शाप	29	9	शुक्त	146	39
शतपर्विका (3)	72	103		30	17	शुक्रापाङ्ग	89	31
शतमान	238	34	शारिका	88	26	शुचि	33	17
शतानन्द	5	17		232	8		120	45
शनि	18	27	शाईगक	204	106	शुद्धमार्गिक	120	50
शफ	207	132	शावेर	215	189	शुद्धान्त	50	12
शम	104	81	शालाजिर	144	32	शुन्य	174	56
शमि	143	23	शालि	142	15	शुभ्रदन्ती	15	5
शम्बल	125	17	शालिवाहन	122	2	शुभ्य	162	27
	238	34	शालीन	72	105	शुलक	191	18
शम्बा	16	9	शालीवर	174	58	शुल्व	155	97
शम्या	31	4	शाश्वतिक	176	73		162	27
शयनक	130	54	शाष्कल	168	19	शुषिर	31	4
शयानक	86	13	शासन	206	129	शुष्मन्	12	54
शर	149	51	शानियत	} 179	90		137	103
शरच्चन्द्रिका	45	43	शिक्षित			शुद्धक	122	2
शरच्चज	40	2	शिखण्ड	195	44	शून्यवादिन्	113	6
शलक	} 85	7	शिखारिन्	90	36	शूर	19	32
शलल			शिखा	54	11	शूरण	81	157
शल्यक			शिखिन्	19	27	शूरप	154	88
शलिकिन्	42	17		87	18	शूषा	45	38
शल्यारि	122	2	शिङ्घाण	155	98	शूषालिका	73	110
शवर	161	21	शिजा	30	24	शृङ्खल	128	42
शशोर्ण	157	107	शित	179	91	शृङ्गारयोनि	7	26
शकुली	147	47	शितदु	44	33	शृङ्गीवत्	47	6
	218	207	शिथिल	175	66			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शृङ्गी	155	96	षटी	(2) 81	154	सैतति	96	28
शेषस्	104	76		77	135	संतान		
शेफालिका	232	7		81	155	संदर्भ	188	43
शेखर	59	35	षडर्द्धिक	120	42	संदानित	179	86
शेखर	45	38	षडगव	152	77	संधि	125	19
शैत्य	212	162	षण्ड	} 97	39	संधिनी	151	69
शैव	120	50	षण्ड			सनाद्य	128	37
शैवल	} 45	38	षष्टिक	141	7	संनिवेश	51	19
शैवाल				143	24	समश्रु	115	16
शोणक	} 63	58	षिङ्ग	169	24	सम	} 55	17
शोनक			षोडत्	149	61	सुम		
श्यान	182	113	संस्कृत	14	66	समङ्गा	78	142
श्यामक	} 143	20	संस्कार	25	2	समपाद	135	86
श्यामाक			संस्कृत	182	111	समर्धक	} 166	7
श्रेता	} 27	17	संस्त्याय	49	6	समर्धुक		
श्रेती			संस्था	138	118	समाङ्गा	78	142
श्रन्थन	188	43		201	88	समाज्ञा	29	11
श्रमण	120	50	संस्थान	} 48	17	समाधान	25	2
श्रव्य	30	21	संस्थानक			समाहित	} 200	85
श्रावक	120	50	संस्फोट	138	106	समित्		
	137	98	संहत रु	105	85	समीचीन	30	21
श्रीखण्ड	111	131	संहार	23	22	समुद्रक	234	17
श्रीद	14	69		39	2	समुद्र	153	84
श्रीपिष्ट	} 111	129	सक्तु	147	47	समुद्रनवनीत	11	48
श्रीवेष्ट			संकथा	30	16		17	15
श्रेणि	125	18	संकम	48	14	समुद्रान्ता	(3) 74	116
श्रेयसी	(3) 64	60		186	25		(3) 77	134
श्रोत्र	106	94	संकाम	186	25	समुद्रिका	} 41	14
श्लथ	175	66	संख्या	} 25	2	समुद्रिय		
श्लघा	30	17	संख्यान			समूहनी	51	18
श्लिष्टसंपृक्त	182	113	संगम	237	34	संपरायक	138	105
श्लील	168	14	संघात	39	2	संप्रधारणा	126	26
श्लीपद	100	56	संघातमृत्यु	101	58	संप्रयोग	122	57
श्वपच	161	20	सज्जः	228	4	संस्फोट	138	106
श्वभ्र	37	2	संजवन	49	9	संबाध	203	104
श्वापद	86	11	सती	9	37	संमुखीन	171	33
श्वेत	47	6	सत्प्रशाला	50	8	संमोहन	122	57
श्वेत	} 120	50	सत्यवतीसुत	118	36	संयमित	179	86
श्वेतपट			सद्यस्क	177	78	संवाहक	159	10
श्वेतक	154	88	सप्रीची	93	12	संवीक्षण	187	30
श्वेतवाजि	122	2	सनत्	} 230	18	संवेशन	122	57
श्वेवसीय	24	25	सनात्			सर	} 108	105
			सनात्कुमार	11	51	सरि		

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सरक	165	43	सारणी	44	34	सुराजीविन्	159 10
सरडा	73	108		81	135	सुवहा (3)	66 71
सरणी	81	153	सारसन	110	120	(3)	78 140
सरलि	105	86	सार्पिष्क	147	45	सुराकरी	151 70
सरध्वज	40	2	सालभञ्जिका	162	29	सुखवा	75 124
सरयू	44	35	सालूर	43	24	सुहृदय	166 3
सरस्वती	44	30	साहस	125	21	सूचि	232 8
सर्वज्ञ	5	15	साहसाङ्क	122	2	सूत्रत	24 26
सर्वेला	136	94	सिंह	19	28	सूर्यकान्त	155 93
	198	66	सिंहतल	105	85	सूर्यमण्डल	19 33
सविमा	231	2	सिंहद्वार	51	16	सकिन्	} 106 91
सव्य	178	84	सिंहान	} 155	98	सकन्	
सव्यसाचिन्	122	2	सिंघाण			सगाली	73 110
सहचरी	92	6	सिंघाणी	} 105	89	सेकृ	91 35
सहन	35	24	सिंघिणी			सेव्य (2)	83 165
सहस्रदोस्	122	2	सिचय	109	115	सेती	44 33
सहस्रवेधिन् (3)	78	141	सिञ्जिनी	108	108	सैरन्ध्री	31 4
सहा (3)	66	74	सित	155	96	सेत्कण्ठ	167 8
(3)	74	114	सितद्रु	44	33	सेत्प्रास	30 21
सहृदय	166	3	सिद्धसिन्धु	11	49	सोमपातिन्	114 9
साकेत	49	2	सिद्धान्तिन्	120	50	सोमवत्	114 8
सानरमल	157	105	सिद्धार्थ	5	15	सोमवल्क (3)	62 51
सागराम्बरा	46	3	सिधमला	233	10	सोमवल्ली (3)	78 138
सांख्य	113	6	सिध्रका	232	8	सोमसंस्था	114 8
सातवाहन	122	2	सिन्दूर	237	31	सोमसिद्धान्तिन्	120 42
साति	232	9	सिन्धुर	127	36	सेल्लुग्न	30 21
सातीनक	142	16	सोमन्त	235	18	सैखशायिक	137 98
सात्त्वन	6	24	सांस	156	99	सौगत	113 6
	120	50	सोसपत्त्र	157	105	सौगन्धिक (3)	83 167
सात्त्विक	119	44	सुकेशी	11	51	सैनिक	160 14
सान्तपन	121	52	सुकण	} 31	25	सैत्तिक	138 111
सान्त्वना	188	43	सुक्राण			सैम्प्य	121 51
सांशसिक	119	42	सुप्रव	122	2	सौर	18 27
साप्तपदीन	124	12	सुधा	72	106	सौराष्ट्रक	155 97
सामज	127	36	सुधाभृति	} 17	15	सौवास्तिक	123 5
सामवायिक	123	4	सुधामूर्ति			सौहार्द	} 124 12
सामि	17	16	सुनिश्चित	182	111	सौहृद	
सामुद्रिक	14	14	सुमुख	171	35	संहृदय	} 127 34
सांपरायिक	130	52	सुम्य	162	27	स्कन्धावार	
सांप्रत	126	26	सुरगज	10	46	स्कान्धिक	149 61
सांमातुर	59	25	सुरङ्गा	232	8	सनन्धय	} 98 41
साथम्	20	3	सुरत	122	57	सनप	
सारध	157	107	सुरभि	(3) 75	121	स्तम्ब	143 21

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
स्तूप	235	19	स्ववासिनी	92	9	हालाहल	86	13
स्थेन	162	25	स्वादुरसा (3)	79	144	हिंसा	138	118
त्रीचिह्न	104	76		164	40	हिंका	232	8
स्थण्डिल	115	18	स्वामिन्	9	40	हिगुल	} 235	20
स्थपति	156	9	हंसपदी	75	119	हिगुल		
स्थपुट	182	113	हंसपाद	157	105	हिगुलक	157	105
स्थला	46	5	हंद्वा	228	7	हिहिम्बजित्	124	2
स्थविर	5	17	हृद्	234	18	हिन्दोला	130	54
स्थानक	135	86	हृद्वर्तनी	49	2	हिण्डार	156	105
स्थाल	144	31	हनुमत्	} 122	2	हिमवत्	47	6
	237	32	हनूमत्			हिमाचल	52	3
स्थिति	200	85	हम्भा(म्बा)राव	151	73	हुं	230	20
स्थूल	110	120	हरित्	235	19	हुड	152	76
स्नसा	102	66	हरिताल	237	32	हुडका	32	8
स्नातक	114	10	हरिद्राराग	182	111	हुं	230	20
स्तुह	72	106	हरितकी	55	18	हृच्छय	7	26
स्नेहाश	112	138	हर्यक्ष	14	69		212	162
स्फुलिङ्ग	} 12	57	हविष्य	149	52	हय	30	21
स्फुलिङ्गा			हस्तधारण	} 183	5	हयगन्धा	146	42
स्मरगृह	104	76	हस्तवारण			हेमकूट	47	6
स्यात्	230	19	हस्तसूत्र	108	107	हेमपुष्पिका (3)	66	72
स्याद्वादिक	113	6	हस्त्यारोह	131	61	हेममुष्टिक	159	8
स्याल	96	32	हान	188	43	हेला	} 218	207
स्रुच्	116	24	हारहर	164	40	हेलि		
स्रुवा	68	84	हारहूरा	73	108	हेमवती (3)	78	138
स्वज	7	26	हारिन्	173	52	हेयंगवीन	149	52
स्वधिति	132	71	हाल	122	2	होरा	233	10
स्वरुत्	10	47		218	207	हदिना	44	30
	213	169	हालहल	} 38	10	हाद	43	25
स्वार्जिकाक्षार	157	109	हालाहल					

I

Index of additional words given by Kshīrasvāmin, as well as those of Amarasimha which are specially remarked upon in the Commentary.

II

Index of words in Kshīrasvāmin's text of Amarakoṣha.

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अ	229	12	अग	191	19	अघ	23	23
अंश	154	89	अगद	99	50		192	27
अंशुक	109	115	अगर्दकार	100	57	अघमर्षण	120	47
अंशुमती	74	116	अगम	53	5	अघ्न्या	150	67
अंशुमत्फला	74	113	अगस्त्य	17	21	अङ्क	17	17
अंस	104	78	अगाध	42	15		189	4
अंसल	98	44	अगार	49	5	अङ्कुर	53	4
अंहति	117	30	अगुरु	111	126	अङ्कुश	128	42
अंहस्	23	23	अगरुशिशपा	64	63	अङ्कोट	58	29
अकरणि	188	39	अमायी	116	21	अङ्क्य	32	5
अकूपार	40	1	अमि	12	53	अङ्ग	103	70
अकृष्णकर्मन्	172	46	अमिकण	12	57		228	7
अक्ष	64	59	अमिचित्	114	12		230	20
	146	43	अमिज्वाला	76	125	अङ्गद	108	107
	154	86	अमित्रय	116	20	अङ्गान	50	13
	165	45	अमिभू	9	39	अङ्गाना	91	3
अशत	147	47	अमिमन्थ	65	66	अङ्गविक्षेप	33	16
अश्वदर्शक	123	5	अमिमुली	61	43	अङ्गसंस्कार	110	121
अश्वदेविन्	165	44	अमिशिख	110	124	अङ्गहार	33	16
अश्वधूर्त			अमिशिखा	75	119	अङ्गार	144	30
अक्षर	214	183		78	137	अङ्गारक	18	26
अक्षरचण	124	15	अग्न्युत्पात	21	10	अङ्गारधानिका	144	29
अक्षरचुञ्चु				197	98	अङ्गारवल्ली	62	49
अक्षरविन्यास	125	16	अग्र	174	58	अङ्गारवल्ली	69	90
अक्षवती	165	45		215	184	अङ्गारशकटी	144	29
अक्षाप्रकीलक	13	57	अग्रज	98	43	अङ्गीकार	25	5
अक्षान्ति	35	24	अग्रजन्मन्	113	4	अङ्गीकृत	182	109
अक्षि	106	93	अग्रतस्	225	247	अङ्गुलिमुद्रा	108	108
	235	22		228	8	अङ्गुली	104	82
अक्षिकूटक	128	39	अग्रतःसर	133	73	अङ्गुलीयक	108	107
अक्षिगत	172	45	अग्रमांस	102	64	अङ्गुष्ठ	104	82
अक्षीव	58	31	अग्रिय	98	43	अङ्गिप्रि	103	71
	146	41		174	58	अङ्गिपर्णिका	70	93
अक्षोट	58	29	अग्रीय	178	58	अचण्डी	151	70
अक्षौहिणी	134	82	अग्रेदिधिषू	95	23	अचल	51	1
अखण्ड	175	66	अग्रेसर	133	73	अचला	46	2
अखात	43	27	अग्रथ	174	58	अचिकृण	221	226
अखिल	175	65				अच्युत	6	19

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अच्युताग्रजः	6	23	अणिमन्	9	36	अतिसारकिन्	101	59
अच्छ	42	14	अणीयस्	175	62	अतिसौरभ	59	33
अच्छभल्ल	85	4	अणु	143	20	अतीक्ष्ण	202	94
अज	152	76		175	62	अतीत	230	18
	193	30	अण्ड	90	38	अतीतनौक	42	14
अजगन्धिका	78	140	अण्डकोश	104	76	अतीन्द्रिय	177	79
अजगर	38	5	अण्डज	42	17	अतीव	227	2
अजगव	8	35		89	34	अत्तिका	33	15
अजन्य	138	110		173	51	अत्यध्यक्ष	177	79
अजमोदा	79	145	अतट	52	4	अत्यन्तकोपन	170	32
अजशृङ्गी	75	120	अतर्कित	228	8	अत्यन्तीन	133	77
अजस्र	14	66	अतलस्पश	42	15	अत्यय	139	117
अजहा	69	87	अतसी	143	20		210	150
अजा	152	76	अति	228	5	अत्यर्थ	14	66
अजाजी	145	36		224	242	अत्यल्प	175	62
अजाजीव	159	11	आतिक्रम	187	33	अत्याहित	199	77
अजित	197	62		210	150	आत्रि	19	28
अजिन	120	46	आतिचरा	79	146	अथ	} 225	248
अजिनपत्रा	88	27	आतिच्छत्र	83	167	अथो		
अजिनयोनि	85	8	आतिच्छत्रा	80	152	अदभ्र	175	63
अजिर	50	13	आतिजव	133	74	अदर्शन	186	22
	214	182	आतिथि	118	34	अदितिनन्दन	3	8
अजिह्वा	176	72	आतिनिर्हारिन्	26	10	अदृश्	101	61
अजिह्वाग	135	87	आतिनु	42	14	अदृष्ट	127	31
अज्जुका	33	11	आतिपथिन्	48	16	अदृष्टि	37	38
अज्झटा	76	127	आतिपात	118	37	अद्धा	229	13
अज्ञ	171	38		187	33	अद्धत	33	17
	173	48	अतिप्रसिद्ध	220	219		34	19
अज्ञान	26	7	अतिमात्र	14	66	अद्यर	169	20
अश्रित	180	98	अतिमुक्त	66	72	अद्य	230	21
अज्ञन	15	5	अतिमुक्तक	57	26	अद्रि	51	1
अज्ञनकेशी	76	130	अतिरिक्त	177	76		212	164
अज्ञलि	105	85	अतिवक्तृ	171	35	अद्वयवादिन्	5	14
अज्ञसा	227	2	अतिवाद	29	14	अधम	174	54
	229	13	अतिविषा	71	100		209	144
अटनी	135	85	अतिवेल	14	66	अधमर्ण	141	5
अटरुष	72	104	अतिशक्तिता	137	104	अधर	106	90
अटवी	53	1	अतिशय	14	66		216	190
आटाढ्या	118	35		184	11	अधिकार्द्ध	167	11
अट्ट	50	12	अतिशस्त	194	41	अधिकाङ्ग	131	64
	207	131	अतिशोभन	174	58	अधिकार	127	32
अणक	174	54	अतिसंस्कृत	200	81	अधिकृत	123	6
अणि	130	57	अतिसर्जन	187	28	अधिक्षिप्त	172	42

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अभित्यक्ता	52	7	अनन्यवृत्ति	178	80	अनुताप	35	25
अधिप	167	11	अनय	209	149	अनुत्तम	174	57
अधिभू			अनर्थक	30	20	अनुत्तर	216	191
अधिरोहणी	51	18	अनल	12	54	अनुनय	230	18
अधिवासन	112	134	अनवधानता	35	30	अनुपद	177	79
अधिविज्ञा	92	7	अनवरत	14	66	अनुपदीना	163	31
अधिभ्रयणी	144	29	अनवस्कर	174	56	अनुप्लव	133	72
अधिष्ठान	206	126	अनवरार्थ	174	57	अनुबन्ध	202	98
अधीन	168	16	अनस्	130	53	अनुबोध	110	122
अधीर	170	26	अनागतार्तवा	92	8	अनुभव	186	7
अधीश्वर	122	2	अनातप	211	158	अनुभाव	34	21
अधुना	230	24	अनादर	34	22		219	210
अधृष्ट	170	26	अनामय	99	50	अनुमति	21	8
अधौशुक	109	117	अनामिका	104	82	अनुयोग	29	10
अधोक्षज	6	21	अनायासकृत	180	95	अनुरोध	124	12
अधोभुवन	37	1	अनारत	13	65	अनुलाप	30	16
अधोमुख	171	33	अनार्यतिक्त	79	143	अनुलेपन	235	53
अध्यक्ष	123	6	अनाहत	109	112	अनुवर्तन	124	12
	221	226	आनिमिष	220	219	अनुवाक	234	17
अध्यवसाय	35	29	आनिदुद्ध	7	27	अनुशय	209	148
अध्यात्म	209	144	आनिल	4	10	अनुष्ण	161	19
अध्यापक	114	7		13	62	अनुहार	185	17
अध्याहार	25	3	अनिश	13	65	अनूक	190	13
अध्यूढा	92	7	अनीक	134	79	अनूचान	114	10
अध्येषण	117	32		138	106	अनूनक	175	66
अध्वग	125	17	अनीकस्थ	123	6	अनूप	47	10
अध्वनीन			अनीकिली	134	79	अनूरू	19	33
अध्वन्	48	15		134	82	अनृजु	172	46
अध्वन्य	125	17	अनु	225	249	अनृत	30	21
अध्वर	115	13	अनुक	169	23		140	2
अध्वर्यु	115	17	अनुकम्पा	34	18	अनेकप	127	35
अनक्षर	30	21	अनुकर्ष	131	58	अनेकमूक	171	38
अनङ्ग	7	25	अनुकल्प	119	40	अनेहस्	20	1
अनच्छ	42	14	अनुकामीन	133	77	अनोकह	53	5
अनड्ड	149	60	अनुकार	185	17	अन्त	139	118
अनन्त	15	1	अनुक्रम	118	36		178	81
	38	4	अनुक्रोश	34	18	अन्तःपुर	50	11
	200	81	अनुग	177	79	अन्तक	13	59
अनन्ता	46	2	अनुग्रह	185	13	अन्तर	215	188
	70	92	अनुचर	133	72	अन्तरा	229	11
	78	137	अनुज	98	43	अन्तराभवसत्त्व	207	132
	82	149	अनुजीविन्	123	9	अन्तराय	185	19
अनन्यज	7	26	अनुतर्पण	165	43	अन्तराल	15	6

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
अन्तरिक्ष	15	1	अपकारगी	29	14	अपाङ्ग	106	94
अन्तरिप	41	8	अपक्रम	139	113		191	21
अन्तरीय	109	117	अपघन	103	70	अपान	13	63
अतन्त्रे	229	11	अपचय	185	16		103	63
अन्तरेण	229	11	अपचायित	181	102	अपामार्ग	69	89
	228	3	अपचित			अपावृत	168	15
अन्तर्गत	179	87	अपचिति	118	34	अपासन	139	115
अन्तर्द्वार	50	14		198	67	अपि	226	250
अन्तर्धा	16	13	अपदान्तर	176	68	अपिधान	16	13
अन्तर्धि			अपदु	101	58	अपिनद्ध	132	66
अन्तर्मेनस्	167	8	अपत्य	96	28	अपूप	147	48
अन्तर्वर्त्तनी	95	22	अपत्रपा	34	23	अप्पाति	13	61
अन्तर्वाणि	167	6	अपत्रपिष्णु	170	28	अप्पित्त	12	56
अन्तर्वंशिक	123	8	अपथ	48	17	अप्रकाण्ड	54	9
अन्तावसायिन्	159	10	अपथिन्			अप्रगुण	176	72
अन्तिक	176	68	अपदिश	15	6	अप्रत्यक्ष	177	79
अन्तिकतम	176	69	अपदेश	36	33	अप्रधान	175	60
अन्तिका	144	29		220	217	अप्रहत	46	5
अन्तेवासिन्	114	11	अपध्वस्त	171	39	अप्राश्य	175	60
	161	20	अपभ्रंश	28	2	अप्सरस्	4	11
अन्त्य	178	81	अपयान	139	113		11	52
अन्त्र	102	66	अपरस्पर	183	1	अफल	54	7
अन्दुक	128	42	अपराजिता	72	104	अवद्ध	30	20
अन्ध	101	61		80	150	अवद्धमुख	171	36
	203	103	अपराद्धपृष्ठक	132	69	अवन्ध्य	53	6
अन्धकरिपु	8	34	अपराध	126	27	अबला	91	2
अन्धकार	37	3	अपराहू	20	3	अबाध	178	84
अन्धतमस			अपर्णा	9	37	अञ्ज	17	15
अन्धस्	147	48	अपलाप	30	17		193	32
अन्धु	43	26	अपवर्ग	26	7	अञ्जयोनि	5	17
अन्न	147	48	अपवर्जन	117	30	अब्द	23	20
	182	111	अपवाद	29	13		201	88
अन्य	178	83		201	89	आब्धि	40	1
अन्यतर			अपवारण	16	13	आद्यिकफ	157	105
अन्वक्ष	177	79		206	125	अन्नहृण्य	33	14
अन्वक्			अपशब्द	28	2	अभय	83	165
अन्वय	113	1	अपष्टु	178	84	अभया	64	59
अन्ववाय			अपश(स)द्	160	16	अभाषण	113	36
अन्वाहार्य	117	31	अपसव्य	178	84	अभिक	169	24
आन्विष्ट	181	105	अपस्कार	130	56	अभिक्रम	237	97
अन्वेष्टणा	117	32	अपस्नात	168	19	अभिहृया	211	156
अन्वेष्टित	181	105	अपहार	185	16	अभिग्रह	195	13
अप् (आपः)	40	3	अपापति	40	2	अभिग्रहण	185	14

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अभिधातिन्	124	11	अभीक	169	24	अमर	3	7
अभिचर	133	72	अभीक्षण	227	1	अमरावती	10	45
अभिचार	185	19		229	12	अमर्त्य	3	8
अभिजन	113	1	अभीप्सित	174	53	अमर्ष	35	26
अभिजात	200	82		182	112	अमर्षण	170	32
अभिज्ञ	166	4	अभीरु	} 71	101	अमा	226	251
अभितस्	176	68	अभीरुपत्री			अमांस	98	44
	227	256	अभीषङ्ग	183	6	अमात्य	123	4
अभिधान	29	8	अभीषु	220	220	अमावस्या	} 21	8
अभिध्या	35	24	अभीष्ट	174	53	अमावास्या		
अभिनय	33	16	अभ्यग्र	176	68	अमित्र	124	11
अभिनवोद्भिद्	53	4	अभ्यन्तर	15	6	अमुत्र	228	9
अभिनिर्मुक्त	121	55	अभ्यमित	101	58	अमृणाल	83	165
अभिनिर्पोष	136	96	अभ्यमित्रिण	} 133	76	अमृत	11	48
अभिनीत	126	25	अभ्यमित्रिय				26	6
	200	81	अभ्यमित्र्य				40	3
अभिपक्ष	206	128	अभ्यर्ण	176	68		117	28
अभिप्राय	186	20	अभ्यर्हित	200	83		140	3
अभिभूत	172	40	अभ्यवकर्षण	185	17		199	76
अभिगर	220	215	अभ्यवस्कन्दन	138	111	अमृता	63	58
अभिमान	34	22	अभ्यवहृत	182	111		64	59
	204	110	अभ्याख्यान	29	10		68	83
अभियोग	185	13	अभ्यागम	138	107	अमृतान्धस्	3	8
अभिरूप	207	131	अभ्यागारिक	167	12	अमोघा	63	55
अभिलाव	186	24	अभ्यादान	186	26		72	106
अभिलाष	35	28	अभ्यान्त	101	58	अम्बर	15	1
अभिलाषुक	169	22	अभ्यामर्द	138	107		214	182
अभिवादक	170	28	अभ्यास	176	67	अम्बरिष	144	30
अभिवादन	119	41	अभ्यासादन	138	111	अम्ब	158	1
अभिव्याप्ति	183	6	अभ्युदित	121	55	अम्बष्टा	66	72
अभिशस्त	172	43	अभ्युपगम	25	5		68	85
अभिशाप	29	11	अभ्युपपत्ति	185	13		78	141
अभिषङ्ग	192	24	अभ्यूष	147	47	अम्बा	33	14
अभिषव	120	47	अभ्र	15	1	अम्बिका	9	37
	165	42		15	7	अम्बु	40	4
अभिषस्ति	117	32	अभ्रक	156	100	अम्बुकण	16	12
अभिषेणन	136	96	अभ्रपुण्य	58	30	अम्बुज	64	61
अभिष्टन	182	110	अभ्रमातङ्ग	} 10	46	अम्बुभृत्	15	7
अभिसंपात	138	106	अभ्रमुवल्लभ			अम्बुवेतस	58	30
अभिसर	133	72	अभि	41	13	अम्बुसरण	41	11
अभिसारिका	93	10	अभ्रिय	16	8	अम्बुकृत	30	20
अभिहार	185	17	अभ्रेष	126	25	अम्भस्	40	4
अभिहित	182	108	अमत्र	145	33	अम्भोरुह	45	41

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अम्मय	40	5	अरुकर	61	43	अर्धच	137	32
अम्मल	26	9		216	190	अर्धहार	108	106
अम्मल्लेणिका	78	141	अरुस्	100	54	अर्धोरुक	110	119
अम्मलवेतस			अरोक	180	100	अर्धुद	235	19
अम्मलिका	61	44	अर्क	19	30	अर्मक	90	39
अम्मलान	66	74		189	4	अर्म	238	34
अय	24	27	अर्कपण	67	81	अर्य	140	1
अयन	22	13	अर्कवधु	5	15		209	146
	48	15	अर्काह	67	81	अर्यमन्	19	29
अयस्	155	98	अर्गल	51	17	अर्यो	93	14
अयःप्रतिमा	163	35	अर्घ	192	27	अर्योणी		
अयि	230	91	अर्घ्य	118	33	अर्यो	93	15
अयोध	144	25	अर्चा	118	34	अर्व	174	54
अयोधन	194	34		164	36	अर्वन्	129	45
अर	13	64	अर्वित	181	102	अर्वाक	41	8
अरघट	234	18		209	85		229	17
अरणि	116	19	अर्विस्	12	57	अर्शस	101	59
अरण्य	235	22		222	231	अर्शस्	100	54
	53	1	अर्जक	67	80	अशोर्धन	81	157
अरण्यानी	53	1	अर्जुन	27	13	अशोर्गयुत	101	59
अग्नि	105	86		61	45	अर्हणा	118	34
अरर	51	17		83	168	अर्हित	181	102
अरलु	63	58	अर्जुनी	150	67	अलम्	226	253
अरविन्द	45	39	अर्णव	40	1		229	12
अराति	124	11	अर्णस्	40	4	अलक	106	96
अराल	176	71	अर्तैन	187	32	अलका	14	70
अरि	124	10	अर्ति	198	68	अलकत	110	125
अरित्र	41	13	अर्थ	154	90	अलक्ष्मी	39	2
अरिमेद	62	50		201	86	अलगद्	38	5
अरिष्ट	50	8	अर्थना	117	32	भलंकरिष्णु	107	100
	58	31		182	6		170	29
	64	62	अर्थप्रयोग	141	40	अलंकर्तृ	107	100
	80	149	अर्थशास्त्र	28	5	अलंकर्मीण	168	18
	87	21	अर्थिन्	123	9	अलंकार	107	101
	148	53		173	49	अलंकृत	107	100
	193	36	अर्थ्य	156	104	अलंक्रिया	107	101
अरिष्टदुष्टधी	172	44		211	161	अलर्क	67	81
अरुण	19	30	अर्दना	183	6		161	22
	19	33	अर्दित	180	98	अलस्	161	19
	27	15	अर्ध	17	16	अलात	144	30
	195	48	अर्धचन्द्रा	73	109	अलाबू	81	156
अरुणा	71	100	अर्धनाव	42	14	अलि	86	14
अरुतुद	178	84	अर्धरात्र	21	6		89	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अलिक	106	92	अवन	182	4	अवहित्था	36	34
अलिन्	89	30	अवनत	176	71	अबहेलन	34	23
अलं(लिं)जर	144	31	अवनाट	98	45	अवाक्पुष्पी	81	153
अलिन्द	50	12	अवनाय	186	27	अवाप	176	71
अलीत	190	12	अवनि	46	3	अवाच्	168	13
अल्य	175	61	अवन्तिसेम	146	39		171	33
अल्पतनु	99	48	अवन्त्य	53	6	अवाची	15	3
अल्पमारिष	78	136	अवभृथ	117	27	अवाच्य	30	21
अल्पसरस्	44	28	अवभ्रट	98	45	अवार	41	8
अल्पिष्ट	175	62	अवम	174	54	अवासस्	171	39
अल्पीयस्			अवमत	181	107	अवि	219	208
अवकर	51	18	अवमर्द	138	111	अविम	64	68
अवकीर्णन्	121	54	अवमानना	34	23	अवित	181	106
अवकृष्ट	171	39	अवमानत	181	107	अविद्या	26	7
अवकेशिन्	54	7	अवयव	103	70	अविनीत	169	23
अवकथ	152	79	अवर	128	41	अविरत	13	65
अवगणित	181	107	अवरज	98	43	अविलम्बित		
अवगत	182	108	अवरति	188	38	अविस्पष्ट	30	21
अवगीत	180	93	अवरवर्ण	158	1	अवीचि	39	1
	200	79	अवरीण	180	94	अवीरा	93	11
अवग्रह	16	11	अवरोध	50	12	अवेक्षा	187	28
	128	39	अवरोधन	50	11	अव्यक्त	197	62
अवग्राह	16	11	अवरोह	54	11	अव्यक्तराग	27	15
अवचूर्णित	180	94	अवर्ण	29	13	अव्यङ्गा	69	87
अवज्ञा	34	23	अवलक्ष	27	13	अव्यथा	64	59
अवज्ञात	181	107	अवलम्ब	104	79		79	146
अवट	37	2	अवलम्बित	203	104	अव्यय	238	34
अवटीट	98	45		178	83	अव्यवाहित	176	68
अवटु	105	88	अवल्गुज	70	96	अशनया	148	54
अवतंस	224	228	अवदाद	126	26	अशनायित	169	20
अवतमस	37	3	अवध्यम्	229	17	अशनि	11	47
अवतोक्ता	151	69	अवश्यय	17	19	अशित	182	111
अवदंश	164	40	भवष्टब्ध	203	104	अशिश्रिता	93	11
अवदात	27	13	अवसर	186	24	अशुभ	235	23
	200	80	अव(प)सर्प	123	13	अशेष	175	65
अवदान	182	3	अवसान	188	39	अशोक	65	65
अवदारण	140	12	अवसित	49	4	अशोकरोहिणी	68	86
अवदाह	83	165		180	99	अश्मगर्भ	155	92
अवदीर्ण	179	90		182	108	अश्मज	156	104
अवद्य	174	54	अवस्कर	102	67	अश्मन्	52	4
अवधारण	214	178		213	168	अश्मत्त	144	29
अवाधि	203	99	अवस्था	24	29	अश्मपुष्प	75	123
अवध्वस्त	180	94	अवहार	43	21	अश्मरी	100	56

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
अदमसार	155	98	अस्त	52	2	आकम्पित	179 87
अध्रान्त	13	65		179	88	आकर	52 7
अधि	136	94	अस्तम्	230	18	आकर्ष	221 222
अध्रु	106	93	अस्ति	230	19	आकल्प	107 99
अश्लील	30	19	अस्तु	229	14	अकार	185 15
अश्व	129	44	अन्न	134	83		212 163
अश्वकर्णक	61	45	अस्थि	102	68	अकारगुप्ति	36 34
अश्वत्थ	56	21	आस्थिर	172	43	आकारणा	29 8
अश्वयुज्	18	22	अम्फुटवाच्	171	37	आकाश	15 2
अश्ववडव	234	16	अन्न	102	64	आकीर्ण	179 86
अश्वा	129	47		106	93	आकुल	176 72
अश्वाभरण	195	44		212	165	आकृति	212 163
अश्वारोह	131	61	अन्नप	13	59	आक्रन्द	201 90
अश्विन्	11	51	अन्न	106	93	आक्रोड	53 3
अश्विनी	18	22	अस्वच्छन्द	168	16	आक्रोश	29 15
अश्विनीसुत	11	51	अस्त्रप्र	3	8	आक्रोशन	183 6
अश्वीय	129	49	अस्वर	171	37	आक्षरणा	29 15
अषडक्षीण	126	23	अस्वाध्याय	121	54	आक्षारित	172 43
अष्टापद	155	95	अहंयु	173	50	आक्षेप	29 13
	165	46	अहंकार	34	22	आखण्ड	10 44
अष्टौवत्	103	72	अहंकारवत्	173	50	आखु	86 12
असकृत्	227	1	अहन्	20	2	आखुभुज्	85 6
असती	93	10	अहमहमिका	137	103	आखे	161 24
असतीसुत	95	26	अहपूर्विका	137	102	आख्या	29 8
असन	61	44	अहमिति	26	7	आख्यात	182 108
असमीक्ष्यकारिन्	168	17	अहर्पति	19	31	आख्यायिका	28 5
असार	174	56	अहर्मुख	20	2	आगन्तु	118 34
असि	135	90	अहस्कर	19	29	आगस्	126 27
असिक्नी	94	18	अहह	227	258		222 231
असित	27	14	अहार्य	51	1	आगू	25 5
असिधावक	159	7	अहि	38	6	अग्रध	115 17
असिधेनुका	} 136	93	अरित	223	239	आग्रहायणिक	22 14
असिपुत्री			अहितुष्टिक	124	11	आग्रहायणी	18 24
असिदेति	132	71	अहिभय	39	11	आङ्	223 240
असु	140	121	अहिभुज्	127	31	आङ्गिक	33 16
असुधारण	140	121	अहेरु	193	30	आङ्गिरस	18 25
असुर	4	12	अहो	72	102	आचमन	118 36
असूक्षण	34	23	अहोरात्र	228	10	आचाम	148 49
असूया	35	24	अह्नाय	22	12	आचार्य	114 7
असूयरा	101	62	आ	227	2	आचार्या	93 14
असृज्	102	64	आः	} 224	241	आचार्यानी	93 15
असौम्यस्वर	171	37	आम्		17	आचित	154 87

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
आच्छादन	16	13	आदर्श	112	140	आपामित्यक	141	4
	109	115	आदि	178	81	आपान	165	43
आच्छुरितक	36	35	आधिकारण	24	28	आपीड	112	136
आच्छादन	161	24	आदित्य	3	8	आपीन	151	73
आजक	152	77	आदित्य	3	8	आपूपिक	144	28
आज्ञानेय	129	45		4	10	आप्त	124	13
आजि	138	107	आदीवन	187	29	आप्य	40	5
	193	32	आहत	200	85	आप्यायन	205	115
आजीव	140	1	आद्य	178	81	आच्छन	184	7
अजू	39	3	आद्यमाषक	153	85	आप्रपद	} 110	119
आज्ञा	126	27	आद्यून	169	21	आप्रपीन		
आज्य	148	52	आधार	44	29	आश्रव	110	121
आटि	88	26	आधि	35	28	आश्रु	119	43
आढम्बर	138	109		202	97	आश्रव	110	121
	213	169	आधूत	179	87	आबन्ध	142	13
आढक	154	88	आधारण	131	60	आवुत्त	33	12
आढकिक	141	10	आध्यान	35	29	आभरण	107	101
आढकी	77	131	आनक	32	6	आभाषण	29	15
आढ्य	167	10		189	3	आभस्वर	4	10
आढङ्क	190	10	आनकदुन्दुभि	6	22	आभीर	149	57
आतञ्चन	205	115	आनत	176	71	आभीरपत्री	51	20
आततायेन्	172	44	आनद्ध	31	4	आभीरी	93	13
आतप	20	35	आनन	105	89	आभील	39	4
	235	20	आनन्द	} 24	25	आभोग	112	137
आतपत्र	127	33	आनन्दधु			आमगन्धन्	26	12
आतर	41	11	अनन्दन	184	7	आमण्ड	62	52
आतापिन्	87	22	आनर्त	197	64	आमनस्य	39	3
आति	88	26	आनाय	42	16	आमय	59	51
आतिथेय	} 118	33	आनाय्य	116	21	आमयाविन्	101	58
आतिथ्य			आनाह	100	55	आमलक	237	33
आतुर	101	58		109	114	आमलकी	63	58
आतोष	32	5	आनुपूर्वी	} 118	36	आमिक्षा	116	23
आत्तगन्ध	172	40	आनुपूर्व्य			आमिष	102	63
आत्मगुप्ता	69	87	आन्धसिक	144	28		221	224
आत्मघोष	87	21	आन्वीक्षिकी	28	5	आमिषाशिन्	168	19
आत्मज	95	27	आपक	147	47	आमिषो	77	134
आत्मन्	24	29	आपगा	44	30	आमुक्त	132	66
	204	109	आपण	49	2	आमोद	24	24
आत्मभू	5	16	आपणिक	152	78		26	10
	7	26	आपत्प्राप्त	172	42	आमादिन्	26	11
आत्मभरि	169	21	आपद्	134	83	आम्याय	28	3
आत्रेयी	94	20	आपन्न	172	42		184	7
आथर्वण	188	43	आपन्नसत्त्वा	95	22	आन्न	59	33

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आम्रातक	57	27	आलान	128	42	आशुग	13	62
आम्रेडित	29	12	आलाप	29	15		135	87
आयत	176	69	आलि	48	14		191	19
आयतन	49	7		53	4	आशुशुक्षणि	12	55
आयति	127	30		93	12	आश्वर्य	34	19
	199	72	आलिङ्गिन्	} 32	5	आश्रम	113	4
आयत्त	168	16	आलिङ्गय			आश्रय	125	19
आयाम	109	114	आलीढ	135	86	आश्रयाश	12	54
आयुध	134	83	आलू	144	31	आश्रव	25	5
आयुधिक	} 132	68	आलोक	189	3		169	24
आयुर्धाय			आलोकन	187	31	आधुत	182	109
आयुष्मत्	167	6	आवपण	145	33	आश्व	129	49
आयुस्	140	121	आवर्त	40	6	आश्वत्थ	55	18
आयाधन	138	105	आवलि	53	4	आश्वयुज	} 22	17
आरकूट	155	97	आवसित	143	23	आश्विन		
आरग्वध	57	23	आवाप	44	29	आश्विनेय	11	51
आरनालक	146	39	आवापक	108	107	आश्वीन	129	48
आरति	188	38	आवाल	44	29	आषाढ	22	16
आरम्भ	186	26	आविद्ध	176	72		120	45
आरव	30	24		179	88	आसक्त	167	9
आरा	163	35	आविध	187	36	आसन	112	128
आरात्	224	243	आविल	42	14		125	19
आराधन	206	175	आविस्	229	13		128	40
आराम	53	2	आवुक	33	12	आमना	186	21
आरालिक	144	28	आवृत्	118	36	आसन्दी	233	9
आराव	30	24	आवृत्त	179	91	आसन्न	176	67
आरेवत	57	24	आवेगी	78	137	आसव	165	42
आरोग्य	99	50	आवेशन	42	7	आसादित	181	105
आरोह	223	239	आवेशक	118	34	आसार	16	12
आरोहण	51	18	आशंसितृ	} 170	27		137	97
आर्तगल	66	75	आशंसु			आसुरी	143	19
आतेव	94	21	आशय	186	20	आसिचनक	174	53
आर्द्र	181	106	आशयाश	12	54	आस्कन्दन	138	105
आर्द्रक	105	37	आशर	13	59	आस्कन्दित	129	49
आर्य	33	14	आशा	15	2	आस्तरण	128	43
	113	3		220	217	आस्था	201	88
आर्यावर्त	47	8	आशितंगवीन	149	59	आस्तान	} 115	15
आर्यभ्य	150	62	आशीविश	38	7	आस्तानी		
आल	156	103	आशिस	} 222	229	आस्पद	202	94
आलम्भ	139	117	आशीस्			आस्फोट	67	81
आलय	49	5	आशु	13	56	आस्फोटनी	163	34
आलवाल	44	29		142	15	आस्फोता	65	70
आलस्य	161	19					72	104

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
आस्य	105	89	इन्दीवर	45	37	ईलित	182	110
आस्या	186	21	इन्दु	16	14	ईली	136	92
आसव	187	29	इन्दोवरी	71	101	ईश	7	30
आहत	30	21	इन्द्र	9	41		15	4
	179	89		15	4	ईशान	7	30
आहतलक्षण	167	10	इन्द्रदु	61	45	ईशितृ	167	10
आहव	138	107	इन्द्रयव	65	67	ईश्वर	7	30
आहवनीय	116	19	इन्द्रवारुणी	81	157		167	10
आहार	149	56	इन्द्रसुरस	} 65	69	ईश्वरा	9	36
आहाव	43	26	इन्द्राणिका			ईषत्	228	9
आह्वय	38	9	इन्द्राणी	10	45	ईषत्पाण्डु	27	13
आहो	228	5	इन्द्रायुद्ध	16	11	ईषा	142	14
आहोपुरुषिका	137	102	इन्द्रारि	4	12	ईषि	128	39
आह्वय	29	7	इन्द्रावरज	6	20	इहा	35	27
आह्वा	} 29	8	इन्द्रिय	26	8	इहामृग	85	7
आह्वान				101	62	उक्त	182	108
इक्षु	83	164	इन्द्रियार्थ	26	8		237	30
इक्षुगन्धा	71	99	इन्धन	55	13	उक्ति	27	1
	72	105	इभ	127	36	उक्य	237	30
	73	110	इभ्य	167	10	उक्षन्	149	59
	82	163	इरमद	16	10	उखा	144	31
इक्षुर	72	105	इरा	164	40	उख्य	147	45
इक्ष्वाकु	81	156		214	177	उय	8	32
इक्ष्वा	177	74	इला	194	42		34	20
	185	15	इय	228	10		158	2
इक्ष्वागित	185	15	इष	22	17	उप्रगन्धा	72	103
इक्ष्वागुरी	61	46	इषु	135	88		79	145
इक्ष्वा	35	27	इषुधि	135	89	उच्च	176	70
इक्ष्वावती	92	9	इष्ट	117	28	उच्चटा	82	160
इक्ष्वाशील	114	8		149	57	उच्चण्ड	178	13
इष्टवर	150	62	इष्टकापथ	83	165	उच्चार	102	67
इडा	194	42	इष्टगन्ध	26	11	उच्चावच	178	83
इतर	160	16	इष्टार्थयुक्त	167	9	उच्चैःश्रवस्	10	45
	178	83	इष्टि	194	39	उच्चैर्धृष्ट	29	12
	216	193	इष्ट्वास	134	84	उच्चैस्	230	18
इति	225	246	ईक्षण	106	93	उच्छ्रय	} 54	10
इतिह	114	12	ईक्षणिका	94	20	उच्छ्राय		
इतिहास	28	4	ईडित	182	110	उद्धित	176	70
इत्तरा	93	10	ईति	198	68		200	85
इदानीन्	230	24	ईरण	197	57	उन्नासन	139	116
इध्म	55	13	ईरित	179	88	उज्ज्वल	33	17
इन	204	111	ईर्म	100	54	उच्छ	} 140	2
इन्वका	18	24	ईर्ष्या	35	24	उच्छशिल		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उटज	49	6	उत्सर्जन	117	29	उद्गमनीय	109	112
उडु	18	22	उत्सव	37	39	उद्गाढ	14	66
उडुप	41	11		219	210	उद्गत	115	17
उडुन	90	38	उत्सादन	110	121	उद्गार	188	37
उत	181	101	उत्साह	35	39	उद्गीथ	235	19
	224	244		125	19	उद्गूर्ण	179	90
	228	5	उत्साहन	205	115	उद्ग्राह	188	37
उताहो	228	5	उत्साहवर्धन	34	18	उद्ध	24	27
उत्क	167	8	उत्सुक	167	9	उद्धन	187	35
उत्कट	77	135	उत्सृष्ट	181	107	उद्धाटन	162	28
	169	23	उत्सेध	54	10	उद्धात	186	26
उत्कण्ठा	35	29		202	96	उद्धान	126	27
उत्कर	91	43	उदक्	230	24	उद्दाल	59	35
उत्कर्ष	184	11	उदक	40	4	उद्दिन	180	95
उत्कलिका	35	29		235	22	उद्द्राव	139	112
उत्कार	187	36	उदक्या	94	21	उद्धर्ष	}	37
उत्कोश	88	24	उदग्र	176	70	उद्धव		39
उत्तैस	222	228	उदज	188	39	उद्धार	141	4
उत्त	181	106	उदधि	40	1	उद्धत	179	90
उत्तप्त	102	63	उदन्त	29	7	उद्धमान	}	144
उत्तम	174	57	उदन्या	149	55	उद्धान		29
उत्तमर्ण	141	5	उदन्वत्	40	1	उद्धव	24	30
उत्तमा	150	67	उदपान	43	26	उद्भिजज	}	173
उत्तमाङ्ग	106	95	उदय	52	2	उद्भिद्		51
उत्तर	29	10	उदर	104	77	उद्भिद	}	184
	216	191	उदर्क	127	30	उद्भ्रम		12
उत्तरा	15	3	उदवसित	49	4	उद्यत	179	90
उत्तरासङ्ग	109	117	उदश्चित्	148	53	उद्यम	184	11
उत्तरीय	109	118	उदात्त	28	4	उद्यान	53	3
उत्तान	42	15	उदान	13	63		205	117
उत्तानशया	98	41	उदार	167	8	उद्योग	237	33
उत्थान	205	118		216	193	उद्	42	20
उत्थित	200	85	उदासीन	124	10	उद्गर्तन	110	121
उत्पतितृ	170	29	उदाहार	29	9	उद्गन्त	128	37
उत्पत्ति	24	30	उदित	182	108	उद्गासन	139	116
उत्पत्तिष्णु	170	29	उदीची	15	3	उद्गाह	122	57
उत्पन्न	200	85	उदीच्य	47	7	उद्गग	84	170
उत्पल	45	37		75	122		184	12
	76	126	उदुम्बर	56	22	उन्दुरु	86	12
उत्पलशारिवा	73	112		155	97	उन्नत	176	70
उत्पात	138	110	उदुम्बरपर्णी	79	145	उन्नतानत	176	70
उत्फुल्ल	44	7	उदृखल	144	25	उन्नय	}	184
उत्स	52	5	उद्गत	180	97	उन्नाय		12

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
उन्मत्त	67	78	उपभृत्	116	25	उपकारण	119	40
	101	60	उपभोग	186	20	उपाकृत	116	25
उन्मादिष्णु	169	23	उपमा	164	36	उपात्यय	118	37
उन्मनस्	167	8		164	38		187	33
उन्माथ	139	117	उपमात्	214	177	उपादान	185	16
	162	27	उपमान	164	36	उपाधि	35	28
उन्माद	35	26	उपयम	121	56		167	12
उन्मादवत्	101	60	उपयाम	122	57	उपाध्याय	114	7
उपकण्ठ	176	68	उपरक्त	21	10	उपाध्याया	93	14
उपकारिका	}	50		172	43	उपाध्यायानी	93	15
उपकार्या			उपरक्षण	127	34	उपाध्यायी	93	14
उपकुञ्चिका	76	126	उपराग	21	9		93	15
	145	37	उपराम	188	38	उपानह	163	31
उपकुल्या	71	97	उपरि	215	184	उपायचतुष्टय	125	21
उपक्रम	115	13	उपल	52	4	उपायन	126	29
	186	26	उपलब्धार्थी	28	5	उपालम्भ	29	14
	208	139	उपलब्धि	25	1	उपावृत्त	130	51
उपक्रोश	29	13	उपलम्भ	186	27	उपासङ्ग	135	89
उपगत	182	109	उपला	217	200	उपासन	118	35
उपगृह्ण	187	30	उपवन	53	2		135	87
उपग्रह	140	120	उपबर्ह	112	137	उपासित	181	102
उपग्राह्य	126	29	उपवर्तेन	47	8	उपाहित	21	10
उपघ्न	185	19	उपवास	118	38		179	92
उपचरित	181	102	उपविषा	71	100	उपेन्द्र	6	20
उपचाय्य	116	20	उपवीत	120	50	उपोदका	82	158
उपचित	179	89	उपशल्य	51	20	उपोद्घात	29	9
उपचित्रा	69	88	उपशाय	187	32	उप्तकृष्ट	141	8
उपजाप	125	22	उपश्रुत	182	109	उभययुग्म्	}	230
उपज्ञा	115	13	उपसंख्यान	109	117	उभयेयुग्म्		
उपतप्त	185	14	उपसंपन्न	117	26	उम्	230	19
उपताप	99	51		147	45	उमा	9	36
उपत्यका	52	7	उपसर	186	25		143	20
उपदा	126	29	उपसर्ग	138	110	उमापति	8	34
उपधा	125	22	उपसर्जन	175	60	उरःसूत्रिका	108	104
	208	139	उपसर्ग्या	151	70	उरग	38	8
उपधान	112	137	उपसूर्यक	19	33	उरण	152	76
उपधि	35	30	उपस्कर	145	35	उरणाक्ष	80	148
उपनाह	32	7	उपस्थ	103	75	उरभ्र	152	76
उपनिधि	153	81	उपस्पर्श	118	36	उररी	226	255
उपनिषद्	202	93	उपहार	126	29	उररीकृत	182	109
उपनिष्कार	48	18		216	196	उरच्छद	132	65
उपन्यास	29	9	उपह्वर	215	184	उरस्	104	78
उपपत्ति	97	35	उपांशु	126	24	उरसिल	133	77

PAGE STANZA

उरस्य	96	28
उरुवत्	133	77
उरुवूक	62	51
उर्वरा	46	4
उर्वसी	11	52
उर्वी	46	3
उलप	54	9
उल्लूक	86	15
उल्लूखल	144	25
उल्लूपिन्	42	18
उल्का	232	8
उल्मुक	144	30
उल्लाघ	100	57
उल्लोच	110	120
उल्लोल	40	6
उल्लव	97	38
उल्लवण	178	82
उशनस्	18	26
उशीर	83	164
उषर्बुध	12	54
उषस्	20	2
उषा	230	19
उषापति	7	27
उषित	180	99
उष्ट्र	152	75
उष्ण	23	19
	161	19
	235	22
उष्णरश्मि	19	30
उष्णिका	148	50
उष्णाष	221	221
उष्णोपगम	23	19
उस	20	34
उस्त्रा	150	66
ऊत	181	101
ऊधस्	151	73
ऊन	206	128
ऊम्	230	19
ऊररी	226	255
ऊरव्य	140	1
ऊरी	226	255
ऊरीकृत	182	109
ऊरु	103	73

PAGE STANZA

ऊरुज	104	1
ऊरुपर्वन्	103	72
ऊर्ज	22	18
ऊर्जस्वल	133	76
ऊर्जस्विन्	86	13
ऊर्जनाभ	196	50
ऊर्णी	152	76
ऊर्णीयु	157	107
ऊर्ध्वक	32	5
	200	85
ऊर्ध्वजानु	99	47
ऊर्ध्वजु	40	5
ऊर्मि	108	107
ऊर्मिका	176	71
ऊर्मिमत्	46	4
ऊष	145	36
ऊषण	71	97
ऊषणा	46	5
ऊषर	22	18
ऊषवत्	23	19
ऊष्मक	25	3
ऊष्मागम	154	90
ऊह	18	22
ऊक्थ	63	57
ऊक्ष	85	4
	28	3
ऊन्	145	32
ऊर्चाक	176	72
ऊजु	140	3
ऊण	30	22
ऊत	140	2
ऊदुमती	94	21
ऊते	228	3
ऊविज्	115	17
ऊद्धि	74	113
ऊधु	3	8
ऊधुक्षिन्	10	44
ऊद्रय	86	10

PAGE STANZA

ऊषभ	31	1
	149	59
	174	59
ऊषि	119	43
ऊषि	133	90
ऊष्यकेतु	7	27
ऊष्यगन्धिका	73	111
ऊष्यप्रोक्ता	69	87
	71	101
एक	178	82
	178	83
	190	16
एकक	178	82
एकगुरु	114	12
एकतान	178	80
एकताल	31	3
एकदन्त	9	38
एकदा	230	23
एकधुर	150	65
एकधुरावह	48	15
एकधुरिण	14	69
एकपदी	108	106
एकपिङ्ग	178	80
एकयष्टिका	150	68
एकसर्ग	178	82
एकहायनी	178	80
एकाकिन्	216	191
एकाग्र	178	80
एकाग्र्य	178	80
एकान्त	14	66
एकान्दा	150	68
एकायन	178	80
एकायनगत	108	106
एकावली	68	82
एकाष्टील	68	85
एड	99	48
एडक	152	76
एडगज	79	147
एडक	49	4
एण	86	10
एत	27	17

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
एतर्हि	230	24	ओषधी	78	136	कच्छप	43	21
एध	55	13	ओषधि	53	6	कच्छपी	207	132
एधस्	184	10	ओषधीश	16	14	कच्छू	100	53
एधा	177	77	ओष्ठ	106	90	कच्छुर	101	58
एधित	23	23	ओक्षक	149	60	कच्छुरा	70	92
एनस्	62	51	औचिती	238	39	कञ्चुक	38	9
एरण्ड	81	156	औचित्य	17	21	कञ्चुकिन्	131	64
एर्वाह	76	125	औत्तानपादि	144	28	कट	123	8
एला	78	140	औदनिक	169	21		103	74
एलापर्णी	75	121	औदरिक	188	40		128	38
एलावाळुक	226	251	औपगवक	126	25		144	26
एवम्	228	10	औपयिक	118	38	कटक	193	34
	229	13	औपवस्त्र	152	77		52	5
	229	16	औरभ्रक	96	28		108	107
	229	17	औरस	117	30	कटभी	80	150
एषिका	163	33	और्ध्वदैहिक	12	56	कटभरा	68	86
एषणिका	163	32	और्व	215	186		81	153
ऐकागारिक	162	25	औशीर	78	136	कटाक्ष	106	94
ऐङ्गुद	55	18	औषध	99	50	कटाह	235	21
ऐङ्गविड	14	69	औष्ट्रक	152	77	कटि	103	74
ऐण	85	8	क	189	5	कटिप्रोथ	103	75
ऐण्य	85	8	कंस	145	32	कटिल्लक	81	155
ऐतिह्य	114	12	कंसाराति	6	21	कटी	238	38
ऐन्द्रियक	177	79	ककुद	201	92	कटु	26	9
ऐरावण	10	46	ककुत्तती	103	74		68	86
ऐरावत	10	46	ककुम्भ	15	2	कटुतुम्बी	81	156
	15	5	ककुभ	32	7	कटुरोहिणी	68	86
	60	38		61	45	कट्टफल	60	41
ऐरावती	16	9	कक्कोलक	111	130	कट्टवन्न	63	57
ऐलेय	75	121	कक्ष	104	79	कटिञ्जर	67	80
ऐश्वर्य	9	36		220	220	कटिण	177	76
ऐषमस्	230	21	कक्ष्या	128	43	कटोर	143	22
ओकस्	223	234	कङ्क	87	16	कङ्कङ्गर	145	35
ओघ	32	9	कङ्कटक	132	65	कङ्कम्ब	27	16
	90	40	कङ्कण	108	108	कङ्कडार	175	62
ओङ्कार	28	4	कङ्कतिका	112	139	कण	195	46
ओजस्	223	234	कङ्काल	103	69	कणप	235	20
ओङ्गुष्य	66	76	कच	106	95	कणा	71	97
ओतु	85	6	कच्चर	174	55		145	36
ओदन	147	48	कच्चित्	229	15	कणिका	65	66
ओम्	229	13	कच्छ	47	10		232	8
ओष	184	9		76	128	कणिश	143	21

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कण्टक	237	32	कन्दली	85	9	कमलोत्तर	157	106
कण्टकारिका	70	94	कन्दु	144	30	कमितृ	169	23
कण्टकिफल	64	61	कन्दुक	112	138	कम्प	37	39
कण्ट	105	88	कन्धरा	105	88	कम्पन	}	177 75
कण्टभूषा	108	104	कन्यकाजात	95	25	कम्प		
कण्डू	}	100	कन्या	92	8	कम्बल	109	116
कण्डूया			कपट	35	30		216	195
कण्डूरा	69	87	कपर्द	8	35	कम्बलिवाणक	130	53
कण्डोल	144	26	कपर्दिन्	8	32	कम्बि	145	34
कण्डोलवीणा	163	32	कपाल	102	68	कम्बु	43	23
कतृण	83	156	कपालभृत्	8	32		207	133
कथा	28	6	कपि	84	3	कम्बुग्रीवा	105	88
कदध्वन्	48	16	कपिकच्छू	69	87	कम्प	169	24
कदम्ब	60	42	कपित्थ	56	21	कर	20	34
कदम्बक	90	41	कपिल	27	16		126	28
	142	17	कपिला	64	63		212	165
कदर	62	50		75	121	करक	65	65
कदर्य	173	48	कपिवल्ली	71	98		189	6
कदली	74	113	कपिश	27	16	करका	16	12
	85	9	कपीतन	57	27	करज	62	48
कदाचित्	228	4		61	43		76	129
कदुष्ण	20	36		64	63	करञ्जक	62	48
कदु	27	16	कपोत	86	15	करट	87	21
कद्वद	171	37	कपोतपालिका	51	15		193	34
कनक	155	94	कपोताङ्घ्रि	76	130	करण	158	2
कनकाध्यक्ष	123	7	कपोल	106	90		196	54
कनकालुका	127	33	कफ	101	62	करण्ड	234	18
कनिष्ठ	98	43	ककिन्	101	60	करतोया	44	33
	194	41	कफोणि	104	80	करपत्र	163	35
कनिष्ठा	104	82	कचन्ध	40	4	करभ	104	81
कनीनिका	106	92		139	119		152	75
कनीयस्	175	62	कम्	246	251	करभूषण	108	108
	223	236	कमठ	43	21	करमर्दक	65	68
कन्या	233	9	कमठी	43	24	करम्भ	147	48
कन्द	45	43	कमण्डलु	120	46	करकह	105	83
	81	157	कमन	169	24	करवाल	135	90
	238	35	कमल	40	3	करवालिका	136	92
कन्दर	52	6		45	40	करवीर	67	77
कन्दराल	58	29		216	195	करशाखा	104	82
	61	43	कमला	7	27	करशीकर	128	38
कन्दर्प	7	25	कमलासन	5	17	करहाट	45	43

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
करहाटक	62	53	कर्पूर	111	130	कलानिधि	17	15
कराल	218	206	कर्बुर	13	60	कलाप	206	129
करिगर्जित	138	109		27	17	कलाय	142	16
करिणी	128	37	कर्मकर	160	15	कलि	138	106
करिन्	127	35		168	19		216	195
करिपिप्पली	71	97	कर्मकार	168	19	कलिका	55	16
करिशावक	127	36	कर्मक्षम	} 168	18	कलिङ्ग	65	67
करीर	67	77	कर्मठ				87	17
	213	174	कर्मण्यभुज	168	19	कलिद्रुम	64	59
करीष	148	51	कर्मण्या	164	38	कलिमारक	62	48
करुणा	33	17	कर्मन्दिन्	119	41	कलिल	178	85
	34	18	कर्मशील	} 168	18	कलुष	23	23
कण्डु	87	20	कर्मशूर				42	14
करेणु	196	52	कर्मसाचिव	123	4	कलेवर	103	70
करोटि	103	69	कर्मार	82	161	कल्क	190	14
कर्क	129	47	कर्मन्द्रिय	36	8	कल्प	23	21
कर्कटक	43	21	कर्बुर	155	94		23	22
कर्कटी	81	156	कर्ष	154	86		119	40
कर्कन्धु	59	37	कर्षक	141	6		126	25
कर्कन्धू	238	38	कर्षफल	64	59	कल्पना	128	43
कर्करी	144	31	कर्षू	221	223	कल्पवृक्ष	11	50
कर्करेडु	87	20	कल	31	2	कल्पान्त	23	22
वर्केश	79	147	कलकल	31	26	कल्मष	23	23
	220	218	कलङ्क	17	17	कल्माष	27	17
कर्काह	81	156		189	4	कल्य	100	57
कर्चूर	81	155	कलत्र	214	179		211	160
कर्चूरक	77	135	कलघौत	199	76	कल्या	30	18
कर्ण	16	94	कलम्ब	135	88	कल्याण	24	25
कर्णजलौकस्	86	14		145	35	कल्लोल	40	6
कर्णधार	41	12	कलभ	127	36	कवच	132	65
कर्णवेष्टन	107	103	कलम	143	24	कवरी	78	140
कर्णिका	107	103	कलम्बी	82	158		107	97
	190	15	कलरव	86	15		146	40
कर्णिकार	64	61	कलल	97	38	कवल	148	54
कर्णार्थ	130	53	कलविङ्क	87	19	कवाट	51	17
कर्णजप	173	47	कलशि	70	93	कवि	18	26
कर्तरी	163	34	कलस	144	31		113	5
कर्दम	41	9	कलहंस	88	24	कविका	130	50
कर्पट	109	115	कलह	138	106	कविय	238	35
कर्पर	102	68	कला	17	16	कवोष्ण	20	36
कर्परी	156	101		22	11	कव्य	116	24
कर्पास	238	35		217	199	कशा	163	31
कर्पासी	74	116	कलाद	159	8	कशार्ह	172	44

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कशिपु	207	130	काशी	108	108	काम्बल	130	55
कशेरु	234	13	काण्ड	195	43	काम्बविक	159	8
कशेरुका	103	69	काण्डपृष्ठ	132	68	काम्बोज	129	46
कश्मल	138	111	काण्डवत्	132	70	काम्बोजी	78	139
कश्य	129	48	काण्डीर			कामदान	183	3
	164	40	काण्डेधु	72	105	काय	103	71
	172	44	कातर	170	26	काय (तीर्थ)	121	51
कष	163	32	कात्यायनी	9	36	कायस्था	64	59
कषाय	26	9		94	17		79	144
	210	153	कादम्ब	88	24	कारण	24	28
कष्ट	39	4	कादम्बरी	164	40	कारणा	39	3
	194	39	कादम्बिनी	16	8	कारणिक	167	7
कस्तूरी	111	129	काद्रवेय	38	4	कारण्डव	89	35
कह्लार	45	36	कानन	53	1	कारम्भा	63	56
कह्ल	88	23	कानीन	95	24	कारवी	73	112
कांस्थताल	31	4	कान्त	173	52		81	153
काक	87	21	कान्तलक	76	128		145	37
काकचिञ्ची	71	98	कान्ता	91	3		146	40
काकतिन्दुक	60	39	कान्तार	48	17	कारवेल्ल	81	155
काकनासिका	75	119		213	173	कारा	140	120
काकपक्ष	106	96	कान्तारक	83	164	कारिका	190	15
काकपीलुक	60	39	कान्ति	17	18	कारित	179	90
काकमाची	80	152	कान्दविक	144	28	कारीप	188	43
काकमुद्रा	74	114	कान्दशीक	172	42	कारु	159	5
काकली	31	2	कापथ	48	16	कारुणिक	168	15
काकाङ्गी	75	119	कापोत	91	44	कारुण्य	34	18
काकिणी	233	9		157	109	कारोत्तम्	165	43
काकु	29	12	कापोताञ्जन	156	100	कार्तस्वर	155	95
काकुद	106	91	काम	7	25	कार्तोत्तिक	124	14
काकिन्दु	60	39		35	28	कार्तिक	22	17
काकोदुम्बरिका	64	62		149	57	कार्तिकिक	22	18
काकोदर	38	7		208	138	कार्तिकेय	9	39
काकोल	39	10	कामंगमिन्	133	77	कार्पास	108	111
	87	22	कामन	169	24	कामै	168	18
काक्षी	77	131	कामगल	6	23	कामेण	183	4
काङ्क्षा	35	27	कामम्	229	14	कार्मुक	134	84
काच	156	99	कामधितु	169	24	काश्ये	61	45
	163	30	कामिनी	91	3	कार्षापण	154	88
	192	28		204	112	कार्षिक		
काञ्चन	155	95	कामुक	169	23	काल	13	59
काञ्चनाह्वय	67	78	कामुका	92	9		20	1
काञ्चनी	146	41	कामुकी				27	14
काञ्चिक	146	39	काम्पित्य	79	147		216	195

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कालक	99	49	काष्ठतट्	159	9	किलास	100	53
कालकण्ठक	87	22	काष्ठा	15	2	किलासिन्	101	61
कालकूट	39	10		22	11	किलिजक	144	26
कालखण्ड	102	66		194	41	किल्बिष	23	23
कालधर्म	139	117	काष्ठाम्बुवाहिनी	41	11		221	224
कालपृष्ठ	134	84	काष्ठीला	74	114	किशोर	129	47
कालमेषिका	69	91	कासमर्द	235	19	किष्कु	189	7
	73	109	कासर	85	4	किसलय	55	14
कालमेषी	70	96	कासार	44	28	कीकस	102	68
कालशय	148	53	किशार	143	21	कीचक	82	162
कालमूत्र	39	2		212	164	कीनाश	220	216
कालस्कन्ध	60	39	किंशुक	58	29	कीर	87	22
	65	68	किंकीदिवि	87	16	कीर्ति	29	11
काला	63	55	किंकर	160	17	कील	12	57
	70	95	किंकिणी	108	110		217	198
	73	109	किंचित्	228	9	कीलक	151	73
	145	37	किंचुलक	43	22	कीलाल	40	3
कालागुरु	111	127	किजल्क	45	43		217	201
कालानुसार्य	75	123	किटि	84	2	कीलित	172	42
	111	126	किट्ट	102	65	कीश	84	3
कालायस	155	98	किण	234	18	कु	46	3
कालिका	190	15	किणिही	69	89		224	241
कालिन्दी	44	32	किण्व	165	42	कुकर	99	48
कालिन्दीभेदन	6	24	कितव	67	78	कुकुन्दर	103	75
काली	9	36		165	44	कुकूल	218	204
कालीयक	72	102	किंनर	4	11	कुकुट	87	18
	111	126		14	71	कुकुभ	90	36
काल्य	20	2	किंनरेश	14	69	कुकुर	77	133
काल्यक	77	135	किम्	226	252		161	22
काल्या	151	70		228	5	कुक्षि	104	77
कावचिक	132	67	किमु	228	5	कुक्षिभरि	169	21
कावेरी	44	35	किमुत	227	2	कुङ्कुम	110	123
काव्य	18	26		228	5	कुच	104	77
काश	82	163	किंपचान	173	48	कुचन्दन	111	132
	100	52	किंपुरुष	14	71	कुचर	171	37
काश्मरी	}	59	किंवदन्ती	29	7	कुचाग्र	104	77
काश्मर्य			किर	84	2	कुज	18	26
काश्मीर	79	146	किरण	20	34	कुञ्चित्	176	71
काश्मीरजन्मन्	110	124	किरात	161	21	कुञ्ज	53	8
काश्यपि	19	33	किराततित्त	79	143		193	31
काश्यपी	46	2	किरीट	107	102		56	20
काष्ठ	55	13	किर्मार	27	17	कुञ्जराशन		
काष्ठकुदाल	41	13	किल	226	255	कुञ्जल	146	39

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कुसुम्भ	157	106	कृताभिषेका	92	5	केकिन्	89	31
	208	136	कृतिन्	113	6	केतकी	84	170
कुद्यति	35	30		166	4	केतन	137	101
कुस्तुम्बर	145	38	रुत्त	181	104		205	114
कुहना	121	53	कृत्ति	120	46	केतु	194	60
कुहर	37	1	कृत्तिवासस्	8	31	केदार	235	20
कुहू	21	9	कृत्या	211	159	केदार	142	11
कूकृद	168	14	कृत्रिमधूपक	111	128	केनिपातक	41	13
कूट	52	4	कृत्स्न	175	65	केयूर	108	107
	91	43	कृपण	173	48	केलि	36	33
	194	37	कृपा	34	18	केवल	218	204
कूटयन्त्र	162	27	कृपाण	135	90	केश	106	95
कूटशालमलि	61	47	कृपाणी	163	34	केशपर्णी	69	89
कूटस्थ	177	74	कृपालु	168	15	केशाम्बुनामन्	75	122
कूप	43	26	कृपीटयोनि	12	53	केशपाशी	107	97
कूपक	41	10	कृमिकोशोत्थ	108	111	केशव	5	18
	41	12	कृमिधन	72	107		98	45
	103	75	कृमिज	111	126	केशवेष	107	97
कूबर	131	58	कृश	175	61	केशिक	}	98
कूर्च	106	92	कृशानु	12	54	केशिन्		
कूर्चशीर्ष	79	143	कृशानुरेतस्	8	33	केशिनी	76	127
कूर्चिका	147	44	कृशाश्विन्	160	12	केसर	45	43
कूर्दन	35	33	कृषक	142	13		57	25
कूपेर	104	80	कृषि	140	2		65	65
कूर्पासक	109	118	कृषिक	}	141	केसरिन्	84	1
कूर्म	43	21	कृषीवल			केटभजित्	6	22
कूल	40	7	कृष्ट	141	8	केडर्य	60	41
कूष्माण्डक	81	156	कृष्टि	113	6	केतव	35	30
कृकण	87	20	कृष्ण	5	18		165	45
कृकलास	86	13		27	14	कैदारक	}	142
कृकवाकु	87	18		145	36	कैदारिक		
कृकाटिका	105	88	कृष्णपाकफल	65	68	कैदार्य		
कृच्छ्र	39	4	कृष्णफला	70	96	कैरव	45	37
	121	52	कृष्णभेदा	68	86	कैलास	14	70
कृत	199	77	कृष्णला	71	98	कैवर्त	42	15
कृतपुङ्ख	132	69	कृष्णलोहित	27	16	कैवर्तामुस्तक	77	132
कृतमाल	57	24	कृष्णवर्मन्	12	54	कैवल्य	26	6
कृतमुख	166	4	कृष्णवृन्ता	63	55	कैशिक	}	106
कृतलक्षण	167	10	कृष्णसार	86	10	कैश्य		
कृतप्रापदनका	92	7	कृष्णा	71	97	कोक	85	7
कृतहस्त	132	69	कृष्णिका	143	19		88	23
कृतान्त	12	58	केकर	99	49	कोकनद	45	42
	197	64	केका	89	32	कोकनदच्छवि	27	15

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
कोकिल	87	20	कौक्षेयक	135	90	किमि	86	14
कोकिलाक्ष	72	105	कौटतक्ष	159	9	क्रिया	28	2
कोटर	55	13	कौटिक	160	14		211	157
कोटवी	94	17	कौपण	13	59	क्रियावत्	168	18
कोटि	135	85	कौतुक	} 34	31	कीडा	36	33
	136	94	कौतूहल			कुञ्च	88	23
	194	38	कौद्रवीण	141	8	कुम्भ	35	26
कोटिवर्षा	77	134	कौन्तिक	132	171	कुष्ट	37	36
कोटिश	142	12	कौन्ती	75	121	कूर	173	47
कोटार	234	18	कौर्षान	206	122		177	76
कोठ	100	54	कौमुदी	17	17		216	192
कोण	32	6	कौमादकी	7	28	केतव्य	} 151	81
	136	94	कौलीटेनय	} 95	27	केय		
कोदण्ड	134	84	कौलटेय			कोड	84	2
कोद्रव	142	16	कौलटेय	} 95	26		104	77
कोप	35	26	कौलेटर			क्रोध	35	26
कोपना	92	4	कौलीन	205	116	क्रोधन	170	32
कोपिन्	170	32	कौलेयक	161	22	क्रोशयुग	48	18
कोमल	177	78	कौशिक	59	34	क्रोष्टु	85	5
कोर्यष्टि	90	36		190	10	क्रोष्टुविभ्रा	70	93
कोरक	55	16	कौशेय	108	111	क्रोष्ट्री	73	110
कोरङ्गी	76	125	कौस्तुभ	7	28	क्रोश्च	88	23
कोरदूषक	142	16	ककच	163	35	क्रौञ्चदारण	9	40
कोल	41	11	ककर	67	77	क्रम	} 185	10
	59	37		87	20	क्रमथ		
	84	2	कतु	115	13	क्रिन्न	181	106
कोलक	111	129	कतुध्वंसिन्	8	34	क्रिनाक्ष	101	60
	145	36	कतुभुज्	4	9	क्रिशित	180	99
कोलदल	77	130	कथन	139	116	क्रिष्ट	30	19
कोलम्बक	32	7	कन्दन	138	109		180	99
कोलवल्ली	71	98		206	123	क्रीतक	73	110
कोला	71	97	कन्दित	37	36	क्रीतिकिका	70	95
कोलाहल	31	26	क्रम	119	39		97	39
कोलि	59	37	क्रमुक	60	42	क्रीब	219	214
कोविद	113	5		84	169	क्रेरा	187	29
कोविदार	56	22	क्रमेलक	152	75	क्रामन्	102	65
कोशफल	111	130	क्रयविक्रयिक	152	78	क्रङ्गु	143	20
कोशातकी	189	8	क्रयिक	152	79	करण	31	25
कोप	154	91	क्रय्य	153	81		184	8
	221	222	क्रय्य	102	63	करण	31	25
कोष्ट	194	40	क्रव्याद्	} 13	59	क्रथित	180	96
कोष्ण	20	36	क्रव्याद				31	25
कौकुटिक	191	17	कायक	152	79	क्रमा		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
क्षण	22	11 क्षीर	40	4 क्षेत्र	142	11		
	37	39 क्षीर	148	51 क्षोणी	46	2		
	195	47 क्षीरविकृति	214	183 क्षोद	137	100		
क्षणदा	21	4 क्षीरविदारि	147	44 क्षोदिष्ट	182	112		
क्षणन	139	115 क्षीरशुक्ला	73	111 क्षोम	50	12		
क्षणप्रभा	16	9 क्षीरवी	73	110 क्षोद	157	107		
क्षतज	102	64 क्षीरिका	71	100 क्षौम	109	113		
क्षतव्रत	121	54 क्षीरोद	61	46 क्षणत	179	91		
क्षत्	131	60 क्षीव	40	2 क्षमा	46	3		
	159	3 क्षुत्	169	23 क्षमाभूत्	51	1		
	197	63 क्षुत्	100	52 क्ष्वेड	122	1		
क्षत्रिय	122	1 क्षुताभिजनन		19 क्ष्वेडा	38	9		
क्षत्रिया	93	14 क्षुद्र	143	48 क्ष्वेडा	138	108		
क्षत्रियो	93	15 क्षुद्रघण्टिका	173	48 क्ष्वेडा	195	43		
क्षत्रियाणी	93	14 क्षुद्रशङ्ख	214	178 क्ष्वेडित	238	34		
क्षपा	21	4 क्षुद्रा	108	110 ख	15	1		
क्षपाकर	17	15 क्षुद्राण्डमत्स्यसंघात	43	23 ख	191	18		
क्षम	208	142 क्षुद्रा	70	94 ख	235	22		
क्षमा		61 क्षुद्रा	214	178 खखरख	177	76		
क्षमित्र	170	61 क्षुद्रा	42	19 खग	89	33		
क्षमिन्		61 क्षुद्रा	148	54 खग	135	87		
क्षन्तु		22 क्षुद्रा	169	20 खगेश्वर	191	19		
क्षय	23	51 क्षुद्रा	54	8 खजाका	7	29		
	99	7 क्षुद्रा	143	20 खज	145	34		
	184	7 क्षुद्रा	72	105 खजन	99	49		
	209	145 क्षुद्रा	235	20 खजरीट	87	16		
क्षव	100	52 क्षुद्रा	60	40 खट		234	17	
	143	19 क्षुद्रा	235	20 खट्वा	112	138		
क्षवधु	100	52 क्षुद्रा	159	10 खट्वा	85	4		
क्षान्त	180	97 क्षुद्रा	160	16 खट्वा	135	90		
क्षान्ति	35	24 क्षुद्रा	175	61 खट्वा	85	4		
क्षार	156	99 क्षुद्रा	190	10 खण्ड	17	16		
क्षारक	55	16 क्षुद्रा	214	181 खण्डपरशु	8	31		
क्षारमृत्तिका	46	4 क्षुद्रा	24	29 खण्डविकार	146	43		
क्षारित	172	43 क्षुद्रा	193	33 खण्डिक	142	16		
क्षिति	46	2 क्षुद्राजीव	141	6 खदिर	62	50		
	198	70 क्षुद्रा	184	11 खदिरा	79	142		
क्षित	179	88 क्षुद्रा	41	13 खद्योत	88	29		
क्षिप्नु	170	30 क्षुद्रा	182	112 खनि	52	7		
क्षिप्र	13	64 क्षुद्रा	24	26 खनित्र	142	12		
क्षिया	184	7 क्षुद्रा	76	129 खपुर	84	169		
			238	34 खपुर				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
खर	20	36	गञ्जा	50	8	गन्धर्व	4	11
	152	77	गडक	42	17		11	52
खरणस्	}	99	गडु	234	18		86	11
खरणस			गडुल	99	48		129	45
खरपुष्पा	78	140	गण	90	41		207	132
खरमञ्जरी	69	89		134	82	गन्धर्वहस्तक	62	51
खराश्वा	73	112		195	46	गन्धवह	}	13
खर्जू	100	53	गणक	124	14	गन्धवाह		62
खर्जूर	84	170	गणदेवता	4	10	गन्धवहा	}	105
	155	96	गणनीय	175	65	गन्धसार		111
खर्जुरी	84	170	गणरात्र	21	6	गन्धाश्मन्	}	156
खर्व	99	46	गणरूप	67	81	गन्धिक		102
खल	173	47	गणहासक	76	129	गन्धिनी		75
खलपू	168	17	गणाधिप	9	38	गन्धोत्तमा		164
खालिनी	188	42	गणिका	66	72	गन्धोली		88
खलीन	130	50		94	19	गभस्ति		20
खलु	227	256	गणिकारिका	65	66	गभीर		42
खत्या	188	42	गणित	}	175	गम	}	136
खात	43	27	गणेश		65	गमन		96
खादित	182	111	गण्ड	106	90	गम्भारी		59
खारी	154	88		128	38	गम्भीर		42
खारीक	}	141	गण्डक	85	4	गम्य		180
खारीवाप			गण्डकाली	79	142	गरल		38
खिल	46	5	गण्डशैल	52	6	गरागरी		65
खुर	77	131	गण्डाली	82	159	गरिष्ठ		182
	130	50	गण्डीर	81	157	गरुड		7
खुरणस्	}	99	गण्डूपद	43	22	गरुडध्वज		6
खुरणस			गण्डूपदी	43	24	गरुडायज		19
खेट	174	54	गण्डूषा	233	10	गरुत्		90
खेय	44	29	गतनासिक	99	46	गरुत्मत्		7
खेला	36	33	गद	99	51			89
खोड	99	49	गद्य	237	31			197
ख्यात	167	9	गन्त्री	130	53	गर्गरी		151
ख्यातगर्हण	180	93	गन्ध	26	7	गर्जित		16
ख्याति	184	9	गन्धकुटी	75	123			128
गगन	15	1	गन्धन	205	115	गर्त		37
गङ्गा	44	31	गन्धनाकुली	74	115	गर्दभ		152
गङ्गाधर	8	34	गन्धफली	63	56	गर्दभाण्ड		61
गज	127	35		64	64	गर्धन		169
गजता	128	37	गन्धमादन	52	3	गर्भ		97
गजबन्धनी	129	44	गन्धमूली	81	154	गर्भक		207
गजभक्ष्या	75	124	गन्धरस	156	104	गर्भगार		112
गजानन	9	38						50

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गर्भाशय	97	38	गारुमत	155	92	गुन्ना	63	56
गर्भिणी	95	22	गर्भिण	95	22		82	160
गर्भोपघातिनी	151	69	गार्हपत्य	116	19	गुप्त	179	89
गर्भुत्	83	166	गालव	59	33		181	106
गर्व	34	22	गिर	27	1	गुप्ति	199	74
गर्हण	29	13	गिरि	51	1	गुरण	184	11
गर्ह	174	54		184	11	गुरु	18	25
गर्हवादिन्	171	37	गिरिकर्णा	72	104		114	7
गल	105	88	गिरिका	86	12	गुर्विणी	95	22
गलकम्बल	150	63	गिरिज	156	104	गुल्फ	103	72
गलन्तिका	144	31	गिरिजामल	156	100	गुल्म	54	9
गलित	181	104	गिरिमल्लिका	65	67		102	66
गलोद्देश	129	49	गिरिश	}	8	31	134	82
गव्या	188	43	गिरीश				208	142
गवय	86	11	गिलित	182	111	गुल्मिनी	54	9
गवळ	156	100	गीत	31	26	गुल्मक	84	169
गवाक्ष	50	9	गीर्ण	182	110	गुह	9	39
गवाक्षी	81	157	गीर्णि	183	11	गुहा	52	6
गवीश्वर	149	58	गीर्ष-घ्य-ति	18	25		70	93
गवेधु	}	144	गीर्वाण	4	9	गुह्य	210	154
गवेधुका		25	गुग्गुलु	59	34	गुह्यक	4	11
गवेषणा	117	32	गुच्छ	143	21	गुह्यकेश्वर	14	68
गवेधित	181	105		108	105	गूढ	179	89
गव्य	148	50	गुच्छक	55	16	गूढपाद्	38	7
गव्या	149	60	गुच्छार्ध	108	105	गूढपुरुष	124	13
गव्यूति	48	18	गुञ्जा	71	98	गूथ	102	68
गहन	53	1	गुड	194	42	गूल	180	97
	178	85	गुडपुष्प	57	27	गुञ्जन	80	149
गह्वर	52	6	गुडफल	57	28	गुध्न	169	22
	215	184	गुडा	72	106	गुध्र	79	22
गाङ्गेय	155	94	गुह्नी	68	83	गुध्रसी	233	10
	210	155	गुण	24	29	गृह	49	4
गाङ्गेरुकी	74	117		125	19		49	5
गाढ	14	67		135	86	गृहगोधिका	86	13
गाणिक्य	95	22		144	28	गृहपति	124	15
गाण्डीव	135	85		162	27	गृहयालु	170	27
गात्र	103	70		195	47	गृहस्थूण	237	30
	128	41	गुणवृक्षक	41	12	गृहागत	118	34
गात्रानुलेपनी	111	133	गुणित	179	89	गृहाराम	53	1
गान	31	26	गुणित	179	89	गृहावपहणी	50	13
गान्धार	31	1	गुद	103	73	गृहिन्	113	3
गायत्री	62	50	गुन्द्र	82	162	गृह्यक	91	44
	116	22					168	61

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
गेन्दुक	112	138	गोपुर	51	16	ग्रस्थि	82	162
गेह	49	4		77	132	ग्रस्थिक	158	110
गैरिक	53	8		214	183	ग्रन्थिल	60	38
	190	12	गोप्याक	160	17		67	77
गैरेय	156	104	गोमत	149	58	ग्रस्थ	30	20
गो	149	60	गोमय	148	50		182	111
	150	66	गोमायु	85	5	ग्रह	21	9
	192	25	गोमिन्	149	58		184	8
गोकष्टक	71	99	गौरस	148	53		223	237
गोकर्ण	86	10	गोदै	102	65	ग्रहणी	100	55
	105	83	गोल	235	20	ग्रहपति	19	31
गोकर्णी	68	84	गोलक	97	36	ग्रहीतृ	170	27
गोकुल	149	58	गोला	157	108	ग्राम	51	19
गोक्षुरक	71	99	गोलिह	60	40		208	140
गोचर	26	8	गोलोमी	72	103	ग्रामणी	195	49
गोजिह्वा	75	120		82	159	ग्रामतक्ष	159	9
गोतुम्बा	81	157		158	111	ग्रामता	188	43
गोत्र	51	1	गोवन्दनी	63	56	ग्रामाधीन	859	9
	113	1	गोविन्द	6	19	ग्रामान्त	51	20
	214	181		201	91	ग्रामीणा	70	95
गोत्रभिद्	10	42	गोविष्	148	50	ग्राम्य	30	19
गोत्रा	46	3	गोशाल	238	40	ग्राम्यधर्म	122	57
	149	60	गोशीर्ष	111	131	ग्रावन्	51	1
गोदारण	142	14	गोष्ठ	48	13		52	4
गोदुह	149	57	गोष्ठी	115	15		204	106
गोधन	149	58	गोष्पद	202	94	ग्रास	148	54
गोधा	135	85	गोसंख्य	149	57	ग्राह	43	21
गोधापदी	75	119	गोस्तन	108	105		184	8
गोधि	106	92	गोस्तनी	73	108	ग्राहिन्	56	21
गोधिका	43	22	गोस्थानक	48	13	ग्रीवा	105	88
गोधिकात्मज	85	6	गौड	234	18	ग्रीष्म	22	18
गोधूम	143	18	गौतम	5	15	ग्रीव्यक	108	104
गोनर्द	77	132	गौधार			ग्लस्त	182	111
गोनस	38	4	गौधेय			ग्लह	165	45
गोप	123	7	गौधेर			ग्लान		
	149	57	गौर	27	13	ग्लास्तु		
	207	130		27	14	ग्लौ	17	15
गोपति	150	62		216	190	घट	145	32
गोपरस	156	104	गौरी	9	36	घटना		
गोपानसी	51	15		92	8	घटा		
गोपायीत	181	106	गौष्टीन	48	13	घटीयन्त्र	162	28
गोपाल	149	57	ग्रन्थिपर्ण	77	133	घट्ट	234	18
गोपी	73	112	ग्रस्थित	179	86	घण्टा	60	40

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
घण्टापथ	48	18	घ्रात	179	90	चतुर	161	19
घण्टारवा	72	107	च	224	242	चतुरङ्गुल	57	23
घन	16	8		228	5	चतुरानन	5	16
	31	4	चकौरक	90	36	चतुर्भेद्र	122	58
	32	9	चक्र	88	23	चतुर्भुज	6	20
	136	92		130	57	चतुर्वर्ग	122	58
	175	66		134	79	चतुष्पथ	48	17
	204	111		214	183	चतुर्हायणी	150	68
घनरस	40	5	चक्रकारक	76	129	चत्वर	50	13
घनसार	111	130	चक्रपाणि	6	20		115	18
घनाघन	204	110	चक्रमर्दक	79	147	चन	228	3
घर्मे	36	34	चक्रयान	130	52	चन्दन	111	131
घस्मर	169	20	चक्रला	82	160	चन्दना	73	112
घस्र	20	2	चक्रवर्तिन्	122	2	चन्द्र	16	14
घाटा	105	88	चक्रवर्तिनी	81	154		79	147
घाष्टिक	137	98	चक्रवाक	88	23		214	183
घात	139	117	चक्रवाल	15	6	चन्द्रक	89	32
घातुक	170	28		52	2	चन्द्रमस्	16	14
	173	47	चक्राङ्ग	88	24	चन्द्रवाला	75	125
घास	83	168	चक्राङ्गी	68	86	चन्द्रशेखर	7	30
घुटिका	103	72	चक्रिन्	38	7	चन्द्रसंज्ञ	111	130
घुण	234	18	चक्रीवत्	152	77	चन्द्रहास	135	90
घूर्णित	170	32	चक्षुःश्रवस्	38	7	चन्द्रिका	17	17
घृणा	34	18	चक्षुः	106	93	चपल	13	65
	187	32	चक्षुष्या	156	102		156	99
	196	51	चक्ष	62	52		172	46
घृणि	20	34	चक्षल	177	75	चपला	16	10
घृत	148	52	चक्षला	16	10		71	97
	199	76	चञ्चु	90	37	चपेट	105	84
घृष्टि	80	151	चटक	}	87	चमर	86	10
	84	2	चटका		19	चमारिक	56	22
घोटक	129	44	चटकाशिरस्	158	110	चमस	238	35
घोणा	105	89	चणक	143	18	चमसी	233	10
घोणिन्	84	2	चण्ड	170	32	चमू	134	79
घोष्टा	59	37	चण्डा	69	88		134	82
	84	169		76	129	चमूरु	85	9
घोर	34	20	चण्डात	67	77	चम्यक	64	64
घोष	51	20	चण्डातक	110	119	चय	49	3
घोषक	74	118	चण्डाल	158	4		90	41
घोषणा	29	12		161	20	चर	124	13
घ्राण	105	89	चण्डालवल्लकी	163	32		177	74
	179	90	चण्डिका	9	37	चरक	237	33
घ्राणतर्पण	26	11	चतुःशाल	49	6	चरण	103	71

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
चरणायुध	87	18	चार	124	13	चिरक्रिय	168	17
चरम	178	81	चारटी	79	146	चिरण्टी	92	9
चरमक्षमाभृत्	52	2	चारण	160	12	चिरंतन	177	77
चराचर	} 177	74	चारु	173	52	चिरसूता	151	71
चरिष्णु			चार्विक्य	110	122	चिररात्राय	} 227	1
चरु	116	22	चालनी	144	26	चिरस्य		
चर्चरी	233	10	चाष	87	16	चिराय	} 62	48
चर्चा	25	2	चिकित्सक	100	57	चिरिबिल्व		
	110	122	चिकित्सा	99	50	चिलिचिम	42	18
चर्मकसा	79	144	चिकुर	106	95	चिल्ल	87	22
चर्मकार	159	7		172	46		101	60
चर्मन्	120	46	चिक्रण	147	46	चिन्ह	17	17
	136	91	चिक्रस	238	35	चीन	85	9
चर्मप्रभेदिका	163	35	चिञ्चा	61	44	चीर	237	31
चर्मप्रसेविका	163	33	चित्	25	1	चीरी	} 88	29
चर्मिन्	61	46		228	3	चौरिका		
	133	72	चिता	} 139	119	चीवर	237	31
चर्या	118	35	चिति			चुक्र	78	141
चर्वित	182	111	चित्त	25	31		145	35
चर्षणी	93	10	चित्तविभ्रम	35	26		235	20
चल	177	75	चित्तसमुन्नति	34	22	चुक्रिका	78	141
चलदल	56	20	चित्ताभोग	25	2	चुल्ल	101	90
चलन	} 177	75	चित्या	139	119	चुल्लि	144	29
चलाचल			चित्र	27	17	चुचुक	104	77
चलित	137	97		34	19	चुडा	89	32
	179	87		214	179	चूडा	89	32
चविका	} 71	98	चितक	62	51		107	97
चव्य				67	80	चूडामणि	107	102
चषक	165	43		110	123	चूडाल	82	160
चपाल	115	18	चितकर	159	7	चूत	59	33
चाक्रिक	137	98	चित्रकृत्	57	27	चूर्ण	112	134
चाङ्गेरी	78	141	चित्रतण्डुला	72	106		137	100
चाटकैर	87	19	चित्रपर्णी	70	93	चूर्णकुन्तल	106	96
चाण्डाल	161	20	चित्रभानु	12	56	चूर्ण	233	9
चाण्डालिकः	163	32		19	31	चुलिका	128	39
चातक	87	17		203	105	चैटक	160	17
चातुर्वर्ण्य	113	2	चित्राशिखण्डिज	18	25	चेत्	229	13
चान्द्रभागा	44	34	चित्रशिखण्डिन्	19	28	चेतकी	64	60
चाप	134	84	चित्रा	69	88	चेतन	24	30
चामर	127	32		81	157	चेतना	25	1
चामीकर	155	95	चिन्ता	35	29	चेतस्	25	31
चास्पेय	64	64	चापेटक	147	47	चेल	109	115
	65	65	चिबुक	106	90		218	203

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
चैत्य	49	7	छिद्रित	180	100	जनक	96	28
चैत्र	}	22	छिन्न	181	104	जनंगम	161	20
चैत्रिक		15	छिन्नरुहा	68	83	जनता	188	43
चैत्ररथ		14	छुरिका	136	93	जनन	24	30
चोच		77	छेक	91	44		113	1
		237	छेदन	184	7	जननी	81	154
चोरपुष्पी		76	जगत्	47	6		96	29
चोल		109		200	80	जनपद	47	8
चौर		162	जगती	47	6	जनयित्री	96	29
चौरिका	}	162		198	71	जनश्रुति	29	7
चौध		26	जगत्प्राण	13	62	जनादन	6	19
च्युत		181	जगर	132	65	जनाश्रय	50	9
छगलक		152	जगल	165	42	जनि	24	30
छगलाण्डी		78	जग्ध	182	111	जनी	81	154
छन्न		127	जग्धि	149	55		92	9
छत्ता		72	जघन	103	74	जनुस्	}	24
		83	जघनेफला	64	62	जन्तु		30
		145	जघन्य	178	81	जन्तुफल	56	22
छत्ताकी		74		211	160	जन्मन्	24	30
छद		55	जघन्यज	98	43	जन्मिन्	24	30
		90		158	1	जन्य	122	58
छदन		55	जङ्गम	177	74		138	105
छदिस्		50	जङ्गमेतर	177	74		211	160
छम्दन्		35	जङ्घा	103	72	जन्यु	24	30
छन्द		186	जङ्घाकारिक	}	133	जप	120	47
		201	जङ्घाल		74		184	12
छन्दस्		116	जटा	54	11	जपन	184	12
		222		77	134	जपा	66	76
छन्न		126		107	97	जम्पती	97	38
		180		194	38	जम्बाल	41	9
छठ		138	जटिन्	58	32	जम्बीर	57	24
छत्रि		17	जटिला	77	134		67	80
		20	जठर	104	77	जम्बु	56	19
छाग	}	152		216	190	जम्बुक	85	5
छागी		76	जड	17	20		189	3
छात		98		171	38	जम्बू	56	19
		181	जडुल	99	49	जम्भ	57	24
छात		114	जतु	110	125	जम्भभेदिन्	10	43
छादित		180	जतुक	146	40	जम्भल	}	57
छान्दस		113	जतुका	88	27	जम्भीर		24
छाया		211	जतुकुत्	}	81	जय	65	67
छित		181	जतुका		154		138	111
छिद्र		37	जनु	104	78	जयन्त	10	46

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA				
जयन्ती	}	65	66	जातापत्या	94	16	जीव	18	25	
जया				जाति	25	31		140	121	
जय्य		133	75		66	13	जीवक	61	44	
जरण		145	36		198	68		79	143	
जरत्		98	42	जातीकोश	}	111	132	जीवंजीव	90	36
जरद्रव		149	61	जातीफल				जीवन	40	3
जरा		98	41	जातु	228	4		140	1	
जरायु		97	38	जातोक्ष	149	61	जीवनी	}	79	142
जरायुज		173	50	जानु	103	72	जीवनीया			
जल		40	3	जामातृ	96	32	जीवनौषध	140	121	
जलजन्तु		42	20	जामि	208	142	जीवन्तिका	68	82	
जलधर		15	7	जाम्बव	56	19		68	83	
जलनिधि		40	2	जाम्बूनद	155	95	जीवन्ती	}	79	142
जलनिर्गम		40	7	जायक	110	125	जीवा			
जलनीली		45	38	जाया	92	6	जीवातु	140	121	
जलप्राय		47	10	जायाजीव	160	12	जीवान्तक	160	14	
जलमुच्		16	8	जायापती	97	38	जीविका	140	1	
जलव्याल		38	5	जायु	99	50	जीवितकाल	140	121	
जलशुक्ति		43	23	जार	97	35	जुगुप्सा	29	13	
जलाधार		43	25	जाल	42	16	जुङ्ग	78	138	
जलाशय		43	25		217	201	जुहू	116	25	
		83	165	जालक	55	16	जृति	}	188	39
जलोच्छ्वास		41	10	जालिक	160	14	जृति			
जलौकस्	}	43	22	जाली	74	118	जृम्भ	}	37	36
जलौका				जात्म	160	16	जृम्भण			
जल्पाक		171	36		168	17	जेतृ	133	75	
जल्पित		182	108	जावाल	159	1		133	78	
जव		13	64	जिघत्सु	169	20	जेमन	149	56	
		133	74	जिङ्गी	69	91	जेय	}	133	75
जवन		129	46	जित्तर	133	78	जैत्र			
		133	74	जिन	4	13	जैवातृक	17	15	
		188	39	जिष्णु	10	42		167	6	
जवानिका		110	120		133	78		190	11	
जहुतनया		44	31	जिह्वा	176	71	जोङ्गक	111	126	
जागरा		185	19		208	141	जोषम्	226	252	
जागरितृ	}	170	32	जिह्वाग	38	8	ज्ञ	113	5	
जागरूक				जिह्वा	106	91	ज्ञपित	}	180	98
जागर्या		185	19	जीन	98	42	ज्ञप्त			
जाङ्गलिक		39	11	जीमूत	16	8	ज्ञप्ति	25	1	
जाङ्घिक		133	74		65	69	ज्ञातसिद्धान्त	124	15	
जात		25	31	जीरक	145	36	ज्ञाति	96	34	
जातरूप		155	95	जीर्ण	98	42	ज्ञातृ	170	30	
जातवेदस्		12	53	जीर्णवस्त्र	109	115	ज्ञातेय	97	35	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
ज्ञान	26	6	डिम्भा	98	41	तन्त्रिका	68	83
ज्ञानिन्	124	14	डुण्डुभ	38	5	तन्दू	145	34
ज्या	46	2	ढक्का	32	6	तन्दी	37	37
	135	86	तक	148	53		214	177
ज्याघातवारण	135	85	तक्षक	189	4	तप	23	19
ज्यानि	184	9	तक्षन्	159	9	तपःकेशसह	119	42
ज्यायस्	98	43	तट	40	7	तपन	19	32
	223	236	तटिनी	44	30		39	1
ज्येष्ठ	194	41	तडाग	44	28	तपनीय	155	94
ज्येष्ठ	22	16	तडित्	16	10	तपस्	22	15
ज्योतिरिङ्गण	88	29	तडित्व	15	7		222	233
ज्योतिष्मती	80	150	तण्डक	237	33	तपस्य	22	15
ज्योतिस्	222	231	तण्डुल	72	107	तपस्विन्	119	42
ज्योत्स्ना	17	17	तण्डुलीय	78	136	तपस्विनी	77	134
ज्यौतिषिक	124	14	तत	31	4	तप्त	181	103
ज्यौत्स्नी	21	5		179	86	तम	18	27
	74	118	ततस्	228	3	तमस्	24	29
ज्वर	100	56	तत्काल	127	30		37	3
ज्वलन	12	53	तत्त्व	32	9		222	232
ज्वाल	12	57	तत्पर	169	9	तमस्विनी	21	4
सगिति	227	2	तथा	228	10	तमाल	65	68
सटामला	76	127	तथागत	4	13	तमालपत्र	110	123
झर	52	5	तथ्य	30	22	तमिस्र	37	3
झर्झर	32	8	तद्	228	3	तमिस्रा	21	5
झलरी	233	10	तदा	230	23	तमी	21	4
झष	42	17	तदात्व	127	30	तमोचुद्	201	89
झषा	74	117	तदानीम्	230	23	तमोपह	223	239
झाटल	60	40	तनय	95	27	तरक्षु	84	1
झाटलि	238	38	तनु	103	71	तरङ्ग	40	5
झावुक	60	40		175	61	तरङ्गिणी	44	30
झिण्ठी	66	75		175	66	तरणि	19	31
झिल्लिका	88	29		204	113		41	10
डङ्क	163	34	तनुत्र	132	65		66	74
	237	33	तनू	103	71	तरपण्य	41	11
डिट्ठिभ	90	36	तनूकृत	180	99	तरल	107	102
टीका	232	7	तनूनपात्	12	53		177	75
डमर	185	14	तनूह	90	37	तरला	148	50
डमरु	32	8		107	99	तरस्	13	64
डयन	130	58	तन्दु	162	28		137	103
डहु	64	61	तन्त्र	215	186	तरस	102	63
डिण्डिम	32	8	तन्त्रक	109	112	तरस्विन्	134	74
डिम्ब	185	14	तन्त्रवाय	86	13		206	128
डिम्भ	90	39		159	6	तरि(री)	41	10

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तरु	53	5	तार्क्ष्यशैल	156	102		110	123
तरुण	98	42	ताल	32	9		146	43
तरुणी	92	8		84	169	तिलकालक	99	49
तर्क	25	3		105	85	तिलपर्णी	111	132
तर्कविद्या	28	5		156	103	तिलपिञ्ज	}	143 19
तर्करा	65	66	तालपत्र	107	103	तिलपेज		
तर्जनी	104	81	तालपर्णी	75	123	तिलिस्स		
तर्णक	149	61	तालमूलिका	75	119	तिल्य	38	5
तर्पण	115	14	तालवृन्तक	112	140	तिल्व	141	7
	149	56	तालाङ्क	6	24	तिष्ठ	59	33
	183	4	ताली	76	127	तिष्ठ	18	23
तर्मन्	116	19		84	170	तिष्ठ्यफला	209	147
तर्ष	35	28	ताछ	106	91	तीक्ष्ण	63	58
	149	55	तावत्	225	247		20	36
तल	135	85	तिक्त	26	9		155	98
	218	203	तिक्तक	81	155	तीक्ष्णगन्धक	196	53
तलिन	206	127	तिक्तशाक	57	25	तीर	58	31
तल्प	207	131	तिग्म	20	36	तीर्थ	40	7
तल्लज	24	27	तितउ	144	26	तीव्र	201	86
तष्ट	180	99	तितिक्षा	35	24	तीव्रवेदना	14	67
तस्कर	162	25	तितिथु	170	31	तु	39	3
ताण्डव	32	10	तित्तिरि	90	36		224	243
	238	34	तिथि	20	1	तुङ्ग	228	5
तात	96	28	तिनिश	57	26		57	25
ताम्रिक	124	15	तिन्तिडी	61	44		176	70
तापस	119	42	तिन्तिडीक	145	35	तुङ्गी	78	140
तापसतरु	61	46	तिन्दुक	50	39	तुच्छ	174	56
तापिच्छ	65	68	तिन्दुकी	232	8	तुणि	76	128
तामरस	45	40	तिमि	42	19	तुण्ड	105	89
तामलकी	76	127	तिमिगिल	42	20	तुण्डिकेरी	74	116
तामसी	21	5	तिमित	181	106		78	139
ताम्बूलवल्ली	}	75 120	तिमिर	37	3	तुण्डिभ	}	101 61
ताम्बूली			तिरस्	227	257	तुण्डिल		
ताम्रक			तिरस्करिणी	110	120	तुत्थरसाञ्जन		
ताम्रकुट्टक	155	97	तिरस्क्रिया	34	22	तुत्था	156	101
ताम्रचूड	159	8	तिरीट	59	33		70	95
तार	87	18		237	30	तुत्थाञ्जन	76	126
तारकजित्	31	2		16	13	तुन्तुभ	156	101
तारका	9	40	तिरोधान	139	113	तुन्तुभ	142	17
तारका	}	18 22	तिरोहित	171	34	तुन्दिन्	}	98 44
तारा			तिर्यच्	60	40	तुन्दिभ		
तारुण्य			तिलक	99	49	तुन्दिल		
तार्क्ष्य	97	40		60	40	तुन्न	76	128
	7	29		102	65	तुन्नवान	159	6
	209	145				तुमुल	138	108

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
तुम्बी	81	156	तृप्ति	149	56	त्रास	34	21
तुरग			तृप्	35	27	त्रिक	104	76
तुरंग	129	44		149	55	त्रिककुद्	52	2
तुरंगम			तृष्णक्	169	22	त्रिकदु	158	111
तुरङ्गवदन	14	71	तृष्णा	196	51	त्रिका	43	27
तुरायण	183	2	तेजन	82	161	त्रिकूट	52	2
तुरासाह	10	44	तेजनक	82	162	त्रिखट्ट	239	41
तुरीय	110	123	तेजनी	68	84	त्रिखट्टी		
तुरुष्क	111	128	तेजस्	101	62	त्रिगुणाकृत	141	9
तुला	154	87		223	235	त्रितक्ष	239	41
तुलाकोटि	108	109	तेजित	179	91	त्रितक्षी		
तुल्य	164	37	तेम	187	29	त्रिदश	3	7
तुल्यपान	149	55	तेमन	147	44	त्रिदशालय	3	6
तुवर	26	9	तेजसावर्तिनी	163	33	त्रिदिव		
तुवरिका	77	131	तैत्तिर	91	44	त्रिदिवेश	3	7
तुष	64	59	तैलपणिक	111	131	त्रिपथगा	44	31
	143	22	तैलपाशिका	88	27	त्रिपुटा	73	108
तुषार	17	19	तैलीन	141	7		76	126
	17	20	तैष	22	15	त्रिपुरान्तक	8	33
तुषित	4	10	तोक	96	28	त्रिफला	158	111
तुहिन	17	19	ताक्म	142	16	त्रिभण्डी	73	109
तूण	135	89	तोष्टक	237	30	त्रियामा	21	4
तूणी	135	90	तोष्ट्र	128	42	त्रिलोचन	8	32
तूणीर	135	89		142	12	त्रिवर्ग	122	58
तूद	60	42	तोदन	142	12		125	20
तूण	13	65	तोमर	136	94	त्रिविक्रम	6	20
तूल	60	42	तोय	40	4	त्रिविष्टप	3	6
	157	106	तोयविष्पली	73	111	त्रिवृत्	73	108
तूलिका	193	33	तोरण	51	16	त्रिवृता		
तुवर	212	166	तौर्यत्रिक	32	10	त्रिसंध्य	20	3
तूष्णींशील	171	39	त्यक्त	181	107	त्रिसीत्य	141	9
तूष्णीक			त्याग	117	29	त्रिस्तोतस्	44	31
तूष्णीकाम्	228	10	त्रपा	34	23	त्रिहृत्य	141	9
तूष्णीम्			त्रपु	157	105	त्रिहायणी	150	68
तृण	83	168	त्रयी	28	3	त्रुटि	76	126
तृणद्रुम	84	170	त्रस	177	74		175	62
तृणधान्य	144	25	त्रसर	186	24		194	37
तृणध्वज	81	161	त्रस्तु	170	26	त्रेता	116	20
तृणराज	84	169	त्राण	181	106		198	69
तृणशूल्य	65	70		184	8	त्रोष्टि	90	37
तृण्या	83	168	त्रात	181	106	त्र्यम्बक	8	33
तृतीयाप्रकृति	97	39	त्रायन्ती	80	151	त्र्यम्बकसख	14	68
तृप्त	181	103	त्रायमाणा			त्र्यूपण	158	111

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
त्वक्क्षीरी	157	109	दधित्थ	56	21	दल	55 14
त्वक्पत्र	77	135	दधिफल	147	48	दव	218 207
त्वक्सार	82	161	दधिसक्तु	4	12	दविष्ठ	176 69
त्व	178	82	दनुज	106	91	दवायस्	106 91
त्वच्	54	12	दन्त	62	50	दशनवासस्	106 90
	101	62	दन्तधावन	128	41	दशबल	5 14
त्वच	77	135	दन्तभाग	56	21	दशमिन्	96 43
त्वचिसार	82	161	दन्तशठ	57	24	दशमीस्थ	201 87
त्वरा	186	26		78	141	दशा	109 114
त्वरित	13	64	दन्तशठा	127	35	दस्यु	220 217
	133	74	दन्तावल	79	145		124 11
त्वरितोदित	30	20	दान्तिन्	38	8	दस्त्र	162 25
त्वष्ट	180	99	दान्तिका	175	61	दहन	11 51
त्वष्टृ	159	9	दन्दशूक	125	21	दाक्षायणी	12 55
	193	35	दभ्र	183	3	दाक्षाय्य	18 22
त्विष्	20	35	दम	183	3	दाडिम	87 22
	221	226		180	98		65 65
त्विष्पांपति	19	31	दमथ	12	56	दाडिमपुष्पक	239 42
त्सरू	136	91	दमित	97	36	दाण्डपाता	62 49
दंश	88	28	दमुनस्	35	30	दात	232 6
दंशन	132	65	दम्पती	11	47	दात्यूह	181 104
दंशित	132	66	दम्भ	150	62	दात्र	87 22
दंशी	88	28	दम्भोलि	34	18	दान	142 12
दंष्ट्रिन्	84	2	दम्य	168	15		117 29
दक्ष	161	19	दया	34	21		125 21
दक्षिण	167	8	दयालु	215	185	दानव	128 38
दक्षिणस्थ	131	61	दर	233	9	दानवगिरि	4 9
दक्षिणा	15	3	दरत्	173	49	दानशौण्ड	167 6
दक्षिणाम्नि	116	19	दरित्र	52	6	दान्त	119 42
दक्षिणारुस्	161	24	दरी	43	24		180 98
दक्षिणार्ह	166	5	दरु	79	147	दान्ति	183 3
दक्षिणीय	161	24	दरुध्न	101	59	दापित	172 40
दक्षिणैर्मन्	166	5	दरुण	7	25	दाम	151 73
दक्षिण्य	180	99	दद्रुगोमिन्	112	140	दामिनी	5 18
दग्ध	148	49	दर्पक	83	166	दामोदर	201 89
दग्धिका	19	32	दर्पण	145	34	दायाद	92 6
दण्ड	125	21	दर्भ	38	8	दारद	39 11
	194	42	दर्वि	21	8	दारित	181 101
दण्डधर	13	59	दर्वीकर	120	48	दारु	55 13
दण्डनीति	28	5	दर्श	187	31	दारुण	34 20
दण्डविष्कम्भ	151	174					
दण्डाहत	148	53	दर्शन				

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
दारुहरिद्रा	72	102	दीधिति	20	34	दुर्विध	173	49
दारुहस्तक	184	34	दीन	173	49	दुर्हर्	124	10
दार्वाघाट	87	17	दीप	112	138	दुलि	43	24
दार्विका	75	120	दीपक	190	11	दुःच्यवन	10	44
दार्वा	72	102	दीप्ति	20	35	दुष्कृत	23	23
दाव	218	207	दीप्य	73	112	दुष्ट	230	20
दाविक	45	36	दीर्घ	176	69	दुष्पुत्र	76	129
दाश	42	15	दीर्घकोशिका	43	25	दुष्प्रधर्षिणी	74	114
दाशपुर	77	132	दीर्घदर्शिन्	113	6	दुहितृ	96	28
दास	160	17	दीर्घपृष्ठ	38	8	दूत	125	16
दासी	66	75	दीर्घवृन्त	63	57	दूती	94	17
दासीसभ	236	27	दीर्घसूत्र	168	167	दूत्य	125	16
दासेय	160	17	दीर्घिका	44	28	दूत	181	103
दासेर			दुःख	39	3	दूर	176	69
दिगम्बर	171	39		235	23	दूरदर्शिन्	113	6
दिग्गज	15	5	दुःषमम्	229	15	दूर्वा	82	158
दिग्ध	135	89	दुःस्पर्श	70	92	दुषिका	102	67
	179	90	दुस्पर्शा	70	94	दूष्य	110	120
दित	181	104	दुकूल	109	113	दूषा	128	43
दितिसुत	4	12	दुग्ध	148	51	दृढ	14	67
दिधिषू	95	23	दुग्धिका	71	100		177	76
दिन	20	2	दुर्दुम	80	148		195	45
दिनान्त	20	3	दुन्दुक	63	57	दृढसंधि	177	76
दिव्	3	6	दुन्दुभि	32	6	दृति	235	19
	15	1		207	135	दृव्य	179	86
दिवस	20	2	दुरध्व	48	16	दृश	106	93
दिवस्पति	10	42	दुरालभा	70	92		223	218
दिवा	228	6	दुरित	23	23	दृषद्	52	4
दिवाकर	19	29	दुरोदर	213	172	दृष्ट	121	31
दिवाकीर्ति	159	10	दुर्ग	125	18	दृष्टरजस्	92	8
	161	20	दुर्गत	173	49	दृष्टान्त	197	62
दिविषद्	3	8	दुर्गति	39	1	दृष्टि	106	93
दिवौकस्	3	7	दुर्गन्ध	26	12		194	38
दिव्योपपादुक	173	50	दुर्गसंचर	186	25	देव	3	7
दिश	15	2	दुर्गा	9	37		33	13
दिश्य	15	3	दुर्जन	173	47	देवकीनन्दन	6	21
दिष्ट	20	1	दुर्दिन	16	12	देवकुसुम	110	125
	24	28	दुर्नामक	100	54	देवखातक	43	27
	193	35	दुर्नामन्	43	25	देवखातबिल	52	6
दिष्टान्त	139	117	दुर्बल	98	44	देवगच्छन्द	108	105
दिष्टया	229	11	दुर्मनस्	167	8	देवजगधक	83	167
दीक्षित	114	8	दुर्मुख	171	36	देवतरु	11	50
दीदिवि	147	48	दुर्वर्ण	155	96	देवता	4	9

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
देवताड	65	69	धुम्न	154	90	द्वन्द्व	90	39	
देवदारु	63	54	धुत	165	45		219	213	
देवदूधन्	171	34	धुतकारक	}	165	44	द्वयातिग	119	44
देवन	165	45	धुतकृत				द्वादशाङ्गुल	105	84
	205	117	द्यौ	3	6	द्वादशात्मन्	19	29	
देववल्लभ	57	25		15	1	द्वापर	25	3	
देवभूष	121	52	द्योत	20	35		212	163	
देवमातृक	47	12	द्रप्स	148	51	द्वार	}	51	16
देवयोनि	4	11	द्रव	36	33	द्वार			
देवर	96	32		139	112	द्वारपाल	}	123	6
देवल	159	11	द्रवन्ती	69	88	द्राःस्थ			
देवसभा	11	48	द्रविण	130	103	द्राःस्थितदर्शक			
देवाजीविन्	159	11		154	90	द्विगुणाकृत	141	6	
देवी	33	13		196	52	द्विज	89	33	
	68	84		235	22		193	30	
	77	133	द्रव्य	154	90	द्विजराज	17	15	
देवृ	96	32		210	154	द्विजा	75	120	
देश	47	8	द्राक्	227	2	द्विजाति	113	4	
देशरूप	126	25	द्राक्षा	73	108	द्विजिह्व	207	133	
देह	103	71	द्राघिष्ठ	182	113	द्वितीया	92	5	
देहली	50	13	द्राविडक	77	135	द्विप	127	35	
दैतेय	}	4	दु	53	5	द्विपाद्य	126	28	
दैत्य		12	दुकिलिम	63	54	द्विरद	127	35	
दैत्यगुरु	18	26	दुघण	136	92	द्विरेफ	89	30	
दैत्या	75	123	दुण	86	14	द्विष	124	11	
दैत्यारि	6	19	दुणी	233	9	द्विषन्	124	10	
दैर्घ्य	109	114	दुत	13	64	द्विहायनी	150	68	
दैव	24	28		179	90	द्वीप	41	8	
	121	51		180	100	द्वीपवती	44	30	
दैवज्ञ	124	14		227	2	द्वीपिन्	84	1	
दैवज्ञा	94	20	दुम	53	5	द्वेषण	124	10	
दैवत	4	9	दुमामय	110	125	द्वेष्य	172	45	
	23	21	दुमोत्पल	64	60	द्वैध	125	19	
दोल	70	95	दुवय	153	85	द्वैप	130	54	
	130	54	दुहिण	5	17	द्वैमानुर	9	38	
दोषज्ञ	113	5	द्राण	154	88	द्रघट	155	97	
दोषैकदृक्	172	46	द्रोणकाक	87	22	धन	154	90	
दोस्	104	80	द्रोणक्षीरा	}	151	72	धनंजय	12	53
दोहद	35	27	द्रोणदुघा				धनद	14	68
दोहदवती	94	21	द्रोणी	41	11	धनहरी	76	129	
द्युति	17	18		70	95	धनाधिप	14	68	
	20	35	द्रोहचिन्तन	25	4	धनिन्	167	10	
द्युमणि	19	31	द्रोणिक	141	10	धनिष्ठा	18	23	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
धनुर्धर	132	70	धान्याम्ल	146	39		173	47
धनुःपट	59	35	धामन्	206	124	धूर्वह	150	65
धनुष्मत्	132	70	धामार्गव	69	89	धूलि	137	100
धनुस्	134	84		74	118	धूसर	27	13
धन्य	166	3	धाढ्या	116	22	धृति	199	74
धन्वन्	46	5	धारणा	126	27	धृष्ट	}	169 25
	134	84	धारा	130	50	धृष्णु		
धन्वयास	70	92	धाराधर	15	7	धेनु	151	71
धन्विन्	132	70	धारासंपात	16	12	धेनुका	128	37
धमन	82	163	धातैराष्ट्र	88	25		190	15
धमनि	102	65	धामपत्तन	145	36	धेनुष्या	151	72
धमनी	76	130	धावानि	70	93	धेनुक	149	60
धम्मिल	107	97	धिक्	224	241	धैवत	31	1
धर	51	1	धिकृत	171	39	धोरण	131	59
धरणि	}	46		180	94	धोरितक	129	49
धरा			धिषण	18	25	धौतकौशेय	109	113
धरित्री			धिषणा	25	1	धौरेय	150	65
धर्तुर	67	78	धिष्य	210	155	धाम्य	83	167
धर्म	24	24	धी	25	1	ध्रुव	17	21
	28	3	धीन्द्रिय	26	8		54	8
	208	138	धीमत्	113	6		176	73
धर्मचिन्ता	35	28	धोमती	93	12		219	212
धर्मधाजिन्	121	54	धीर	113	5	ध्रुवा	74	116
धर्मराज्य	4	13	धीवर	42	15		116	25
	12	58	धीशक्ति	186	25	ध्वज	137	101
	193	31	धीसाचिव	123	4	ध्वजिनी	134	79
धर्मसंहिता	28	6	धुनी	44	30	ध्वनि	30	23
धव	97	35	धुर	130	56	ध्वनित	180	95
	218	207	धुरंधर	}	150 65	ध्वस्त	181	104
धवल	27	13	धुरीण			ध्वाङ्क्ष	87	21
धवडा	150	67	धुर्य			ध्वान	30	23
धवित्र	116	23	धूत	181	107	ध्वान्त	37	3
धातु	53	8	धूपायित	}	181 103	न	229	12
	198	65	धूपित			नकुलेष्टा	74	115
धातुकी	}	76	धूमकेतु	197	58	नक्तक	109	115
धातुपुष्पिका			धूमयोनि	16	8	नक्तम्	228	6
धातृ	5	17	धूमल	27	16	नक्तमाल	62	48
धाती	214	177	धूम्या	188	43	नक	43	21
धाना	147	47	धूम्याट	87	17	नक्षत्र	18	22
धानुष्क	132	70	धूम्र	27	16	नक्षत्रमाला	108	106
धान्य	143	21	धूर्जटि	8	33	नक्षत्रेश	17	15
धान्यत्वच्	143	22	धूर्त	67	78	नख	77	131
धान्याक	145	38		165	44		105	83

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नखर	105	83	नमस्या	118	34	नागकेसर	65	65
नग	191	19	नमुचिसूदन	10	43	नागजिह्वा	157	108
नगरी	48	1	नय	184	9	नागबला	74	117
नगोकस्	89	34	नयन	106	93	नागर	105	38
नम्र	171	39	नर	91	1		215	189
नमहू	165	42	नरक	39	1	नागरङ्ग	60	38
नामिका	92	8	नरवाहन	14	69	नागलोक	37	1
नट	63	57	नर्तक	33	11	नागवल्ली	75	120
	160	12	नर्तकी	32	8	नागसंभव	157	105
नटन	32	10	नर्तन	32	10	नागसुगन्धा	74	115
नटी	76	130	नर्मदा	44	32	नागान्तक	7	29
नड	82	163	नर्मन्	36	33	नाथ्य	32	10
	237	33	नलकूवर	14	70	नाडिका	145	34
नडप्राय	47	9	नलद	83	65	नाडिधम	159	8
नडसंहति	}	83 168	नलमीन	42	18	नाडी	102	65
नड्या			नलिन	}	45 39		143	22
नडवत्	}	47 9	नलिनी				195	43
नड्वल			नली	76	130	नाडीव्रण	100	54
नत	176	71	नल्व	48	18	नाथवत्	168	16
नतनासिक	98	45	नव	177	79	नाद	30	23
नदी	44	29	नवदल	45	43	नादेयी	58	30
नदीमातृक	47	12	नवनीत	148	52		60	38
नदीसर्ज	61	45	नवामालिका	66	73		65	66
नद्धी	163	31	नवसूतिका	151	71		74	118
ननान्ट	96	29	नवाम्बर	109	112	नाना	225	248
ननु	225	249	नवीन	177	78		228	3
ननुच	229	15	नवोद्भूत	148	52	नानारूप	180	94
नन्दक	7	28	नव्य	177	78	नान्दीकर	}	171 38
नन्दन	10	45	नष्ट	139	113	नान्दीवादिन्		
नान्दिवृक्ष	76	128	नष्टचेष्टता	36	34	नापित	159	10
नन्यावर्त	50	10	नष्टाग्नि	121	53	नाभि	130	57
नपुंसक	97	39	नास्तित	}	150 63		208	136
नप्री	96	29	नस्योत				233	9
नभस्	15	1	नहि	229	12	नाम	226	252
	22	16	नाक	3	6	नामधेय	}	29 8
	222	233		189	2	नामन्		
नभसंगम	89	35	नाकु	48	14	नाय	184	9
नभस्य	22	17	नाकुली	74	115	नायक	167	11
नभस्वत्	13	63	नाग	38	4	नारक	39	1
नमस्	230	19		127	35	नारद	11	48
नमसित	}	181 102		157	105	नाराच	135	88
नमस्यित				174	59	नाराची	163	32
नमस्कारी	79	142		191	21	नारायण	5	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
नारायणी	71	101	निकण	}	31	25	निबन्धन	32	7
नारी	91	2	निकाण		175	65	निबर्हण	139	114
नाल	42	2	निखिल		128	42	निभ	164	38
नाला	42	2	निगड	}	184	12	निभृत	169	25
	143	22	निगद		48	1	निमय	152	80
नालिकेर	84	169	निगाद		208	139	निमित्त	199	76
नाविक	41	12	निगम		188	37	निमेष	22	11
नाव्य	41	10			129	49	निम्न	42	15
नाश	139	118	निगार		185	13	निम्नगा	44	30
नासत्य	11	51	निगल		187	36	निम्ब	64	63
नासा	50	13	निग्रह		149	56	निम्बतरु	57	26
नासिका	105	89	निघ		168	16	नियति	24	28
नास्तिकता	25	4	निघस		64	61	नियन्तृ	131	60
निःकृत	172	41	निघ्न		109	116	नियम	25	5
निःशलाक	126	23	निचुल		193	32		118	37
निःशेष	175	65	निचोल		103	74		120	49
निःशोध्य	174	56	निज		91	3	नियातन	186	27
निःश्रेयस	26	6	नितम्ब		14	67	नियामक	41	12
निःषमम्	229	15	नितम्बनी		70	94	नियुत	236	24
निःसरण	51	19	नितान्त		126	26	नियुद्ध	138	108
निःस्व	173	49	नित्य		37	37	नियोज्य	160	17
निकट	176	67	निदाघ		24	28	निर्	226	254
निकर	90	40			178	89	निरन्तर	175	66
निकर्षण	51	19	निदान		70	94	निरंय	39	1
निकष	163	32	निदिग्ध		126	26	निरर्गल	178	84
निकषा	228	7	निदिग्धका		37	37	निरवग्रह	168	15
	230	20	निदेश		171	33	निरसन	187	31
निकषात्मज	13	60	निद्रा	}	139	118	निरस्त	30	20
निकाम	149	57	निद्राण		206	123		135	89
निकाय	91	43	निद्रालु		14	71		172	40
निकाय्य	49	5	निधन		122	57	निराकरिष्णु	170	30
निकार	187	36			187	31	निराकृत	172	40
निकारण	139	114	निधि		30	23	निराकृति	121	54
निकुञ्चक	154	88	निधुवन	}	29	13		187	31
निकुञ्ज	53	8	निध्यान		145	32	निरामय	100	57
निकुम्भ	79	145	निनद		187	29	निरिष	142	13
निकुरम्ब	90	41	निनाद		43	26	निर्कृति	39	2
निकृत	172	46	निन्दा		166	4	निर्गुण्डी	65	69
निकृति	35	30	निप					66	71
निकृष्ट	174	54	निपठ	}	187	29	निर्ग्रन्थन	139	115
निकेतन	48	4	निपाठ			43	26	निर्घोष	30
निकोचक	54	29	निपान				निर्जर	3	7
			निपुण				निर्जितेन्द्रियग्राम	119	43

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
निर्देश	52	5	निशीथ	21	6	निस्वन	}	30 23
निर्णय	25	3	निशीथिनी	21	4	निस्वान		139 115
निर्णैजक	159	10	निश्रय	25	3	निहनन		43 22
निर्देश	126	26	निश्रेणि	51	18	निहाका		139 114
निर्धोष	168	13	निषङ्ग	135	89	निहिंसन		160 16
निर्धर	14	66	निषङ्गिन्	132	70	निहीन		30 17
निर्मद	128	37	निषया	49	2	निह्व		219 209
निर्मुक्त	38	6	निषद्वर	41	9	नीकाश		164 38
निमोक	38	9	निषध	52	3	नीच		160 16
निर्याण	128	39	निषाद	31	1	नीचैस्		230 18
निर्यातन	205	120		161	20	नीड		90 38
निर्यह	223	237	निषादिन्	131	60	नीडोद्भव		89 35
निर्वपण	117	30	निषूदन	139	114	नीघ्न		50 14
निर्वणन	187	31	निष्क	190	14	नीप		60 42
निर्वहण	33	15	निष्कला	94	21	नीर		40 4
निर्वाण	26	6	निष्कसित	171	39	नील		27 14
	180	96	निष्कुट	53	1	नीलकण्ठ		89 31
निर्वात	180	96	निष्कुटि	76	125			194 39
निर्वाद	29	13	निष्कुह	55	13	नीलाङ्गु		86 14
	201	90	निष्कम	186	25	नीललोहित		8 33
निर्वापण	139	116	निष्ठा	33	15	नीला		88 27
निर्वासन	139	115		194	41	नीलाम्बर		6 24
निश्चेत	181	101	निष्ठान	147	44	नीलाम्बुजन्मन्		45 37
निर्वेश	164	39	निष्ठीवन	}	38	नीलिका		66 71
	186	20	निष्ठवन			नीलिनी	}	70 95
	220	216	निष्ठेव			नीली		186 23
निर्व्यथन	37	2	निष्ठुर	30	19	नीवाक		144 25
निर्हार	185	17		177	76	नीवार		152 80
निर्हारिन्	26	11	निष्ठुत	179	88	नीवी		229 213
निर्हाद	30	23	निष्ठुति	188	38	नीवृत्		47 8
निलय	49	5	निष्णात	166	4	नीशार		109 118
निवह	90	40	निष्पक	180	96	नीहार		17 19
निवात	200	84	निष्पन्न	181	101	नु		225 249
निवाप	117	31	निष्पाव	186	24	नुति		29 11
निवात	109	113	निष्प्रभ	180	100	नुत्त	}	179 88
	120	50	निष्प्रवाणि	109	112	नुत्तन		177 78
निवृत्त	179	88	निसर्ग	37	38	नुत्न		226 251
निवेश	127	34	निस्तृष्ट	179	89	नुत्नम्		229 17
निशा	21	4	निस्तल	176	70	नूपुर		108 109
निशाख्या	146	41	निस्तईण	139	115			
निशान्त	49	5	निस्त्रिश	135	90			
निशापति	16	14	निस्त्राव	148	49			
निशित	179	91						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
नृ	91	1	न्युङ्ख	234	17	पटल	50	14
नृत्य	32	10	न्युञ्ज	101	61		217	202
नृप	122	1	न्यून	206	128	पटलप्रान्त	50	14
नृपलक्ष्मन्	127	33	पक्कण	51	20	पटवासक	112	139
नृपसभ	236	27	पक्क	179	92	पटह	32	6
नृपासन	127	32		180	97		138	109
नृशंस	173	47	पक्ष	22	12	पट्ट	81	155
नृसेन	238	40		90	37		161	19
नृतु	167	11		107	98		171	35
नेत्र	106	93		135	88		194	40
	214	181		221	221	पट्टपर्णी	78	138
नेत्राम्बु	106	93	पक्षक	50	14	पटोल	81	155
नेदिष्ठ	176	69	पक्षति	20	1	पटोलिका	74	118
नेपथ्य	107	99		90	37	पट्ट	234	17
नेमि	43	27	पक्षद्वार	50	14	पट्टिका	}	60 41
	57	26	पक्षभाग	128	41	पट्टिन्		
	130	57	पक्षमूल	90	37	पट्टिश	235	21
नैकभेद	178	83	पक्षान्त	21	7	पण	154	88
नैगम	152	78	पक्षिन्	89	33		164	39
	208	140	पक्षिणी	21	5		165	45
नैचिकी	150	67	पक्षमन्	205	121	पणव	32	8
नैपाली	157	108	पङ्क	23	23	पणायित	}	182 110
नैमेय	152	80		41	9	पणित		
नैयप्रोध	55	18	पङ्किल	47	10	पणितव्य	153	82
नैर्ऋत	13	60	पङ्कैरह	45	40	पण्ड	17	39
	15	4	पङ्क्ति	53	4	पण्डित	113	5
नैर्ऋक	123	7		199	72	पण्य	153	82
नैर्ऋशिक	132	71	पङ्गु	99	48	पण्यवीथिका	49	2
नो	229	12	पञ्चपचा	72	102	पण्या	80	150
नो	41	10	पचा	184	8	पण्याजीव	152	78
नोकादण्ड	41	13	पञ्जजन	91	1	पतग	89	34
नौतार्थ	41	10	पञ्चता	139	117	पतङ्ग	88	29
न्यक्ष	221	226	पञ्चदशी	21	7		193	20
न्यग्रोध	58	32	पञ्चम	31	1	पतङ्गिका	88	28
	202	96	पञ्चलक्षण	28	5	पतत्	89	34
न्यग्रोधी	69	88	पञ्चशर	7	25	पतत्र	90	37
न्यङ्कु	86	10	पञ्चशाख	104	81	पतत्रिन्	89	34
न्यच्	176	71	पञ्चाङ्गुल	62	52	पतद्ग्रह	112	139
न्यस्त	179	89	पञ्चास्य	84	1		235	21
न्याद	149	56	पञ्जर	237	31	पतयालु	170	27
न्याय	126	25	पञ्जिका	232	7	पताका	137	101
न्याय्य	126	26	पट	109	116	पताकिन्	133	72
न्यास	153	81	पटञ्जर	109	115			

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पति	97	35	पद्मचारिणी	79	146	पराग	55	17
	167	10	पद्मनाभ	6	20		191	21
पतिवरा	92	7	पद्मपत्र	79	146	पराङ्मुख	171	33
पतिवली	93	12	पद्मराग	155	92	पराचित	160	18
पतिव्रता	92	6	पद्मा	7	27	पराचीन	171	33
पत्तन	48	1		69	90	पराजय	}	139 113
पत्ति	132	67		79	146	पराजित		
	134	81	पद्माकर	44	28	पराधीन	168	16
	199	72	पद्माट	80	148	परान्न	169	20
पत्तिसंहति	132	68	पद्मालया	7	27	पराभूत	139	113
पत्नी	92	5	पद्मिन्	127	36	परारि	230	21
पत्र	55	14	पद्मिनी	45	39	परार्थ	174	58
	90	37	पद्य	237	31	परासन	139	114
	131	59	पद्या	48	15	परासु	139	118
	214	180	पनस	64	61	परास्कन्दिन्	162	25
पत्नपरशु	163	33	पनाथित	}	182 110	परिकर	212	166
पत्नपाश्या	107	103	पनित			परिकर्मन्	110	121
पत्नरथ	89	34	पन्न	181	104	परिक्रम	185	16
पत्नलेखा	110	122	पन्नग	38	8	परिक्रिया	186	20
पत्नङ्ग	111	132	पन्नगाशन	7	29	परिक्षिप्त	179	88
	158	111	पयस्	40	3	परिखा	44	29
पत्नङ्गुलि	110	122		148	51	परिग्रह	223	238
पतित्रन्	86	15		223	234	परिघ	136	92
	89	34	पयस्य	148	51		192	27
	135	88	पयोधर	212	164	परिघातन	136	92
	204	106	पर	124	11	परिचय	189	23
पत्नेर्ण	63	57		216	192	परिचर	131	63
	109	113	परजात	160	18	परिचर्या	118	35
पथिक	125	17	परतन्त्र	168	16	परिचाय्य	116	20
पथिन्	48	15	परविशब्दाद्	169	20	परिचारक	160	17
पथ्या	64	59	परभृत्	87	21	परिणत	180	97
पद्	103	71	परभृत	87	20	परिणय	122	57
पद	202	93	परमम्	229	13	परिणाम	185	15
पदग	132	67	परमान्न	116	24	परिणाय	165	46
पदवी	48	15	परमेष्ठिन्	5	16	परिणाह	109	114
पदाजि	}	132 61	परंपराक	117	26	परितस्	229	14
पदाति			परवत्	168	16	परित्राण	183	5
पदिक	}	132 68	परशु	}	136 93	परिदान	152	80
पद्म			परश्वद्			परिदेवन	30	16
पद्धति	48	15	परश्वस्	230	23	परिधान	109	117
पद्म	14	71	परःशत	175	64	परिधि	19	33
	45	39	पराक्रम	137	104		202	97
पद्यक	128	40		208	138	परिधित्व	131	63

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
परिपण	152	80	परीसार	186	21	पलाश	55	14
परिपन्थिन्	124	11	परीहास	36	33		58	29
परिपाटी	118	36	परुत्	230	21		81	155
परिपूर्णता	112	137	परुष	30	19	पलाशिन्	53	5
परिरोलव	77	132	परुस्	82	162	पालकनी	93	12
परिह्व	177	75	परेत	139	118	पालित	98	41
परिवर्ह	223	240	परेतराज्	12	58	पल्यङ्क	112	138
परिभव	34	22	परेथवि	230	22	पल्लव	55	14
परिभाषण	29	14	परेष्टुका	151	70	पल्वल	44	28
परिभूत	181	107	परैधित	160	18	पव	186	24
परिमल	26	10	परोष्णी	88	27	पवन	13	63
	185	13	पर्केटी	58	32		186	24
परिरम्भ	187	30	पर्जेनी	72	102	पवनाशन	38	8
परिवर्जन	139	115	पर्जेन्य	209	146	पवमान	13	63
परिवादिनी	31	3	पर्ण	55	14	पवि	11	47
परिवापित	179	86		58	29	पवित्र	83	166
परिविति	121	56		235	22		120	45
परिवृढ	167	11	पर्णशाला	49	6		174	55
परिवेत्तृ	121	56	पर्णास	67	80	पवित्रक	42	16
परिवेष	19	33	पर्यङ्क	112	138	पशुपति	7	30
परिव्याध	58	30	पर्यटन	118	35	पशुप्रेरण	188	39
	64	61	पर्यन्तभू	48	14	पशुरज्जु	151	73
परिव्राज्	119	41	पर्यय	118	37	पश्चात्	224	244
परिषद्	115	15		187	33	पश्चात्ताप	35	25
परिष्कार	107	101	पर्यवस्था	186	21	पश्चिम	178	81
परिष्कृत	107	100	पर्याप्त	149	57	पश्चिमा	15	3
परिष्वङ्ग	187	30	पर्याप्ति	183	5	पश्चिमोत्तर	47	7
परिसर	48	14	पर्याय	118	37	पष्ठवाह	150	63
परिसर्प	186	20		209	147	पस्य	49	5
परिसर्या	186	21	पर्युदञ्चन	140	3	पांशु	137	100
परिस्कन्द	160	18	पर्येषणा	117	32	पांशुला	93	11
परिस्तोम	128	43	पर्वत	51	1	पाक	90	39
परिस्पन्द	112	137	पर्वन्	21	7		184	8
परिस्तुत्	164	39		82	162	पाकल	76	126
परिस्तुता	164	40		205	121	पाकशासन	9	41
परीक्षक	167	7	पर्शुका	103	69	पाकशासनि	10	46
परीभाव	34	22	पल	154	86	पाकस्थान	144	27
परीवर्त	152	80		218	203	पाक्य	146	42
परीवाद	29	13	पलगण्ड	159	6	पाञ्चजन्य	7	28
परीवाप	206	129	पलंकषा	71	99	पाञ्चालिका	162	29
परीवार	213	170	पलल	102	63	पाट	228	7
परीवाह	41	10	पलाण्डु	80	148	पाटच्चर	162	25
परीष्टि	117	32	पलाल	143	22			

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
पाटल	27	15	पादुका	163	30	पारियात्रिक	52	3
	142	15	पादू	163	31	पारिषद्	8	35
पाटला	63	55	पादुकृत	159	7	पारिहार्य	108	107
पाटलि	60	40	पाद्य	118	33	पारी	233	10
	63	55	पानगोष्ठिका	} 165	43	पारुध्य	29	14
पाठ	115	14	प.नपात्र			पार्थिव	122	1
	187	29	पानभाचन	145	32	पार्वती	9	37
पाठा	68	85	पानमदस्थान	164	41	पार्वतीनन्दन	9	39
पाठिन्	67	80	पानीय	40	4	पार्श्व	104	79
पाठीन	42	18	पानीयशालिका	49	7		188	42
पाणि	104	81	पान्थ	125	17	पार्श्वभाग	128	41
पाणिगृहीती	92	5	पाप	23	23	पार्श्वस्थि	103	69
पाणिघ	160	13		173	47	पार्णि	103	72
पाणिपडिन	122	57	पापचेली	68	85	पार्णिग्राह	124	10
पाणिवाद	160	13	पाप्मन्	23	23	पालघ्न	83	167
पाण्डर	26	12	पामन्	100	53	पालङ्की	75	122
पाण्डु	27	13	पामन	101	58	पालाश	27	14
पाण्डुकम्बलिन्	130	55	पामर	160	16	पालि	136	94
पाण्डुर	27	13	पामा	100	53		217	198
पातक	237	33	पायस	111	128	पालिन्दी	73	109
पाताल	37	1	पायु	103	73	पालव	232	5
	218	203	पाय्य	153	85	पावक	12	54
पातुक	170	27	पार	41	8	पाश	107	98
पात्र	41	8	पारत	156	99	पाशक	165	45
	116	24	पारंपर्योपदेश	114	12	पाशिन्	13	61
	145	33	पारशव	219	211	पाशुपत	68	82
	214	180	पारश्वधिक	132	71	पाशुपाल्य	140	2
पात्री	239	42	पारसीक	129	46	पाश्या	188	43
पात्रीव	238	35	पारक्षेण्य	95	24	पाश्याल्य	178	81
पाथस्	40	4	पारायण	183	2	पाषण्ड	120	45
पाद	52	7	पारावत	86	15	पाषाण	52	4
	103	71	पारावताङ्घ्रि	80	150	पाषाणदारक	163	34
	154	89	पारावार	40	1	पिक	87	20
	201	89		238	35	पिङ्क	27	16
पादकटक	108	110	पाराशरिन्	119	41	पिङ्गल	19	32
पादग्रहण	119	41	पारिकाङ्क्षिन्	119	42		27	16
पादप	53	5	पारिचातक	11	50	पिचण्ड	104	77
पादबन्धन	14	58		57	26		234	18
पादस्फोट	100	52	पारितथ्या	107	103	पिचण्डिल	98	44
पादाम्र	103	71	पारिप्लव	177	75	पिचु	157	106
पादाङ्गद	108	109	पारिभद्र	57	26	पिचुमर्द	64	63
पादात	132	68	पारिभद्रक	62	53	पिचुल	60	40
पादातिक	132	67	पारिभव्य	76	126	पिचुचट	157	105

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
पिच्छ	89	32	पिपीलिका	232	8	पुंश्वली	93	10
पिच्छा	61	47	पिप्पल	56	20	पुंस्	91	1
	233	9	पिप्पली	71	97	पुकस	161	20
पिच्छिल	147	46	पिप्पलीमूल	158	110	पुङ्ख	234	17
पिच्छिला	61	47	पिप्पु	99	49	पुङ्गव	174	59
	64	63	पियाल	59	35	पुच्छ	130	51
पिञ्ज	139	117	पिल्ल	101	60	पुञ्ज	91	43
पिञ्जर	156	103	पिशङ्ग	27	16	पुटभेद	40	7
पिञ्जल	137	100	पिशाच	4	11	पुटभेदन	48	1
पिटक	100	53	पिशित	102	63	पुटी	239	42
	163	30	पिशुन	110	124	पुण्डरीक	15	5
पिठर	144	31		173	47		45	41
	215	189		206	127		190	11
पिण्ड	144	26	पिशुना	77	133	पुण्डरीकाक्ष	6	19
	155	98	पिष्टक	147	48	पुण्डर्य	76	128
	156	104	पिष्टपचन	145	32	पुण्डू	83	164
	234	18	पिष्टात	112	139	पुण्डूक	66	72
पिण्डक	111	128	पीठ	112	138	पुण्य	24	24
पिण्डिका	130	57	पीडन	138	111		211	161
पिण्डीतक	62	53	पीडा	39	3	पुण्यक	118	37
पिण्याक	189	9		163	30	पुण्यजन	13	60
	237	32	पीत	27	14	पुण्यजनेश्वर	14	69
पितामह	5	16	पीतदारु	63	54	पुण्यभूति	47	8
	96	33	पीतद्रु	64	60	पुण्यवत्	166	3
पितृ	96	28		72	102	पुत्तिका	88	28
	97	37	पीतन	57	27	पुत्र	95	27
पितृदान	117	31		110	124		97	37
पितृपति	12	58		156	103	पुत्रिका	162	29
	15	4	पीतसालक	61	44	पुद्गल	235	20
पितृपितृ	96	33	पीता	146	41	पुनःपुनर्	227	1
पितृप्रसू	20	3	पीताम्बर	6	19	पुनर्	226	254
पितृवन	140	120	पीन	175	61		229	16
पितृव्य	96	31	पीनस	99	51	पुनर्नवा	80	149
पितृसंनिभ	168	13	पीनोद्री	151	71	पुनर्भव	105	83
पित्त	101	62	पीयूष	11	48	पुनर्भू	95	23
पित्त्य	121	51		148	54	पुन्नाग	57	25
पित्तसत्	89	35	पीलु	57	28	पुर	48	1
पिधान	16	13		216	194	पुर	48	1
पिनद्ध	132	66	पीलुपर्णी	68	84		59	34
पिनाक	8	35		78	139		215	184
	190	14	पीवान्	} 175	61	पुरःसर	133	73
पिनाकिन्	8	31	पीवर			पुरतस्	228	8
पिपासा	149	55	पीवरस्तना	151	71	पुरद्वार	51	16

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
पुरंदर	9	41	77	133	पूर्वज	98	43	
पुरंध्री	92	6	94	21	पूर्वदेव	4	12	
पुरस्	228	8	14	70	पूर्वपर्वत	52	2	
पुरस्कृत	200	84	156	103	पूर्वा	15	3	
पुरस्तात्	225	247	15	5	पूर्वेद्युस्	230	22	
पुरा	226	254	7	26	पूषन्	19	30	
पुराण	28	5	56	21	पृक्ति	184	9	
	177	77	55	17	पृच्छा	29	10	
पुरातन	177	77	89	30	पृतना	134	79	
पुरावृत्त	28	4	94	20		134	82	
पुरी	48	1	21	10	पृथक्	228	3	
पुरीतत्	102	67	22	18	पृथक्पर्णी	70	93	
पुरीष	102	68	18	23	पृथगात्पता	25	31	
पुरु	175	63	130	52		118	38	
पुरुष	24	29	162	29	पृथग्जन	160	16	
	57	25	84	169		203	105	
	91	1	191	20	पृथग्विध	180	94	
	220	219	118	34	पृथिवी	46	3	
पुरुषोत्तम	6	21	180	98	पृथु	145	37	
पुरुहू	175	63	166	5		146	40	
पुरुहूत	9	41	210	150		175	60	
पुरोग	133	73	120	45	पृथुक	90	39	
पुरोगम			143	23		147	47	
पुरोगामिन्			174	55		189	3	
पुरोडाश			64	59	पृथुरोमन्	42	17	
पुरोधस्	235	21	62	48	पृथुल	175	60	
पुरोधस्	123	5			पृथ्वी	46	3	
पुरोभागिन्	172	46		54		145	37	
पुरोहित	123	5		12		146	40	
पुलाक	189	5	26	96	पृथ्वीका	76	125	
पुलिन	41	9	70	48	पृदाकु	38	6	
पुलिन्द	161	21	147	35	पृश्नि	20	34	
पुलोमजा	10	45	238	20		99	48	
पुषित	180	97	235	47	पृश्निपर्णी	70	93	
पुष्कर	15	1	61	99	पृषत्	40	6	
	40	4	180	1	पृषत	40	6	
	45	41	91	99		86	10	
	79	146	180	33	पृषत्क	135	87	
	215	187	227	7	पृषदश्च	13	62	
पुष्कराह	88	23	21	28	पृषदाज्य	116	24	
पुष्करिणी	43	27	117	66	पृष्ठ	104	78	
पुष्कल	174	58	175	81	पृष्ठवंशाधर	104	76	
पृष्ट	180	97	178	133	पृष्ठास्थि	103	96	
पुष्प	55	17	207					

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
पृथ्व	129	47	प्रकीर्ण	62	48		210	151
	188	42	प्रकृति	24	29	प्रणव	28	4
पेचक	86	15		37	38	प्रणाद	29	11
	189	6		125	18	प्रणाली	44	35
पेटक	163	30		199	73	प्रणिधि	124	13
पेटी	239	42	प्रकोष्ठ	104	80		203	100
पेलव	175	66	प्रक्रम	186	26	प्रणिहित	179	87
पेशल	161	19	प्रक्रिया	127	32	प्रणीत	116	20
पेगीकोश	90	38	प्रक्षण	31	25		147	45
पेठर	147	45	प्रक्षेपण			प्रणुत	182	110
पैतृष्वसेय	95	25	प्रक्षेपण	135	88	प्रणय	169	25
पैतृष्वस्त्रीय			प्रगण्ड	104	80	प्रतन	177	77
पैत्र	23	21	प्रनतजानुक	99	47	प्रतल	105	84
पोगण्ड	99	46	प्रगल्भ	169	25		105	85
पोटगल	82	163	प्रगाढ	195	44	प्रताप	125	20
पोटा	93	15	प्रगुण	176	72	प्रतापस	67	81
पोन	90	39	प्रगे	230	20	प्रति	225	46
	197	60	प्रग्रह	140	120	प्रतिकर्मन्	107	99
पोतवणिज्	41	12		223	238	प्रतिकूल	178	84
पोतवाह			प्रग्राह	223	238	प्रतिकृति	164	36
पोताधान	42	19	प्रग्रीव	238	35	प्रतिकृष्ट	174	54
पोत्र	214	181	प्रघण	50	12	प्रतिक्षिप्त	172	42
पोत्रिन्	84	2	प्रघाण			प्रतिग्रह	134	80
पौतव	153	85	प्रचक्र	137	97	प्रतिग्राह	112	139
पौत्री	96	29	प्रचलायित	170	32	प्रतिधा	35	26
पौर	83	167	प्रचुर	175	63	प्रतिधातन	139	116
पौरस्य	178	81	प्रचेतस्	13	61	प्रतिच्छाया	164	36
पौरुष	105	87	प्रचोदनी	70	94	प्रतिजागर	187	28
पौरोगव	144	27	प्रच्छदपट	109	116	प्रतिज्ञात	182	109
पौर्णमास	120	48	प्रच्छन्न	50	14	प्रतिज्ञान	25	5
पौर्णमासी	21	7	प्रच्छर्दिक	100	55	प्रतिदान	153	81
पौलस्य	14	69	प्रजन	186	25	प्रतिध्वान	31	26
पौलि	147	47	प्रजविन्	133	74	प्रतिनिधि	164	36
पौष	22	15	प्रजा	193	32	प्रतिपद्	20	1
पौष्यक	156	103	प्रजाता	94	16		25	1
प्याद्	228	8	प्रजापति	5	17	प्रतिपन्न	182	108
प्रकण्ड	24	27	प्रजावती	96	30	प्रतिपादन	117	29
	54	10	प्रज्ञा	25	1	प्रतिबद्ध	172	41
प्रकाम	149	57		93	12	प्रतिबन्ध	186	27
प्रकार	212	163	प्रहान	206	122	प्रतिबिम्ब	164	36
प्रकाश	20	35	प्रह्नु	99	47	प्रतिभय	34	20
	220	219	प्रहीन	90	38	प्रतिभान्वित	169	25
प्रकार्णक	127	32	प्रणय	186	25	प्रतिभू	165	44

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रतिमा	164	36	प्रत्ययित	124	13	प्रभव	219 211
प्रतिमान	128	40	प्रत्यर्थिन्	124	11	प्रभा	20 35
	164	36	प्रत्यवसित	182	111	प्रभाकर	19 29
प्रतिमुक्त	132	66	प्रत्याह्वयत	172	40	प्रभात	20 3
प्रतिग्रहण	204	107	प्रत्याह्वयान	187	31	प्रभाव	125 19
प्रतियातना	164	36	प्रत्यादिष्ट	172	40		125 50
प्रतिरोधिन्	162	25	प्रत्यादेश	187	31	प्रभिन्न	128 37
प्रतिवाक्य	29	10	प्रत्यालीढ	135	86	प्रभु	167 11
प्रतिविषय	71	100	प्रत्यासार	134	80	प्रभूत	175 63
प्रतिशासन	187	34	प्रत्याहार	185	16	प्रभ्रष्टक	112 135
प्रतिश्याय	99	51	प्रत्युत्क्रम	186	26	प्रमथ	8 35
प्रतिश्रय	210	153	प्रत्युपसृ	}	20 2	प्रमथन	139 116
प्रतिश्रव	25	5	प्रत्युष			प्रमथाधिप	8 31
प्रतिश्रुत्	31	26	प्रत्यूह	185	19	प्रमद	24 24
प्रतिष्ठम्भ	186	27	प्रथम	178	81	प्रमदवन	53 3
प्रतिसर	213	175		209	144	प्रमदा	91 3
प्रतिसीरा	110	120	प्रथा	184	9	प्रमनस्	167 7
प्रतिहत	172	41	प्रथित	167	9	प्रमा	184 10
प्रतिहास	67	77	प्रदर	212	165	प्रमाण	16 54
प्रतीक	103	70	प्रदीप	112	138	प्रमाद	35 30
प्रतीकार	139	112	प्रदीपन	39	10	प्रमापण	139 114
प्रतीकाश	164	38	प्रदेशन	126	28	प्रमिति	184 10
प्रतीक्ष्य	166	5	प्रदेशिनी	104	81	प्रमीत	117 26
प्रतीची	15	3	प्रदोष	21	6		139 119
प्रतीत	167	9	प्रद्युम्न	7	25	प्रमोला	37 37
	200	82	प्रद्राव	139	112	प्रमुख	174 57
प्रतीपदर्शिनी	91	2	प्रधन	138	105	प्रसुरित	181 103
प्रतीर	40	7	प्रधान	24	29	प्रमोद	24 24
प्रतीहार	51	16		123	5	प्रयत	120 45
	123	6		174	57	प्रयस्त	147 45
	213	71		206	122	प्रयाम	186 23
प्रतीहारी	213	71	प्रधि	130	57	प्रयोगार्थ	186 26
प्रतोलो	49	3	प्रपन्न	192	28	प्रलम्बघ्न	6 23
प्रत्न	177	77	प्रपद	103	71	प्रलय	23 22
प्रत्यक्	230	24	प्रपा	49	7		36 34
प्रत्यक्पर्णी	69	89	प्रपात	52	4	प्रलाप	29 15
प्रत्यक्श्रेणी	69	88	प्रापितामह	96	33	प्रवण	196 56
	79	145	प्रपुत्राड	79	147	प्रवयस्	98 42
प्रत्यक्ष	177	79	प्रपौण्डरीक	76	128	प्रवर्ह	174 57
प्रत्यग्र	177	78	प्रफुल्ल	54	7	प्रवह	185 18
प्रत्यन्त	47	7	प्रबन्धकल्पना	28	6	प्रवहण	130 53
प्रत्यन्तपर्वत	52	7	प्रबोधन	110	122	प्रवहिका	28 6
प्रत्यय	209	147	प्रभञ्जन	13	63	प्रवारण	183 3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रवाल	32	7	प्रसू	96	29	प्राचीना	61	85
	155	93		222	230	प्राचीनावति	120	50
प्रवाह	185	18	प्रसूता	94	16	प्राच्य	47	7
प्रवासन	139	114	प्रसूति	184	10	प्राजन	142	12
प्रवाहिका	100	55	प्रसूतिका	94	16	प्राजितृ	131	60
प्रविख्याति	187	28	प्रसूतिज	39	3	प्राज्ञ	113	5
प्रविदारण	138	105	प्रसून	55	17	प्राज्ञा	} 93	12
प्रविश्लेष	186	20		206	123	प्राज्ञी		
प्रवीण	166	4	प्रसूनयितारो	97	37	प्राज्य	175	63
प्रवृत्ति	29	7	प्रसृत	179	89	प्राड्विवाक	123	5
	185	18	प्रसृता	103	72	प्राण	13	63
प्रवृद्ध	177	77	प्रसृति	105	85		137	104
	179	89	प्रसेव	144	26		140	121
प्रवेक	174	57	प्रसेवक	32	7		156	104
प्रवेणी	107	98	प्रस्तर	52	4	प्राणिन्	24	30
	128	43	प्रस्ताव	186	24	प्रातर	230	20
प्रवेष्ट	104	80	प्रस्थ	52	5	प्रातिहारिक	159	11
प्रव्यक्त	178	82		154	89	प्राथमकालिक	114	11
प्रश्र	29	10		201	88	प्रादुस्	227	257
प्रश्रित	169	25	प्रस्थपुष्प	67	79		229	13
प्रष्ठ	133	73	प्रस्थान	136	96	प्रादेश	105	83
प्रष्टैदी	151	70	प्रस्फोटन	144	26	प्रादेशन	117	30
प्रसन्न	42	14	प्रसवण	52	5	प्राध्वम्	228	4
प्रसन्नता	17	17	प्रस्त्राव	102	67	प्रान्तर	48	17
प्रसन्ना	164	40	प्रहर	21	6	प्राप्त	179	87
प्रसभ	138	110	प्रहरण	134	83		181	105
प्रसर	186	23	प्रहस्त	105	84	प्राप्तपञ्चत्व	139	118
	186	25	प्रहि	43	26	प्राप्तरूप	207	131
प्रसरण	137	97	प्रहेलिका	28	6	प्राप्ति	198	69
प्रसव	184	10	प्रह्व	181	103	प्राप्य	180	93
	219	209	प्रांशु	176	70	प्राभृत	126	28
प्रसवबन्धन	55	15	प्राकार	49	3	प्राय	121	53
प्रसव्य	178	84	प्राकृत	160	16		210	153
प्रसह्य	229	11	प्राग्दक्षिण	47	7	प्रायस्	230	18
प्रसाद	17	17	प्राग्वंश	115	16	प्रार्थित	180	98
	201	91	प्राग्रहर	} 174	58	प्रालम्ब	112	136
प्रसाधन	107	99	प्राग्र्य			प्रालम्बिका	108	104
प्रसाधनी	112	139	प्राधार	184	10	प्रालेय	17	19
प्रसाधित	107	100	प्राच्	229	17	प्रावार	109	117
प्रसारिणी	81	153		230	24	प्रावृत	109	113
प्रसित	167	9	प्राशिका	232	8	प्रावृष	23	19
प्रसिति	185	14	प्राची	15	3	प्रावृषायणी	69	87
प्रसिद्ध	203	104	प्राचीन	49	3	प्राप्त	136	93

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
प्रासङ्ग	131	58		161	20	फेनिल	58	31
प्रासङ्ग्य	150	64	प्लवग	84	3		59	37
प्रासाद	50	9		192	24	फेरव	}	85 5
प्रासिक	132	71	प्लवङ्ग	84	3	फेरु		
प्राक्त	20	3	प्लवङ्गम	208	137	फेला	149	56
प्रिय	97	35	प्लाक्ष	55	18	बक	88	23
	174	53	प्लाहन्	102	66	बडिश	42	16
प्रियक	60	42	प्लीहशत्रु	62	41	बत	224	545
	61	4	प्लुत	129	49	बदर	59	37
	63	56	प्लुष्ट	180	99	बदरा	74	116
	85	9	प्लोष	184	9		80	151
प्रियङ्गु	63	56	प्लात	182	111	बदरी	59	37
	143	20	फणा	38	9	बधिर	99	48
प्रियता	35	27	फणिज्जक	67	79	बद्ध	172	42
प्रियंवद	171	36	फणिन्	38	7		180	95
प्रोणन	183	4	फल	36	91	बन्धकी	93	10
प्रीत	181	3		217	202	बन्धन	126	27
प्रीति	24	24		235	23		185	14
प्रुष्ट	180	99	फलक	136	91	बन्धनालय	140	120
प्रेक्षा	25	1	फलकपाणि	133	72	बन्धस्तम्भ	128	42
	221	225	फलत्रिक	158	111	बन्धु	96	34
प्रेङ्खा	160	54	फलपूर	67	79	बन्धुजीवक	66	73
प्रेङ्खित	179	87	फलवत्	54	7	बन्धुता	97	35
प्रेत	139	118	फलाध्यक्ष	61	46	बन्धुर	176	70
प्रेता	39	2	फलिन्	}	54 7	बन्धुल	95	26
प्रेत्य	228	9	फलिन			बन्धूक	66	73
प्रेमन्	35	27	फलिनी	63	56	बन्धूकपुष्प	61	44
प्रेष्ठ	182	112		78	137	बन्ध्य	54	7
प्रेष	220	220	फली	63	56	बभ्रु	213	171
प्रेष्य	160	17	फलेग्रहि	53	6	बहे	89	32
प्रोक्षण	}	117 26	फलेरुहा	63	55		223	237
प्रोक्षित			फलगु	64	62	बहिण	}	89 31
प्रोध	130	50		174	56	बहिन्		
प्रोष्ठपदा	18	23	काणित	146	43	बहिमुख	4	9
प्रोष्ठी	42	18	काण्ट	180	95	बहिस्	12	54
प्रौष्ठपद	22	17	काल	108	111	बहिष्ठ	75	122
प्रौढ	177	77		142	13	बल	6	24
प्लक्ष	58	32	काल्युन	}	22 15		134	79
	61	44	काल्युनिक				137	103
प्लव	41	11	कुल	54	8		216	196
	43	24	फेन	157	105	बलदेव	235	22
	77	132		235	19	भलभद्र	}	6 23
	89	35						

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
बलभद्रिका	80	151		195	45	बीजय	113	2
बलवत्	98	44	बादर	108	111	बीभत्स	33	17
	227	2	बाधा	39	3		34	19
बलविन्यास	138	80	बान्धकिनेय	95	26	बुका	102	64
बला	72	107	यान्धव	96	34	बुद्ध	4	13
बलाका	88	26	बाहेत	56	19		182	108
बलात्कार	138	110	बाल	98	42	बुद्धि	25	1
बलाराति	10	43		218	206	बुद्बुद्	235	19
बलाहक	15	7	बालगभिणी	151	70	बुध	18	27
बलि	115	14	बालतनय	62	50		113	5
	126	28	बालतृण	83	168		203	107
	216	196	बालमूषिका	86	12	बुधित	182	108
बलिध्वंसिन्	6	21	बाला	33	14	बुध्न	54	12
बलिपुष्ट	87	21	बालिश	173	48	बुभुक्षा	148	54
बलिभुज			बालेय	152	77	बुभुक्षित	169	20
बलिसञ्जन्	37	1	बालेयशाक	69	90	बुस	143	22
बलीवर्द	149	59	बाल्य	97	40	बुस्त	238	34
बल्लव	144	27	बाण्य	207	130	बृषी	120	46
	149	57	बाण्यिका	146	40	बृंहित	138	109
बाण्यकिणी	151	71	बाहु	104	80	बृहत्	175	60
बास्ति	103	73	बाहुज	122	1	बृहत्तिका	109	17
बाहिर्द्वार	51	16	बाहुदा	44	33	बृहती	70	94
बाहिष्ठ	182	112	बाहुमूल	104	79		199	75
बाहिस	230	16	बाहुयुद्ध	138	108	बृहत्कुक्षि	98	44
बाहु	175	63	बाहुल	22	18	बृहद्रानु	12	54
बाहुकर	168	17	बाहुलेय	9	40	बृहस्पति	18	25
बाहुगर्तवान्	171	36	ब्राह्मिक	129	46	बोधकर	137	98
बाहुपाद्	58	32		189	9	बोधिद्रुम	56	20
बाहुप्रद	167	6	ब्राह्मीक	110	124	बोल	156	104
बाहुमूल्य	109	113		146	40	ब्रध्न	19	29
बाहुरू	111	128	विड	146	42	ब्रह्मचारिन्	113	3
बाहुल	175	63	विन्दु	40	6		119	42
	217	200	विन्दुजालक	128	40	ब्रह्मण्य	60	42
बाहुला	76	125	विभीतक	63	58	ब्रह्मत्व	121	52
	217	200	विम्ब	17	16	ब्रह्मदर्शी	79	155
बाहुलीकृत	143	23	विम्बिका	78	139	ब्रह्मदारु	60	42
बाहुवारक	59	35	विल	37	1		5	16
बाहुविध	180	94	विलेशय	38	8	ब्रह्मन्	205	114
बाहुसुता	70	101	विल्व	58	32		39	10
बाहुसूति	121	70	बीज	24	28	ब्रह्मपुत्र	203	104
बाढ	14	67	बीजकोश	45	43	ब्रह्मविन्दु	119	39
	195	44	बीजपूर	67	79		121	52
बाण	135	87	बीजकृत	141	8			

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
ब्रह्मयज्ञ	115	14	भद्रमुस्तक	82	160	भाग्य	24	28
ब्रह्मवचस	118	34	भद्रयव	65	67		210	155
ब्रह्मसायुज्य	121	52	भद्रश्री	111	131	भाजन	145	33
ब्रह्मसू	7	27	भद्रासन	127	32	भाण्ड	145	33
ब्रह्मजालि	} 119	39	भय	34	21		195	44
ब्रह्मसन			भयंकर	34	20	भाद्र	} 22	17
ब्रह्मणी	8	35	भयद्रुत	172	42	भाद्रपद		
ब्राह्म	23	21	भयानक	33	17	भाद्रपदा	18	23
	121	51		34	20	भानु	19	31
ब्राह्मण	113	4	भर	14	66		20	34
ब्राह्मणयष्टिका	} 69	90	भरण	} 164	39	भाभिनी	203	105
ब्राह्मणी			भरण्य				92	4
ब्राह्मण्य	188	41	भरत	160	12	भार	155	87
ब्राह्मी	27	1	भरद्वाज	87	16	भारत	47	6
	78	138	भर्ग	8	33	भारती	27	1
भ	18	22	भर्तृ	97	35	भारद्वाजी	74	117
भक्त	147	48		197	59	भारयष्टि	163	30
भक्षक	169	20	भर्तृदारक	33	12	भारवाह	} 160	15
भक्षित	182	111	भर्तृदारिका	33	13	भारिक		
भक्ष्यकार	144	28	भर्त्सेन	29	14	भार्गव	18	26
भग	104	76	भर्मन्	155	94	भार्गवी	82	159
	192	26		164	39	भार्गी	69	90
भगंदर	100	56	भल्ल	235	21	भार्या	92	6
भगवत्	4	13	भल्लातकी	61	43	भार्यापति	97	38
भगिनी	96	29	भल्लुक	84	3	भाल्लुक	85	4
भङ्ग	40	5	भव	8	34	भाव	33	12
भङ्गा	143	20		218	207		34	21
भङ्गि	232	8	भवन	49	5		219	208
भजमान	126	25	भवानी	9	37	भावबोधक	34	21
भट	131	62	भविक	24	26	भावित	112	134
भटित्र	147	45	भवितृ	} 170	29		147	46
भट्टारक	} 33	13	भविष्णु				181	105
भट्टिनी			भव्य	24	26	भावुक	24	26
भट्टाकी	74	114	भषक	161	22	भाषा	27	1
भण्डिल	64	64	भस्त्रा	163	33	भाषित	27	1
भण्डी	} 69	91	भस्मगन्धिनी	75	121		182	108
भण्डीरी			भस्मगर्भा	64	63	भाष्य	237	31
भद्र	24	25	भा	20	35	भास्	20	35
	149	59	भाग	154	89	भास्कर	19	29
भद्रकुम्भ	127	33	भागधेय	21	28	भास्वत्	19	30
भद्रदारु	63	54		126	28	भिक्षा	183	6
भद्रपर्णी	59	34	भागिनेय	96	32		221	225
भद्रवला	81	153	भागारथी	44	3	भिक्षु	113	3

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
	119	41	भूतात्मन्	203	105	भेक	43	24	
भित्त	17	16	भूतावास	64	59	भेकी	125	22	
भित्ति	49	4	भूति	9	36	भेद	181	101	
भिदा	183	5		198	69	भेदित	32	6	
भिदुर	11	47	भूतिक	189	8	भेरी	99	50	
भिन्दपाल	136	92	भूदेश	8	31	भेषज	120	46	
भिन्न	178	83	भूदार	84	2	भैक्ष	34	19	
	181	101	भूदेव	113	4	भैरव	99	50	
भिषज्	100	57	भूमिम्ब	79	143	भैषज्य	192	23	
भिस्सटा	148	49	भूप	122	1	भोग	198	70	
भिस्सा	147	48	भूपदी	65	70	भोगवती	38	8	
भी	}	34	भूधत्	197	61	भोगिन	92	5	
भीति		21	भूमि	46	2	भोगिनी	149	55	
भीम		8	भूमिजम्बुका	60	38	भोजन	228	7	
	34	20		74	118	भोस्	18	26	
भीरु	91	3	भूमिस्पृश्	140	1	भौम	123	7	
	170	26	भूयस्	}	175	63	भौदिक	126	24
भीरुक	}	170	भूयिष्ठ		175	63	भ्रंश	33	11
भीलुक		26	भूरि		214	183	भ्रकुंस	37	37
भीषण		34	20		79	144	भ्रम	25	4
भीष्म			भूरिफेना	85	5		40	7	
भीष्मसू	44	31	भूरिमाथ	65	70		184	9	
भुक्त	182	111	भूरुण्डा	61	46	भ्रमर	89	30	
भुक्तसमुज्झित	149	56	भूर्ज	107	101	भ्रमरक	106	96	
भुम	176	72	भूषा	107	100	भ्रमि	184	9	
	179	91	भूषित	170	29	भ्रष्ट	181	104	
भुज	104	80	भूष्ण	83	167	भ्राजिष्णु	107	101	
भुजग	}	38	भूस्तृण	52	4	भ्रातृ	}	97	36
भुजंग		6	भृगु	77	135	भ्रातृज		96	30
भुजंगभुक्		89	31	भृङ्ग	87	17		भ्रातृजाया	97
भुजंगम	38	6		89	30	भ्रातृभगिनी	209	146	
भुजंगाक्षी	74	115		80	152	भ्रातृव्य	97	36	
भुजशिरस्	104	78	भृङ्गराज	127	33	भ्रात्रीय	25	4	
भुजान्तर	104	77	भृङ्गार	88	29	भ्रान्ति	144	30	
भुजिष्य	160	17	भृङ्गारी	160	15	भ्राष्ट्र	33	11	
भुवन	40	3	भृतक	164	38	भृकुंस	37	37	
	47	6	भृति	160	15	भृकुटि	106	92	
भू	46	2	भृतिभुज	160	17	भृकुंस	33	99	
भूत	4	11	भृत्य	164	38	भृकुटि	97	39	
	181	105	भृत्या	147	47	भृण	195	45	
	199	78	भृश						
भूतकेश	158	111	भृष्टयव						
भूतवेशी	66	71							

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
भेष	126	24	मण्डूकपर्णी	69	91		216	192
मकर	42	20	मण्डूर	155	98	मधुरक	79	143
मकरध्वज	7	26	मतंगज	127	35	मधुरसा	68	84
मकरन्द	55	17	मतल्लिका	24	27		73	108
मकुष्ठक	142	17	मति	25	1	मधुरा	80	152
मकुलक	79	144	मत्त	128	37	मधुरिका	72	105
मक्षिका	88	17		169	23	मधुरिपु	6	20
मख	115	13		181	103	मधुरिह	89	30
मगध	137	98	मत्तकशिनी	92	4	मधुवार	164	41
मधवन्	9	41	मत्सर	213	173	मधुवत	89	30
मङ्गु	227	2	मत्स्य	42	17	मधुशिग्रु	58	31
मङ्गल	24	25	मत्स्यण्डी	146	43	मधुभ्रणी	68	84
मङ्गल्यक	142	17	मत्स्यपित्ता	68	86	मधुछील	57	28
मङ्गल्या	111	127	मत्स्यवेधन	42	16	मधुस्रवा	79	142
मचर्विका	24	27	मत्स्याक्षी	78	138	मधूक	57	27
मज्जन्	54	12	मत्स्याधानी	42	16	मधूच्छिष्ट	157	107
मञ्च	112	138	मथित	148	53	मधूलक	57	28
मञ्जरी	55	13	मथिन्	151	74	मधूलिका	68	84
मञ्जिष्ठा	69	91	मद	128	38	मध्य	104	79
मञ्जीर	108	109		184	12		212	162
मञ्जु	} 173	52	मदकल	201	91	मध्यदेश	47	7
मञ्जुल				127	36	मध्यम	31	1
मञ्जूषा	163	30	मदन	7	25		47	7
मठ	50	8	मदिरा	164	40		104	79
मङ्गु	32	8	मदिरागृह	50	8	मध्यमा	92	8
मणि	155	93	मदोत्कट	127	36		104	82
मणिक	144	31	मद्गु	89	35	मध्याह्न	20	3
मणिचन्ध	104	81	मद्गुर	42	19	मध्वासव	164	41
मण्ड	148	49	मद्य	164	41	मनःशिला	157	108
मण्डन	107	102	मधु	22	15	मनस्	25	31
	170	29		164	41	मनसिज	7	26
मण्डप	50	9		157	107	मनस्कार	25	2
मण्डल	15	6	मधुक	203	103	मनाक्	228	9
	17	16	मधुकर	73	110	मनित	182	108
	19	23	मधुकम	89	30	मनीषा	25	1
मण्डलक	100	54	मधुद्रुम	164	41	मनीषिन्	113	5
मण्डलाग्र	135	90	मधुप	57	27	मनु	238	38
मण्डलेश्वर	122	2	मधुपर्णिका	89	30	मनुज	} 91	1
मण्डहारक	159	10	मधुपर्णी	59	36	मनुष्य		
मण्डित	107	100	मधुपर्णिका	68	83	मनुष्यधर्मन्	14	68
मण्डूक	43	24	मधुमक्षिका	88	27	मनोग्रस्ता	157	108
मण्डूकपर्ण	63	57	मधुयष्टिका	73	110	मनोजवस	168	13
			मधुर	26	9	मनोह	173	52

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
मनोरथ	35	27	मरीचि	19	28	मस्तु	148	54
मनोरम	173	52		20	34	मह	37	39
मनोहत	172	41	मरीचिका	20	36	महत्	175	60
मनोह्रा	157	108	मरु	46	5	महती	198	69
मन्तु	126	27		212	164	महस्	222	232
मन्त्र	213	168	मरुत्	13	62	महाकन्द	80	149
मन्त्रव्याख्याकृत	114	7		15	4	महाकुल	113	3
मन्त्रिन्	123	4		197	59	महाङ्ग	152	75
मन्थ	151	74	मरुबत्	9	41	महाजाली	74	118
मन्थदण्डक	151	74	मरन्माला	77	133	महादेव	8	32
मन्थनी			मरुवक	62	53	महाधन	109	113
मन्थर	133	73	मर्केट	84	3	महासन	144	27
मन्थान	151	74	मर्केटक	86	13	महामात्र	123	5
मन्द	161	19	मर्केटी	62	49	महायज्ञ	115	14
	202	95		69	87	महारजत	155	95
मन्दगामिन्	133	73	मर्त्य	91	1	महारजन	157	106
मन्दाकिनी	11	49	मर्देन	186	22	महारण्य	53	1
मन्दाक्षं	34	23	मर्देल	32	8	महाराजिक	4	10
मन्दार	11	50	मर्मन्	237	30	महारौरव	39	1
	57	26	ममर	30	24	महाशय	166	3
	67	81	मर्मस्मृश्	178	84	महाशूद्री	93	13
मन्दिर	49	5	मर्यादा	126	27	महाश्रिता	73	111
मन्दुरा	49	7	मल	102	65	महासहा	66	74
मन्दोष्ण	20	36	मलदूषित	174	55		78	139
मन्द्र	31	2	मलपू	64	62	महासेन	9	39
मन्मथ	7	25	मलयज	111	131	महिला	91	2
	56	21	मलिन	174	55	महिलाह्वया	63	55
मन्था	102	65	मलिनी	94	20	महिष	85	4
मन्यु	35	25	मलिमुच	162	25	महिषी	92	5
	210	153					46	3
मन्वन्तर	23	22	मलीमस	174	55	महो	122	1
मय	152	75	मल्ल	235	21	महीक्षित्	51	1
मयु	14	71	मल्लक	238	37	महीध्र	53	5
मयुष्ठक	142	17	मल्लिका	65	70	महीरुह	43	21
मयूख	20	34	मल्लिकाक्ष	88	25	महीलता	18	26
	191	18	मल्लिगन्धि	111	127	महीसुत	166	3
मयूर	73	112	मसी	233	10	महेच्छ	75	124
	89	31	मसूर	142	17	महेरणा	7	30
मयूरक	69	89	मसूरविदला	73	109	महेश्वर	149	61
	156	101	मसृण	147	46	महोक्ष	45	39
मरकत	155	92	मस्कर	82	161	महोत्पल	166	3
मरण	139	118	मस्करिन्	119	41	महोत्साह		
मरीच	145	36	मस्तक	106	95	महोद्यम	71	100
			मस्तिष्क	102	95	महोषध		

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
	80	148	माधव	5	18	मालिक	159	5
	145	38		22	16	मालुधान	38	6
मा	229	12	माधवक	164	41	मालूर	58	32
मांस	102	63	माधवी	66	72	माल्य	112	135
	235	22	मान	34	22	माल्यवत्	52	3
मांसल	98	44		153	85	माषपर्णी	78	139
मांसिक	160	14	मानव	91	1	मास	22	12
माक्षिक	157	107	मानस	25	31	मासर	148	49
मागध	137	98	मानसौकस्	88	24	मासिक	177	31
	158	2	मानिनी	91	3	मास्म	229	12
मागधी	66	71	मानुष	91	1	माहिष्य	158	3
	71	97	मानुष्यक	188	42	माहेयी	150	66
माघ	22	15	माया	} 159	11	मितेपच	173	48
माध्य	66	73	मायाकार			मित्र	19	31
माठर	19	32	मायादेवीसुत	5	15		123	9
माढि	232	8	मायु	101	62		124	12
माणवक	98	42	मायूर	91	44		213	168
माणव्य	188	41	मार	7	25	मिथस्	227	257
माणिक्य	237	31	मारजित्	4	13	मिथुन	90	39
माणिवंध	146	42	मारण	139	116	मिथ्या	229	16
मातङ्ग	161	20	मारिष	33	14	मिथ्यादृष्टि	25	4
	191	21	मारुत	13	62	मिथ्याभियोग	} 29	10
मातरपितृ	97	37	मार्कव	80	152	मिथ्याभिर्शसन		
मातरिश्वन्	13	61	मार्ग	22	14	मिथ्यामति	25	4
मातलि	10	45		48	15	मिश्रेया	72	106
मातापितृ	97	37	मार्गण	135	88	मिसि	72	105
मातामह	96	33		173	49		80	152
मातुल	67	78		187	30	मिहिका	17	19
	96	31	मार्गशीर्ष	22	14	मिहिर	19	30
मातुलपुत्रक	67	78	मार्गित	181	105	मीढ	180	97
मातुलानी	96	30	मार्जन	59	33	मीन	42	17
	143	20	मार्जना	110	121	मीनकेतन	7	25
मातुलाहि	38	6	मार्जार	85	6	मुकुट	107	102
मातुली	96	30	माजिता	147	44	मुकुन्द	75	122
मातुलङ्गक	67	79	मार्तण्ड	19	30	मुकुर	112	140
मातृ	8	35	मार्दङ्गिक	160	13	मुकुल	55	16
	33	14	मार्द्वीक	164	41	मुक्तकञ्चुक	38	6
	96	29	मार्ष्टि	110	121	मुक्ता	155	93
	150	66	मालक	64	62	मुक्तावली	108	105
मात्र	214	179	मालती	66	73	मुक्तस्फोट	43	23
मात्रा	175	62	माला	112	135	मुक्ति	26	6
	214	178	मालाकार	159	5	मुख	51	19
माद	184	12	मालातृणक	83	167		105	89

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
	235	22	मूर्च्छित	101	61	मृजा	110	121
मुखर	171	36		200	82	मृड	8	31
मुखवासन	26	11	मूर्त	101	61	मृडानी	9	37
मुख्य	119	40		177	77	मृणारु	45	42
	174	57	मूर्ति	103	71	मृद्	46	4
मुण्ड	99	48		198	66	मृत	139	119
	238	34	मूर्तिमत्	177	77		140	3
मुण्डित	99	48	मूर्धन्	106	95	मृतस्नात	168	19
मुण्डिन्	159	10	मूर्धाभिषिक्त	122	1	मृतालक	77	131
मुद्	24	24		197	61	मृत्तिका	46	4
मुदिर	16	8	मूर्वा	68	84	मृत्यु	139	117
मुद्रपर्णी	74	114	मूल	54	12	मृत्युञ्जय	8	31
मुद्र	136	92		217	201	मृत्सा	46	4
मुधा	228	4	मूलक	82	158	मृत्सना	46	4
मुनि	5	14	मूलकर्मन्	183	4		77	131
	119	42	मूलधन	152	80	मृदङ्ग	32	5
	238	38	मूल्य	152	79	मृदु	177	78
	5	14		164	39		202	94
मुनीन्द्र	32	5	मूषा	163	33	मृदुत्वच्	61	46
मुरज	75	123		238	38	मृदुल	177	78
मुरा	179	88	मूषिक	86	12	मृदुल	73	108
मुषित	104	76	मूषिकपर्णी	69	88	मृद्रीका	138	105
मुष्क	60	40	मुषित	179	88	मृध	229	16
मुष्कक	185	14	मृग	85	8	मृषार्थक	30	21
मुष्टिवन्ध	144	25		187	30	मृष्ट	174	56
मुसल	6	24	मृगणा	187	30	मेकलकन्यका	44	32
मुसलिन्	75	119	मृगतृष्णा	20	36	मेखला	108	108
मुसली	86	13	भृगदंशक	161	22		136	91
	172	45	मृगधूर्तक	85	5	मेघ	15	7
मुसल्य			मृगनाभि	111	12	मेघज्योतिस्	16	10
मुस्तक	82	160	मृगवधाजीव	161	21	मेघनादानुलासिन्	89	31
मुस्ता			मृगबन्धनी	162	27	मेघनामन्	82	160
मुहुस्	227	1	मृगमद	111	129	मेघनिर्घोष	16	9
मुहुभाषा	30	16	मृगया	161	24	मेघपुष्प	40	5
मुहुर्त	22	11	मृगयु	161	21	मेघमाला	16	8
मूक	168	13	मृगरामज	108	111	मेघवाहन	10	44
मूढ	173	48	मृगव्य	161	24	मेचक	27	14
मृत	180	95	मृगाशिरस्				89	32
मृत्र	102	67	मृगशीर्ष	18	24	मेद्	104	76
मृत्रकृच्छ्र	100	56	मृगाङ्क	17	15		152	76
मृत्रित	180	97	मृगादन	84	1	मेधि	142	15
मूर्ख	173	48	मृगित	181	105	मेदक	165	42
मूर्च्छा	138	111	मृगेन्द्र	84	1	मेदस्	102	64
मूर्च्छाल	101	61						

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
मेदिनी	46	3	यक्षधूप	111	127	यक्ष्य	141 7
मेदुर	170	30	यक्षराज्	14	68	यशःपटह	32 6
मेधा	25	2	यक्षमन्	99	51	यशस्	29 11
मेध्य	174	55	यजमान	114	8	यष्टि	238 38
मेरु	11	49	यजुस्	28	3	यष्टिमधुक	73 110
मेलक	186	29	यज्ञ	115	13	यष्टृ	114 8
मेष	152	76	यज्ञसूत्र	120	50	याग	115 13
मेषकम्बल	157	107	यज्ञाङ्ग	56	22	याचक	} 173 49
मेह	100	56	यज्ञिय	117	27	याचनक	
मेहन	104	76	यज्वन्	114	8	याचना	117 32
मैत्रावरुणि	17	21	यत्	} 228	3	याचित	140 3
मैत्री	} 238	39	यतस्			याचितक	141 4
मैत्र्य			यति	} 119	43	याश्चा	117 32
मैथुन	122	57	यतिन्				183 6
	206	122	यथा	228	10	याजक	115 17
मैरेय	165	42	यथाजात	173	48	यातना	39 3
मोक्ष	26	7	यथातथम्	129	16	यातयाम	209 145
	60	40	यथायथम्	229	15	यातु	} 13 60
मोष	178	82	यथार्थम्	229	16	यातुधान	
मोचक	58	31	यथाहवर्ण	124	13	यातृ	96 30
मोचा	61	47	यथास्त्रम्	229	15	यात्रा	136 96
	74	113	यथेप्सित	149	57		214 176
मोदक	237	33	यदि	229	13	यादःपति	40 2
मोरट	158	110	यदच्छा	183	2	यादस्	42 20
मोरटा	68	84	यन्तृ	131	60	यादसांपति	13 61
मोषक	162	25		197	59	यान	125 19
मोह	138	111	यम	12	58		131 59
मौक्तिक	155	92		120	49	यानमुख	130 56
मौहीन	141	4		185	18	याप्य	174 54
मौन	118	36	यमराज्	12	58	याप्ययान	130 54
मौरजिक	160	13	यमानिका	79	145	याम	21 6
मौर्वी	135	86	यमुना	44	32	यामिनी	21 4
मौलि	216	194	यमुनाभ्रातृ	12	58	यामुन	156 100
मोष्टा	232	5	ययु	129	46	यायजूक	114 4
मौहूर्त	} 124	14	यव	142	15	याव	110 125
मौहूर्तिक			यवक्य	141	7	यावक	144 18
म्लिष्ट	30	21	यवक्षार	157	108	यावत्	225 247
म्लेच्छदेश	47	7	यवफल	82	161	यावन	111 128
म्लेच्छमुख	155	97	यवस	83	168	याष्टीक	132 71
यकृत्	102	66	यवागू	148	50	यास	70 92
यक्ष	4	11	यवाप्रज	157	108	युक्त	126 25
	14	69	यवास	70	92		
यक्षकर्म	111	133	यवीयस्	98	43	युक्तरसा	78 140

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
युग	90	39		110	124	रत्नि	105	86
	192	24		200	80	रथ	58	30
युगकीलक	142	14	रक्तक	66	73		130	52
युगंधर	131	58	रक्तचन्दन	111	132	रथकट्या	130	56
युगपत्	230	23		158	111	रथकार	158	4
युगपत्रक	56	22	रक्तपा	43	22		159	9
युगपार्श्वग	150	63	रक्तफला	78	139	रथगुप्ति	131	58
युगल	} 90	39	रक्तसंध्यक	45	36	रथद्रु	57	26
युग्म			रक्तसरोरुह	45	41	रथाङ्ग	130	56
युग्म	131	59	रक्ताङ्ग	79	147		130	57
	150	64	रक्तोत्पल	45	42	रथिक	} 133	77
युद्ध	138	105	रक्षःसभ	236	27	रथिन्		
युध्	138	107	रक्षस्	4	11	रथिर	131	61
युवति	92	8		13	60	रथिन्	129	47
युवन्	98	42	रक्षित	181	106	रथ्य	49	3
युवराज	33	12	रक्षिवर्ग	123	6	रथ्या	130	56
यूथ	90	42	रक्षण	184	8		} 106	91
यूथनाथ	} 127	36	रङ्कु	86	10	रद		
यूथप			रङ्ग	157	106	रदन	106	90
यूथका	66	72	रङ्गाजीव	159	7	रदनच्छद	37	2
यूप	60	42	रचना	112	137	रन्ध्र	235	21
यूपकटक	115	18	रजक	159	10	रभस	92	4
युपाग्र	116	19	रजत	155	96	रमणी	74	113
यूष	238	35		200	79	रम्भा	13	64
योक्त्र	142	13	रजनी	21	4	रय	109	116
योग	191	22	रजनीमुख	21	6	रल्लक	30	23
योगेष्ट	157	105	रजस्	24	29	रव	171	38
योग्य	74	113		94	20	रवि	19	32
योजन	237	30		137	100	रशना	108	108
योजनवल्ली	69	91		222	232	रश्मि	208	137
योत्र	142	13	रजस्वला	94	20	रस	26	7
योधृ	} 131	62	रज्जु	262	27		26	9
योध			रज्जन	111	132		33	17
योधसंराव	138	109	रज्जनी	70	95		156	99
योनि	104	76	रण	137	104		222	228
योषा	} 91	2		184	8	रसगर्भ	156	102
योषित्				195	49	रसज्ञा	} 106	91
यौतक	126	29	रत	122	57	रसना		
यौवत	95	22	रतिपति	7	26	रसा	46	2
यौवन	97	40	रत्न	155	93	रसातल	37	1
रंहस्	13	64		206	126	रसाल	59	33
रक्त	27	15	रत्नसानु	11	49		83	164
	102	64	रत्नाकर	40	2			

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA		
रसाला	147	44	राम	6	23	रुदित	37	36
रसित	16	9		86	11	रुद्ध	179	91
रसोनक	80	149		208	140	रुद्र	4	10
रहस्	126	23	रामठ	146	40		8	34
	126	24	रामा	92	4	रुद्राणी	9	37
रहस्य	126	24	राम्भ	120	45	रुधिर	102	64
राका	21	8	राल	111	127		235	22
राक्षस	13	59	राशि	91	43	रुठ	86	10
राक्षसी	76	128		220	215	रुप्	35	18
राक्षा	110	125	राष्ट्र	215	185	रुषती	30	18
राङ्कव	108	111	राष्ट्रिका	70	94	रुहा	82	159
राज्	122	1	राष्ट्रिय	33	14	रुक्ष	221	226
राजक	122	3	रासभ	152	77	रुष	26	7
राजन्	122	1	रास्ना	78	140	रुपाजीव	94	19
राजन्य			राहु	18	27	रुप्य	154	91
राजन्यक	123	4	रिक्तक	174	56		155	96
राजन्वत्	48	13	रिक्थ	154	90		211	161
राजबला	81	153	रिङ्गण	37	36	रुप्याध्यक्ष	123	7
राजबीजिन्	113	2	रिद्ध	143	23	रुषित	179	89
राजराज	14	68	रिपु	124	10	रेचित	129	49
राजवंश्य	113	2	रिष्ट	193	36	रेणु	137	100
राजवत्	48	13	रिष्टि	133	90	रेणुका	75	121
राजवृक्ष	57	23	रीडा	34	23	रेतस्	101	62
राजसदन	50	10	रीण	180	93	रेफ	174	54
राजसभा	233	9	रीति	155	97	रेवतीरमण	6	23
राजसूय	237	31		198	68	रेवा	44	32
राजहंस	88	25	रीतिपुष्प	156	103	रै	154	90
राजादन	59	35	रुक्प्रतिक्रिया	99	50		212	166
	61	46	रुक्म	155	95	रोक	37	2
राजाहं	111	126	रुक्मकारक	159	8	रोग	99	51
राजि	53	4	रुग्ण	179	91	रोगहारिन्	100	57
राजिका	143	19	रुन्	20	35	रोचन	61	47
राजिल	38	5	रुचक	62	51	रोचनी	73	109
राजीव	42	19		67	79		79	147
	45	41		146	43	रोचिष्णु	107	101
राज्याङ्ग	125	18		157	109	रोचिस्	20	35
रात्रि	21	4	रुचि	20	35	रोदन	106	93
रात्रिचर	13	60	रुचिर	193	29	रोदनी	70	92
रात्रिचर			रुच्य	173	52	रोदस्	222	230
राद्धान्त	25	4	रुज्			रोदसी		
राध	22	16	रुजा	99	51	रोधस्	40	7
राधा	18	23	रुत			31	26	रोमन्

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
लोकालोक	52	2	वचा	72	103	वध्य	172	45
लोकेश	5	16	वज्र	11	47	वन	40	3
लोचन	106	93		72	106		53	1
लोचमस्तक	73	112	वज्रनिषेध	16	10		206	126
लोत्र	162	26	वज्रपुष्प	66	76	वनतिक्रितिका	68	85
लोघ्न	59	33	वज्रिन्	10	42	वनप्रिय	87	20
लोपामुद्रा	17	21	वज्रक	85	5	वनमक्षिका	88	28
लोमन्	107	99		173	47	वनमालिन्	6	21
लोमशा	77	134	वञ्चित	172	41	वनमुद्र	142	17
लेल	177	75	वज्जुल	37	27	वनशृङ्गाट	71	99
	218	206		58	30	वनसमूह	53	4
लेलुप	169	22		65	65	वनस्पति	53	6
लेलुभ			वट	58	32	वनिता	91	2
लोष्ट			वटक	234	17		199	74
लोष्टभेदक			वटाकर	162	27	वनीयक	173	49
लोह	111	126	वटीगुण	162	27	वनोज्जवा	65	70
	155	98	वडवा	129	47	वनौकस्	84	3
	156	99	वडवानल	12	56	वन्दा	68	82
	235	23	वडू	175	61	वन्दारु	170	28
लोहकारक	159	7	वणिज्	152	78	वन्दिन्	137	98
लोहपृष्ठ	87	16	वणिज्या	152	79	वन्दी	140	120
लोहल	171	37	वण्टक	154	89	वन्ध्या	151	69
लोहाभिसार	136	95	वत्	228	10	वन्था	53	4
लोहित	27	15	वत्स	104	78	वपा	37	2
	102	64		150	62		102	64
लोहितक	155	92		221	227	वपुस्	103	70
लोहितचन्दन	110	124	वत्सक	65	67	वप्र	49	3
लोहिताङ्ग	18	26	वत्सतर	150	62		142	11
वंश	82	161	वत्सनाभ	39	11		157	105
	113	1	वत्सर	22	13	वमथु	100	55
	220	215		23	20		128	38
वंशक	111	126	वत्सल	168	14	वमि	100	55
वंशरोचना	157	109	वत्सादनी	68	83	वयस्	222	231
वकुल	65	65	वद	171	35	वयस्थ	98	42
वस्तव्य	211	160	वदन	105	89	वयस्था	63	58
वक्तृ	171	25	वदान्य	167	6		78	138
वक्त्र	105	89		211	161	वयस्य	124	12
वक्र	176	72	वदावद	171	35	वयस्या	93	12
वक्षस्	104	78	वध	139	117	वर	110	124
वङ्क्षण	103	73	वधू	77	134		184	8
वङ्ग	157	106		91	2		213	174
वचन	27	1		92	9	वरटा	88	26
वचस्	27	1		203	202		88	28

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
चरण	49	3	वर्तनी	48	15	वल्क	54	12
	57	25	वर्ति	111	133	वल्कल	129	49
चरण्ड	234	18	वर्तिष्णु	170	29	वल्मीक	48	14
चरञ्जा	128	43	वर्तुल	176	70	वल्लकी	31	3
	163	31	वर्तमन्	48	15	वल्लभ	174	53
चरद	167	7		205	121		208	137
चदवर्णिनी	92	4	वर्धक	69	90	वल्लरि	55	13
	146	41	वर्धकि	159	9	वल्ली	54	9
चरा	71	101	वर्धन	170	28	वल्लूर	102	63
चराङ्ग	192	26		184	7	वल्गज	82	163
चराङ्गक	77	135	वर्धमान	62	52	वशा	184	8
चराटक	45	43	वर्धमानक	145	32	वशाक्रिया	183	4
	238	38	वर्धिष्णु	170	28	वशा	128	37
चरारोह	92	4	वर्ध्वा	163	31		151	69
चराशि	109	116	वर्मेन्	132	65		220	218
चराह	84	2	वर्मित	132	66	वशिक	174	56
चरिवसित	181	102	वश्ये	174	57	वशिर	146	41
चरिवस्यित			वर्ग्य	92	7	वश्य	169	25
चरिवस्या	118	35	वर्गणा	88	27	वषट्	228	9
चरिष्ठ	155	97	वर्ग्वर	69	90	वषट्कृत	117	27
	182	112	वर्ग्वरा	78	140	वसति	198	67
चरीयस्	223	236	वर्ष	16	11	वसन	109	115
चरुण	13	61		47	6	वसन्त	22	18
	15	4		221	225	वसा	102	64
	57	25	वर्षवर	123	9	वसिर	71	98
चरुणात्मजा	168	39	वर्षा	23	19	वसु	4	10
चरुथ	131	58	वर्षाभू	43	24		68	82
चरुथिनी	134	79	वर्षाभ्वी				154	90
चरेण्य	174	57	वर्षायस्	98	43		222	229
चर्कर	161	23	वर्षोपल	16	12	वसुक	67	81
चर्ग	90	42	वर्धमन्	103	70	वसुदेव	6	22
चर्वस्	222	232		206	123	वसुधा	46	3
चर्वस्क	102	68	वलज	193	31	वसुधरा		
चर्ण	113	1	वलजा			वसुमती	152	76
	128	43	वलभी	51	15	वस्त	146	42
	195	48	वलय	105	107	वस्तक	234	13
चर्णक	111	133	वलयित	179	91	वस्तु	109	115
	238	38	वलिन	98	45	वल्ल	108	110
चर्णित	182	110	वल्लभ			वल्लयोनि	110	120
चर्णिन्	119	42	वल्लिर	99	49	वल्लवेश्मन्	152	79
चर्तक	90	36	वलीक	50	14	वल्ल	102	66
	190	11	वलीमुख	81	3			
चर्तन	170	29						

PAGE STANZA			PAGE STANZA			PAGE STANZA			
वह	150	63	वार्णा	27	1	वारण	127	35	
वह्नि	12	53	वात	13	63	वारणबुसा	74	113	
	15	4	वातक	80	150	वारबाण	131	64	
वह्निशिख	157	106	वातकिन्	101	59	वारमुख्या	}	94	
वह्निसंज्ञक	67	80	वातपोथ	58	29	वारस्त्री		80	151
वा	226	250	वातप्रसी	}	85	7	वाराही	40	3
	228	10	वातमृग		105	59	वारि	15	7
	229	16	वातरोगिन्		50	9	वारिद	45	38
वाकुची	70	96	वातायन		85	8	वारिपर्णी	52	5
वाक्पति	171	35	वातायु		216	199	वारिप्रवाह	15	7
वाक्य	28	2	वातूल		149	60	वारी	129	44
वागीश	171	35	वात्सक	}	32	5	वारुणी	196	52
वागुरा	162	27	वादित्र		55	15	वात्त	199	66
वागुरिक	160	14	वाद्य		57	28	वात्ती	29	7
वाग्निमन्	171	35	वान		113	3	वार्त्ताकी	140	1
वाङ्मुख	29	9	वानप्रस्थ		84	3	वात्तीवह	74	114
वाच्	27	1	वानर		53	6	वात्तीवह	160	15
वानचंयम	119	42	वानस्पत्य		129	46	वात्तीक	97	40
वानचक	28	2	वानायुज		58	30	वाधुषि	}	141
वानचस्पति	18	25	वानीर		77	132	वाधुषिक		80
वाचाट	}	171	वानेय		100	57	वार्षिक	75	122
वाचाल		36	वान्त		162	28	वाल	106	95
वाचिक	30	17	वापदण्ड		44	28	वालधि	130	51
वाचोयुक्तिपट्ट	171	35	वापी		209	144	वालपाश्या	107	103
वाज	135	88	वाम		8	32	वालहस्त	130	51
वाजपेय	237	31	वामदेव		15	5	वालुक	75	122
वाजिदन्तक	72	104	वामन		99	46	वालक	108	111
वाजिन्	89	34			176	70	वावदूक	171	35
	129	45			48	14	वावृत्त	179	92
	204	107	वामलूर		91	2	वाशिका	72	103
वाजिशाला	49	7	वामलोचना		91	3	वाशिता	199	75
वाञ्छा	35	27	वामा		129	47	वास	49	6
वाटी	239	42	वामी		87	21	वासक	72	104
वाट्यालका	72	107	वायस		86	15	वासगृह	50	8
वाडव	12	56	वायसाराति		80	152	वासन्ती	66	72
	113	4	वायसी		79	144	वासयोग	112	134
	129	47	वायसोली		13	61	वासर	20	2
वाडव्य	188	41	वायु		12	55	वासव	10	42
वाणा	66	75	वायुसख		40	3	वासस्	109	115
वाणि	162	29	वार		90	40	वासित	31	26
वाणिज	152	78			212	162		112	134
वाणिज्य	152	79							
वाणिनी	204	112							

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
	147	46	विकलव	172	44	वितुन्न	80	149
वासुकि	38	4	विक्षाव	188	37	वितुन्नक	76	127
वासुदेव	6	20	विगत	180	100		145	37
वासू	33	14	विगतार्तव	94	21		156	101
वास्तु	51	19	विग्र	99	46	वित्त	154	90
वास्तुक	82	158	विग्रह	103	70		167	9
वास्तोष्पति	10	43		125	19		180	100
वास्त	130	55		138	106	विदर	183	5
वाह	129	45		186	22	विदल	237	32
	154	88	विघस	117	28	विदारक	41	10
बाहद्विषत्	85	4	विघ्न	185	19	विदारी	73	110
वादन	131	59	विघ्नराज	9	38	विदारिगन्धा	74	116
बाहस	38	5	विचक्षण	113	6	विदित	182	108
बाहित्य	128	40	विचयन	187	30		182	109
बाहिनी	134	79	विचर्चिका	100	53	विदिशु	15	6
	134	82	विचारणा	25	2	विदु	128	38
	204	112	विचारित	180	100	विदुर	170	30
बाहिनीपति	131	63	विचिकित्सा	25	3	विदुल	58	30
वि	89	34	विच्छर्दक	50	11	विदु	180	100
विंशति	153	83	विच्छाय	236	26	विद्वकर्णी	68	85
विकङ्कत	60	38	विजन	126	23	विद्याधर	4	11
विकच	54	7	विजय	138	111	विद्युत्	16	10
विकर्तन	19	30	विजिल	147	46	विद्रधि	100	56
विकलाङ्ग	89	46	विज्ञ	166	4	विद्रव	139	112
विकसा	69	71	विज्ञात	167	9	विद्रुत	180	100
विकसित	54	8	विज्ञान	26	6	विद्रुम	155	93
विकस्वर	170	30	विट	234	17	विद्रुमलता	76	130
विकार	185	15	विटङ्क	51	15	विद्रुस्	113	5
विकासिन्	170	30	विटप	55	14		223	235
विकिर	89	34		207	131	विद्वेष	35	25
विकीरण	67	81	विटपिन्	53	5	विधवा	93	11
विकुर्वाण	167	7	विट्खदिर	62	50	विधा	164	38
विकृत	34	19	विट्चर	161	23		203	101
	101	58	विडङ्ग	72	107	विधातृ	5	17
विकृति	185	15	विडौजस्	9	51	विधि	5	17
विक्रम	137	104	विडाल	85	8		25	28
	208	140	वितश्टा	233	9		119	39
विक्रय	153	83	वितथ	30	21	विधिदर्शिन्	115	16
विक्रयिक	152	79	वितरण	117	29	विधु	6	22
विक्रान्त	133	78	वितर्दि	51	16		16	14
विक्रिया	185	15	वितस्ति	105	84		203	99
विकेत्	152	79	वितान	110	120	विधुत	181	107
विक्रैय	153	82		204	113	विधुतुद	18	27

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
विधुर	186	20	विल्व	185	14	विलेपन	111	133
विधुवन	183	4	विबन्ध	100	55		186	27
विधूनन			विबुध	3	7	विलेपी	148	50
विधेय	169	24	विभव	154	90	विबध	202	96
विनियग्राहिन्			विभाकर	19	29	विवर	37	1
विना	228	3	विभावरी	21	4	विवर्ण	160	16
विनायक	5	14	विभावसु	12	56	विवश	172	44
	9	38		19	31	विवस्वत्	19	30
विनाश	186	22		221	227		197	57
विनाशोन्मुख	179	92	विभूति	9	36	विवाद	29	9
विनीत	129	45	विभूषण	107	101	विवाह	121	56
विन्दु	170	30	विभ्रम	36	32	विविक्त	126	23
बिन्ध्य	52	3	विभ्राज्	107	10		200	82
विन्न	180	100	विमनस्	167	8	विविध	180	94
	181	105	विमर्दन	185	13	विवेक	118	38
विपक्ष	124	11	विमला	79	144	विधोक	36	32
विपक्षी	31	3	विमातृज	95	25	विश्	113	2
विपण	153	83	विमान	11	48		140	1
विपणि	49	2	वियद्	15	2		220	215
	196	52	वियद्गङ्गा	11	49	विशङ्कट	175	60
विपत्ति	134	83	वियम	185	18	विषद	26	12
विपथ	48	16	वियात	169	25	विशर	139	117
विपद्	134	83	वियाम	185	18	विशल्या	68	83
विपर्यय	187	33	विरजस्तमम्	119	44		78	137
विपर्यास			विरति	188	38		210	155
विपश्चित्	113	5	विरल	175	66	विशसन	139	116
विपाट्	44	33	विगज्	122	1	विशाख	9	40
विपादिका	100	52	विराव	30	24	विशाखा	18	23
विपाशा	44	33	विरिञ्च	5	17	विशाय	187	32
विपिन	53	1	विरूपाक्ष	8	32	विशारण	139	114
विपुल	175	61	विरोचन	19	31	विशारद	202	95
विप्र	113	2		204	108	विशाल	175	60
	113	4	विरोध	35	25	विशालता	109	114
विप्रकार	185	15	विरोधन	186	21	विशालत्वच्	57	23
विप्रकृत	172	41	विरोधोक्ति	30	16	विशाला	81	157
विप्रकृष्टक	176	69	विलक्ष	170	26	विशिख	135	87
विप्रतीसार	35	25	विलक्षण	183	2	विशिखा	49	3
विप्रयोग	187	28	विलम्बत	32	9	विशेषक	110	123
विप्रलब्ध	172	41	विलम्भ	187	28	विश्राणन	117	29
विप्रलम्भ	187	28	विलाप	30	16	विश्राव	187	28
विप्रलाप	30	16	विलास	36	32	विश्रुत	167	9
विप्रश्रिका	94	20	विलीन	180	100	विश्व	4	10
विप्रुष्	40	6						

PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
	145	38	विध्वघ्नच्	171	34	वीणावाद	160	13
	175	65	विस	45	42	वीत	129	44
विश्वकद्रु	161	23	विसकण्डिका	88	26	वीतंस	162	26
विश्वकर्मन्	204	109	विसप्रसून	45	41	वीतिहोत्र	12	53
विश्वभेषज	145	38	विसर	90	40	वीथी	53	4
विश्वभर	6	22	विसर्जन	117	29		201	87
विश्वभरा	46	2	विसर्पण	186	23	वीध	174	55
विश्वसृज्	5	17	विसवाद	37	36	वीनाह	43	57
विस्वस्ता	93	11	विसार	42	17	वीर	33	17
विश्वा	71	100	विसारिन्	170	31		34	18
विश्वास	126	24	विसिनो	45	39		133	78
विष्	102	68	विसृत	179	86	वीरण	83	164
विष	38	9	विसृवर	170	31	वीरतर	61	45
	221	224	विसृमर	154	86	वीरतरु	94	16
विषधर	38	7	विस्त	186	22	वीरपत्नी	137	104
विषमच्छद	57	23	विस्तर	179	86	वीरपान	94	16
विषय	26	7	विन्तार	138	109	वीरभार्या	61	48
	47	8	विस्तृत	100	53	वीरमातृ	137	101
	210	152	विस्फार	34	19	वीरवृक्ष	94	16
विषयिन्	26	8	विस्फोट	170	26	वीराशंसन	121	53
विषवैद्य	39	11	विस्मय	179	87	वीरसू	54	9
विषा	71	100	विस्मयान्वित	126	24	वीरहन्	35	29
विषाण	156	46	विस्मृत	207	135	वीरध्	101	62
विषाणी	75	120	विश्रम्भ	26	12	वीर्य	210	154
विषुर	22	14	विस्त्र	98	41	वीवध	202	96
विषुवत्	89	34	विस्त्रसा	89	33	वृक	68	82
विष्किर	51	17	विहग	163	30	वृक	85	7
विष्कम्भ	47	6	विहंग	36	35	वृकधूप	111	128
विष्टप	213	170	विहंगम	172	43		111	129
विष्टर	5	18	विहंगिका	15	2	वृक्ण	181	104
विष्टरभ्रवस्	39	3	विहसित	89	33	वृक्ष	53	5
विष्टि	102	68	विहस्त	117	29	वृक्षभेदिन्	163	34
विष्टा	5	18	विहायस्	185	16	वृक्षरहा	68	82
विष्णु	72	104	विहापिन	172	44	वृक्षवाटिका	53	2
विष्णुकान्ता	15	2	विहार	220	216	वृक्षादन	163	34
विष्णुपद	44	31	विहल	40	5	वृक्षादनी	68	82
विष्णुपदी	7	29	वीकाश	24	28	वृक्षाम्ल	145	35
विष्णुरथ	172	45	वीचि	31	3	वृजिन	23	23
विध्य	229	14	वीज	32	7		176	71
विध्वच्	6	19	वीणा				204	109
विध्वक्सेन	80	151	वीणादम्भ				179	92
विध्वक्सेनप्रिया	63	56						
विध्वक्सेना								

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
वृत्ति	184	8	वृषस्यन्ती	92	9	वेषवार	145	35
वृत्त	176	70	वृषा	69	88	वेहत्	151	69
	179	92	वृषाकपायी	211	156	वै	228	5
	199	8	वृषाकपि	207	130	वैकक्षक	112	136
वृत्तान्त	29	7	वृष्टि	16	11	वैकुण्ठ	5	18
	197	63	वृष्णि	152	76	वैजनन	97	39
वृत्ति	140	1	वेग	191	20	वैजयन्त	10	46
	199	73	वैगिन्	133	74	वैजयन्तिक	133	72
वृत्र	212	165	वैणि	107	98	वैजयन्तिका	65	66
वृत्रहन्	10	42	वेणी	65	69	वैजयन्ती	137	101
वृथा	225	248	वेणु	82	161	वैज्ञानिक	166	4
	228	4	वेणुध्मा	160	13	वैणव	55	18
वृद्ध	75	123	वेतन	140	1	वैणविक	}	160 13
	98	42		164	38	वैणिक		
	103	100	वेतस	58	29	वैणुक	128	42
वृद्धत्व	97	40	वेतस्वत्	47	9	वैतंसिक	160	14
वृद्धदारक	78	137	वेताल	235	21	वैतनिक	160	15
वृद्धनाभि	101	61	वेत्रवती	44	34	वैतरणी	39	2
वृद्धश्रवस्	9	4	वेद	28	3	वैतालिक	137	98
वृद्धसंघ	97	40	वेदना	183	6	वैदेहक	152	78
वृद्धा	93	12	वेदि	115	18		158	3
वृद्धि	184	9	वेदिका	51	16	वैदेही	71	97
वृद्धिजीविका	141	4	वेध	184	8	वैद्य	100	57
वृद्धोक्ष	149	61	वेधनिका	163	34	वैद्यमात्र	72	103
वृद्ध्याजीव	141	5	वेधमुख्यक	77	135	वैधात्र	11	51
वृन्त	55	15	वेधस्	5	17	वैधेय	173	48
वृन्द	90	41		222	229	वैनतेय	7	29
वृन्दारक	4	9	वेधित	180	100	वैनीतक	131	59
	190	16	वेपथु	37	38	वैमात्रेय	95	25
वृन्दिष्ठ	182	113	वेमन्	162	28	वैयाघ्र	130	54
वृद्धिक	86	14	वेला	217	199	वेर	35	25
वृष	24	24	वेळ	72	106	वेरनिर्यातन	}	139 112
	72	104	वेळज	145	35	वेरशुद्धि		
	74	117	वेळित	176	72	वैरिन्	124	10
	149	59		179	87	वैवधिक	160	15
	221	221	वेश	49	2	वैवस्वत	13	59
वृषण	104	76	वेशन्त	44	28	वैशाख	22	16
वृषदंशक	85	6	वेश्मन्	49	4		151	74
वृषध्वज	8	34	वेदमभू	51	19	वैश्य	140	1
वृषन्	10	42	वेदया	94	19	वैश्रवण	14	69
वृषभ	74	117	वेद्याजनसमाश्रय	49	2	वैश्वानर	12	53
	149	59	वेष	107	99	वैसारिण	42	17
वृषल	158	1	वेष्टित	179	91	वैषट्	228	9

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
व्यक्त	197	62	व्याल	38	7	शकलिन्	42	17	
व्यक्ति	25	31		216	197	शकुन	}	89	33
व्यग्र	216	191	व्यालमाहिन्	39	11	शकुनि		89	33
व्यजन	112	140	व्यालयुध	76	129	शकुन्त		197	58
व्यञ्जक	33	16	व्यास	186	22			89	33
व्यञ्जन	205	116	व्याहार	27	1	शकुन्ति		42	19
	235	२३	व्युत्थान	205	118	शकुल		82	159
व्यङ्ग्य	62	52	व्युष्टि	194	38	शकुलाक्षक		68	86
व्यत्यय	}	187	व्यूह	195	45	शकुलादनी		73	111
व्यत्यास		33	व्यूहकङ्कट	132	66			42	17
व्यथा	39	3	व्यूति	162	29	शकुलार्भक		102	67
व्यध	184	8	व्यूह	90	40	शकृत्		150	62
व्य-व	48	12		134	80	शरत्करि		171	36
व्यय	185	17		223	239	शक्त		125	19
व्यलोक	190	12	व्यूहपार्ष्णि	134	80	शक्ति		137	104
व्यवधा	16	13	व्योकार	159	7			198	66
व्यवहार	29	9	व्योमकेश	8	34	शक्तिधर		9	40
व्यवाय	122	57	व्योमन्	15	1	शक्तिहेतिक		132	70
व्यसन	205	120	व्योमयान	11	48	शक		65	67
व्यसनार्त	172	43	व्योष	158	111			16	11
व्यस्त	176	72	व्रज	90	40	शक्रधनुस्		62	53
व्याकुल	172	43		193	30	शक्रपादप		78	137
व्य.कोश	54	7	व्रज्या	118	35	शंकर		7	30
व्याघ्र	84	1		136	96	शङ्कु		42	20
	174	59	व्रण	100	54			54	8
व्याघ्रनख	76	129	व्रत	118	37	शंख		136	94
व्याघ्रपाद	60	38	व्रतति	54	9			14	71
व्याघ्रपुच्छ	62	51		198	67			43	23
व्याघ्राट	87	16	व्रतिन्	114	7			77	131
व्याघ्री	70	94	व्रश्चन	163	33			191	18
व्याज	35	30	व्रात	90	40	शंखनख		43	23
	36	33	व्रात्य	121	54	शंखिनी		76	127
व्याड	194	42	व्रीडा	34	23	शची		10	45
व्याध	161	21	व्रांदि	142	15	शचीपाति		10	43
व्याधि	76	126		143	21	शरी		81	154
	99	51	व्रीहिभेद	143	20	शठ		172	46
व्याधिघात	57	24	वैहेय	141	6	शणपर्णी		80	150
व्याधित	101	58	शंव	11	47	शणपुष्पिका		72	107
व्यान	13	63	शंवर	40	4	शणसूत्र		42	16
व्यापाद	25	4	शंवरी	86	10	शण्ड		123	9
व्याप्य	76	126	शकट	69	88	शतक्रोडि		11	47
व्याम	105	87	शकल	130	50				
				17	16				

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शतदु	44	33	शम्पा	16	9	शल	85	7
शतपत्र	45	40	शम्बरारि	7	26	शलभ	88	29
शतपत्रक	87	17	शम्बल	238	34	शलल	} 85	7
शतपदी	86	14	शम्बाकृत्	141	9	शलली		
शतपर्वन्	82	161	शम्बूक	43	23	शललट्ट	55	15
शतपर्विका	72	103	शम्भली	94	19	शलत्क	190	13
	82	158	शम्भु	7	30	शल्य	62	53
शतपुष्पा	80	152	शम्भ्या	142	14		85	7
शतप्रास	67	77	शम्भ्याक	57	23		136	94
शतमन्यु	10	42	शय	104	81	शव	140	120
शतमान	238	34	शयन	37	37	शवर	161	31
शतमूली	71	101		112	138	शवरालय	51	20
शतवीर्या	82	159	शयनीय	112	17	शश	86	11
शतवेधिन्	78	141	शयलु	} 171	33	शशधर	17	15
शतहृदा	16	9	शयित			शशलेमन्	157	107
शताङ्ग	130	52	शयु	38	5	शशादन	86	15
शतावरी	71	101	शय्या	112	137	शशोर्ण	157	107
शत्रु	123	9	शर	82	16	शश्वत्	224	244
	124	11		135	88		227	1
शनैश्चर	18	27	शरजन्मन्	9	39		229	12
शनैस्	230	18	शरण	196	53	शष्प	83	168
शपथ	} 29	9	शरद्	23	19	शस्त	24	26
शपन				23	20		182	110
शफ	130	50	शरभ	86	11	शस्त्र	134	83
शकरी	42	18	शरव्य	} 135	87	शस्त्रक	214	180
शवल	27	17	शराभ्यास			शस्त्रमार्ज	155	98
शबली	150	67	शरारि	88	26	शस्त्रजीव	159	7
शब्द	26	7	शरारु	170	28	शस्त्राजीव	132	68
	28	2	शराव	145	32	शस्त्री	136	93
	30	23	शरावती	44	34	शस्यमजरी	} 143	21
शब्दग्रह	106	94	शरासन	134	84	शस्यशूक		
शब्दन	171	38	शरीर	103	70	शाक	78	136
शम	} 183	3	शरीरास्थि	103	69		145	34
शमथ			शरीरिन्	24	30	शाकट	150	64
शमन	12	58	शर्करा	47	11	शाकुनिक	160	14
	117	26		146	43	शाक्तीक	132	70
शमनस्वसृ	44	32		214	176	शाक्यमुनि	5	14
शमल	102	67	शर्करावत्	} 47	11	शाक्यसिंह	5	15
शमित	180	98	शर्करिल			शाखा	54	11
शमी	62	52	शर्मन्	24	25	शाखानगर	49	2
	143	23	शर्व	7	30	शाखामृग	84	3
शमीधान्य	143	24	शर्वेश	20	30	शाखिन्	53	5
शमीर	62	52	शर्वोणी	9	37	शाखिक	159	8

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शाटक	237	33	शासन	126	26	शिरोम	54	12
शाटी	238	38	शास्तु	5	14	शिरोधि	105	88
शाठ्य	35	30	शास्त्र	214	180	शिरोरत्न	107	102
शाण	163	32	शास्त्रविद्	167	6	शिरोरुह	106	95
शाणी	233	9	शिक्य	163	30	शिरोस्थि	103	69
शाण्डिल्य	58	32	शिक्षा	28	4	शिल	140	2
शात	24	25	शिक्षित	166	4	शिला	50	13
शातकौम्भ	155	94		179	90		52	4
शानला	79	144	शिखण्ड	89	32	शिलाजतु	156	104
शत्रव	124	11	शिखण्डक	106	96	शिली	43	24
शद	41	9	शिखर	52	4	शिलीमुख	191	18
शदहरित	47	10		54	12	शिलेचय	51	1
शद्वल			शिखरिन्	51	1	शिल्प	163	35
शन्त	180	98		204	106	शिल्पिन्	159	5
शन्ति	183	3	शिखा	12	57	शिल्पिशाला	49	7
शम्बरी	159	11		89	32	शिव	7	30
शार	212	167		107	97		24	25
शारद	57	23		191	19	शिवक	151	73
	202	95	शिखावत्	12	55	शिवमल्ली	68	82
शदी	73	111	शिखावल	89	31	शिवा	9	37
शरीका	232	8	शिविप्रीव	156	101		62	52
शरिफल	165	46	शिखिन्	89	31		64	60
शरीवा	73	112		204	106		76	127
शर्कर	47	11	शिखिवाहन	9	40		85	5
शरैगिन्	6	19	शिशु	58	31		219	213
शरुल	84	1		145	34	शिशिर	17	20
शवेर	215	189	शिशुज	158	110		22	18
शल	42	19	शिञ्जित	30	24	शिशु	90	39
शलपर्णी	74	116	शिञ्जिनी	135	86	शिशुक	42	18
शाला	49	6	शितशक	142	15	शिशुत्व	97	40
	54	11	शिति	200	83	शिशुमार	42	20
शालि	143	24	शितिकण्ठ	8	32	शिदन	104	76
शालीन	170	26	शितिसारक	60	39	शिश्निदान	172	46
शालुक	45	38	शिपिविष्ट	193	34	शिष्टि	126	27
शालूर	43	24	शिफा	45	43	शिष्य	114	11
शालेय	72	105		54	11	शीकर	16	12
	141	6	शिबिका	130	54	शीघ्र	13	64
शात्मलि	61	47	शिविर	130	34	शीत	17	20
शात्मलीवेष्ट			शिव्या	143	23		58	30
शावक	90	39	शिरस्	106	95		59	35
शावर	59	33	शिरस्त्र	132	65		235	22
शाश्वत	176	73	शिरस्य	107	98	शीतक	161	19
शाकुलिक	188	40	शिरीष	64	63	शीतभीरु	65	70

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
शीतल	17	20	शुभ्र	26	12	शेकालिका	66	71
	80	150		216	193		232	7
शीतशिव	72	105	शुभांशु	16	14	शेमुषी	25	1
	75	123	शुम्भ	162	27	शेड्ड	59	35
	146	42	शुल्क	126	28	शेवधि	14	71
शीधु	165	42	शुल्ल	155	97	शेवाल	45	38
	238	34		235	23	शेष	38	4
शीर्ष	106	95	शुश्रूषा	118	35	शेक्ष	114	11
शीर्षक	131	64	शुष्कमांस	102	63	शेखरिक	69	89
शीर्षच्छेद्य	172	45	शुष्म	137	103	शेख	51	1
शीर्षण्य	107	98	शुष्मन्	12	54	शेखलिन्	} 160	12
	132	65	शूक	143	23	शेख्य		75
शील	35	26	शूकक्रीट	86	14	शेखलीनी	44	30
	217	202	शूकधान्य	143	24	शेखव	97	40
शुक	87	22	शूकशिम्बि	69	87	शोक	35	25
शुकनास	63	57	शूद	158	1	शोचिष्केश	12	54
शुकवहे	77	133	शूदा	} 93	13	शोचिस्	20	35
शुक्त	200	83	शूदी			शोण	27	15
शुक्ति	43	23	शून्य	174	56		44	34
	77	131	शूर	133	78	शोणरत्न	155	92
शुक	12	56	शूर्प	144	26	शोणित	102	64
	18	26	शूल	217	198	शोध	100	52
	22	16	शूलाकृत	147	45	शोधनी	80	149
	101	62	शूलिन्	7	30	शोधनी	51	18
शुकशिष्य	4	12	शूल्य	147	45	शोधित	147	46
शुकल	26	12	शूङ्खल	108	109		174	56
शुच्	35	25		128	42	शोनक	63	58
शुचि	12	56	शूङ्खलक	152	75	शोक	100	52
	22	16	शूङ्ग	52	4	शोभन	173	52
	26	12		79	143	शोभा	17	18
	33	17	शूङ्गवेर	145	37	शोष	99	51
शुण्डी	145	38	शूङ्गाटक	48	17	शौक	91	44
शुण्डा	164	41	शूङ्गार	33	17	शौक्लिकेय	39	10
शुतुद्रि	44	33	शूङ्गिणी	150	66	शौण्ड	169	23
शुदान्त	50	12	शूङ्गी	43	25	शौण्डिक	159	10
	198	66		71	100	शौण्डी	71	97
शुनक	161	22	शूङ्गीकनक	74	117	शौद्धोदनि	5	15
शुनी	161	23		155	96	शौरि	6	21
शुभ	24	22	शूत	180	96	शौर्य	137	103
	152	76	शेखर	112	136	शौल्विक	159	8
	235	23	शेफस्	104	76	शौष्कल	168	19
शुभंशु	} 173	50				श्चयोत	184	10
शुभान्वित								

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
इमशान	140	120	श्रीवास	111	129	श्वस्	230	23
इयाम	27	14	श्रीवेष्ट	110	125	श्वसन	13	61
	209	143	श्रीसंज्ञ	65	70		62	53
इयामल	27	14	श्रीहस्तिनी	199	77	श्वविध्	85	7
इयामा	63	55	श्रुत	28	3	श्वित्र	100	54
	73	109	श्रुति	106	94	श्वेत	26	12
	73	112		199	73		155	96
	209	143		53	4		200	79
इयामाक	83	166	श्रेणी	159	5	श्वेतगरुत्	88	24
इयाल	96	32		24	24	श्वेतमरिच	158	110
इयाव	27	16	श्रेयस्	26	6	श्वेतरक्त	27	15
इयेत	26	12		174	58	श्वेतसुरसा	66	71
इयेन	86	15		64	60	षट्क्रमेन्	113	4
इयेनपाता	232	6	श्रेयसी	68	85	षट्पद	89	30
श्रद्धा	203	102		71	97	षडभिज्ञ	5	14
श्रद्धालु	94	21		174	59	षडानन	9	39
	170	27	श्रेष्ठ	99	48	षडग्रन्थ	62	49
श्रयण	184	12	श्रोण	103	74	षडग्रन्था	72	103
श्रवण	106	94	श्रोणि	103	74	षडग्रन्थिका	81	154
श्रवस्	18	23	श्रोणिफलक	113	6	षड्ज	31	1
श्रविष्ठा	148	50	श्रोत्रय	228	9	षण्ड	45	42
श्रणा	117	31	श्रौषट्	175	61		150	62
श्राद्ध	13	59	श्लक्ष्ण	184	11	षष्टिवय	141	7
श्राद्धदेव	184	12	लष	101	60	षाण्मातुर	9	40
श्राय	22	16	श्लघ्मण	101	62	संयत्	138	107
श्रावण	7	27	श्लघ्मन्	101	60	संयत	172	42
श्रावणिक	138	83	श्लघ्मल	59	35	संयम	185	18
श्री	8	32	श्लघ्मातक	189	2	संयाम	138	106
श्रीकण्ठ	5	14	श्लोक	24	25	संयुग	179	92
श्रीघन	14	69	श्वःश्रेयस	71	99	संयोजित	30	24
श्रीद	6	21	श्वदंष्ट्रा	161	22	संराव	30	16
श्रीपति	65	66	श्वन्	238	40	संलाप	229	17
श्रीपर्ण	196	53	श्वनिश	161	20	संवत्	23	20
	60	41	श्वपच	37	2	संवत्सर	183	4
श्रीपर्णिका	59	35	श्वत्र	235	22	संवन्नन	23	22
श्रीर्णी	58	32	श्वयधु	100	52	संवर्त	45	43
श्रीफल	70	95	श्ववृत्त	140	2	संवर्तिका	51	19
श्रीफला	60	40	श्वशुर	96	21	संवसथ	186	22
श्रीमत्	168	14	श्वशुर्य	97	37	संवाहन	25	1
	168	14	श्वश्रू	209	146	संविद्	25	5
श्रील	6	22	श्वश्रूश्वशुर	96	31		201	92
श्रीवत्सलाञ्छन				97	37	संवीक्षण	187	30

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
संवीत	179	91	सग्धि	149	55	संज्वर	12	57
संवेग	36	34	संकट	178	85	संज्ञपन	139	115
संवेद	183	6	संकर	51	18	संज्ञा	193	33
संवेश	37	37	संकर्षण	6	24	संज्ञु	99	47
संव्यान	109	118	संकलित	180	93	सटा	107	97
संशप्तक	137	99	संकल्प	25	2	संडीन	90	38
संशय	25	3	संकसुक	172	43	सत्	113	5
संशयापन्नमानस	166	5	संकाश	164	38		200	83
संश्रव	25	5	संकीर्ण	158	1	सतत	13	65
संश्रुत	182	109		179	86	सती	92	6
संश्लेष	187	30	संकुल	30	19	सतीनक	142	16
संसक्त	176	68		179	86	सतीर्थ	114	12
संसद्	115	15	संकोच	110	124	सत्तम	174	58
संसरण	48	18	संक्रन्दन	10	44	सत्त्व	24	29
	196	55	संक्राम	186	25		219	214
संसिद्धि	37	38	संक्षेपण	186	21	सत्पथ	48	16
संस्कारहीन	121	54	संख्य	138	105	सत्य	30	22
संस्कृत	200	81	संख्या	25	2		210	154
संस्तर	212	162	संख्यात	175	65	सत्यंकार	153	82
संस्तव	186	23	संख्यावत्	113	5	सत्यवचस्	119	43
संस्ताव	187	34	संख्येय	153	83	सत्याकृति	153	82
संस्त्याय	210	151	सङ्ग	187	29	सत्यानृत	140	3
संस्था	126	27	संगत	30	18	सत्यापन	153	82
संस्थान	206	124	संगम	187	29	सत्त्व	214	182
संस्थित	139	118		238	34	सत्त्रा	228	4
संस्पर्शा	81	154	संगर	212	167	सत्तिन्	124	15
संस्फोट	138	106	संगीर्ण	182	109	सत्वर	13	65
संहत	177	76	संगूढ	180	93	सदन	49	5
संक्षुब्धजानुक	99	47	संग्रह	28	6	सदस्	115	15
संहति	90	41	संग्राम	138	107	सदस्	115	16
संहनन	103	70	संग्राह	136	91	सदा	230	23
संहार	39	2		185	14	सदागति	13	61
संहृति	29	8	संध	90	42	सदातन	176	73
संकल	175	66	संचात	90	40	सदानीरा	44	33
संकृत	224	243	सचिव	218	207	सदक्ष		
संकृतप्रज	87	21	सजम्बाल	47	10	सदश	164	37
सक्तुफला	62	52	सज्ज	132	66	सदश		
सक्थि	103	73	सज्जन	113	3	सदेश	176	67
सखि	124	12		127	34	सद्गन्	49	4
सखी	93	12	सज्जना	128	43	सद्यस्	228	10
सख्य	124	12	संचय	90	40	सध्रयच्	171	34
सगर्भ्य			संचारिका	94	17	सनत्कुमार	11	51
सगोत्रा	96	34	संजवन	49	6	सना	230	18

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
सनातन	176	73	सप्तला	66	73	समा	23	20
सनाभि	96	33		79	143	समांसमीना	151	72
सनि	117	32	सप्तार्चिस्	12	56	समाकर्षिन्	26	11
सनीड	176	67	सप्ताश्व	19	30	समाघात	138	107
संतत	13	65	सप्ति	129	45	समाङ्गा	79	142
संतति	113	1	सत्रद्व्यचारिन्	114	11	समाज	91	43
संतमस	38	4	सभर्तृका	93	12	समाज्ञा	29	11
संतान	11	50	सभा	49	6	समाधि	25	5
	113	1		115	15		202	98
संताप	12	57	सभाजन	184	7	समान	13	63
संतापित	181	103	सभासद्	115	16		164	37
संदान	151	73	सभास्तार				206	127
संदानित	180	95	सभिक	165	44	समानोदर्य	96	34
संदाव	139	112	सभ्य	113	3	समालम्भ	186	27
संदित	180	95		115	16	समावृत्त	114	10
संदेशवाच्	30	17	सम	164	37	समासाद्य	180	93
संदेशहर	125	16		175	65	समासार्थी	29	7
संदेह	25	3	समप्र	175	66	समाहार	185	16
संदोह	90	40	समङ्गा	69	91	समाहित	182	109
संद्राव	139	112	समज	91	43	समाहृति	28	6
संधा	203	102	समज्या	115	15	समाह्वय	165	46
संधान	165	42	समञ्जस	126	25	समित्	138	107
साधि	125	19	समाधिक	177	76	समिति	115	15
	184	11	समन्ततस्	229	14		138	107
संधिनी	151	69	समन्तदुग्धा	72	106		198	70
संध्या	20	3	समन्तभद्र	4	13	समिध्	55	13
सन्नकद्रु	59	35	समन्वितलय	31	3	समीक	138	105
संनद्ध	132	66	समम्	228	4	समीप	176	67
संनय	210	151	समय	20	1	समीर	13	62
संनिकर्षण	186	23		209	149	समीरण	13	62
संनिधि			समया	226	253		67	79
संनिवेश	51	19		228	7	समुच्चय	185	16
सपत्न	124	10	समर	138	106	समुच्छ्रय	210	152
सपादि	227	2	समर्थ	201	87	समुत्थित	181	107
	228	10	समर्थन	126	26	समुत्पिञ्ज	138	100
सपर्या	115	14	समर्थुक	167	7	समुदक्त	179	90
	118	34	समर्याद	176	67	समुदय	90	41
सपिण्ड	96	33	सममर्तिन्	12	58	समुदाय	90	41
सर्पाति	149	55	समवाय	90	41		138	107
सप्तकी	108	108	समष्टिला	81	157	समुद्र	234	17
सप्ततन्तु	115	13	समसन	186	21	समुद्रक	112	139
सप्तपर्ण	57	23	समस्त	175	65	समुद्धत	169	23
सप्तर्षि	19	28	समस्या	29	7	समुद्धरण	196	55

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
समुद्र	40	1	सरस्	}	44	28	सव	115	13
समुद्रान्ता	70	92	सरसी				सवन	120	47
	74	116	सरसीरुह		45	40	सवयस्	124	12
	77	134	सरस्वत्		40	1	सवितृ	19	32
समुन्दन	187	29		197	57	सविध	}	176	67
समुन्न	181	106	सरस्वती	27	1	सवेश			
समुन्नद्ध	203	103		44	34	सव्य		178	85
समुपजोषम्	229	11	सरित्	44	29	सव्येष्टृ		131	61
समूरु	85	9	सरित्पति	40	1	सस्थ	55	15	
समूह	90	40	सरीसृप	38	7	सस्थसंवर	61	45	
समूह्य	116	20	सर्ग	191	22	सह	228	4	
समृद्ध	167	11	सर्ज	61	45	सहकार	59	33	
समृद्धि	184	10	सर्जक	61	44	सहचरी	66	76	
संमृष्ट	147	46	सर्प	38	6	सहज	96	34	
संपत्ति	134	83	सर्पराज	38	4	सहधर्मिणी	92	5	
संपद्	134	82	सर्पिस्	148	52	सहन	170	31	
संपराय	210	150	सर्व	175	65	सहभोजन	149	55	
संपुटक	112	139	सर्वसहा	46	3	सहस्	22	14	
संप्रति	230	24	सर्वज्ञ	4	13		137	103	
संप्रदाय	184	7		8	33		222	233	
संप्रधारणा	126	26	सर्वतस्	229	14	सहसा	228	8	
संप्रहार	138	106	सर्वतोभद्र	50	10	सहस्य	22	15	
संपुल्ल	54	7		64	62	सहस्रदंष्ट्र	42	18	
संबाध	178	85	सर्वतोभद्रा	59	36	सहस्रपत्र	45	40	
संभेद	44	35	सर्वतोमुख	40	4	सहस्रवीर्य	82	159	
संभ्रम	36	34	सर्वदा	230	23	सहस्रवेधि	146	40	
	186	26	सर्वधुरावह	}	150	66	सहस्रवीधन्	78	141
संमद	24	24	सर्वधुरीण				सहस्रांशु	19	32
संमार्जनी	51	18	सर्वमङ्गला		9	37	सहस्राक्ष	10	44
संमूर्च्छन	183	6	सर्वैरस		111	127	सहस्रिन्	131	63
संभ्यन्	30	22	सर्वला	136	94	सहा	66	74	
सम्प्राज्ञ	122	3	सर्वलिङ्गिन्	120	45		74	114	
सरक	165	43	सर्ववेदस्	114	9	सहाय	133	72	
सरधा	88	27	सर्वसंनहन	136	95	सहायता	188	41	
सरट	86	13	सर्वानुभूति	73	108	सहिष्णु	170	31	
सरणा	81	153	सर्वान्नभोजिन्	}	169	22	सहृदय	166	3
सरणि	48	15	सर्वान्नीन				सांयात्रिक	41	12
सरमा	161	23	सर्वभिसार		136	95	सांयुगीन	133	78
सरल	64	60	सर्वार्थसिद्ध		5	15	सांवत्सर	124	14
	167	8	सर्वौघ	136	95	सांशयिक	166	5	
			सर्वेष	142	17	साकम्	228	4	
सरलद्रव	111	129	सलिल	40	3	साक्षात्	224	244	
सरला	73	108	सल्लकी	75	124	सागर	40	1	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
साचि	228	7	साधम्	20	3		180	95
साति	188	39		230	20		180	99
	198	64	सार	54	12		200	80
सातिसार	101	59		213	172	सितच्छत्रा	80	152
सात्त्विक	33	16	सारङ्ग	87	17	सिता	146	43
सादिन्	131	61		192	23	सिताभ्र	111	130
	204	107	सारथि	131	60	सिताम्भोज	45	41
साधन	205	119	सारमेय	161	22	सिद्ध	4	11
साधरण	164	37	सारव	45	36		181	101
	178	82	सारस	45	40	सिद्धान्त	25	4
साधित	172	40		88	23	सिद्धार्थ	143	18
साधिष्ठ	182	113	सारसन	108	109	सिद्धि	74	113
साधीयस्	223	236		131	64	सिध्म	100	53
साधु	113	3	सार्थ	90	42	सिध्मल	101	61
	173	52	सार्थवाह	152	78	सिध्मला	233	10
	203	101	सार्धम्	228	4	सिध्म्य	18	23
साधुवाहिन्	129	45	सार्द्र	181	106	सिघ्नका	232	8
साध्य	4	10	सार्वभौम	15	5	सिनीवाली	21	9
साध्वस	34	21		122	2	सिन्दुक	65	68
साध्वी	92	6	साल	49	3	सिन्दुवार	65	69
सानु	52	5		53	5	सिन्दूर	157	105
सांतपन	121	52		61	45		237	31
सान्त्व	30	18	सालावृक	190	12	सिन्धु	40	1
	125	21	सास्ना	150	63		203	101
सांक्षिक	127	30	साहस	125	21	सिन्धुज	146	42
सान्द्र	175	66	साहस	131	63	सिह	111	128
सान्द्रस्निग्ध	170	30		188	43	सीता	142	14
सान्नाय्य	117	27	सिंह	84	1	सीत्य	141	8
साप्तपदीन	124	12		174	59	सीमन्	51	20
सामन्	28	3	सिंहतल	105	85	सीमन्त	235	19
	125	21	सिंहनाद	138	108	सीमन्तिनी	91	2
सामाजिक	115	16	सिंहपुच्छी	70	93	सीमा	51	20
सामान्य	25	31	सिंहसंहनन	167	12	सीर	142	14
	178	82	सिंहान	155	98	सीरपाणि	6	24
सामि	226	250	सिंहासन	127	32	सीरा	102	65
सामिधेनी	116	22	सिंहास्य	72	104	सीवन	183	5
सामुद्र	146	41	सिंही	72	103	सीसक	157	105
सांपरायिक	128	105		74	114	सीहुण्ड	72	106
सांप्रतम्	229	12	सिकता	199	73	सु	227	2
	230	24	सिकतामय	41	9		224	5
साय	20	3	सिपतावत्	47	11	सुकन्दक	80	148
	230	20	सिक्थक	157	107	सुकरा	151	70
सायक	189	2	सित	27	13	सुकल	167	8

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		SPA	GETANZA
सुकुमार	177	78		66	73		37	2
सुकृत	24	24	सुमनोरजस्	55	17	सुषिरा	76	130
सुकृतिन्	166	3	सुमेरु	11	49	सुषेण	65	68
सुख	24	25	सुर	3	7	सुषेणिका	73	109
	235	23	सुरङ्गा	232	8	सुष्टु	227	2
सुखवर्चक	157	109	सुरज्येष्ठ	5	16		230	20
सुखसंदाहा	151	71	सुरदीर्घिका	11	49	सुसंस्कृत	147	45
सुगत	4	13	सुरद्विष्	4	12	सुहृद्	124	12
सुगन्धि	26	11	सुरनिम्नगा	44	31	सूकर	84	2
	75	121	सुरपति	10	43	सूक्ष्म	175	61
सुचरित्रा	92	6	सुरभि	22	18		209	144
सुचेलक	109	116		26	11	सूचक	173	47
सुत	95	27		208	136	सूचि	232	8
	197	60	सुरभी	75	124	सूत	131	60
सुतश्रेणी	69	88	सुरर्षि	11	48		156	99
सुतात्मजा	96	29	सुरलोक	3	6		158	3
सुत्रामन्	10	42	सुरवर्त्मन्	15	1		197	62
सुत्या	120	47	सुरसा	74	115	सूतिकाग्रह	50	8
सुत्तन्	114	10	सुरा	164	39	सूतिमास	97	39
सुदर्शन	7	28	सुराचार्य	18	25	सूथान	161	19
सुदाय	126	29	सुरामण्ड	165	43	सूत्र	162	28
सुदूर	176	69	सुरालय	11	49	सूत्रवेष्टन	186	24
सुधर्मन्	11	48	सुराष्ट्रज	77	131	सूद	144	28
सुधा	11	48	सुवचन	30	17		201	91
	203	102	सुवर्ण	154	86	सूना	204	113
सुधांशु	15	14		155	94	सूनु	95	27
सुधा	113	5	सुवर्णक	57	24	सूनुत	30	19
सुनासीर	9	41	सुवलि	70	96	सूपकार	144	27
सुनिषण्णक	80	149	सुवहा	66	71	सूर	19	29
सुन्दर	173	52		74	115	सूरण	81	157
सुन्दरी	92	4		75	119	सूरत	168	15
सुपथिन्	48	16		75	124	सूरसूत	19	33
सुपर्ण	7	29		78	140	सूरि	113	6
सुपर्वन्	3	7	सुवासिनी	92	9	सूर्मी	163	35
सुपार्श्वक	61	43	सुव्रता	151	71	सूर्ध्व	19	29
सुप्रतीक	15	5	सुशीम	17	20	सूर्ध्वतनया	44	32
सुप्रयोगविशिख	132	69	सुषम	173	52	सूर्ध्वेन्दुसंगम	21	8
सुप्रलाप	30	17	सुषमा	17	18	सृक्	106	91
सुभगासुत	95	24	सुषवी	81	155	सृग	136	92
सुभिक्षा	76	125		145	37	सृगाल	85	5
सुमन	143	18	सुषि	37	2	सृणि	128	42
सुमनस्	3	7	सुषिर	31	4	सृणिका	102	67
	55	17		37	1	सृति	48	15

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA	
सुपाटी	238	38	सौगन्धिक	45	36	स्तिमित	181	106	
सुमर	86	11		83	167	स्तुत	182	110	
सुष्ट	194	39		156	102	स्तुति	29	11	
सुकपात्र	}	41	सौचिक	159	6	स्तुतिपाठक	137	98	
सेचन			सौदामनी	16	10	स्तूप	235	19	
सेतु	48	14	सौध	50	10	स्तेन	162	25	
	57	25	सौभाग्येय	95	24	स्तेम	187	29	
सेना	134	79	सौभाजन	58	31	स्तेय	}	162	26
सेनाङ्ग	127	34	सौम्य	18	27	स्तैन्य			
सेनानी	9	39		212	162	स्तोक	175	61	
	131	63	सौरभेय	149	60	स्तोकक	87	17	
सेनामुख	134	82	सौरभेयी	150	66	स्तोत्र	29	11	
सेनारक्ष	131	62	सोराष्ट्रिक	39	10	स्ताम	90	40	
सेवक	123	9	सौरि	18	27		208	141	
सेवन	183	5	सौवर्चल	146	43	ब्री	91	2	
सेवा	140	2		157	109	ब्रीधर्मिणी	94	20	
सेव्य	83	165	सौविद	}	123	ब्रीपुंसौ	90	39	
सैहिकेय	18	27	सौविदल			स्थण्डिल	115	18	
सैकत	41	9	सौवीर	59	37	स्थण्डिलशासिन्	119	44	
सैतवाहिनी	44	33		146	39	स्थपति	114	9	
सैनिक	131	62		156	100		197	61	
सैन्धव	129	45	सैहिल्य	149	56	स्थल	}	46	5
	146	42	स्कन्द	9	39	स्थली			
सैन्य	131	62	स्कन्ध	54	10	स्थविर	98	42	
	134	79		104	78	स्थविष्ठ	182	112	
सैरन्ध्री	94	18	स्कन्धशाखा	54	11	स्थाणु	8	34	
सौरिक	150	64	स्खलन	37	36		54	8	
सैरिभ	85	4	स्खलित	138	110	स्थाण्डिल	119	44	
सैरेयक	66	75	स्तन	104	77	स्थान	205	117	
सोढ	180	97	स्तनैषयी	}	98	स्थानीय	48	1	
सोदर्य	96	34	स्तनपा			स्थाने	229	12	
सोपष्टव	21	10	स्तनयितु	15	7	स्थापत्य	123	8	
सोपान	51	18	स्तनित	16	9	स्थापनी	68	85	
सोम	17	15	स्तयक	55	16	स्थामन्	137	103	
सोमपा	}	114	स्तब्धरोमन्	84	2	स्थायुक	123	7	
सोमपीयिन्			स्तम्भ	54	9	स्थाल	237	32	
सोमराजी	70	96		143	21	स्थाली	144	31	
सोमवल्क	62	51	स्तम्बकरि	143	21	स्थावर	177	74	
	189	9	स्तम्बघन	}	187	स्थाविर	97	40	
सोमवल्ली	78	138	स्तम्बघ्न			स्थासक	110	122	
सोमवल्लिका	70	96	स्तम्बेरम	127	36	स्थास्तु	176	73	
सोमवल्ली	68	83	स्तम्भ	207	134	स्थिति	126	27	
सोमोद्भवा	44	32	स्तव	29	11		186	21	

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्थिरतर	176	73	स्फुट	54	7	स्रोतोञ्जन	156	100
स्थिरा	46	2		178	82	स्व	96	34
	74	116	स्फुटन	183	5		219	212
स्थिरायु	61	47	स्फुरण	184	10	स्वच्छन्द	168	15
स्थूणा	163	35	स्फुरणा	12	57	स्वजन	96	34
	196	51	स्फुलिङ्ग	60	39	स्वतन्त्र	168	15
स्थूल	175	61	स्फूर्जक	16	10	स्वधा	228	9
	218	205	स्फूर्जथु	182	113	स्वधिति	136	93
स्थूललक्ष	167	6	स्फेष्ट	228	5	स्वन	30	23
स्थूलशाटक	109	116	स्म	230	18	स्वनित	180	95
स्थूलोच्चय	209	148		7	25	स्वप्न	37	37
स्थेयस्	176	73	स्मर	8	33	स्वप्नज्	171	33
स्थौणेय	77	133	स्मरहर	107	99	स्वभाव	37	38
स्थौरिन्	129	47	स्मश्रु	36	35	स्वभू	5	18
क्षव	184	9	स्मित	28	6	स्वयंवरा	92	7
क्षातक	119	43	स्मृति	35	29	स्वयम्	229	17
क्षान	110	122		13	64	स्वयंभू	5	16
क्षायु	102	66	स्यद	57	25	स्वर्	3	6
क्षिगध	124	12	स्यन्दन	130	52		226	255
	147	46		131	61	स्वर	28	5
	168	14	स्यन्दनारोह	102	67	स्वरु	31	1
स्तु	52	5	स्यन्दिनी	180	93		11	47
स्तुत	180	93	स्यन्न	230	19		213	168
स्तुषा	92	9	स्यात्	144	26	स्वरूप	37	38
स्तुह्	72	106	स्यूत	181	101		207	131
स्तुही	35	27	स्यूति	183	5	स्वर्ग	3	6
लेह	26	7	स्योनाक	63	57	स्वर्जिकाक्षार	157	109
स्पर्श	185	14	संसिन्	57	28	स्वर्ण	155	94
	13	61	सज्	112	135	स्वर्णकार	159	8
स्पर्शन	117	29	क्षव	184	9	स्वर्णक्षीरी	78	138
	124	13	क्षवद्भर्मी	151	69	स्वर्णदी	11	49
स्पर्श	220	215	क्षवन्ती	44	30	स्वर्भानु	18	27
	178	82	क्षवा	68	84	स्वर्वेश्या	11	52
स्पष्ट	77	133	क्षवृ	5	17	स्वर्वैद्य	11	51
स्पृक्का	70	94	क्षस्त	181	104	स्वस्त	96	29
स्पृशी	184	9	क्षाक्	227	2	स्वस्ति	224	242
स्पृष्टि	35	27	क्षुत	180	93	स्वस्तिक	50	10
स्पृहा	185	14	क्षुव	116	25	स्वस्तीय	96	32
स्पृष्ट	38	9	क्षुवावृक्ष	60	38	स्वाप्ति	238	38
स्फटा	184	9	क्षातस्	41	11	स्वादु	202	94
स्फाती	103	75		223	234	स्वाधुक्क	59	37
स्फिन्	175	63	क्षातस्वती	44	30	स्वादुरसा	71	99
स्फिर							79	144

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
स्वाद्धी	73	108	हरिण	27	13	हव्यवाहन	12	55
स्वाध्याय	120	47		85	8	हस	34	18
स्वान	30	23		196	51	हसनी	144	30
स्वान्त	25	31	हरिणी	196	50	हसन्ती	144	29
स्वाप	37	37	हरित्	15	2	हस्त	105	86
स्वापतेय	154	90		27	14		107	98
स्वामिन्	125	18		235	19		197	59
	167	10	हरित	27	14	हस्तधारण	183	5
स्वाराज्	10	43	हरितक	145	34	हस्तिन्	127	35
स्वाहा	116	21	हरिताल	237	32	हस्तिनख	51	17
	228	9	हरितालक	156	103	हस्तिपक	} 131	60
स्वित्	224	243	हरिदश्व	19	30	हस्त्यारोह		
स्वेद	36	34	हरिद्रा	146	41	हा	227	257
स्वेदज	173	51	हरिद्राभ	27	14	हाटक	155	94
स्वैर	216	193	हरिद्रु	72	102	हायन	23	20
स्वैरिणी	93	11	हरिन्मणि	155	92		204	108
स्वैरिता	183	2	हरिप्रिया	7	27	हार	108	105
स्वैरिन्	168	15	हरिमन्थक	143	18	हारीत	89	35
ह	228	5	हरिवालुक	75	121	हार्द	35	27
हंस	19	32	हरिहय	10	43	हाला	164	39
	88	24	हरीतकी	64	60	हालिक	150	64
	221	227	हरेणु	75	121	हाव	36	32
हंसक	108	110		142	16	हास	34	19
हजिका	69	90	हर्म्य	50	9	हास्तिक	128	37
हजे	33	15	हर्म्यक्ष	84	1	हास्य	34	19
हड	234	18	हर्ष	24	24	हाहा	11	52
हट्टविलासिनी	76	130	हर्षमाण	167	7	हि	227	258
हठ	138	110	हल	142	13		228	5
हण्डे	33	15	हला	33	13	हिसा	222	230
हत	172	41	हलाचुव	6	23	हिसाकर्मन्	185	19
हनु	76	130	हलाल	39	10	हिंस	170	28
	106	90	हलिन्	6	24	हिका	232	8
हन्त	224	245	हलिप्रिय	60	42	हिङ्गु	146	40
हन्न	180	97	हलिप्रिया	164	39	हिङ्गुनिर्गास	64	62
हय	129	45	हल्य	141	8	हिङ्गुल	235	20
हयपुच्छी	78	139	हल्या	188	41	हिङ्गुली	74	114
हयमारक	67	77	हल्लक	45	36	हिजल	64	61
हर	8	33	हल्व	184	8	हिजल	84	170
हरण	126	29		219	208	हिम	17	19
हरी	84	1	हविस्	117	27		17	20
	214	176		148	52		235	22
हरिचन्दन	11	50	हव्य	116	24		52	3
	111	131	हव्यपाक	116	22	हिमवत्		

	PAGE	STANZA		PAGE	STANZA		PAGE	STANZA
हिमवाञ्छका	111	130	हृद्	25	31	हैमवती	9	36
हिमसंहति	{	17	हृदयंगम	102	64		64	60
हिमानी		19		30	18		72	103
हिमांशु		16	हृदयालु	166	3		78	138
हिमावती		78	हृद्य	174	53	हैयंगवीन	148	52
हिरण्य	154	90	हृषीक	26	8	होतृ	115	17
	154	91	हृषीकेश	5	18	होम	115	14
	155	94	हृष्ट	181	103	होरा	233	10
हिरण्यगर्भ	5	16	हृष्टमानस	167	7	ह्यस्	230	23
हिरण्यवाह	44	34	हे	228	7	हृद	43	25
हिरण्यरेतस्	12	55	हेति	12	57	हसिष्ठ	182	113
हिरुक	228	3	हेतु	198	71	हस्व	99	46
	228	7	हेमकूट	24	28	हस्वा	74	117
हिलमोचिका	82	158	हेमदुग्धक	52	3	हस्वाङ्ग	79	143
ही	228	10	हेमन्	56	22	हादिनी	11	47
हीन	181	107		155	94		16	9
	206	128	हेमन्त	235	23		44	30
हुतभुक्प्रिया	116	21	हेमन्त	22	18		75	124
हुतभुज्	12	55	हेमपुष्पक	64	64		204	112
हुम्	226	253	हेमपुष्पिका	66	72	ही	34	23
हृति	29	8	हेमाद्रि	11	49	हीण	{	179
	184	8	हेरम्ब	9	38	हीत		92
हृद्	11	52	हेला	36	32	हीतर	75	122
हृणीया	187	32	हेषा	129	48	हेषा	129	48
			है	228	7			

ADDITIONAL NOTES.

195. प्रकर्णभाण्डामनेक्ष्यकारिणीम्—*is the first line of a verse attributed to Vyāsa in the Subhāshitāvali. Cf. Mahābhārata Anusāsana-parvan II. 12.*
205. पर्ववर्जं व्रजेचैनाम्—*See Manu. III. 45.*
208. जामयो यानि गेहानि &c.—*This line is found in Manu III. 58.*
211. तानि कृत्याहृतानीव—*The remaining portion of the line is—विनश्यन्ति यमन्ततः in Manu. III. 58.*
213. जये धरित्र्याः पुरमेव सारम्—*This quotation is found in the Brihat-samhitā of Varāhamihira LXXIV. 1.*
224. अहो बत महत्कष्टम्—*The whole stanza runs thus :—अहो बत महत्कष्टं विपरीतमिदं जगत् । येनापत्रपते साधुरसाधुस्तेन तुष्यति ॥ in the Subhāshitāvali and attributed to Vyāsa.*

OPINION.

Nâmaligânus'âsana of Amarasimha.

(With the Commentary of Kshîrasvâmin.)

Of all the Sanskrit lexicons, Amarakosha is considered to be the best. Every Brahman boy who learns Sanskrit has to get this *Kosha* by heart, in whatever part of India he lives. Its popularity is further evidenced by the number of commentaries that have been composed on it and that form a literature by itself..... But the most ancient and important of them all is that of Kshîrasvâmin known as *Amarakoshadghatana*..... This arduous work has been undertaken by Mr. K. G. Oka. Part I of it, which contains the first two Kândas, is already out, and Part II is in the press and is expected to come out in three or four months' time. This last will contain the third Kânda together with a paper on Amarasimha and Kshîrasvâmin, a list of works and authors quoted by the latter, a glossary of words and so forth.

The importance of Kshîrasvâmin's commentary will be patent to any one, who reads Anundaram Borooah's preface to his partially published edition of the *Nâmaligânus'âsana*. The list of the lexicographical, medical and other authorities, which the commentator quotes, is as invaluable as it is extensive, and shows the depth and versatility of his knowledge. His critical acumen also is perceptible in the places when he sets right the errors not only of Amarasimha but also of other lexicographers.....

At times Kshîrasvâmin gives us a peep into the relative priority and posteriority of authors as preserved by tradition in his time, and, as such, it is of immense value..... If his interpretation is correct, Kshîrasvâmin implies that Amara was prior to Chandra. Amara must therefore be taken to have flourished prior to circa A. D. 450, when Chandra or Chandragomin, teacher of Vasurâta, is supposed to have flourished.....

The importance of Kshîrasvâmin's commentary does not end here. One of its unique features is the quotations it gives from the works of Sanskrit poets.....

We are thus very glad to find that the edition of *Amarakosha* together with Kshîrasvâmin's commentary has been undertaken by Mr. Oka. So far as part I, which is out, is concerned, he seems to have done his work, on the whole, satisfactorily. His edition contains very few misprints, and is free from the errors which are discernible in what little of this commentary was published by Anundaram Borooah. Mr. Oka has also succeeded in tracing many more quotations in the original works of Sanskrit authors from which Kshîrasvâmin has cited them.....

— D.R.B. (the Indian Antiquary for October 1912.)

University of California
SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY
305 De Neve Drive - Parking Lot 17 • Box 951388
LOS ANGELES, CALIFORNIA 90095-1388

Return this material to the library from which it was borrowed.

MAY 01 2006

UC SOUTHERN REGIONAL LIBRARY FACILITY

A 000 021 237 3

Univer
Sou
Li